

VISOKA ŠKOLA
SOCIJALNOG
RADA

Крымский федеральный
университет
имени В.И.Вернадского

Tematski zbornik radova međunarodnog značaja
Socijalna politika u Srbiji na raskršću vekova

* * *

International Thematic Collection of Papers
Social Politic in Serbia at the Crossroads of Centuries

* * *

Международный тематический сборник документов
Социальная политика в Сербии на перекрестке веков

Beograd, 2019.

Izdavač / Published by / Издательство
Visoka škola socijalnog rada
Крымский федеральный университет имени В.И.Вернадского

Za izdavača / For the publisher / Для издателя
Prof. dr Vladimir Ilić
Декан факультета, Герцен Александр Германович, Крымский федеральный
университет имени В.И.Вернадского

Glavni urednik / Editor-In-Chief / Главный редактор
Prof. dr Vladimir Ilić

Izvršni urednik / Executive editor / Исполнительный редактор
Doc. dr Milorad Đurić

Recenzenti / Reviewers / Рецензенты
Попов Алексей Дмитриевич, Россия
Prof. dr Dragoslav Kočović, Srbija
dr Miroslav Brkić, Srbija

Urednik zbornika / Editor / Редактор
Prof. dr Milan Miljević

Tehnički urednik / Technical editor / Технический редактор
Petar Matić

Sekretar redakcije / Secretary of the editorial board / Секретар редакции
MA Mina Simatković

Štampa / Print / Печатная компания
Štamparija Topalović, Valjevo

Tiraž: 300 primeraka

ISBN 978-86-81394-05-2 (VŠSR)

Redakcijski odbor / Editorial bord / Редакционный борд

Inostrani članovi / Foreign members/ Иностранные члены

Никифоров Константин Владимирович - Россия

Романько Олег Валентинович - Россия

Гронский Александр Дмитриевич - Белоруссия

др Воин Божинов - Бугария

Prof. dr Jozef Juhas - Hungary

Dr Jakub Rakosnik - Czech Republik

Dr Milan Sovilj - Czech Republic

Dr Eva Skornikova - Slovakia

Domaći članovi / Residential members / Резидентных членов

Prof. dr Vladimir Ilić, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Prof. dr Milan Miljević, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Doc. dr Milorad Đurić, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Dr Dušan Bajagić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Prof. dr Aleksandar Timofejef, vanredni profesor Filozofskog fakulteta, Beograd

Dr Sofija Božić, viši naučni saradnik instituta za noviju istoriju Srbije, Beograd

Doc. dr Vera Ošmjanski, Tehnološko-metalurški fakultet, Beograd

Prof. dr Jasmina Kovačević, vanredni profesor na FASPER-u, Beograd

Prof. dr Petar Nastasić, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Doc. dr Vesna Dukanac, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Doc. dr Neda Milošević, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Doc. dr Ivana Milosavljević Đukić, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Doc. dr Nataša Ljubomirović, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Doc. dr Ivana Ristić, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Doc. dr Sanja Đurđević, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Doc. dr Dragan Stojilković Čauševac, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Recenzenti / Reviewers papers/ Рецензенты

Dr Aleksandar V. Miletić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Doc. dr Vera Ošmjanski, Tehnološko-metalurški fakultet, Beograd

Dr Dušan Bajagić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Doc. dr Milorad Đurić, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Prof. dr Milan Miljević, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Doc. dr Dragana Dinić, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Doc. dr Ljiljana Manić, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Prof. dr Aleksandar Timofejef, vanredni profesor Filozofskog fakulteta, Beograd

Dr Sofija Božić, viši naučni saradnik instituta za noviju istoriju, Beograd

Doc. dr Sanja Đurđević, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Doc. dr Emina Borjanić Bolić, Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Dr Milan Piljak, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

SADRŽAJ

- 8 PREDGOVOR
10 PREFACE
12 ПРЕДИСЛОВИЕ
- 15 *ВЛАДИМИР ИЛИЋ*
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА СОЦИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ
CONCEPTUALIZATION OF SOCIAL POLICY IN SERBIA
- 33 *MILORAD ĐURIĆ*
GLOBALNA NEJEDNAKOST I LOKALNA SOLIDARNOST:
MIGRANTSKA KRIZA I NOVI PRISTUP SOCIJALNOJ POLITICI
*GLOBAL INEQUALITY AND LOCAL SOLIDARITY:
A MIGRANT CRISIS AND A NEW APPROACH TO SOCIAL POLICY*
- 55 *TIBOR VALUCH*
CHANGES IN HUNGARY'S SOCIAL STRUCTURE DURING THE SOCIALIST PERIOD
PROMENE U DRUŠTVENOJ STRUKTURI MAĐARSKE TOKOM SOCIJALISTIČKOG PERIODA
- 65 *JAKUB RÁKOSNÍK*
A CRISIS OF THE WELFARE STATE BEFORE THE CRISIS OF THE WELFARE STATE: SOCIAL
SECURITY PROBLEMS IN CZECHOSLOVAKIA IN THE POST-STALINIST PERIOD
*KRIZA DRŽAVE BLAGOSTANJA PRE KRIZE DRŽAVE BLAGOSTANJA: PROBLEMI SOCIJALNE
SIGURNOSTI U ČEHOSLOVAČKOJ U POST-STALJINISTIČKOM PERIODU*
- 77 *KATARÍNA KOŽÁKOVÁ*
CONCEPT OF SOCIAL POLICY IN THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC, WITH AN EMPHASIS
ON SLOVAKIA IN THE 1945 -1960
*KONCEPT SOCIJALNE POLITIKE U ČEHOSLOVAČKOJ REPUBLICI, SA NAGLASKOM NA
SLOVAČKU 1945 - 1960.*
- 91 *КЛИНЦОВА МАРИЯ НИКОЛАЕВНА*
ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНОГО СИРОТСТВА В СОВРЕМЕННОМ РОССИЙСКОМ ОБЩЕ-
СТВЕ (АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)
*THE PROBLEM OF SOCIAL ORPHANSHIP IN MODERN RUSSIAN SOCIETY (AXIOLOGICAL AS-
PECT)*
- 105 *MILAN MILJEVIĆ, DUŠAN VAJAGIĆ*
ОДНОС СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ПРЕМА СОЦИЈАЛНОЈ ПОЛИТИЦИ У
РАЗЛИЧИТИМ ПОЛИТИЧКИМ ВРЕМЕНИМА
*RELATIONSHIP OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH BY SOCIAL POLICY IN VARIOUS PO-
LITICAL TIMES*
- 129 *BORIS MILINKOVIĆ*
СОЦИЈАЛНА ДЈЕЛАТНОСТ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ; ЈУЧЕ, ДАНАС И СУТРА
*THE SOCIAL ACTIVITY OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH YESTERDAY; TODAY AND
TOMORROW*

145 ВЛАДИМИР УМЕЛЬИЋ

ОДНОС ХУМАНИСТИЧКОГ ПРИНЦИПА СОЦИЈАЛНОГ РАДА И ПОЛИТИКЕ У СВЕТЛУ
ЈЕЗИЧКО-ФИЛОЗОФСКЕ ТЕОРИЈЕ ДЕФИНИЦИОНИЗМА

*RELATIONSHIP OF THE HUMANITARIAN PRINCIPLE OF SOCIAL WORK AND POLICY IN THE
LIGHT OF LANGUAGE PHILOSOPHICAL THEORY OF DEFINITIONISM*

159 ВИКТОР САРАНЧА

РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ СОЦИАЛИЗАЦИИ СЕРБСКИХ ВОЕНОПЛЕННЫХ В ПОЛТАВСКОЙ
ГУБЕРНИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

PRISONERS OF THE FIRST WORLD WAR IN POLTAVA PROVINCE: SERBIAN DIMENSION

183 ВИШНЯКОВ ЯРОСЛАВ ВАЛЕРИАНОВИЧ

РУССКАЯ ВОЕННАЯ И ГУМАНИТАРНАЯ ПОМОЩЬ СЕРБИИ 1914-1915 ГГ.

RUSSIAN MILITARY AND HUMANITARIAN AID TO SERBIA 1914-1915.

191 АЛЕКСАНДР СИЛКИН

РЕЖИМ ЛИЧНОЙ ВЛАСТИ КОРОЛЯ АЛЕКСАНДРА КАРАГЕОРГЕВИЧА ОТ ОБЩЕ-
СТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ДО КРИЗИСА ЛЕГИТИМНОСТИ. 1929-1934.

*THE REGIME OF PERSONAL AUTHORITY OF KING ALEXANDER KARAGEORGEVICH: FROM
PUBLIC SUPPORT TO THE LEGITIMITY CRISIS. 1929-1934.*

205 EVA ŠKORVANKOVÁ

LIVING ON RATIONS – FLOUR SUPPLY FAILURE AND VARIOUS FORMS OF THE REACTION
OF CITIZENS IN SLOVAKIA DURING THE SECOND WORLD WAR

*ŽIVOT NA SLEDOVANJU - RESTRIKCIJE U SNABDEVANJU BRAŠNOM I MANIFESTACIJE
GRAĐANSKOG OTPORA U SLOVAČKOJ TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA*

223 СОФИЈА БОЖИЋ

УНАПРЕЂЕЊЕ ЖИВОТНИХ УСЛОВА – ПРИМАРНО ПИТАЊЕ СРПСКОГ
СТАНОВНИШТВА ДАЛМАЦИЈЕ У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ

*IMPROVING LIVING CONDITIONS – THE PRIMARY ISSUE OF THE SERBIAN POPULATION OF
DALMATIA IN THE KINGDOM OF SHS/YUGOSLAVIA*

235 ИГОР ВУКАДИНОВИЋ

ЈУГОСЛОВЕНСКА СОЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ (1945–1974)

YUGOSLAVIAN SOCIAL POLICY IN KOSOVO AND МЕТОНИЈА (1945-1974)

247 ШАХИН ЮРИЙ ВЛАДИМИРОВИЧ

РЕФЛЕКСИЈА СОЦИОКУЛТУРНИХ ПРОЦЕССОВ НА БАЛКАНАХ: ПОЛЕМИКА Д.
ЧОСИЧА И Д. ПИРЈЕВЦА О ПУТЈАХ НАЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЈА ЈУГОСЛАВИЈИ

*РЕФЛЕКСИЈА СОЦИОКУЛТУРНИХ ПРОЦЕСА НА БАЛКАНУ: ПОЛЕМИКА Д. БОСИЋА И Д.
ПИРЈЕВЦА О ПРАВЦИМА НАЦИОНАЛНОГ РАЗВОЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ*

261 АЛЕКСАНДАР В. МИЛЕТИЋ

ПОСЛЕДИЦЕ КРИТИЧКИХ СТАВОВА МИЛОВАНА ЂИЛАСА НА СОЦИЈАЛНИ АСПЕКТ
ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ДРУШТВА ПОЧЕТКОМ 50-ИХ ГОДИНА

*THE CONSEQUENCES OF THE CRITICAL OPINIONS OF MILOVAN DJILAS IN THE SOCIAL
ASPECT OF YUGOSLAV SOCIETY AT THE 50TH YEARS*

273 VOIN BOJINOV

ECONOMIC, SOCIAL AND POLITICAL SITUATION IN THE SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA AFTER TITO'S DEATH
EKONOMSKA, SOCIJALNA I POLITIČKA SITUACIJA U SOCIJALISTIČKOJ FEDERATIVNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI POSLE TITOVE SMRTI

285 VERA OŠMJANSKI, ALEKSANDAR VULETIĆ

INDIVIDUALNA VIŠEJEZIČNOST U SRBIJI – CILJ OBRAZOVNE POLITIKE I FAKTOR SOCIJALNE POKRETLJIVOSTI
INDIVIDUAL MULTILINGUALITY IN SERBIA - OBJECTIVE OF EDUCATIONAL POLICY AND FACTOR OF SOCIAL MOVEMENT

297 DRAGOSLAVA MIĆOVIĆ, VESNA ANĐELIĆ NIKOLENŽIĆ,

JEZIČKA OBRAZOVNA POLITIKA U OBLASTI STRANIH JEZIKA U VISOKOM POLICIJSKOM OBRAZOVANJU U REPUBLICI SRBIJI
FOREIGN LANGUAGE POLICY IN HIGHER POLICE EDUCATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

311 KATARINA RADOJKOVIĆ ILIĆ

UTICAJ POZNAVANJA STRANIH JEZKA NA SOCIJALNU KOHEZIJU U SRBIJI
THE IMPACT OF FOREIGN LANGUAGE KNOWLEDGE ON SOCIAL COHESION IN SERBIA

325 JELENA FILIPOVIĆ

LANGUAGE EDUCATION POLICIES AND ROMANI CHILDREN: HISTORICAL OVERVIEW AND CURRENT SITUATION: SERBIA AS A CASE STUDY
POLITIKE JEZIČKOG OBRAZOVANJA I ROMSKA DECA: ISTORIJSKI PREGLED I TRENUTNA SITUACIJA: SRBIJA KAO STUDIJA SLUČAJA

343 OLJA MILOŠEVIĆ

INTEGRATION OF SENIOR CITIZENS THROUGH A LANGUAGE COURSE – A CASE STUDY
DRUŠTVENA INTEGRACIJA STARIJIH GRAĐANA KROZ UČENJE STRANIH JEZIKA

355 LJILJANA ĐURIĆ

PRAVEDNOST OBRAZOVANJA I NASTAVA JEZIKA U SRBIJI (1918 – 2018)
EQUITY OF EDUCATION AND LANGUAGE TEACHING IN SERBIA (1918-2018)

369 JULIJANA VUČO

SRPSKI KAO JEZIK NASTAVE I KAO FAKTOR SOCIJALNE INTEGRACIJE STRANIH STUDENATA NA UNIVERZITETU U BEOGRADU
SERBIAN LANGUAGE AS A LANGUAGE FOR TEACHING AS WELL AS A FACTOR OF SOCIAL INTEGRATION OF FOREIGN STUDENTS AT THE UNIVERSITY OF BELGRADE

383 DRAGAN ČAUŠEVAC, NEDA MILOŠEVIĆ

LOGOPEDIJA U SRBIJI OD 1918. GODINE DO 2018. GODINE
LOGOPEDIA IN SERBIA FROM 1918 TO 2018

391 IVANA RISTIĆ, JASMINA KOVAČEVIĆ

INSTITUCIONALIZACIJA VASPITANJA I OBRAZOVANJA GLUVIH I NAGLUVIH
INSTITUTIONALIZATION OF EDUCATION OF THE DEAF AND HARD OF HEARING

401 BOJANA DIMITRIJEVIĆ

UTICAJ SREDSTAVA ASISTIVNIH TEHNOLOGIJA NA SVAKODNEVNO FUNKCIONISAN-

JE OSOBA SA TELESNIM INVALIDITETOM-TEHNOLOŠKE INOVACIJE KAO PREDUSLOV KVALITETA ŽIVOTA

THE INFLUENCE OF ASSISTIVE TECHNOLOGY DEVICES ON EVERYDAY FUNCTIONING OF PEOPLE WITH PHYSICAL DISABILITY; TECHNOLOGICAL INNOVATION AS A PREREQUISITE FOR THE IMPROVEMENT OF THE QUALITY OF LIFE

413 SABIRA GADŽO-ŠAŠIĆ

PRISTUPI SOCIJALNOG RADA U PRUŽANJU POMOĆI OSOBAMA S INVALIDITETOM-IZAZOVI I TEŠKOĆE U PRIMJENI

APPROACHES OF SOCIAL WORK IN GIVING HELP TO PERSONS WITH DISABILITY - CHALLENGES AND OBSTACLES IN APPLICATION

425 IVANA MILOSAVLJEVIĆ-ĐUKIĆ

POLITIKA JEDNAKIH MOGUĆNOSTI – PROCES DEINSTITUCIONALIZACIJE USTANOVA ZA LICA SA INTELEKTUALNIM I MENTALNIM TEŠKOĆAMA

POLICY OF EQUALLY OPPORTUNITIES - PROCESS OF DEINSTITUTIONALIZATION OF CITIZENS FOR PERSONS WITH INTELLECTUAL AND MENTAL DAMAGES

439 MINA SIMATKOVIĆ

RAZVOJ SEKSUALNOSTI KOD DECE SA SMETNJAMA U RAZVOJU

THE DEVELOPMENT OF SEXUALITY IN CHILDREN WITH DISABILITIES

449 NATAŠA LJUBOMIROVIĆ, MINA ĐURIĆ

GRUPNA TERAPIJA SA DECOM I MLADIMA - POTREBA DANAŠNJEG VREMENA

GROUP THERAPY WITH CHILDREN AND YOUNG PEOPLE: NEED OF THE TIME

457 DANIJELA RISTIĆ

SOCIJALNI RAD U SPROVOĐENJU VANZAVODSKIH SANKCIJA I MERA

SOCIAL WORK IN IMPLEMENTATION OF NON-INSTITUTIONAL SANCTIONS AND MEASURES

467 VESNA DUKANAC, LJUBICA NIKČEVIĆ, DUŠICA TRIFUNOVIĆ

UTICAJ TELEKOMUNIKACIONOG NAPRETKA NA FUNKCIONISANJE INDIVIDUALNOG I PORODIČNO SISTEMA, FORMIRANJE NOVIH VREDNOSNIH SISTEMA I PROMENE U ŠIROJ DRUŠTVENOJ ZAJEDNICI

THE IMPACT OF TELECOMMUNICATION ADVANCES ON THE FUNCTIONING OF INDIVIDUAL AND FAMILY SYSTEMS, THE FORMATION OF NEW SYSTEMS OF VALUES AND THE CHANGES IN THE BROADER SOCIAL COMMUNITY

481 SANJA ĐURĐEVIĆ, VESELIN MEDENICA, MILE DRAGANOVIĆ

VAŽNOST KOMPETENCIJA U PRIPREMI STUDENATA OKUPACIONE TERAPIJE ZA NJIH-OVU BUDUĆU ULOGU

THE IMPORTANCE OF COMPETENCIES IN THE PREPARATION OF STUDENTS OCCUPYING THERAPIES FOR THEIR FUTURE ROLE

493 EMINA BORJANIĆ BOLIĆ

SOCIJALNI RAD SA DECOM I MLADIMA I ZAŠTITA ZASNOVANA NA ZNANJIMA O TRAUMI

SOCIAL WORK WITH CHILD AND YOUTH AND TRAUMA INFORMED CARE

PREDGOVOR

Naučno tematizovanje socijalne politike u Srbiji tokom dvadesetog i početkom dvadeset i prvog veka (preciznije, od 1918. do 2018. godine) neminovno znači suočavanje sa izuzetno složenim predmetom – predmetom koji je formiran delovanjem različitih istorijskih, političkih, ideoloških, etničkih, religioznih, naučno-tehnoloških i društveno-teorijskih tendencija. Drugim rečima, ukoliko želimo da analiziramo socijalnu politiku, kao teorijsku i praktičnu delatnost čiji je osnovni cilj obezbeđivanje socijalne sigurnosti građana, moramo biti u potpunosti svesni cirkularnosti njene prirode: društveni život je istovremeno izvor ali i predmet socijalne politike. Socijalna politika, dakle, nastaje kao izraz određenih procesa u društvenom životu, ali takođe i utiče na sam društveni život. Zbog toga je, pored ostalog, od izuzetne važnosti razumeti i unutrašnju vezu socijalne politike i različitih ideoloških i političkih projekcija.

A turbulentni dvadeseti vek je nesumnjivo predstavljao pozornicu na kojoj su se odigravali gigantski sukobi različitih projekcija društvenog života, artikulisanih kroz nepomirljive ideološke i političke obrasce. No, iza svih tih nepomirljivih konceptualnih sukoba uvek se krio, zapravo, jedan te isti problem: odnos individuumu i zajednice. Primat individualizma, oličen u liberalizmu i primat zajednice, oličen pre svega u različitim varijantama kolektivističkog socijalizma. Logika liberalizma bila je – jednake prilike da se postane nejednak, a logika socijalizma – nejednake prilike da ljudi postanu jednaki. Kulminacija ovog epohalnog spora – rušenje Berlinskog zida i nestanak većine socijalističkih režima - donela je nesumnjivu pobeđu liberalizma. Međutim, u svom samopouzdanom pohodu (neo)liberalizam je, udružen sa procesima globalizacije, probio sopstvenu logiku i sopstvene granice: kriza je proizašla iz pobeđe. Neoliberalizam i socijalna politika našli su se na svojevrsnoj raskrsnici. Nekada čvrsta legura socijalne politike i nacionalne države danas je prevaziđena. Pored socijalističke države, sa društvenog i političkog horizonta kraja dvadesetog veka povlači se i koncepcija države blagostanja.

Sveukupna povezanost savremenog sveta, lišena odgovarajuće političke infrastrukture, neprekidno proizvodi nove izazove. Obrasci delovanja počinju da se menjaju brže nego što je neophodno da se konsoliduju i rutinizuju. U takvom, fluidnom svetu oslanjanje na iskustvo iz prošlosti izgubilo je svaku kredibilnost. Sve ovo je stvorilo utisak ozbiljne inkohherentnosti društvenog realiteta i utisak dramatične socijalne nepredvidljivosti, otvarajući, istovremeno, prostor za (re)konceptualizaciju ukupne socijalne politike.

To se posebno odnosi na Srbiju. Deleći sudbinu sa drugim post-socijalističkim drža-

vama, Srbija se krajem dvadesetog i početkom dvadeset i prvog veka suočila sa dvostrukim izazovom: s jedne strane, sa sopstvenom tranzicijom, sa redukcijom državnih kapaciteta i povišenim stepenom socijalne ugroženosti stanovništva, i s druge strane, sa neizbežnim globalnim tendencijama i procesima (ekonomske krize, migranti, geo-politički konflikti, i dr.).

Zbog toga smo kao glavni cilj Tematskog zbornika međunarodnog značaja *Socijalna politika u Srbiji na raskršću vekova* i postavili istraživanje veze između strukturnih promena društva u tranziciji, narastajućeg globalnog, "fluidnog" društva i nove socijalne pozicije pojedinca. Kompleksnost teme je zahtevala i izraziti pluralizam perspektiva: Zbornik odabranih tekstova koji je pred vama sadrži 36 originalnih naučnih radova autora iz različitih naučnih disciplina, iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Mađarske, Češke, Slovačke, Bugarske, Ukrajine i Rusije (11 inostranih autora), koji su pružili moguće odgovore na brojna pitanja vezana za prošlost, sadašnjost i budućnost socijalne politike u Srbiji. Traženje ovih odgovora, pored naučne, ima svakako i eksplicitnu društvenu relevantnost, jer to i nije pitanje izbora, već jednostavno - imperativ budućnosti.

Zbornik radova *Socijalna politika u Srbiji na raskršću vekova* uređen je u skladu sa propozicijama definisanim u Pravilniku o postupku i načinu ocenjivanja i kvantitativnog izražavanja naučnih rezultata istraživača, donesenog od strane Nacionalnog saveta za naučni i tehnološki razvoj Republike Srbije, kao tematski zbornik radova međunarodnog značaja.

Na kraju, želeli bismo da se zahvalimo svima koju su doprineli realizaciji ovog zbornika, a posebno autorima na izvanrednim tekstovima, Krimskom federalnom univerzitetu kao suizdavaču zbornika, inostranim i domaćim članovima Uređivačkog odbora i recenzentima.

REDAKCIJSKI ODBOR

PREFACE

Tematizing social policy in Serbia during the twentieth and beginning of the twenty-first century (more precisely, from 1918 to 2018) inevitably means confronting an extremely complex subject, formed by the action of various historical, political, ideological, ethnic, religious, scientific-technological and socio-theoretical tendencies. In other words, if we want to analyze social policy, as a theoretical and practical activity whose main goal is to ensure the social security of citizens, we must be fully aware of the circularity of its nature: social life is at the same time the source and also the subject of social policy. Social policy, therefore, arises as an expression of certain processes in social life, but also affects social life itself. For this reason, among other things, it is of great importance to understand the internal link between social policy and various ideological and political projections.

And the turbulent twentieth century was undoubtedly a stage where gigantic conflicts of various projections of social life, articulated through irreconcilable ideological and political patterns, took place. But behind all these irreconcilable conceptual conflicts, one and the same problem has always been hidden: the relation between the individual and the community. The primacy of individualism, embodied in liberalism and the primacy of the community, embodied primarily in various variants of collectivist socialism. The logic of liberalism was - an equal opportunity to become unequal, and the logic of socialism - an unequal opportunity for people to become equal. The culmination of this epochal dispute - the demolition of the Berlin Wall and the disappearance of most of the socialist regimes - brought the undoubted victory of liberalism. However, in its self-confident campaign (neo), liberalism, coupled with the processes of globalization, broke through its own logic and its own boundaries: the crisis emerged out of victory. Neoliberalism and social politics found themselves at a kind of crossroads. The former solid combination of social policy and the nation-state has been overcome. In addition to the socialist state, from the social and political horizon of the end of the twentieth century, the conception of the welfare-state is also drawing back.

The overall connection of the modern world, deprived of adequate political infrastructure, continually produces new challenges. Action patterns begin to change faster than they need to consolidate and routinize. In such a fluid world, reliance on experience from the past has lost any credibility. All this has created the impression of serious incoherence of social reality and the impression of dramatic social unpredictability, opening at the same time the space for (re) conceptualization of the overall social policy.

This is particularly true for Serbia. Sharing fate with other post-socialist countries, Serbia faced a dual challenge at the end of the twentieth and the beginning of the twenty-first century: on the one hand, with its own transition, with the reduction of state capacities and an increased degree of social vulnerability of the population, and, on the other, with the inevitable global tendencies and processes (economic crises, migrants, geo-political conflicts, etc.).

For this reason, as the main goal of the Thematic Journal of International Importance, Social Policy in Serbia at the crossroads of centuries has set a research of the connection between the structural changes of the society in transition, the growing global, “fluid” society, and the new social position of the individual. The complexity of the topic required and expressed pluralism of the perspective: The collection of selected texts contains thirty-six original scientific papers from different scientific disciplines, from Serbia, Bosnia and Herzegovina, Hungary, Slovakia, Bulgaria, Ukraine and Russia (eleven foreign authors), who provided Possible answers to numerous questions related to the past, the present and the future of social policy in Serbia. The search for these answers, in addition to the scientific one, certainly has explicit social relevance, because it is not a question of choice, but simply - the imperative of the future.

Proceedings The social policy in Serbia at the crossroads of centuries was organized in accordance with the propositions defined in the Rulebook on Procedure and Method of Evaluation and Quantitative Expression of Scientific Results of Researchers, adopted by the National Council for Scientific and Technological Development of the Republic of Serbia as a thematic collection of papers of international significance,

In the end, we would like to thank everyone who contributed to the realization of this collection, especially the authors of extraordinary texts, the Crimean Academy of Science as a co-editor of the proceedings, foreign and domestic members of the Editorial Board and reviewers.

EDITORIAL BOARD

ПРЕДИСЛОВИЕ

Тематизация социальной политики в Сербии в течение двадцатого и начала XXI века (точнее, с 1918 по 2018 годы) неизбежно означает столкновение с чрезвычайно сложным субъектом, образованным действием различных исторических, политических, идеологических, этнических, религиозных, научно-технологических и социально-теоретических тенденции. Другими словами, если мы хотим проанализировать социальную политику как теоретическую и практическую деятельность, главной целью которой является обеспечение социальной защиты граждан, мы должны в полной мере осознавать круговорот ее природы: социальная жизнь является одновременно и источником, и предметом социальной политики. Таким образом, социальная политика возникает как выражение определенных процессов в социальной жизни, но также влияет на саму социальную жизнь. По этой причине, среди прочего, очень важно понять внутреннюю связь между социальной политикой и различными идеологическими и политическими проекциями.

И бурный двадцатый век был, несомненно, этапом, когда происходили гигантские конфликты различных проекций общественной жизни, выраженные в непримиримых идеологических и политических моделях. Но за всеми этими непримиримыми концептуальными конфликтами всегда скрывалась одна и та же проблема: отношения между человеком и обществом. Примат индивидуализма, воплощенный в либерализме, и примат сообщества, воплощенный прежде всего в различных вариантах коллективистского социализма. Логика либерализма была - равная возможность стать неравным, а логика социализма - неравной возможностью для людей стать равными. Кульминация этого эпохального спора - разрушение Берлинской стены и исчезновение большинства социалистических режимов - принесла несомненную победу либерализма. Однако в своей самоуверенной кампании (нео) либерализм в сочетании с процессами глобализации прорвался через свою логику и свои границы: кризис возник из победы. Неолиберализм и социальная политика оказались на пересечении. Некогда сильная комбинация социальной политики и национального государства была преодолена.

Общая связь современного мира, лишенная адекватной политической инфраструктуры, постоянно создает новые проблемы. Шаблоны действий начинают меняться быстрее, чем нужно для консолидации и рутинизации. В таком изменчивом мире опора на опыт прошлого потеряла всякий авторитет. Все это создало впечатление

серьезной несогласованности социальной реальности и впечатление драматической социальной непредсказуемости, открывая в то же время пространство для концептуализации социальной политики.

Это особенно верно для Сербии. Разделив судьбу с другими постсоциалистическими странами, Сербия столкнулась с двойной проблемой в конце двадцатого и начале XXI века: с одной стороны, с ее собственным переходом, с сокращением государственных возможностей и повышенной степенью социальной уязвимости граждан, а с другой, с неизбежной глобальной тенденцией и процессы (экономические кризисы, мигранты, геополитические конфликты и т. д.).

Поэтому в качестве основной цели Тематического журнала международного значения «Социальная политика в Сербии на перекрестке веков» мы поставили задачу изучения связи между структурными изменениями общества в переходный период, растущим глобальным, «текущим» обществом и новым социальным положением личности. Сложность темы требует и выражает плюрализм перспективы: сборник отобранных текстов, который перед вами содержит тридцать шесть оригинальных научных работ авторов из различных научных дисциплин, из Сербии, Боснии и Герцеговины, Венгрии, Словакии, Болгарии, Украины и России (одиннадцать зарубежных авторов), который дал возможные ответы на ряд вопросов, связанных с прошлым, настоящим и будущим социальной политики в Сербии. Поиск этих ответов, помимо научного, безусловно, имеет явную социальную значимость, потому что это не вопрос выбора, а просто - императив будущего.

Сборник статей Социальная политика в Сербии на перекрестке веков был организован в соответствии с положениями, определенными в Правилах о порядке и методах оценки и количественного выражения научных результатов исследователей, принятых Национальным советом по научно-техническому развитию Республики Сербия, в качестве тематического сборника статей из международных характер.

В конце мы хотели бы поблагодарить всех, кто внес вклад в реализацию этого сборника, особенно авторов экстраординарных текстов, Крымской академии наук в качестве соредатора научных трудов, иностранных и отечественных членов редакционного совета и рецензентов.

РЕДАКЦИОННЫЙ БОРД

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА СОЦИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ

Апстракт: У процес анализирања и промишљања концептуализације социјалне политике у различитим политичким конкретно-историјским временима у Србији полазимо од критеријума научне истине. Ово због тога што критеријум научне истине јесте средство преко и помоћу кога одвајамо и раздвајамо истину од неистине о наведеном односу на српским просторима. То захтева, уколико желимо да наш став буде усвојен као објективан, мора да буде: и друштвено комуникабилан, и теоријски доказан и практично проверен – у пракси примењив. Отуда је потребна, као предрадња, теоријска и радна операционализација основних појмова: социјабилитета, социјалне одређености, праксе, политике. Према теоријским сугестијама и налазима социјабилитет јесте једна од битних и конститутивних компонената и човекова настанка и развоја и одређења уопште, која је примерена његовој бити. Социјабилитет јесте и друштвеност, дружевност, заједничност = непосредни медијум човековог опстанка - његова средина. Социјална одређеност значи да су социјални сви они односи, организације и институције, стања, процеси, ствари и предмети, који стоје у било каквом односу са човеком као друштвеним бићем: друштвена условљеност и повезаност човековог бића и његовог живота у одређеној заједници. Отуда социјална одређеност јесте једна од битних и конститутивних за човека као човека, јер он живи само у социјалној заједници. Практику перципирамо као основу и начин људског постојања у којој имамо кључ за разумевање човековог развоја, његове историје и свести. То значи, и од тога полазимо, да се проблем истине о социјалној политици у конкретно-историјским ситуацијама не може на валидан начин разматрати (анализирати, описати, објаснити, разумети и предвидети) изван праксе, као ни целокупни мисаоно-теоријски склоп једне епохе. Из овог произлази да је интерпретирање праксе као непосредне корисности (једна од линија прагматизма) или праксе као критерија истине (вулгарни марксизма) више него једнострано. Да будемо прецизни: под праксом (грч. *πρᾶξις*) мислимо основу и начин људског постојања - у њој имамо кључ за разумевање човековог развоја, његове историје и свести. Наиме, овај појам обухвата различите видове људске делатности: радикалну трансформацију објективне ситуације, друштвену кооперацију, комуникацију, искуствено стваралаштво, вредносну делатност и мисаону делатност.

Кључне речи: критеријум истине, социјабилитет, социјално, социјална пракса, социјална политика

Увод

У процес анализирања, промишљања и мишљања концептуализације социјалне политике у различитим политичким конкретно-историјским временима у Србији полазимо од критеријума научне истине, због тога што критеријум научне истине јесте средство преко и помоћу кога одвајамо и раздвајамо истину од неистине о наведеном односу на овим просторима. То захтева да, уколико желимо да наш став буде усвојен као објективан, буде: и друштвено комуникабилан, и теоријски доказан и практично проверен – у пракси примењив. Отуда је потребна, као предрадна, теоријска и радна операционализација основних појмова: социјабилитета, социјалне одређености, праксе, политике.

Према теоријским сугестијама и налазима социјабилитет јесте једна од битних и конститутивних компонената и човековог настанка и развоја - одређења уопште, која је примерена његовој бити. Социјабилитет јесте и друштвеност, заједничност = непосредни медијум човековог опстанка - његова средина. Социјална одређеност значи да су социјални сви они односи, организације и институције, стања, процеси, ствари и предмети, који стоје у било каквом односу са човеком као друштвеним бићем - друштвена условљеност и повезаност човековог бића и његовог живота у одређеној заједници. Отуда социјална одређеност јесте једна од битних и конститутивних карактеристика за човека као човека, јер он живи само у социјалној заједници. Практику перципирамо као основу и начин људског постојања, у којој имамо кључ за разумевање човековог развоја, његове историје и свести. То значи, и од тога полазимо, да се проблем истине о социјалној политици, као таквој и у конкретно-историјским ситуацијама, не може на валидан начин разматрати (анализирати, описати, објаснити, разумети и предвидети) изван праксе, као ни целокупни мисаоно-теоријски склоп једне епохе. Из овог произлази да је интерпретирање праксе као непосредне корисности (једна од линија прагматизма) или праксе као критеријума истине (вулгарни марксизам) више него једнострано. Да будемо прецизни: под праксом (грч. *πρᾶξις*) мислимо на основу и начин људског постојања - у њој имамо кључ за разумевање човековог развоја, његове историје и свести. Наиме, овај појам обухвата различите видове људске делатности: радикалну трансформацију објективне ситуације, друштвену кооперацију, комуникацију, искуствено стваралаштво, вредносну делатност и мисаону делатност.

Из одређења социјалног и социјалне одређености произлази да је социјална политика, или би требало то да буде, утемељење или бар најавна области хуманих социјалних збивања, социјалног организовања, социјалних делања, социјалних процеса и односа, у којима и помоћу којих се решавају битна и актуелна социјална питања, врше активности управљања заједничким социјалним (друштвеним) пословима, значајним за поједница, групу и за друштвену целину, као и социјалног организовање друштва за обављање тих делатности. Конкретизација, односно операционализација социјалне политике, не баш у овако најављеном облику и садржају, у различитим конкретно-историјским временима Србије остваривала се и остварује у друштву кроз социјалнополитичке појаве у које спадају: друштвене активности усмерене на управљање општим друштвеним пословима; социјални корени и фактори који ове активности

изазивају; свест којом се ове активности руководе (и процеси стварања те свести, процеси интегрисања појединачних воља у заједничку вољу); организације и установе преко којих се врши друштвено управљање и њихово деловање.

Предмет и метод социјалне политике као науке

Али, социјална политика је и млада хуманистичка наука, “чланица породице политиколошких наука” (М. Милосављевић) чији предмет јесте објективна стварност, тј. целокупност појава, процеса и односа који чине социјалну стварност. Међутим, треба истаћи да њен предмет није, како се често мисли, део објективне стварности “по себи”, независно од човека и његове делатности. Конституисање предмета сваке науке, па и социјалне политике као такве, односно издвајање конкретних садржаја и проблема у стварности као предмета појединих наука (науке социјалне политике), у великој мери зависи од човека, његове делатности и потреба. Дакле, предмет ма које науке увек одређује “комплекс нових актуелних и међусобно сродних проблема који настају у процесу практичне интеракције човека и објективног света”. А на конституисање предмета социјалне политике као науке утичу: одређено философско, односно онтолошко схватање социјалне стварности; сазнајни циљеви; методолошки поступци који се примењују у процесу стицања сазнања, и човекове практичне потребе за сазнањима одређене врсте. Социјалну политику, као истинито и методски изведено знање о социјалној стварности одређују, поред предмета истраживања и метод истраживања.

Предмет и метод социјалне политике су нераздвојно повезани и један без другог се не могу конституисати. Свако сазнање о социјалној стварности може да има научни карактер и статус само ако је методски изведено, односно ако задовољава основне методолошке захтеве – објективност, поузданост, општост и систематичност. С друге стране, исправан метод истраживања на једном одређеном подручју може се изградити тек када се узму у обзир специфичности проучаваног предмета.

У најопштијем смислу, под методом се углавном подразумева начин на који се долази до сазнања о предмету који одређена наука проучава. Методологија заснована на дијалектици под научним методом подразумева дијалектичко јединство три дела која обележавају и истраживања социјалне политике и социјалне делатности: Први, логички део, који обухвата логичка правила и на њима засноване мисаоне радње које се користе у поступку научног сазнања. Овај део метода је универзалан, јер се поступак научног сазнања у свим наукама врши по устаљеним фазама и логичким правилима.

Други, теоријско-епистемолошки део, који се често назива општим теоријско-методолошким приступом и обухвата претходна теоријска сазнања о предмету који се истражује, као и основна сазнајна начела која служе као оријентир и општи путоказ у истраживању. То нису коначна, већ претходна сазнања која помажу да се дође до нових, егзактнијих и плодноснијих сазнања. Овај део метода је специфичан и посебан за сваку науку, јер зависи од предмета који одређена наука проучава. Штавише, у многим друштвеним и хуманистичким наукама, услед различитог

схватања суштине друштвених, односно социјалних појава и њихове епистемолошке природе, примењују се различити теоријско-методолошки приступи.

Трећи део научног метода, који се често назива техником истраживања чине методе и технике које се користе у истраживачкој пракси. Ту спадају, у првом реду, методе, поступци и инструменти којима се врши прикупљање искуствене грађе, њено сређивање, упоређивање, а делом и експликација. Неки од тих метода и поступака су универзални, примењују се у свим наукама, док су други специфични, саображени специфичности појава које се истражују. Социјална политика и друге друштвене и хуманистичке науке у својој истраживачкој пракси често користе научне методе које се примењују и у природним наукама, као што су, на пример, посматрање, експериментисање, мерење, и др. Међутим, социјална политика изграђује и властите методе и технике попут анкете, интервјуа, теста, анализе садржаја и других квалитативних метода, који су примерени специфичној природи социјалних појава које она истражује.

У литератури се најчешће сусрећу следеће класификације научних метода које прихвата и социјална политика:

1. Основне методе у које спадају: анализа, синтеза, апстраховање, конкретизација, специјализација, генерализација, дедукција, индукција, аналогија односно компарација;

2. Општенаучне методе (примењују се или се могу примењивати у свим наукама) су: статистичка, метода моделовања, аксиоматска, аналитичко-дедуктивна, хипотетичко-дедуктивна, и историјско-компаративна;

3. Посебне методе појединих група наука. У посебне методе друштвених и хуманистичких наука убрајају се: позитивизам, структурализам, историзам, дијалектички метод итд.

4. Методе и технике прикупљања података су: испитивање, посматрање, експеримент, анализа садржаја, студије случаја, дубински интервју, групни интервју, усмене историје, тематска анализа, утемељење теорије, феноменолошке методе, визуелне методе...

5. Методе обраде података – су делови општих метода истраживања, односно модалитети њихове примене или њихови продужеци.

Социјална политика, као део социјалне стварности, односно социјалне делатности је део глобалне политике коју перципирамо као институционалну друштвену моћ посредовања међу интересима, али и као борбу да се таква моћ задобије, или да се на њу делује. Овако одређене политике обухвата њена оба елемента: статички (политика као систем, конституција, поредак, интеграција) и динамички (политика као процес, утицај, власт, борбу за прераспodelу моћу), као и следеће чиниоце: да је она трајни процес и активност; рационална са унапред одређеним даљим, ближим и конкретним циљевима; да су утврђени инструменти-средства којима ће се остваривати циљеви (средства физичке силе, данас незамисливе разорне снаге, средства економске контроле којима се задобијају команде позиције у економији и социо-економском уређењу, и средствима комуникационог утицаја преко и помоћу којих битно утиче у формирању свести, мишљења и понашања људи);

да нужно установљава потребну организацију друштва и да има своје специфичне методе деловања. Из овог произлази, хипотетички тврдимо, да социјална политика - делатност детерминисана истом - као и активности (индивидуалне, групне, заједничке) изведене из њих су битан и увек актуелан део политичке активности, а ова део укупне друштвене активности. Резултати истраживања узоркованог простора и времена потврђујући наведену хипотезу истовремено указујући да је политичка активност увек заснована на интересу, да је у складу са циљевима остваривања доминације у условима интересне борбе, и, поред тога што је ослоњена на монопол насиља, она је и начин обезбеђивања граница друштвеног сукоба које се, као такве, не смеју прећи да би се очувала минимална друштвена кохезија неопходна за промене и развој друштва.

Да ли је социјална политика конституисана као наука

У научној заједници, чији предмет и проблем истраживања су социјална стварност, њена структура, њена организација и управљање, и даље се чују питања да ли је социјална политика конституисана као наука? Иста се постављају у политичким и другим друштвеним и хуманистичким наукама. У одговору на ово питања ми полазимо од елемената која наука, да би била наука, мора да поседује. Наиме, из историје научне мисли произлази да све оно што претендује да буде наука мора да садржи, по налазима М. Марковића и не само њега, бар неке од следећих елемената: језик; “искуствене чињенице с једног подручја, тј. исказе интерсубјективног карактера који су добијени вишеструким посматрањем, експериментисањем и мерењем појединачних објективних појава”; ставове којима се утврђују извесне опште структуре и релације; методолошка правила која регулишу и усмеравају процес истраживања; “искази који формулишу норме практичне делатности”; филозофске претпоставке једне одређене концепције науке: онтолошке, епистемолошке и аксиолошке. М. Марковић, на основу мултидисциплинарних истраживања констатује, што потврђују и наша истраживања, да “треба разликовати три различита смисла речи “конституисати”, односно три различита нивоа конституисања једне науке. Први је када је она задовољила изванредан број формалних услова без обзира на да ли се ми лично, с нашом одређеном филозофијом, слажемо с њеним фундаменталним претпоставкама, с начином на који су кључни проблем решени, па и с функцијом која јој у систему наука и људском животу припада. Други је када је она и садржински конституисана у складу с нашим основним филозофским претпоставкама. Трећи је кад је једна наука потпуно развила своју критичку свест о самој себи, о својим теоријским основама и методама, о законитости свог развоја. Овај трећи смисао “конституисања” очевидно претпоставља много јаче, односно строже услове које једна наука треба да задовољи”². Који су то онда нужни и довољни услови да би се могло говорити о конституисању једне нове науке као што је социјална политика? То су:

Утврђено подручје стварности на које се односе њени искази. “Тиме су одређени, прво, врста искуствених чињеница које су релевантне у датој науци и, друго,

2 Марковић, М.: Филозофски основи науке, БИГЗ, Генес штампа, Просвета, СКЗ, Београд, 1994., стр 20.

подручје примене њених резултата”: организација, садржаји, методе, поступци, ... технике социјалне делатности – статичке и динамичке аспекте социјалне стварности; Израђен језик “комуникабилан за све људе који у датој науци раде”. Језик (појмовни) социјалне политике, “поред израза обичног језика и поред филозофских, логичких и математичких термина заједничких за све науке, садржи и изванредан број специјалних техничких термина чије је значење прецизно утврђено експлицитним дефиницијама”. Овај језик одржава критеријуме смисла и бесмисла својих ставова;

Изванредан број хипотеза “које су од кључног значаја за дату науку и које могу послужити као премисе у циљу теоријског заснивања резултата каснијих истраживања – морају бити проверене до те мере да их можемо сматрати законима. (Тиме је имплицирано да је већ прикупљен и класификован знатан број веродостојних искуствених чињеница);

Располаже методама и техникама истраживања ”које су адекватне за решавање њених проблема и које су опште прихваћене од научника који у њој раде.” Социјална политика, као млада хуманистичка наука, налази се на првом нивоу конституисања, што значи “да многи појмови нису још прецизно дефинисани, иако се већ употребљавају у једном одређеном смислу”, организација чињеничког материјала је доста несавршена, а што је изазов за научна истраживања – концептуализације. Учење о методу ове науке још није развијено, што представља посебан изазов, “иако се тај метод у пракси већ увелико може примењивати”. Историја социјалне политике још увек није потпуно проучена и филозофски темељи још увек су у нереду – догађа се да у двама различитим подручјима социјална политика “полази од два међусобно неспојива филозофска принципа”³.

Концептуализација социјалне политике

Концептуализацијом социјалне политике се означава израда, изградња, развијање најопштије замисли о претпостављеној социјалној стварности и њеној структури – предстојећем истраживању социјалних форми и садржаја, организовања, делања и управљања. Ова и оваква најопштија замисао отпочиње општом идејом о опаженим социјалним појавама, процесима, односима, о запаженом емпиријским проблемима научне, практичне и/или научне природе, односно о научнотеоријском или емпиријском проблему. У том смислу је неопходна концептуализација и реконцептуализација социјалне политике - концептуализација истраживања је почетна фаза научног истраживања.

Наиме, концептуализација је систем и норма – захтева одређени поредак и редослед у научној процедуре: започиње одређивањем проблема и предмета истраживања. Проблем научног истраживања је специфичан проблем који произлази из незнања или недовољног знања. Без проблема истраживања не можемо ни доћи до концептуализације. Због тога је уочавање проблема један од најкреативнијих доприноса у концептуализацији истраживања социјалне политике. Уочавање важних, конкретних социјалних проблема доводи до значајних истраживања и открића -

3 Исто, стр. 20-21.

значајно истраживање не може се извести на безначајном социјалном проблему. А на основу анализе постојећег научног сазнања, истраживач у њему открива неке празнине и нерешене проблеме, које формулише као предмет свог социјалног истраживања. Ово због тога што је процес истраживања јединствена активност у којој теоријски део одређује шта ће се емпиријски мерити, а резултати емпиријског мерења одређују исправност теоријске мисли. У истраживању се увек прикупљају одређени подаци да би се проверило одређено мишљење. То значи да научно истраживање не може да остане на прикупљеним подацима или на постављеним хипотезама.

Предмет истраживања је део, односно један аспект проблема - из целине проблема за предмет истраживања се бирају најзначајнији делови или део. Отуда при избору предмета истраживања треба:

се одредити за препознатљив предмет, дефинисан тако да га и други могу препознати; избегавати непотребна понављања истраживања, а то значи да о одређеном предмету морамо саопштити оно што још нико није рекао или да кроз једну другачију оптику сагледамо оно што је већ речено;

водити рачуна о његовој важности и примењивости резултата у пракси - истраживање мора користити другима;

да пружи елементе за потврду или негацију изнете претпоставке;

водити рачуна о актуелности резултата истраживања - о могућностима решавања одређеног конкретног социјалног проблема.

Према томе, предмет истраживања треба да има емпиријско и теориско утемељење - да указује на теоријску заснованост и емпиријску актуелност.

Након избора предмета истраживања следи његово теоријско и радно дефинисање. Теоријско дефинисање је логичка операција којом се помоћу апстрактних појмова одређује суштина предмета истраживања - појаве, процеси, односи. А радна, односно операционална дефиниција састоји се у одређивању индикатора (показатеља) који се могу искуствено испитивати и проверавати и који представљају спољашње манифестације апстрактног концепта. Према томе, теоријска дефиниција је само први корак у концептуализацији истраживања. Она је веома апстрактна и мора да буде преведена на што конкретнији језик, како би се предмет (социјална појава, процес, однос) који одређује могао истраживати емпиријски, тј. чулно посматрати и експериментисати. Овај поступак конкретизације називамо операционалном, односно радном дефиницијом коме претходи проучавање теорије, дефинисање појмова и анализа појмова.

Прикупљање и критичка анализа литературе је следећи битни сегмент концептуализације истраживања социјалне политике. Предмет истраживања је тај који одређује са ког аспекта проучавамо постојећу литературу. Резултати анализе литературе треба да одговоре на питања: до које мере је предмет истраживања истражен? Ако није истражен у потпуности већ је парцијално обрађен тада истраживање треба усмерити на оне делове који су слабије обрађени и ту усмереност ваља истакнути у самој формулацији теоријске релевантности истраживања. Томе служи и дефиниција кључних појмова којом одређујемо његов садржај. Све такве дефиниције треба прикупити како би се направила научно ваљана појмовна анализа.

Појмовном анализом трагамо за научно релевантним садржајем једног појма. Она је пут до дефиниције и завршава се дефиницијом, тј. специфичним одређењем појма. У појмовној анализи треба поред интердисциплинарних дефиниција дати и дефиниције одређене науке са чијих стајалишта анализирамо, промишљамо и разумемо предмет истраживања. Анализа литературе омогућава и упознавање са различитим теоријским приступима у социјалној политици који су изузетно значајни и постављају основу у разради хипотеза. Томе служе и резултати анализа предходних истраживања. Према томе, овај сегмент структуре концептуализације социјалне политике указује на емпиријску релевантност и теоријски значај истраживања након чега је могуће и потребно одредити циљеве истраживања.

Циљ истраживања је непосредно везан за предмет, тј. за сазнавање оног што је дефинисано као непознато. Према томе, као што предмет истраживања има своју емпиријску и теоријску димензију тако постоје: прагматички или друштвени циљеви и научни или сазнајни циљеви. Емпиријски, прагматички, односно друштвени циљеви говоре о: а) користима које могу произићи на основу резултата истраживања; б) корисницима који се могу служити добивеним резултатима истраживања; в) о начину коришћења добијених резултата. Научним циљевима се одређује ниво сазнања који треба остварити да бисмо решили проблем. Они нису произвољни, већ су одређени природом предмета истраживања. Међутим, природа предмета не одређује научне циљеве до краја. Отуда их треба класификовати, сагласно нивоима спознаје, на: а) научно описивање или дескрипција; б) научну класификацију; в) научно објашњење или експланацију, и г) научно предвиђање или прогнозу. Значи: оно што се помоћу циљева истраживања одређује јесте: шта се истражује, због чега се врши истраживање и шта се жели знати о предмету истраживања.

Добро формулисан проблем и предмет истраживања омогућавају постављање научно валидних хипотеза. У овом сегменту структуре концептуализације се, на основу претходних теоријских сазнања или новооткривених емпиријских чињеница, формулишу хипотезе као мисаоне претпоставке о односима међу појавама или међу чиниоцима једне појаве која је предмет истраживања. Другим речима, хипотезе су мисаони одговор на питања које садржи проблем и предмет истраживања. У односу на поједине етапе истраживања улога хипотезе је инструктивна, она чини почетно одређивање предмета истраживања, његово визионирање. Када је постављена и развијена системом претпоставки, она истовремено чини и коначно уобличиће предметног простора.

Да би хипотезе биле научно засноване оне не би смеле да буду ни уже ни шире од предмета истраживања - морају да буду примерене и симетричне операционалном одређењу предмета истраживања. Наиме, хипотеза мора да буде: ваљана, појмовно јасна, искуствено проверљива, специфична, органски повезана са теоријом и у вези са техникама истраживања. Хипотезе у сваком научном истраживању представљају смешу истине, вероватноће или неистине. При испитивању и одређивању вредности појединих хипотеза, предност треба да имају оне које: дубље и потпуније објашњавају појаве што раније нису биле објашњење; на основу којих се може предвидети извесно догађање; се потпуније могу проверити кроз праксу; су плодније, односно могу

објаснити већи број појмова и феномена; су логички кохерентније; у прилог своје основаности имају већи број аргумената, и за које статистичка истраживања показују да су вероватне.

Хипотеза има више врста; оне су подељене према различитим критеријумима што им и даје различите улоге у сазнајном процесу и искуственом истраживању. По типу, карактеру и степену сложености хипотезе се деле на: описне или оне које дају дескрипцију чињеница, односно квантитативно стање појава; објашњавајуће, односно оне које имају ниво закона или уопштавања везе појава; прогнозирајуће или оне које се баве предвиђањем веза и развоја појава, односно глобалном ситуацијом. Према задацима истраживања постоје: основне хипотезе, односно оне које решавају главне задатке (циљеве) испитивања и неосноване или оне које задиру у споредне и мање важне задатке испитивања. Примарне су оне хипотезе које се износе на почетку истраживања и које су неразвијене, а секундарне или претпоставке су оне које су у току истраживања редефинисане, развијене и примерене стању предмета истраживања.

Према томе, хипотезе говоре о постојању, структури, настанку, променама, развоју или нестанку неких социјалних ентитета, било да је реч о природним или друштвеним појавама.

Последњи део структуре методолошког дела концептуализације чине методе и технике истраживања. Специфичности предмета истраживања одређују које ће се методе и технике применити у процесу истраживања.

Наиме, на основу формулисане идеје о социјалном проблему имамо прелиминарно дефинисање истраживачког проблема које нас упућује на ближе и потпуније информисање о њему – све фазе научног истраживања. Реч је о другом чиниоцу структуре концептуализације. А то информисање започиње утврђивањем релација (односа): идеја (теорија) – норме – организације (установе) – социјалне акције. Ако је у овим релацијама на делу редукција и редукционизам, тј. ако норме врше редукцију теорија, социјалне организације (социјалне појаве, процесе и односе сусрећемо у свим областима људског живота) редукцију и норми и теорија тада је социјална акција празна, неплодна – неинструментална.

Наши, и не само наши, резултати истраживања указују, показују и доказују да је на делу и да делује редукционализам у наведеним односима. Још увек су присутна различита теоријска схватања социјалне политике, односно различите дефиниције као и модели социјалне политике. Али, ваља имати у виду да се изградњом теорије уопште, а тиме и теорија социјалне политике, ствара могућност да се изврши истраживање, односно да се наново прошире знања. Међутим, није реч само о томе: стварањем теорије омогућено је и научно објашњење, односно тумачење стварности које тражи систем повезаних научних закона, као и конкретну операционализацију истих. И даље, према налазима методолога, теорија о социјалној политици је виши закон који објашњава већи број трајних, нужних и битних веза између социјалних појава, процеса и односа објективне социјалне стварности.

Теорија (грч. θεωρία = разматрање, расправа о суштини неке ствари) јесте детерминанта концептуализације истраживања у научном смислу - представља дебату о природи појава, које се заснивају на утврђеним законитостима. Концептуализација

се исказује и као облик истраживачке социјалне теорије. И оно што је битно: постоји и делује међузависност социјалне теорије и концептуализације истраживања. Свакако да само логиком и праксом потврђене законитости улазе у њен састав, те она представља уопштено искуство, али у још чистијем виду, него што су то закони. Научна теорија јесте скуп систематских, повезаних, искуствених ставова, најчешће закона, који објашњавају суштину појаве и односе се на целину или део предметне социјалне стварности (врсте појава). По саставу теорија социјалне политике је двоструког карактера: има логички и предметни садржај - логички садржај чине формализовани, а предметни, квалитативни елементи. Логички састав подразумева: језик и конотацију појмова и ставова. Предметни састав теорије се односи на стварност и на искуство, односно има два своја вида. У првом се показује да структура теорије социјалне политике мора да одговара структури социјалне стварности, односно скупу социјалних појава, процеса, односа. Други вид структуре теорије се испољава у искуствености, односно, као и свако научно знање, и она је упућена индиректно и директно на искуство. Индиректна усмереност се врши преко појмова, од постулата до теорема и закона у којима је сублимирано искуство, а директна самим истраживањем. Отуда трећи чинилац структуре концептуализације јесте научна артикулација почетне идеје, проблема, предмета, формирања концепције и концепта и модела до прелиминарне до теме и израде пројектног задатка, идејне скице, израде нацрта научне замисли као научне реализације и пројекта истраживања – до реализације предистраживањем и реконцептуализацијом на основу пројектовања и предистраживања.

За социјалну теорију⁴ је битно да базна и финална знања немају хаотичан однос, већ да су уређена, систематизована и повезана, што им даје особености и научног знања. Отуда су функције социјалне теорије: логичка, искуствена, хеуристичка и утилитарна. По својој логичкој функцији теорија у ствари представља не само систематизацију него и допринос истинитости научних закона о социјалној стварности – социјалним појавама, процесима, односимна. Искуствена функција теорије укључује проверу научних закона такозваном чињеничком интерпретацијом социјалне праксе, али она и доприноси појашњавању искуства у односу на потврђено знање. Хеуристичка функција теорије се односи на добијање нових закона - без постављања и операционализације социјалне теорије не би било могуће очекивати да ће се даље стицати научно знање о социјалној стварности, односно социјална теорија претставља и кључ и за даља истраживања. Утилитарна функција теорије означава њену корисну примену у пракси. Према томе, социјална теорија не зависи непосредно од осталих људских активности, али оне зависе од ње, и то из разлога који лежи у самој природи теорије.

Резултати истраживања М. Милосављевића, као и наша инвентура теоријског наслеђа и анализа социјалне политике у истраживаном конкретно-историјско периоду показују да је реч о: скупу разноврсних и често некохерентних мера и активности државе чији је циљ био и јесте ублажавање економских и социјалних

4 Видети шире у Илић, В.: Стратегија за смањење сиромаштва у процесу транзиције на примеру Србије, Просвета Београд 2009. стр. 35-71.

разлика и одржавање социјалне равнотеже; колективној потрошњи; политици животног стандард; синониму за скуп друштвених делатности као што су социјална, здравствена и дечија заштита, пензијско и инвалидско осигурање, осигурање за случај незапослености, заштита на раду, становање и сл.; организованој активности на предупредивању и ублажавању последица масовних социјалних ризика или социјалних случајева (болест, старост, смрт, инвалидитет, природне непогоде, ратови, етнички, верски и други сукоби и сл.); механизму редистрибуције ресурса особама и слојевима који су хендикепирани на тржишту, ... Исто тако, не постоји јединствен методолошки приступ који би био општеприхваћен.⁵ То је последица различитог схватања суштине социјалних појава, процеса и односа, као и њихове епистемолошке (сазнајне) природе. У основне методолошке правце у науци социјалне политике убрајају се: а) позитивизам, б) историзам, и ц) дијалектика. У оквирима и на основу позитивизма конституисани су: а) структурализам, б) функционализам, ц) бихевиоризам, д) неопозитивистичка и постмодерна гледишта.

Према томе, постоје различита теоријска схватања и модели (формализована теорија из које се изводи скуп последица) социјалне политике и њихове научне класификације, а у пракси се нарочито примењују неолибералистичка социјална политика, социјална политика државе благостања и корпоратистичка социјална политика. Према другом гледишту постоје три различита нивоа теорије: материјалистичка, стратешка, практична. Разлике се посебно исказују у политикама социјалног рада и његовим практичним “теоријама”: рефлексно-терапеутском, социјалистичко-колективистичком и индивидуално-реформистичком.

Примена теорије социјалне политике у пракси је изузетно тешко. Претходно ваља одредити које теорије и у ком обиму. То још увек није учињено. Чини се да се ради о серији сложених односа у којима стратегије и на њима засноване норме имају изузетан значај. Наиме, норма је, како истиче Георг Зимел, мишљење о требању или ономе што би требало да буде. Овај начин размишљања се битно разликује од оног што је било или што јесте. Примера ради, социјална делатност, коју је заснивала социјална политика, је за последњих сто година у Србији била прекривена потпуним, али и непотпуним нормама, боље казано, апстрактним нормама којима недостаје један или више елемената: хипотеза диспозиције, диспозиција, хипотеза санкције, санкција. Поред овог или бар због тога на делу су биле и јесу изузетно брзе промене норми о социјалној политици – променоманија и/или нормоманија. Отуда концептуализација и реконцептуализација социјалне политике треба да омогуће остварење потпуних норми о социјалној делатности којима се омогућава стварна реализација осмишљених (резултат, поред осталог, научних истраживања проблема социјалне делатности) активности, мера, средстава и поступака територијално-политичких, радно-производних и асоцијативних система управљања, њихових организација, установа, заједница и асоцијација, као и појединаца ради задовољавања социјалних потреба, обезбеђивања сигурности, заштите од социјалних ризика и случајева и превазилажења или сузбијања социјалних проблема. Кратко казано: обезбеђење социјалне правде, континуирано подизање квалитета живота људи сталним социјалним иновацијама,

модернизацијама, променама и предузетништвом⁶.

Циљ социјалне политике јесте усмеравање социјалног развоја полазећи од конкретног човека и завршавајући истим – остваривање хумане праксе. Средство за то јесте примерена организација. Наиме, организација и управљање су, према резултатима савремених теоријско-емпиријских истраживања,⁷ и битно и актуелно питање времена (овог сада и долазећег) и простора (радно-производног, тј. функционалног, асоцијативног и територијалног: локалног, националног, регионалног, глобалног). Ово тим пре што у теоријској ризници постоји изузетно велики број различитих одговора на питање шта је управљање у социјалној делатности. Одговори се распостиру у дијапазону од тога да је да је реч о вештини, и/или техници управљања, и/или технологији владања, и/или изразу моћи, и/или одлучивању, и/или магији, и/или политици, или ... до тога да је социјална политика на основу и помоћу које се управљање наука. А и онда када се збори о организацији социјалне делатности и управљања истом (социјална политика као настојање да се уреде социјални садржаји заједничког живота људи) као науци присутне су разлике које указују и показују како мисао о науци не мора да буде и научна мисао. О томе речито казује присутни (а зашто не и рећи: доста проширени - у дилеми смо да ли и владајући?) “наивни” и преткритички поглед на социјалну политику као науку, посебно на организацију и управљање социјалном делатношћу) и то превасходно оних који су у тој “у науци” или се баве таквом науком. Они раде, али не маре за претпоставке свога рада; они одређују појмове, али се не питају шта је појам и истог не промишљају - на почетку као претходни појам и одредбу, док се појам у смислу пунијег знања може добити тек кроз процес анализе и на крају, као њен резултат; они постављају и проверавају хипотезе, али се не питају шта је то хипотеза и које је њено место у структури научног сазнања; они откривају законе, али се не питају за њихове опште особине и класификацију; они стварају теорије, али избегавају да кажу шта је теорија и каква је њена улога у процесу научног истраживања; они испитују одређени предмет (управљање као појаву, процесе и односе управљања у организацијама света живота и света рада) али не питају о природи стварности управљања организацијама и могућностима њене спознаје; они користе различите технике, али о природи научне методе изузетно ретко говоре; они долазе до истинитих сазнања, али питање шта је истина и која су мерила истине за њих није научно питање; они ваљано раде свој посао, али шта је задатак науке уопште, посебно науке о организацији и управљању, то не сматрају својим проблемом; баве се научним радом,

6 Исто, стр 71 - 207

7 П. Дракер: Мој поглед на менаџмент, Адигес, Нови Сад, 2003.; П.Ф. Дракер: Менаџмент за будућност, Грмеч - Привредни преглед, Београд, 1995.; П.Ф. Дракер: Посткапиталистичко друштво, Грмеч - Привредни преглед, Београд, 1995.; Ph. Kotler: Upravljanje marketingom: analiza, planiranje, primjena i kontrola, Mate, Zagreb, 2001.; D. A. Wren, A. Voich Jr.: Менаџмент: процес, структура, понашање, Грмеч - Привредни преглед, Београд, 2001.; Џ. Гринберг, Р. А. Барон: Понашање у организацијама: разумевање и управљање људском страном рада, Желинд, Београд, 1998.; Н. Koontz, Н. Weihruch: Menadžment, Mate, Zagreb, 1998.; Б. Лековић: Принципи менаџмента, Економски факултет, Суботица, 2003.; Џ. А. Ф. Стонер, Е. Р. Фридман, Д. Р. Гилберт, Јр.: Менаџмент, Желинд, Београд, 1997.; Ж. Стефановић: Менаџмент, Економски факултет, Крагујевац, 2003; S.H. Robbins, M. Coulter: Menadžment, Дата статус, Београд, 2005.

али крајњи смисао свога рада они не виде, јер је смисао рада изван рада. Отуда је Ђ. Шушњић у праву, у пуном смислу речи, када на основу претходних налаза каже: “човек из науке не пита шта је наука, он мисли да се то већ зна. Он то питање препушта другима (обично филозофима науке), зато што је уверен да зна шта није наука”⁸. А то је највећа заблуда - заблуда која има несагледиве последице како за теорију тако исто и за конкретно-историјску праксу управљања социјалном делатношћу. Ово због тога што препуштати одговор на то питање другима, не имати га у виду свакодневно - у свим фазама процеса научног рада, посебно у концептуализацији (као првој, почетној фази истраживања) и реконцептуализацији, у суштини значи: отварање пута и ход по њему према научном бесмислу или према, у најбољем случају, апологетици свега и свачега, а што је у суштине једно те исто.

Ваља имати на уму да научно мишљење социјалне политике и њене конкретизације преко и помоћу организације и управљања социјалном делатношћу, за разлику од других облика мишљења, јесте “стална критика аргумената” на којима је њена концептуализација заснована. То конкретно захтева и значи да се хипотезе постављају и проверавају помоћу логичког извођења из прихваћених судова (теорија и закона), али то им још не гарантује истинитост, па је потребно и практично проверавање. Практичним проверавањем васпоставља се веза између мисли о социјалној политици као делу објективне социјалне стварности и саме социјалне стварности о којој се мисли. На тај начин научна мисао пролази кроз двоструку верификацију - логичку и емпиријску. Међутим, у историји је било присутно, а данас то веома често сусрећемо да се користи само једна верификација. Они који су се ослањали и ослањају само на логичку верификацију називани су и зову се теоретичарима, а они који су се ослањали и ослањају на искуство називани су и називају се емпиричарима. (Ово је време доминације емпиричара, прагматичара.) Тако су се у социјалној политици као науци апсолутизовале две једностраности, па уместо допуњавања долази до супростављања између “теоретичара” и “емпиричара”. Наиме, “теоретичари” закупљени мишљу занемарили су предмет о коме мисле = социјалну политику и на основу њене утемељене организације социјалне делатности као појаве, социјалне процесе и односе управљања, а “емпиричари” чулно ослушкујући и осећајући социјалну организацију, управљање, организационе процесе и организационе односе, процесе и односе управљања занемарили су теоријску мисао. Значи: први су испромашивали предмет о коме мисле, а други своја искуства о предмету нису уздизали на теоријски ниво и тиме остварили надмоћ теорије над емпиријом. И једни и други су заборавили да је наука социјалне политике мисаона интерпретација објективне социјалне стварности организација социјалне делатности и организационе стварности која је заснована на чињеницама те стварности. Анштајн ће ово далеко лепше казати: наука је покушај да се хаотична разноликост нашег чулног доживљавања усклади с логички јединственим системом мисли. Време је да социјална политика дијалектички повеже чулно доживљавање с теоријским мишљењем.

Оно са чиме је нужно отпочети у том повезивању у конституисању социјалне политике, проучавању и промишљању социјалне организације као појаве, анализи социјалних процеса и односа управљања јесте: да истина о њима постоји, да се та истина може сазнати и “да је сазнање истине вредно по себи, јер је и сама истина једна вредност”. Међутим, уколико желимо да заронимо дубље помоћу социјалне политике у свет организације и организацију света живота и света рада, тада нам ваља поћи од тога да наше питање на које тражимо научни одговор, односно научну истину “није у томе да ли постоји свет “организације и организација света живота и света рада, да ли постоје процеси управљања и односи, “већ на који начин и у којим облицима; питање није у томе да ли је могућа спознаја света” тих и таквих организација процеса и односа, “већ како је она могућа; питање није у томе да ли постоје вредности, већ у томе како живети вредан живот”⁹, у организацији и на основу управљања организацијом? На то нас упозоравају савремени налази теоријско-емпиријских истраживања. Они јасно говоре да је човек основни фактор организације и указују и доказују да је управљање генеричка функција свих организација. Организација света живота и света рада јесте, према истим налазима, посредник између теорије и праксе - између теорије и норме и између теорије, норме и социјалне акције. Социјална организација је суштинско окружење управљања и истовремено резултат његовог делања.

У одређивању социјалне политике ми смо пошли и полазимо од тога да је то наука о делу објективне стварности друштва. А савремено друштво у системима проширене људске сарадње јесте друштво знања. Битна карактеристика друштва знања јесте да је то друштво организација - организација заснованих на одговорности¹⁰. У том и таквом друштву, у коме организације преузимају одговорност за границу своје моћи и у коме не постоји нико више изузев њих да се о њему стара (= сви послови и задаци обављају се у организацијама и од стране организација), управљање јесте процес обликовања и одржава окружења у којем појединци, заједнички радећи у групама, ефикасно остварују одабране циљеве. У том смислу управљање представља функцију чији је основни циљ да се на ефикасан начин обезбеде, распореде, употребе и искористе људски напори и физички ресурси ради остварења одабраног циља. Управљање је, сагласно казаном, ефикасно коришћење расположивих ресурса. Поред овог, управљање се одређује и као процес или форма рада која подразумева усмеравање људи, тј. запослених организационих чланова према задатом циљу - да се примени практична извођачка страна знања. Према томе, управљање јесте пружање знања у циљу откривања како постојеће знање може на ефикасан начин да се примени да би се произвели резултати у организацији и посредством организација.

Организација је група људи, у савременом друштву знања, састављена од специјалиста, који заједнички раде на одређеном заједничком задатку. Организација је истовремено и скуп односа између људи у обављању заједничких послова да би се

9 Исто, стр. 21-22.

10 Организације у друштву знања “се брину о друштву одговорно, у границама својили компетенција, а без угрожавања своје способности практичног извођења” - П. Дракер: Посткапиталистичко друштво, Грмеч - Привредни преглед, Београд, 1995., стр. 100.

реализовао одређени циљ. У томе и јесте њена разлика у односу на традиционалне социјалне скупине: породицу, грађанску заједницу, друштво. Организација, а што произлази из њеног појма, јесте процес, однос, резултат процеса и односа. Као таква организација је увек пројектована с одређеном сврхом. Значи: организација није заснована ни на психолошкој природи људских бића, али ни на биолошкој неопходности. Док традиционалне скупине (= породица, грађанска заједница, друштво), што произлази из њихове суштине, постоје, организације раде. Организације су све и све је организација - свет рада и свет живота. Због тога организацију и ваља, што ми и чинимо, анализирати и промишљати као дијалектичко јединство статичког (= организациона структура) и динамичког аспекта - аспекта управљања. Динамички и статички аспекти, условљавајући један другог, остварују се у оквиру ентитета = суштине која саму себе одржава и потврђује. Ентитети (=означавају да нешто јест) могу да имају и имају различите појавне облике. У свим постојећим ентитетима неопходно је управљање како у профитним тако и у непрофитним (организацијама друштвеног сектора, државним организацијама, агенцијама и институцијама). Оно што је заједничко данас свим тим појавним облицима, посебно профитних организација јесте потреба и захтев да се знање учини продуктивним. У томе је суштина управљања.¹¹ У тој суштини налази се, или треба да се налази, социјална суштина управљања.

Овоме, према теоријским сугестијама и емпијским верификацијама, ваља додати и упозорити да су управљање и организација социјалног делања, као две стране једног истог процеса, нераздвојиви од материје, простора и времена са којима и у којима се реализују. Организација је одговор на човекове потребе, жеље и интересе. Међутим, организација, пошто је иманентна друштву (бесмислено је говорити о друштву без организације), на груб и оштар начин отвара питање те и такве иманентности. О чему се ради? Историјске поруке и поуке зборе: друштво се кроз историју стално организира и дезорганизира; људи свесно одбацују, мењају, развијају и модернизују организације света живота и света рада и управљање истим. То значи да су људи, као индивидуе и организовани у групе, способни да трансцендирају организације света живота и света рада као такве. А овај процес трансцендирања јасно доказује да је организација социјалне делатности и услов и предмет човековог живота - да лежи у природи људске праксе. Због тога се организација и може и теоријски и практички негирати и то не само због способности људи да се понашају и делују "недруштвено", односно неорганизациски, него и управо у име своје властите друштвености као такве. Наиме, организација је посредник између човека и друштва. Емпиризам, који тако снажно данас доминира "научном" сценом менаџмента, не може да захвати и продре у биће и бит управљања социјалном делатношћу. Теорија је та која то може: да интерпретира наведене односе, да пружи валидна упутства за функционисање организација света живота и света рада, да затвори проблеме иманентности. И не само то. "Теорија оријентише истраживача како не би залутао међу чињеницама; она повезује иначе

11 Организација и управљање, због преласка са знања ка знањима, попримили су средишњи значај у друштву у свим развијеним земљама. "Друштво је у свим развијеним земљама постало друштво организација ... " - П. Дракер, наведено дело, стр. 54.

расуте емпиријске генерализације у систем и тако ове добијају системски или нужни карактер (логичка нужност); преко објашњења закона, она објашњава и чињенице; повезујући законе у теоријски систем она омогућава њихово проверавање и слагање са осталима сазнањима у датој области; добар закон омогућава предвиђање појава, а добра теорија предвиђање закона; можда је за истраживача најпривлачнија она теорија која га инспирише на постављање могућих хипотеза и њихово искуствено проверавање; не мање битна улога теорије је у јасном дефинисању појмова, како апстрактних тако и описних¹². Према томе, К. Левин с пуним правом указује да ништа није тако практично као добра теорија. Тиме су задати суштински оквири концептуализације социјалне политике.

Закључна разматрања

Концептуализација истраживања социјалне политике је процес који има сложену структуру чије су основе емпиријске, теоријске, методолошке и логичке, а чији делови су: избор истраживачког проблема и његова артикулација – однос теоријског и искуственог; тема истраживања; пројектни задатак; идејна скица; однос концептуализације и пројектовања; однос концептуализације и формулације социјалног проблема; однос концептуализације и предмета истраживања; однос концептуализације и циљева истраживања; однос концептуализације и хипотеза; однос концептуализације и метода истраживања; однос концептуализације и ефеката истраживања; однос концептуализације према предистраживању; однос концептуализације према конкретној примени резултата истраживања и могући модел социјалног истраживања.

Оваква структура концептуализације има одређене функционалне особине и током њеног целог процеса отклања могуће дисфункције – не подноси међусобна неслагања и противуречности између појединих делова и целине социјалне политике и између појединих појмова и исказа. Поред овог, концептуализација је и сложен процес научног истраживања у оквиру кога се изграђују и научни и оперативни документи - основе за квалитативне промене и развој социјалног организовања и делања.

Литература:

- Батарело, А. Ж.: Проблем у друштвеним истраживањима, Критика традиционалне методологије, А. Ж. Батарело, Загреб, 1990.
- Богдановић, М.: Квантитативни приступ у методологији, Службени лист, Београд, 1981.
- Богдановић, М.: Методолошке студије, Институт за политичке студије, Београд, 1993.
- Boudon V. Mathematical Models and methods, in Main Trends of Research in social and

- Human Sciences, UNESCO, 1970.
- Bryman, A.: *Quantity and Quality in Social Research*, Routledge, London, 1988.
- Bryman, A.: *Social Research Methods*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- Burgess, R. G. : *Research Methods*, Nelson, Walton-on-Times, 1993.
- Burnham Peter, Gilland Karin, Grant Wyn, Layton-Henry Zig: *Методе истраживања политике*, Факултет политичких знаности Свеучилишта у Загребу, Загреб, 2006.
- Вебер, М.: *Методологија друштвених наука*, Глобус, Загреб, 1989.
- Гиденс, Е.: *Социологија*, Економски факултет, Београд, 2007.
- Ђили, Ђан Антонио: *Како се истражује*, Школска књига, Загреб, 1974
- Дракер, П.: *Посткапиталистичко друштво*, Грмеч - Пивредни преглед, Београд, 1995.
- Ђорђевић, М.: *Истраживање политике: бихејвиорални приступ*, Службени гласник, Београд, 2012.
- Ethridge, E. M.: *The Political Research Experience: Readings and Analysis. Introduction: A Science of Politics*. In Ethridge (ed.) Guilford, Connecticut: Dushkin. Chapters 2-5 (including excerpts), 1994.
- Илић, В.: *Стратегија за смањење сиромаштва у процесу транзиције на примеру Србије*, Просвета Београд 2009.
- Matthews, B. and Ross L.: *Research methods – A practical guide for the social sciences*, University of Birmingham, 2010.
- McNabb, D. E. : *Research Methods for Political Science – Quantitative and Qualitative Methods*, M.E. Sharpe Inc. New York, 2004.
- Марковић, М.: *Филозофски основи науке*, САНУ, Београд, 1981.
- Милосављевић, С. и Радосављевић, И.: *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2000.
- Милосављевић, М.: *Основи науке социјалног рада*, Филозофски факултет, Бања Лука, 2009.
- Morton, V. R.: *Methods and Models: A Guide to the Empirical Analysis of Formal Models in Political Science*, Cambridge University Press, England, 1999.
- Печујлић, М. и Милић, В.: *Методологија друштвених наука*, БМГ, Београд, 2000.
- Пејн, М.: *Савремена теорија социјалног рада*, Филозофски факултет, Бања Лука, 2001.
- Ристић, Ж.: *О истраживању, методу и знању*, Институт за педагошка истраживања, Београд, 1995.
- Супек, Р.: *Изабрана поглавља из методологије истраживања социјалних појава* (скрипта, друго поправљено издање), Сарајево, 1976.
- Термиз, Џ.: *Основи методологије о социјалном раду*, Лукавац, Графит, 2001.
- Шушњић, Ђ.: *Методологија: критика науке*, Чигоја, Београд, 1999.

CONCEPTUALIZATION OF SOCIAL POLICY IN SERBIA

Summary

In the process of analyzing and contemplating social policy in different political, more precisely, historical times in Serbia, we start from the criterion of scientific truth. By this criterion we separate the truth from untruth about the stated relationship in this region. This requires that our position, if we want it to be adopted as objective one, should be socially communicable, theoretically proven and verified in practice – *id est*. applicable in practice. Therefore, theoretical and effective operationalization of basic concepts such as sociability, social determinism, practices, and politics is necessary. According to theoretical suggestions and findings, sociability is one of the essential and constitutive components of human creation, development and determinism in general, congruous with a human being. Sociability is also extroversion, amiability, communality - the immediate medium of human survival – the environment. Social determinism means that all the relationships, organizations and institutions, states and processes, things and objects that are in any relation to a human as a social being are social: social conditionality and connection of human being and life in a certain community. Hence, social determinism is one of the essential and constitutive characteristics of human being as a human being, as they only live in a social community. We perceive the practice as the basis and manner of human existence, which is the key to understanding of the human development, history and consciousness. Therefore, and this is our starting point, the problem of the truth about social politics in concrete and historical situations cannot be considered (analyzed, described, explained, understood and foreseen) apart from practice, as well as the whole theoretical framework of an epoch. Hence, interpreting the practice as an immediate utility (along the lines of pragmatism) or practice as the criterion of truth (vulgar Marxism) is more than unilateral. To be precise, practice (Greek: *prâxis*) means the basis and manner of human existence – it is the key to understanding human development, history and consciousness. Namely, this term includes various types of human activity: radical transformation of the objective situation, social cooperation, communication, experiential creativity, purposeful activity, and thought activity.

Key words: criterion of truth, sociability, social, social practice, social policy

GLOBALNA NEJEDNAKOST I LOKALNA SOLIDARNOST: MIGRANTSKA KRIZA I NOVI PRISTUP SOCIJALNOJ POLITICI

Apstrakt: U ovom istraživanju se, metodom naučne deskripcije, ispituje napetost između globalnih socijalnih izazova i lokalnih odgovora, napetost između transnacionalnih akcija i nacionalnih reakcija, napetost između realne nejednakosti i doživljaja prava na jednakost. Glavni katalizator ovih napetosti jeste migrantska kriza, a dosadašnji kontroverzni pokušaji njenog rešavanja ukazuju na jasna ograničenja postojećih koncepata socijalnih politika situiranih u okvirima nacionalnih država. Drugim rečima, frustracije postojećim rešenjima (zatvaranje granica, podizanje zidova, restrikcije imigrantskih prava) nastaju usled pokušaja da se na globalni problem odgovori iz prostora državne suverenosti. Zbog toga je naša osnovna pretpostavka da se u procesu rešavanja migrantske krize, kao krize dugog trajanja, nužno mora izmeniti perspektiva, odnosno, da se na globalni izazov mora pružiti globalno koordinisani odgovor. U obrazlaganju ove pretpostavke posebnu pažnju ćemo obratiti na sledeće aspekte: a) značajan nivo globalne nejednakosti je dugoročno stanje i biće kontinuirani generator novih talasa migranata; b) jačanje svesti ugrožene populacije o legitimnosti globalne potrage za boljim uslovima života; c) pritisak migranata usmeriće se ne samo na države koje su sada njihov "prvi izbor", već i na manje razvijene zemlje (slučaj Srbije); d) to će rezultirati multiplikacijom i eskalacijom kriza, imajući u vidu da su socijalne politike definisane okvirima nacionalnih država različitog stepena razvijenosti; e) u skladu sa tim, smatramo da je neophodno razviti nove koncepte socijalne politike koji bi se zasnivali na globalno-lokalnoj solidarnosti.

Ključne reči: migranti, globalna nejednakost, socijalna politika, nacionalna država, solidarnost

Uvod

Ako danas govorimo o najznačajnijim društvenim i političkim izazovima, a ne pomenemo migracije, rizikujemo da u procesu tematizovanja glavnih aktuelnih problema načinimo kardinalan previd. Iako je problem migracija na različite načine u fokusu stručne i političke javnosti već nekoliko decenija, intenzitet pažnje nedvosmisleno je eskalirao tokom 2015. godine. Velika migrantska kriza u Evropi, koja je dostigla svoj vrhunac tokom te godine, proizvela je ozbiljne političke, ekonomske, socijalne i bezbednosne posledice u državama kroz koje su migranti prolazili, ili u kojima su privremeno ili trajno ostajali. Glavni generator, da se podsetimo, ovog velikog izbegličkog talasa bio je ratni sukob u Siriji, koji traje već punih pet godina i čiji se kraj još uvek ne nazire. Posledice ovog sukoba su dramatične: trećina stanovništva je raseljena unutar Sirije, dok je više od četiri miliona stanovnika

¹ miloraddjuric1@gmail.com

napustilo zemlju². Pored toga, ne bi trebalo zanemariti ni činjenicu da su aktuelni migrant-ski talasi posledica i višegodišnjih tranzicionih procesa na Bliskom istoku i Severnoj Africi generisanih tzv. Arapskim prolećem. Ovi procesi su u Siriji i Libiji rezultirali građanskim ratom, a u okolnim zemljama (Turskoj, Libanu i Jordanu) nestabilnošću i permanentnom humanitarnom krizom.

Ipak, izbeglice iz Sirije i Libije su samo vrh ledenog brega. Procenjuje se da svake godine u zemlje članice EU iz trećih zemalja legalno stigne oko 2,5 miliona ljudi. Osim toga, Evropa je suočena sa potencijalnim migrantskim talasom od čak 20 do 25 miliona ljudi, kako je procenio evropski komesar za proširenje Johannes Han³, konstatujući da će migrantsko pitanje biti najveći izazov 21. veka. Ujedinjene nacije procenjuju da broj migranata, odnosno osoba koje ne žive u zemlji u kojoj su rođeni trenutno iznosi oko 258 miliona, što predstavlja oko tri odsto ukupne svetske populacije. Pri svemu tome broj migranata se, od 2000. godine, uvećava po stopi od 2,2 odsto godišnje, što je dvostruko više od stope rasta svetske populacije. Prema Galupovim istraživanjima, više 700 miliona ljudi (ili 13 odsto svetske populacije odraslih) želi da se iseli iz države u kojoj živi⁴. Pravi problemi nas, dakle, tek očekuju imajući u vidu prognoze da će se populacija u Africi, kao najvećem izvoru potencijalnih migranata, udvostručiti na preko dve milijarde već 2050. godine, a još toliko Afrikanaca će biti do 2100. godine.

Migracije tako prestaju da budu samo akutni problem već prerastaju u dugotrajni proces čije mnogostruke konsekvence nužno zahtevaju sistematsko oblikovanje dvostrukog interesa: i teorijskog i praktičnog. Pri svemu tome, sam pojam savremenih migracija nije jednostavno odrediti. Glavni razlog za to je fluidnost i kompleksnost ovog fenomena. S jedne strane, migrant može biti svaka osoba koja se zbog nekog razloga kreće iz jednog mesta u drugo. To može biti osoba koja se kreće iz jednog grada u drugi unutar iste zemlje, osoba koja traži bolju priliku za zapošljavanje i napušta zemlju iz ekonomskih razloga kao i osoba koja je primorana da napusti svoj dom zbog prirodnih katastrofa koje ostavljaju trajnije posledice. Takođe, pojam migranta označava osobu ili porodicu koja je primorana da napusti zemlju kako bi pobešla iz ratom pogođenih područja i izbegla posledice prouzrokovane verskim ili političkim konfliktima. Dosadašnji pristupi problemu migracija uglavnom su se oslanjali na analizu kroz tzv. push and pull modele, koji podrazumevaju faktore pritiska (push) koji primoravaju na migratorna kretanja, i faktore koji privlače (pull) ljude na kretanja ka boljim uslovima života. Push faktore mogu predstavljati ratovi i sukobi, represivni režimi i sistematsko ugrožavanje ljudskih sloboda i prava, demografska eksplozija u nekim delovima sveta, siromaštvo, nezaposlenost, rasna, verska, etnička mržnja i netrpeljivost, klimatske promene i prirodne katastrofe. Kao pull faktori mogu se javljati bolji uslovi života, veća bezbednost, poboljšanje socijalnog statusa, političke slobode, verska tolerancija

2 UNHCR je evidentirao 4,1 milion sirijskih izbeglica; od tog broja je više od milion njih u Libanu (zemlji s 4,5 miliona stanovnika) i više od dva miliona u Turskoj. Prvih nekoliko godina, sirijske izbeglice uglavnom su migrirale u zemlje bliskoistočnog regiona - Jordan, Liban i Tursku. Većinom su boravili u izbegličkim kampovima, nadajući se brзом povratku kući. Međutim, kako se sirijski sukob intenzivirao tokom 2014. i 2015. godine, a izbeglice uglavnom nisu bile u mogućnosti da osiguraju trajno prebivalište u Libanu, Jordanu ili Turskoj, sve više njih odlučuje se za migriranje prema Evropi. Veliku ulogu u takvoj odluci imale su i zalivske arapske države koje su odlučile da ne prihvate izbeglice, tako da je Evropa za njih predstavljala jedino moguće odredište.

3 Goran Čvorović, Evropi preti 25 miliona izbeglica, Večernje novosti, 15.1. 2018. Dostupno preko: <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:706275-Evropi-preti-25-miliona-migranata> (Pristupljeno: 27.01.2019).

4 William Minter, "Africa Migrations, Global Inequalities and Human Rights: Connecting the Dots", Current African Issues, no. 48, Nordiska Afrikainstitutet, Upsala, 2011, str. 40.

i slično⁵.

Međutim, smatramo da je veoma važno da se analiza ovog problema ne fiksira samo na push/pull model, već da se struktura te veze proširi i kategorijom doživljaja legitimnosti zahteva migranata za globalnim gostoprimstvom, kao i odsustvom optimalne fleksibilnosti odgovora nacionalnih država koje se pojavljuju kao adresati ovih zahteva.

Na to nas upućuju i očigledne frustracije postojećim rešenjima⁶ (zatvaranje granica, podizanje zidova, restrikcije imigrantskih prava) nastalih usled pokušaja da se na globalni problem odgovori iz prostora državne suverenosti. Zbog toga nam je osnovni cilj da u ovom istraživanju, metodom naučne deskripcije, ispitamo napetost između globalnih socijalnih izazova i lokalnih odgovora, napetost između transnacionalnih akcija i nacionalnih reakcija, napetost između realne nejednakosti i doživljaja prava na jednakost. Glavni katalizator ovih napetosti jeste migrantska kriza, a dosadašnji kontroverzni pokušaji njenog rešavanja ukazuju na jasna ograničenja postojećih koncepata socijalnih politika situiranih u okvirima nacionalnih država.

Naša osnovna pretpostavka je da se u procesu rešavanja migrantske krize, kao krize dugog trajanja, nužno mora izmeniti perspektiva, odnosno, da se na globalni izazov mora pružiti globalno koordinisani odgovor. Ovu pretpostavku ćemo testirati kroz analizu sledećih aspekata: a) značajan nivo globalne nejednakosti kao dugoročno stanje i kontinuirani generator novih talasa migranata; b) jačanje svesti ugrožene populacije o legitimnosti globalne potrage za boljim uslovima života; c) očekivanja da će pritisak migranata biti usmeren ne samo na države koje su sada njihov "prvi izbor", već i na manje razvijene zemlje; d) dalja multiplikacija i eskalacija kriza, imajući u vidu da su socijalne politike definisane okvirima nacionalnih država različitog stepena razvijenosti, kao i da sve počivaju na jednostavnom, binarnom šematizmu državljanin/ne-državljanin; e) neophodnost razvijanja novih koncepata socijalne politike koji bi se zasnivali na globalno-lokalnoj solidarnosti.

Društvena i politička relevantnost ali i nesumnjiva kompleksnost ove teme očigledno zahteva i više perspektiva. Tome smo i prilagodili strukturu ovog rada, tako da ćemo u prvom delu razmotriti koncept globalne nejednakosti, kao odnos između geopolitičke i klasne strukture, U drugom delu rada fokusiraćemo se na formiranje svesti o "pravu" na tražanje za boljim kvalitetom života, na formiranje globalne perspektive kod samih migranata, što je svojevrsna differentia specifica u odnosu na talase migracija u prethodnim periodima. Treći deo rada biće posvećen napetostima između društva i države kroz prizmu izazova kojim su izložene pojedinačne, nacionalne države koje i dalje počivaju na mehanizmu državljanstva, kao ultimativnom uslovu socijalne integracije. Konačno, u četvrtom delu ćemo pažnju usmeriti na problem koordinisanog delovanja u svetu čija je kompleksnost nadišla postojeće obrasce i mehanizme funkcionisanja političkih i socijalnih sistema.

5 Željko Ninčić, Migrantska kriza kao bezbednosna pretnja, Bezbjednost–policija–građani, godina XII, broj 3-4/16, str. 86.

6 Pogledajmo, na primer, reakcije pojedinih država koje su bile ugrožene migrantima čak i pre pojave glavnog talasa: ograda između SAD i Meksika duga 650 milja; južni deo Evrope koji se brani polu-vojnomo operacijom Fronteks; zid između Palestine i Izraela; zid između Saudijske Arabije i Jemena; Severna i Južna Koreja su razdvojene minskim poljima; pomorska blokada Malajskog prolaza između Indonezije i Malezije; zid koji se gradi između Indije i Bangladeša; Bugarska je takođe počela da gradi zid prema Turskoj. Interesantna je činjenica da su fizičke prepreke kretanju ljudi (zidovi, ograde), čak i pre udarnog talasa migranata iz 2015. godine, postavljane tamo gde su siromašni i bogati svet fizički najbliži. Drugim rečima, tamo gde su zemlje sa velikim razlikama u dohotku dele zajedničku granicu, gotovo sigurno možemo očekivati postavljanje prepreka migraciji.

Globalna nejednakost i(li) lutrija rođenja⁷

Globalna nejednakost predstavlja, prema mišljenju Branka Milanovića, relativno nov koncept i obuhvata zbir nejednakosti između država i nejednakosti unutar država; (zbir) razliku u srednjim dohocima između država i (zbir) razliku u ličnim dohocima unutar država; odnosno, zbir lokacijske i klasne komponente⁸. Ovakav pristup postao je moguć, praktično, tek nakon raspada Sovjetskog Saveza i otvaranja Kine, kada su ekonomski podaci i pokazatelji, koji su u prethodnom periodu u ovim zemljama bili tretirani kao državna tajna, konačno postali javni i, samim tim, dostupni istraživačima. Osim toga, interesovanje savremene društvene i ekonomske teorije za problem nejednakosti bilo je inicirano i samim procesom globalizacije, kojim je usmerena pažnja na problem velikih razlika u dohocima u različitim delovima sveta.

Poslednjih godina nekoliko autora koristilo je ovaj metodološki-kategorijalni novum kako bi popunili praznine u uspostavljanju retrospektive fenomena globalne nejednakosti. Tako nam Burginjon i Morison, u svom nastojanju da kreiraju svojevrstu istoriju globalne nejednakosti, pružaju uvid u kretanje globalne nejednakosti od vremena industrijske revolucije u Engleskoj do poslednje decenije 20. veka⁹. Prema njihovom istraživanju, globalna nejednakost se kontinuirano uvećavala tokom čitavog 19. veka, pre svega zbog rasta srednjih dohodaka u Zapadnoj Evropi, Severnoj Americi i Australiji (lokacijska komponenta). Ostatak sveta bio je, u tom periodu, u ozbiljnom zaostajanju. Ove tendencije su bile u direktnoj vezi sa prvom tehnološkom (industrijskom) revolucijom, koja je nesumnjivo imala ulogu snažnog akceleratora razvoja u zemljama u kojima je nastala. Ovaj je proces praćen, praktično simultano, i povećavanjem nejednakosti unutar pomenutih država (klasna komponenta). Međutim, od osamdesetih godina 20. veka uočljiva je izvesna stagnacija rasta globalne nejednakosti. Osnovni uzrok ovog usporavanja rasta globalne nejednakosti je – otvaranje i izuzetni (isto koliko i neočekivani) ekonomski razvoj Kine. Na isti način deluje je i buđenje Indije početkom 21. veka. Ekonomski rast ove dve mega-države ima nesumnjiv uticaj na početak (istina blagog) opadanja globalne nejednakosti¹⁰.

Ipak, sam Milanović izražava razumljiv oprez oko aktuelnog trenda, imajući u vidu da pomenute analize obuhvataju relativno kratak period od jedne decenije, tako da će biti neophodno posmatranje u dužem vremenskom razdoblju da bi se naznake ovog trenda zais-ta i potvrdile. Zato sugerise da bi, u ovom trenutku, najpreciznije bilo reći da analize "...ukazuju na stabilan ili blago opadajući nivo nejednakosti. Ili bismo mogli reći da nema dokaza da globalna nejednakost raste"¹¹.

Međutim, kakav je realni odnos unutrašnje (klasne komponente) i nejednakosti među pojedinačnim državama (lokacijske komponente)? Da li je globalna nejednakost na-

7 Termin lutrija rođenja upotrebio je Ajelet Šahar (Ayelet Shachar) u svojoj knjizi *The Birthright Lottery: Citizenship and Global Inequality*, MA: Harvard University Press, Cambridge, 2009.

8 Branko Milanović, *Globalna nejednakost: novi pristup za doba globalizacije*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016, str. 105.

9 Francois Biurguignon and Christian Morrisson, "Inequality among World Citizens: 1820-1992" u: *American Economic Review* 92 (4); Pittsburgh, 2002, p. 727-744

10 Christoph Lakner and Branko Milanovic, "Global Income Distribution: From the Fall of the Berlin Wall to the Great Recession", World Bank, Policy Research Working Paper, no. 6719, December, Washington, 2013; <http://elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/1813-9450-6719>

11 Branko Milanović, *Globalna nejednakost: novi pristup za doba globalizacije*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016, str. 102.

jvećim delom posledica relativno ujednačene podele na bogate i siromašne u svim državama sveta, ili je ona rezultat koncentracije bogatih u jednoj, odnosno, koncentracije siromašnih u drugoj grupi zemalja? Za ovu operaciju nam je neophodna globalna perspektiva: neophodno je, naime, obuhvatiti i sabrati unutrašnje nejednakosti u svim zemljama. Samo po sebi je razumljivo da, ako je ukupna unutrašnja nejednakost u svim državama u porastu (ili opadanju), onda je u porastu (ili opadanju) i globalna nejednakost. Ipak, realni procesi nisu uvek ovako jednostavni i pravolinijski. Moguć je i model u kojem u bogatijim državama nejednakost stagnira ili opada, dok u siromašnijim raste; ili, model u kojem u bogatijim državama nejednakost raste, a u siromašnijim opada ili stagnira. Pri svemu tome, jasno je da nemaju sve države podjednak uticaj na globalna kretanja – zbog toga se u ovim analizama najčešće uzimaju u obzir procesi u Sjedinjenim Američkim Državama i Evropskoj uniji (Zapad), s jedne strane, odnosno Kine i Indije (Azija), s druge strane.

Ipak, za temu ovog rada najznačajnije pitanje je kako će se globalna nejednakost kretati u narednim decenijama? Milanović smatra da "ako se dohodovna konvergencija Azije i Zapada nastavi, to će biti snažan faktor globalne konvergencije individualnih dohodaka. Ali u onom trenutku kada srednji dohodak u Kini premaši dohodak više od polovine svetske populacije u zemljama rangiranim po srednjem nacionalnom dohotku, nastavak rasta u Kini će početi da doprinosi rastu globalne nejednakosti (naročito ako se uzme u obzir interpersonalna nejednakost unutar Kine)"¹². Sličan scenario, sa nešto izmenjenom dinamikom, važiće i za Indiju, drugu najznačajniju zemlju po pitanju budućeg kretanja globalne nejednakosti.

Ovakva predviđanja kretanja nejednakosti u slučaju ključnih država na svetskoj sceni pokazuju da će se nastaviti trend relativnog ublažavanja globalne nejednakosti. Međutim, ovaj trend je veoma spor, a trenutne razlike su i dalje veoma velike, tako da je osnovni zaključak da smo još uvek daleko od, kako kaže Milanović, "doba egalitarne globalne utopije". To se, u nešto manjoj meri, odnosi na klasni, a u mnogo većoj meri na lokacijski aspekt. Sve u svemu, i pored smanjivanja razlika među državama¹³, i dalje će važiti pravilo da je "važnije roditi se u bogatoj zemlji nego u bogatoj porodici"¹⁴.

Uprkos, dakle, trendu relativnog smanjivanja globalne nejednakosti i dalje živimo (a po svemu sudeći će tako biti i u doglednoj budućnosti) u svetu u kojem lokacijski aspekt ima presudnu ulogu u tome kako ćemo živeti, u svetu gde postoji tzv. premija državljanstva za ljude rođene u bogatim državama i tzv. penal državljanstva, za ljude koji su rođeni u siromašnim državama¹⁵. Ako uzmemo u obzir da već pomenutu činjenicu da trenutno migrira oko tri odsto čovečanstva, onda je jasno da ogromna većina od 97 odsto stanovništva i dalje živi u zemljama u kojima je rođena, odnosno, uživa u premiji ili trpi penale državljanstva.

Kvantitativni izraz odnosa premije i penala državljanstva mogao bi se izraziti i na sledeći način: ukoliko se, na primer, rodite i nastavite da živite u Kongu (najsromašnjoj zemlji na svetu) vaš dohodak će u odnosu na nekog koji je rođen i živi u Sjedinjenim Američkim Državama biti manji čak 93 puta. Dakle, jasno je da ljudi iz siromašnih zemalja mogu udesetostručiti svoj dohodak odlaskom u drugu, bogatiju zemlju, mada i u tim slučajevima postoje jasne razlike vezane za unutrašnje, klasne aspekte države u koju se migrira. To

12 Isto, str. 141.

13 Najveća razlika u BDP-u između SAD i Kine zabeležena je tokom sedamdesetih godina dvadesetog veka i iznosila je 20:1. Nakon perioda izuzetnog ekonomskog rasta Kine danas je taj odnos 4:1.

14 Branko Milanović, *Globalna nejednakost: novi pristup za doba globalizacije*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016, str. 107.

15 Isto, str. 109.

znači da ukoliko, kao migrant, očekujete da ćete se naći na dnu lestvice raspodele dohotka u državi-domaćinu bolje je da umesto Sjedinjenih Američkih Država izaberete Švedsku, i obrnuto, ukoliko očekujete da se pozicionirate, kao relativno bogati migrant, u višem delu ekonomske hijerarhije, onda su Sjedinjene Američke Države svakako bolji izbor od Švedske. To otvara druga pitanja bitna za migracionu politiku poželjnih država – mnoge od njih svojim imigrantskim zakonima daju otvorene podsticaje za određene, pre svega obrazovne i ekonomske (kupovina državljanstva¹⁶), strukture migranata što dodatno utiče da siromašne zemlje iz kojih dolaze takvi migranti postaju još siromašnije.

Naravno, postoje i teoretičari koji nalaze opravdanja za ovakvu nejednakost mogućnosti smatrajući, kao na primer Džon Rols, da je jednakost mogućnosti tema ekskluzivno vezana samo za unutrašnje politike nacionalnih država. Po njegovom mišljenju, razlike među državama plod su isključivo različitih izbora ljudi koji u njima žive: u nekim zemljama ljudi prosto biraju da rade i štede više, u drugima biraju da rade i štede manje. Zbog toga siromašni narodi ne mogu polagati pravo na dohodak bogatijih naroda¹⁷. Redistribucija bogatstva, prema Rolsu, ne samo da nije pravična, već sa sobom nosi i rizik da u takvim slučajevima neki narodi nastave da se ponašaju neodgovorno računajući na pomoć onih koji su se ponašali odgovorno i promišljeno. To bi, konačno, obesmislilo i demokratsko donošenje odluka u bogatijim društvima.

Međutim, ovakva argumentacija jednostavno nije u skladu sa empirijskim podacima. Broj uloženi radni sati u siromašnim državama nije manji (naprotiv, veći je), odnosno, nadnice za ista zanimanja i istu količinu rada su značajno različite. Poređenja dnevnicama samo tri različita zanimanja (građevinski radnik, industrijski radnik i inženjer) u bogatom Njujorku i Londonu nasuprot siromašnom Pekingu, Lagosu i Nju Delhiju pokazuju razlike od 11 prema 1 za građevinske radnike, 6 prema 1 za industrijske radnike i 3 prema 1 za inženjere¹⁸. Očigledno je, dakle, da se ne radi o spremnosti da se više i efikasnije radi već da je na delu efekat lokacijske komponente.

Očigledno je da su razlike između država i dalje na značajno visokom nivou i da će, i pored izvesne stagnacije rasta globalne nejednakosti, premija državljanstva (ili lutrija rođenja) predstavljati, bar još nekoliko decenija, jedan od ključnih generatora želje za migracijom. Ipak, kao što smo videli prilikom analize kretanja globalne nejednakosti od vremena Prve industrijske revolucije do danas, već gotovo dva veka živimo u svetu nejednakih mogućnosti tako da ne možemo tvrditi da se radi o, istorijski i ekonomski gledano, novoj situaciji. Takođe, ni migracije nisu nepoznati fenomen. U periodu od 1820. do 1980. godine samo se u Sjedinjene Američke Države uselilo preko 50 miliona migranata¹⁹. Ostaje, dakle, pitanje u čemu i u kojoj meri se ove savremene migracije zapravo razlikuju od prethodnih migratornih talasa?

Pravo na migraciju i pravo na globalno gostoprimstvo

Odlučujuća razlika, po našem mišljenju, vidljiva je u krajnje radikalizovanom načinu na koji savremeni migranti doživljavaju svoje pravo na migraciju, kao legitimno i

16 Sjedinjene Američke Države primenjuju ovakve imigrantske filtere i (pro)daju zelenu kartu migrantima koji su spremni da ulože million dolara u neku američku kompaniju.

17 John Rawls, *The Law of Peoples*, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1999, str. 114.

18 UBS, *Prices and Earnings: A Comparison of Purchasing Power around the Globe*, Zurich: UBS AG, Zurich 2009.

19 Vernon Brigs, *Mass Immigration and the National Interest*, M.E. Sharpe, Armonk, 1992.

neotuđivo pravo i, istovremeno, pravo na globalno gostoprimstvo, kao dužnosti i obaveze onih kod kojih nezvano dolaze. Već minimalna (ali ne i konačna) evidencija karakteristika savremenih migracija utemeljuje ovu tvrdnju: visoka stopa ilegalnih migracija²⁰ (ogroman broj migranata koji ulaze u druge zemlje bez praktično bilo kakvih dokumenata); visok procenat migranata-izbeglica koji traže politički azil (migranti koji napuštaju svoje države zbog rata, političkog progona i sl.); fluidnost migranata (bez jasnog odredišta kuda idu); visok procenat žena i dece migranata (raniji migracioni modeli su podrazumevali da prvo odlaze muškarci, da bi im se žene i eventualno deca tek kasnije priključivali)²¹.

Šta je, s druge strane, zajedničko ovim različitim pojavnim karakteristikama savremenih migracija? Šta stoji iza ove nove planetarne mobilnosti? Kako objasniti te neočekivane odluke "(...) da prestaneš biti ono što već jesi i slobodu da postaneš ono što nisi"²², da se hrabro otisnu na put od zajednice gde su pripadali ka zajednici koja ih (uglavnom) ne želi? Šta je skrivena pretpostavka ovakvih ambicioznih pretenzija?

Da bismo odgovorili na ova pitanja, razmotrićemo tri dominantna obrasca koja su, po našem mišljenju, ključna za razumevanje savremenih migracija kao konkretnog izraza sklopa već pomenutih doživljaja: imploziju savremenog sveta, fluidnost i prinudni individualizam²³.

Implozija savremenog sveta. Govoreći svojevremeno o medijima, Maršal Makluan je tvrdio kako: "Povećavanje brzine od mehaničkih do trenutnih električnih formi preokreće eksploziju u imploziju"²⁴. Sledeći ovu Makluanovu profetsku misao Antoni Gidens ukazuje na izuzetan značaj komunikacijsko-tehnoloških inovacija: „Jednom kada uspostavite mrežu komunikacija preko satelita, to znači da sa bilo kog dela Zemlje možete uspostaviti komunikaciju s drugim delom, čime je omogućena trenutna globalna komunikacija. Po meni, ovo je u ogromnoj meri izmenilo ne samo svetsko društvo, već je i u našim ličnim životima proizvelo mnoge promene"²⁵. Televizija i Internet, zajedno sa satelitskim komunikacijama, definitivno su stvorili situaciju globalnog sela²⁶. A kao u svakom selu, tako i u ovom globalnom, ljudi su u potpunosti uključeni u sveopšti tok zbivanja. Vreme i prostor su ponovo spojeni. Konačni rezultat društvene evolucije postaje sâmo društvo. Svetsko društvo. „Društvo je danas“, kaže Niklas Luman, „jedno-smisljeno svetsko društvo – jedno-smisljeno svakako onda kada se u osnovu postavi ovde predloženi pojam društvenog sistema. (...) Svetsko društvo koje u sebi uključuje sve komunikacije i ništa drugo i tako ima jedno-smisljene granice"²⁷.

Ukupni horizont tih smisaonih doživljavanja, dakle, jeste svet. Kao sumiranje sveo-

20 Videti detaljnije u: Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, London, 2011, pp. 91-93.

21 Ovde nismo uključili tzv. "karijerne"/poslovne migracije (legalne migracije radi zapošljavanja u multinacionalnim kompanijama, u javnom sektoru, generalno odlasci u određenu zemlju koja ima potrebe za specifičnim profilima radne snage – npr. lekari, medicinsko osoblje, vozači, radnici u građevinarstvu, i dr.).

22 Zigmunt Bauman, *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2009, str. 14.

23 Videti detaljnije u: Milorad Đurić, "Ideologija i tehnologija: konsekvence jedne revolucije" u Mala škola kritičkog mišljenja (prir. Andrea Ratković), Centar za afirmaciju slobodne misli, Sremski Karlovci, 2018, str. 11-39.

24 Maršal Makluan, *Poznavanje opština – čovekovih produžetaka*, Prosveta, Beograd, 1971, str. 73.

25 Antoni Gidens, "Svet koji nam izmiče: prvo predavanje", u: *Globalizacija – mit ili stvarnost* (prir. Vladimir Vuletić), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003, str. 148.

26 Sintagmu globalno selo prvi je upotrebio Maršal Mekluan, što će kasnije postati opšte prihvaćena metafora epohe sveopšte, globalne povezanosti.

27 Niklas Luman, *Društveni sistemi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 2001, str. 551.

buhvatnih socijalnih komunikacija. Ove operacije sistema predstavljaju čin samo-opisivanja koje, zapravo, gradi sliku svetskog društva. Celina tih procesa definitivno uspostavlja svet kao svetsko društvo.

Doživljaj sveta kao implodiranog svetskog društva predstavlja temelj pretenzija savremenih migranata na globalno gostoprimstvo. Osećaj da pripadaju jednom zajedničkom civilizacijskom krugu samo pojačava utisak o nelegitimnosti sopstvenog položaja, kao i utisak o nelegitimnosti drastičnih razlika u kvalitetu života u različitim delovima tog zajedničkog sveta.

Fluidnost. Fluidnost savremenog društva je postala više nego očigledna. Zato i ne možemo protivrečiti Alenu Badjuu kada, u Logici svetova, kaže kako živimo u kompleksnom, "atonalnom svetu"²⁸, u kojem nedostaje stožer, nekakav univerzalni princip koji bi stvari povezivao u stabilan totalitet. Jedan od najznačajnijih aspekata fluidnosti predstavlja iskorenjivanje, deteritorijalizacija. Za Gidensa, iskorenjivanje predstavlja "izdizanje društvenih odnosa iz lokalnih konteksta interakcije i njihovo restrukturisanje u okviru neodređenog protezanja vremena-prostora"²⁹. Procesi iskorenjivanja nisu, naravno, ekskluzivno vezani za savremenost, oni su postojali tokom čitave ljudske istorije, ali ono što aktuelni fenomen iskorenjivanja/deteritorijalizacije čini posebnim su, svakako, intenzitet i širina. Prostor je sve manje prepreka, a sve više izazov da bude savladan. Teritorija sve manje biva konstitutivnim elementom društvenosti. "Fluidni život je nepostojan život koji se odvija u uslovima stalne neizvesnosti", kaže Zigmunt Bauman³⁰. A to neminovno proizvodi povišenu mobilnost i nomadski tip egzistencije - od trgovine i finansijskog poslovanja do migranata.

Prinudni individualizam. U fluidnom svetu, u kojem traženje društvenih i političkih odgovora nema određenog aktera, a ni određeni lokus, ni trend prinudne individualizacije ne predstavlja iznenađenje. Prema Ulrihu Beku: "Suočen sa neizvesnošću globalnog sveta, pojedinac mora da donosi sopstvene odluke. Ovaj novi oblik individualizacije rezultat je neuspeha stručnjaka u upravljanju rizicima. Ni nauka, ni vladajuća politika, ni masmediji, ni ekonomija, ni pravni sistem, čak ni vojska, nisu u stanju da na racionalan način definišu ili kontrolišu rizike. Usled toga, ljudi se okreću samima sebi..."³¹. Istovremeno, orijentacija-ka-sebi realnih, empirijskih individua podržana je tehnološko-komunikacionom aparaturom. Bivajući delom planetarne mreže³², pojedinci su u poziciji da ne samo nesputano primaju i šalju poruke, već i da istovremeno vrše selekciju smisla i da na osnovu toga donose odgovarajuće odluke. Rezultat ove neočekivano stečene pozicije jeste dokidanje ortodoksnosti kolektivnog političkog delovanja.

"Autoritet nacionalne države je u nezadrživom opadanju. (...) Individue, građani, zahvaljujući dokumentima kao što su Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima i Evropska konvencija o ljudskim pravima, počinju da bivaju subjekti međunarodnog prava"³³. Samim tim, umesto da sebe vide kao deo, sada već iscrpljenih i devastiranih, zajednica kojima su

28 Alain Badiou, *Logics of Worlds: Being and Event*, 2, Continuum, London, 2009.

29 Entoni Gidens, *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 30.

30 Zigmunt Bauman, *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2009, str. 10.

31 Ulrih Bek, *Svetsko rizično društvo – u potrazi za izgubljenom sigurnošću*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2011, str. 82.

32 Prema podacima iznetim u Globalnom godišnjem izveštaju o stanju u digitalnom svetu današnjice, koji tradicionalno pripremaju organizacije WeAreSocial i Hootsuite, procenjuje se da u ovom trenutku oko 3,7 milijarde ljudi u svetu koristi Internet. U proseku je, dakle, svaki drugi stanovnik planete uključen u Mrežu.

33 Milorad Đurić, "Globalizacijski izazov demokratiji", *Zbornik matice srpske za društvene nauke*, br. 152 (3/2015), Matica srpska, Novi Sad, 2015, str. 535.

nekad pripadali i sa snažnim osećajem da su ostali sami pred narastajućim opasnostima, pojedinci sve češće posežu za samostalnim akcijama, otiskujući se u ono opšte koje je mnogo šire od prethodnog, u svetsko društvo, ali sa jednako intenzivnim doživljajem prava na pripadnost. Prinudni individualizam je, tako, traženje boljeg života od neophodnosti transformisao u - pravo.

Implozija, fluidnost i prinudni individualizam, tri obrasca koja su uticala na pojavu savremenih migranata, te najniže globalne klase koja je za trenutak preuzela glavnu ulogu u svetskoj socijalnoj i političkoj drami, istovremeno su uticala i na drugi kraj ovog kontinuum – na negostoljubive države i njihovu preokupiranost naporima da zaštite svoje granice od nezvanih gostiju. Ovi napori najčešće podrazumevaju upotrebu agresivnih alata - bodljikave žice, visoke zidove, kamere, policijske i vojne patrole i sl. Vrlo paradoksalna slika, pogotovo ako se zna da većina ovih zemalja upravo počiva na liberalno-demokratskim postulatima koji podrazumevaju mogućnost samoodređenja, autonomije, mogućnost da pojedinci slobodno biraju uslove u kojima će živeti, mogućnost pojedinaca da preuzmu odgovornost, da odrede i opravdaju svoje izbore između različitih alternative i, konačno, realizuju svoje delanje. Međutim, ovde se pomaljaju ozbiljne granice...

Solidarnost granica i granice solidarnosti

Migrantska kriza otkriva i svu insuficijentnost savremenog sveta. Ona dovodi u pitanje sve ono što je moderna demokratska društva činilo tako privlačnim – pre svega obećanje zajednice koja počiva na pravednom poretku i individualnoj slobodi. Na principima kojima smo pripisali pretenziju na univerzalno važenje. Odjednom, međutim, postaje jasno da ti principi važe samo unutar granica nacionalnih država. Migrantska kriza nam, smatra Milanović, osvetljava najmanje četiri polja ozbiljnih napetosti: “Prvo, postoji tenzija između prava građana da napuste sopstvenu zemlju i odsustva prava da uđu u zemlju u kojoj žele da žive. Druga je tenzija između dva aspekta globalizacije: jednog koji podstiče slobodno kretanje svih proizvodnih faktora, roba, tehnologija i ideja, i drugog koji grubo ograničava pravo kretanja radne snage. Treće, postoji tenzija između ekonomskog načela maksimizacije dohotka, što podrazumeva slobodu pojedinaca da donose odluke o tome kako će i gde koristiti svoj rad i kapital, i poštovanja tog načela isključivo unutar individualnih nacionalnih država, a ne globalno. (...) Četvrto, postoji tenzija između koncepta razvoja koji naglašava razvoj unutar pojedinačnih država i jednog šireg koncepta koji teži poboljšanju kvaliteta života svakog pojedinca bez obzira na to gde živi”³⁴.

Razlog ovih tenzija leži u samom konceptu nacionalne države. Konstitutivna formula nacionalne države je jasna: precizno određena teritorija plus nacionalizam. Teritorija je, dakle, jedan od stubova nacionalne države. Nacionalistički ideal baziran je na koncepciji kolektivnog prava na teritoriju, na kolektivnom posedovanju zemlje. “Ali ne bilo koje zemlje”, primetiće Gidens, “već istorijske zemlje, zemlje prošlih generacija”³⁵. Suverenitet i teritorijalni integritet se manifestuju kao “...isključiva vlast koju država ima nad svojom teritorijom, kao moć da održi red unutar granica i da te iste granice odbrani od spoljnih opasnosti”³⁶.

34 Branko Milanović, *Globalna nejednakost: novi pristup za doba globalizacije*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016, str. 121.

35 Anthony Giddens, *Nation State and Violence*, Polity Press, Cambridge, 1985, str. 215.

36 Milorad Đurić, “Globalizacijski izazov demokratiji”, *Zbornik matice srpske za društvene nauke*, br. 152

Kao i da se kolektivno potvrđuje na međunarodnom planu u odnosu na druge države. “Nacionalna država je teritorijalna država: to jest, njena moć je zasnovana na privezanosti za određeno mesto (na kontrolisanju članstva, aktuelnom zakonodavstvu, zaštiti granica, itd.)”, smatra Ulrich Bek³⁷.

S druge strane, nacionalizam, kao specifičan fenomen kulturne integracije, nudi bazu identiteta - kolektivnu svest političke zajednice. “Elementarna funkcija nacija i nacionaliteta jeste ujedinjavanje političke zajednice. To je odgovor na pitanje šta je osnova ujedinjenja sekularizovanih političkih zajednica. Jer, ako je priroda vlasti sekularna i ako su svi ljudi jednaki – na osnovu čega će se konstituisati lojalnost građana državi na čijoj teritoriji žive?”³⁸ Nacionalizam, dakle, sadrži snažan egalitaran naboj – svi smo jednaki, svi imamo ista prava, dužnosti, odgovornosti i slobodu, ali samo u okviru iste nacije. Što neminovno proizvodi izrazitu mi/oni perespektivu. Međutim, takav proces integracije ne odvija se u moralnim već u psihološkim okvirima. Gidens ukazuje na to da je: “U takvim okolnostima ontološka sigurnost (...) psihološki utemeljena i zavisi isključivo od rutine koja nema moralno značenje i kojom se štitimo od niza događaja i iskustava koja bi mogla da je naruše”³⁹. Moral zajednice više nije osnova integracije već biva izmešten na margine javnog života, u privatnu sferu.

Istovremeno, u tom okviru se odvija proces oblikovanja političkih i socijalnih prava. Proces u kojem su adresati zakona istovremeno i njegovi autori rezultira društvom koje utiče na samo sebe i koje se, konačno, i artikuliše u odnosu na druge. Na taj način nacionalizam ne postaje samo model oblikovanja identiteta u jednoj političkoj zajednici, već i način prisvajanja i preraspodele političkih i socijalnih dobara, što doprinosi obezbeđivanju političke prednosti pripadnicima zajednice u odnosu na one koji joj ne pripadaju. Solidarnost tako biva uokvirena granicama države, odnosno, važi samo za članove države – građane sa državljanstvom.

Država se, dakle, u modernom smislu, pojavljuje kao funkcionalno jedinstvo različitih institucija, proizvedenih od strane društva u cilju kreiranja i sprovođenja političkih odluka. Istovremeno, društvo biva proizvedeno od strane države kao novi osnov legitimacije normativnog poretka, imajući u vidu da su relativizovani prethodni, premoderni, integrativni obrasci. Ovo međusobno prožimanje Parsons definiše kao socijalnu zajednicu: „Jezgra nekoga društva kao sistema jest strukturirani normativni poredak pomoću kojega je kolektivno organiziran život stanovništva. Kao poredak, ova jezgra sadrže vrijednosti kao i izdiferencirane i posebno navedene norme i pravila, a sve one zahtijevaju kulturne reference kako bi dobile smisao i legitimnost. (...) Ovu cjelinu društva, u njegovu kolektivnom aspektu, nazvat ćemo socijalnom zajednicom”⁴⁰. Socijalna zajednica, nužno, podrazumeva funkcionalno upravljanje nad nekim područjem, drugim rečima, zaokruženu teritoriju. „Kompleks vlast-teritorija-sila od takvog je značaja“, kaže Parsons, „da će ono što se uobičajeno shvata kao društvo, ako je na visokom stepenu diferencijacije, uopšte gledano, na toj osnovi skoro uvek biti organizovano kao jedinstven kolektiv, to jest biće politički organizovano društvo”⁴¹. A politički organizovano društvo je samo drugo ime za državu. Radi se, suštinski,

(3/2015), Matica srpska, Novi Sad, 2015, str. 532.

37 Ulrich Bek, “Virtuelni poreski obveznici”, u: *Globalizacija – mit ili stvarnost* (prir. Vladimir Vuletić), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003, str. 132.

38 Milorad Đurić, *Izvan kruga: globalizacijski izazov demokratiji*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016, str. 54.

39 Anthony Giddens, *Nation State and Violence*, Polity Press, Cambridge, 1985, str. 218.

40 Talkot Parsons, *Društva*, August Cesarec, Zagreb, 1988, str. 26.

41 Talkot Parsons, *Društveni sistem*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 2009,

o dualnom sklopu društvo/država, o funkcionalnom jedinstvu u kojem se sabira sveukupna politička dinamika.

Time smo došli ne samo do zaokruženog sistema društva/države, već i do njegove okoline, koja nije samo „ono drugo“, puki ostatak, već je istovremeno i uslov postojanja, pretpostavka identiteta samog društvenog/državnog sistema, osnova diferencijacije društvenog/državnog sistema i okoline. Konstitutivni karakter okoline u odnosu na društveni/državni sistem nema apsolutni karakter, nije ontološki, već relativan – rezultat je operacije razlikovanja, (samo)opažanja, koja sistemu pripisuju karakteristike po kojima se razlikuje od okruženja. Ovo pripisivanje nije proizvoljno, ono je vođeno principom redukcije kompleksnosti. Na tome insistira Niklas Luman: „Svaki sistem izuzima samo sebe iz svoje okoline. Zato je okolina za svaki sistem različita. (...) Zato se može reći i to da ostavljajući okolinu neodređenom, sistem sebe samog totalizuje“⁴².

Ovim operacijama društvo/država povlači granice u odnosu na sopstveno okruženje, postajući ekskluzivnim prostorom socijalnog iskustva, prostorom celokupnog i samodovoljnog sveta života. Ovo povlačenje granica, ova diferencijacija između društvenog/državnog sistema i okoline podrazumeva i granice solidarnosti, koje, kako upozorava Luman, „...nisu samo spoljna koža koja kao organ među drugima ispunjava određene funkcije. Ove granice sistemu pridodaju elemente iz kojih se on sastoji i koje reprodukuje“⁴³.

Međutim, „svetsko društvo“, smatra Bek, „potkopava značaj nacionalne države zato što se granicama nacionalne države sada suprotstavlja mnoštvo društvenih krugova, komunikacijskih mreža, tržišnih odnosa i životnih stilova, i nijedno nije svojstveno nekom posebnom lokalitetu (...) Svetsko društvo označava totalnost društvenih odnosa koji nisu integrisani u politiku nacionalne države, a ni određeni (čak ni odredljivi) njome“⁴⁴. Jedinstvena veza društva i države sada biva prekinuta, budući da država nije u mogućnosti da u potpunosti reguliše sveukupno društveno delovanje. Jer, ako su nekada društveni problemi bili situirani unutar državnih granica, savremene države su se sada našle usred društvenih problema koji ih svojom širinom višestruko nadilaze. „Granice nacionalnih država vise ne predstavljaju granice između unutrašnjih i spoljnih odnosa i veza, između nas i njih. Nacionalne države vise nisu u stanju budu isključivi kontrolori sistema društvenog proizvođenja komunikacija, ne mogu da obezbede saglasnost o poželjnom tipu identiteta i ne mogu da „zaštite“ svoje građane od lančanih efekata procesa koji se odvijaju van njihovih granica“⁴⁵. Nema nikakve sumnje da je dosadašnji koncept nacionalne države suočen sa vrlo ozbiljnim izazovima.

Neposredni rezultat nepoklapanja društva i države je sve veća frustriranost nacionalnih država i opadanje njihovih regulacionih kapaciteta. Politička nemoć nacionalnih država da stabilizuju problematične procese neizbežno je vodila do nes(p)retnih pokušaja da se ponovo podignu i učvrste fizičke granice. Ali, problem se time ne razrešava, jer nadnacionalni nivo na kojem nastaju problemi poseduje vlastitu političku dinamiku, koja ne dopušta svođenje globalnih procesa na fragmentarno fiksiranje unutar granica nacionalne države.

str. 216.

42 Niklas Luman, *Društveni sistemi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 2001, str. 258.

43 Isto, str. 275.

44 Ulrich Bek, „Virtuelni poreski obveznici“, u: *Globalizacija – mit ili stvarnost* (prired. Vladimir Vuletić), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003, str. 133, 140.

45 Milorad Đurić, „Identical and Different: The Identity in the Decentered World“ u: *Studii de Stiinta si Cultura*, Vol. XI, Nr. 4, decembrie 2015, Vasile Goldis University Press, Arad, Romania, 2015, str. 152.

U tom smislu, način na koji migrantska kriza formuliše zahtev za globalnim gostoprimstvom jasno prekoračuje nacionalni horizont i ukazuje na neophodnost drugačijeg utemeljenja našeg dosadašnjeg poimanja solidarnosti.

Globalna i(li) lokalna solidarnost

„Pravo građana sveta treba da se ograniči“, kaže Kant u Večnom miru, „na uslove opšteg hospitaliteta (gostoprimstva). Ni ovde, kao ni u prethodnim članovima, nije reč o filantropiji, nego o pravu, te prema tome hospitalitet (gostoprimstvo) znači pravo svakog stranca da u slučaju dolaska na tle nekog drugog ne bude primljen neprijateljski. (...) Jer, svi oni zajednički imaju pravo na zemljinu površinu, na kojoj se, pošto je loptasta, ne mogu rasuti u beskonačnost, već jedan mora trpeti drugog kraj sebe, i niko prvobitno nema više prava da bude na jednom mestu na zemlji nego drugi“⁴⁶. Više je nego očigledno da Kantov koncept večnog mira predstavlja onaj segment njegove filozofije istorije, prava i države koji i u sadašnjem vremenu ima punu političku aktuelnost. „Kant je, dakle, (...) postavio ideju kosmopolitske perspektive čovečanstva, kao način da se prevaziđe napetost između partikularnih i univerzalnih pogleda na svet“⁴⁷. Ipak, Kantova ideja večnog mira nije nastala samo iz neophodnosti da se reše odnosi među državama, već i iz uverenja da dostizanje večnog mira istovremeno znači i pretpostavku za potpunu realizaciju čoveka kao moralnog bića. U tom smislu ideja večnog mira predstavlja regulativni princip ljudskog delovanja, svojevrsni moralno-praktički nalog. Ljudsko delovanje u cilju ostvarenja večnog mira za Kanta predstavlja ispunjavanje dužnosti moralno-političkog uma.

Kantova dijagnoza, dakle, važi i danas. S druge strane, i dalje važi i pitanje - kako se može očekivati afirmisanje principa moralnosti, kada se zna da se moralnost ne zadobija apriori, već ona nastaje iz antagonizma parcijalnih interesa? Drugim rečima, pravo pitanje je mogu li režimi nacionalnih država da prežive akt otvorenog suočavanja sa očekivanjima (i pravima) migranata na globalno gostoprimstvo?

Već smo, na početku rada, konstatovali da je 2015. godine ogroman talas migranata zapljusnuo Evropu (ali i druge razvijene regione). Prirodan izbor migranata su bile najrazvijenije zemlje. To potvrđuje i evidencija Odseka za ekonomska i socijalna pitanja Ujedinjenih nacija (UN-DESA). Prema objavljenim podacima, prve na listi su Sjedinjene Američke Države u kojima živi 45,8 miliona imigranata. SAD su najpopularnija destinacija za migrante (mahom iz Centralne i Južne Amerike) pre svega zbog jednog od najvećih BDP-a po glavi stanovnika, kao i zbog relativno neutralne politike prema migrantima (koja se u poslednjih par godina ipak radikalizuje). Na drugom mestu je Rusija, u kojoj živi 11 miliona imigranata (uglavnom Azijaca). Treća zemlja na listi je Nemačka, u kojoj živi 9,8 miliona imigranata. Nemačka je ciljano pozivala visoko obrazovane kao i srednje obrazovane radnike koji joj nedostaju u privredi i javnim službama. S druge strane, Nemačka je na prvom mestu željenih destinacija, tako da se suočava sa nepreglednim talasima migranata koji se ne uklapaju u projektovanu strukturu potrebne radne snage. Na četvrtom mestu je Saudijska Arabija, s 9,1 milionom imigranata, koji čine trećinu populacije ove zemlje. Samo od 2010. do 2015.

46 Immanuel Kant, „Večni mir. Filozofski nacrt“ u: *Um i sloboda: spisi iz filozofije istorije, prava i države* (izbor D. Basta), Posebno izdanje časopisa *Ideje*, Beograd, 1974, str. 148.

47 Milorad Đurić, „Globalizacija i(li) demokratija: kosmopolitska perspektiva“, *Kultura polisa*, godina XIII, broj 31, Kultura – polis, Novi Sad, 2016, str. 127.

godine, broj imigranata se povećao za 24,3 posto. Od 2011. vlada je počela da poduzima restriktivne mere za smanjenje imigracije. Peto mesto su zauzeli Ujedinjeni Arapski Emirati, s 7,8 miliona imigranata. U zemlji, zapravo, živi zapanjujućih 83,7 posto stranaca, a samo između 2010. i 2013. godine u zemlju se uselilo 4,5 miliona imigranata. Na šestom mestu je Velika Britanija, sa 7,8 miliona imigranata. Godine 2010. taj je broj iznosio 6,5 miliona, a do povećanja imigranata je došlo uprkos naporima vlade da ograniči ulazak stranih radnika u zemlju. Sedma na listi je Francuska, sa 7,4 miliona imigranata, što čini 11,6 posto populacije. Uprkos negativnom odnosu javnog mnjenja prema imigraciji, Francuska je i dalje veoma atraktivna za migrante. Konačno, na osmom mestu je Kanada, sa 7,3 miliona imigranata, što iznosi 20 posto populacije zemlje. Kanada je jedna od retkih država koja je imala pozitivan odnos prema imigraciji, ali u poslednje vreme se pojavljuju problemi oko njihove integracije. Kako bi izbegli socijalne tenzije, kanadske vlasti su reformisale proces odobravanja viza.

Očigledno je, dakle, da su migranti birali najbogatije države nastojeći da se nekako domognu njihovog državljanstva. S druge strane, ove države su u sučeljavanju sa sve intenzivnijim migrantskim talasima doživele neku vrstu šoka, ili bolje reći osećaj nadolazeće katastrofe u kojoj će nestati njihov brižljivo građeni svet socijalne države. Ovome su doprinosili i medijski izveštaji koji su, ne bez senzacionalizma, detaljno prikazivali slike pretrpanih čamaca, tela utopljenika, slike migranata koji borave u improvizovanim skloništim dok čekaju dozvole za ulazak i sl. Taj osećaj katastrofe otvorio je prostor za rast populističkih desnih političkih orijentacija koje su sve više zahtevale radikalne mere za ograničavanje ili sprečavanje migratornih talasa. Ovo je za posledicu imalo skretanje glavnog udarnog talasa sa "top destinacija" (Nemačka, Francuska, Velika Britanija) na periferiju Evropske unije (Bugarska, Grčka, Mađarska, Hrvatska) i na prvi krug zemalja koja se graniče sa Unijom (Turska, Srbija, Makedonija). Ovo prelivanje tereta na manje razvijene zemlje proporcionalno je povećavalo osećaj panike među njima što je rezultiralo nizom podignutih zidova, ograda od bodljikave žice i drugih vrsta barijera (kao što je usporavanje administrativnih procedura, restriktivno priznavanje izbegličkog statusa⁴⁸) koje su trebale da zaustave nadržavanje migranata.

Međutim, ovi očajnički pokušaji zakasnelog (i manje-više uzaludnog) obnavljanja i učvršćivanja suvereniteta dovelo je do daljeg pogoršanja situacije. Svaki zastoj proizvodio je istovremeno i niz negativnih efekata. Kada je u novembru 2015. godine Austrija privremeno zaustavila ulazak, na svakom graničnom punktu dolazilo je do incidenata i nasilnih prelazaka granice. Blokada migranata na granicama imalo je za posledicu porast broja ilegalnih prelazaka. I pored ogromnih napora mnogobrojnih humanitarnih organizacija (pre svih, UNHCR-a i UNICEF-a) iznenadno stvaranje tih "uskih grla", sa velikim brojem izbeglica, onemogućavalo je doturanje humanitarne pomoći u dovoljnom obimu i doprinosilo je opštoj slici katastrofe. Mnogi migranti su po nekoliko dana provodili u međugraničnom pojasu, na "ničijoj zemlji", bez adekvatne pomoći, bez hrane i elementarnih higijenskih uslova.

Kada je Mađarska zatvorila granice prema Srbiji i podigla ogradu od bodljikave žice,

48 Zbog sve većeg priliva izbeglica, Evropska unija je u novembru 2015. godine donela odluku da kao izbeglice tretira jedino tražioce azila iz tri, po njihovom mišljenju, najugroženije države – Sirije, Iraka i Avganistana, dok su svi ostali tretirani kao ekonomski migranti. Međutim, kako je talas izbeglica postajao sve veći, polovinom februara 2016. ta restrikcija je proširena i na migrante iz Avganistana, tako da je EU ostala otvorena samo za Sirijce i Iračane. Sve ove je potpuno u suprotnosti sa Konvencijom UN o statusu izbeglica iz 1951. godine i sa evropskom Direktivom o minimalnim kvalifikacijama za dobijanje statusa izbeglice.

glavni tok migranata skrenut je prema Hrvatskoj. Ubrzo nakon Mađarske i Slovenija je zatvorila granice, što je izazvalo još veće tenzije ali i procvat ilegalnog krijumčarenja migranata.

Krijumčarenje se gotovo zakonomerno pojavljivalo kad god su su granice zatvarala i gde god se pojavila prepreka na putu ka Evropskoj Uniji - između Irana i Turske, između Turske i Bugarske, između Grčke i Makedonije, između Makedonije i Srbije, između Srbije i Mađarske, između Srbije i Hrvatske i između Hrvatske i Slovenije. Krijumčarilo se čak i unutar država koje nisu dozvoljavale slobodno kretanje. Prema zvaničnim procenama Evropola, evidentirano je preko 40.000 krijumčara, a procenjuje se da su samo u 2015. godini zaradili više od 6 milijardi evra. Samo tokom marta 2016. mađarska policija je uhapsila više od 3.000 izbeglica prilikom pokušaja ilegalnog prelaska granice. Od polovine 2015. Godine

Balkanska ruta postaje svojevrsni migrantski koridor od grčko-makedonske granice do Austrije. Autobusima, vozom, pa čak i pešice - ovom rutom je prešlo više od 850.000 migranata.

Broj migranata koji se duže ili kraće vreme zadržava u Srbiji u oscilira između 4 i 6 hiljada. Međutim, ovaj broj se odnosi samo na legalne tražioce azila, a procenjuje se da je broj ilegalnih migranata i do pet puta veći. U Srbiji su strani državljani prepoznati kao korisnici nacionalnog sistema socijalne zaštite. Aktuelni Zakon o socijalnoj zaštiti kao korisnike socijalne zaštite prepoznaje punoletne strane državljane koji su u potrebi za socijalnom zaštitom, odnosno decu strane državljane koja se kreću bez pratnje. Shodno tome, centri za socijalni rad su postali nadležni za ove dve grupe stranih državljana, uključujući i njihovo evidentiranje. Pored toga, veliku ulogu u zbrinjavanju migranata odigrale su i nevladine organizacije. Iako je u početku migrantske krize u Srbiji bio evidentan negativan odnos građana prema migrantima, poslednjih godina ksenofobija se ipak smanjuje.

Međutim, i u Srbiji kao i u drugim zemljama (bilo da su one ciljane ili samo tranzitne) možemo videti različite odgovore na ovu vrstu izazova. Spektar reakcija na ovaj izazov nesumnjivo je vezan za različite stepene razvijenosti država u kojim sa prisutni migranti. Upravo zbog toga što je nedostajao koherentni princip tretmana migrantskog problema, lokalne sredine su izražavale sasvim različite oblike (ne)solidarnosti prema migrantima. Problem je, očigledno, zahtevao globalnu političku koordinaciju. Ova politizacija na globalnom nivou je imanentna samoj prirodi migracija. Deteritorijalizovana nomadska pokretljivost migranata nije mogla biti rešena lokalnim politikama.

To je postalo posebno vidljivo prilikom pokušaja primene Dablinskog sporazuma⁴⁹. Dablinski sporazum zahteva od država članica EU da ispituju svaki zahtev koji podnese državljanin treće zemlje ili osoba bez državljanstva, kao i da o takvom zahtevu odlučuje samo jedna država članica. Iako ne pripadaju EU, Norveška, Island, Švicarska i Lihtenštajn potpisnici su sporazuma i obavezni su da primenjuju njegova načela na svojim teritorijama. Pored ostalih kriterijuma navedenih u Dablinskom sporazumu, država koja je dozvolila podnosiocu zahteva ulazak na zajedničku teritoriju EU po pravilu je ona koja je odgovorna za ispitivanje zahteva. Da bi se ustanovila država u koju je osoba prvo kročila na evropsko tle, po dolasku se uzimaju njeni otisci prstiju i unose u bazu podataka kojoj mogu pristupiti

49 Dablinski sporazum (Dublin Regulation), zaključen je 1990. godine u glavnom gradu Irske Dublinu sa namerom regulisanja imigracionih politika na nivou EU i primenjuje se u svih 28 zemalja članica zajednice. Cilj sporazuma je kontrolisanje podnošenja zahteva za azil na zajedničkoj teritoriji EU i smanjivanje broja azilanata koji, u potrazi za novim domom, apliciraju za azil u više zemalja. Sporazum je dosad doživeo značajan broj izmena i trenutno je na snazi njegova treća verzija, tzv. Dablinski sporazum III.

sve države koje primenjuju sporazum.

Italija i Grčka su zemlje kroz koje u Evropsku uniju ulazi najveći broj migranata. U toku talijanske operacije spasavanja migranata iz Sredozemnog mora, Mare Nostrum, koja je trajala od oktobra 2013. do oktobra 2014. godine spaseno je 130 hiljada osoba i većini njih je pružena medicinska pomoć, smeštaj i hrana na području Italije. Italijanske vlasti procenile su da je Italija za ovu akciju izdvojila 114 miliona eura, apelujući na ostale članice EU da se uključe smatrajući da je u pitanju evropski, a ne italijanski problem.

Ipak, većina drugih članica Evropske unije nije pružila pomoć Italiji kako bi operacija mogla da bude nastavljena. „Ovakve akcije samo ohrabruju druge migrante da krenu na opasno putovanje preko mora i time ih vode u dalje tragedije i smrt“, rekla je tadašnja ministarka spoljnih poslova Velike Britanije Baronese Anelay⁵⁰. Operacija Mare Nostrum zamenjena je mnogo manjom inicijativom EU pod nazivom Triton čiji osnovni cilj nije bio spasavanje ljudi nego zaštita evropskih granica, usled čega je u toku 2015. godine poginulo ili nestalo više od 2.500 migranata.

„Italija se oseća usamljeno u naporima da se izbori s krizom“⁵¹, zaključio je tadašnji italijanski premijer Matteo Renzi, apelujući na članice EU da se slože sa uvođenjem tzv. kvota za primanje azilanata koje bi definisale koliko bi migranata svaka zemlja, članica EU, trebalo da prihvati.

Do dogovora o solidarnom prihvatanju izbeglica među zemljama članicama (do sada) nije došlo, a opterećenje za budžete Italije i Grčke, koje je poslednjih godina savladala ekonomska kriza, postalo je ozbiljan problem koji u obema zemljama značajno potpiruje netrpeljivost prema imigrantima. Iz tih razloga, useljenici u Italiji i Grčkoj često ne osećaju sigurnost i više je onih koji teže da se domognu zemalja severne Evrope u kojima imaju bolju šansu da nađu posao u onih koji žele da ostanu u njima.

Prema Dablinskom sporazumu, države moraju da osiguraju da pojedinci ne budu vraćeni u države članice EU u čijim sistemima azila postoje nedostaci. U određenim slučajevima koji dovode do ozbiljnog kršenja Evropske konvencije o ljudskim pravima, rezultat bi mogla biti obaveza država da razmotre zahtev, čak i ako to nije njihova odgovornost prema Dablinskim propisima. Ipak, migranti najčešće bivaju deportovani nazad u Italiju i Grčku kad u razvijenijim evropskim zemljama u koje su došli, ustanove da su tamo prvi put (registrovani ili ne) ušli na teritoriju Evropske unije.

Veće Evrope i UNHCR u više su navrata kritikovali primenu Dablinskog sporazuma smatrajući da neke zemlje krše prava migranata kojima često nije omogućeno da podnesu zahtev za azil u zemlji u koju su pristigli⁵². Zemlje članice EU često samovoljno deportuju migrante i ne dozvoljavaju im da se prijave za azil, ne obazirući se na propise na koje su se obavezale. S obzirom na narastajuće izazove prihvatanja sve većeg broja migranata, Dablinski sporazum, koji su od njegovog potpisivanja pre 25 godina do danas prekršile brojne zemlje potpisnice, ostaje predmet brojnih rasprava među zemljama članicama EU. „Migracije su

50 <http://www.diskriminacija.ba teme/prava-useljenika-u-eu-dablinski-sporazum-ili-nesporazum>

51 Isto.

52 Slučaj migranta iz Avganistana koji je podigao tužbu pred Evropskim sudom za ljudska prava protiv Belgije i Grčke doprineo je da se Grčka 2011. godine izuzme iz Dablinskog sporazuma. Migrant je pobeo iz Kabula 2008. godine i u EU ušao preko Grčke, da bi u Belgiji zatražio azil. Prema Dablinskom sporazumu, Belgija ga je vratila u Grčku gde je živeo kao beskućnik i bez prihoda. Sud je presudio da je azilantu povređeno pravo na život, kao i da je Grčka prekršila zabranu nehumanog i ponižavajućeg tretmana migranata. Pozivajući se i na ranije slične presude protiv Grčke, na nivou EU odlučeno je da se azilanti iz većine evropskih zemalja više ne vraćaju u Grčku.

ozbiljna stvar i, budimo iskreni, odgovor Evrope nije adekvatan“, primetio je Matteo Renzi⁵³. Uviđajući suštinu i širinu problema, Ujedinjene nacije su inicirale sveopštu raspravu o problemu migracija. Septembra 2016. godine, sve članice Ujedinjenih nacija (njih 193) usvojile su početnu, neobavezujuću deklaraciju o migrantima. Međutim, već u januaru 2017. godine, Sjedinjene Američke Države se povlače iz inicijative, smatrajući je nekompatibilnom sa principom suverenosti. Zatim se iz rada na sporazumu povlače Mađarska (u julu 2018.) i Austrija (u oktobru, 2018.). Konačno, sporazum je usvojen na konferenciju u Marakešu, 10. decembra 2018. godine⁵⁴. Sporazum se bazira na Povelji Ujedinjenih nacija, odnosno, na Opštoj deklaraciji o ljudskim pravima, a početna pozicija je da migrant imaju pravo na ista univerzalna ljudska prava i temeljne slobode.

Sporazum definiše 23 specifična cilja za obezbeđivanje sigurne, uređene i regularne migracije: 1. sakupljanje i korišćenje tačnih podataka kako bi politike bile utemeljene na činjenicama, 2. smanjenje negativnih uticaja i strukturalnih faktora koji ljude podstiču da napuste zemlje porekla, 3. osiguravanje tačnih i pravovremenih informacija u svim fazama migracije, 4. omogućavanje svim migrantima da dobiju dokaz identiteta i odgovarajuću dokumentaciju, 5. povećavanje dostupnosti i fleksibilnosti puteva za legalnu migraciju, 6. obezbeđivanje fer i etičnog regrutovanj (za posao, op.a.) i obezbeđivanje uslova koji omogućavaju pristojan rad, 7. smanjivanje ranjivost u migraciji, 8. spasavanje živote i sprovođenje koordinirane međunarodne akcije u vezi s nestalim migrantima, 9. jačanje transnacionalnih odgovora krijumčarenju migranata, 10. sprečavanje traffickinga u kontekstu međunarodnih migracija, 11. upravljanje granicama na integrisan, siguran i koordiniran način, 12. jačanje sigurnosti i predvidljivosti migracijskih procedura, 13. korišćenje migrantskih zatvora samo u krajnjim slučajevima, 14. intenziviranje konzularne zaštite, pomoći i saradnje kroz migracijski ciklus, 15. obezbeđivanje osnovnih usluga koje su neophodne migrantima, 16. označavanje migranata kako bi ostvarili punu inkluziju i društvenu koheziju, 17. eliminisanje svih oblika diskriminacije i promovisanje pozitivne percepcije migranata, 18. investiranje u razvoj veština i omogućavanje prepoznavanja kvalifikacija i kompetencija, 19. stvaranje uvarenja da migranti doprinose održivom razvoju u zemljama-domaćinima, 20. promovisanje bržeg, sigurnijeg i jeftinijeg transfera novca i podsticanje finansijske inkluzije migranata, 21. saradnja u omogućavanju sigurnog i dostojanstvenog povratka, kao i održive reintegracije, 22. uspostavljanje mehanizma za prenos socijalnih prava i stečenih povlastica i 23. jačanje međunarodne saradnje i globalnog partnerstva za sigurnu, uređenu i regulisanu migraciju.

Međutim, još šest zemalja Evropske unije (bivše komunističke zemlje) odbacilo je sporazum, kao i Čile i Australija. Protivnici globalnog sporazuma o migracijama kao najveće zamerke naveli su zadiranje u suverenitet država, izjednačavanje legalnih i ilegalnih migracija, kao i strah od nekontrolisanog priliva migranata. Ironija je u tome što je nacionalna suverenost jedan od vodećih principa ovog sporazuma koji, u suštini, reafirmiše suvereno pravo država da same odlučuju o svojoj nacionalnoj migracionoj politici i da zadržavaju prerogative nad migracijom pod svojom jurisdikcijom u skladu sa međunarodnim pravom. Marakeški sporazum sadrži, u stvari, i najbolje i najgore aspekte odgovora na migrantsku krizu. Uspostavljanje političke svesti o neophodnosti globalnog rešavanja migrantske krize, uz istovremenu bolećivost prema nacionalnim, često ksenofobičnim reakcijama koje migrante doživljavaju kao faktor društvene nestabilnosti. “Čini mi se”, kaže Branko Milanović,

53 <http://www.diskriminacija.ba teme/prava-useljenika-u-eu-dablinski-sporazum-ili-nesporazum>

54 https://www.un.org/pga/72/wp-content/uploads/sites/51/2018/07/180713_Agreed-Outcome_Global-Compact-for-Migration.pdf

“da Evropska unija nema rešenje za sadašnju migrantsku krizu. Ona je prosto izgubljena, bez strategije, bez politike, bez ideja. Problem zaista nije jednostavan. Jedini pristup koji vodi nekom rešenju je multilateralan. On ne sme biti ograničen ne zemlje EU (kao što je ograničen sadašnji pokušaj da se izbeglice raspodele između zemalja članica EU), već mora uključivati i afričke zemlje iz kojih izbeglice dolaze. Opšti sistem kvota ustanovljen između zemalja iz kojih izbeglice dolaze i onih u koje odlaze verovatno je jedini način da se uspostavi red i povrati stabilnost. Sistem kvota nije adekvatan za nepredviđene događaje, kao što je građanski rat u Siriji, ali mogao bi rešiti problem ekonomske migracije. Uz uređen sistem kvota, neko ko u Maliju razmišlja o odlasku u Francusku verovatno bi radije sačekao nekoliko godina na legalan ulazak u zemlju nego da plaća krijumčare i rizikuje deportaciju”⁵⁵.

Za sada, po svemu sudeći, sistem kvota nije prihvatljiv za sve države. U nekim od njih na vlast su došle desne populističke stranke koje migrantski problem koriste kao osnovu političke mobilizacije, dodatno raspirujući ksenofobiju i netrpeljivost prema migrantima. Na globalnom nivou solidarnost prema migrantima se ne dovodi u pitanje. Pravi problemi nastaju kada se ta ista odgovornost/solidarnost operacionalizuje u lokalnim sredinama. Razlog tome su kompleksni ideološki, ekonomski, kulturni i istorijski konteksti koji su veoma heterogeni i koji zahtevaju dodatne instrumente i akcije kako bi se obezbedili jedinstveni odgovori na ovaj rastući problem. Zbog toga se ideja multilateralnog koncepta regulisanja migracija (uključivanje i država iz kojih migranti dolaze) čini kao dobra polazna osnova za kreiranje delotvorne migrantske politike.

Za to vreme, blokirani u društvenom prostoru u kojem je suspendovana vladavina sistema, zaglavljani u nejasno definisanom rasponu između globalne i lokalne (ne)solidarnosti migranti se svakodnevno suočavaju sa brojnim rizicima. Prema podacima Međunarodne organizacije za migracije (IOM), u poslednje četiri godine, stradalo je preko 25.000 migranata. U proseku svakog sata jedan migrant je izgubio život na ovom putovanju. Ta zastrašujuća evidencija više nego jasno upozorava koliko je i dalje aktuelan i koliko će nam u budućnosti biti neophodan Kantov koncept opšteg gostoprimstva.

Zaključak

U svakom slučaju, nije lako odoleti iskušenju da se migranti izdignu i idealizuju u novi globalni proletarijat, ali, s druge strane, neizbežno je da taj fenomen posmatramo kao jedan od retkih autentičnih događanja savremenog sveta. Migranti su oni “prekobrojni”, ljudi kojima je uskraćeno pravo građanstva, iskorenjeni i deteritorijalizovani i bez imovine. Oni koji više nemaju šta da izgube. U tom smislu, oni se donekle uklapaju u Marksovu definiciju proleterskog revolucionarnog subjekta. Ipak, postoji razlika – klasičan proletarijat je definisan pre svega preciznim odnosom eksploatacije, dok je položaj savremenih globalnih migranata određen odsustvom integriteta u normativni prostor državljanstva i građanstva. Ovaj očigledni deficit statusa direktno je proporcijalan stepenu rizika koji se akumulira sa svakim danom sistemskog ne-delanja, ili sa svakim (uzaludno) podignutim zidom.

Migranti su, zapravo, svojevrsno ogledalo savremenog sveta. Bolje od bilo kakve teorije oni jasno otkrivaju linije rasepa, razloge i perspektive sadašnjih, a verovatno i budućih tenzija kako na globalnom, tako i na lokalnim nivoima. Savremena migrantska kriza je, po

55 Branko Milanović, Rešenje za migrantsku krizu u Evropi, Peščanik, 4.07.2015. <https://pescanik.net/resenje-za-migrantsku-krizu-u-evropi/>

našem mišljenju, posledica kompleksnog uzroka koji obuhvata, s jedne strane, globalnu nejednakost i, s druge strane, sve snažniju (samo)svest o pravu na globalno gostoprimstvo, s treće strane, neadekvatne politike koje novonastale probleme pokušavaju da reše zastarelim političko-socijalnim paradigrama i, konačno, pokuša da se kriza artikuliše svojevrsnom globalno/lokalnom koordinacijom.

Analizu smo započeli globalnom nejednakošću – relativno novom kategorijom koja predstavlja zbir nejednakosti između država i nejednakosti unutar država; (zbir) razliku u srednjim dohocima između država i (zbir) razliku u ličnim dohocima unutar država; drugim rečima, razmotrili smo odnos lokacijske i klasne komponente. Počevši od Prve industrijske revolucije, početkom 19. veka, pa sve do treće četvrtine 20. veka, videlismo da je globalna nejednakost bila u kontinuiranom porastu, u oba svoja aspekta – i lokacijskom i klasnom. Ovaj trend je značajno usporen (ali ne i u potpunosti zaustavljen) naglim otvaranjem i izvanrednim rastom Kine i, nešto kasnije, Indije. Ipak, početkom 21. veka nejednakost među državama je još uvek dovoljno značajna da je i dalje na snazi pravilo da je mnogo važnije roditi se u bogatoj državi nego u bogatoj porodici (tzv. premija državljanstva).

Premija državljanstva je, dakle, osnovni generator za pokretanje migracija. Drugi, isto tako važan, momenat vezan je za jačanje svesti među migrantima o legitimnom i neotuđivom pravu na gostoprimstvo i dužnosti onih koji bi to gostoprimstvo trebalo da obezbede. U osnovi ovih pretenzija leži doživljaj sveta kao svetskog društva, kao i osećaj da svi pripadamo jednom jedinstvenom civilizacijskom prostoru i da je, samim tim, razlika u kvalitetu života suštinski nelegitimna.

Međutim, nasuprot migranata nalaze se negostoljubive države posvećene projektima zaštite svojih granica od neželjenih posetilaca. Ovi projekti zaštite većinom uključuju primenu već pomalo zaboravljenih metoda – građenje visokih zidova, postavljanje ograda od bodljikave žice, pojačane policijske i vojne patrole i sl. Paradoks ove situacije leži u činjenici da se to dešava upravo u onim državama čiji su temelji izgrađeni na liberalno-demokratskim vrednostima koje podrazumevaju pravo lične autonomije, pravo pojedinaca da slobodno biraju između različitih alternativa.

Paradoks je, zapravo, samo prividan. Konceptija savremene nacionalne države bazirana je na sintezi precizno određene teritorije i nacionalizma. Nacionalizam podrazumeva kolektivno posedovanje teritorije. Suverenitet označava isključivu vlast koju država ima nad određenom teritorijom i moć da strukturise društvo na toj teritoriji. Pri tome, funkcionalni sklop društvo/država povlači granice u odnosu na sopstveno okruženje i stvara ekskluzivni prostor socijalnog iskustva, prostorom celokupnog i samodovoljnog sveta života koji isključuje sve one koji nisu članovi tog društva, odnosno državljani te države. Ovo povlačenje granica, ova diferencijacija između uključenih i isključenih označava istovremeno granice solidarnosti.

Neposredni efekat ove operacije je sve veća tenzija na granicama ovih sistema i smanjivanje regulativnih kapaciteta nacionalne države. Nemoć nacionalnih država da efikasno upravljaju sistemom uključivanja/isključivanja najvidljivija je u očajničkom pokušaju zatvaranja granica. Međutim, jasno je da se problem migracija time ne rešava, jer je nivou na kojem nastaju ovi problemi imanentna specifična, globalna, politička dinamika, koja se ne može svesti na procese zatvaranja i sprečavanja fizičkog kretanja. U tom smislu, izazov migrantske krize nedvosmisleno nadilazi nacionalni horizont i ukazuje na neophodnost odgovora u mnogome drugačijeg od dosadašnjeg poimanja solidarnosti. Postalo je očigledno da se deteritorijalizovana nomadska pokretljivost migranata ne može rešavati lokalnim poli-

tikama.

Dosadašnji pokušaji da se migrantska kriza na neki način koordinira oslanjali su se na određivanju kvota za prijem imigranata i na dva sporazuma. Na novoj verziji već postojećeg Dablinskog sporazuma (tzv. Dublin III) i na Sporazumu iz Marakeša. Kvote su izazvale burne reakcije u nekim članicama EU, tako da istinski nisu ni zaživele. Dablinski sporazum podrazumeva da o zahtevu za dobijanje azila odlučuje samo jedna država članica, i to ona koja je dozvolila podnosiocu zahteva ulazak na zajedničku teritoriju Evropske unije. U samoj primeni ovog sporazuma dolazilo je do značajnih nepravilnosti, a i Evropski sud za ljudska prava je doneo presude da su tim postupcima migrantima povređena prava jer su bili izloženi nehumanom i ponižavajućem tretmanu. Sporazum iz Marakeša je bio ambiciozan projekat Ujedinjenih nacija koji je za cilj imao globalni dogovor o migrantskoj politici. Međutim, i pre, ali i posle usvajanja ovog Sporazuma iz njega je istupilo nekoliko država (među njima i Sjedinjene Američke Države), smatrajući da na neprihvatljiv način zadire u suverenitet država, da u negativnom smislu izjednačava legalne i ilegalne migracije, i da, samim tim, stvara uslove za nekontrolisani priliv migranata.

Do sada, očigledno, nije pronađen potpuno adekvatan model rešavanja migrantske krize koji bi bio prihvatljiv za sve učesnike u ovom socijalno-političkom zapletu. Savremene države poznaju osnovna građanska i socijalna prava uglavnom kao prava bazirana na državljanstvu. S druge strane su migranti koji polažu pravo na globalno, kosmopolitsko gostoprimstvo, prirodno pravo koje proističe iz univerzalne ljudske potrebe a ne iz bilo koje institucionalne odluke. Izvorno pitanje bilo je na koji način pomiriti ova dva prava, a da to ne bude samo rezultat politički kontigentne volje, već racionalno utemeljeni sistem koji ima obaveznost važenja.

Teškoće uočljive prilikom traženja odgovora na ovo pitanje ne bi trebalo da nas obeshrabre. Novi pristup socijalnoj politici mora obezbediti transfer univerzalnog, prirodnog prava u normativni poredak nacionalnih država, ali na način koji ne bi u potpunosti destabilizovao postojeće državno-socijalne sisteme. Osnovni uslov je nadilaženje krutog binarnog šematizma građanin/ne-građanin i, eventualno, uvođenje kategorije fluidnog državljanstva (državljanstva na određeno vreme). Time bi se u određenom vremenskom periodu migranti uključivali u normativne sisteme zemalja-domaćina, ali bi i čitav proces bio podložan regulaciji. To svakako ne znači da bi trebalo prekinuti sa nastojanjima da se odgovarajući, globalno koordinisan, model legalnih kvota uspostavi.

Takođe, ono što je u dosadašnjim pokušajima nedostajalo jeste uključivanje i zemalja iz kojih migranti dolaze. Ovakvim multilateralnim pristupom obezbedili bi se specifični uslovi za svaku od glavnih linija migracija. Tim modelom bi se uspostavio održivi sistem koji uvažava različite socijalne, ekonomske i političke aspekte zemalja iz kojih migrant dolaze, kao i socijalne, ekonomske i političke aspekte zemalja u koje dolaze, što predstavlja uslov mogućnosti stvaranja održivog procesa i, u krajnjoj liniji, uslov mogućnosti dugoročnog planiranja. Jer, migrantska kriza će biti kriza dugog trajanja – činjenica da rast stanovništva potencijalno kriznih regiona (pre svega podsaharske Afrike) već u ovom trenutku višestruko nadmašuje rast stanovništva bogatih država uticaće na to da ovaj problem ni u budućnosti ne izgubi izuzetan, i globalni i lokalni, značaj.

Literatura:

- Badiou, Alain, *Logics of Worlds: Being and Event*, 2, Continuum, London, 2009.
- Bauman, Zigmunt, *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2009.
- Bek, Ulrich, *Svetsko rizično društvo – u potrazi za izgubljenom sigurnošću*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2011.
- Bek, Ulrich, “Virtuelni poreski obveznici”, u: *Globalizacija – mit ili stvarnost* (prir. Vladimir Vuletić), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.
- Biurguignon, Francois and Morrisson, Christian, “Inequality among World Citizens: 1820-1992” u: *American Economic Review* 92 (4); Pittsburgh, 2002.
- Brigs, Vernon, *Mass Immigration and the National Interest*, M.E. Sharpe, Armonk, 1992.
- Đurić, Milorad, “Globalizacija i(li) demokratija: kosmopolitska perspektiva”, *Kultura polisa*, godina XIII, broj 31, *Kultura – polis*, Novi Sad, 2016.
- Đurić, Milorad, “Globalizacijski izazov demokratiji”, *Zbornik matice srpske za društvene nauke*, br. 152 (3/2015), Matica srpska, Novi Sad, 2015.
- Đurić, Milorad, *Izvan kruga: globalizacijski izazov demokratiji*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016.
- Đurić, Milorad, “Identical and Different: The Identity in the Decentered World” u: *Studii de Stiinta si Cultura*, Vol. XI, Nr. 4, decembrie 2015, Vasile Goldis University Press, Arad, Romania, 2015.
- Đurić, Milorad, “Ideologija i tehnologija: konsekvence jedne revolucije” u *Mala škola kritičkog mišljenja* (prir. Andrea Ratković), Centar za afirmaciju slobodne misli, Sremski Karlovci, 2018,.
- Čvorović, Goran, *Evropi preti 25 miliona izbeglica*, *Večernje novosti*, 15.1. 2018. Dostupno preko: <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:706275-Evropi-preti-25-miliona-mi-granata>
- Giddens, Anthony, *Nation State and Violence*, Polity Press, Cambridge, 1985.
- Gidens, Entoni, *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
- Gidens, Entoni, “Svet koji nam izmiče: prvo predavanje”, u: *Globalizacija – mit ili stvarnost* (prir. Vladimir Vuletić), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.
<http://www.diskriminacija.ba teme/prava-useljenika-u-eu-dablinski-sporazum-ili-nesporazum>
https://www.un.org/pga/72/wp-content/uploads/sites/51/2018/07/180713_Agreed-Outcome_Global-Compact-for-Migration.pdf
- Kant, Immanuel, “Večni mir. Filozofski nacrt” u: *Um i sloboda: spisi iz filozofije istorije, prava i države* (izbor D. Basta), Posebno izdanje časopisa *Ideje*, Beograd, 1974.
- Lakner, Christoph, and Milanovic, Branko, “Global Income Distribution: From the Fall of the Berlin Wall to the Great Recession”, World Bank, Policy Research Working Paper, no. 6719, December, Washington, 2013; <http://elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/1813-9450-6719>
- Luman, Niklas, *Društveni sistemi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 2001.
- Makluan, Maršal, *Poznavanje opštita – čovekovih produžetaka*, Prosveta, Beograd, 1971.
- Milanović, Branko, *Globalna nejednakost: novi pristup za doba globalizacije*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016.

- Milanović, Branko, Rešenje za migrantsku krizu u Evropi, Pešcanik, 4.07.2015. <https://pescanik.net/esenje-za-migrantsku-krizu-u-evropi/>
- Minter, William, "Africa Migrations, Global Inequalities and Human Rights: Connecting the Dots", Current African Issues, no. 48, Nordiska Afrikainstitutet, Upsala, 2011.
- Ninčić, Željko, "Migrantska kriza kao bezbednosna pretnja", Bezbednost–policija–građani, godina XII, broj 3-4/16.
- Parsons, Talkot, Društva, August Cesarec, Zagreb, 1988.
- Parsons, Talkot, Društveni sistem, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 2009.
- Rawls, John, The Law of Peoples, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1999.
- Shachar, Ayelet, The Birthright Lottery: Citizenship and Global Inequality, MA: Harvard University Press, Cambridge, 2009.
- Standing, Guy, The Precariat: The New Dangerous Class, Bloomsbury Academic, London, 2011.
- UBS, Prices and Earnings: A Comparison of Purchasing Power around the Globe, UBS AG, Zurich 2009.

Milorad Đurić

GLOBAL INEQUALITY AND LOCAL SOLIDARITY: A MIGRANT CRISIS AND A NEW APPROACH TO SOCIAL POLICY

Summary

This paper, by the method of scientific description, examines the tension between global social challenges and local (in this case, the level of national states) responses. The main catalyst for this tension is the migrant crisis, and the controversial attempts to resolve it so far indicate a clear limitation of the existing concepts of social policies in the framework of national states. In other words, frustration with existing solutions (closing of borders, raising walls, restriction of immigration rights) arise due to attempts to respond to the global problem from the area of state sovereignty. Therefore, our basic assumption is that in the process of solving the migrant crisis, as a long-term crisis, it is necessary to change the perspective, that is, a global response must be given to the global challenge. In the explanation of this assumption, we will pay special attention to the following aspects: a) the growth of global inequality is a long-term process and will be a continuous generator of new wave of migrants; b) in parallel with the growth of global inequality, strengthens the awareness of the vulnerable population about the legitimacy of the global quest for better living conditions; c) the pressure of migrants will be directed not only at countries that are now their "first choice", but also to less developed countries (the case of Serbia); d) this will result in multiplication and escalation of crises, because social policies are defined by the frameworks of national states of varying degrees of development; e) accordingly, we believe that it is necessary to develop new concepts of social policy based on global-local solidarity.

Key words: migrants, global inequality, social policy, national state, solidarity

*Tibor Valuch*¹
Hungarian Academy of Science, Center for Social Sciences

316.32(439)"1950/1960"
 323(439)"1948/1960"
Originalni naučni rad

CHANGES IN HUNGARY'S SOCIAL STRUCTURE DURING THE SOCIALIST PERIOD Some theoretical and methodological questions

Abstract: Analysis of the changes in social structure form one of the biggest open questions about the history of Hungarian society in the decades after World War II. Essentially, there is agreement among Hungarian social scientists only in saying that the end of the war brought a chance to ease the social tensions and inequalities of the pre-war Horthy period and reduce the disproportions in the social structure. But the assessment of the social processes under the socialist system, after the communist takeover of 1948–9, is a matter of strong debate. These days, there is rough agreement among those dealing with the subject and the period that the communist party did all it could between 1950 and 1960 to destroy the structure of quasi-bourgeois society and replace it with a socialist social structure that matched Marxist ideological expectations. But in spite of the original political and ideological intentions, there was no question in practice of eliminating social inequalities. For new stratifying, inequality-producing factors replaced the old—political position instead of wealth, place in work organization instead of property. These processes that partly restructured society allowed the privileged under the socialist system to increase their advantage over other social groups over a long period.

Key Words: social structure, inequalities, social tensions, communist party

Introduction

Hungarian society underwent significant changes in the 20th century, especially in its second half. There was a glimmer of a chance immediately after the Second World War that bourgeois development could be brought to completion, but in the early 1950s came an attempt to eliminate even the existing bourgeois structures instead. Then in the 1960s, there began what has been called 'socialist petty embourgeoisement' or 'incomplete embourgeoisement', and the development of a 'dual' social structure. Essentially, this brought Hungarian society by the 1980s to a point where it was 'socialist' only for the structure of the political system and the predominance of state ownership. The 1989–90 change of system caused the 1990s to be concerned largely with a return to bourgeois social conditions. It is clear even from an outline such as this that the very frequent changes were drastic ones on more than one occasion.

Social changes can rarely, if ever, be traced to a single factor. Nor can the changes occurring in Hungarian society in the second half of the 20th century be ascribed only to pol-

¹ valuch@t-online.hu , valuch.tibor@tk.mta.hu

itics, handy though such an explanation may seem, any more than the economic conditions can be called the ultimate motive forces. Of course, that does not mean political factors did not play a significant role in initiating the social transformations, especially in the 1950s and 1960s, but very strong influence on these processes was exerted also by economic relations and the internal mechanisms and responses of society.

Categories and concepts

There is a big problem when it comes to deciding what categories to use to describe social relations in the post-1944 decades, as frequently applied concepts such as embourgeoisement, petty embourgeoisement or modernization cover a very wide range of content and interpretation. The agreement among exponents of the various social sciences is mainly about which concepts cannot be used and less about which ones are essential to analysis of the social processes of the period. There is no real disagreement, for instance, over the statement that the social reality of the last half-century cannot be described in terms of the classical Marxian class categories. For one thing, possession of economic capital and private ownership steadily lost its role in social stratification in the first half of the period, while the significance of political capital to position changes among groups and individuals progressively increased. The chances of acquiring economic capital or private property remained limited. Even after economic relations began to gain in the 1970s a 'duality' that enhanced the importance of economic capital and private property, the chances of acquiring them remained limited. Meanwhile the structuring role of political capital was gradually declining and the significance of cultural capital of various kinds and of capital in terms of personal connections increasing. The existence and operation of this multifactor system of capital distribution is one possible reason why Hungarian society failed to reorganize itself into 'quasi-homogeneous' groups, in line with ideological expectations, intentions and efforts of the political authorities. Yet the social reorganization that it instigated was based not on two or three great, populous social classes describable in terms of relations to economic capital and other factors, but on the development of several relatively small social groups possessing cultural, economic and political capital to varying degrees. The fragmentation is conspicuous even among the worker community, the one that seems at first sight to meet class criteria best, not to mention that its uniform class consciousness was a figment of the imagination of politicians and ideologists.

The concept of class is not simply an ideological burden. It is also unsuited to describing the stratification of Hungarian society in the latter half of the 20th century also because of its incomprehensible breadth and ill-defined content. Of the concepts used, that of groups defined by work character² provides a much subtler framework for analysis, but it still narrows more than is necessary the scope for analysing the changes. To quote a Hungarian writer, 'Most Hungarian sociological researches since the intellectual breakthrough of the 1960s have accepted that the characteristic social differences can be described in terms of the work-character groups or a list of these slightly changed from the original, and less understandably, this model has been taken over unaltered by almost all trends and schools

2 According to this approach, the role of property in social stratification was assumed in the 1960s by position in the division of labour—depending on qualifications, educational attainment and 'labour-market' value, i. e. the structure of Hungarian society could be described more realistically if the character of work became the underlying principle for delineating groups and strata.

of social science. The usefulness of work-character groups to empirical analyses is indisputable, but they are not suited to analysing historical processes. Yet in the years after 1989 especially, many thought it to have been established that there were many more elements of long-term continuity in the structure of Hungarian society and the Hungarian economy than had been assumed for decades by social analysts, regardless of their opposing traditions or the dissonant or antagonistic intellectual groups to which they belonged.³ The concept of status groups devised by Tamás Kolosi essentially provides only a cross-section of society in the early 1980s, and the same applies to the somewhat different approach using the concept of lifestyle groups, associated with Ágnes Utasi. In the absence of basic research to clarify the question, there is no telling one way or the other whether it is possible to devise categories capable of describing in all their complexity the historical changes among individual micro and macro-groups in society.

Methodological problems

One difficulty when interpreting and analysing structural changes in society is that the statistical categories alter very frequently, on ideological grounds. Data was not collected for some groups for political and ideological reasons, for instance for those who remained independent after collectivization. It is quite difficult in the absence of statistics to make valid, factually based statements about who did not join the agricultural cooperatives and stayed outside them as private farmers. The biggest problem is with the flexibility of the categories. For instance, the content of the concept of a worker was altered several times between 1960 and 1980, sometimes broadening it and sometimes narrowing it. In 1949, the occupational structure of Hungarian society was still recorded in detail under 13 categories. Those in intellectual occupations were distinguished, and so were production managers and supervisors, private traders and supporting family members, private artisans and their family helpers, private operators in the transport field, workers, other assistants and household employees, day-labourers, private agricultural producers and their family members, agricultural workers and labourers, pensioners and those with private capital means, and other groups. But the 1960, 1970 and later census returns employed quite different, aggregate categories. The general feature was to simplify the categories and cease to record certain employment groups separately. The occupational categories were narrowed down to those in manual industrial and construction, manual agricultural, and intellectual and other occupations. The varied groups of active earners were strongly simplified, with the stratified agricultural society merged into the elusive bloc of the cooperative peasantry or manual agricultural employed. The 1970 census, for instance, ceased to detail the household employed or those living off their property. This all impedes considerably or precludes the use of available statistical data.

Questions of interpreting social changes in the socialist period

Assessment and analysis of the changes in social structure form one of the biggest open questions about the history of Hungarian society in the decades after World War II. Essentially, there is agreement among Hungarian social scientists only in saying that the end of the war brought a chance to ease the social tensions and inequalities of the pre-war Horthy

period and reduce the disproportions in the social structure. But the assessment of the social processes under the socialist system, after the communist takeover of 1948–9, is a matter of strong debate. These days, there is rough agreement among those dealing with the subject and the period that the communist party did all it could between 1950 and 1960 to destroy the structure of quasi-bourgeois society and replace it with a socialist social structure that matched Marxist ideological expectations. But in spite of the original political and ideological intentions, there was no question in practice of eliminating social inequalities. For new stratifying, inequality-producing factors replaced the old—political position instead of wealth, place in work organization instead of property. These processes that partly restructured society allowed the privileged under the socialist system to increase their advantage over other social groups over a long period. Many social inequalities—territorial ones, for instance—intensified in the 1950s and 1960s, as differences of wealth and property did in the 1970s and 1980s.

The process of proletarianization and deprivation of private property was prolonged into the first third of the 1960s, despite the intentions of the communist politicians. Nor was private property or the stratum of small-scale owners eliminated even then, despite very strong restrictions on them. Two-fifths of the self-employed in the 1960s and 1970s, numbering about a quarter of a million, were peasant farmers and two-fifths private artisans, while one fifth were self-employed owning no private means of production. Though ‘laying the foundations of socialism was completed,’ to use the expression of the day—state control over all spheres of society and the economy had become total—clearly, under the conditions of the period, some scope had to be left for people to acquire or reacquire limited private (bashfully renamed personal) property, or the whole system would become unworkable. Tacit acknowledgement of this recognition lay behind the approval of small auxiliary private holdings in agriculture, and toleration of auxiliary activity in the second economy by those employed in industry and the services. So the exclusive, or more precisely determining role of political capital in social stratification and restructuring began to cease just as it ostensibly became exclusive. These recognitions were indeed reflected in the researches and analyses of social stratification undertaken in the 1960s.

Most of the widely accepted approaches today assume that the communist takeover brought immediate and radical social changes, but this assumption, in my view, has only partial validity. There is no denying that the pace or radicalism of the changes, but this politically motivated restructuring of society became drawn out to an extent that made it doubtful whether the original ideological and political objectives could be met in full. For instance, restriction of the middle-class groups had begun in the previous, coalition period and the process of loss of social position speeded up in the 1950s. Yet the extensive literature on social mobility shows that the marginalization of these groups began to ease continually at the end of the 1960s. This is actually supported by the research of Tibor Gáti and Ágota Horváth⁴ on the subsequent history of the pre-war middle class of Pápa. Analysis of family-mobility curves shows that middle-class families which lost status in the early 1950s adjusted to the changed conditions—by moving away, retaining a middle-class mentality, or changing their types of symbolic capital. They managed to conduct successful reconversion, mainly through their descendants, so that much of the present generation had gained attainable higher status even before the change of system. Transformation of the peasantry was also

4 Gáti, Tibor, and Ágota Horváth, *A háború előtti középosztály utótörténete* (Subsequent history of the pre-war middle class). *Szociológiai Szemle*, 1992:1, 81–97.

prolonged. Land ownership remained a strong stratifying factor in peasant society during the 1945–60 period. The role of land was reduced after the property was lost, but it did not vanish altogether. For instance, it still influenced the position held in the work organization of the agricultural cooperative or the prestige enjoyed in local society. Looking at the restratification of the pre-war petty-bourgeois groups, the most conspicuous change is a dramatic drop in the number of self-employed—private artisans and private traders. But it can also be seen that the number of private artisans began to rise again as soon as the restrictions were eased.⁵

One marked change in the 1950s and 1960s was the loss or sudden weakening, after the communist takeover, of earlier fields of group awareness and identity. Many earlier lines between social groups became very blurred, so that from the mobility point of view, society in the 20–25-year period after 1945 became more open than it had been in the Horthy period. Although it must be added that the new degree of openness was no greater than what could be observed in Western societies at the time, there was an essential difference: the mass change in social position found in Hungary lacked integral qualities and the driving force behind it was almost entirely political. People were not changing their jobs, homes and social groups of their own free will. They were doing so because the political changes prevented them from pursuing their old occupation and way of life any further. This process of change contributed greatly to weakening social ties and often caused problems of orientation and values. As the new paths and directions of mobility arose, earlier ones dwindled and lost significance. For example, peasants with small farms no longer aimed in the 1950s to become non-commissioned officers or artisans. The mass movement shifted towards jobs as industrial workers, skilled or even unskilled. Interpretation of the mobility processes throughout the period is also influenced strongly by change in the perceived hierarchy of occupations. Perhaps it suffices to say that primary or secondary-school teachers, railwaymen, peasant farmers and private artisans, having enjoyed high occupational status in the Horthy period, all lost much social ground in the second half of the 20th century, and despite what most literature on the subject asserts, it becomes less obvious that teachers from a railway or peasant-farming background were upwardly mobile at all.⁶

There was also a decrease in the relative homogeneity of the various social strata. Hungarian industrial workers in the 1960s included some whose forbears had been workers for several generations and others who were first-generation workers with a background in the peasantry, the intelligentsia or the clerical strata.

Another strongly debated issue is that of continuity and discontinuity. According to common interpretations, social continuity in Hungary was broken, at the turn of the 1940s and 1950s, almost from one day to the next. There could be no question of continuing, under the changed conditions, the earlier lifestyle, outlook or forms of behaviour; the conditions for social success had changed; people setting their goals in life had to do so while adapting to radically new circumstances. The truth of these statements is not questioned by the observation that Hungarian society showed a very high degree of adaptability during the period

5 Laki, Mihály, *Kisvállalkozás a szocializmus után* (Small business after socialism). Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány, 1998.

6 Kovách, Imre, and Péter Róbert, *A foglalkozások mobilitása* (Mobility of occupation). In: Kovách, Imre, ed., *Gazdaság és rétegződés* (Economy and stratification). Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (Social Science Institute of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party), 110–154, 1984; Kovách, Imre, Péter Róbert and Tamás Rudas, *Közelebb a mobilitás valódi dimenzióhoz* (Closer to the true dimensions of mobility). *Szociológia*, 1987:1, 79–100.

of the socialist system, managing on occasions to turn even the most detrimental conditions to its own advantage. As one observer put it, 'What else could people do than live with the opportunities available to them? Where the system of collective farming was [adhered to] obsessively, they happily used what was theirs in spite of the collective, and where it was more flexible, within the collective as well [original emphasis]... The former peasants learnt to work on two farms. However, on one productivity was poor and much labour fruitless because the economies of a big unit were limited by too specialized and hierarchical an organization and by the complicated system of piecework designed to compensate for the want of an owner, while on the other it was because our private farmers were confined within small frames.'⁷

Again when connections between social origin and mobility were examined, the same author explained that except in cases of preferential training for politically reliable 'cadres', actual social mobility between generations was relatively low in that period, or more precisely, mobility did not automatically bring social improvement. A decisive role in changes in social status was played by family background and heritable cultural capital,⁸ which again points to stronger continuity than previous analyses suggested.

An essential side of adaptation to the new conditions and development of a survival strategy was to build up and operate semi-market structures alongside the state's, gradual moves towards independence from the state distribution of income, and continual reassessment of prestige relations. The remaining fragments of the bourgeois mentality, value system and culture were confined to the private sphere, but to a limited extent, elements of these applied or might apply also to the various means of obtaining income and conducting family business activity. Several systems of social customs and socialization obviously existed side by side or superimposed on one another during the 1950s and 1960s. For instance, a strong influence on workers employed in industry was exerted by those of their peers who came from a traditional worker background, saw work as of value in itself, and experienced their daily activity as kind of creative process. A quite different outlook from the one taken by skilled workers following petty bourgeois patterns appeared among the 'new workers' forced into industry, and a different outlook again could be seen among the skilled workers of the younger generation, whose socialization had taken place had been largely associated with day-to-day life under the socialist system.

Continuity can also be seen in the conditions determining the various social statuses. Despite appearances, there are no essential differences in working conditions between workers in large-industry in the 1950s and 1960s and those of the inter-war period. Indeed the loss of independent unions to protect and promote their interests left only informal, individual means of doing so. The changes were temporary. Even the situation of the well-paid skilled workers who had lived a petty-bourgeois lifestyle before the war had deteriorated to an extent that left petty-bourgeois patterns of living irrelevant. But the better-paid skilled workers began to regain status at the end of the 1960s, while the 'new workers' usually joined industry in less prestigious jobs, so that they did not threaten the 'worker elite' in skilled jobs with higher prestige. There is no denying that the position of important social groups changed fundamentally in the 20–25 years after World War II or that hundreds of thousands of people changed their occupation, place of residence and way of life, but these changes

7 Juhász, Pál, 'A falu megszállása' (Occupying of the village). *Vasi Szemle*, 1989:370–73.

8 Róbert, Péter, *Származás és mobilitás* (Parentage and mobility). Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1986.

were never sterile in nature. While the property capable of generating an income was general expropriated and private property ownership in general restricted, the subsequent careers of individuals and groups and their position in the work organization was often influenced by the fact of having been an owner, or personal fulfilment was assisted by inheritance of cultural capital from a better previous social position. Sociological investigations of rural society, for instance, have shown how previous position in peasant society and the size or even the non-existence of previous land holding influenced the position in the division of labour within the agricultural cooperative. Continuity also appears in the rise in average educational attainment in society, which began in the period between the wars and reached completion in the socialist period. ‘The socialist experiment in transforming society did not alter radically the long-term trends in the transformation of Hungarian society, for the present social structure still displays features characteristic of the period before 1948–9 (for instance in its thrifty small-scale farmers laying great emphasis on self-sufficiency and the traditional forms of risk reduction.’⁹

Another fundamental question when interpreting the period’s changes of social structure is whether it is possible to describe as some kind of embourgeoisement the process by which the actual social structure showed an ever more pronounced departure from the ‘classical socialist system.’¹⁰ If private property is considered one of the basic organizational factors in bourgeois society, can the process of social stratification after 1945 be described as a ‘struggle’ against dispossession, for the restoration of private property? In other words, how much did the gradual spread of private property contribute to reorganizing social relations in the socialist period?

Questions of analysis of the social-historical structure

There are two possible ways for social historians to arrive at a picture of a historical structure.

One is to choose temporal cross-sections and describe and compare the characteristics of the social structure at each time. According to this approach, the first cross-section is for the second half and end of the 1940s—the period of transition. By this time, the structure of Hungarian society was showing differences in several respects from that of the inter-war period, but the effects of the socialist system had yet to appear. This, in fact, was a society of bourgeois democratic transition. The second cross-section is taken in the mid-1960s, the period when nationalized society can be seen at its fullest. Private ownership plays a negligible part in its structuring, while occupational stratification has become decisive, but the effects of ambiguous modernization in the form of increasing consumption still appear only to an inconsiderable extent. The third potential time is the beginning of the 1980s. By then it was possible to talk of the social structure of the classical Kádár period: an emergent dual economy was already playing its role of social stratification to an increasingly great extent, income differences had begun to widen at increasing speed, an entrepreneurial or pre-entrepreneurial stratum was appearing, and the hidden economy was having a role in

9 Csire, András, *A polgárosodás fogalom értelmezéséről* (Interpreting the concept of embourgeoisement). Budapest, 1997. Ms.

10 See Kornai, János, *Négy jellegzetesség - a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben* (Four characteristics—in a political economic approach to Hungarian development), I–II. *Közgazdasági Szemle* 1995:12, 1097–117 and 1996:1, 1–29.

reorganizing the social groups. The fourth possible cross-section is the mid-1990s, by which time the structural effects of the change of system were apparent. The 1990s were essentially a period when there grew up a social structure of limited or ambiguous embourgeoisement and slow transition to post-industrialism. The decisive processes of reorganization occurred in the first half of the decade, including radical transformation of property relations through privatization.

The other, far more theoretical possibility is to conduct an empirical examination by placing available social statistics in historical order and reappraising them analytically. Such an examination would involve as the main factors determining social situation educational attainment, occupational status/work performed, wealth/income situation, and prestige in post-World War II Hungary (and elsewhere). Statistics for all these stratifying factors except prestige are available for the 1949–90 period broken down in various ways. Examinations of prestige in Hungary were not conducted until the 1980s. The first step would be to place the educational-attainment and occupational income (and prestige) data for each macro-social group in historical order. Analysis of the resulting tables would allow the various strata to be distinguished. Then the third step would be to compare the historical-sociological groups used and the new stratum categories to be devised during the research, and to draw conclusions from these.

Conclusion

This, of course, is just a schematic outline of how to develop a historical structural picture of Hungary over the last half-century. It would not be so simple in practice. It would involve reprocessing the census returns and data sheets for 1949–90 to eliminate the distortions produced by category changes in the data surveys. Optimistically, such an assignment would take a large, well-prepared, well-equipped research group a minimum of five to ten years to perform. There is no realistic chance of such research being done under present Hungarian conditions.

References:

- Csite, András, *A polgárosodás fogalom értelmezéséről* (Interpreting the concept of embourgeoisement). Budapest, 1997. Ms.
- Gáti, Tibor, and Ágota Horváth, *A háború előtti középosztály utótörténete* (Subsequent history of the pre-war middle class). *Szociológiai Szemle*, 1992:1, 81–97.
- Juhász, Pál, 'A falu megszállása' (Occupying of the village). *Vasi Szemle*, 1989:370–73.
- Kornai, János, *Négy jellegzetesség - a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben* (Four characteristics—in a political economic approach to Hungarian development), I–II. *Közgazdasági Szemle* 1995:12, 1097–117 and 1996:1, 1–29.
- Kovách, Imre, *Polgárosodás vidéken* (Embourgeoisement in the provinces). Budapest, 1997. Ms.
- Kovách, Imre, and Péter Róbert, *A foglalkozások mobilitása* (Mobility of occupation). In: Kovách, Imre, ed., *Gazdaság és rétegződés* (Economy and stratification). Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (Social Science Institute of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party), 110–154, 1984.

Kovách, Imre, Péter Róbert and Tamás Rudas, Közelebb a mobilitás valódi dimenzióihoz (Closer to the true dimensions of mobility). Szociológia, 1987:1, 79–100.

Laki, Mihály, Kisvállalkozás a szocializmus után (Small business after socialism). Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány, 1998.

Róbert, Péter, Származás és mobilitás (Parentage and mobility). Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1986.

Tibor Valuch

PROMENE U DRUŠTVENOJ STRUKTURI MAĐARSKE TOKOM SOCIJALISTIČKOG PERIODA Neka teorijska i metodološka pitanja

Rezime:

Analiza promena društvene strukture predstavlja jedno od najozbiljnijih otvorenih pitanja mađarskog društva u decenijama nakon Drugog svetskog rata. U suštini, saglasnost između mađarskih društvenih teoretičara postoji samo kada tvrde da je kraj rata doneo šansu da se ublaže društvene napetosti i nejednakosti predratnog Horthijevog perioda i smanje disproporcije u društvenoj strukturi. Međutim, procena društvenih procesa u socijalističkom sistemu, nakon komunističkog preuzimanja 1948-9, i dalje je stvar je snažne debate. Danas postoji okvirna saglasnost, među onima koji se bave ovom temom, da je komunistička partija učinila sve da, između 1950. i 1960. godine, uništi kvazi-buržoasko društvo i zameni ga socijalističkom socijalnom strukturom koja je odgovarala projekcijama marksističke ideologije. Međutim, uprkos prvobitnim političkim i ideološkim namerama, u realnosti nisu eliminisane društvene nejednakosti. U novom procesu stratifikacije i proizvodjenja nejednakosti, politička pozicija zamenila je bogatstvo, a pozicija u organizaciji rada zamenila je imovinu. Ovi procesi su omogućili privilegovanim socijalističkim slojevima da, na duži vremenski period, povećaju svoju prednost nad drugim društvenim grupama.

Ključne riječi: društvena struktura, nejednakosti, socijalne tenzije, komunistička partija

*Jakub Rákosník,¹
Associate Professor, Member of the Department of Social History,
Charles University in Prague.*

*364(437)“1948/1960”
304(437)“1948/1960”
Originalni naučni rad*

A CRISIS OF THE WELFARE STATE BEFORE THE CRISIS OF THE WELFARE STATE: SOCIAL SECURITY PROBLEMS IN CZECHOSLOVAKIA IN THE POST-STALINIST PERIOD

Abstract: During the Cold War period, the notion of a “welfare state” was highly controversial and ideologically biased. Many Western experts – though not everyone - reserved it strictly for the Western model, where the guarantees of social rights with income redistribution, political democracy, and market economy were combined. In communist Eastern Europe, we would probably find an even more extreme approach. ‘Welfare State’ was fundamentally understood as a manoeuvre of the bourgeois to deceive the working class. At the same time, the communist system of social security was declared to be more advanced and better developed. In the expert discourse of communist Czechoslovakia, we would hardly find a case where domestic experts would be willing to talk about the Czechoslovak Socialist Republic as a welfare state. However, I consider the “welfare state” concept to be an extremely useful analytical tool. If we adopt the most frequently used “qualitative” definition (The essence of the welfare state is government-protected minimum standards of income, nutrition, health and safety, education, and housing assured to every citizen as a social right, not as charity.), the category can be used across Europe regardless of the particular political regimes.

Key Words: welfare state, cold war, government, communism, democracy

For a long time, the term “communist welfare state” has been a neutral analytical term insofar as value judgement is concerned. The proof that times have changed is the authoritative Oxford Handbook of the Welfare State from 2010, where the term “communist welfare state” is referred to in several passages (Franz Xaver Kaufmann, Linda Cook). In fact, two years earlier, Tomasz Inglot published his in-depth comparative study, in which he wrote about welfare states in East Central Europe between 1919 and 2004 as being separate from the divergent political regimes that existed during this period.

Since then, a high level of social welfare coverage – a much higher level than that between the wars – was an important tool of political legitimization in European states on both sides of the Iron Curtain, I consider the “welfare state” concept to be an extremely useful analytical tool. If we adopt the most frequently used “qualitative” definition (“The essence of the welfare state is government-protected minimum standards of income, nutrition, health and safety, education, and housing assured to every citizen as a social right, not as charity.”),

the category can be used across Europe regardless of the particular political regimes.²³⁴

During the Cold War period, the notion of a “welfare state” was highly controversial and ideologically biased. Many Western experts – though not everyone – reserved it strictly for the Western model, where the guarantees of social rights with income redistribution, political democracy, and market economy were combined. In communist Eastern Europe, we would probably find an even more extreme approach. ‘Welfare State’ was fundamentally understood as a manoeuvre of the bourgeois to deceive the working class. At the same time, the communist system of social security was declared to be more advanced and better developed. In the expert discourse of communist Czechoslovakia, we would hardly find a case where domestic experts would be willing to talk about the Czechoslovak Socialist Republic as a welfare state.⁵

A major watershed in this direction was the communist coup in February 1948. Until that time, the Beveridge Report was a venerated document. The future stance, typical of the communist era, was stated concisely by a trade union leader, Evžen Erban, during a parliamentary debate on National Insurance in April 1948, when, referring to George Bernard Shaw, he exclaimed: “If Marx were alive now, he would probably call Sir William Beveridge a crafty peacemaker who attempts to redeem capitalism for the new magical word [National Insurance – J.R.]” As a typical case, as the concept of “welfare state” was understood by the social scientific expertise in Czechoslovakia, we can consider a theoretical treatise by Josef Knap from the year 1959. “The Western welfare state has become just a new manoeuvre of the bourgeoisie for the raising of false workers’ consciousness, weakening their will for revolutionary struggle, and a means of preserving the capitalist method of production in the West.” Knap did not regard this as anything new in the area of political ideology. It was just a new form of theory about the state’s classlessness, which had always tried to prove that “the state is a class organization seeking to reconcile the interests of all classes and strata of the population”, thereby “rebutting the correctness of the Marxist conception of the capitalist order and the real nature of the bourgeois state”. Starting from these ideas, he logically made a definitive diagnosis: “The state of social welfare is therefore a concept that does not have real content. There was no ‘new state’, i.e. no new ideological superstructure [...], nor could it have arisen because the material base had not changed at all. There was only a new ideological weapon that is one of the many ‘Cold War’ instruments as it moves within the ideological struggle between the camp of capitalism and that of socialism.”⁶⁷

In a more open atmosphere of the 1960s, under the influence of the theory of convergence in sociology, the possibilities were opened for another, more responsive conceptualization, when the East and the West began to be seen as variants of the only modern industrial society. However, the occupation in the year 1968 put a halt to this type of social

2 CASTLES, Francis – LEIBFRIED, Stephan – LEWIS, Jane – OBINGER, Herbert – PIERSON, Christopher: *Oxford Handbook of the Welfare State*, Oxford: Oxford University Press 2010.

3 INGLOT, Thomas: *Welfare States in East Central Europe 1919–2004*, Cambridge: Cambridge University Press 2008.

4 WILENSKY, Harold: *Social Policy: Is There a Crisis of the Welfare State?* In: PETERS, Guy – PIERRE, Jon et al.: *Handbook of Public Policy*, London: Sage 2006, s. 201.

5 GILMAN, Nils: *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*, Baltimore: Johns Hopkins University Press 2003, s. 2.

6 Constituent National Assembly 1946–1948, 103rd meeting, 14th April 1948. (available: <http://www.psp.cz/eknih/1946gns/stenprot/103schuz/s103001.htm>)

7 KNAP, Josef: *Stát sociálního blahobytu*, *Sociální revue* 5, 1959, s. 22, 23, 32; See also IBIDEM: *Nekrolog státu „sociálního blahobytu“*, *Sociální revue* 6, 1960, s. 138–146.

expertise, and the “welfare state” remained a symbol of the bourgeoisie obscuring the essence of capitalist exploitation.⁸⁹

Communist welfare state in Czechoslovakia attained a number of unquestioned successes. On the other hand its building was linked to a fundamental restructuring of society and its stratification. Czechoslovakia became one of the most egalitarian countries, not only across Europe, but also within the Eastern (Soviet) bloc itself.¹⁰ At the same time, during its formation, various problems arose, which culminated in the period 1960s and which caused that in the late phase of the communist dictatorship (the period of the so-called normalization between 1969 and 1989), the communist party leadership had to react and reorganize the existing structure of social policies. The main focus will be on these issues in this text. Excessive income levelling, rising social security costs, insufficient housing construction, and the associated low demographic growth. The normalization regime of Gustav Husák was forced to react to these problems after 1969. In a sense, it can be said that the communist welfare state was affected by the crisis in Czechoslovakia a decade before the state welfare in the West. The contradiction between the growth of social spending and the economic potential begun to cause conflicts in the West only as a result of the so-called stagflation in 1970s; the communists in Czechoslovakia had had to tackle this problem ten years earlier.

An egalitarian and unified society

During World War II, the motivation to ensure peace in production was important for the war effort, and therefore attention was paid to wages and social security of the working class.

The earnings of the non-manual workers grew considerably slower, which was especially true of the public sector, where the notion that there had been an over-employment phenomenon during the war was reinforced. It was a total reversal of the tendency in the interwar period, when, on the contrary, the differences between the labouring class and the non-manual workers increased. Moreover, the differences in living standards accentuated the fact that fewer children were born in the clerical workers’ households, thus increasing the earnings per capita, rather than when they were only based on the income of the household breadwinner. Social consequences of the faster rises in the workers’ wages during the war were accompanied by a rationing system in the economy, which further underlined the existing wage differences between the social strata through the levelling of consumption.¹¹ The people’s democratic regime continued with this levelling policy, and a monetary reform in the year 1945 played an important role in this. While the workers’ real average wages amounted in 1947 to 150 points (1937 = 100), the clerical workers’ wages only amounted to 78.¹² Not only was there a reduction in the difference between the recompense for physical and mental work, the tendency to reduce the differences between the recompense for skilled and unskilled work was also intensified.

8 KLOFÁČ, Jaroslav – TLUSTÝ, Vojtěch: *Soudobá sociologie*, 2 vols, Praha: Svoboda, NPL 1965–1967.

9 HIRŠL, Miroslav: *Státy všeobecného blahobytu?*, *Nová mysl* 19, 1965, s. 1193–1194.

10 VEČERNÍK, Jiří: *Občan a tržní ekonomika: Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1998, s. 41ff.

11 Srv. KÁRNÝ, Miroslav: *K otázce sociální demagogie v Heydrichově sociální politice*, *Slezský sborník* 82, 1984, no. 1, s. 1–22.

12 MAŇÁK, Jiří: *Problematika odměňování české inteligence v letech 1945–1948 (Příspěvek k objasnění počátků nivelizace)*, *Sociologický časopis* 3, 1967, no. 5, s. 531–532.

In 1947, the private sector's official salary was 139% of the average labour wage, with an average salary of 117% in the public sector.¹³ This aggressive levelling process continued into the 1950s. Historian Karel Kaplan says that in the first five-year period the earnings of the technical intelligentsia were still 66% higher than the workers' in 1948, and those of the clerical workers were higher by 24%.¹⁴ By 1953, however, the wages of the technical intelligentsia declined relatively and were only 33% higher, while those of the officials were even 8% lower than the working average. In 1960, the average wage of engineering-technical staff accounted for 133% of the labour wage, while the clerical was only 88%.¹⁵ We can easily determine just how far the levelling and transformation of the social structure if we compare it with the Průcha data for the period 1931 – 32 from a sample survey carried out by the National Bureau of Statistics, when the average officials' salary amounted to 232% of the workers' wage and the clerical staff amounted to 147%.¹⁶

The promises of de-nivelization from the communist party representatives in the following period can be interpreted as a mere propaganda manoeuvre, in which the party leadership espousing the concept of a unified society had in fact no interest.¹⁷ On the other hand, we should take into account the fact that the levelling was not caused by the communist party's policy as it had merely inherited it, and in a centrally planned economy after the year 1948, it was unable to find a way to address the issue without causing serious economic and political problems. In October 1947, typically, as the communist trade union leader Gustav Kliment said in Parliament, "In this way we have been making the December alterations [monetary reform of 1945, author's note] to achieve a certain levelling of the wages and salaries. It was a social, economically effective and justified measure, but the measure was limited in time. With our growing production in a healthy and economically viable ratio, wages and salaries are increasing, and development is undoubtedly directed towards de-nivelization."¹⁸ In a similar sense, this was said less than two years later by Antonín Zápotocký, when, at the 9th Congress in 1949, he declared with his trade-union straightforwardness: "In solving the wage problems after the end of the war and the occupation, our first question was how to eliminate the starvation wages, on which one could not live at all. We did away with them. The elimination of the starvation wages could not be done without a certain level of levelling. This triggered the wrong view that the goal of socialism is wage egalitarianism and levelling. [...] The remuneration for work is not measured according to the needs of the stomach; it is measured by the produced value. Not according to need but according to merit, we can remunerate people today. Therefore, we cannot admit linear wage increases. We can and must admit wage rises for higher performance."¹⁹

There were countless such utterances heard between the 1950s and the 1980s from the mouths of the communist politicians and economists. De-nivelization was linked to the

13 HRON, Jan: *Změny v oblasti mezd v období 1945–1953*, Praha: Ekonomický ústav ČSAV 1968, s. 30.

14 KAPLAN, Karel: *Sociální souvislosti krizí komunistického režimu v letech 1953–1957 a 1968–1975*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 9.

15 TRÍČET let budování ČSSR, Praha: Svoboda 1975, s. 143.

16 PRŮCHA, Václav: *Sociální struktura československé společnosti v předmnichovské republice*, Praha: Vysoká škola ekonomická 1970, s. 42.

17 KLOFÁČ, Jaroslav: *Sociální struktura ČSSR a její změny v letech 1945–1980*, Köln: Index 1980, s. 34–41.

18 Constitutional National Assembly: 80th meeting, 29th October 1947, speech of Augustýn (Gustav) Kliment. (available: https://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/080schuz/s080007.htm#_d)

19 Protokol z IX. řádného sjezdu Komunistické strany Československa, Praha: ÚV KSČ 1949, s. 189–199.

plans for every economic reform. In principle, there were two solutions, both of which were politically unacceptable: the wages of the workers would be reduced, which was a very risky policy measure for the dictatorship of the proletariat, or inflation would have to go up to increase the wages for qualified work forces. Therefore, nothing was done in practice, and the levelling tendency continued to increase, although later, especially in the 1960s, the expert circles of sociologists and economists warned against the negative aspects of egalitarianism.²⁰

When Josef Brčák analyzed the wage distribution in the state sector of the economy in 1966, he showed how a relatively narrow wage scale from CZK 1,001 to CZK 2,500 will fit 80% of fully employed workers, in addition to their apparent highest concentration around the central pay scales. More surprising, however, was the finding that the workers showed a high relative representation in all wage scales, while we would have intuitively assumed their gradual decline in the higher wage bands. The author's conclusion from these findings was unequivocal: "This condition cannot be judged unequivocally positively, but rather largely negatively. [...] The existing state of affairs diminishes the importance of qualification, responsibility and complexity of work in the overall wage differentiation."²¹ However, despite this high level of levelling, which inevitably undermined labour productivity growth, it transpired at the same time that the problem of poverty was not resolved.

A micro-census showed in 1967 that every twelfth citizen lived below the subsistence level: more specifically, 2% lived in extreme distress and 3.9% on the breadline. A persistent problem in this direction was represented by the pensioners. Full two-thirds of them lived with insufficient means of subsistence. In 1968, one of the leading domestic experts in the field of social welfare, Bohumír Šmýd, stated typically: "Let's not foster any illusions. For a long time, we have been saying the right thing about 10 – 20 years ago: that we have eliminated poverty as a social phenomenon. Yes, at that time, we eliminated poverty as a manifestation of not quite full employment and unreasonably low earnings and ruthless exploitation of unskilled workers. But today we have created a category of people with pensioners who have a substantially lower standard of living than active workers."²²²³

Pension security issues in the 1960s

The beginning of the 1960s brought a number of changes for the Czechoslovak society, and not just in the narrow field of social policy. In 1960 a new Constitution was enacted, declaring that socialism had been successfully built in Czechoslovakia. At the same time, however, it soon became evident that the current economic management methods had reached their limits. An ambitious third five-year plan (1961–1965) in its mid-term resulted in an economic crisis and a decline in the national income. This opened up options for a more radical economic reform that did not remain without consequences for social policy. In the context of the bad economic results the question was raised particularly from the economists' circle whether the expansion of social spending had not been too rapid and

20 RÁKOSNÍK, Jakub: *Sovětizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha: FFUK 2010, s. 171.

21 BRČÁK, Josef: *Vliv rozdělování předmětů osobní spotřeby a služeb na sociální strukturu socialistické společnosti*. In: MACHONIN, Pavel (ed.): *Sociální struktura socialistické společnosti: Sociologické problémy soudobé československé společnosti*, Praha: Svoboda 1966, s. 529–531.

22 KLOFÁČ, Jaroslav: *Sociální struktura ČSSR a její změny v letech 1945–1980*, Köln: Index 1980, s. 80.

23 ŠMÝD, Bohumír: *Přehodnocování penzijní politiky, Sociální zabezpečení 17, 1968, no. 4, s. 7.*

whether it did not contribute to the economic downturn. Between the years 1956 and 1964 the health care sector increased costs from 4.6 billion Czech crowns to 6.3 billion, in the area of sickness benefits and family allowances from 4.6 billion to 6.3 billion, and in pension security from 7.5 billion to 14.7 billion. Thus, during this relatively short period, pension costs almost doubled.²⁴

In relation to the social expenditures, two competitive camps were created that we can designate with some simplification as supporters of deflationary (conservative) and inflationary (reformist) policies. The deflationists held the view that the temporary difficulties could be overcome by constricted investments, price reductions, a wage freeze, and reductions in social spending. One social security critic from a conservative position was Václav Sova from the Institute of the Economy, albeit a supporter of an economic reform. He was opposed to the growth in social spending which had affected the progressive expansion of free services and a growing emphasis on the monetary form of social security. In his view, the great mistake was that the creators of the 1956 Social Security Model (Act No. 55/1956 Coll.) had not taken sufficient account of the rapid ageing of the population. While acknowledging that the problem lay inherently in an economy whose growth must be intensifying compared to the existing extensive practices, he immediately added that “redistribution measures cannot be avoided at the moment”.²⁵ This meant restrictions on costs and, consequently, a decline in the standard of living for the recipients of benefits. Supporters of the inflationist solution were opposed to these views. They argued for deeper economic reforms unlike the conservatives, the introduction of more market principles, a more flexible pricing policy, and a faster wage growth, which would eliminate the existing excessive levelling in the wage policy. Undoubtedly, these practices would spark some inflationary tendencies, but, at the same time, they did not require a cost-saving social policy and a cap on social benefits.²⁶

The conservative approach originally prevailed in the expert debates. The deflationist opinion was reflected in a pension reform implemented by Act No. 101/1964 Coll. on Social Security. The latter introduced a number of restrictive measures, in which the taxation of old-age pensions was preeminent. This resulted in a levelling and stagnation of retirement pensions, which led one of the then leading experts, Bohumír Šmýd, to state in 1966: “The average worker's salary in 1965 was 1,465 crowns, while the average retirement pension in the same year was CZK 740 [...] One cannot see the pensions as overvalued, if the maximum pension barely comes up to the average salary and if the average retirement pension is not even half as much as the minimum pension.” Over time, in expert debates, the supporters of an inflationist solution came to the fore. Although in the reform process during the so-called Prague Spring in 1968, the reform of old-age pensions became the central issue of the Social Security Action Programme announced in 1 April 1968, the legislative changes had to wait for a substantially longer period of time.²⁷ A new Social Security Act was only passed in 1975. However, even then, a significant gap between the average wage and the average pension remained.²⁸

Basically, the reform only addressed the most blatant cases of social poverty. The

24 RYS, Vladimír: *Česká sociální reforma*, Praha: Karolinum 2003, s. 19.

25 ŠMÝD, Bohumír: *Předběhly důchody vývoj?*, *Sociální zabezpečení* 15, 1966, no. 6, s. 1.

26 ŠMÝD, Bohumír: *Přehodnocování penzijní politiky*, *Sociální zabezpečení* 17, 1968, no. 4, s. 7.

27 ŠMÝD, Bohumír: *Předběhly důchody vývoj?*, *Sociální zabezpečení* 15, 1966, no. 6, s. 1.

28 *Akční program sociálního zabezpečení*, *Sociální zabezpečení* 17, 1968, no. 5, s. 1–4.

constantly changing pension system, when a new law on social security was passed every ten years, is due to the fact that the Czechoslovak socialist state was never able to create a durable as well as economically and socially satisfactory system.²⁹ With each new law, the problem of the so-called old-pensioners (people who were granted social benefits based on older laws) re-emerged. This group included the most vulnerable elderly people. The average pension in 1970 was relatively low and equalled only 45% of the average salary; by 1980 it was down to 44%. In the 1980s, the situation was more satisfactory, and until the year 1990 the average pension rose to 54% of the average salary.³⁰ The number of pensioners among the poor decreased; the rising number of working pensioners also had an impact.³¹

Housing and living standards for families with children

Housing construction was probably the least successful branch of social policy in the 1960s. In 1960, after thirteen years of building socialism in Czechoslovakia, the available housing system reported no dazzling figures that would testify to it having overtaken the West. Even within the Eastern Bloc, the Czechoslovak Republic did not excel in any way. Contrary to all the propagandistic materials that were widely used and the numbers of newly constructed apartments in testimony of the party's and government's care for the rapid growth of the living standards of the population, the quantitative perspective of the situation appears to be completely reversed. When Luděk Urban compared the standard of living in West Germany, Austria and Czechoslovakia, he showed that throughout the 1950s the demographic growth was higher than the increase in the number of apartments. It was only in the year 1961 that the ratio changed. While this helped increase the investments in housing construction, the decade of the 1960s was a time of very low population growth.³² Ota Šik exposed this unpleasant truth in 1968 without a scruple, declaring that in the 1950s there was only one country in Europe where the housing market slumped, and that was Czechoslovakia.³³

The rents were declared frozen after the Second World War. A principle begun to apply, according to which the level of rents remained as it had been in the year 1939. The key regulation of rents was then Decree No. 411/1950, which laid down a categorisation of apartments and payments from them in effect until the year 1964. This radical regulation of rent had a positive and negative aspect, although today the negative aspect may seem more important in the long term. The authors of a book taking stock of the communist housing policy of 1989 expressed this duality in a concise manner: "A relatively long period of 'frozen rent' prevented at the time of post-war housing emergency speculation with the flats. Its negative consequence was a reduction in the financial resources plus a rapid rise in repair and maintenance costs for houses. The relatively low share of rents and other municipal charges

29 RYBA, Jan: Vývoj sociálního zákonodárství a sociálního zabezpečení v Československu v letech 1945–1989. In: MALÝ, Karel – SOUKUP, Ladislav (ed.): Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989, Praha: Karolinum 2004, s. 493–518.

30 KALINOVÁ, Lenka: Konec nadějí a nová očekávání: k dějinám české společnosti 1969–1993, Praha: Academia 2012, s. 164.

31 HIRŠL, Miroslav et al.: Analýza struktury chudého obyvatelstva v Československu v roce 1988, Bratislava: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí 1992.

32 URBAN, Luděk: Srovnávací studie o životní úrovni v ČSSR, NSR a Rakousku, Praha: Ekonomický ústav ČSAV 1969, s. 59.

33 ŠIK, Ota: Fakta o stavu československého národního hospodárství, Praha: Svoboda 1968, s. 50.

as non-disposable household payments contributed to raising the standard of living for most families.³⁴

According to data from the first half of the 1960s, the average rent in Czechoslovakia, absorbing 5.1% of the average income of a working household, fit into the average of the Eastern Bloc, where these costs fluctuated around five percent. However, compared with Western Europe, it was very low, considering that it accounted for 10 – 20% of the household income.³⁵ As regards the absolute amounts, the situation appeared in the year 1959 as follows: less than 40 CZK including all related charges except heating were paid by a nationwide 41% of tenants, from CZK 41 to CZK 120, by 47.6%. The structure of rents was essentially identical in both parts of the Republic. For comparison, the average monthly wage in 1959 was around CZK 1,270.³⁶

As the available housing was not able to earn enough money for its renovation, it fell into disrepair. This was a perennial problem that the socialist economy failed to cope with satisfactorily until the year 1989. Already, by the 1950s, this tendency was evident, and many were well aware of it. A statement by a František Tymeš in the National Assembly in December 1958 is sufficiently eloquent in this respect when the final account of the republic was negotiated for the previous year, 1957: “The house administrations that managed 411,000 apartments in 1957 ended with a loss of CZK 734 million, which means, on average, that the state contributes to the rent in one apartment CZK 1,786. In addition, the repairs of these houses cost 519 million crowns. In many places, residential properties are not maintained, old houses are not repaired in time, and incur significant losses to the national economy.”³⁷ The situation was commented sarcastically in a book on the communist economy written during the ‘normalization’ period in emigration by Josef Teplý: “Low rent is an illusion. The state had to pay CZK 2.2 billion in 1967, which is far from enough to cover the needs of neglected maintenance for years. In the spring of 1971, the Prague radio marked the need for 7.5 billion in order to be able to put everything in order.”³⁸ It follows that those whose housing is poor or who have none, or those who have their own apartment or house, contribute through the state budget to the rents of those who live well or very well.” If Teplý’s figures are correct, it would mean that only the repairs to the existing available housing would have to equal almost 7% of all federal expenditures in 1971.³⁹ It was not an encouraging report on the housing policy after a quarter-century of trying to ease the housing crisis.⁴⁰

In a key social policy programming document of the end of the 1960s (Social Assistance programme for families with children from the year 1968, which was drafted by an interdepartmental team of experts led by the then first deputy minister of finance Leopold Lér), housing was considered to be the “most important aspect in the development of the

34 BLAŠKO, Štefan – GLOSÍK, Juraj – PERNICA, Karel – RENDOŠ, Ladislav: *Bytová otázka v ČSSR a jej riešenie*, Bratislava: Svépomoc 1989, s. 39.

35 FRANĚK, Jiří: *Financování bydlení v ČSSR a v zahraničí*, Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury 1969, s. 22.

36 MUSIL, Jiří – PROKOPEC, Jiří: *Stav našeho bydlení – 1. část*, *Demografie* 1, 1959, no. 1, s. 65.

37 National Assembly, 1954–1960, 28th meeting on 11th December 1958. (available: <http://www.psp.cz/eknih/1954ns/stenprot/028schuz/s028001.htm>)

38 TEPLÝ, Josef: *Socialismus v čs. národním hospodářství*, Köln: Index 1989 (Originally published in 1976), s. 122.

39 Federal Assembly, 1971–1976, tisk č. 10. (available: http://www.psp.cz/eknih/1971fs/tisky/t0010_00.htm)

40 See also RÁKOSNÍK, Jakub: *Housing Policy of Communist Czechoslovakia in 1948–1960, The Twentieth Century/Dvacáté století*, 2009, no. 2., s. 51–61.

standard of living over the last decade.” It also estimated the population loss due to unsatisfactory housing for young families to be 130,000 unborn children, which was basically the average yearly birth rate (at the time, with around 140,000 babies born every year).⁴¹ Housing was one problem, a decline in the living standards of families after the birth of the offspring was another one and no less serious. According to data from the year 1963, half of families with children did not receive 600 crowns per capita, while before the birth of a child it was barely an eighth of the households. An adequate amount for an acceptable quality of life was thought at the time to be at least CZK 500 per capita.⁴² A steep social decline generally resulted from the birth of a third child. Despite the relative sophistication of the family-oriented benefits and services system, their positive effect was unexpectedly modest in this direction.⁴³ Households with low incomes and a larger number of children profited much less from the so-called social consumption than richer families with fewer children.⁴⁴ Pavel Machonin's sociological team noted, in connection with the levelling and the large segment of the population in the lower wage scales, somewhat paradoxically, with respect to the period of two decades of building a socially equitable communist society, the existence of 32.3% of “persons, particularly those who were economically inactive, who lived de facto on the poverty line.”⁴⁵

Conclusions regarding the social policy in the period of Normalization (1969 – 1989)

Fears about the rapidly aging population and the growth of social security costs were important topics in these debates. As Radka Šustrová stated in her book on family policy, “The close connection between economic growth and population policy was primarily motivated by the economy, but due to the distribution of factories throughout the individual regions, a population strategy also needed to be considered. Demographers pondered whether the new requirements, such as the growth in production, a faster tempo, higher standards of living, or the completion of socialism and the transition to communism, are compatible with the current population policy. The main segments of this demographical discourse became the family under socialism and communism, child rearing, sharing meals, the desirable birth rate, women's employment, the question of active old age, and the housing problem.” This is why the Husák normalization regime concentrated on extensive constructions of prefabricated housing estates and a costly pro-natality policy. It also had some successes in eradication of poverty.⁴⁶

According to Miroslav Hiršl, there were more poor people in the first half of the 1970s than at any time after the year 1958, when this social problem began to be more systematically monitored, but by 1989 there was a significant reduction in their number (from

41 National Archive Prague, fund Ministerstvo práce a sociálních věcí 1969–1990, box 203.

42 PROKOPEC, Jiří: Průzkum Státní populační komise o mateřské dovolené – přehled hlavních výsledků, Zprávy Státní populační komise 2, Praha 1963, no. 1, s. 9.

43 Srv. BŮTORA, Anton: Materiálna situácia rodín s nezaopatrenými deťmi, Bratislava: Výzkumný ústav životní úrovně 1970, s. 14.

44 BRČÁK, Josef: Vliv rozdělování předmětů osobní spotřeby a služeb na sociální strukturu socialistické společnosti. In: MACHONIN, Pavel (ed.): Sociální struktura socialistické společnosti: Sociologické problémy soudobé československé společnosti, Praha: Svoboda 1966, s. 540.

45 PETRUSEK, Miloslav: Sociální stratifikace československé společnosti (shrnutí výsledků empirického šetření), Sociologický časopis 5, 1969, no. 6, s. 572.

46 RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka: Rodina v zájmu státu: Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2016.

one and a half million to one million). There were equally fewer people who were potentially at risk of poverty, i.e. just above the poverty line. However, despite these improvements, Hiršl found, on the basis of data from year 1988, that even so, the “layer of” poverty candidates was considerably large at the end of the ‘old regime’.⁴⁷ But another fact was a far more fundamental problem. Since 1976, the real wage has basically stagnated.⁴⁸ This corresponded to the darker expectations of future developments on economic issues, which were increasingly evident in public opinion polls, especially in the second half of the 1980s.⁴⁹ At the same time, the levelling tendencies continued, and Czechoslovakia remained – as in the 1960s – one of the most egalitarian countries on the continent (also within the Eastern Bloc, along with Albania, German Democratic Republic, and Romania).

A half-century of significant wage levelling could not but leave a trace on the mental map of the population. We can see this well, for example, in decrying the value of education, which was manifested in sociological surveys. By 1992, less than a third of the people regarded education as an important success factor, while in developed countries it was almost 80%.⁵⁰ This was ample justification for the virulent utterance of the sociologist Jaroslav Klofáč, whom the normalization regime had restricted to unskilled manual jobs, when he evaluated the achievements of socialism in 1980: “Statistics show that about three quarters of the population have an income around the average. In doing so, neither the employment outcomes nor the factors that are a prerequisite for the diversity of benefits for the quantity and quality of the work product largely determine the revenue. It is largely a matter of education and qualification, whose significance is devalued and levelled despite all the phrases about the scientific and technological revolution.”⁵¹ Milan Tuček shows convincingly that income levelling became even more pronounced during the normalization. When comparing wages in the individual sectors, the lowest deviation was reached as late as 1990. This resulted in a growing level of levelling in consumption during the 1980s. A more pronounced income de-nivelization began to manifest itself in the statistics only from the year 1992.⁵²

References:

- Akční program sociálního zabezpečení, Sociální zabezpečení 17, 1968, č. 5, s. 1–4.
 BLAŠKO, Štefan; GLOSÍK, Juraj; PERNICA, Karel; RENDOŠ, Ladislav. Bytová otázka v ČSSR a jej riešenie, Bratislava 1989.
 BRČÁK, Josef. Vliv rozdělování předmětů osobní spotřeby a služeb na sociální strukturu socialistické společnosti. In: MACHONIN, Pavel (ed.): Sociální struktura socialistické společnosti: Sociologické problémy soudobé československé společnosti, Praha 1966.

47 MIROSLAV HIRŠL: Analýza struktury chudého obyvatelstva v Československu v roce 1988, Bratislava: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí 1992, s. 45.

48 MIROSLAV HIRŠL: Analýza struktury chudého obyvatelstva v Československu v roce 1988, Bratislava: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí 1992, s. 37.

49 RÁKOSNÍK, Jakub – SPURNÝ, Matěj – ŠTAIF, Jiří: Milníky moderních českých dějin: Krize konsenzu a legitimacy v letech 1848–1989, Praha: Argo 2018, s. 257–258.

50 VEČERNÍK, Jiří – MATĚJČŮ, Petr (eds.): Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998, Praha: Academia 1998, s. 47.

51 KLOFÁČ, Jaroslav: Sociální struktura ČSSR a její změny v letech 1945–1980, Köln: Index 1980, s. 163.

52 TUČEK, Milan: Zpráva o vývoji sociální struktury české a slovenské společnosti 1945–1993, Praha: Sociologický ústav AV ČR 1996, s. 32–34.

- BÚTORA, Anton: Materiálna situácia rodín s nezaopatrenými deťmi, Bratislava 1970.
- CASTLES, Francis; LEIBFRIED, Stephan LEWIS, Jane; OBINGER, Herbert; PIERSON, Christopher. Oxford Handbook of the Welfare State, Oxford: OUP 2010.
- FRANĚK, Jiří. Financování bydlení v ČSSR a v zahraničí, Praha 1969.
- GILMAN, Nils. Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America, Baltimore: Johns Hopkins University Press 2003.
- HIRŠL, Miroslav et al. Analýza struktury chudého obyvatelstva v Československu v roce 1988, Bratislava: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí 1992.
- HIRŠL, Miroslav: Státy všeobecného blahobytu?, Nová mysl 19, 1965.
- HRON, Jan. Změny v oblasti mezd v období 1945–1953, Praha 1968.
- INGLOT, Tomasz: Welfare States in East Central Europe 1919–2004, Cambridge: CUP 2008.
- KALINOVÁ, Lenka. Konec nadějí a nová očekávání: k dějinám české společnosti 1969 – 1993, Praha: Academia 2012.
- KAPLAN, Karel. Sociální souvislosti krizí komunistického režimu v letech 1953–1957 a 1968–1975, Praha 1993.
- KÁRNÝ, Miroslav: K otázce sociální demagogie v Heydrichově sociální politice, Slezský sborník 82, 1984, č. 1, s. 1–22.
- KLOFÁČ, Jaroslav; TLUSTÝ, Vojtěch. Soudobá sociologie, 2 vols, Praha: Svoboda, NPL 1965–1967.
- KLOFÁČ, Jaroslav. Sociální struktura ČSSR a její změny v letech 1945–1980, Köln 1980, s. 34–41.
- KNAP, Josef: Stát sociálního blahobytu, Sociální revue 5, 1959.
- MAŇÁK, Jiří. Problematika odměňování české inteligence v letech 1945–1948 (Příspěvek k objasnění počátků nivelizace), Sociologický časopis 3, 1967, č. 5, s. 531–532.
- MUSIL, Jiří; PROKOPEC, Jiří. Stav našeho bydlení – 1. část, Demografie 1, 1959.
- National Archive Prague, fund Ministerstvo práce a sociálních věcí 1969–1990, box 203.
- PETRUSEK, Miloslav. Sociální stratifikace československé společnosti (shrnutí výsledků empirického šetření), Sociologický časopis 5, 1969.
- PROKOPEC, Jiří. Průzkum Státní populační komise o mateřské dovolené – přehled hlavních výsledků, Zprávy Státní populační komise 2, Praha 1963.
- PRŮCHA, Václav. Sociální struktura československé společnosti v předmnichovské republice, Praha 1970.
- RÁKOSNÍK, Jakub. Housing Policy of Communist Czechoslovakia in 1948–1960, The Twentieth Century/Dvacáté století, 2009.
- RÁKOSNÍK, Jakub. Sovětizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960, Praha: FFUK 2010, s. 171.
- RÁKOSNÍK, Jakub; ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu: Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989, Praha: NLN 2016.
- RYBA, Jan. Vývoj sociálního zákonodárství a sociálního zabezpečení v Československu v letech 1945–1989. In: MALÝ, Karel – SOUKUP, Ladislav (ed.): Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989, Praha: Karolinum 2004, s. 493–518.
- RYS, Vladimír. Česká sociální reforma, Praha: Karolinum 2003.
- ŠIK, Ota. Fakta o stavu československého národního hospodářství, Praha 1968.
- ŠMÝD, Bohumír: Předběhly důchody vývoj?, Sociální zabezpečení 15, 1966, č. 6, s. 1.
- ŠMÝD, Bohumír. Přehodnocování penzijní politiky, Sociální zabezpečení 17, 1968.
- TEPLÝ, Josef. Socialismus v čs. národním hospodářství, Köln 1989 (I. vyd. 1976).

TUČEK, Milan. Zpráva o vývoji sociální struktury české a slovenské společnosti 1945–1993, Praha 1996.

URBAN, Luděk. Srovnávací studie o životní úrovni v ČSSR, NSR a Rakousku, Praha 1969.

VEČERNÍK, Jiří. Občan a tržní ekonomika: Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti, Praha 1998.

VEČERNÍK, Jiří; MATĚJŮ, Petr (eds.): Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998, Praha 1998.

WILENSKY, Harold: Social Policy: Is There a Crisis of the Welfare State?. In: PETERS, Guy – PIERRE, Jon et al.: Handbook of Public Policy, London: Sage 2006.

Jakub Rákosník

KRIZA DRŽAVE BLAGOSTANJA PRE KRIZE DRŽAVE BLAGOSTANJA: PROBLEMI SOCIJALNE SIGURNOSTI U ČEHOSLOVAČKOJ U POST-STALJINISTIČKOM PERIODU

Rezime

Tokom perioda hladnog rata, pojam "države blagostanja" bio je veoma kontroverzan i ideološki pristrasan. Mnogi zapadni stručnjaci - iako ne svi – posmatrali su ga isključivo kao zapadni model, gde su kombinovane garancije socijalnih prava sa preraspodelom dohotka, političkom demokratijom i tržišnom ekonomijom. U komunističkoj Istočnoj Evropi, verovatno bismo našli još ekstremniji pristup. „Socijalna država“ je u osnovi shvatana kao buržoaski manevara kako bi se zavarala radnička klasa. Istovremeno, komunistički sistem socijalne sigurnosti proglašavan je naprednijim i bolje razvijenim. U stručnom diskursu komunističke Čehoslovačke teško bismo mogli naći slučaj u kojem bi domaći stručnjaci bili spremni da govore o Čehoslovačkoj socijalističkoj Republici kao o „državi blagostanja“, u zapadnjačkom smislu reči. Međutim, koncept „države blagostanja“ smatram izuzetno korisnim analitičkim alatom. Ako usvojimo najčešće korišćenu „kvalitativnu“ definiciju (suština države blagostanja jesu minimalni standardi dohotka, ishrane, zdravlja i sigurnosti, obrazovanja i stanovanja koji su osigurani svakom građaninu kao socijalno pravo, a ne kao dobrotvorna aktivnost), kategorija se može koristiti širom Evrope bez obzira na različite ideološke i političke režime.

Ključne reči: država blagostanja, kriza, hladni rat, država, komunizam, demokratija

Katarína Kožáková¹,
 Philosophical Faculty (University of the holy Cyril
 and Methodius in Trnava), department of history, Slovakia

364(437.6)“1945/1960”
 304(437.6)“1945/1960”
 Originalni naučni rad

CONCEPT OF SOCIAL POLICY IN THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC, WITH AN EMPHASIS ON SLOVAKIA IN THE 1945 -1960

Abstract: In my study, I focus on the concept of social policy in Czechoslovakia, with an emphasis on Slovakia in the 1945 -1960. The selected period is divided into two separate parts. The first period shortly after World War II 1945 – 1948 is a breakthrough because fundamental changes of the political and socio-economic system occurred here. The second period also called the Communist period 1948 – 1960 because the Communist Party of Czechoslovakia took of the Government in the country. Initially, they accepted settings of Social Policy. Through they gradually changed conditions, definitions, and positions in society.

Key Words: Social Policy, Czechoslovak Republic, Slovakia, Welfare State, Social insurance

Context

At the end of World War II meant the restoration of the Czechoslovak Republic (hereinafter as CSR), a fundamental change in the constitutional status of Slovakia and his political system. The return to the situation before 1938 was no longer possible and about a political direction of CSR to the Soviet Union it decided during World War II. The main principles of restoring CSR have determined on the Moscow negotiations in March 1945, where the Czechoslovak representatives made a decision about arrangements of a common state of Czechs and Slovaks. But on Slovakia after crossing the queue the legislative power had been taken by the Slovenská národná rada [Slovak national council] (hereinafter as SNR). SNR was conceived from 1943, but the government center of SNR was formulated from January 1945. However, the SNR had an interest for the reconstruction of the common state of Czechs and Slovaks, but on the new platform supporting a fair policy and the Slovakia featured like a national-political unit. This situation was also supported by the first Košice Government Programme accepted in April 1945. The programme determined in detail the principle of future policy in the Common State of CSR.

In the period 1945 – 1948 the CSR balanced with the previous and also with the incoming regime. Principally, the Communist leaders wanted to take power in the country. They were active in all areas of social life and they wanted to use a chaotic situation in the country after the war. By the start of the year in February 1948 the Communist Party provoked a government crisis and they definitely took power in the country. Since then, the Communist Party has limited of freedom and persecuted „unreliable“ citizens. The period

50s was considered for the most dramatic in the history of the governance of the Communist Party in CSR. On the other hand, the Communist Party presented the area of social policy generously. Demonstrated it by accepting the law about the National Insurance Act, which ensured nearly 95% of citizens, which had been standing in the various life situations. The law has removed differences between social groups. In the period 1948 – 1960 the Communist Government through legislations regulated social conditions in society, but above all to suit the Communist Party.

The period after World War II, 1945 – 1948

The CSR stood on the new social foundations on which it wanted to build a state guaranteeing social security for all citizens. The renewed CSR in 1945 was followed up on extremely dramatic events of previous years, the Economic Crisis, World War II which caused huge damage in the society. On the other hand, the CSR should have brought changes for future progress, that should already stop similar situations. These changes occurred in economic, political, social spheres and they also became changes in the area of social policy. The mainly European Economists and Social Theorists tried to find for solving social-economic questions, before but also during World War II. The basis was a mobilization of resources, that should have provided citizens the basic social security, good work for workers, adequate wages, and the basic social income and the necessary social services for other citizens. The success of these tasks on depended from the support of the state, that should have increased mainly in the economic and social areas.

The concept of social policy was defined first in Great Britain, from that came the ideas from british economists John Maynard Keynes and William Henry Beveridge. John Maynard Keynes was called in the literature as „the father of the post-war welfare state“, he published in 1936 the title *The General Theory of Employment, Interest and Money*, which started an economic revolution. Keynes looked for ineffective factors, its not using economic resources and high unemployment in the market economy, which caused recession. For the main reason he considered a weak demand and small incentives to invest. He suggested that the market mechanism to supplemented state interventions and that to increase inheritance tax, and progressive taxation of pensions to support consumption and to reduce the propensity to save. While reducing savings and income from pensions should helped to maintain low interest rates, and increase investment. The state management was oriented to balance tendencies to consumption and to investment, and so helped „socialization of economic life“. The main starting point was more evenly and socially fairer for distribution of national pension.²

The concept of social security was also contained in „Beveridge Report“³, by William H. Beveridge *Plan for Social Security* (1942). The report proposed a social insurance system, which should provide benefits to meet the basic needs for all population groups and state social assistance, for example, meaning a guarantee of regular income to everybody, irrespective of his/her current situation, creating a unified, simple, and centralized system

2 KEYNES, John Maynard. *The General Theory of Employment Interest and Money*. Palgrave Macmillan : London, 1936; See KALINOVÁ, Lenka. *Východiska, očekávání a realita poválečné doby. K dějinám české společnosti v letech 1945 – 1948. (Starting Points, Expectations and the Reality of the Post-War Period. The History of Czech Society 1945 – 1948)* Prague : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2004, p. 15 – 19.

3 For more details see : BEVERIDGE, William H. *Social Insurance and Allied Services*. H. M. Stationery Office : London, 1942.

covering all the population. The social insurance was covered all citizens. Simultaneously, for the main condition of social security William Beveridge considered full employment. In 1944 he already wrote another title *Full Employment in a Free Society*, in which he had written about ways how to achieve full employment. He argued that the state obligation is to ensure adequate income and also ensure for protection of citizens from unemployment and poverty.⁴

The reflections on the social programs in Great Britain and their first steps of realisations also reflected between the Czech social experts Jaromír Nečas and František Němec, and the members of the Czechoslovak exiles Government in London. In 1943 they published the title *Plan for social security*, and the prologue wrote William H. Beveridge. He asked also social experts from the other countries for cooperations and for the joint social insurance research. Simultaneously, the Slovak experts (Imrich Karvaš⁵, Peter Zaťko⁶ and others) and the Slovak resistance during the war reacted to the Beveridge report and on the Czech, activities. Their thoughts were a nationalization of important departments, limited private ownership and state intervention to economic policy. These thoughts and activities had a big influence on the progress of social policy mainly after World War II in CSR.⁷

This influence was obvious in the first Košice Government Programme on 5 April 1945, which formulated tasks and goals of social policy in CSR. The Czechoslovak Government declared the generous social policy and social insurance for all citizens of Czechoslovakia. However, the main goal was increased standard of living for citizens, with the help of partial goals. The partial goals were health care for workers, an integrating people into the workings, more efficient work, deeper social security, fair distribution of national income and better health care for all citizens, also the care about the mothers with children, about the women in home⁸, about the young people, about the handicapped people, about the orphans etc. Simultaneously, all men and women capable of work have the opportunity to work and earn according to their performance. For realizations these goals, the government used the economy instruments, the transformations social system, and the spreading of social legislation.⁹

The Social Policy in 1945 – 1948 had several important premises. Premise the Principle of Universalism was on the new conditions National Insurance, which should have ensured all citizens for social events and risks. Another premise was the system full employment ensured by nationalization, the state regulation of the labour market, and the state

4 BEVERIDGE, William H. *Full Employment in a Free Society*. Allen and Unwin : London 1944. For more details see ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica; VORÁČEK, Emil et al. *Theory and Practice of the Welfare State in Europe in 20th Century*. Prague : The Institute of History, 2014, p. 31.

5 Imrich Karvaš (1903 – 1981) Slovak economist, an important representative of economic science in Slovakia. He wrote many articles, studies, monographs on economic theory and practise. In MAŤOVČÍK, Augustín (et al.). *Reprezentatívny Biografický lexikón Slovenska*. Martin : Matica Slovenská, 1999, p. 159.

6 Peter Zaťko (1903 – 1978) Slovak economist and politician, he was an important person in creating the economic theory and practise in Slovakia (1936 – 1950). In *Ibid.*, s. 373 - 374.

7 KOŽÁKOVÁ, Katarína. *Sociálne zabezpečenie na Slovensku – systém sociálneho poistenia v rokoch 1945 – 1948 (Social security in Slovakia – Social Insurance System 1945 – 1948)*. In Petruf, Pavol et al. *Slovensko a Československo v XX. storočí. Vybrané kapitoly z dejín vnútornej i zahraničnej politiky. K 70. narodeninám PhDr. Dagmar Čiernej-Lantayovej, DrSc.* Bratislava : Historický ústav SAV, 2010, p. 225.

8 The issue about Czechoslovakia women in society after World War II, See KOŽÁKOVÁ, Katarína. *Women in the Building Era of Czechoslovakia 1945 – 1948*. In *Prague Economic and Social History Papers (WISOHIM/ESHIP)*, 19, Charles University Prague, Faculty of Arts : Prague, 1/2014, p. 23 – 38.

9 Program československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý 5. dubna 1945 v Košicích (online). Available at: <http://www.blisty.cz/2005/4/1/art22429.html>

organization of work. The organizer of the Social Policy was the state and the other organizations supporting social policy had been gradually published and nationalized. It was based on the principle so-called the Democratic Socialism applying of social justice (a fairer distribution of income), solidarity (a fair redistribution of national income), participation (should have been the basic for a system of folk democracy) and universality (national insurance).¹⁰

The complexity and scope of social policy depended on the involvement of individual entities. The professional literature on social policy works with certain models and types, that depends on the rates of participation of state, or based on a different tradition of industry and labor market evolution, etc. The most used typology of the welfare state is the model suggested by Danish theorist Gøsta Esping-Andersen in 1990, this typology is generally accepted. It was based on three different models of the welfare state can be distinguished not only in terms of model, but also in terms of geography. The first Liberal State (implemented in USA, Canada, Australia); the second Social-democratic State (implemented in Scandinavia, Netherlands) inspired primarily by the Beveridge model; the third Patriarchal or Conservative State (implemented in West Germany, France, Italy, and Japan) were inspired by the Brismarckian model an implemented mostly by Christian-democratic parties.¹¹

In spite of this simple characterization of post-war CSR, we can include it in these conceptions. The concept of social policy in 1945 – 1948 is characterized by the institutional-redistributive model, which, that it has combined two typologies of the welfare state of Conservative and Social-Democratic. The subject of social policy was the state and the other voluntary organizations, associations had been nationalized during the years 1945 – 1948. The object of social policy where all citizens, the principle of universalism. The main goal was a redistribution of income, the universal service coverage without consideration of the labour market, it that had been caused ineffective management of financial and human resources and high burden on the state budget.¹²

Czechoslovakia after World War II mainly solved the questions of post-war recovery. The social policy had to be helped for solving the situation and that,s why the priority issues of social policy were an organization of work and workers, management and protection of work, labor deployment, etc. The social policy also dealt with the changes in social insurance, healthcare, opportunities for better housing and other social benefits.

For realisation, these tasks were important to the extensive organizational apparatus. The highest of the institution for social policy in CSR was the Ministerstvo ochrany práce a sociálnej starostlivosti [Ministry of Labour and Social Welfare] (hereinafter as MPSP), which was based in Prague. The MPSP had been solving the tasks associating with organization, protection of work and healthcare about workers; the Wage Policy; the Housing Care, the Social Insurance, the Social Security for children, young people, women and all citizens, etc.¹³

10 HRACHOVÁ, Sandra. „Roztočte kola...“ Transformace konceptu sociální politiky a budování sociálního státu v Československu v letech 1945 – 1948 (Transformation of social policy conception and social state building in Czechoslovakia 1945 – 1948). In STŘEDOVÁ, Veronika – ŠTĚPÁN, Jiří. et al. České slovenské a československé dějiny 20. století V. Hradec Králové : Univerzita Hradec Králové, 2011, p. 245 – 247.

11 ESPING-ANDERSEN, Gøsta. The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton University Press : New Jersey 1991, p. 221.

12 The genesis of welfare state typology is dealt with from the historiographical point of view by RÁKOSNÍK, Jakub. Sociální stát jako kategorie výzkumu historické sociologie (The Welfare State as a Category of Research in Historical Sociology). Historická sociologie, No. 1., 2009.

13 Ministerstvo ochrany práce a sociálnej starostlivosti jeho úlohy a pôsobenie. In Sociální revue, 1945,

The Minister was Jozef Šoltész¹⁴ and since 2. July of 1946 Zdeněk Nejedlý¹⁵.

In Slovakia, the highest institution was the Poverníctvo sociálnej starostlivosti [Commission for Social Care] (hereinafter as PSS), which was based in Bratislava. On the post of Minister was exchanged five persons from 1945 to 1948. The competences PSS were the tasks connected with organization of labour, also to protect the employee in relation to the employer. Further, very important tasks PSS was the management of social insurance, which was unified, and after that, it was prepared the National Insurance on the principle of universalism. The PSS was solving also tasks about safety children, young people, and women, for example, the building of social institutions (orphanages, nurseries, preschools, etc.), and the institutional care. The questions about housing care were the renovation and construction of residential homes. The other tasks were care about the war victims, repatriation and reemigrate. The all tasks were solved the individual of sections on the PSS.¹⁶

The social policy after World War II can be to decomposed to three main parts. The first part represented a traditional sphere and the social policy continued on the previous action. The second part represented of expanding the tasks of social policy and the third part worked with the leveling measures which had balanced differences between the social group,s citizens. The Czechoslovakia,s governments in 1945 – 1948 had been accepted the leveling measures in the areas of social insurance, pension insurance, old-age support, and others. Simultaneously, the Leveling had contribute to making the National Insurance. The Insurance until then provided protection only for certain groups of people and for the people of self-employed, peasants, craftsmen,s, traders, students, housewives and others were not protected „The citizens, employees are different insured at the same risks. Naturally, we can see a difference between social groups and also the insurance is not uniform, and that,s why the insurance is more complicated and expensive.“¹⁷ The experts of social policy spoke about insurance for all citizens, which it could be ensure about 95% - 97% in Czechoslovakia. They searched the rebuild of a social system in each phase. They wanted a unification by then institutions of social insurance and created The Central National Insurance Company, and to expand of short-term insurance (sickness insurance) and to unificate of rations in all areas of long-term insurance (pension insurance).¹⁸

In years 1945 – 1948 the Governments¹⁹ of CSR had been preparing conditions of social insurance and they wanted it to put into practice in stages. By the expert committees, they prepared an outline of the laws, which it helped for a making of Social Policy. Though,

roč. 20, č. 1/2, s. 27. For more details see : KOŽÁKOVÁ, Katarína. Sociálne zabezpečenie na Slovensku – systém sociálneho poistenia v rokoch 1945 – 1948, p. 227.

14 Jozef Šoltész (1909 – 1977) The Communist Personality of Slovakia. From April 1945 to July 1946 he was a Minister of Labor Protection and Social Care. In Všeobecný encyklopedický slovník S – Ž. Praha : Ottovo nakladatelství, 2002.

15 Zdeněk Nejedlý (1878 – 1962) Czech politician, music scientist and historian, he was one of the ideologues of the Communist Party, also he was a Minister of Labor Protection and Social Care from July 1946 to February 1948. In Všeobecný encyklopedický slovník M – R, Praha : Ottovo nakladatelství, 2002.

16 It was these unions: labor protection, social security, social care to youth and weaker people, housing care, repatriation. In Bratislava Slovak National Archives (hereinafter as SNA BA), fund (f.) Povereníctvo vnútra - všeobecný odbor (1945 – 1948), box (b.) 222. Rozvrh práce Povereníctva vnútra pre SNR pre sociálnu starostlivosť.

17 GALLAS, Jan. Národní pojištění v Československé republice. In Československo, 1945, č. 10.

18 Ibid.

19 The Government on the headed by Social Democrat Zdeňek Fierlinger (6. 11. 1945 – 2. 7. 1946) elaborated outline of law about national insurance; and also the Government on the headed by Communist Klement Gottwald (2. 7. 1946 – 25. 2. 1948) declared, that gradually builds up a full system of social insurance, KK.

at the end of 1946 and mainly during 1947 the preparing of the final wording of laws was influenced a bad political situation²⁰ in the country and economic problems. In spite, they solved only the most important social needs and the other activities had to be suspended. In April 1947 the Ústředná rada odborov (Central Trade Union Council) wanted to approve the National Insurance Act, but unsuccessfully.

The National Insurance was presented as the ultimate phase of universalism. The project was conceived during the all reporting period. The few committees had worked on his proposal and the results had been comparing with the Beveridge report. The National Insurance united the insurance system and to eliminate differences between social groups in CSR. The Law was conceived from three parts and that the sickness insurance system (short-term insurance), the pension insurance (long-term insurance) and united all institutions of social insurance and created the National Insurance Company. They were insured for nearly 95% of the population. Nevertheless, the National Insurance Act was declared by the Communist Government in April 1948, which wanted to point out the generous policy of the new regime, because in February 1948 the Communist Garniture took power in the country.

The period of communism in Czechoslovakia, 1948 – 1960

In February 1948, the Communist Party took over power in the country, liquidated a pluralistic political system and took over the Soviet model of central planning, management, and nationalization. They had been creating a new mechanism, which should keep totalitarian power in the CSR. In this period started so-called the second transformation of social policy²¹, which she characterized the centralization and etatization of social security, health services, labor and wage policies, housing and education policies. The social policy was subject to a new concept, but has continuously passed to a new regime. According to Czech historian Jakub Rákosník development of the welfare state in the reference period acts as a unified whole regardless of on the breakthrough in February 1948.

On 15 April 1948, the Government approved Act No. 99/1948 Coll. the National Insurance Act, it was the main moment of social policy. The Communist Party declared a generous social policy and a willingness to meet the demands of all citizens. The law insured nearly 95% of citizens and provided benefits mainly to workers but also to unemployed citizens. The law unified insurance and eliminated the differences between social groups. It dealt the system of sickness insurance, pension security, and general health care and also included the institutional unification of social insurance in the CSR.²²

Sickness insurance covered serious social events, for example, working person,s illness and their family members; motherhood including pregnancy, parturition, lying-in; or making a funeral for insured or his family member. The pension scheme provided assistance in the event of loss of breadwinner, death, disability, accident and old age. The insurance was paid to insured citizens and, in addition, they had been got also benefits in kind. Benefits

20 In this period the Communist leaders wanted to take power in the country, they did it in February 1948, KK.

21 The first transformation of social policy we could find out in the previous period 1945 – 1948, KK.

22 The insurance had covered private and public employees, workers, traders, business, farmers, doctors, writers and the other self-employed persons, and also had covered to cooperating family members, pensioners, unemployed citizens and civil servants working in the civil service, such as teachers and etc. The law contained the protection of children and their mothers. In Collection of Laws and Regulations of the Czechoslovak Republic 1948, Act No. 99 of 15 April 1948, the National Insurance.

in kind were institutional care, medical assistance, maternity care, dental care or infertility assistance, and others. The law paid attention to preventive care, especially for children and youthful.²³

The organization of national insurance was presented as a separate part of the law. The supreme institution was Ústředná národní poistovňa [Central National Insurance Company] (hereinafter as ÚNP), which was based in Prague. She had regulated all the parts of national insurance, she had published guidelines for the insurance, she had managed health care, she had kept records of the policyholders and others. The ÚNP had lower institutions the Národné poistovne [National Insurance Company] (hereinafter as NP), which were based in Prague, Brno, and Bratislava. They had helped her with to management of district national insurance companies, also they had decided about a payment to policyholders for injury, invalidity, death and they had managed hospitals and therapeutic institutions and others. However, the practical part carried out by district national insurance companies, which operated in each district in CSR.²⁴

The Act was conceived before on February 1948 and that, why wasn't suitable for the Communist Party, because he contained the social reforms mainly from the Western European countries. The Government had limited activities of social institutions, and also had refused independence of social policy, which gradually had subordinated to a central decision. She increased demands of social policy, changed her and gradually had prepared and had applied measures restricting her the former function. The government also questioned the existence of ÚNP, because it did not correspond to the centralization of the state service. She canceled some voluntary organizations, too. Communist leaders argued that it is a political and a class perspective but above all, it was a higher state control.

The concept of social policy was gradually transformed from the end 1948. The big influence on the social policy had a political situation in the country, which advocated a „sharp course against reaction.“ The political course was changed in November 1948 by the Predsedníctvo Ústredného Výboru Komunistickej strany Československa [Presidency of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia] (hereinafter as ÚV KSČ) and by the start of the year 1949 negotiated the new concept of social policy. Document Main principles and tasks of social policy in the first five-year plan, which was prepared by the Minister for Labor and Social Welfare Evžen Erban, he focused on the wage and labor policy, labor protection and on the productivity of work in the five-year plan, also he wrote about the reorganization of the Ministry. The National Insurance Act couldn't resist change the political situation, the power pressure and the needs of the communist regime.²⁵

Criticism of the National Insurance Act culminated in the adoption of two laws; Act No. 102/1951 Coll. about on the rebuilt of national insurance²⁶ and Act No. 103/1951 Coll. about the healthcare²⁷ of 19 December 1951. On the base of which the system of national insurance was completely distributed, in practice it meant, the sickness insurance was separated from the pension insurance. The sickness insurance gradually passed to the factories

23 Ibid.

24 Ibid.

25 KALINOVÁ, Lenka. Spoločenské promeny v čase socialistického experimentu. (Societal Changes in Time Socialist Experiment) Prague : Academia, 2007, p 141.

26 Collection of Laws and Regulations of the Czechoslovak Republic 1951, Act No. 102 of 19 December 1951, the rebuilt of national insurance.

27 Collection of Laws and Regulations of the Czechoslovak Republic 1951, Act No. 103 of 19 December 1951, the healthcare.

and ÚRO, and the pension insurance passed to the State Pension Insurance Office.

The Central National Insurance Company (ÚNP) as a public institution was abolished. Social insurance was financed by the employees and employers, but the after year 1951 it was financed by the national budget. National Insurance was nationalized and changed to social security.

In the following table is overview of expenditures to social security and to sickness insurance in Slovakia from 1948 to 1960.

Table No. 1

Expenditures to social security and to sickness insurance

year	expenditures to social security (millions Kčs)	sickness benefits to workers (millions Kčs)
1948	755	54
1950	973	123
1955	1 344	293
1960	2 483	492

Source: Slovensko. Lud I., Bratislava, Obzor, 1974, s. 704.

Institutional and legislative changes occurred in the early 50s. The main area of social security was full employment and in this way, the government abolished „unnecessary“ social institutions, and also it was the reason, that a lot of experts of social policy had to leave from his profession. Ministry of Labour and Social Welfare (MPSP) was abolished and the government substituted him of the Ministerstvo pracovných síl [Ministry of Labor] (hereinafter as MPS). In Slovakia was also abolished the Commission for Social Care (PSS), the main tasks of social policy took over a newly established the Štátny a Slovenský úrad dôchodkového zabezpečenia [State and Slovak Pension Security Office]. District national insurance companies also ceased their activities. The government moved some social policy activities to relative institutions, for example, the Ministry of the Interior, the Ministry of Education, the Ministry of Health, trade unions or national committees. The Czechoslovak Labor Office and non-state social institutions were liquidated and created a new social system that was controlled by the Communist Party.²⁸

Social policy in the years 1948 – 1953 passed a partial rebuilding, what was connected by the political regime and the communist power, and also the economic plan. Government by the first five-year economic plan 1949 – 1953 increased of the industry and manpower. There had been a rapid growth employment in CSR. The reserves were looking for in agriculture, moving the manpower, employing women and young people and others. This situation was very complicated because the people had to move between regions and social groups. As a result of these events was reduction a personal consumption from 75,3% to 58,9%. Annual average the personal consumption grew by 3,6% and the social consumption by 16,3%. By the way, these social events also requested a lot of persons social and political persecuted.²⁹

Social tension gradually began in 1951 due to the militarization of the economy in CSR. Simultaneously, it caused lack of standard commodity for citizens, a reduction in the

28 KALINOVÁ, Lenka. Spoločenské promeny v čase socialistického experimentu, p. 141 – 144.

29 LONDÁK, Miroslav. Otázky industrializácie Slovenska 1945 – 1960. Bratislava : VEDA, 1999.

allocation of certain types of food, a reduction to investment in the consumer industry, closing of factories, decrease of qualified staff, wage stagnation, a weak provision of services and others. Until 1953 the average real wages decreased by 12%. That was the reason for workers, dissatisfaction.

The national assembly passed a currency reform law on 30 May 1953 and influenced all citizens in the country. They expected that will stop inflation and reduce currency. The reform was initiated by Soviet advisors. It fixed the exchange rate at 5:1 for 300 Kčs per person in cash and for up to 5 000 Kčs in deposit in saving accounts. Salaries, wages, and cash were calculated according to the same formula. Remaining cash and deposits in banks were exchanged at a ratio of 50:1. The reform affected especially the workers and farmers, whose proportion of the savings was 79,65%. Protests against the reform erupted in strikes at 129 factories. Security forces arrested 472 persons. The ration system was canceled contemporaneously with the currency reform. These measures influenced the majority of citizens but the worst influence had on the multi-child families. Their standard of living decreased by more than a third, but workers families and peasant families lived also under a subsistence minimum.³⁰

Society protested against currency reform and the communists reacted on it by repressions. On the other hand, they had to make some changes in economic and social policy. The government had to stop the stagnation of living standards to overcome social tensions and had to increase personal consumption for all social groups, it was mean in practise that they decreased a retail prices and partially increased of living standards. In years 1954 – 1960 the retail prices were decreased by 24%, food by 18% and an industrial products by about 30%. The next step was in the area of labor income, which also increased. They also wanted to rebuild the sickness insurance, pension security, and to help to multi-child families, and to support residential construction.³¹

The result of these compromises also changed the structure of consumption. In food decreased a part of cereals and potatoes, and increased consumption meat, fat, milk products and vegetables (Table No. 2). In households increased products of long-term consumption, for example, washing machines, refrigerators, radios, televisions, and other industrial products. Until 1960 the personal consumption (Table No. 3) gradually increased an average by 7% per year. Besides that, the working time was reduced from 48 to 46 hours per week. The dominant motive of economic plans was the satisfaction of citizens and the raising of living standards. In the years 1953 – 1956, the economic, price and wage measures increased the personal consumption of citizens, which they never achieved again. The government partially satisfied the citizens, also had overcome the main sources of social tensions, but dipper social problems were not solved.

In the following tables are indicators of food consumption and personal consumption in Slovakia, and also with comparison Czech.

Table No. 2

30 For more information see. Ibid.; LONDÁK, M. Zmena ekonomického systému v Československu a na Slovensku po februári 1948 (The change of the economic system in Czechoslovakia and in Slovakia after February 1948). In PEŠEK, Jan et al. *Kapitolami najnovších slovenských dejín (K 70. narodeninám PhDr. Michala Barnovského, DrSc.)*. Bratislava : Prodama, 2006, p. 122.

31 Ibid.

Food Consumption on the person in Slovakia

kind of products in kilo-grams	1936	1948	1953	1955
meat	21,1	17,8	29,5	29,8
fats and oils	9,3	7,0	10,7	12,4
milk	164,0	111,0	140,6	152,5
cheese	0,6	0,7	1,4	1,5
wheat flour	101,5	75,4	108,5	109,9
bread	92,4	85,2	95,3	88,5
sugar	15,2	18,7	23,0	28,9

Source: Dejiny Slovenska VI (1945 – 1960), Bratislava : Veda, 1988.

Table No. 3

Personal Consumption on the person (Kčs)

year	1949	1955	1960
CSR	4 527	6 076	7 995
Czech landscapes	4 957	6 645	8 616
Slovakia	3 470	4 715	6 430
difference between Czech landscapes and Slovakia	- 1 487	- 1 930	- 2 186

prices in 1955

Source: Polstoročie Slovenska v spoločnej vlasti. Štatisticko-ekonomický prehľad, Bratislava, 1969.

The following table contains the indicators from Slovakia, which also are compared with Czech landscapes. Data are converted on the person in 1948 – 1960. The index for the Czech lands is 100.

Table No. 4

Slovakia in comparison with Czech landscapes.

indicator	1948	1955	1960
retail turnover	-	74,0	76,6
personal consumption	82,3	76,3	82,3
social consumption	59,8	69,2	71,0
income of the population	-	69,0	74,7
average monthly gross wage*	91,6	94,6	96,7

* without members farmers

Source: Dejiny Slovenska VI (1945 – 1960), Bratislava : Veda, 1988.

Slovakia was at a lower level than Czech landscapes, and each indicator in the table did not exceed the index 100. We can see that the standard of living in Slovakia had changed at least, but we know, that occurred to housing construction and too many social benefits which helped to increased the standard of living also in Slovakia. Nevertheless, during the reference period in Slovakia overcame some backwardness and a gradually approaching to Czech landscapes.

Simultaneously the social policy passed several stages resulting from social changes, which responded by new legislative measures. The first step was the Act No. 55/1956 Coll. about Social Security from 30 November 1956, it was the change opposite to Act of National Insurance from the year 1948, and the laws No. 102 and No. 103 from the year 1951 (see above). „Benefits and services are provided by the state and the employees do not pay for them“ it was the basic idea of the new law. The principle of insurance was formally abolished, but the insurance of employees was related to a payroll tax. Wages of sickness benefits were unified and the wages during sick leave for state and public employees were canceled. These employees got sickness benefits as workers. For the first time, the professions were divided into three categories according to the importance and severity of the work and from what depended on the payment pensions. It also introduced so-called personal pensions for the deserving workers. The number of pensions depended on work conditions and also from political preferences. The retirement age for women was 55 – 57 years, depending on the number of children. Social benefits and services were financed by the taxes citizens and business levies, but in reality, it is considered an unfortunate Soviet import for the Czechoslovak Society.³²

Social security was extended also for citizens in need. It was a novelty in the act, and it was a change of meaning about social security. Principally, it was persons with the change of working abilities, such as the older or sick citizens, the persons with health damage which they had provided them preferentially working place, and also constitutional provision, services, and some benefits. However, the Act of Social Security had a similar timing than the Act of National Insurance, because was accepted during the specific period. World events in 1956 had a big influence also for CSR. Mainly, detecting illegalities at XX. Congress Communist Party of the Soviet Union had provoked a social crisis. The Communist Party of CSR wanted to keep power in the country and the social policy was also helpful.

The following tables show the cost of sickness benefits in Slovakia and the progress of pension security in Slovakia until 1960.

Table No. 5
Cost of sickness benefits in Slovakia (millions Kčs)

indicator	sickness insurance for workers and members of production co-operatives			
	1948	1950	1955	1960
sickness	54	123	293	492
support for treatment the member of family	-	-	-	7
maternity allowance	5	11	36	87

32 Collection of Laws and Regulations of the Czechoslovak Republic 1956, Act No. 55 of 30 November 1956, the social security. RÁKOSNÍK, Jakub. *Sověťizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945 – 1960* (Sovietisation of the Welfare state. Popular democratic regime and social rights of citizens in Czechoslovakia 1945 – 1960). Prague : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2010, p. 76.

childbirth support	17	46	50	46
funeral allowance	3	17	3	4
child allowances	190	297	825	1 450
other allowances	2	16	28	0
spa care	23	44	50	82

Source: Štatistická ročenka ČSSR 1973.

Table No. 6
Progress of pension security in Slovakia

indicator	1948	1950	1955	1960
number of pensions (thousands Kčs)	242	372	437	548
benefits of pension security (millions Kčs)	546	974	1 229	2 300

Source: Štatistická ročenka ČSSR 1973.

Management of decentralization, changes in workers, wages, expansion of housing construction, development of paid services we can see mainly in the late 1950s. The Communist leadership sketched a line for completing socialism in April 1958 and by the new Constitution confirms the victory of socialism in 1960, and also preparation for communism. The National Assembly approved the Five-Year Economic Plan (1961 – 1965), which set a high level for economic growth (principally development of heavy industry), but on the other hand, the working time should be shorter. The economic growth used extensive factors, which had gradually exhausted. Problems were showed up in the material, import and labor sectors, and they did not accept also other factors, such as new conditions foreign trade or not enough qualitative aspects.

During the reference period, after February 1948, communist power had applied various instruments of power (persecution, ideological and social manipulation). However, the Communist Party promised to citizens social justice and equality, but in practice had a specific character, for example, even at the cost of suppression social or political freedom (political prisoners and their families including children did not get some benefits of social security). The idea about social justice in practice often meant absolutizations of social security at the expense of democratic freedom and free economic initiative, liquidation of the sovereignty of social subjects, which eventually resulted that social security had dependent to the political power. Nevertheless, social security for citizens was the positive page of the communist regime. They provided it gradually for all citizens and existed in its privileges and discriminations. The communist regime also provided for own citizens the system of social security – employment, health care, child allowance, pension security and others. This reality was perceived as very positive by the citizens. On the other hand, communist power was a very strong and social system meant for citizens, economic, social and existential dependence on political power.

Conclusion

Security, employment opportunities, just reward, basic social incomes and social services for all were attributes of the modern social policy, which emerged after World War II. This phenomenon did not concern only the CSR, but almost the whole of Europe. However, its theorist were already conceived and worked out in detail during the war. The model of

welfare state, social policy came from Great Britain, which the government of the post-war CSR reflected. The Košice Government Programme agreed between the Slovak and Czech sides, already promises a generous social policy and social care for all groups of working people. The new concept of social policy was based on universalism and a system of full employment secured by nationalization, state regulation of the market and state organization of labour. Employment and social security policy were among its most important priorities. Also, in years 1945 – 1948 the Governments of CSR had been preparing conditions of social insurance. By the expert committees, they prepared an outline of the laws, which it helped for a making of social policy. But on the other hand, the Communist Party in CSR (not in Slovakia) was a stronger in this period 1945 – 1948, and they were active in all areas of social life. By the start of the year in February 1948 the Communist Party provoked a government crisis and they definitely took power in the country. They also presented their power by the adoption of the National Insurance Act, which had demonstrated a generous of social policy. However, we have to realize, that the social policy was subject to a new concept, but has continuously passed to a new regime and gradually had adapted to the needs of the Communist Party.

References

- BEVERIDGE, William H. Full Employment in a Free Society. Allen and Unwin : London 1944.
- BEVERIDGE, William H. Social Insurance and Allied Services. H. M. Stationery Office : London, 1942.
- ESPING-ANDERSEN, Gøsta. The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton University Press : New Jersey 1991.
- HRACHOVÁ, Sandra. „Roztočte kola...“ Transformace konceptu sociální politiky a budování sociálního státu v Československu v letech 1945 – 1948 (Transformation of social policy conception and social state building in Czechoslovakia 1945 – 1948). In STŘEDOVÁ, Veronika – ŠTĚPÁN, Jiří. et al. České slovenské a československé dějiny 20. století V. Hradec Králové : Univerzita Hradec Králové, 2011.
- KALINOVÁ, Lenka. Spoločenské promeny v čase socialistického experimentu. (Societal Changes in Time Socialist Experiment) Prague : Academia, 2007.
- KALINOVÁ, Lenka. Východiska, očekávání a realita poválečné doby. K dějinám české společnosti v letech 1945 – 1948. (Starting Points, Expectations and the Reality of the Post-War Period. The History of Czech Society 1945 – 1948) Prague : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2004.
- KEYNES, John Maynard. The General Theory of Employment Interest and Money. Palgrave Macmillan : London, 1936.
- KOŽÁKOVÁ, Katarína. Sociálne zabezpečenie na Slovensku – systém sociálneho poistenia v rokoch 1945 – 1948 (Social security in Slovakia – Social Insurance System 1945 – 1948). In Petruf, Pavol et al. Slovensko a Československo v XX. storočí. Vybrané kapitoly z dejín vnútornej i zahraničnej politiky. K 70. narodeninám PhDr. Dagmar Čiernej-Lantayovej, DrSc. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010.

KOŽÁKOVÁ, Katarína. Women in the Building Era of Czechoslovakia 1945 – 1948. In Prague Economic and Social History Papers (WISOHIM/ESH), 19, Charles University Prague, Faculty of Arts : Prague, 1/2014.

LONDÁK, Miroslav. Otázky industrializácie Slovenska 1945 – 1960. Bratislava : VEDA, 1999.

PEŠEK, Jan et al. Kapitólami najnovších slovenských dejín (K 70. narodeninám PhDr. Michala Barnovského, DrSc.). Bratislava : Prodama, 2006.

Program československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý 5. dubna 1945 v Košicích (online). Available at: <http://www.blisty.cz/2005/4/1/art22429.html>

RÁKOSNÍK, Jakub. Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945 – 1960 (Sovietisation of the Welfare state. Popular democratic regime and social rights of citizens in Czechoslovakia 1945 – 1960). Prague : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2010.

RÁKOSNÍK, Jakub. Sociální stát jako kategorie výzkumu historické sociologie (The Welfare State as a Category of Research in Historical Sociology). Historická sociologie, No. 1., 2009.

ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica; VORÁČEK, Emil et al. Theory and Practice of the Welfare State in Europe in 20th Century. Prague : The Institute of History, 2014.

Katarína Kožáková

KONCEPT SOCIJALNE POLITIKE U ČEHOSLOVAČKOJ REPUBLICI, SA NAGLASKOM NA SLOVAČKU 1945 - 1960

Rezime

U ovoj studiji se fokusiram na koncept socijalne politike u Čehoslovačkoj, sa naglaskom na Slovačku u periodu 1945. - 1960. Izabrani period je podeljen na dva različita perioda. Prvi period, ubrzo nakon Drugog svjetskog rata 1945. - 1948. predstavlja momenat u kojem su se dogodile fundamentalne promene političkog i društveno-ekonomskog sistema. Drugi period sam definisala kao komunistički period (1948-1960), u kojem je Komunistička partija Čehoslovačke u potpunosti preuzela vlast u zemlji. Odmah je usvojena socijalna politika kojom su se postepeno mijenjaju uslovi, definicije i pozicije u društvu.

Ključne riječi: socijalna politika, Čehoslovačka Republika, Slovačka, socijalna država, socijalno osiguranje

Клинецова Мария Николаевна¹,
Крымский федеральный университет имени В.И.Вернадского
г. Симферополь, Республика Крым, Россия.

364.662(470)
304(470)
Оригинални научни рад

ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНОГО СИРОТСТВА В СОВРЕМЕННОМ РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ (АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Резюме: В статье проблема социального сиротства рассмотрена в контексте ценностных трансформаций, произошедших в современном российском обществе. Особый акцент сделан на анализе феномена социального сиротства как следствия культурной травмы, аномии, морального вакуума российского общества и искаженного восприятия ценностей. Феномен социального сиротства представлен как аномальное явление, возникшее в результате кризиса института семьи, обесценивания институтов отцовства и материнства, утраты социализирующей роли семьи и ее воспитательной дисфункции. Отмечается, что рассматриваемый феномен возник вследствие разобщенности современного российского общества и отчуждения целых социальных групп, моральной деградации части населения, укоренения в индивидуальном и общественном сознании индивидуалистических, эгоистических, материальных ценностей в ущерб альтруистическим, духовным и коллективистским. Систематизированы факторы, влияющие на распространение социального сиротства в современном российском обществе: социально-экономические, институциональные, социокультурные, социально-психологические. На основе анализа статистических данных составлен социально-психологический портрет семей группы риска: низкий материальный и финансовый статус, недостаточный для поддержания физического существования и удовлетворения базовых потребностей членов семьи, отрицательный психологический климат и неблагоприятная эмоциональная атмосфера в семье, высокая конфликтность, жестокость, девиантное и аддиктивное поведение, низкий уровень образования, разрушенные семейные связи. При этом дети в таких семьях испытывают чувство одиночества и отверженности. Утверждается, что количество социальных сирот – это показатель социально-экономического и морально-нравственного здоровья нации, в связи с чем обосновывается необходимость формирования грамотной социальной семейной политики, направленной на профилактику социального сиротства и укрепление институтов семьи, отцовства и материнства.

Ключевые слова и фразы: социальное сиротство; современное российское общество; аномия; антропологический кризис; ценности; семья.

Проблема социального сиротства – одна из самых острых в современном российском обществе. Широкое распространение данного явления – следствие

1 mariya.kats@gmail.com

усиления проблемы поляризации доходов, имущественного расслоения, социокультурного раскола, разрушения системы ценностей и утраты жизненных смыслов у значительной части населения. Ценностный хаос, растущая бедность массового слоя, антропологический кризис, психологическая и социальная аномия тяжело отразились на состоянии практически всех групп и слоев населения, при этом дети оказались наименее защищенной и наиболее пострадавшей категорией.

Феномен социального сиротства, актуализировавшийся в России в 1990-е годы, является предметом дискуссий в научной литературе, посвященной проблемам семьи, детства, социальной и демографической политики страны. Так, социальное сиротство анализируется в работах А. И. Антонова, А. В. Артюхова, М. С. Астоянц, С. Н. Буровой, А. А. Быстрова, Н. В. Васильевой, С. И. Голода, Т. А. Гурко, С. В. Дармодехина, М. Ф. Дементьевой, С. В. Кочнева, Н. И. Ловцовой, А. Б. Любимовой, М. С. Мацковского, В. М. Медкова, Л. Я. Олифиренко, И. И. Осиповой, М. В. Рабжаевой, П. В. Романова, Т. К. Ростовской, Е. М. Рыбинского, З. Х. Саралиевой, Т. В. Свадьбиной, В. В. Солодниковой, С. И. Сорокина, Е. М. Черняк, С. Н. Щегловой, Е. Р. Ярской-Смирновой. Следует отметить недостаточную степень разработанности проблемы с точки зрения комплексного анализа социального сиротства с позиций социальной философии.

Цель данной статьи – рассмотреть феномен социального сиротства в контексте трансформации ценностей современного российского социума. Достижению указанной цели способствует решение ряда задач: 1) выявить изменения в сфере ценностей современного российского общества; 2) определить основные характеристики социального сиротства в современном российском обществе; 3) наметить пути решения обозначенной проблемы.

Проблему социального сиротства, как и многие сферы бытия современной России, можно рассмотреть и осмыслить сквозь призму антропологического кризиса и аномии.

В настоящее время в России обществом отвергнуты морально-нравственные ориентиры, существовавшие в советское время. Религиозные каноны в социуме, где 70 лет прививался атеизм, работают слабо. Наибольшее распространение получила идеология индивидуализма, когда каждый пытается выжить сам в стихии рынка, не заботясь о ближнем. Это свидетельствует о трансформации самой сути общественных отношений, что дает нам право определить тип российского общества как переходный. Переходное общество характеризуется перестройкой всей социальной структуры, осуществляемой на основе ревизии старых и определения новых ценностей.

В современной России массовый характер приняли интенсивные процессы маргинализации, которые явились прямым следствием структурных изменений в экономике, падения жизненного уровня большинства населения. Причем ряды маргиналов пополняются практически из всех социальных групп, слоев и классов. В переходном российском обществе меняется отношение к ценностям. Они стали подчиняться тем измерениям, которые в принципе должны подчиняться им. Мир ценностей стал миром субъективных интересов. Как справедливо отмечает Х. М. Вегас, мы сталкиваемся с извращенным восприятием ценностей, которое наносит значительный ущерб жизни человека – как личной, так и общественной. Происходит смена приоритетов в системе ценностей, в результате чего чисто инструментальные ценности (к примеру, экономические) ставятся выше ценностей чувственных,

которым первые на самом деле должны служить². Кризис культурных и человеческих ценностей имеет системный характер и проявляется во всех сферах бытия. Ему сопутствуют отсутствие единой точки зрения на принципы добродетельной жизни, понятие наилучшей общественной организации, понятие нормативной модели человеческого поведения³. Одним из ярких симптомов кризиса является чувство тревоги – отмечает П. Тиллих. Нормой повседневного существования становятся страх, тревога, беспокойство. Эпидемия кризиса затронула экономическую и политическую сферы, что укрепило кризисные настроения в обществе⁴.

Кризисные изменения в социальной действительности означают потерю эффективности выработанных прежде норм и правил, девальвацию используемых ранее навыков поведения, трансформацию привычных его моделей. Они усугубляют формирование различных форм девиантного поведения: алкоголизацию общества, стремительный рост наркомании, увеличение всех разновидностей преступности, ведет к деградации личности, усилению апатии и отчаяния человека, к укреплению ложных ценностей в духовном мире, что и является, в конечном счете, причиной антисоциального поведения, нарастающей агрессивности и т.д.

Состоянием общества переходного периода является антропологический кризис, который проявляется в отчуждении человека от самого себя, других людей, общества, природы. Под влиянием стандартов западной культуры трансформируются и во многом деформируются моральные и нравственные нормы, семья и семейные ценности. При этом порождающим фактором данной ситуации является сам человек, а ее основу составляет кризис человеческого существования, человеческого в человеке, т.е. антропологический кризис.

Рассматривая сложившуюся в XX в. культурную и антропологическую ситуацию, А. Ровнер констатирует, что современное человечество живет в эпоху «межкультурья», культурно-исторического вакуума, социально-культурной стагнации, эпоху «квазикультурных призраков и миражей, когда все позади или впереди, но ничего «сегодня и здесь»... Нет и пространства для зарождения новой духовной парадигмы: ей просто не на что было опереться. Царит плоскостная квазикультура...».⁵

В этой культурной ситуации возникает новый тип человека, названный Х. Ортега-и-Гассетом человеком массы. Для этого типа человека основные культурные ценности не существуют, он с ними не соглашается и не намерен их защищать. Человека массы характеризует прежде всего вульгарное самодовольство. Он доволен собой, всегда и везде утверждая свое моральное и интеллектуальное достоинство. Эта удовлетворенность собой замыкает его от всего внешнего. Ему неведомы смущение и сомнение, он может не считаться с остальными людьми. Главное для такого человека – легкость и обильность жизни при отсутствии в ней трагических огорчений. Вместе с тем для современного человека массы характерно то, что В. Зомбарт назвал

2 Вегас Х. М. Ценности и воспитание. Критика нравственного релятивизма. / Х.М. Вегас – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та; Изд-во Рус. христ. гуманит. акад., 2007.-225 с., с. 135

3 Манхейм К. Диагноз нашего времени. Очерки военного времени, написанные социологом. / Карл Манхейм. - М.: Республика, 1992. – 334 с., с. 47

4 Тиллих П. Что помогает ослабить чувство тревоги в нашей культуре / Пауль Тиллих // Человек и социокультурная среда. Вып. II. М., 1992. С. 191-204

5 Ровнер А. 75 лет спустя «Заката Европы» / Аркадий Ровнер // Ровнер А. Третья культура. - СПб.: Медуза, 1996. – 300 с., с. 109-110

«расшатанностью духовной жизни»⁶. Эти черты европейской культуры прослеживаются и в современном российском социуме.

Наиболее явственно антропологический кризис проявляется в эпоху Постмодерна. На фоне девальвации прежних ценностей, плюралистичности и фрагментарности бытия постмодерн выступает как характерная черта современности и обозначает современное культурное состояние. Понятие «постмодернизм» выражает состояние ментальности, осознающей постмодерн, и является результатом отрицания духовного достоинства человека, высокой осмысленности его существования, нравственных норм и ценностей. Это актуализировало ряд факторов, угрожающих нормальному функционированию института семьи. Среди них:

Распространение либерально-гедонистической философии потребления, навязывающей такую систему ценностей, в которой жизненный успех выражается в товарно-денежном эквиваленте. В результате начинают доминировать ценности личной автономии, профессиональной самореализации, гедонизма, что приводит к «деинституализации брака и “институализации индивидуализма”»⁷;

гендерные революции – отрицание природообусловленных норм полоролевого поведения. Известный немецкий социолог и публицист, активно выступающая в защиту традиционных ценностей, Г. Куби вскрывает суть гендерной идеологии, ее губительность для института семьи. Так, эта «идеология:

- борется со здравым смыслом, потому что отрицает биологические, психологические и социальные различия между мужчиной и женщиной;
- борется против женщин, потому что навязывает преобладание мужеподобного образа женщины, популяризируемого феминистками, и обесценивает физически и морально материнство;
- борется против мужчин, потому что девушки и женщины систематически ставятся в привилегированное положение, в то время как авторитет и влияние мужчин уменьшается из-за феминизации мужчины;
- борется против единства мужчины и женщины в браке и их соработничества, необходимого для служения будущему;
- борется против неродившегося ребенка, потому что объявляет аборт «правом человека»;
- борется против ребенка, потому что разрушает семью, так необходимую для формирования здоровой личности и передачи культуры и веры;
- борется против семьи, потому что идеологически, социально и физически разрушает основы ее существования»⁸.

Фасадом этой идеологии является «равенство» полов. Однако за ним скрывается разрушение нравственных норм и идентичности мужчины и женщины, что приводит к серьезным онтологическим и социальным последствиям; алкоголизация и наркотизация общества. Согласно данным Государственного антинаркотического комитета на 2017 год, в России количество человек, имеющих

6 Зомбарт В. Буржуа: Этюды по истории духовного развития современного экономического человека: Художественная промышленность и культура. / Вернер Зомбарт. – М.: ТЕППА – Кн. клуб, 2009. – 576 с., с. 257

7 Klinenberg E. One's a Crowd // The New York Times. 2012. URL: http://www.nytimes.com/2012/02/05/opinion/sunday/living-alone-means-being-social.html?_r=0 (дата обращения 11.05.2019)

8 Kuby Gabriell. Gender Mainstreaming – The Secret Revolution. / Gabriell Kuby URL: <http://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm> (дата обращения 11.05.2019)

опыт хотя бы однократного потребления наркотиков в течение жизни, оценивается в 5,9% или 8,7 миллионов. Число тех, кто потребляет наркотики как регулярно, так и эпизодически, составило 1,5% или 2,2 миллиона человек. Минздрав России говорит о 231 тысяче 600 больных наркоманией по данным на 2018 год⁹. Основными причинами распространения наркомании за 2017 год были названы: моральная деградация общества, вседозволенность – 44,8%; неудовлетворенность жизнью, социальное неблагополучие – 40,2%; излишняя свобода, отсутствие организованного досуга – 30,1%; влияние наркобизнеса, доступность наркотиков – 29%; безработица, экономические проблемы – 28,7%¹⁰. По данным Минздрава России и расчетам Росстата больных алкоголизмом и алкогольными психозами в 2018 году было 1 миллион 304 тысячи 600 человек¹¹. Тревогу вызывает распространение женского алкоголизма. Эксперты отмечают, что реальные цифры значительно выше, и это принимает характер национальной эпидемии. Факторы, создающие условия для алкоголизации и наркотизации общества могут быть разделены на три уровня:

- макросоциальный. Ценностный кризис в обществе, дегуманизация общественных отношений, подмена глубокой веры «примитивной» религиозностью, длительная неустойчивость, духовное неблагополучие и аномия общества, социальные трансформации, экономический кризис обусловили обращение части населения к алкоголю и наркотикам как к средствам бегства от неутешительной реальности, допингам для снятия стрессов, социального и психо-эмоционального напряжения. СМИ, по большей части транслирующие нейтральное или даже позитивное отношение к употреблению так называемых «легких» наркотиков среди молодежи, демонстрирующие уход в алкогольную или наркотическую реальность как способ решения проблем, лишь усугубляют эту тревожную тенденцию;

- микросоциальный. Ослабление семейных связей и статуса семьи как основы общества, отрицательный психологический климат в ней, трансформация и деформация структуры и функций семьи, семейных ценностей, атмосфера терпимости к употреблению алкоголя и наркотиков в семье создают предпосылки для формирования алкогольной и наркотической зависимости;

- личностный. Личностная незрелость в семейной и общественной жизни, низкие духовные запросы, конформизм, отсутствие социально-значимых установок, слабая развитость морально-нравственных чувств и категорий, потребительское и гедонистическое отношение к жизни, недостаточная информированность о вреде алкоголя и наркотиков обуславливают их употребление на личностном уровне.

Число потребителей алкоголя и наркотиков неуклонно растет, а данные явления становятся причинами распада семьи, невозможности создать здоровую семью и воспроизвести здоровое потомство.

Меняющийся духовно-психологический климат общества постмодерна, кардинально меняющий само содержание внутренней жизни ныне живущего человека, приобретает характер мировоззренческой катастрофы. В ней, очевидно,

9 Заболеваемость населения наркоманией. URL: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/healthcare/# (дата обращения 11.05.2019)

10 Доклад о наркотикуации в Российской Федерации в 2017 году. Государственный антинаркотический комитет. – М., 2018. // <http://www.moavtovo.ru/docs/nar02092018-1.pdf> (дата обращения 11.05.2019)

11 Заболеваемость населения алкоголизмом и алкогольными психозами. URL: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/healthcare/# (дата обращения 11.05.2019)

выделяется тенденция, связанная с порабощением внутренней жизни, всего сознания человека материальными, плотскими потребностями, потребностями собственной самости. Складывается мощная индустрия по наращиванию экзотических, часто извращенных потребностей, по превращению их в главный мотив поведения и ценностного устремления¹². При этом часто происходит отвержение в собственном «Я» родительских ролей отца или матери как мешающих, лишних.

Сегодняшняя Россия находится в состоянии аномии, для которого характерен моральный вакуум, «когда прежние нормы и ценности уже не соответствуют новым отношениям, а новые еще не сложились»¹³. В такой ситуации четкая регуляция поведения индивидов в обществе отсутствует, и «значительная его часть сознательно нарушает известные нормы этики и права»¹⁴. Аномия сложнее переносится в случае, когда изменение ценностно-нормативной системы сопровождается значительным ухудшением экономической ситуации.

С. Кара-Мурза в размышлениях о причинах и проявлениях аномии исходит из того, что пусковым механизмом этого цепного процесса является «культурная травма» (термин, предложенный польским социологом П. Штомпкой), нанесенная населению радикальными изменениями.

Ситуацией, в которой народ получил такую культурную травму, стал распад Советского Союза, повлекший за собой ломку всей системы жизнеустройства, утрату чувства солидарности, смену системы ценностей. Ценности любви, сострадания, взаимопомощи, терпимости, уважения часто начали рассматриваться как нечто устаревшее. В результате произошло отчуждение целых социальных групп, которые не смогли адаптироваться к новым условиям и принять новые социальные нормы и ценности. На личном уровне это привело к росту отклоняющегося и саморазрушительного поведения, усилению чувства несправедливости и опустошенности, нарастанию тревоги и напряженности, развитию кризиса идентичности личности у значительной части населения. Характерно, что культурная травма – это инерционное явление, свойством которого является сохранение и воспроизводство в последующем поколении, даже если положение внешне стабилизировалось. Современное российское общество все еще испытывает воздействие этой культурной травмы, при этом самыми незащищенными в сложившейся ситуации оказались дети и подростки, которые тяжело переживают кризисные явления, постигшие их семьи.

Следствием указанных процессов в аномичном российском обществе и семье, утратившей свой социализирующий потенциал, воспитательную роль и фактически выталкивающей своих детей на улицу, является социальное сиротство.

Термины «социальный сирота» и «социальное сиротство» активно используются в мировой науке с 50-х гг. XX в., в России – с конца 80-х гг. в связи с ростом числа брошенных детей, безнадзорных, бесприютных, при этом понятие «социальный» отражает в большей мере характер взаимоотношений социальных институтов в

12 Горбань А.В. Антропологический кризис как состояние общества переходного периода / А.В. Горбань // Культура народов Причерноморья: [научный журнал] / [Гл. ред. Ю. А. Катунин]. – Симферополь: ТНУ, 2011. – с. 124 – 127, с. 126 - 127

13 Левин Б. М. Главные факторы алкоголизации общества в условиях социальных перемен // Социологические исследования. 1997. № 4. С. 102-108. – С. 102.

14 Кара-Мурза С. Г. Аномия в России: причины и проявления. М.: Научный эксперт, 2013. 264 с. – С. 4.

процессе реализации законодательно закрепленных экономических, социальных и правовых гарантий ребенка в семье, школе и обществе. В результате акцент в определении понятия «социальное сиротство» переносится на общество, которое не в состоянии обеспечить достаточные материальные, финансовые и общие социальные условия для выполнения каждой семьей, каждым родителем своего долга по воспитанию детей.

Понятие «социальные сироты – это особая социально-демографическая группа детей, которые формально имеют родителей, но в силу социальных, экономических, морально-психологических и физических причин фактически лишены родительской опеки. К социальным сиротам относятся и безнадзорные и беспризорные дети, то есть “дети улицы”»¹⁵. Это дети, лишенные экономических, культурных и социальных ресурсов, не защищенные ни кризисной семьей, ни кризисным обществом.

Дети считаются сиротами в связи с уклонением родителей от их воспитания или от защиты их прав и интересов, отказом родителей взять своих детей из воспитательных, лечебных учреждений, учреждений социальной защиты населения и других аналогичных учреждений и в иных случаях – с признанием ребенка таким, который остался без родительской опеки в установленном законом порядке¹⁶.

При определении данного понятия важно отметить ситуацию отказа родителей от ответственности за ребенка и от выполнения в отношении ребенка своих обязательных функций – хозяйственно-бытовой, воспитательной, эмоциональной. Социальные сироты испытывают на себе как пренебрежение их родителями своими обязанностями, так и злоупотребление ими своими правами. Всё это имеет для таких детей губительные последствия.

Существование в обществе такой социально-демографической группы детей, как сироты, предопределяет и существование сиротства. Социальное сиротство определяется как социальное явление, обусловленное наличием в обществе детей, оказавшихся без попечения родителей по социально-экономическим, нравственным, психологическим, медицинским причинам в отсутствии достаточных материальных, финансовых и других социальных условий для выполнения родительского долга при недостатке чувств ответственности, любви, сострадания и милосердия¹⁷. Существование такого явления, как социальное сиротство, обусловлено особенностями состояния и функционирования общества, которое «не создает надлежащих материальных и социальных условий для выполнения каждой семьей, каждым родителем своего долга по воспитанию детей»¹⁸.

Социальное сиротство – это результат социокультурных потрясений, аномальное явление, обусловленное дефицитом общественных и государственных институтов, призванных обеспечивать защиту материнства и детства, сохранение института семьи как важнейшей общественной и индивидуальной ценности, соблюдение основных прав и свобод ребенка. Это явление – результат кризиса

15 Артюшкина Л. М., Поляничко А. О. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект): монографія. Суми: СумДПУ, 2002. 268 с. – С. 6.

16 Социальная работа: учеб. пособие / под ред. В. И. Курбатова. Изд-е 3-е, перераб. и доп. Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. 480 с. – С. 218.

17 Тимошенко Е. Ю. Социальное сиротство в условиях трансформации российского общества: дисс. ... к. соц. н. Волгоград, 2006. 177 с. – С.9.

18 Артюшкина Л. М., Поляничко А. О. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект): монографія. Суми: СумДПУ, 2002. 268 с. – С. 6.

института семьи, свидетельствующее о негативном влиянии общества на формирование личности в социальном, нравственном и физическом аспектах. Социальное сиротство порождает ряд следствий, обуславливающих отклоняющийся и рискогенный характер социализации детей, оставленных без родительского попечения, что из-за масштабов распространения социального сиротства в России негативно сказывается в дальнейшем на состоянии общества.

Распространение социального сиротства – показатель разобщенности социума, доминирования в нем индивидуалистических, эгоистических, материальных ценностей в ущерб коллективистским, нравственным, альтруистическим.

В основе социального сиротства лежит отчуждение ребенка от общества и, прежде всего, от семьи. Чувство отчужденности у детей возникает по разным причинам: они могут быть не поняты или не приняты другими детьми, либо от них отказались родители, либо такие дети пережили психическое или физическое насилие в семье, равнодушие взрослых. В любом случае отчуждение разрушает формирующуюся личность, неизбежно приводит к отклонениям в психическом статусе и девиантному поведению. Факты жестокого обращения с детьми, насилия в отношении ребенка провоцируют процесс отчуждения его от общества, он постепенно отдаляется от своей семьи, школы, всей воспитательной среды, играющей главную роль в его социализации. Негативным дополнением, обуславливающим отчуждение детей, выступает влияние на сознание ребенка телевидения, средств массовой информации, Интернета, а также нестабильность семьи и брака и семейное неблагополучие в целом¹⁹.

У детей, лишенных заботы родителей, общества и государства, вырабатывается стереотип асоциального поведения, отчуждение от общепризнанных духовно-нравственных ценностей и жизнеутверждающих ориентиров. В результате эти дети не только сами подвергают себя опасности, но и начинают представлять общественную опасность.

На распространение социального сиротства в современном российском обществе влияют множество факторов, которые можно систематизировать следующим образом: социально-экономические факторы (падение жизненного и культурного уровня российского общества, низкодоходность семей базового слоя, дефицит качественного жилья, безработица с ее экономическими и психологическими последствиями); институциональные (деградация институтов материнства и отцовства, ослабление, деформация и дисфункции института семьи, неэффективность других социализирующих институтов; ослабление воспитательной составляющей учреждений образования); социокультурные (доминирование индивидуалистических ценностей, связанных с карьерой и личными достижениями над семейными и коллективистскими; утверждение ценностей общества потребления и соответствующего стиля жизни; распространение в обществе различных форм молодежных субкультур); социально-психологические факторы (увеличение числа аномального материнского поведения; сверхзанятость взрослого населения и высокая интенсивность трудовой деятельности в условиях адаптации к рыночным отношениям; высокая конфликтность внутрисемейных и межпоколенных отношений, рост фрустрации и домашнего насилия,

19 Акимова Л. В. Социальное отчуждение детства в современной России // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2013. № 12 (38): в 3-х ч. Ч. 3. С. 16-18. – С. 17.

психолого-педагогическая некомпетентность родителей, снижение воспитательного и социализирующего потенциала семьи).

Распространение социального сиротства, бесприютности и беспризорности части детей свидетельствует о сбоях в реализации основных функций семьи. Причина этого явления – безответственность родителей в маргинальных семьях, количество которых в условиях усиления имущественного и социального расслоения населения, снижения его жизненного уровня, размывости духовных идеалов, обострения социальных патологий – алкоголизма, наркомании, насилия – возрастает. Негативную роль играют также нестабильность брака, распространение неполных семей, где воспитанием детей занимается только один из родителей (как правило, мать). Значительное количество детей, лишенных родительского попечения, в том числе дети без определенного места жительства, – одно из наиболее серьезных проявлений социально-демографического кризиса, свидетельство частичной дезорганизации функций семьи относительно воспитания и содержания детей и морально-духовной деградации части населения²⁰.

Интересен социально-психологический портрет представителей группы риска по социальному сиротству, предложенный И. И. Осиповой: разрушенные семейные связи, алкоголизм, тунеядство, низкий уровень образования, отсутствие мотивации к изменениям, наличие семейных девиаций в семейном анамнезе, семейная неуспешность в нескольких поколениях²¹. Дополним данный портрет еще несколькими характеристиками. Так, к группе риска относятся семьи с низким материальным и финансовым статусом, недостаточным для поддержания физического существования и удовлетворения первичных, социальных, культурных потребностей детей. Отметим, что институционализация бедности произошла прежде всего в семьях с детьми. По данным Государственного комитета статистики РФ, доля домашних хозяйств, имеющих детей в возрасте до 16 лет, составила в 2002 году 53,3% от общего числа малоимущих домохозяйств, в 2010 г. – 57,5%, а в 2016 г. – уже 62,4%²². Причем для большинства обедневших семей их нисходящая социальная мобильность оказалась необратимой. Произошла сегрегация детей этих семей от благополучных слоев общества²³. Отсутствие доступа к экономическим, культурным, социальным ресурсам привело к нарушению социальных связей бедных семей и детей в этих семьях, появились препятствия их участию в жизни общества, что привело к их состоянию отверженности. Отверженность – характеристика детей не только из бедных семей. Сверхзанятость взрослых членов семьи, их ориентация на материальные, «рыночные» ценности в ущерб духовным, нравственным ведут к тому, что при внешнем благополучии таких семей дети в них испытывают чувство одиночества, ненужности, чувствуют себя отвергнутыми не обществом в целом, а своей семьей.

20 Семья как социальный институт и проблемы маргинализации населения. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. 49 с. – С. 16.

21 Осипова И. И. Система предотвращения социального сиротства: дисс. ... д. соц. н. Нижний Новгород, 2009. 329 с.

22 Неравенство и бедность [Электронный ресурс] // Федеральная служба государственной статистики. URL: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/poverty/# (дата обращения: 19.02.2018).

23 Ярошенко С. С. Северное село в режиме социального исключения // Социологические исследования. 2004. № 7. С. 71-82.

Для семьи группы риска характерны отрицательный психологический климат или неблагоприятная эмоциональная атмосфера в семье, психологический дискомфорт, вызванный несоответствием объективных условий существования желаемым; высокая конфликтность, жестокость, применение различных форм насилия по отношению к детям и другим членам семьи, что становится возможным в результате духовной и нравственной деградации, низкого уровня общей культуры, отсутствия конструктивного разрешения конфликтов.

Примечательно, что часто родители группы риска – это «дети перестройки»: поколение, чьи идеалы формировались в период социальной катастрофы, хаоса, ценностной дезориентации. Их дети пополняют ряды социальных сирот и находятся в приютных учреждениях современной России. Выходя из интернатов во взрослую жизнь, социальные сироты испытывают значительные сложности с адаптацией в социуме. Отсутствие адекватного положительного образа семьи и опыта жизни в семье не позволяет им создать собственную полноценную семью. В результате возникает феномен «репликативного сиротства» – воспроизводства социального сиротства последующими поколениями.

Количество социальных сирот в обществе находится в прямой зависимости с его социально-экономическим и нравственным благополучием. По данным Росстата, в 2013 году было выявлено и учтено 73331 детей и подростков, оставшихся без попечения родителей. Сожаление и тревогу вызывает тот факт, что численность детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, воспитывающихся в интернатных учреждениях, составила 78226 человек²⁴. В 1989 году в российских детских домах и приютах проживало 87 тысяч детей, в 2007 году – более 735 тысяч, в 2009 – более 800 тысяч. Каждый год в стране выявляется почти 120 000 детей-сирот, большинство из них являются социальными сиротами. Основные причины попадания детей в приюты: исключение из семей, родители которых неподобающим образом исполняют свои обязанности, и самовольное решение покинуть семью, преимущественно из-за тех же обстоятельств. Существует корреляция доли детей-сирот с внебрачной рождаемостью. Отметим, что система воспитания в государственных учреждениях для детей-сирот (дома ребёнка, детские дома, дома детства, школы-интернаты) находится в противоречии с потребностями личности, с гарантированным каждому ребёнку правом на семью, препятствует дальнейшему жизненному определению детей, лишённых родительского тепла и опеки, затрудняя последующую социальную адаптацию выпускников этих учреждений.

В настоящее время система социальной поддержки и помощи сиротам формируется и осуществляется в условиях повышения экономической и социальной напряженности и усиления социального неравенства, а потому не все ее меры являются эффективными. Сокращение распространения социального сиротства в современном российском обществе предполагает разработку системы мер, направленных на поддержку семей с детьми. Так, необходимы: возрождение духовной культуры нации; стабилизация социально-экономических и политических процессов в обществе, устранение нищеты и всех форм социальных лишений; законодательная, экономическая и социальная поддержка семьи, материнства и детства; обеспечение доступности яслей и детских садов, бесплатного внешкольного

24 Устройство детей и подростков, оставшихся без попечения родителей [Электронный ресурс]. URL: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/obraz/i-obr2.htm (дата обращения: 28.02.2018).

образования; выполнение воспитательной функции учебными заведениями в полном объеме; ориентация в воспитании на гуманистические и коллективистские ценности. Кроме того, необходима профилактическая и коррекционная социальная, педагогическая, психологическая работа с семьями, относящимися к группе риска. Не вызывает сомнения, что устройство детей в приёмные семьи при невозможности их проживания с кровной семьей значительно лучше, чем их нахождение в детских домах и интернатах. Поэтому важно сделать привлекательной для российских усыновителей эту форму устройства детей-сирот, развивать систему помощи и поддержки приемных семей. Отметим, что решение проблемы социального сиротства возможно только при полной поддержке общества и государства.

Таким образом, социальное сиротство в современном российском обществе – результат политических, социально-экономических кризисов, культурной травмы и аномии, кризиса восприятия ценностей и распространения материалистических, «рыночных», эгоистических, индивидуалистических ценностей, падения жизненного и культурного уровня российского общества, деградации институтов материнства и отцовства, обесценивания родительства, разрыва между декларируемыми ценностями и ценностями, проявляющимися в реальном поведении, нарушения воспитательной и социализирующей функций семьи. Количество социальных сирот – показатель социально-экономического и морально-нравственного здоровья нации. Распространение социального сиротства является угрозой благополучия социума. Это обуславливает необходимость формирования грамотной социальной семейной политики, направленной на профилактику социального сиротства и укрепление институтов семьи, отцовства и материнства.

Список источников и литературы:

- Акимова Л. В. Социальное отчуждение детства в современной России // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2013. № 12 (38): в 3-х ч. Ч. 3. С. 16-18.
- Артюшкина Л. М., Поляничко А. О. Сиротство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект): монографія. Суми: СумДПУ, 2002. 268 с.
- Вегас Х. М. Ценности и воспитание. Критика нравственного релятивизма. / Х.М. Вегас – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та; Изд-во Рус. христ. гуманит. акад., 2007.-225 с.
- Горбань А.В. Антропологический кризис как состояние общества переходного периода / А.В. Горбань // Культура народов Причерноморья: [научный журнал] / [Гл. ред. Ю. А. Катунин]. – Симферополь: ТНУ, 2011. - с. 124 – 127.
- Доклад о наркотикуации в Российской Федерации в 2017 году. Государственный антинаркотический комитет. – М., 2018. // <http://www.moavtovo.ru/docs/nar02092018-1.pdf> (дата обращения 11.05.2019).
- Заболееваемость населения алкоголизмом и алкогольными психозами. URL: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/healthcare/# (дата обращения 11.05.2019).
- Заболееваемость населения наркоманией. URL:http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/healthcare/# (дата обращения 11.05.2019).

- Зомбарт В. Буржуа: Этюды по истории духовного развития современного экономического человека: Художественная промышленность и культура. / Вернер Зомбарт. – М.: ТЕРРА – Кн. клуб, 2009. – 576 с.
- Кара-Мурза С. Г. Аномия в России: причины и проявления. М.: Научный эксперт, 2013. 264 с.
- Левин Б. М. Главные факторы алкоголизации общества в условиях социальных перемен // Социологические исследования. 1997. № 4. С. 102-108.
- Манхейм К. Диагноз нашего времени. Очерки военного времени, написанные социологом. / Карл Манхейм. - М.: Республика, 1992. – 334 с.
- Неравенство и бедность [Электронный ресурс] // Федеральная служба государственной статистики. URL: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/poverty/# (дата обращения: 19.02.2018).
- Осипова И. И. Система предотвращения социального сиротства: дисс. ... д. соц. н. Нижний Новгород, 2009. 329 с.
- Ровнер А. 75 лет спустя «Заката Европы» / Аркадий Ровнер // Ровнер А. Третья культура. - СПб.: Медуза, 1996. – 300 с.
- Семья как социальный институт и проблемы маргинализации населения. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. 49 с.
- Социальная работа: учеб. пособие / под ред. В. И. Курбатова. Изд-е 3-е, перераб. и доп. Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. 480 с.
- Тиллих П. Что помогает ослабить чувство тревоги в нашей культуре / Пауль Тиллих // Человек и социокультурная среда. Вып. II. М., 1992. С. 191-204
- Тимошенко Е. Ю. Социальное сиротство в условиях трансформации российского общества: дисс. ... к. соц. н. Волгоград, 2006. 177 с.
- Устройство детей и подростков, оставшихся без попечения родителей [Электронный ресурс]. URL: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/obraz/i-obr2.htm (дата обращения: 28.02.2018).
- Ярошенко С. С. Северное село в режиме социального исключения // Социологические исследования. 2004. № 7. С. 71-82.
- Klinenberg E. One's a Crowd // The New York Times. 2012. URL: http://www.nytimes.com/2012/02/05/opinion/sunday/living-alone-means-being-social.html?_r=0 (дата обращения 11.05.2019).
- Kuby Gabriell. Gender Mainstreaming – The Secret Revolution. / Gabriell Kuby // URL: <http://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm> (дата обращения 11.05.2019).

Клиникова Мария Николаевна

THE PROBLEM OF SOCIAL ORPHANSHIP IN MODERN RUSSIAN SOCIETY (AXIOLOGICAL ASPECT)

Summary

In the article, the problem of social orphanhood is considered in the context of the value transformations that have occurred in modern Russian society. Particular emphasis is placed on the analysis of the phenomenon of social orphanhood as a consequence of cultural trauma, anomie, the moral vacuum of Russian society and the distorted perception of values. The phenomenon of social orphanhood is presented as an anomalous phenomenon, which arose as a result of the crisis of the family institution, the devaluation of the institutions of fatherhood and motherhood, the loss of the socializing role of the family and its educational dysfunction. It is noted that the phenomenon under consideration has arisen as a result of the disunity of modern Russian society and the alienation of entire social groups, the moral degradation of a part of the population, and the rooting of individualistic, selfish and material values in the individual and social consciousness to the detriment of altruistic, spiritual and collectivist. The factors affecting the spread of social orphanhood in modern Russian society are systematized: socio-economic, institutional, socio-cultural, socio-psychological. Based on the analysis of statistical data, a socio-psychological portrait of families at risk is compiled: low material and financial status, insufficient to maintain physical existence and meet the basic needs of family members, a negative psychological climate and an unfavorable emotional atmosphere in the family, high conflict, cruelty, deviant and addictive behavior, low level of education, broken family ties. At the same time, children in such families experience a feeling of loneliness and rejection. It is argued that the number of social orphans is an indicator of the socio-economic and moral health of the nation, and therefore it justifies the need to form a competent social family policy aimed at preventing social orphanhood and strengthening the institutions of family, fatherhood and motherhood.

Key words and phrases: social orphanhood; modern Russian society; anomie; anthropological crisis; values; family.

Милан И. Миљевић¹,
 Висока школа социјалног рада, Београд
 Душан Р. Бајагић²,
 Институт за новију историју Србије, Београд

364:271.222(497.11)”19/20”
 322(497.11)”19/20”
 Оригинални научни рад

ОДНОС СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ПРЕМА СОЦИЈАЛНОЈ ПОЛИТИЦИ У РАЗЛИЧИТИМ ПОЛИТИЧКИМ ВРЕМЕНИМА

*„Када љубав сустане, дужност је замењује.
 Када дужност сустане, закон је замењује“.*
 Владика Николај Велимировић

Апстракт: Процес анализирања и промишљања односа Српске православне цркве према социјалној политици у различитим политичким конкретно-историјским временима захтева интерпретацију политике, како у инструменталном тако и у неутралном значењу. Ово због тога што је савремена политичка теорија, кажу резултати научних истраживања, битно одређена „традицијом посредованим политичким идејама и епохалним контекстом савремених политичких процеса“, па су њени доприноси иновације и модернизације и осветљавање, али не и расветљавање, задатих координата. У том смислу, логично, политичка пракса, исказана кроз глобализам и регионализам, јесте борба за власт и моћ на свим нивоима – покоравање појединаца, група и заједница софистицираним облицима фашистичких метода, средстава, поступака и техника (посебно информационо-комуникационих технологија). Пошто је социјална политика део политике (локалне, националне, регионалне, глобалне), део политичке делатности као усмеравања других делатности (=политичка делатност јесте увек друга људска делатност чији су циљеви, или би требали да буду, вредност), савремена социјална теорија има за задатак да на нове начине истражује, промишља и домишља политичко-теоријски опус класика (политичко-етичких идеала, доктрина, типова поретка, субјеката, политичких процеса, институција, функционисања власти и начина заштите субјеката) – да домисли оно што је било предвиђено, неразумљиво, идеолошко. Отуда је реч о реинтерпретацији, посебно религијско-социјалног делања. То делање, хипотетички тврдимо, није нешто што само зна за проблеме – оно само представља један од највећих, фундаменталних проблема за деспотске политике – деспотске политичке моћи. Наиме, социјално политичко делање, као и свако друго, укључује више људи и никад није непосредна реализација циљева индивидуе као социјалног делатника – оно увек доспева у интрересно поље политичких сила које се физички, економски и комуникацијски намећу као одлучујући центри моћи. Да би на научно валидан начин промислили улогу и значај религијске организације, као социјалног субјекта, у поимању и прихваћању различитих схватања, принципа, модела, садржаја, циљева, субјеката, средстава, метода, техника, организације и практичних поступка у креирању и остварвању социјалне политике у Србији у XX

1 milan.miljevic@asp.edu.rs

2 bajagicdusan@yahoo.com

и почетку XXI века примењујемо метод анализе садржаја докуманата = посланица патријарха и Светог Архијерејског сабора Српске православне цркве. Резултате истраживања исказујемо у синтетичком, апстрактном облику које представља и јесте конкретно виђење активног живота човека, као конкретног за њега и по себи. Међутим, то конкретно није целина конкретног и тај и такав човек став није за њега једини могући – једини који човек живи и може да мисли, уколико жели да мисли. Наиме, наше основно полазиште јесте да се питање о смислу социјалне политике може поставити само пред оним(а) који је (који су) поставио, односно поставили питање о смислу људског делања, самог живота и тиме зашли у подручје морала и моралне праксе.

Кључне речи: социјабилитет, социјално, социјална пракса, социјална политика, верска организација, морал.

Увод

Процес научног анализирања и промишљања односа Српске Православне Цркве према социјалној политици у различитим политичким, конкретно-историјским, временима захтева, да би интерпретација политике била научно валидна, како у инструменталном тако и у неутралном значењу, да се пође од резултата истраживања науке о вери, јер то „није поука о вери“ – „то није света наука, него наука о светом“³. Истовремено је нужно уважити истраживања више научних дисциплина које истражују, промишљају и домишљају религију: философије религије, социологије религије, психологије религије, антропологије религије, историје религије. Границе наука о религији најбоље ће се уочити ако се истакну разлике између питања која оне постављају. Наиме, „из постављених питања може се закључити о којој науци је реч. Ако се питање односи на опште карактеристике религијског појма Бог у јудео-хришћанској традицији, онда је јасно да се тиме бави историја религије. Ако се каже да верски обреди, као што су молитве, исповест, жртвоприношење итд. доприносе духовном здрављу јединке и лакшем прилагођавању на животне изазове, онда је очито да се тиме бави психологија религије. Ако се тврди да религија има интегративну улогу у друштвеном животу, онда је очигледно да овај исказ спада у социологију религије.

3 „То се одмах види ако се упореди језик науке о вери и језик саме вере. Језик науке о вери и језик веронауке није исти језик: језик науке је појмовни, језик веронауке је симболички! Наука о вери није света наука, него наука о светом. Зато се о вери не говори језиком вере, него језиком науке о вери: говор о светом језиком световног света!.. Чим наука покуша да верски симбол разуме као научни појам, она непојмовни језик вере замењује појмовним језиком науке. Зато језик науке о вери није митичан и мистичан, него углавном логичан и рационалан. Научник своја сазнања изражава у појмовима, верник своја осећања у симболима. Језиком науке се нешто доказује, језиком вере се на нешто указује. Наука о вери није веронаука. ... Вера се изражава у различитим облицима (напр. вера у себе, вера у вођу, вера у лепшу будућност, вера у науку, вера у напредак, вера у случајност итд.), а један од тих облика јесте и вера у апсолутну и мистичну моћ - религијски облик веровања. Отуда се појмови религија и вера не могу изједначити ни по обиму ни по садржају, јер је вера шири појам од религиозне вере. Вера може да укључује и световне идеале, религија само свете вредности. Исто то важи и за неверу, јер се и она изражава у различитим облицима, а један од тих облика је и атеизам: свесно или несвесно одбацивање и порицање званичне вере у бога.“ – Шушњић, Ђуро, Религија. Појам. Структура. Функције, Београд: Чигоја штампа, 1998., стр. 1 и 2.

Ако се истиче да религија задовољава неке људске потребе и жеље, независно од типа друштва и културе, онда је реч о ставу који спада у антропологију религије. Ако се упозорава да је суштина религије у односу према апсолутној и мистичној моћи, није потребно много мудрости да се закључи да је реч о филозофији религије⁴.

Улога религије у стварању социјалног јединства и могућности заједнице

Према налазима Ђуре Шушњића, које ми уводимо у концепт анализе, „на универзалним значењима почива могућност људске заједнице, на посебним и личним значењима развија се група и појединац. Оно што је истинско, добро, лепо и свето за све људе, сигурно је истинито, добро, лепо и свето за сваки народ, за сваког појединца, али обрнуто не важи. Један антрополог сјајно рече да је сваки човек по нечему: а) као сви други људи (универзалне особине), б) као неки други људи (особине групе којој припада), в) као ниједан други човек (личне особине). Нема опасности да ћемо занемарити разлике између племена, народа и нација и њихових култура ако наглашавамо оно што им је заједничко или слично. Антропологија, социологија и психологија, свака на свој начин, сведоче ову истину. Антропологија нас упознаје са оним идејама, веровањима и вредностима које надживљавају све друштвено-историјске околности и постају схватљиве и прихватљиве за људе као људе. Социологија нас упознаје са типовима друштава и култура, то јест начинима друштвеног и културног живота, истичући разлике међу њима. Коначно, психологија нас упознаје са непоновљивим особинама сваког појединца, које се не могу разумети из друштва и културе. У свим заједницама живота, људи стичу искуство, памте битне ствари, стварају појмове или симболе помоћу којих преносе и шире своје искуство и знање, неке ствари држе вредним док друге презиру или одбацују. Антрополози истичу да смо и по култури сви слични међу собом, али и различити: слични јер сви као људи живимо у некој култури, и различити као припадници различитих култура... Антрополошка мисао поравнава природне, друштвене, културне итд. разлике, а истиче сличности, то јест универзалне симболе заједништва. Баш зато што систематски окрећемо леђа ономе што нам је заједничко и исто, ми се уистину све мање разумемо. Можда нешто од губитка угледа науке о човеку извире из потцењивања истог и сличног, и истицања посебног и личног. Антрополог је сувише склон уопштавању, али то је начин на који његова наука ради: он је човек задужен за универзалне истине! Ове истине су по значењу и вредности свачије: у њима ослушкујемо надвремене откуцаје људске природе“⁵.

Оно што су ове науке показале и доказале јесте улога религије у стварању социјалног јединства заједнице⁶. Отуда је нужно, без обзира на то што је ово време

4 Исто, стр. 87.

5 Исто, стр. 98 и 99.

6 „Постоје три основна начела повезивања појединаца у заједницу: крвна веза (природна заједница), подела рада (друштвена заједница) и сврха (духовна заједница). Заједничке идеје, веровања, вредности и обреди често су држали, иначе распршене појединце, на окупу и након пропасти њихове државе или губитка тла на којем су живели. А да и не говоримо о другим улогама религије у личном и колективном животу: њена улога у прилагођавању на изазове природне и друштвене средине, оријентациона улога, комуникативна улога, улога у контроли понашања, стицања идентитета итд. Тако долазимо до општијег закључка да одређена веровања, идеје и вредности нужно подразумевају или чак

време свих могућих деоба⁷ и као такво није погодно за синтезу. Зашто? Одговор је једноставан: синтеза се опире цепању и распадању духовне целине, организујући појединачне и посебне спознаје око кључног средишта мишљења социјалне делатности у истраживаном простору и времену – социјално – етичких идеала. Отуда ми и дајемо предност синтези над анализом, а тиме и предности мудрости над знањем, доброј теорији над пуком техником. Ово и због тога што је савремена политичка теорија, како кажу резултати научних истраживања, битно одређена „традицијом посредованим политичким идејама и епохалним контекстом савремених политичких процеса“⁸, па су њени доприноси иновације и модернизације и осветљавање, али не и расветљавање, задатих координата. У том смислу, логично, политичка „пракса“, исказана кроз глобализам и регионализам, јесте борба за власт и моћ на свим нивоима – покоравање појединаца, група и заједница – софистицираним облицима фашистичких метода, средстава, поступака и техника (посебно потпомогнутим информационо-комуникационим технологијама). Наиме, транзиција из капитализма у посткапитализам исказује се као идеологија а остварује као организација неофашизма (=корпоративни фашизам уобличен преко мултинационалних корпорација, и помоћу корпоративних политичких субјеката, корпоративних презентација и декомпозиције државне суверености), док транзиција из „социјализма“ у покушаје тих изама, са мање или више успеха, претварање тих територијално-политичких заједница у полуколонијалне или колонијалне творевине – поробљавање човека, његових група и заједница). Изостало је разумно делање усмерено на заједнички живот људи у локалним, регионалним, националним заједницама – у светском друштву у настајању⁹. Наиме, обе транзиције обележава поништавање јавних врлина, а бивше социјалистичке земље негирање људскости, бити човека – оног што човека чини човеком. Имамо у виду да својства и способности што сачињавају човекову бит нису њему природно дана, нису карактеристике његове априорне природе, него их он сам (историјски, слободно, смислено) мора као смисао и вредности увидети, изборити, произвести, практички потврдити на делу – човек треба да буде хумано биће, биће испуњено вредним циљевима по којима појединац, индивидуум, постаје личност и битан члан друштвене заједнице¹⁰. Да ли је тај садржај поуздан? Ових сто година

захтевају одређене социо-психолошке последице.“ – Исто, стр. 23.

7 Видети шире у: Бајагић, Душан Р, Божић, Софија Д, „Историјске димензије актуелних тема савременог друштва – према писању ‘Српског/Књижевног листа’ (2002–2015)“, Друштвене науке и савремени свет: Тематски зборник радова са петог Међународног научног скупа Наука и савремени универзитет, Ниш, 2015, Том 1, (уредници: Димитријевић Б. и Ћигић, Г.), Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2016, стр. 223 и 224, 227–231.

8 Видети шире у Вебер, Макс, Сабрани списи о социологији религије, Том 1, 2 и 3, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1997.

9 Видети шире у: Бајагић, Душан Р, Божић, Софија Д, „Историјске димензије актуелних тема савременог друштва – према писању ‘Српског/Књижевног листа’ (2002–2015)“, Друштвене науке и савремени свет: Тематски зборник радова са петог Међународног научног скупа Наука и савремени универзитет, Ниш, 2015, Том 1, (уредници: Димитријевић Б. и Ћигић, Г.), Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2016, стр. 223–227, 231–235.

10 Сам појам личности не може се у потпуности објаснити без разматрања његовог теолошког значења. Према учењу Православне Цркве, управо је чин стварања човека по облику и подобију Божијем моменат од којег се човек посматра као личност, јер облик Божији подразумева личносно постојање, док подобије представља његову могућност узрастања, одн. потенцијал. Тај потенцијал се може посматрати и у контексту друштвених односа, али на првом месту се односи на превазилажење последица човековог пада и његове пролазности. Уп. Поповић, Јустин, Догматика Православне Цркве, I, Београд – Ваљево,

развоја и промена социјалне политике у Србији показује и доказује да није. У тим годинама ми смо се окренули форми и процедури – од делања самог по себи, више нас је заокупљала и заокупља начин на који се дела или постоји. Опраштамо кршење норми, али и некомпетентност или недостатак осећајности и одговорности¹¹.

Пошто је социјална политика део политике (локалне, националне, регионалне, глобалне), део политичке делатности као усмеравања других делатности (= политичка делатност јесте увек друга људска делатност чији су циљеви, или би требали да буду, вредности), савремена социјална теорија има за задатак да на нове начине истражује, промишља и домишља политичко-теоријски опус класика (политичко-етичких идеала, доктрина, типова поретка, субјеката, политичких процеса, институција, функционисања власти и начина заштите субјеката) – да домисли оно што је било предвиђено, неразумљиво, идеолошко. Отуда је реч о реинтерпретацији, посебно религијско-социјалног делања. То делање, хипотетички тврдимо, није нешто што само зна за проблеме – оно само представља један од највећих, фундаменталних проблема за деспотске политике – деспотске политичке моћи. Наиме, социјално политичко делање, као и свако друго, укључује више људи и никад није непосредна реализација циљева индивидуе као социјалног делатника – оно увек доспева у интересно поље политичких сила које се физички, економски и комуникацијски намећу као одлучујући центри моћи.

Да би на научно валидан начин промислили улогу и значај религијске организације, као израза жеље за трајањем, за победом над временом, за вечношћу, као сабрана моћ верника утемељена на Божијој поруци и као социјалног субјекта, у поимању и прихваћању различитих схватања, принципа, модела, садржаја, циљева, субјеката, средстава, метода, техника, организације и практичних поступка у креирању и остваривању социјалне политике у Србији у XX и почетку XXI века примењујемо метод анализе садржаја докумената = посланица Патријарха и Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве. Резултате истраживања исказујемо у синтетичком, апстрактном облику које представља и јесте конкретно виђење активног живота човека, као конкретног за њега и по себи. Међутим, то конкретно није целина конкретног и тај и такав човеков став није за њега једини могући – једини који човек живи и може да мисли, уколико жели да мисли. Наиме, наше основно полазиште јесте да се питање о смислу социјалне политике може поставити само пред оним(а) који је (који су) поставио, односно поставили питање о смислу људског делања, самог живота и тиме зашли у подручје поимања света као времена и простора у којем се човек бори за надвремено и надпросторно. У једној таквој пројави људског делања, умног, али и физичког, питања морала и моралне праксе постају веома битна, а самим тим и кључна тачка за разумевање нашег полазишта по питању смисла социјалне политике.

2003. стр. 276.

11 Недостатак одговорности се може поистоветити са губитком елемената личности, што је опет у складу са богословским учењем Православне Цркве по којем се остваривање Богом дане могућности превазилазе последице пада и остварује враћање карактера - лика Божијег у човеку. Управо је одговорност један од основних елемената личности. Уп. Исто.

Однос српске православне цркве према социјалној политици

Свој однос према питањима о потреби, смислу и форми социјалне политике Српска Православна Црква је заснивала и заснива на социјално-етичким идеалима: слободи, једнакости, правди и праведности, солидарности, миру, социјалној екологији, толеранцији и сигурности. Ако обратимо пажњу на развој свих хришћанских црквено - правних докумената, од првог до последњег, видимо да управо остваривање тих идеала у хришћанском друштву представља њихов основни задатак.¹²

С обзиром да су сви писани споменици хришћанске књижевности, па тако и црквено - правни документи, утемељени на Светом Писму и Светом Предању,¹³ другачије и није могло бити. Осим тога, сви ранији правни документи су вршили утицај на настанак оних каснијих. Тако је било и у случају нашег првог црквено - правног документа, Номоканона - правног зборника чији је аутор наш први архиепископ, Свети Сава. Основе свих наведених социјално-етичких идеала без изузетка можемо наћи у Номоканону Светог Саве (зборнику црквених и грађанских прописа), првом уставу Србије - најважнијем документу Србије. Овај документ (Крмчија) је и данас битан и актуелан - јер осим чињенице да је њиме регулисан сав црквени и (грађански) друштвени живот у средњењевековној српској држави, из њега је проистекло комплетно црквено и државно законодавство модерне Србије, где се у оквиру Српске Православне Цркве посматра као званични правни кодекс на основу којег се од првог дана црквене самосталности, а тако ће, надамо се, бити и у будућности, доносе сви нижи црквено - правни документи.

Наиме, посматрано кроз историју, Крмчија своју примену није изгубила ни ступањем на снагу Душановог законика 130 година касније, а сви остали правни споменици српске средњевековне државе, почев од Жичке преко Лазарева повеље позивају се управо на Номоканон Светог Саве. То чини и прота Матија Ненадовић у процесу обнављању модерне српске државе, кнежевине, касније Краљевине Србије коме Номоканон јесте суштински правни основ за први писани закон устаничке Србије у мају месецу 1804. године¹⁴.

Према томе, реч је о темељу обнављања српске модерне краљевине, реч је о документу који је кроз векове више од свих докумената утицао да се сачува самобитност српског народа. У томе је бит или суштина Номоканона да чини постојану природу српског народа јер је темељ његове одређености, његове особености и стални извор његових битних својстава.

Тиме је задата и његова актуелност: за разлику од голог, оваквог или онаквог, опстанка српског народа, бит (суштина) обележава шта је српски народ, шта је његово унутрашње језгро, кога утемељује Српска Православна Црква и по коме то српско православно опстоји, оно опште и нужно што надилази све појединачно, премда нема

12 Уп. Милаш, Никодим Православно црквено право (фототипско издање), Београд - Шибеник, 2004. 188-193.

13 Уп. Исто, 40-47.

14 Видети шире у: Бајагић, Душан Р, Божић, Софија Д, „Настанак модерне државне управе у периоду Српске револуције (1804-1835) према виђењу ‘Српског/Књижевног листа’“, Друштвене науке пред изазовима савременог друштва: Тематски зборник радова са шестог Међународног научног скупа Наука и савремени универзитет, Ниш, 2016, Том 1, (уредник: Ђигић, Г.), Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2017, стр. 245-258.

засебног опстанка изван појединачних бића.

Унутар поља социјалног делања Српска Православна Црква је прихватила и прихваћа унапређење моралног живота¹⁵ и социјалне правде¹⁶ у овом свету, а њени чланови су се укључивали и укључују (директно и/или индиректно) у друштвени живот управо залагањем за наведене идеале. По томе, као и по методама, поступцима и средствима реализације истих, Српска Православна Црква се, као религијска организација, јасно и гласно препознаје. Наиме, од степена конкретне реализације социјално-моралних идеала зависи и форма и суштина православне заједнице коју би требало постићи и очувати сталним развојем и квалитативним хуманим променама.

Потреба да се на социјално-моралним идеалима¹⁷ темељи православна заједница истицана је у посланицама Патријарха и Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве током XX века:

- „Благодарећи Божјој благодатној помоћи наш народ широм целе земље постао је јачи у вери, а кроз то јачи и у моралу“¹⁸.

- „Васкрсли Спаситељ је вечна истина, једина права и непомирљива вредност. Једино Он ствара у души хришћански мир, хармонију и сталоженост. Само такав хришћанин ствара науку просвећену Христом, уметност обасјану Христом, хуманост надахнуту Христом и морал освећен Христом. Такав хришћанин даје здрав пород и децу своју васпитава на начелима узвишеног учења васкрслог Христа Господа“¹⁹.

- „Нека наш сусрет са Христом Васкрслим у ове пасхалне дане буде наше састрадално учешће у жалости с породицама пострадалих, у ранама рањених, у сиротовању сиротих и бездомних, у прихватању и збрињавању изгнаних, у одвајању од уста својих и давању хлеба гладнима и жеднима и прогнанима правде ради. Овај свети васкршњи период прилика је да с љубављу посећујемо и братски помажемо унесрећене породице убијених, утамничених, погинулих, рањених и изгнаних Срба из Српских Крајина. Нарочито, пак, треба да се усрдно молимо Богу да нас у свим српским крајевима сачува од сваког зла и недаће“²⁰.

Зашто је истицана потреба да се православна заједница темељи на социјално-моралним идеалима? Одговори произлазе из резултата мултидисциплинарних истраживања појма и значења морала, по којима је морал истовремено и претпоставка и резултат историјског развоја друштва - резултат и претпоставка усложњавања социјалне структуре друштва, пораста и мењања потреба људи, поделе рада и специјализације. То значи да се морал јавља као универзални начин организације и развоја како друштва у целисти тако и његових организационо-институционалних исказа (организација света живота и света рада) и одређених људи.

Отуда су у посланицама Патријарха и Светог Архијерејског Сабора Српске

15 Миљевић, М, Пословна етика и комуницирање, Београд: Универзитет „Сингидунум“, 2009, стр. 139-149.

16 Исто, стр. 178-182.

17 Исто, стр. 85-94.

18 „Посланица Светог Архијерејског Сабора поводом десетогодишњице уједињења српске православне цркве“, Гласник: Службени лист Српске Православне Патријаршије, бр. 1, 1. (14.) јануар 1930, Београд 1930, стр. 3.

19 „Ускршња посланица Патријарха Српског Германа са Светим Архијерејским Сабором Српске Православне Цркве“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 3 и 4, март-април 1961, Београд 1961, стр. 75.

20 „Ускршња посланица Патријарха Српског Павла са свима архијерејима Српске Православне Цркве“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 3, март 1992, Београд 1992, стр. 39.

Православне Цркве задате и садржане функције морала у друштву: морална оријентација људи; регулација друштвених односа (уз помоћ моралних кодекса, традиције, религиозних норми и т.сл.), и одређивање перспектива и циљева историјског развоја човека, група, организација, институција и друштва. Кратко казано: тиме су задате духовне и практичне стране морала које се конкретно исказују као морално сазнање и морална пракса. Наиме, морал се истовремено јавља и као сфера друштвених односа, и као начин регулисања друштвених односа. Он у себи садржи морално сазнање (духовна страна) и моралну праксу:

- „Покушајте да одузмете човеку Бога, да га уништите у уму, савести и срцу човеку, и видећете како ће милосрђе, правда и љубав изгубити сву своју силу и како ће се друштво путем моралне покварености опет вратити временима насиља и варварства“²¹.

- „Очајно стање у коме се данас налази живот људи и народа и страшни догађаји који се одигравају, намећу питање: куда се то иде и где ће се dospети? Изгледа да на ово питање нико од смртних људи не може и не уме одговорити. Но тачан и реалан одговор на ово питање налази се само у еванђељу васкрслог Спаситеља. Тамо је она лествица спасења, којом Бог привлачи човека к себи и која је у стању да се спасе човечанство од пустиње мрака и смрти. Само светлост хришћанског учења и хришћанског морала може уклонити слепило са очију људи и народа и повратити их ка Христу, који је пут, истина и живот (Јов. IV, 6)“²².

Морално сазнање се формира у процесу васпитања и самоваспитања и испољава се у понашању човека, његовој моралној култури и истовремено се јавља као: начин регулисања живота друштва; начин социјалног континуитета; духовна страна морала (принципи, морална осећања и преживљавање), и као целокупно искуство људи. А регулација друштвеног живота се догађа на два нивоа: теоријско – рационалном (етика) и емоционалном (морално сазнање човека). Теоријска основа морала је етика: свеукупност етичких знања и принципа, као и субјективна морална убеђења.

Према томе, моралне представе људи су историчне – зависе од живота конкретно-историјског друштва, његове културе у дато време – и променљиве – мењају се на свакој етапи историјског развоја конкретно-историјског друштва. Основни елементи структуре морала су: владање; сазнање (убеђења, намере итд.); деловање (поступци); узајамни односи између сазнања и делања; моралне норме (најпростија форма тврдњи, на пример десет библијских заповести, и тд.); морални квалитети човека (врлине), који се исказују у његовим поступцима; морални принципи, који сачињавају моралну оријентацију човека (егоизам, алтруизам, ...); морални идеали (циљ развоја личности); више моралне вредности (слобода, срећа, и т.сл.), општељудски морални оријентирани. У посланицама Патријарха и Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве садржани су и елементи структуре етичког знања: целовитост моралних квалитета личности и моралне норме организационог и укупног социјалног живота.

Из анализе садржаја посланица Патријарха и Светог Архијерејског Сабора

21 „Посланица Његове Светости Патријарха Српског Господина Д-р Гаврила“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 10. (23), априла 1938, Београд 1938, стр. 250 и 251.

22 „Ускршња посланица Патријарха Српског Гаврила“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 8 и 9, 1. мај (18. април) 1940, Београд 1940, стр. 284.

Српске Православне Цркве произлази: а) да је морално сазнање човека битно социјално (реализује се у систему друштвених односа) и изражено је у: теоријском осмишљавању моралних норми и правила; субјективној основи моралности (разумевању човекових моралних норми, његових моралних осећања); оцени појава, процеса и односа у и средине које га окружују; моралном саосећању, и б) да је морална пракса човека нераскидиво (органиски) повезана са његовим моралним сазнањима. Ово због тога што је морална пракса облик и садржај људске делатности у и посредством организација света рада и света живота - њихово понашање. Она је саставни део, односно треба да буде саставни део свих видова друштвених односа (економских, социјалних, политичких, правних, ...). Морална пракса се састоји од моралних поступака (деловање или одсуство деловања) и целовитости поступака (линије понашања). Деловање се убраја у поступке при присуству мотива и циља деловања. Ово због тога што морал као интегрална целина у себи садржи: циљ моралног деловања; мотив и/или мотиве деловања; оријентацију на моралне вредности; средства за достигнућа (моралне норме) и оцену резултата деловања у и организације света рада. За тај систем треба да су карактеристична следећа обележја: хуманизам (човек – највиша вредност); присуство идеала, виших циљева; пробирљивост у избору средстава за досезање циља; нормативна регулација односа међу људима и људски добровољни избор оријентације на добро, на корисно, на праведно, ... – на хумано и људско²³. Као основна форма моралне праксе јављају се морални односи. А морални односи се реализују у моралним чиновима (конкретним поступцима владања) који и сачињавају морално понашање људи. Органиски део моралног понашања људи јесте њихово делање у и посредством организација света рада и света живота. Морални чиновци могу бити како сазнајни тако и интуитивно – осећајни, а закони морала су истовремено објективни, универзални, од општег значаја, потчињавају све процесе живота друштва, и субјективни, они су осмишљен и добровољни избор сваког човека. На то својим садржајем указују и доказују посланице Патријарха и Светог

23 Нагласак у Посланицама Патријарха и Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве је стављен на потребу вођења врлинског живота, у чему се питање моралних норми ставља у положај производа вођења врлинског живота. Циљ је учинити да друштво осигура учвршћивање параметара јавног морала, на основу којег би се остатак друштва требао равнати, како у тренутном времену, тако и посебно у будућности. Све то води ка стабилном и успешном друштву. Као индикативан пример наводи се непосредно завршени светски рат, у којем се по речима Архијереја јасно видело да је нашим непријатељима недостајало вере у Бога као извора врлинског живота и јавног морала. Уп. „Посланица Архијереја Уједињене Српске Православне Цркве“, Гласник: *Службени лист Уједињене Српске Православне Цркве*, бр. 1, 1. (14.) јула 1920, Београд, 1920, стр. 2-4. Уп. „Васкршња посланица Патријарха Варнаве“, Гласник: *Службени лист Српске Православне Патријаршије*, 1. (14.) мај 1932, Београд, 1932, стр. 133-136. Осим тога, са истим циљем у неколико наврата се позива на безусловну слогу и љубав према другим народима у заједничкој држави ради општег напретка друштва. Уп. „Новогодишња посланица Св. Архијерејског Сабора“ Гласник: *Службени лист Уједињене Српске Православне Цркве*, бр. 1, 1. (14.) јула 1920, Београд, 1920, стр. 12-14. Уп. „Божићна посланица Патријарха Димитрија“, Гласник: *Службени лист Уједињене Српске Православне Цркве*, бр. 11, 1. (14.) децембра 1920, Београд, 1920, стр. 161-164. Велики проблем који је директно узрокован слабљењем јавног морала јесте експанзија криминала на коју указује Патријарх Димитрије. Уп. „Васкршња посланица Патријарха Димитрија“, Гласник: *Службени лист Српске Православне Патријаршије*, бр. 8, 16. (29.) априла 1921, Београд, 1921, стр. 113-116. Оно што је најважније од свега наведеног јесте постојање јасног решења свих наведених друштвених аномалија. Патријарх Димитрије недвосмислено наводи да је враћањем што више појединаца у црквени начин живота једини начин превазилажења свих појава које директно угрожавају физички опстанак друштва. Уп. „Божићна посланица Патријарха Димитрија“, Гласник: *Службени лист Српске Православне Патријаршије*, бр. 24, 16. (29.) децембра 1921, Београд, 1921, стр. 405-408.

Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве у истраживаном периоду. Оне садрже и категорије етике: „добро”, „морални дуг”, „поштење” и „савест”²⁴. Категорија доброг јесте начело које конструише систем моралних појмова и етичког знања. Категорија моралног дуга изражава индивидуално испољавање доброг и мотив је за моралне поступке, а категорије поштење и савест, ... откривају садржај моралног задатка човека. Према томе, категорије етике одређују: циљеве развоја човека, организације, институције, заједнице и друштва; универзална значења моралности (појмови „добро”, „праведно”, „срећа” и т.д.); садржај моралног сазнања индивидуе (појмови „част”, „поштење”, „савест” и т.д.). Друге категорије утврђују негативне моралне принципе (општи појам „зло”, „неправда”, „несрећа”, „непоштење”, ...):

„Пре свега старајмо се да у највећој могућој мери будемо достојни своје хришћанске вере, њеног Јеванђеља, њених начела и руководства кроз живот на земљи. Свима силама се трудимо да чврсто стојимо под благословом Цркве Христове и њених благодати и да ниједно чедо нашега народа не скрене и не залута са наших светосавских путева, тражећи воде живе на туђинским пагубним и отровним изворима. Приберимо се духовно и појачајмо своје редове морално, јер нам првенствено те снаге требају нарочито у тешкој данашњици. У колико наши редови у томе оскудевају, сви се својски старајмо да све недостатке попунимо. Пре свега апелујемо на свештенство оба реда и све остале просветне раднике и раднице и препоручујемо им:

„Синови и кћери нашега народа, немојте ни изостати ни закаснити нигде где вас чекају родољубиве просветитељске и чуварске дужности у области духа и морала, биле оне црквене или друштвене, отачаствене и свенародне или месне и обласне. Не жажалите ни времена ни жртава, него им се својски предајте и апостолски им служите, свом душом и снагом својом. Ваше дужности према држави и народу су данас веће него икада: предајте им се истински и народски, хришћански и југословенски, па ће и Божји благослов почивати на жељеним плодовима вашег рада. – Тако на вас апелује Свети Архијерејски Сабор Српске Православне Цркве”²⁵.

Према резултатима наших анализа садржаја посланица Патријарха и Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве присутне су православне карактеристичне црте емоционално – осећајног и рационално – теоријског нивоа моралног сазнања: јављају се као субјективна страна моралности; тесно су узајамно повезане (то је испољено у нормативно – вредносним својствима моралног сазнања); формирају се историјски – стално се развијају, мењају, а понекад и понегде регресирају.

У посланицама се указује на духовну потребу да морална сазнања и морална пракса у и организацијама света живота и света рада произлазе из темељних особина морала. Наиме, православни морал је једно од форми друштвеног сазнања. Он је друштвеног порекла и његов садржај је одређен конкретно – историјским условима – духовним, посебно културним парадигмама и материјалним факторима. Зато морал има, или треба да има особине, заједничке за све форме друштвеног сазнања (здравог разума, религије, науке, уметности, идеологије), односно да укључује у себе: социјално – економску условљеност постојања; утицај на процесе и односе у организацијама и између организација – у друштву, и међусобни утицај на друге

24 Уп. „Васкршња посланица Патријарха Димитрија“, Гласник: *Српске Православне Патријаршије*, бр. 8, 15. (28.) априла 1928, Београд, 1928, стр. 121 и 122.

25 „Патријарх Српски Гаврило са Светим Архијерејским Сабором – божићна посланица“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 1, 1. јануар 1941 (19 децембар 1940), Београд 1941, стр. 2.

форме организационог, тј. друштвеног сазнања. А битна и актуелна специфична особина морала јесте императивност (од лат. императиве – наређивати) – потреба за одређеним понашањем, испуњавање моралних налога. Императивност морала омогућава: усаглашавање интереса личности са интересима организације, односно друштва; утврђивање приоритета друштвених интереса, и истовремено императивност не ограничава слободу личности (са изузетком њеног негативног испољавања у процесу владања и делања). Ваља подсетити да је Имануел Кант први формулисао категорички императив – свеопшти морални закон: „...Поступај само сагласно са таквом максимом, руководећи се којом, ти истовремено можеш пожелети да она постане општи закон“²⁶. Битне особине категоричког императива су: да је он урођено знање; његове потребе се испуњавају безусловно и добровољно; испољава се у максими само тада када је мотив поступка осећање дуга; изражава међусобне односе између слободе испољавања воље и моралне неопходности. „...Поступај тако, као да се увек односиш према човечанству... као према циљу и никад се не односи к њему само као средству.“ (И. Кант).

Регулативна функција морала (нормативност) остварује се преко и помоћу норми (правила, заповести и т.д.). Уз помоћ норми: усмерава се владање и делатност људи; успостављају се друштвени односи на основу позитивних квалитета (поштење, међусобна помоћ, солидарност, милосрђе); упоређују се морални квалитети индивидуе са потребама организације, односно друштва; подстицање споља претвара се у унутрашњу оријентацију личности, део њеног духовног света, остварују се моралне везе међу поколењима људи.

Морална православна пракса познаје и упражњава два типа норми: забране, које указују на недопустиве форме понашања (не укради, не убиј, и т.сл.) и обрасце – жељена варијанта понашања (буди добар, буди частан). А битна карактеристика моралних процена јесте да се оне састоје: од самопроцена човека (оцене његовог владања и делања); од оцена понашања човека од стране других људи и друштва, његових мотива и сагласности са моралним нормама. Форме процене су: одобравање (сагласност) и порицање (несагласност). Отуда се као важни проблеми етике јављају проблеми истинитости моралног суда и моралних процена. Из досадашњег етичког наслеђа произлази да је објективни критеријум истинитости моралног суда и моралних оцена и процена усклађеност човековог деловања (или групе) са друштвенима интересима.

Из суштине садржаја посланица Патријарха и Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве у истраживаном периоду произлази: анализа наведених идеала јесте основа за све анализе социјалне делатности а тиме и социјалне политике – за анализу остваривања јединства грђанства и заједнице. Српска Православна Црква је била и јесте свесна да сви идеали нису за све грађане Србије били и јесу једнако прихватљиви. Она на то упозорава и указује на специфичност околности у којима се о њима размишља²⁷. А то што сви идеали нису хармонички повезани у целини у задњих сто година него су неретко били и јесу супростављени указује на то да је и на овом нивоу реч о преференцијама – о конкретним условима људских (па и политичких као и социјалних) деловања.

26 Максима је субјективни принцип воље индивидуе, његов емпиријски мотив понашања.

27 Уп. „Божјиња посланица Патријарха Варнаве“, Гласник: Службени лист Српске Православне Патријаршије, бр. 1, 1. (14.) јануар 1931, Београд, 1931, стр. 5-7.

Ваља имати на уму да је Српска Православна Црква деловала и делује у различитим концептима заједничког живота, тј. конкретно операционализованим политичким доктринама (либерализму, конзерватизму, социјализму) које уз начелне слике пожељног поретка укључују и начине деловања којима се такав поредак може постићи и очувати. Наиме, политичке доктрине утемељују политичка, а самим тим и социјална деловања, легитимишу политичке заједнице, и не само њих, и представљају суштинске претпоставке критике и одбацивања неких већ успостављених политичких и социјалних форми. Према њиховим формама и садржају Српска Православна Црква је имала изразит критички став.

Из посланица Патријарха и Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве произлазе поимања слободе²⁸ и моралности²⁹ као темељних проблема сваке политике, а превасходно социјалне политике. Ово поимање се исказује у указивању на потребу за остварењем услова (и димензија слободе³⁰) који морају да буду задовољени да би се човек могао сматрати слободним. Реч је о: објективном постојању више отворених могућности; свести о алтернативним могућностима; аутономном избору међу могућностима; делатност у складу с аутономним избором; одсуство принуде и одређени степен контроле над битним чиниоцима ситуације³¹. Међутим, резултати научних анализа казују да постоје различите посебне димензије слободе. „Прво, постоји разлика између слободе воље и слободе делатности. Друго, разликује се наглашавање спонтаности слободне делатности, њене непосредности

28 Ако је морал са својим атрибутима добро и зло својство бића које је у стању да се самоодређује или, што је једно и исто – да је морал израз и облик слободе, тиме је дата једна онтолошка, бивствена одредба или дефиниција. Таква дефиниција мора изаћи из оквира функционално–телеолошког и каузалног разумевања и објашњења морала зато што формирано људско биће цени моралне особине не само зато да би помоћу њих остварило неке друге корисне сврхе и не само зато што друштвена средина врши на њега притисак да такве особине код себе развија, већ их цени и као такве, да би било таквим – без таквих особина људско биће није пуно као људско биће, није личност. Видети шире у: Кангрга, М, Етика: Основни проблеми и правци, Загреб: Голден маркетинг–Техничка књига, 2004.

29 Моралност се може, према социолошко–методолошкој лектури, дефинисати као један од облика друштвености, друштвене свести човекове, а социјално–организациона моралност као један од облика и конкретизованих исказа социјално–организационе свести („Онај који не може да живи у заједници или коме ништа није потребно, јер је сам себи довољан, није део државе, те је или звер или бог“ — каже Аристотел). Отуда битно и актуелно питање: где почиње моралност? Из резултата анализа социјалне делатности произлази да моралност почиње онде, где и када човек своју индивидуалност усклађује са захтевима заједничког живота – са захтевима организационог живота, тј. живота у организацији и посредством организације света живота и света рада. Што се понекад истински морално вредно и добро понашање састоји чак у кршењу неке устајале, постојеће форме друштвених односа, односно организацијских односа то ништа не говори против ваљаности и чињеничке заснованости изнете одредбе морално доброг, јер и кршење постојеће друштвености може добити своју вредност и оправдање у име нових, виших облика друштвених и међуљудских односа у организацијама и посредством организација света живота и света рада – хуманијих, људских. Исто.

30 „Ми сада знамо да морамо правити разлику између: слободе воље и слободе акције, позитивне и негативне слободе, објективне и субјективне, апстрактне и конкретне, дескриптивне и нормативне, природно стечене и зависне од околности, апсолутне и релативне, формалне и делотворне; самоуништавајуће и стваралачке, репресивне и ослобађајуће. Такође треба да правимо разлику између политичке, економске и културне слободе; слободе појединца, слободе различитих посебних група (нације, класе, расе, пола) и универзалне људске слободе; слободе самоодређења, самоостварења и самостварања; спонтане слободе и слободе засноване на знању, слободе која уводи радикалне новине у постојећи поредак и слободе која претпоставља поредак и нужност.“ – Марковић, Михајло, Слобода и пракса, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997, стр. 59.

31 Скуп свих ових неопходних услова чини дефиницију слободе.

и ирационалности жеља, којима не претходи никаква концептуализација, и, с друге стране, уверење да су неопходне претпоставке слободе – рационално мишљење, знање, ум. Трећа је разлика између дескриптивног и нормативног појма слободе. Четврта: између негативне слободе (у смислу одсуства препрека нашој делатности) и позитивне слободе (у смислу моћи да се достигну неки жељени, одабрани циљеви). Пета је разлика између слободе појединца, слободе посебних људских група и заједница, и универзалне људске слободе. Шеста је дистинкција између релативне и апсолутне слободе. Седмо, слобода има различит смисао у разним областима друштвеног живота, па се у том смислу разликују политичка, економска и културна слобода. Најзад, осмо, с обзиром на поредак који важи у свету и друштву, могућност слободе може се доживети само у оквиру неког рационалног поретка или се може схватити као превазилажење сваког поретка, као радикална новост.³² У основи ових димензија, како се истиче у посланицама, јесте конкретни човек са својим типичним људским карактеристикама:

1. „самосвет: свест о себи и као телу у физичком свету и као духу који опажа, мисли, сазнаје, процењује“ – „која је у почетној фази слободе статична, фрагментарна, потпуно окренута области актуелне егзистенције, постаје више историјска, холистичка, динамичка. Човек постаје живо свестан прошлости и прошлих могућности, идеолошких сила које владају његовим животом, сукоба између актуелног сиромаштва и потенцијалног богатства бића“;
2. „критички став према свету и према себи, узимајући у обзир могућности промене и развоја“ који, према М. Марковићу, значи критику „личних препрека, супарника и непријатеља, порока гомиле, својих „грешака“, сада иде много дубље и претвара се у критику основних друштвених установа и структура које сакате људске животе, у критику свога сопственог, ранијег суперега, своје сопствене површности, егоизма, конформизма и кукавичлука. Крајњи циљ ове критике није самоуништење, нити пука катарза, привремено попуштање напетости“, већ
3. „практично превазилажење постојећих ограничења и намерно стварање новог у материјалној околини, друштвеним установама, обрасцима понашања, начину живота“ – „превазилажење неаутентичне, отуђене егзистенције, измена свога карактера, изградња новог животног пројекта, залагање за друштвену промену која ће се окончати уклањањем установа и сила које коче вишедимензионални развитак и траће људски потенцијал. Када се једном направи ова разлика у појму нашег ја и увиди могућност рашћења критичке и стваралачке моћи самосвести, постаје могуће да се помири очигледна чињеница друштвеног условљавања са слободом као самоостварењем, као способношћу да се превазиђе условљени површински слој људске личности и оживотвори раније занемарена, дубља, аутентична потенцијална структура свога бића“³³.

Српска Православна Црква је своје залагање за слободу утемељила на самом основу поимања слободе у учењу Православне Цркве. Чињеница да је човек створен као слободно биће у чијој се слободи, по речима Светог Јустина Ћелијског одражава свесавршена Слобода Божија³⁴, јасно ставља борбу за идеју слободе као један од основних задатака свим православним хришћанима. О томе говори још

32 Исто, стр. 8 и 9.

33 Исто, стр. 16-18.

34 Уп. Поповић, Јустин, Догматика Православне Цркве, I, Београд-Ваљево, 2003, стр. 278.

један великан српског богословља XX века, Свети Николај Жички³⁵. Он наглашава да је слобода, поред братства и љубави, једна од три основне јеванђељске идеје за које се православни хришћани непрекидно боре кроз историју насупрот свим светским заблудама у тумачењу слободе.

Једнакост је једна од основних вредности за коју се залагала и залаже, сагласно духу и учењу хришћанства, Српска Православна Црква прихватајући став да све манифестације једнакости „имају за циљ да реше кризу у животним намирницама“ иде даље. Наиме, у посланицама се директно или индиректно разликују три димензије једнакости:

формална – доследну примену истих законских норми за све. За Српску православну цркву није важно ко си већ како си третиран и како поступаш у односу на закон; једнакост могућности или једнакост почетних шанси – сви појединци треба да су у приближно истим стартним позицијама, а да се на основу искључиво индивидуалних заслуга, касније постане једнак или неједнак у односу на друге; једнакости исходаа – сигурносни заштитни механизам заснован на одговарајућој надокнади и системској редистрибуцији у корист оних којима је потребна помоћ (духовна, материјална, психичка) којом се спречава довођење у питање темељних принципа православне једнакости.

Српска Православна Црква настоји да искорачи из либералних начела демократије по којима је појам једнакости у пракси схваћен као једнакост свих грађана пред законом (правна једнакост) док су све остале врсте и облици одбачени као утопија и закорачи у социјалну праксу саборности, сигурности и заштите индивидуа и грађана. Реч је о фундаменталном праву човека, сматра Српска Православна Црква, на једнаку бригу и поштовање. Оно је засновано на општеприхваћеном православном хришћанском схватању да се једнакост у Цркви препознаје у служењу свих – сви су позвани да служе једни другима³⁶. Почетна позиција се у односу на такав приступ показује као иста јер је условљена чињеницом рађања, чиме могућност борбе за једнакост постаје иста. То постаје потпуно јасно ако разумемо појам јединства дарова и служби у учењу Православне Цркве, о којем говори Свети Апостол Павле у 12. глави своје Прве Посланице Коринћанима³⁷. Њено тумачење које нам доноси Свети Јустин Ћелијски детаљно објашњава какво је православно хришћанско поимање једнакости, из чега се јасно наглашава његова јединственост³⁸.

„Златом ће даривати Спаситеља Христа они што дају од свога прихода и труда у славу Божију и у корист својих ближњих; они што помажу болесне, сирочиће, путнике, браћу нашу, децу Божју, чије невоље и страдања Бог осећа као своје невоље и своја страдања.

Сматрамо за потребно, браћо и сестре, да вам на данашњи велики Празник нарочито ставимо у дужност хришћанске врлине узајамне помоћи и братске љубави

35 Уп. Велимировић, Николај, „Рехабилитација тела“, Сабрана дела, Књига 2, Шабац, 2013, стр. 91.

36 Прва Посланица Светог Апостола Петра, 4,10. (1 Пет 4,10)

37 „И ове постави Бог у Цркви: прво апостоле, друго пророке, треће учитеље, затим чудотворце, онда дарове исцјељивања, помагања, управљања, различитих језика. Јесу ли сви апостоли? Јесу ли сви пророци? Јесу ли сви учитељи? Јесу ли сви чудотворци? Имају ли сви дарове исцјељивања? Говоре ли сви сви језике? Да ли сви тумаче?“ Уп. Прва Посланица Коринћанима Светог Апостола Павла, 12, 4-30. (1 Кор 12, 4-30)

38 Уп. Поповић, Јустин, Тумачење Посланица Прве и Друге Коринћанима Св. Апостола Павла, Београд, 1983, стр. 153-170.

међу вама. Свима вама добро је познато колика је оскудица у нашој земљи ове године у храни услед велике суше и мраза, који су владали с пролећа и у току лета. Зато вам препоручујемо оно што и свети Јован Крститељ препоручује: који има две хаљине нека да онеме који нема; и ко има хране нека чини тако (Лк. 3, 11). И Спаситељ каже: свакоме који иште у тебе, подај (Лк. 6, 30), али тако: да не зна левица твоја што чини десница твоја (Мт. 6, 3). Сви смо позвани да тако чинимо, јер су свима нама упућене речи Господње: Будите милостиви као и Отац ваш што је милостив... Јер каквом мером дајете онаквом ће вам се вратити (Лк. 6, 36, 38)³⁹.

Правду је Српска Православна Црква перципирала и веома често операционализовала као прву врлину човека (арете = „изврсност“, „снага“, „храброст“) и друштвених установа, а истину као прву врлину система мишљења. То значи да се закони и установе, ма колико били рационални, ефикасни и добро уређени, морају реформисати или укинути ако су неправедни. Ово због тога што је правда критериј права, односно одређена људска врлина, морални став или уверење – „ни по бабу, ни по стричевима, већ по правди Бога истинитога“. То значи да је основна идеја правде непристрасност⁴⁰, да свака особа поседује неповредивост засновану на правди коју чак ни друштво благостања не може да пренебрегне. Реч је о начелу по коме је Српска Православна Црква процењивала и процењује правне, моралне, друштвене и политичке поступке, процесе, односе и понашања. Ово због тога што се у „самом језгру појма правде налази ... принцип једнакости која може бити формално-правна или стварна, зависно од идејног или идеолошког схватања правде. Једнакост је мерило праведности одређених друштвених норми. Оне на једнак начин треба да важе за све и свакога, за појединце или друштвене групе.“ Српска Православна Црква је једнакост схваћала и схваћа као умну, примерену једнакост. И у томе она сабира оно битно људско што произлази из историјског развоја умног и рационалног поимања: „поштено живети, другоме не шкодити, свакоме своје дати“; софистичког указивања на природну и конвенционалну правду; Платоновог превазилажења дихотомије природно-конвенционалног и функционалистичког третирање правде као највише врлине државе⁴¹: праведна је она држава у којој свако има и ради оно што му припада, и не меша се у оно што припада другоме; Аристотеловог одређења правде као средине између неправде и мешања у оно што припада другом, односно његовог разликовања дистрибутивне (која одређује колико је нечији удео у државним ресурсима) и ретрибутивне – која одређује каква треба да буде надокнада за повреду. Наиме, Аристотел је остварење правде видео у држави: правда је добро за којим тежи држава. Она је општа врлина из које треба да произлазе све остале. И, најзад, правда је, по Аристотелу, средина која се остваује у закону. Правда је уточиште слабијих, док се јачи о њој не брину. У Аристотеловој филозофији правде постоје њене две основне врсте: расподељујућа која се развија на основама сразмерне једнакости, док уједначавајућа правда полази од безразличне аритметичке једнакости свих. За православне хришћане, извор правде и истине јесте

39 „Божјиња посланица Његове Светости Патријарха Српског Викентија са Светим Архијерејским Сабором“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 11 и 12, новембар-децембар 1952, Београд 1952, стр. 241 и 242.

40 Видети о томе више у: Ролс, Џон, Теорија правде, Подгорица, ЦИД – Београд, Службени лист, 1998.

41 Тадић, Љубомир, Политиколошки лексикон, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1996, стр. 172 и 173.

Онај који јесте Правда и Истина, док се једнакост носи љубављу која опет долази од Онога који јесте Љубав. Из тога произилази да је за православне хришћане суштина борбе за правду потпуно супротна од борбе за себе. Она је утемељена у борби за другога. Међутим, православно богословље не искључује улогу закона у остваривању правде. Поимање закона у учењу Православне Цркве и његову улогу у хришћанском животу најбоље можемо разумети уколико обратимо пажњу на прву главу Јеванђеља по Јовану⁴². Овај јеванђељски одломак нам открива хришћанску перспективу у којој је закон потреба на путу до благодати одн. Истине. Пребивање у Истини је природно стање човека, а тамо где нема благодати, потребан је закон. Осим разумевања односа човека према закону, ова перспектива истовремено даје и објашњење релације између Старог Завета, са једне стране, као савеза између Бога и човека који почива на Закону, и Новог Завета са друге, као савеза између Бога и човека који је испуњење Закона и стицање Благодати. Објашњавајући наведени јеванђељски одломак, о закону као изразу Божије милости и као мосту између милости и пропасти, веома детаљно говори раније поменути Свети Николај Жички⁴³. У нововековној филозофији, на пример, код Канта, слобода воље јесте онај елеменат из кога се конституишу право и правда. У филозофији утилитаризма гледиште корисности је пробни камен правде. Најпознатија новија филозофија правде је Ролсова која се ослања на Канта: свакоме се дозначава једнако право на највећи могући систем основних слобода који мора бити сагласан са слободом свих. Други, првом подређени принцип у Ролсовој филозофији правде изискује, у вези са свим постојећим друштвеним и економским неједнакостима, доказ да у датој ситуацији она доноси најмање повлашћеним лицима још увек највећу могућу корист. Идеја социјалне правде представља окосницу свих истинских учења, од којих су најдоследнија она која као критеријум правде захтевају једнакост добара. Остварење правде у антагонистичком друштву неједнакости остаје увек само постулат. Правду, доиста, увек траже слаби, као што слободу траже угњетени⁴⁴. Њима, у свим временима и на свим српским просторима, у томе помаже, рационално и умно, у свим могућим облицима Српска Православна Црква. У томе и јесте њен значај и величина – потреба и актуелни путоказ.

„Ретко је када у историји човек толико тежио за добрим животом и срећом као данас. Он настоји да то оствари по сваку цену, често заборављајући да сви људи имају право на то исто и за себе и за свој дом. Ту потребу за људском срећом на овом свету, благословио је и сам Спаситељ. Он је сва добра овог света ставио у службу човековој души и човековом спасењу. Његова најпознатија проповед, чувена Беседа на гори, назива блаженим све који деле милост, који чувају чистоту срца, који граде мир у свету, који пате због неправде, који су понижавани и одбацивани, који плачу за све што омета духовни напредак и праведније међуљудске односе. Али је све нас опоменуо, да ће нам сва добра овога света бити узалудна мука, ако заробимо душу своју светским бригама. Он је казао: ‘Јер каква је корист човеку ако сав свет задобије а души својој науди’ (Мат. 16, 26). А сви знамо из искуства да немирно срце и нечиста савест не могу бити умирени ни сјајем, ни раскошним оделом нити било чиме на овоме

42 Јеванђеље по Јовану 1,17 (Јов 1,17)

43 Уп. Велимировић, Николај, „Нове Беседе под гором“, Сабрана дела, Књига 4, Шабац, 2013, стр. 207-212.

44 Тадић, Љубомир, Политиколошки лексикон, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1996, стр. 173 и 174.

свету, осим покајањем и враћањем моралној чистоти и праведности. Препоручио нам је и свој мир, мир без страха, мир правдени, мир у којем се не плаши срце човеково (Сравни Јн 14, 27)⁴⁵.

Толеранција, односно подношљивост, трпељивост, сношљивост другачијих мњења и мишљења, нарочито религиозних убеђења и политичких, односно филозофских погледа за Српску Православну Цркву је значила и значи слободу савести. То је оно, да будемо прецизни, што заснива јавно расправљање о различитим религиозним и филозофским уверењима помоћу којих је могућ напредак људског рода. Ту непорециву врлину отворености деловања Српске Православне Цркве: поштовање других, једнакост свих веровања и мишљења, убеђења да нико нема апсолутну истину или право, суоснове њене широкогрудости. Из релевантних анализа садржаја деловања Српске Православне Цркве произлази да је без врлине толеранције, демократија територијално-политичког система превара, јер нетолерантност води директно у тоталитаризам без обзира о ком нивоу и садржају организовања и управљања се ради. Наиме, подразумевајући слободу онога који мисли другачије, Српска Православна Црква штити грађане од ирационалне репресије, тј. психофизичког терора и тиме темељито помаже развој свих облика и садржаја хуманости и мирољубивог решавања личних, групних и заједничких друштвених сукоба. То даље значи да се толеранција, о којој је реч, не може одвојити и раздвојити од аутономије. Наиме, толеранција коју баштини Српска Православна Црква показује и доказује да она није незаинтересована и равнодушна према свету и друштву (плуралистичком које почива на, признавању разлика, на разноврсности обичаја и облика живота) него да негује и упражњава критичку свест која је способна да у тренуцима сукоба и конфликтним процесима и односима са разумевањем прати и поштује мисли и осећања других, да у поступцима са другима има обзира и да та и таква обзирност представља аутономан чин. То захтева сталну консолидацију толеранције и њен континуирани раст и ширење, али, исто тако је логично да отварање без граница, без мере, производи одређени страх – где идемо и докле ћемо стићи? Где завршава толеранција а започиње претерана попустљивост? То су била и јесу битна и актуелна питања која је отврала и отвара Српска Православна Црква. Она их никад није затварала нити намерава да затвори – толеранција започиње као верска толеранција. Њиховим затварањем затворила би се потреба за науком о вери, за науком која анализира и промишља толеранцију у Православљу – она није света наука, већ наука о светом. Ми о православној вери не говоримо језиком вере, него језиком науке о вери – језик науке о вери је појмовни, а језик веронауке симболички – „говор о светом језиком световног“.

Српска Православна Црква је полазила и полази од императива о узајамном поштовању, од претпоставке да појединци имају различита мишљења о ономе што је за њих добро а осим тога имају моћ самоодређења како би стигли до тог добра. Слобода коју брани Српска Православна Црква није само „негативна“ слобода (или „слобода од“ (=одсуство вањске препреке); слобода од наметања вањске препреке и/или принуде социјалном деловању човека по властитој вољи него и „позитивна“ слобода, слобода за деловање које одговара вољи (појединачног или колективног) субјективета, слобода самовладања и конструисања сопственог

45 „Ускршња посланица Његове Светости Патријарха Српског Германа са свима Епархијским Архијерејима Српске Православне Цркве“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 4, април 1979, Београд 1979, стр. 78 и 79.

живота, те тако представља испуњење социјалног простора успостављеног негативном слободом и на тај начин човек мора себе појмити као човека.

Исто тако Српска Православна Црква сматра да се не може тек тако тврдити да је толеранција вредност по себи. Зашто? Одговор налазимо у социјалној сфери: толеранција слави ред и друштвену кохезију, пошто разликује институционалне моћи. Актуелна је и битна мисао Х. Маркузеа, за кога је толеранција „сама по себи циљ само када је истински универзална, практикована од стране оних који владају и оних којима се влада, господара и слугу, крвника и њихових жртава“. Што значи да толеранција не сме да буде дискриминисана, да се не могу толерисати лаж и грешка. Неке идеје не треба да буду изражене, неке политике не треба предлагати, нека понашања не треба дозвољавати. У супротном, „толеранција се претвара у инструмент за опстанак ропства“, с обзиром да „толеранција према слободи изражавања представља начин да се побољша, да се напредује ка ослобођењу, не зато што не постоји једна објективна истина и побољшање мора да буде неизоставно компромис између различитих мишљења, већ зато што постоји једна објективна истина која се мора открити, која се препознаје само кроз учење и разумевање онога што се може и што се мора урадити у циљу побољшања среће људског рода. То заједничко и историјско „мора“ није непосредно видљиво, није на дохват руке: мора се открити тако што ће се поћи од „пресецања“, од „поделе“, од „уситњавања“ датог материјала, раздвајајући праведно од неправедног, добро од лошег, исправно од неисправног. Субјекат чије „побољшање“ зависи од напредне историјске праксе је човек док је човек, а таква универзалност се одражава на расправу која не искључује а приори ниједну групу појединаца⁴⁶. А Г.В.Ф. Хегел ће додати: „сви народи знају да је религиозна свест она у којој они имају истину, и религију су увек сматрали за своје достојанство и за недељу свога живота“. И ми то прихватамо. Потврду за то налазимо у протеклих сто година социјалне делатности Српске Православне Цркве, а посебно између два светска рата – мало ли је?

„Сваки човек, драга децо Божија, живи свој живот, свако на свој начин, али сви са страхопоштовањем пред вечним истинама и тајнама света и живота. Са свих страна путевима бројних научних грана прилази човек истинама света. Ма коликон било умно јаки, ма са које стране света прилазили, његову последњу истину својим умом не можемо обухватити. Као што сваки разуман човек све што жели да има, или постигне, прво смисли па онда приводи у дело. Тиме човек опонаша свога Створитеља. Он је све замислио пре него што га је створио. Он је задао Земљи да постане позорница живота и наше људске драме пре него што јој је одредио место у породици сунца које нас греје и у Име Његово живот изучаује. Свакоме народу дао је понеки посебан дар Духа Животворног, да би човекова историја била јединство мноштва и разноликости, да би у хармонији и узајамном разумевању са другим живео сваки човек, сваки народ. Своје Јеванђеље Спаситељ је наменио свима народима, шаљући Своје ученике у свет с налогом: 'Идите и научите све народе крстећи их у име Оца, и Сина, и Светог Духа' (Мт. 28, 19)⁴⁷.

46 Herbert Marcuse (or. Herbert Marcuse), „La tolleranza repressiva“, u R. R Volf, B. Mur, H. Marcuse (or. R. P. Wolff, B. Moore, H. Marcuse), „Critica della tolleranza“, izdanje *Einandi*, Torino, 1968., str.85.

47 „Ускршња посланица Његове Светости Патријарха Српског Германа са свима Архијерејима Српске Православне Цркве“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 3, март 1987,

Закључак

Теоријско-методолошка промишљања, као и конкретно емпиријске анализе указују да је научно истраживање односа најтеже – да је категорија однос најтежа категорија, коју је скоро немогуће савладати. Истовремено реч однос је једна од оних речи која се изузетно често употребљава, како у науци тако и у свакодневном говору, а да при томе они који то чине нису довољно свесни шта све садржи поменута категорија – које све димензије и аспекте у себи носи. Наиме, изведено је изузетно много научних и стручних истраживања из области односа религијске организације а да претходно није дефинисан сам појам односи, или не у потребној и могућој мери, а да не зборимо о операционализацији овог појма на ниво индикатора и истраживачких инструмената.

Шта су односи? Који конститутивни елементи чине односе? Са којим категоријама поредити односе? Како односе увести у истраживачке концепте? Ово су само нека претходна питања са којима се сусрећу истраживачи који на научно валидан начин приступају предмету истраживања.

Из наше теоријско-емпиријске анализе произлази да односи Српске православне цркве спадају у фундаменталне категорије – онтолошке и логичке, што упућује на опрезно истраживање. Ово и због тога што се обично под појам однос подводе везе између субјеката, затим везе између објеката, па се збори о односима међу људима, о односима између појединца и друштвене групе, појединца и органазације, о односима између група, о односима између организација и заједница, институција и заједница, о ... А, у науци се често говори о односу између узрока и последице, о односима између делова и целине, између општег, посебног и појединачног. Самим тим што су односи редуцирани или подведени под категорију релације, везе упућује на размишљање о томе да односи нису самостални – да су лоцирани на релације најмање две појаве: између човека и другог човека, између човека и религијске организације, ..., између религијске организације и нације, па се може условно зборити о томе, али само условно, како су односи изведени из неких других појава, како су притиснути појавама између којих егистирају. А емпиријске генерализације указују да односи, иако недовољно аутономни (изведени из других појава) у каснијим фазама попримају релативно самосталан вид егистенције и повратног деловања.

Према нашим спознајама односи Српске православне цркве су изведени из социјалних процеса, из садржине, из суштине социјалног збивања у конкретном времену и дефинисаном националном простору и као такви они су облик, начин, форма егистенције садржине процеса, суштине социјалних кретања и раста – промена, развоја и модернизације социјалне делатности. Као изведени из социјалних процеса (из садржине, суштине) односи Српске православне цркве могу да делују и самостално (релативно) и повратно на те и такве процесе.

У поређењу са процесима (социјалним садржинама, суштинама социјалних збивања и кретања) односи су ужи и редукован појам – као облик, као начин егистенције садржине, реализације одређеног социјалног процеса. Отуда односи Српске православне цркве могу бити тесни, уски за одређене социјалне садржине (процесе) и веома је тешко за богатство процеса наћи, успоставити и конституисати адекватне, флексибилне односе. Наиме, социјални процес детерминише односе

Српске православне цркве, а адекватни односи повратно делују на социјалне процесе и исте стимулишу. Из овог произлази, и теоријски и практично актуелна и битна, потреба за сталним критичким промишљањем сложене праксе између социјалних процеса и односа Српске православне цркве – свака промена социјалних процеса захтева адекватну промену односа, а свака промена односа тражи да се стави под контролу процеса, због тога што је социјални процес суштина, садржина, циљ, а однос Српске православне цркве јесте средство, начин, инструмент да се постигне и оствари одређени социјални циљ. Због тога је увек актуелан говор (дијалог) о релацији између социјалних процеса и односа Српске православне цркве као о релацији између циљева и средстава у конкретно одређеном времену и простору.

Извори:

„Божична посланица Патријарха Димитрија“, Гласник: Службени лист Уједињене Српске Православне Цркве, бр. 11, 1. (14.) децембра 1920, Београд, 1920, стр. 161–164.

„Божична посланица Патријарха Димитрија“, Гласник: Службени лист Српске Православне Патријаршије, бр. 24, 16. (29.) децембра 1921, Београд, 1921, стр. 405–408.

Божична посланица Патријарха Варнаве“, Гласник: Службени лист Српске Православне Патријаршије, бр. 1, 1. (14.) јануар 1931, Београд, 1931, стр. 5–7.

„Божична посланица Његове Светости Патријарха Српског Викентија са Светим Архијерејским Сабором“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 11 и 12, новембар–децембар 1952, Београд 1952, стр. 241 и 242.

„Васкршња посланица Патријарха Варнаве“, Гласник: Службени лист Српске Православне Патријаршије, 1. (14.) мај 1932, Београд, 1932, стр. 133–136.

„Васкршња посланица Патријарха Димитрија“, Гласник: Службени лист Српске Православне Патријаршије, бр. 8, 16. (29.) априла 1921, Београд, 1921, стр. 113–116.

„Васкршња посланица Патријарха Димитрија“, Гласник: Српске Православне Патријаршије, бр. 8, 15. (28.) априла 1928, Београд, 1928, стр. 121 и 122.

Јеванђеље по Јовану 1,17 (Јов 1,17)

„Новогодишња посланица Св. Архијерејског Сабора“ Гласник: Службени лист Уједињене Српске Православне Цркве, бр. 1, 1. (14.) јула 1920, Београд, 1920, стр. 12–14.

„Патријарх Српски Гаврило са Светим Архијерејским Сабором – божична посланица“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 1, 1. јануар 1941 (19 децембар 1940), Београд 1941, стр. 1–4.

„Посланица Архијереја Уједињене Српске Православне Цркве“, Гласник: Службени лист Уједињене Српске Православне Цркве, бр. 1, 1. (14.) јула 1920, Београд, 1920, стр. 2–4.

„Посланица Светог Архијерејског Сабора поводом десетогодишњице уједињења српске православне цркве“, Гласник: Службени лист Српске Православне Патријаршије, бр. 1, 1. (14.) јануар 1930, Београд 1930, стр. 2–4.

„Посланица Његове Светости Патријарха Српског Господина Д-р Гаврила“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 10. (23), априла 1938, Београд 1938, стр. 249–254.

Прва Посланица Коринћанима Светог Апостола Павла, 12, 4–30. (1 Кор 12, 4–30)

Прва Посланица Светог Апостола Петра, 4,10. (1 Пет 4,10)

„Ускршња посланица Његове Светости Патријарха Српског Германа са свима

Епархијским Архијерејима Српске Православне Цркве“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 4, април 1979, Београд 1979, стр. 78 и 79.

„Ускршња посланица Његове Светости Патријарха Српског Германа са свима Архијерејима Српске Православне Цркве“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 3, март 1987, Београд 1987, стр. 62-64.

„Ускршња посланица Патријарха Српског Гаврила“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 8 и 9, 1. мај (18. април) 1940, Београд 1940, стр. 283-285.

„Ускршња посланица Патријарха Српског Германа са Светим Архијерејским Сабором Српске Православне Цркве“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 3 и 4, март-април 1961, Београд 1961, стр. 74 и 75.

„Ускршња посланица Патријарха Српског Павла са свима архијерејима Српске Православне Цркве“, Гласник: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 3, март 1992, Београд 1992, стр. 38-40.

Литература:

Бајагић, Душан Р, Божић, Софија Д, „Историјске димензије актуелних тема савременог друштва - према писању ‘Српског/Књижевног листа’ (2002-2015)“, Друштвене науке и савремени свет: Тематски зборник радова са петог Међународног научног скупа Наука и савремени универзитет, Ниш, 2015, Том 1, (уредници: Димитријевић Б. и Ђигић, Г.), Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2016, стр. 223-236.

Бајагић, Душан Р, Божић, Софија Д, „Настанак модерне државне управе у периоду Српске револуције (1804-1835) према виђењу ‘Српског/Књижевног листа’“, Друштвене науке пред изазовима савременог друштва: Тематски зборник радова са шестог Међународног научног скупа Наука и савремени универзитет, Ниш, 2016, Том 1, (уредник: Ђигић, Г.), Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2017, стр. 245-258.

Вебер, Макс, Сабрани списи о социологији религије, Том 1, 2 и 3, Сремски Карловци - Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1997.

Велимировић, Николај, „Рехабилитација тела“, Сабрана дела, Књига 2, Шабац, 2013.

Велимировић, Николај, „Нове Беседе под гором“, Сабрана дела, Књига 4, Шабац, 2013.

Кангрга, Милан, Етика: Основни проблеми и правци, Загреб: Голден маркетинг-Техничка књига, 2004.

Марковић, Михајло, Слобода и пракса, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.

Милаш, Никодим, Православно црквено право (фототипско издање), Београд - Шибеник, 2004.

Миљевић, Милан И, Пословна етика и комуницирање, Београд: Универзитет „Сингидунум“, 2009.

Поповић, Јустин, Догматика Православне Цркве, Књига I, Београд - Ваљево, 2003.

Поповић, Јустин, Тумачење Посланица Прве и Друге Коринћанима Св. Апостола Павла, Београд, 1983.

Ролс, Џон, Теорија правде, Подгорица: ЦИД - Београд: Службени лист, 1998.

Тадић, Љубомир, Политиколошки лексикон, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1996.

Herbert Markuze (or. Herbert Marcuse), „La tolleranza repressiva“, u R. R Volf, B. Mur, H. Markuze (or. R. P. Wolff, B. Moore, H. Marcuse), „Critica della tolleranza“, izdanje Einandi,

Torino, 1968.

Шушњић, Ђуро, Религија. Појам. Структура. Функције, Београд: Чигоја штампа, 1998.

Milan I. Miljević, Dušan R. Bajagić

RELATIONSHIP OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH BY SOCIAL POLICY IN VARIOUS POLITICAL TIMES

Summary

The process of analyzing and reflection on the attitude of the Serbian Orthodox Church towards social policy in different political and concrete historical times requires interpretation of the policy in both instrumental and neutral terms. As the results of scientific researches confirm, the reason is that the modern political theory is essentially defined by “traditionally mediated political ideas and the epochal context of contemporary political processes”. Hence, its contributions are innovation, modernization and shedding light on, but not illuminating the given coordinates. In this sense, logically, political practice expressed through globalism and regionalism, represents the struggle for power and authority at all levels - the subjugation of individuals, groups and communities by sophisticated forms of fascist methods, means, procedures and techniques (especially information communication technologies). Since social policy is a part of the politics (local, national, regional, and global), part of the political activity in a sense of directing other activities (= political activity is always another human activity whose goals are, or should be, value), contemporary social theory has the task of exploring, contemplating and conceiving a political-theoretical opus of classics in new ways (political-ethical ideals, doctrines, types of order, subjects, political processes, institutions, functioning of power, and ways of protecting subjects) - to conceive what was foreseen, incomprehensible, and ideological. Hence it is the matter of reinterpretation, especially of the religious social activity. Hypothetically confirmed, this activity is not something that only knows for problems - it just poses one of the biggest, fundamental problems for despotic politics - despotic political power. Namely, the social political activity, as well as any other activity, involves a considerable number of people and it is never an immediate achievement of the goals of an individual as a social worker - it always comes into the field of interest of political forces that physically, economically and communicatively impose themselves as the decisive power centers. In order to reflect in a scientifically accepted way on the role and importance of religious organization, as a social subject, in understanding and accepting different concepts, principles, models, contents, goals, subjects, resources, methods, techniques, organizations and practical procedures in creating and implementing social policy in Serbia in the 20th and at beginning of the 21st century, we apply a method of analyzing the contents of the documents - the epistles of the patriarchs and the Holy Archbishopric Assembly of the Serbian Orthodox Church. The results of the research are expressed in a synthetic, abstract form that represents and is a concrete view of the active life of a man, as it is concrete for him and by himself. However, that is not exactly the concrete whole, and such a man’s attitude is not the only one possible for him - the only one which man lives and can think of, if he wants to think at all. Namely, our basic starting point is that the question of the meaning of social policy can only be posed to the one (those) who raised

the question on the sense of the human activity, the life itself, and thus entered the realm of morality and moral practice.

Key words: sociability, social, social practice, social policy, religious organization, morality.

СОЦИЈАЛНА ДЈЕЛАТНОСТ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ЈУЧЕ, ДАНАС И СУТРА

Апстракт: Ако знамо да је безусловна љубав према свима кључна идеја у било којем разматрању на тему улоге Цркве у рјешавању социјалних проблема било којег друштва, можемо једноставно препознати основне карактеристике социјалне дјелатности Српске Православне Цркве. То посебно важи за друштва која баштине хришћанске вриједности. Из неколико најинтересантнијих примјера из периода 1918.-2018. године, као и анализе циљева социјалне дјелатности како у прошлости, тако и у садашњем и будућем времену, дали смо јасну слику посебности социјалне дјелатности Српске Православне Цркве, као и могућност поређења истог у односу на раније, али и актуелне системе социјалне дјелатности у нашем друштву. Као посебно искуство искористили смо улогу Српске Православне Цркве у периоду након великих страдања у Првом свијетском рату, као и дјеловање Цркве у времену Другог свијетског рата и послије њега. Примјену основних принципа социјалне дјелатности Српске Православне Цркве смо пратили од краја Првог свијетског рата па све до изазова које су донијели ратови деведесетих година XX вијека на простору бивше СФРЈ и социјалних проблема који су директно или индиректно последица ратних сукоба. Како на самим примјерима социјалне дјелатности Српске Православне Цркве у наведеном периоду, тако и на анализи њених основних принципа указали смо на то у чему је посебност Цркве у односу на друге организације које се баве рјешавањем социјалних проблема друштва.

Кључне ријечи: Српска Православна Црква, социјална дјелатност, циљеви, појединац, заједница.

Увод

Основна концепција ове својеврсне анализе јесте да на основу неколико примјера социјалног рада Српске Православне Цркве у периоду 1918.-2018., као и приказа развоја активности на социјалном плану, покажемо који је то принцип на којем почива покретање и спровођење њене социјалне дјелатности. На тај начин, показаћемо да социјална дјелатност Српске Православне Цркве, захваљујући свом принципу дјеловања посједује огромне капацитете за постизање одличних резултата како на харитативном плану, тако на пољу социјалне дјелатности уопште. Осим тога, указаћемо и који су то фактори који могу дати позитиван или негативан утицај на реализацију социјалне дјелатности Српске Православне Цркве.

1 milinkovicboris@live.com

Практични примјери социјалне дјелатности Српске Православне Цркве у периоду 1918. -2018.

Узевши у обзир чињеницу да је послање Цркве у историји утемељено у потреби за објављивањем хришћанског учења о спасењу човјека и свијета², јасно је да је било какво поређење између Цркве и неке друге заједнице или организације која се бави искључиво харитативном дјелатношћу, тешко оствариво. С тим у вези, полазимо од чињенице да је харитативна дјелатност само један елемент хришћанског учења који је укључен у општу идеју о односу човјека према човјеку, а који је недјељиво везан за идеју односа човјека према Богу³. Захваљујући тако представљеним релацијама, постаје нам много јасније зашто у случају Српске Православне Цркве изостаје постојање систематског рада на харитативном пољу у било којем облику. Пошто систематизовање харитативне дјелатности у Цркви подразумјева стављање тог елемента хришћанског служења у први план, такав покушај би нас довео у сукоб са темељним хришћанским увјерењем по којем чињење добра треба бити засновано на јеванђелском принципу љубави, у којем случају је љубав и покретач и мјера динамике харитативног рада. Из тога је јасно да сваки покушај систематизовања харитативне дјелатности у Цркви не може бити успјешно реализован. Међутим, примјери које ћемо навести као манифестацију дјелатне хришћанске љубави кроз харитативну дјелатност Цркве у цјелини, показале да тај принцип на којем је и функционисала харитативна дјелатност Српске Православне Цркве у протеклих сто година, исто тако може имати добре резултате.

Дјечији дом у Сарајеву

Дјечији дом у Сарајеву основан је 1929. године благословом тадашњег митрополита дабробосанског Петра Зимоњића, односно Светог Петра Сарајевског. Одлука о оснивању донијета је 08. јула 1929. године. Осим оснивања дјечијег дома, истом одлуком је предвиђено и оснивање забавишта и јавне кухиње за сиромашне⁴. Податке о оснивању дјечијег дома у Сарајеву имамо и из једног кратког податка који у својој књизи „Српска Православна Црква у Босни и Херцеговини од 960. – 1930.“ износи прота Светислав Давидовић. Он наводи да је Црквена Општина у Сарајеву оснивач тог дома и да је у њему радило седам монахиња, међу којима је осим Српкиња, било и Русиња⁵.

Поменута одлука митрополита Петра донесена је на основу молбе Црквене општине у Сарајеву коју је иста претходно упутила викарном епископу др Иринеју Ђорђевићу у Сремске Карловце. Том молбом, Црквена општина Сарајево молила је владика Иринеја да одреди четири монахиње од којих би се формирала управа и пратеће службе сиротишта. Неколико дана након упућене молбе, владика Иринеј је писмено наложио управи манастира Кувездина да у најкраћем року одреди четири

2 Јеванђеље по Матеју, Свето Писмо Новог Завета, Београд 1999, 28, стр. 19.

3 Исто, 22, 37 - 40

4 Петковић, С., Српски женски манастир Кувездин, Сремски Карловци 1930, стр. 36.

5 Давидовић, С., Српска Православна Црква у Босни и Херцеговини, 960 – 1930, Нови Сад, 1998, стр. 88..

монахиње које би одговарале потребама такве службе⁶. Манастир Кувеждин је у то вријеме бројао око 40 монахиња и искушеница⁷, од којих је велики број дошао из Русије након револуције. Толики број монахиња омогућавао је да један број њих може напустити манастир а да се његов редовни живот не наруши. Поступајући по благослову владике Иринеја, игуманија манастира Кувеждина, Меланија, лично је одвела 30. августа 1929. године у Сарајево три монахиње, двије искушенице и једну манастирску ученицу⁸. У кратком периоду након доласка у Сарајево, игуманија је организовала рад дјечијег дома, забавишта и кухиње и за прву управницу поставила монахињу Ангелину Грачеву⁹. У дјечијем дому испочетка је боравило петнаесторо дјеце од 3-6 година старости. У дому су имали обезбјеђен смјештај, храну, одјећу и обућу¹⁰. Број штићеника је брзо растао, тако да је само неколико мјесеци након почетка рада порастао на педесет¹¹. Иако је првобитна намјена дома било збрињавање сиромашне и напуштене дјеце, своје мјесто у дому су нашла и дјеца из богатих породица. То се десило захваљујући чињеници да је начин образовања и религиозно-моралног васпитања које је спровођено међу дјецом у дому привукао имућне родитеље да и своју дјецу укључе у један такав систем. Док је за незбринуту и сиромашну дјецу боравак у дому био бесплатан, за дјецу имућнијих родитеља услуге дома су наплаћиване¹². Што се тиче финансирања дома и кухиње, осим Црквене општине, дио бриге је на себе преузело и министарство просвете, које је плаћало плате за један дио особља, с обзиром да је кухиња осим за кориснике дома, храну свакодневно спремила и за 30–50 сиромашних грађана Сарајева¹³.

Рад монахиња манастира Кувеждина у Сарајеву је трајао девет година, након чега су оне прешле у манастир Ваведење у Београду. Редовне активности у дому, забавишту и кухињи су настављене и након одласка кувеждинских монахиња. Бригу око рада ових установа преузеле су монахиње манастира Дивљане код Беле Паланке¹⁴. По избијању Другог свјетског рата, дом, забавиште и кухиња су престали са радом.

Дјечије склониште „Св. Никола“ у Битољу – „Богдај“

Рад ове установе смјештен је у периоду између два свјетска рата и везује се за личност тадашњег епископа охридског и касније охридско-битољског др Николаја Велимировића, односно Светог Николаја Охридског и Жичког. Дјечије склониште је покренуто крајем 1935. године као његова идеја, чију је реализацију започео тако што је у ту сврху купио једну стару напуштену турску кућу са окућницом у Битољу. Послове око уређења владика Николај је повјерио Надежди Ацић из Београда. Упоредо са радовима на уређењу, склониште је добило и своје прве штићенике а Надежда Ацић је постављена за управника. Њена препорука за то мјесто била је чињеница да је у Битољ

6 Петковић, С., Српски женски манастир Кувеждин, Сремски Карловци 1930, стр. 36.

7 Исто, стр. 14.

8 Исто, стр. 36.

9 Монахиња Ангелина Грачева је била образована Русиња из Петрограда. Замонашена је у Кувеждину. Сф. Петковић, С., Српски женски манастир Кувеждин, Сремски Карловци 1930, стр. 13.

10 Петковић, С., Српски женски манастир Кувеждин, Сремски Карловци 1930, стр. 37.

11 Васић, Т., Прва српска игуманија после средњег века, Београд, 2006, стр. 69.

12 Петковић, С., Српски женски манастир Кувеждин, Сремски Карловци 1930, стр. 37.

13 Исто, 39.

14 Васић, Т., Прва српска игуманија после средњег века, Београд, 2006, 73.

дошла са искуством у раду са напуштеном дјецом, које је стекла радећи у дому „Мајка Јевросима“ у Београду¹⁵. Највише података о раду самог склоништа у Битољу данас и имамо управо захваљујући Надежди Аџић, која је сво вријеме рада склоништа веома марљиво водила евиденцију броја дјецe, као и детаље који говоре о њиховој исхрани, школовању и духовном животу, али и начину финансирања склоништа. Велики дио тих података је сачуван захваљујући њеном дневнику, који је водила од првог дана доласка у Битољ. Након своје службе у Битољу, која је завршена почетком Другог свијетског рата, када је склониште прекинуло са радом, Надежда се замонашила и постала монахиња, и касније игуманија Ана. Њен битољски дневник, заједно са осталим списима и препискама објавило је сестринство манастира Враћевшнице, чија је игуманија била. Захваљујући том дневнику, данас имамо доста детаљних података из свакодневног живота „Богдај“-а, али и о улози владике Николаја у оснивању и раду ове установе.

Као тачан датум почетка рада у дневнику стоји 01. децембар 1935. године.¹⁶ Максималан број дјецe која су боравила у склоништу је био око осамдесет, и тај број је достигнут убрзо након отварања склоништа¹⁷. Иако се радило о установи коју је за потребе напуштене и сиромашне дјецe основала епархија охридско-битољска Српске Православне Цркве, на челу са епископом Николајем, њен карактер је био такав да састав штићеника није зависио од њихове вјероисповјести, нити од националне припадности. Искључиви принцип по којем су дјецa у овој установи окупљана, био је њихова потреба, о чему свједочи и чињеница да је међу штићеницима био и велики број муслиманске дјецe¹⁸. Осим бриге око смјештаја, одјевања и исхране штићеника, водило се рачуна и о њиховом духовном животу. Штићеници су редовно учествовали у богослужбеном животу Цркве, али опет и у том сегменту рада сиротишта се водило рачуна, тако да дјецa муслиманске вјере нису ишла на православна богослужења. Посебна брига о муслиманској дјеци у склоништу је видљива и кроз податке који се односе на припремање хране за дјецу, гдје видимо да се строго водило рачуна да се за муслиманску дјецу припрема храна која им је по њиховој вјери дозвољена за употребу¹⁹. Из свега је видљиво да је склониште имало искључиво хуманитарни карактер и да не постоји ниједан сегмент рада склоништа који би се могао протумачити другачије. Надежда Аџић у свом дневнику свједочи како је и сам владика Николај стално наглашавао да се према муслиманској дјеци мора односити са посебном пажњом, како неко од муслиманског становништва не би помислио како се склониште користи за покрштавање муслиманске дјецe²⁰. Још један податак говори у прилог чињенице да је склониште имало искључиво хуманитарни карактер, а то је начин на који су проналажена дјецa којима је била потребна помоћ. Информације о потребитој дјеци управи склоништа су долазиле из школе. Учитељи и наставници су указивали управи склоништа на дјецу којима је помоћ склоништа била неопходна²¹. С обзиром да су школе биле мјешовитог националног и вјерског састава и како ученика тако и учитеља,

15 www.starateljstvo.rs/bogdaj/

16 Аџић, А. „Дневник дечијег склоништа Св. Николе у Битољу“, Сабрана дела Еп. Николаја Велимировића, I, Шабац, 2013, стр. 815.

17 Исто, стр. 815.

18 Исто, стр. 822.

19 Исто, стр. 839.

20 Исто, стр. 818.

21 Исто, стр. 826.

није могло бити говора о неким посебним условима везаним за вјерску и националну припадност бираних штићеника, осим реалне потребе. Сличне релације које су важиле за састав штићеника, важиле су и у случају финансирања склоништа. Епархија охридско-битољска као оснивач склоништа је била главни носилац и у материјалном погледу, тако што су рад склоништа осим самог владике Николаја помагале и многе црквене општине и манастири, како из епархије охридско-битољске, тако и шире. Осим тога, у раду склоништа својом помоћу су учествовали и свештеници лично, али и многе занатлије, трговци, и готове све угледне битољске куће, без обзира на нацију и вјеру, као и на врсту посла којим су се бавиле²².

Дјечије склониште „Св. Никола“ у Битољу радило је истом динамиком и по одласку владике Николаја на мјесто Епископа Жичког и радило све до почетка окупације у Другом свјетском рату, када је због реалних прилика склониште престало са радом. Након Другог свјетског рата рад склоништа није обнављан.

Харитативна дјелатност епископа бачког др Иринеја Ђирића

Рад епископа бачког др Иринеја Ђирића на харитативном пољу везује се за вријеме Другог свјетског рата и мађарску окупацију Бачке. Након окупације мађарска окупациона власт је почела са насилном депортацијом српског становништва које се на простор Бачке доселило након завршетка Првог свијетског рата, као и старосједиоце који су у Првом свијетском рату учествовали у саставу српске војске²³. Са тим циљем основали су неколико сабирних центара широм Бачке из којих су сабрано становништво даље депортовали у неколико концентрационих логора које су основали за ту потребу. Један од тих логора налазио се у мјесту Шарвар у Мађарској. Прва интернирања колонизованог српског становништва са простора Бачке у логор у Шарвару почела су већ у јуну 1941. године. У том логору је осим одраслих особа било смјештено и 2.800 дјеце и 180 мајки са новорођенчадима²⁴. Првобитни напор Црквених општина са простора Бачке на челу са епископом Иринејем, био је усмјерен управо на ослобађање најугроженијих категорија интернираног становништва, дјеце и мајки са новорођенчадима. Поред акције спасавања из логора Шарвар, уз харитативни рад епископа Иринеја се везује и оснивање Дјечије болнице у Новом Саду. Болница је основана за потребе лијечења дјеце која су спасена из логора Шарвар, међу којом је било доста обољелих од туберкулозе²⁵. И након тога, све до краја окупације, епископ Иринеј је улагао велике напоре и за ослобађање одраслих из концентрационог логора Шарвар²⁶.

Акција спасавања дјеце из логора Шарвар није се десила одједном. Убрзо након првих информација о интернирању српског становништва у Шарвар, Црквена општина Нови Сад формирала је одбор за помоћ интернираном становништву у виду хране, одјеће и других потрештина²⁷. Прије тога, било је

22 Исто, стр. 825.

23 Вуковић, С., Спасавање и збрињавање српске деце (из Шарварског логора) током II светског рата, Календар Црква, Београд 1992, стр. 51.

24 Вуковић, С., Српски јерарси од IX до XX века, Београд, Подгорица, Крагујевац 1996, стр. 201.

25 Исто, стр. 201.

26 Исто, стр. 201.

27 Петковић, Г. Акција спасавања деце српске и словеначке националности из логора Шарвар, Словеника III, Београд, 2017, стр. 76.

случајева у неколико других Црквених општина да су покренуте успјешне акције спасавања интернираног становништва још из сабирних центара, прије њиховог транспортовања у концентрационе логоре у Мађарској²⁸. Међутим, забиљежено је и неколико безуспјешних покушаја спасавања становништва које је већ било транспортовано у логоре у Мађарску²⁹. Првобитна идеја да се помоћ сакупља и шаље преко Цркве појавила се међу члановима Црквене општине Нови Сад захваљујући чињеници да су мађарске окупационе власти имале позитиван однос према Цркви³⁰. Искусним маневрима представника Црквене општине, ситуација се развијала у позитивном правцу, тако да је већ почетком априла 1942. године из Шарвара кренуо први транспорт дјеце назад у Бачку³¹. Дозвола мађарских власти за транспорт дјеце из логора Шарвар односила се на мушку дјецу до 14 година и женску до 15 година старости³². Тај први од шеснаест транспорта дјеце, колико их је укупно реализовано, бројао је 186 дјеце³³. О тешкоћи ситуације и условима живота у Шарвару, који су у највећој мјери и алармирали чланове Црквених општина да нешто учине по том питању, свједочи и податак да је од укупног броја од 8.500 људи који су прошли кроз логор Шарвар, већ прве године њих 700 умрло³⁴. Истовремено, ако са укупним бројем логораша упоредимо број од 2.996 ослобођене дјеце која су спасена из логора захваљујући акцији коју је предводио владика Иринеј Ђирић, међу којима је било 184 новорођенчета са својим мајкама, јасно видимо колики је то био подухват. Међутим, извлачење дјеце из тешких услова живота у логору није био и крај акције спасавања, то је био само први корак. Даљи напори су били усмјерени на њихово адекватно збрињавање, што такође није био мали посао. Дјеца су распоређивана по разним мјестима у Бачкој, у којима је преко Црквених општина био организован смјештај по српским старосједилачким породицама³⁵. На тај начин је дјецу осигуран трајан смјештај, храна, одјећа и обућа, али је велики напор био потребан да им се омогући и редовно образовање. Подразумјевало се, с обзиром да су спасавање и збрињавање дјеце организовале Црквене општине, да је у оквиру збрињавања вођено рачуна и о духовним потребама дјеце и осталих категорија који су спасавањем били обухваћени. Старање о духовним потребама интернираног становништва било је организовано још у вријеме њиховог боравка у Шарвару. Владика Иринеј је у координацији са надлежним епископом будимским Георгијем Зубковићем, организовао одлазак свештеника у Шарвар, посебно о већим празницима³⁶. Том приликом су осим обављања обреда, уредно обављани и административни послови. На посебно инсистирање владике Иринеја, веома пажљиво и детаљно је обављано уношење података о рођеним и умрлим у матичне књиге³⁷. Посебна пажња у оквиру старања о духовним потребама

28 Вуковић, С., Спасавање и збрињавање српске деце (из Шарварског логора) током II светског рата, Календар Црква, Београд 1992, стр. 52.

29 Исто, стр. 52.

30 Исто, стр. 52.

31 Петковић, Г. Акција спасавања деце српске и словеначке националности из логора Шарвар, Словеника III, Београд, 2017, стр. 77.

32 Исто, стр. 77.

33 Вуковић, С., Спасавање и збрињавање српске деце (из Шарварског логора) током II светског рата, Календар Црква, Београд 1992, стр. 56.

34 Исто, стр. 56.

35 Исто, стр. 59.

36 Исто, стр. 57.

37 Исто, стр. 56.

дјеце спасене из Шарвара посвећена је словеначкој дјечи која су акцијом спасавања такође обухваћена. Наиме, мађарске окупационе власти су у Шарвар интернирале и колонизирано словеначко становништво из Међимурја, тако да се приликом спасавања дјеце из Шарвара, у транспортима нашло укупно 206 словеначке дјеце³⁸. Првобитна идеја је била да, управо ради лакшег организовања духовног старања, та дјеца буду распоређена по римокатоличким домаћинствима. Међутим, када је установљено да за то нема могућности, дјеца су распоређена по српским домаћинствима, с тим да су додатни напори уложени да се тој дјечи омогући похађање римокатоличке вјеронауке и обреда³⁹. Акцијом спасавања дјеце и мајки са новорођенчадима није престала брига за преостало интернирано становништво у Шарвару. Током 1943. године спасено је и 647 стараца и старица српске и словеначке националности, који су смјештени по домаћинствима у Бачкој, док су настављене акције прикупљања и слања хране за оне који су остали у логору⁴⁰. Упркос свим напорима, ипак је и након завршетка акције спасавања у логору Шарвар међу преосталим интернираним становништвом остао и одређени број дјеце⁴¹.

Следећи изазов са којима су се организатори спасавања интернираног становништва суочавали јесте тешко здравствено стање у којем су се налазила дјеца спасена из Шарвара. Информације које су долазиле до владике Иринеја о броју дјеце која болују од туберкулозе су биле алармирајуће⁴². Међу свештенством, од којег су информације са терена и долазиле, потекла је идеја и предлог о оснивању болнице за потребе лијечења обољеле дјеце⁴³. У веома кратком року након предлога предузети су први административни кораци за оснивање дјечије болнице. Епархијски управни одбор је формирао болнички одбор и донио одлуку да ће исти радити под њиховим надзором, док је мјесто управника болнице резервисано за некога из медицинске струке. Болница је почела са радом средином 1942. године и за њеног првог управника постављен је др Јован Поповић⁴⁴. Рад болнице је углавном финансиран из фонда који је установљен од стране Црквених општина епархије бачке, уз помоћ мађарске владе и појединачних прилога⁴⁵. Формирана су сва потребна управна тијела која су доносила одлуке о начину рада болнице. Запослени љекари, болничари и помоћно особље су примали плате, а лијечење је било потпуно бесплатно⁴⁶. Стално особље било је састављено од 5 љекара, рентгенолога, 6 болничара, 2 чиновника и 17 куварица и осталог помоћног особља⁴⁷. Све специјалистичке прегледе који нису могли бити обављени од стране сталног љекарског особља обављали су српски љекари специјалисти из Новог Сада и на тај начин помагали рад болнице. У оквиру редовних

38 Исто, стр. 60.

39 Исто, стр. 60.

40 Исто, стр. 60.

41 Исто, стр. 63.

42 Петковић, Г. Акција спасавања деце српске и словеначке националности из логора Шарвар, Словеника III, Београд, 2017, стр. 78.

43 Вуковић, С., Спасавање и збрињавање српске деце (из Шарварског логора) током II светског рата, Календар Црква, Београд 1992, стр. 59.

44 Петковић, Г. Акција спасавања деце српске и словеначке националности из логора Шарвар, Словеника III, Београд, 2017, стр. 80.

45 Исто, стр. 78.

46 Исто, стр. 79.

47 Вуковић, С., Спасавање и збрињавање српске деце (из Шарварског логора) током II светског рата, Календар Црква, Београд 1992, стр. 67.

активности водило се рачуна и о васпитању и образовању дјеце која су била на дужем лијечењу. Били су им одређени учитељи, међу којима је био постављен и стални вјероучитељ. Болница је била организована у три одјељења, у првом су боравила сва дјеца до 6 година, у другом женска дјеца старија од 6 година и у трећем мушка дјеца старија од 6 година⁴⁸. Постојало је и једно истурено одјељење за лијечење одраслих особа у Суботици. Према извјештајима из 1944. године, укупан број пацијената који је до тада прошао кроз болницу износио је 425, од чега је умрло 35, док је болницу након излијечења напустило 270 особа. Тренутни број пацијената тада је износио 120⁴⁹. Укупан број пацијената који су прошли кроз болницу до њеног затварања износио је 441, од којих је њих 40 умрло⁵⁰. Након затварања болнице, инвентар је поклоњен војним болницама које су лијечиле и рањенике али и војнике обољеле од туберкулозе.

Вјерско добротворно старатељство

Вријеме након завршетка Другог свијетског рата и политичких промјена које су тада настале на простору Југославије, донијело је и Српској Православној Цркви мноштво нових изазова и искушења. Ако узмемо у обзир да је Српска Православна Црква у рату остала без свога поглавара који је био интерниран, да је један број епископа или убијен или протјеран са својих катедри, да је велики број свештеника убијен и протјеран, а исто тако и вјерни народ, било је јасно да је њена улога у социјалном погледу у великој мјери морала бити нарушена. Такви услови су довели до тога да у периоду након завршетка Другог свијетског рата харитативне дјелатности организоване од стране Цркве готово није ни било. Први озбиљнији помак учињен је 1967. године, када је иницијативом патријарха Германа Ђорића, основано Вјерско добротворно старатељство.

Наиме, 15. децембра 1966. године, патријарх Герман донио је одлуку о формирању Вјерског добротворног старатељства. Та одлука је била поткријепљена чињеницом да је постојање једне такве црквене установе било предвиђено чланом 178 Устава Српске Православне Цркве из 1932. године⁵¹. Патријархова одлука је иницирана предлогом Црквене општине Београд, а у дјело је спроведена 01. фебруара 1967. године, када се почело са организацијом Вјерског добротворног старатељства у Београду⁵². Иако су секције рада старатељства формиране још 28. септембра 1967. године, са организованим радом се почело тек 19. марта 1969. године⁵³. У прво вријеме рада није било много харитативних дјелатности, већ је рад Вјерског добротворног старатељства био усмјерен на развој унутрашње мисије Српске Православне Цркве. Један од видова харитативне дјелатности тог периода био је рад помоћне школе, која је почела са радом 1967. године. Циљ рада помоћне школе био је да се помогне ученицима свих узраста у савлађивању градива, кроз организовање стручне бесплатне помоћи. У вријеме трајања рада помоћне школе, око 100 предавача је бесплатно одржало

48 Исто, стр. 67.

49 Исто, стр. 67.

50 Петковић, Г. Акција спасавања деце српске и словеначке националности из логора Шарвар, Словеника III, Београд, 2017, стр. 82.

51 Архив Верског добротворног старатељства, Београд. 1967 – 1977, стр. 6.

52 Исто, стр. 6

53 Исто, стр. 10.

5.000 часова за 750 ученика⁵⁴. Харитативном дјелатношћу Вјерског добротворног старатељства у то вријеме руководио је патријархов викарни епископ др Данило Крстић. Осим рада помоћне школе, било је још спорадичних акција обиласка болесних и немоћних, као и појединачних случајева додјеле једнократне новчане помоћи сиромашним. Акција која је у овом периоду посебно вриједна спомена је помоћ грађанима Бања Луке након земљотреса 1969. године коју је Вјерско добротворно старатељство упутило у новцу, одјећи, обући и храни⁵⁵. У периоду након 1977. године долази до опадања рада старатељства, све до 1989. године, када потпуно престаје са радом⁵⁶. Рад старатељства је поново покренут у децембру 1998. године, благословом патријарха Павла Стојчевића, када започиње период који се у историји рада Вјерског добротворног старатељства може назвати периодом развоја његове харитативне дјелатности. Поред многих активности, као што су организација бесплатне додатне наставе, посјета затворима и старачким домовима, финансијске и друге врсте помоћи вишечланим породицама и другим угроженим категоријама становништва, централна активност постаје рад црквене кухиње. Црквена кухиња је основана 2010. године благословом садашњег патријарха Иринеја. Од самог оснивања до данас број корисника је у сталном порасту, тако да се у црквеној кухињи данас, свакодневно припрема храна за преко 2.000 корисника⁵⁷. Осим у просторијама црквене кухиње, храна се дијели и на још четири пункта црквене кухиње на територији Београда⁵⁸. Рад црквене кухиње се највећим дијелом финансира од стране Црквених општина архиепископије београдско-карловачке, као и од стране разних добротвора који директно помажу рад црквене кухиње. Поред тога, финансије за рад црквене кухиње се обезбјеђују и захваљујући различитим хуманитарним акцијама које организује Вјерско добротворно старатељство уз помоћ јавних личности из разних друштвених сфера⁵⁹.

Добротворна организација „Мајка Девет Југовића“

Ратна збивања деведестих година су имала свој врхунац у страдању српског народа на Косову и Метохији. Врхунац страдања није само учињеници да је то последњи сукоб у којем је од распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије српски народ страдао, већ у чињеници да српски народ на Косову и Метохији страда и данас, готово двадесет година од окончања ратних дејстава. Управо из тог разлога, Српска Православна Црква је била позвана да својим харитативним дјеловањем на том простору покуша да ублажи последице тога страдања.

На Косову и Метохији под окриљем Епархијског управног одбора епархије рашко-призренске основана је добротворна организација „Мајка Девет Југовића“. Њен основни задатак је организовање рада народних кухиња на простору Косова и Метохије. Прва народна кухиња у њиховој организацији отворена је 21. новембра 2001. у Новом Брду и првобитно је имала 83 корисника⁶⁰. Храна из те прве народне

54 Исто, стр. 16.

55 Исто, стр. 18.

56 Исто, стр. 18.

57 Верско добротворно старатељство, Летопис, ур. Владимир Марковић, Београд, 2017, стр. 17.

58 Исто, стр. 17.

59 Исто, стр. 18.

60 Архив Добротворне организације Мајка Девет Југовића, Грачаница

кухиње допремана је и до 47 километара удаљености. Следећа кухиња отворена је 2007. године за простор Доње Косовске Каменице, а већ 2008. године и у старом парохијском дому у селу Кормињане за Горњу Косовску Каменицу⁶¹. Годину дана касније, 2009. године у селу Врбовац је почела са радом народна кухиња за простор општине Витина. У току 2010. године отворене су двије народне кухиње, и то у метохијском селу Видање, 22. маја, и пар мјесеци касније, 28. јула за простор гњиланске општине⁶². Корисници народних кухиња су углавном породице са великим бројем дјете, стари, болесни и тежи социјални случајеви. Осим тога, у народним кухињама се припремају и сендвичи за школе које имају велики број ученика који пјешке долазе до школе са велике удаљености. С обзиром на развој ситуације од оснивања кухиња до данас, присутна је константна тенденција раста броја корисника. Тренутно се у шест народних кухиња припрема храна за 2.100 сталних корисника, са просјечним порастом корисника од једне породице недељно⁶³. Оно што је важно напоменути јесте да корисници услуга народних кухиња нису искључиво Срби. У свих шест народних кухиња услуге народних кухиња користе 21 албанска и 19 ромских породица,⁶⁴ што најбоље говори о чисто харитативном карактеру ове организације. Највећи дио средстава за рад народних кухиња обезбјеђује Епархијски управни одбор епархије рашко-призренске уз помоћ добровољних прилога и различитих хуманитарних акција. Велики дио намирница које се користе у кухињама долазе из сопствене производње чиме се обезбјеђује одређена материјална независност у раду за будући период. Добротворна организација „Мајка Девет Југовића“ осим рада народних кухиња организује и спроводи и друге различите хуманитарне акције и пројекте, попут обнове повратничких имања и програма запошљавања повратника на Косово и Метохију.

Центар за рехабилитацију – „Земља живих“

Осим сиромаштва и глади као најраспрострањенијих друштвених проблема, један од највећих проблема новијег доба јесу болести зависности. Број зависника је у последњим деценијама широм свијета у великом порасту. Такав тренд је нажалост присутан и у Србији. Спроведећи своје послање, а то је да води сталну бригу о повјереном народу, Српска Православна Црква је и на овом плану покренула одређене активности како би своје социјално служење, као и много пута раније, прилагодила свим потребама и изазовима који се пред нашим друштвом појављују.

Центар за психо-социјалну рехабилитацију и ресоцијализацију обољелих од болести зависности – „Земља живих“ основан је 2005. године под окриљем манастира Ковиља а по благослову епископа бачког др Иринеја Буловића. Оснивач и вођа пројекта је данашњи митрополит загребачко-љубљански др Порфирије Перић, који је у вријеме оснивања центра био викарни епископ епископа бачког и игуман манастира Ковиља. Пројекат центра одвија су у четири терапијске заједнице: Ченеј, Вилово, Брајковац и Сланкаменачки виногради, у којима тренутно борави

61 Исто

62 Исто

63 Исто

64 Исто

око 100 штићеника⁶⁵. Од оснивања центра до данас кроз терапијске заједнице је прошло 2.500 људи, од којих је 300 успјешно завршило програм рехабилитације и ресоцијализације⁶⁶. Највећи број штићеника се налази у заједници услијед проблема зависности од дрога, мада у заједници има случајева и разних других поремећаја који се могу сврстати међу болести зависности. Лијечење у терапијским заједницама се спроводи нефармаколошки уз коришћење искључиво хришћанских духовних метода. Цјелокупан процес лијечења у терапијским заједницама се спроводи уз надзор неколицине компетентних психотерапеута. Поступак лијечења подразумјева боравак у потпуној изолацији, али на добровољној бази, што значи да штићеник без присиле улази у заједницу и у сваком тренутку може да је напусти. Боравак у терапијској заједници је потпуно бесплатан, што осим хуманитарног карактера има и своју терапеутску улогу. Наиме, основна средства за живот у заједницама су обезбјеђена од стране Цркве, али доста средстава за живот осигуравају сами штићеници у самој заједници кроз рад на сопственој економији. На тај начин се буди лична одговорност, што у крајњем исходу представља велику помоћ приликом лијечења зависности.

О озбиљности рада центра додатно говоре и чињенице да је програм рехабилитације и ресоцијализације зависника прихваћен од стране већине званичних државних институција које се директно или индиректно баве борбом против зависности. Између осталих, центар има потписане протоколе о сарадњи са Министарством здравља, Министарством унутрашњих послова и Министарством омладине и спорта Републике Србије, Канцеларијом за борбу против дрога Републике Србије и Српским љекарским друштвом⁶⁷.

Циљеви дјеловања Српске Православне Цркве на социјалном плану

У претходном поглављу направили смо својеврстан историјски преглед у којем су приказани примјери социјалне дјелатности Српске Православне Цркве у посебним приликама које су са собом носиле посебне услове живота у нашем друштву. Самим тим, и реакција Српске Православне Цркве која се у тим моментима манифестовала на пољу социјалне дјелатности, била је у сваком наведеном примјеру специфична. На тим примјерима социјалне дјелатности Српске Православне Цркве у периоду 1918. - 2018. видјели смо практично реализовање нечега што се налази у самој суштини послања Православне Цркве у свијету. Ови примјери које смо показали су само један мањи дио укупне дјелатности Српске Православне Цркве у наведеном периоду, али су, с обзиром на околности у којима су се одвијали, веома важни за потпуно разумјевање улоге Српске Православне Цркве у остваривању идеја на пољу социјалне политике. Они су смјештени у различитом времену у последњих сто година, али и у различитим географским просторима, што осим упознавања са историјским чињеницама, помаже да видимо границе у којима се може очекивати да Српска Православна Црква на социјалном плану да свој допринос и у будућности. Као почетну идеју важно је нагласити чињеницу да су сви наведени примјери, иако су смјештени у различитим

65 Архив Центра за рехабилитацију и ресоцијализацију оболелих од болести зависности – Земља живих, Нови Сад

66 Исто

67 Исто

временским периодима и у различитим географским просторима, реализовани под духовним окриљем Српске Православне Цркве, која је, као што смо показали, на изазове на харитативном плану одговарала са веома високим степеном залагања и одговорности.

Осим самих чињеница харитативног рада, које су, захваљујући наведеним примјерима, неоспорне, важно је препознати једну другу димензију која се кроз сам харитативни рад у свим наведеним примјерима, пројављује. Наиме, ниједан од наведених примјера социјалног служења Српске Православне Цркве у протеклих сто година, није настао као израз рада и служења само и искључиво црквене јерархије. У покретању идеја и самој реализацији, у сваком од ових примјера, велику улогу су имали они који у Цркви сачињавају онај њен бројнији дио, а то је народ Божији. Узевши у обзир ову чињеницу, у разматрању ове теме пред нама се отворила једна посебна перспектива. Иако се строго узевши, она може посматрати као једна потпуно одвојена и нова тема, сматрам да се овако постављена, заједно са историјским аспектом, може искористити како бисмо дошли до сазнања како Црква може самим својим животом, служењем и свједочењем на социјалном плану, помоћи сваком друштву, а посебно српском, у којем је у великој мјери присутно хришћанско наслеђе. У том случају, потребно је ставити нагласак на универзално хришћанско учење о љубави према ближњима⁶⁸. Управо афирмацијом ове идеје, и њеном успјешном реализацијом, може се постићи напредак у стварању великог броја друштвено одговорних људи, чије би служење у великој мјери утицало на стварање једне потпуно нове реалности на пољу рјешавања кључних социјалних проблема у нашем друштву у будућности. Осим успјеха на пољу социјалног служења, оваква врста ангажовања ресурса Цркве у нашем друштву може у великој мјери помоћи да се унутар нашег друштва попуне празнине узроковане незнањем управо по питањима везаним за саму Цркву. Много лакше бисмо у будућности могли препознати шта је то Црква, како она живи и који су њени циљеви, донети и границе. Једним таквим, својеврсним приближавањем Цркви оних друштвених слојева који су стицајем различитих околности остали ускраћени за сазнање о основним параметрима улоге Цркве у друштву, препознали бисмо да је ово поље друштвених односа обухваћено једним ширим појмом, а то је питање односа између Цркве и државе. Иако се, захваљујући историјском развоју тог односа под утицајем догађаја који се везују уз црквене реформе на Западу⁶⁹, тај однос углавном посматра из перспективе политичког утицаја и борбе за власт између носилаца световне и духовне власти, у друштву које своје односе гради на православној хришћанској традицији, дјеловање Цркве на социјалном плану у потпуности је дио укупног односа између Цркве и државе. Постојање јасно одређених компетенција у нашем друштву, без сумње је засновано на византијском правном наслеђењу⁷⁰, које се, истина, кроз различите историјске прилике развијало у данашњи облик. Наравно, пошто се ради о теми социјалне дјелатности, то питање односа овде, остаће само у оквиру тог односа у домену социјалне политике.

Пошто смо дефинисали да се питање социјалне дјелатности Цркве у било којем друштву

68 Милинковић, Б., Социјални карактер мисије СПЦ у периоду 1918-2018., Социјална политика 2-3/2018, Београд, 2018, стр. 116.

69 Милинковић, Б., Папа Григорије VII Хилдебранд и његово поимање световне и духовне власти, докторска дисертација одбрањена на ПБФ УБ, 2018, стр. 217.

70 Милинковић, Б., Свети цар Јуустинијан и његов однос према Цркви, Српска теологија данас 2011, Београд, 2012, стр. 518-520.

не може правилно посматрати ван оквира односа између Цркве и државе, ради што једноставније анализе једне такве релације, потребно је потражити примјере у нашој новијој историји, на основу којих бисмо могли поставити параметре евентуалног дјеловања у будућности. Сама чињеница да у садашње вријеме говоримо о томе доводи нас до чињенице да тренутно стање по том питању није на задовољавајућем нивоу. Стога ћемо у циљу доношења што адекватнијег рјешења, своје интересовање усмјерити на примјере када су ресурси Српске Православне Цркве на пољу социјалне дјелатности били конкретније искоришћавани.

Од момента поновног уједињења свих канонских области Цркве у којима је живио српски народ, под једну јурисдикцију 1920. године, Српска Православна Црква постала је битан социјални чинилац у ноформираној држави у оквиру које су те области и политички уједињене. Улога коју је Српска Православна Црква тада добила није била производ неких политичких потеза којима би јој она просто била додјељена, већ је самим актом уједињења до тада јурисдикционо раздјељених области, остварено јединствено дејство Српске Православне Цркве на социјалном плану⁷¹. У јединствену организацију је унесено дотадашње искуство свих канонских области на пољу социјалне дјелатности која је била саставни дио живота Цркве у свим њеним областима, свакако у оној мјери у којој је могла да се развија у зависности од различитих могућности и услова који су владали. Период након уједињења Српске Православне Цркве је постао специфичан примјер и због великих изазова који су се појавили на пољу социјалне дјелатности у новооснованој држави након огромних страдања у Великом рату. Реакција Цркве, како њеног јерархијског елемента, тако и вјерног народа, била је на веома завидном нивоу. Новонасталим изазовима који су се на социјалном плану појавили пред нашим народом, Српска Православна Црква је приступила анализирајући их у историјском контексту и доносећи рјешења која су била научно заснована и утемељена на њиховој дотадашњој практичној примјени у свим сегментима социјалне дјелатности Православне Цркве⁷². Борба за социјална права појединца у нашем друштву у том тренутку се покренула као традиционални израз свијести да социјална права спадају у домен духовних закона, по којима се појединац равна према другима, и која на тај начин граде слику једног друштва у свим сегментима, од односа унутар породице до питања јавног морала и односа према државним властима⁷³. Такав приступ се у потпуности супротстављао ономе што је на философском пољу по питању друштвених односа долазило са Запада. Прве проблеме, који су у том периоду указивали на почетак социјалне кризе код нас, Српска Православна Црква је окарактерисала као почетак болести социјалног организма нашег народа⁷⁴. На рјешење проблема указивала је веома јасно и недвосмислено. Једини лијек за једно духовно болесно друштво било је враћање идеалима социјалних односа који су дефинисани духовним вриједностима⁷⁵. Оно што се у том тренутку појавило као веома важно, а што чини ми се, и у данашње вријеме веома мали број људи препознаје, јасно је постављена дијагноза социјалних проблема у друштву.

71 Милинковић, Б., Социјални карактер мисије СПЦ у периоду 1918-2018., Социјална политика 2-3/2018, Београд, 2018, стр. 117 - 120.

72 Маринковић, Ж., Социјална криза данашњице, њени узроци и начин лечења, Гласник Српске Православне Патријаршије 1930(4), Сремски Карловци, 1930, стр. 57 - 58.

73 Исто, стр. 58-59.

74 Исто, стр. 59.

75 Исто, стр. 60.

Указано је да је борбу за социјално и економско благостање потребно поставити на праве темеље, који се налазе искључиво у вјерском и моралном препороду појединца и самим тим друштва у цјелини⁷⁶.

Из данашње перспективе, сагледавајући како прилике из анализираног периода, тако и актуелне прилике и изазове са којим се наше друштво суочавало у скорије вријеме⁷⁷, можемо видјети да постоји континуирана тенденција продубљивања вјерске и моралне кризе у нашем друштву. Уколико исту тенденцију можемо видјети и на социјалном и економском плану, а неоспорна чињеница је да можемо, тачност раније поменуте дијагнозе проблема коју је поставила Српска Православна Црква у међуратном периоду, веома је тешко довести у питање. Разлог више да се о могућностима ресурса Српске Православне Цркве на социјалном плану и њеном коришћењу у будућности озбиљно позабави.

Закључак

Захваљујући постављеним примјерима социјалне дјелатности Српске Православне Цркве у првом дијелу излагања, видјели смо на који је начин могућа практична реализација активности на социјалном плану уз коришћење увијек актуелних ресурса Српске Православне Цркве. Осим тога, исти примјери су нам помогли да уз адекватну анализу видимо који су то услови утицали на успјешност реализације социјалних активности на једном веома високом нивоу. Захваљујући резултатима те анализе, уз хронолошко праћење развоја проблематике али и реакција Српске Православне Цркве, дошли смо до јасног и јединственог закључка.

Српска Православна Црква у својој дјелатности на социјалном плану, никада није престала са својим дјеловањем у корист цјелокупног друштва и његовог развоја у свим политичким приликама и промјенама у којима се нашао српски народ. То је чинила искључиво држећи се јасно постављених принципа и ставова да се на првом мјесту морају јасно дефинисати узроци свих друштвених проблема, па тек онда приступати њиховом рјешавању, отклањајући тако сами узрок насталих проблема. Методологија социјалног рада Српске Православне Цркве је из свега реченог веома јасна и очигледна. Рјешење свих проблема на социјалном плану не може трајно осигурати никаква реформа законодавства која подразумјева усвајање нових закона и обезбјеђивање додатне финансијске потпоре, већ искључиво промјена свијести појединца као основног друштвеног елемента, а уз помоћ постојећег система вјерских и моралних закона. Њена успјешност, како смо показали, једино може зависити од односа политичких субјеката према њој. Инфраструктура за социјалну дјелатност Српске Православне Цркве је увијек савремена, односно свевремена, и никада није више или мање захтјевна у односу на изазове који се пред друштвом појављују. То смо, како у наведеним примјерима, тако и у постављању нових циљева дјеловања, недвосмислено показали.

76 Парента, М., Индивидуалистичка социјална и економска крајност, Гласник Српске Православне Патријаршије 1938(27), Сремски Карловци, 1939, стр. 685.

77 Милинковић, Б., Социјални карактер мисије СПЦ у периоду 1918-2018., Социјална политика 2-3/2018, Београд, 2018, стр. 124 - 128.

Необјављени извори:

Архив Верског добротворног старатељства, Београд
Архив Добротворне организације Мајка Девет Југовића, Грачаница
Архив Центра за рехабилитацију и ресоцијализацију оболелих од болести зависности
– Земља живих, Нови Сад

Литература:

Аџић, А., Дневник дечијег склоништа Св. Николе у Битољу, Сабрана дела Еп. Николаја Велимировића, I, Шабац 2013., 813-890.
Васић, Т., Прва српска игуманија после средњег века, Београд, 2006.
Верско добротворно старатељство 1967-1977., Посебно издање, ур. Радомир Ракић, Милисав Протић, Београд, 1977.
Вуковић, С., Спасовање и збрињавање српске деце (из Шарварског логора) током II светског рата, Календар Црква, Београд, 1992., 51-68.
Вуковић, С., Српски јерарси од IX до XX века, Београд, Подгорица, Крагујевац 1996.
Давидовић, С., Српска Православна Црква у Босни и Херцеговини, 960 – 1930, Нови Сад 1998.
Јеванђеље по Матеју, Свето Писмо Новог Завета, Београд, 1999.
Верско добротворно старатељство, Летопис, ур. Владимир Марковић, Београд, 2017.
Маринковић, Ж., Социјална криза данашњице, њени узроци и начин лечења, Гласник Српске Православне Патријаршије 1930(4), Сремски Карловци, 1930, 56-60.
Милинковић, Б., Папа Григорије VII Хилдебранд и његово поимање световне и духовне власти, докторска дисертација одбрањена на ПБФ УБ, 2018.
Милинковић, Б., Социјални карактер мисије СПЦ у периоду 1918-2018., Социјална политика 2-3/2018, Београд, 2018. 115-131.
Милинковић, Б., Свети цар Јуустинијан и његов однос према Цркви, Српска теологија данас 2011, Београд, 2012. 505-520.
Парента, М., Индивидуалистичка социјална и економска крајност, Гласник Српске Православне Патријаршије 1938(27), Сремски Карловци, 1939, 685-686.
Петковић, Г. „Акција спасавања деце српске и словеначке националности из логора Шарвар“, Словеника III, Београд, 2017, 73-85.
Петковић, С., Српски женски манастир Кувеждин, Сремски Карловци, 1930.

Електронски извори:

www.starateljstvo.rs/bogdaj/ - Богдај, www.starateljstvo.rs/bogdaj/, приступљено 01.10.2018. године

THE SOCIAL ACTIVITY OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH YESTERDAY, TODAY AND TOMORROW

Summary

If we know that unconditional love for every person is the key idea in any kind of consideration on the subject of the role of the Church in solving social problems of any society, we can easily recognize basic characteristics of the social activities of the Serbian Orthodox Church. Especially in those societies which inherit Christian values. From several most interesting examples from the period 1918-2018, and also from the analysis of the goals of social activities in the past, and also in present and future times, we resulted with clear picture of the special features of the social activities of the Serbian Orthodox Church, with possibility to compare with the systems of the social activities which exists in our society. As special experience, we used an example of the role of the Serbian Orthodox Church in great suffering in the World War I, and activities of the Serbian Orthodox Church during and after the World War II. We followed practical use of the basic principles in the social activities of the Serbian Orthodox Church from the end of the World War I to the end of the twentieth century and the challenges in social problems which came with war conflicts in former Yugoslavia. Using these examples of the social activities of the Serbian Orthodox Church in mentioned period, and also analysis of her basic principles, we pointed to the specialty of the Church in regard to other organizations dealing with social problems of the society.

Key words: The Serbian Orthodox Church, social activity, goals, an individual, community.

ОДНОС ХУМАНИСТИЧКОГ ПРИНЦИПА СОЦИЈАЛНОГ РАДА И ПОЛИТИКЕ У СВЕТЛУ ЈЕЗИЧКО-ФИЛОЗОФСКЕ ТЕОРИЈЕ ДЕФИНИЦИОНИЗМА

Апстракт: „У средишту мисије социјалног рада су принципи социјалне правде, људских права, колективне (друштвене) одговорности, као и поштовање различитости.“ У овом прилогу се дискутује питање може ли социјални рад, који стоји у служби било које сингуларне и стога увек уско интересно вођене политике, заиста да одговара горе наведеним принципима? Одговор се тражи путем научно-историјске и језичко-филозофске (теорија дефиниционизма) анализе политичке димензије Ватикана и социјалне агенде римокатоличке цркве. У ватиканској публикацији „Социјална агенда. Црква као мајка и учитељица“ стоји и следеће: „Католичка црква је мајка и учитељица народа. Њу је утемељио Исус Христос да би водила све људе, који прихвате њену љубав (...).“ У тексту нема ни речи о политици а само имплицитно о прозелитизму, јер индикативно је наравно и непревидиво селективно да она подразумева свој социјални рад као оријентисан/ограничен на „људе, који прихвате њену љубав“, који су дакле римокатолици. Већ то је неспојиво са горе наведеним аксиоматским хуманистичким принципима социјалног рада. Однос теорије и праксе ће се преиспитати на примеру језуита, који су у данашњем Парагвају већ само око 40 година после свог доласка у Јужну Америку основали своју сопствену државу, која је опстала од 1610-1767. Тамо су вршили мисионирање међу староседеоцима превасходно „меким“ методама, форсирањем социјализације уз интензивно ословљавање емоционалне интелигенције човека, увели су и практиковали један интересантни социјални систем за покрштено домаће становништво (и регрутовали међу њима армију од више хиљада војника), мада уз масивну и безобзирну експлоатацију црних робова, припадали су шта више највећим робовласницима на свету средином XVIII века. Тиме се оцртава констелација: државно-политичко делање/прозелитизам/хумани социјални рад/антихумано поробљавање и економско искоришћавање масе људи-некатолика.

Кључне речи: социјални рад, политика, Ватикан, теорија дефиниционизма.

Увод

На сајту Високе школе за социјални рад, Београд, стоји једна (врло компримована, али фундирана и прецизна) дефиниција, која садржи више есенцијалних постулата хуманистичких наука: „У средишту мисије социјалног рада су принципи социјалне правде, људских права, колективне (друштвене) одговорности, као и поштовање различитости. Социјални рад је професија заснована на пракси и научна дисциплина која промовише друштвене промене и развој, социјалну

кохезију, као и оснаживање људи и њихову слободу како би се суочили са животним изазовима и унапредили социјалну стабилност насупрот друштвеној искључености и угњетавању“.

Ватиканска социјална доктрина постулира пак (овде на почетку само уопштено):

„Teoretski vid socijalne dimenzije vjere je temeljito razrađen u katoličkom socijalnom nauku počevši od pape Lava XIII (1878-1903.) i prve socijalne enciklike Rerum novarum, O novim stvarima (15. 05. 1891.)“¹.

Погледајмо прво шта је то ново, што је донела дотична папска енциклика са краја 19. века, јер познато је да се католичка црква заиста – али само поред осталог – током скоро два миленијума свог постојања бавила и до данас бави и социјалним, дакле каритативним, образовним (по природи ствари душебрижничким, што би се данас сматрало психолошким и психотерапеутским), итд. радом: „Politički katolicizam je politička i kulturna doktrina koja promiče ideje i socijalni nauk Katoličke crkve u javnome životu (...) Poslije enciklike Rerum novarum pape Lea XIII., iz 1891. godine, političko katoličko gibanje postaje snažnije i življe te se širi i na druga društvena područja (...)“².

Из овога се види да и социјална димензија, социјална доктрина и социјални рад Ватикана имају несумњиво политички карактер и функцију. И – ни то није ништа ново, јер исто тако познато је да се католичка црква током скоро два миленијума интензивно бавила и бави политиком (економијом, културом, итд.) и, свакако, неуморним прозелитизмом, при чему се ове две есенцијалне активности међусобно условљавају и прожимају. Овде се на дискусију ставља следеће базично питање: Може ли социјални рад, који стоји у служби било које сингуларне и стога увек уско интересно вођене политике³, заиста да одговара принципима „социјалне правде, људских права, колективне (друштвене) одговорности, као и поштовања различитости“?

Јер, ако би одговор био потврдан, како одговорити на принципијелно и само консеквентно (и намерно радикализовано) питање – да ли је (несумњиво присутни) социјални рад у служби и у функцији промоције тоталитаристичких режима Адолфа Хитлера и Јосифа Стаљина исто тако био социјални рад? Или на пр. у служби и у функцији промоције робовласничког политичког система САД у време пре сецесије јужних држава и грађанског рата у 19. веку?

Одговор на ово друго питање би, међутим, могао да буде потврдан само у случају да дубоко интернализујемо (акцептирамо, усвојимо) редефиницију дотичних појмова (социјалне правде, људских права, итд.) од стране носилаца тадашње политичке идеологије, који су ауторитативно узурпирали власт над дефиницијама стварности и ту – свесно и у сопственом политичком интересу виртуализовану –

1 Silvija Migles, Socijalni nauk Crkve – mogućnost plodonosne suradnje. Socijalna dimenzija vjere u ekumenskom dijalogu. Edinost in dialog Unity and Dialogue, letnik 70, leto 2015, strani 13–2. www.teof.uni-lj.si/uploads/File/Edinost/70/Migles.pdf

2 Упореди: Essays on catholicism, liberalism and socialism: considered in their fundamental principles by Donoso Cortés, Juan, marqués de Valdegamas, 1809-1853; McDonald, William Publication date 1879 Topics Catholic Church, Socialism and Christianity, Christian sociology Publisher Dublin : M.H. Gill & Son; даље; Political Catholicism in Europe 1918–45, New York, 2004. / London, 2005., Catholic politics in Europe, 1918–1945, “Routledge”, 1997.

3 Теоретски да, али само у једној идеалној демократији а то значи при оптималном социјалном конзensusу који општи интерес заиста ставља изнад свих појединачних и групних. Та констелација у досадашњем развоју људског друштва још никада није био реализована. Стога је примереније говорити о идеалу демократије, чијем остваривању је несумњиво пожељно тежити.

„стварну стварност“ психагошки ширили у својим зонама утицаја тј. власти⁴.

Да би се избегли неспоразуми – овде се ни у ком случају не тежи некаквом изједначавању врло различитих политичких опција и система вредности у европским тоталитаристичким државама 20. века с једне и у миленијумској историји Ватикана с друге стране. То би било апсолутно непримерено и не би одговарало историјски утврђеном стању ствари. Ради се дакле, још једном, о тражењу одговора на питање да ли је било која сингуларна и стога увек уско интересно вођена политика компатибилна са хуманистичким аксиомом социјалног рада.

Римокатоличка црква, свакако, негира било какву везу између своје социјалне делатности и прозелитизма, као битног дела и фактора ширења политичког утицаја. Она шта више одбацује и сваку помисао о егзистенцији политичке компоненте у свом устројству. Тако у њеној публикацији „Социјална агенда. Црква као мајка и учитељица“ стоји и следеће: „Католичка црква је мајка и учитељица народа. Њу је утемељио Исус Христос да би водила све људе, који прихвате њену љубав, ка вишем животу и спасу душе (...) Њен свети оснивач јој је дао налог (...) да поучава и води људе, и да при томе својим материнским старањем непрестано пази и штити њихово достојанство (...) Није дакле чудо да католичка црква (...) већ 2.000 година – од служења старих ђакона до данас – неуморно уздиже бакљу љубави и то не само у својим поукама, већ и сопственим примером свеобухватног делања (...) Католичка црква чудесно носи свој двоструки налог даровања: она дарује социјалне поуке и социјално делање (...)“⁵.

У којој мери је овај текст одраз стварности тј. по могућству само „wishful thinking“? У њему нема ни речи, значи, о политици а само имплицитно о прозелитизму, јер индикативно је наравно и непревидиво селективно да она подразумева свој социјални рад као оријентисан/ограничен на „људе, који прихвате њену љубав“, који су дакле римокатолици. Већ то је неспојиво са аксиоматским хуманистичким принципом социјалног рада.

Међусобна условљеност и повратна спрега између прозелитско-политичке и социјалне делатности Ватикана кроз историју, на примеру откривања, колонизације и католичког покрштавања „Новог света“ 1492-1767.

Као кључни појам политизације римокатоличке цркве испоставља се самопроглашена „Папинска непогрешивост“ у смислу врхунског светског ауторитета за сва духовна и следствено за њима потчињена световна питања, која је додуше званично догматизована тек 18. јула 1870. од стране папе Пија IX. Тај чин је, међутим, опет једном само потврдио и санкционисао једну више од хиљаду година трајућу праксу.

Већ папа Иноћентије I (401-417.) тврди да постоје „важни случајеви“ (causa

4 О језичко-филозофској теорији дефиниционизма опширније у: Владимир Умељић, Окцидентално-европска културолошка традиција, велики геноциди средином и балкански ратови крајем 20. века (Континуитет историје у светлости теорије дефиниционизма). Гамбит, Јагодина, 2016.

5 PÄPSTLICHER RAT FÜR GERECHTIGKEIT UND FRIEDEN, DIE SOZIALE AGENDA, EINE SAMMLUNG VON TEXTEN AUS DER KATHOLISCHEN SOZIALLEHRE. Mit einem Vorwort von S.E. Erzbischof François-Xavier Nguyễn Văn Thuận, Präsident des Päpstlichen Rates für Gerechtigkeit und Frieden. Herausgegeben von Rev. Robert A. Sirico Vorsitzender des "Acton Institute for the Study of Religion and Liberty". Grand Rapids, Michigan, USA. Rev. Maciej Zieba, O.P. Vorsitzender des Instytut "Tertio Millennio" Krakau, Polen. LIBRERIA EDITRICE VATICANA 00120 CITTÀ DEL VATICANO. Упореди и: Päpstlicher Rat für Gerechtigkeit und Frieden, Kompendium der Soziallehre der Kirche, Verlag Herder, Freiburg im Breisgau, 2006.

majoris), које искључиво римски папа сме и може да решава, а његов наследник Зосим (Zosimus) постулира потом да „нико нема право да још једном расправља о једној пресуди римских папа“. Лав I (440-461.) подвлачи папинско право на plenitudo potestatis, „свеобухватну, неограничену моћ тј. власт“ (подвучено од стране аутора). Папа Грегор VII (1073-1085.) обзнањује у своме „Папинском диктату“ (Dictatus Papae) да „римокатоличка црква никада није ни у чему погрешила, нити ће икада направити неку грешку, као и да сваки папа поседује једну принципијелну светост“. Иноћентије III (1198-1216.) пак истиче да се један папа увек налази „у средини између Бога и људи, он је мањи од Бога, али већи од човека“. Бонифације VIII (1294-1303.) захтева у својој були Unam sanctam за папе владавину светом (подвучено од стране аутора), итд. Само је дакле консеквентно да је већ папа Никола II (1058-1061.) почео да носи двоструку круну (у нашем културном окружењу, као што је познато, превасходно су египатски фараони носили једну дуплу круну): једну је дефинисао као „Краљевску круну из Божије руке“ (Corona regni de manu Dei) а другу као „Царску круну из Петрове руке“ (Diadema imperii de manu Petri)⁶. То значи да је полагање права римских папа на „свеобухватну, неограничену моћ тј. власт“ већ на самом почетку V века било актуелно⁷ а да се о римском католичанству као новој социјалној категорији (и као значајном одступању, ревизији првобитног изворног хришћанства) а тиме и о следственом покатоличавању других хришћана може говорити тек од Велике шизме у XI веку па надаље.

Стремљење ка световној политичкој власти је пак већ крајем VIII и почетком IX века значајно интензивирано, при чему је један фалсификат историјских димензија („Константинова даровница“) играо врло значајну улогу. Та „даровница“ је тврдила да је византијски цар Константин Велики био наводно од стране папе Силвестра I излечен од губе и потом признао папски примат над свим осталим патријарсима, доделио тј. препустио папама своју царску титулу и круну (подарио им дакле и једну додатну „Diadema imperii de manu Constantini“) и предао им западну половину царства на уживање. Аутентичност тог документа је од самог почетка његовог обзнањивања од стране Ватикана стајала под великом сумњом, али тек је немачки теолог и филозоф Николаус фон Киз 1433. несумњиво доказао да се ради о продукту чисте фантазије, што је потом и италијански хуманиста Лоренцо Вала 1440. лингвистичком анализом потврдио. То је, значи, био један несумњиви фалсификат (кривично дело, лаж, превара), али столећима су папе, поред осталог и на основу тога узели себи право да постављају, потврђују и смењују световне владаре („владање владарима“), као и да дефинишу њихове прерогативе и области власти. Тако је на пр. папа Александар VI још у јуну 1493, дакле шездесет година пошто је карактер „Константинтове даровнице“ већ био дефинитивно и непобитно утврђен, на основу ње једноставно поделио, од стране Кристифора Колумба откривени „Нови свет“ између Шпаније и Португалије⁸. Ватикан је, иначе, тек у XIX веку потврдио да се ради о фалсификату.

6 Упореди: Friedrich Pfister, Religion und Wissenschaft, Francke Verlag Bern und München, 1972; Hiller, H. Die Geschäftsführer Gottes – eine kritische Geschichte der Päpste. Ernst Kabel Verlag, Hamburg, 1982.

7 Не сме се изгубити из вида да је византијски цар Константин Велики тек 313. изједначио хришћанство са осталим религијама и тиме прекинуо њихово прогањање а да је цар Теодосије I 380. прогласио хришћанство државном религијом.

8 Исто, Владимир Умељић, Окцидентално-европска културолошка традиција, велики геноциди средином и балкански ратови крајем 20. века (Континуитет историје у светлости теорије дефиниционизма). Гамбит, Јагодина, 2016.

Претходно је, наравно, покушао да се одбрани од сумње да је био налогодавац или аутор овог папира, јер се по природи ствари врло брзо долази на један од чувених Макијавелијех принципа успешне политике, која себе ретко оптерећује морално-етичким постулатима: „Није важно шта ко каже или учини, важно је коме то користи!“ Тако је дошло до чудне ситуације, да се са стране римокатоличке цркве откриће лажног карактера документа прво једноставно игнорисало (XV-XVII век) а затим пар стотина година (од XVII-XIX века) шта више тврдило да је „даровање цара Константина у сваком случају било истинито („римокатоличка црква никада није ни у чему погрешила, нити ће икада направити неку грешку“), али даровница ето није и то само зато, јер су је „Грци својевремено фалсификовали“ и сл.⁹ Зашто би неки Грци то заправо чинили, није никада аргументовано тематизовано тј. образложено. Још чудније је, међутим, да толике векове никоме у Ватикану није упало у очи да се у тој „даровници“ на пр. Цариград помиње под именом Константинопољ, иако је то име у време када је требало да је иста настала (315-317. године) било још увек непознато, град се тада искључиво звао Визант или латински Nova Roma (Лоренцо Вала).

Када је совјетски диктатор Јосиф Стаљин својевремено поставио „потсмешљиво“ тј. „суверено“ питање: „А колико батаљона има тај папа?!“, он је тиме само пружио још један доказ да су арогантност и игнорантност духовни близанци, да он значи по свему судећи ништа није схватио у односу на политичку моћ и утицај Ватикана. Папе, то је тачно, никада у историји – чак ни у Гарибалдијево време, када је сама државна егзистенција Ватикана стајала на коцки – нису располагале сопственим и по директном командном ланцу себи потчињеним војним снагама, које би биле вредне озбиљнијег помена, а то истовремено значи да се Ватикану ни у једном тренутку историје не може доказати сопствено и својеручно вођење било којих ратова. Као што смо видели, Ватикан се посветио „владању владарима“ (фалсификована „Константинова даровница“) – чему онда сопствене оружане снаге?

На пр. један папа, као Грегор VII (1073-1085.), који је себи у јануару 1077. могао да дозволи односно да присили једног моћног немачког владара (Хајнрих IV) да скине своју раскошну одежду и обучен у кострет данима и ноћима чека испред папиних врата, на киши и ветру, да га овај прими и „одреши од грехова“ („Canossa-Gang“), зашто би се један такав папа бавио трошковима, логистиком и командовањем једне сопствене војне силе?¹⁰

Папе су, дакле, столећима располагале армијама себи подређених, од себе зависних (тј. зависним учињених) световних владара и – својим (најбројнијим и најмилитантијим) редом језуита. Захваљујући томе духовна власт и световно-политички значај Ватикана су се ширили по читавом свету.

Како је римокатоличка црква расла ван европских граница, може се илустровати примером шпанских освајања у Јужној и Централној Америци. Већ на основу уговора, који је Кристифор Колумбо потписао са шпанским краљевским паром, Изабелом I од Кастиље и Фердинандом II од Арагоније, постали су видљиви услови под којима су потом шпански конквистадори добили одрешене руке за освајања. Одмах по протеривању Сарацена из Шпаније, наиме, издала су њихова – по сопственим речима „најкатоличкија“ – величанства, Изабела од Кастиље и Фердинанд

9 Упореди: Johannes Fried: Die Konstantinische Schenkung. In: Johannes Fried, Olaf B. Rader (Hrsg.): Die Welt des Mittelalters. Erinnerungsorte eines Jahrtausends. C.H. Beck, München 2011.

10 Исто

од Арагона, декрет, према коме су сви Јевреји морали или да се подвргну католичком покрштавању или да напусте земљу и, свакако, све што су поседовали. Тај ултиматум је истекао 2. фебруара 1492.¹¹ Следећег дана су испловили бродови Кристифора Колумба и тиме је почео највећи шпански освајачки, убилачки и пљачкашки поход у историји.

Разарањем царства Маја уништена је и најстарија писана култура Америке. За државу Ацтека, Шпанцима је било довољно две године (1517-1519.) а за државу Инка пуне четири (1531-1535.). По извештајима савременика, само у години 1524. крштавано/покатоличавано је и до 14.000 аутохтоних становника дневно¹². Исти извештаји, међутим, потврђују да се само у првој половини шпанске владавине већ више од 15 милиона прастановника америчког континента опростило од живота и од својих нових господара¹³.

Конквистадор је био обавезан да о свом трошку и у име шпанске круне поседне страну земљу, да организује насељавање цивилног становништва и да обезбеди католичко мисионарање (као последица папског располагања армијама себи подређених тј. од себе зависних световних владара, подвучено од стране аутора), значи католичење домаћег становништва, као и да препусти шпанском монарху 20% свих пронађених племенитих метала и драгог камења. Све остало, земљишни посед, сви ресурси и људи, као робови, припадали су њему¹⁴. Њима су следили римокатолички свештеници и редовници, и почели да умножавају ватиканску паству од Неваде и Калифорније, преко Мексика до Перуа, Панаме, Венецуеле, Боливије, Колумбије, Гватемале, Чилеа, Порторика, итд. (као што су, наравно, чинили и на другим континентима). Први на лицу места, од самог почетка конквисте, били су фрањевци и доминиканци, за њима су потом дошли августинци а од 1568. и најефективнији међу њима, наине – језуити.

О „правверју“ досељеника у новоосвојене и колонизоване области старала се пак Шпанска инквизиција, која је од друге половине XVI века почела да оснива своје судове (1570. у Лими, 1571. у Мексико-граду и 1610. у Картагини)¹⁵. Да су католички редовници, у првој линији елитни папски ред језуита, при својим активностима следили и неке друге планове осим духовних и социјалних, постало је видљиво најкасније од XVII-XVIII века, када је шпанска монархија експлицитно (и врло озлојеђено) оптужила језуите да „воде своју сопствену и од шпанске државе независну политику“, и да интензивно раде на томе, како у Шпанији тако и у Шпанској Америци, да „направе државу у држави“, и протерала их 1767. до последњег из обе ове земље под својом јурисдикцијом¹⁶.

Језуити су, дакле, после освојене духовне, посегнули и за световном влашћу. У Парагвају су већ само око 40 година после свог доласка у Јужну Америку заиста основали своју сопствену државу (опстала од 1610-1767). Истовремено, они су врши-

11 Simon Wiesental: „Die Segel der Hoffnung“, Wien, 1992.

12 W.H. Prescott: „History of the Conquest of the Peru“, London, 1847, S. 181-182.

13 B. de las Casas: „The Devastation of the Indien: A Brief account“, S. 41 (цитирано према: Смиља Аврамов, исто)

14 Iberoamerikanisches Institut Preußischer Kulturbesitz und Museum für Völkerkunde, Staatliche Museen zu Berlin (Hrsg.), Amerika 1492–1992, Braunschweig, 1992.

15 Edelmayr, Friedrich (u. a.): Die Neue Welt. Süd- und Nordamerika in ihrer kolonialen Epoche. Pro-media Verlag, Wien 2001.

16 исто

ли мисионирање међу староседеоцима превасходно „меким“ методама, форсирањем социјализације уз интензивно ословљавање емоционалне интелигенције човека, на пр. компоновањем песама на домаћим језицима Индиоса, позоришним представама из европског културног наслеђа, извођењем класичних опера, итд.¹⁷ Тако је настао и појам „Језуитско позориште“, у стилу барокне драме а искључиво на латинском језику, као мотивација за публику да се приближи тј. да се приклони римокатоличкој конфесији. Редовници су у року од 220 година продуковали чак 7.650 сопствених позоришних комада, који су глорификовали римокатоличку цркву, као тријумфалног победника над свим другим погледима на свет¹⁸. У тој својој држави увели су додуше и практиковали један интересантни социјални систем за домаће становништво (и регрутовали међу њима армију од више хиљада војника), мада уз масивну и безобзирну експлоатацију црних робова¹⁹. Шта више и римокатолички бискуп из Пуебле, Хуан де Палафокс, известио је папу о „језуитској похлепи за материјалним добицима на основу рада робова, о њиховим огромним хаџијендама и многобројним плантажама шећерне трске, фабрикама и трговинама“ а британски историчар Хенри Камен је утврдио „да су језуити припадали највећим робовласницима средином XVIII века“²⁰. И то иако је папа Павле III већ 1537. официјелно забранио ропство, што је међутим, као што се из овога види, „врло радо и често било игнорисано“²¹ и остајало без икаквих правних или моралних последица, без санкционисања од стране ватиканске хијерархије. Још један пример, дакле, дискрепанце између речи и дела.

Историјски и социјални феномен Ватикан у светлу теорије дефиниционизма

Тријада „језик-свест-стварност“ је путоказ и пут ка спознавању бића, које јесте ако апсолутна истина јесте и које није, ако апсолутна истина није; јер стварност јесте ако апсолутна истина јесте и није, ако апсолутна истина није. Ова тријада постулира језик као лигатуру и есенцијални конститутивни елемент свести о истини стварности, која само може да следи свести о стварности истине.

Језичко-филозофска теорија дефиниционизма се испоставља врло корисном при покушаја разумевања горе кратко оцртане дискрепанце између речи и дела, теорије и праксе, стварности и сопствене представе о њој, у случају историјског и социјалног феномена Ватикана. Теорију дефиниционизма – у тематском контексту истраживања феномена геноцида и улоге миленијумске културолошке традиције Западне и Средње Европе у његовом настајању – по први пут сам представио научној јавности у есеју „Етика и власт над дефиницијама“ 2006.²²

17 Jerzy Henryk Skrabania, *Gesungener Glaube. Musik im Kontext jesuitischer Missionspraxis unter den Chiquitos*, in: Christian Storch (Hrsg.): *Die Musik- und Theaterpraxis der Jesuiten im kolonialen Amerika*, Sinzig 2015.

18 Jean-Marie Valentin: *Le théâtre des jésuites dans les pays de langue allemande. Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés. (1555–1773). 2 Bände.* Hiersemann, Stuttgart 1983–1984.

19 Jerzy Henryk Skrabania, *Gesungener Glaube. Musik im Kontext jesuitischer Missionspraxis unter den Chiquitos*, in: Christian Storch (Hrsg.): *Die Musik- und Theaterpraxis der Jesuiten im kolonialen Amerika*, Sinzig 2015.

20 Henry Kamen: *Empire, How Spain Became a World Power.* Perennial, 2004.

21 Alexander Brüggemann, *Als Papst Paul III. die Sklaverei verbot*, Domradio.de, 09.06.2012.

22 Vladimir Umeljic, *Ethik und Definitionsmacht*, Essay in: *Kultursoziologie, Wissenschaftliche Halb*

Један од највећих живих корифеја језичке филозофије, Ноам Чомски, коме сам ставио на располагање кратки енглески преглед суштине теорије дефиниционизма, прокоментарисао је, да он сам „никада није дошао на тако интересантне идеје“. Изразио је, потом, спремност да се и лично одазове мом позиву науци да теорију што свестраније и темељније преиспита, да ће дакле покушати да нађе времена, „да ради на тај начин“.²³

Будући да сам до сада објавио неколико обимних студија и више од тридесет есеја и чланака на ту тему, то заинтересованима стоји довољно материјала на располагању. Стога ће теорија овде бити само врло редуccionистички представљена, оловљавајући превасходно аспект миленијумске политизације Ватикана и перманентну редефиницију, виртуализацију стварности од стране његове високе хијерархије а у складу са сопственим интересима.

Основна језичко-филозофска теза теорије дефиниционизма гласи: Ауторитативна узурпација власти над дефиницијама (стварности) са тежњом постизања монопола над истима, базична је карактеристика високих носилаца социјалних хијерархија и оних који теже том статусу, и истовремено представља најважнију нематеријалну погонску снагу прогреса и регреса, како у сегментарном, тако и у глобалном развоју људског друштва.

Примењена на историјске, социјалне, политичке, итд. феномене, она гласи: Ауторитативна узурпација власти над дефиницијама са тежњом постизања монопола над истима од стране центара политичке моћи, оличених у државним или парадржавним структурама, представља најделотворнији владалачки инструмент дотичних центара политичке моћи.

Раст политичке моћи је, искуствено, директно пропорционалан опадању привржености императиву етике људског друштва. Тиме је узурпација власти над дефиницијама саодлучујући каузални и пратећи фактор и свих социјалних девијација историје човечанства. У томе лежи суштина ултимативног, јер духовног овладавања и владања човеком од стране човека, у интеракцији психагогије (узурпатор, „власник“ дефиниција) и интернализације (циљна особа, „нормалан“ човек). Од те интеракције се очекује, да потчињени у крајњој линији усвоји представу стварности, по којој је то и свако друго – од стране ауторитативних узурпатора власти над дефиницијама у сопственом интересу (ре)дефинисано – стање последица сагласности тј. вољног саодлучивања потчињеног, резултат и његовог „добровољног“ избора и сарадње.

Другим речима, идеални владар, предводник, доносилац одлука (монарх, председник, директор, шеф, поглавар, првосвештеник, ректор, кустос, па и отац/мајка, итд.) самоовлашћује себе да дефинише „шта је црно а шта је бело“; идеални потчињени је онај, који на основу интернализације овог спољног утицаја и без да га као таквог суштински прозре, идентификује и класификује, развије самосхватање, које прихвата (ре)дефиницију стварности од стране самопроглашених власника над дефиницијама и сматра је истовремено и сопственом, у најмању руку коауторизованом вредношћу и тиме, у идеалном случају, објективном константом стварности.

Тај инструмент, принцип и механизам је условљен аксиоматским императивом језичког поимања – перцепције и учешћа у креирању – стварности. Принцип

jahreshefte der Gesellschaft für Kultursoziologie e.V. Leipzig, 2006/1., Leipzig, 2006.

23 „Interesting ideas. I’ve never thought about them. Will try to find some time to do so.” (Noam Chomsky, e-mail to Vladimir Umeljic, betr. Definitionism-Theory, 11. III 2010).

узурпације власти над дефиницијама стварности је етолошки елемент човекове шпекулативне интелигенције и настао је настанком есенцијалног предуслова исте, наиме, језика (у његове три развојне, човеку доступне форме: мишљење = форма језика доступна само духу; њој су следиле комуникационе форме: говор = форма језика доступна и чулу слуха; писмо = форма језика доступна и чулу вида) и развијао се упоредо са хијерархијским раслојавањем социјалне заједнице.

Тај инструмент, принцип и механизам духовне доминације човека над човеком, као битне детерминанте људског друштва од првобитне заједнице па до данашњих државних и наддржавних облика удруживања, присутан је и препознатљив у свим социјалним формама организовања, са њиховом неминовном пирамидалном структуром – породица, институционализована религија и на рекламократију упућена трговина, политика и државни (бијурократско-управни и репресивни) апарат, култура и уметност, економско-финансијски систем и образовање, итд.

Филозофија језика заступа у теорији дефиниционизма следећи полазни и финални став, који је уједно и образложење утемељења ове теорије: Предиспозиција, способност и склоност ка узурпацији власти над дефиницијама (стварности) психолошки припадају архетипским структурним доминантима подсвести, које сходно томе не подлежу директној контроли свести, али је префигурирају и структурирају. Делање тих доминанти свест рефлектира у симболичким сликама (овде превасходно у смислу борбе за превласт, доминирања и потчињавања).²⁴ Језик је архетипска структурна доминанта свести и подсвести човека, и рефлектира обе ове области и целокупну стварност путем како човекове, тако и своје саморефлексије.

Базична детерминанта језичко-филозофске теорије дефиниционизма не искључује и не девалвира ни у ком случају све друге и одавно препознате факторе економске, политичке, технолошке, религиозне, психолошке, итд. природе, и њихов несумњиви – узрочни, пратећи и последични – утицај на историјска збивања. Она, међутим, као базични елемент свести условљава егзистенцију свих других фактора и повећава вероватноћу сазнања и разумевања релевантних историјских догађаја, друштвених односа и процеса.

Римске папе су врло рано почеле да ауторитативно практикују ауторитативну узурпацију власти над дефиницијама стварности и потом те своје редефиниције психагошки (психагогија или „вођење душа“, метода античко-грчких реторичара, прим. аутора) октроирале остатку света у својој зони утицаја.

Папе су, значи, континуирано софистичко-реторички релативизовале стварност и потом своје интересно редефинисане представе стварности снагом свог – исто тако самосвојно редефинисаног – „непогрешивог“ ауторитета апсолутизовале, дакле проглашавале једином „стварном стварношћу“. И – огроман број људи (верника) изван Ватикана је тај систем униформисања људског духа са крајњим циљем, који је у 16. веку врло прецизно формулисао утемељивач језуитског римокатоличког реда и потоњи римокатолички светац Игнације Лојола, интернализовао, акцептирао: „Да бисмо били у стању да у свим ситуацијама донесемо праву одлуку, морамо се држати следећег: ја верујем да је бело, које ја видим, у суштини црно, ако моја хијерархијска црква то тако дефинише!“²⁵

24 Упореди: Jolande Jacobi: Die Psychologie von C. G. Jung. Eine Einführung in das Gesamtwerk. Mit einem Geleitwort von C. G. Jung. Fischer Taschenbuch, Frankfurt a.M., März 1987.

25 Ignatius von Loyola: Die Exerziten. 13. Auflage. Johannes Verlag Einsiedeln, Freiburg 2005.

То је већ бискуп Августин (354-430.), један од највећих догматичара и светаца римокатоличке цркве, творац формалног узрока Велике шизме (Filoque) и један од теоретичара „Праведног рата“, својевремено постулирао: „Ја ни у речи Јеванђеља не бих веровао, да ме ауторитет цркве не наводи на то!“²⁶

Ово се наводи да би се проверила теза, да се западна црква прилично рано удаљила од своје конститутивне хришћанске детерминанте и у суштини – путем самосвојног узурпирања тј. присвајања духовног – политизовала, као ауторитативна властодржачка организација са померањем тежишта на световно, профано.

Јер ако се већ истинитост речи Јеванђеља чини зависном од ауторитативне речи „непогрешивог“ папе („нико нема право да још једном расправља о једној пресуди римских папа“), ако се дакле реч Исуса Христоса прво подвргава процени римског бискупа да би била прихваћена (или одбачена?), шта је онда у римокатоличкој цркви још остало од хришћанске вере?

Своју „еманципацију“ од хришћанске религије Ватикан је потврдио и (трговачким језиком речено) ревносном „комерцијализацијом“ Христосовог учења, јер је своју економско-финансијску моћ градио не само на порезима, дажбинама и до-нацијама, као и запленом иметка „вештица и јеретика“, Јевреја, итд., већ и промишљеном трговином „опроштајима грехова“, и потврђивањима разних државних и црквених функција, титула и положаја, и сл., за шта се такође морало плаћати. То значи да је сваки лихвар, гусар или насилник и убица фактички могао да се бави најтежим криминалом и да затим за бесправно стечени новац једноставно купи „опроштај грехова“ или да шта више купи свештени или бискупски положај. Остало је забележено да је већ папа Јован XXII (1316-1344.) продао 65.000 ових својеврсних „вредносних папира“ („опроштај грехова“) а његов наследник Клеменс VI (1344-1352.) га је надмашио бројем од око 90.000. Папа Лав X (1513-1521.) је број службених места и положаја, која су потенцијалним купцима стајала на располагању (симонија), подигао на укупно 2.200, итд.²⁷

У другој половини 20. века изашло је на светло дана, да је већ од педесетих и шездесетих година прошлог столећа постепено дошло до масивног умрежавања и уске сарадње Ватикана са другим савременим финансијски/политички/идеолошки/пословним величинама и факторима иницијалне глобализације бескрупулозних профитера – са мафијом, масонима, банкама, високом политиком – и следствено до масовног „прања“ прљавог новца, поред осталог и мафије, значи пристиглог из трговине дрогама, женама и децом, из проституције, убистава, пљачки и уцена. Јавност је даље сазнала да су ватикански кардинали (Марцинкус) са знањем и тиме одобрењем свих папа тог времена, од времена „ратног“ папе Пија XII па надаље, илегално трансферисали огромне суме црквеног новца и новца својих пословних партнера у иностранство, утајивали порез, манипулисали берзе, итд., остваривали значи енормне и несумњиво криминалне профите²⁸.

Закључно се стављају следеће тезе на дискусију:

Ватикан је, поред осталог, и једна политичка институција и то не само због

26 Упореди: Literatur von und über Augustinus von Hippo im Katalog der Deutschen Nationalbibliothek.

27 Friedrich Pfister, Religion und Wissenschaft, Francke Verlag Bern und München, 1972.

28 Упореди: Gianluigi Nuzzi, „Vatikan AG. Ein Geheimarchiv enthüllt die Wahrheit über die Finanz- und Politikskandale der Kirche“, Ecowin Verlag, Salzburg, 2010.

амбиваленције двоструког статуса црква/држава.

Научно-историјски је, наиме, доказиво да је римокатоличка црква дуже од 1.500 година била активни чинилац међународне политике; да је постављала и смењивала световне владаре и вршила енормни утицај на њихову политику; да је на пр. иницирала, објављивала – сходно свом канонском праву – и суфинансирала ратове против других држава или носилаца других погледа на свет (крсташки походи), као и масивно профитирала од освајачких и колонијалних похода које су у њено име или са њеним благословом водили световни католички владари; да је својевремено супституисала римско акузационо право својим инквизиционим правом и на основу тога организовала масовне прогоне, хапшења, мучења и убиства другомишљеника, у првој линији жена („вештица“), Јевреја, итд.;

финансирање своје црквено-државне хијерархије и својих активности је пак обезбеђивала и профаном комерцијализацијом основних, суштинских елемената хришћанске вере, продајом „опроштаја грехова“, високих црквених положаја и сл. У 20. веку се то наставило шта више, у складу с временом, у смислу „организованог криминала“.

Социјална доктрина и социјални рад римокатоличке организације стоје и по ватиканском самосхватању у служби „политичког католицизма“ и тесно су повезани са прозелитизмом – католичењем не-хришћана (и покатоличавањем хришћана) – конципиран је дакле селективно и налази се примарно у функцији промоције ватиканског система вредности а тек секундарно у служби помоћи социјално угроженима.

Тиме римокатоличка социјална доктрина и социјални рад, који стоје у служби ватиканске сингуларне и стога увек уско интересно вођене политике, не одговарају принципима „социјалне правде, људских права, колективне (друштвене) одговорности, као и поштовања различитости“, не одговарају дакле аксиоматском хуманистичком принципу социјалног рада.

То би могло да гласи супротно, позитивно само у случају да (овде редувантно) дубоко интернализујемо (акцептирамо, усвојимо) редефиницију дотичних појмова од стране носилаца ватиканске идеологије, који су ауторитативно узурпирали власт над дефиницијама стварности и ту – свесно и у сопственом политичком интересу виртуализовану – „стварну стварност“ психагошки ширили у својим зонама утицаја тј. власти („Католичка црква је мајка и учитељица народа (...) неуморно уздиже бакљу љубави и то не само у својим поукама, већ и сопственим примером свеобухватног делања (...) поучава и води људе, и при томе својим материнским старањем непрестано пази и штити њихово достојанство (...).“

Свакако, политички мотиви Ватикана при овој делатности не умањују корист социјално угрожених који примају помоћ од римокатоличке цркве, иста не може међутим да буде узор социјалном раду и његовим носиоцима у не-црквеном сектору, који ни у ком случају не би смели да дозволе да буду инструментализовани од стране било које сингуларне политике, већ би морали да се осећају обавезни искључиво својој људској и професионалној етици.

Литература:

Brüggemann, A. Als Papst Paul III. die Sklaverei verbot, Domradio.de, 09.06.2012.

Valentin, J.M. Le théâtre des jésuites dans les pays de langue allemande. Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés. (1555–1773). 2 Bände. Hiersemann, Stuttgart 1983–1984.

Wiesental, S. Die Segel der Hoffnung, Wien, 1992.

Edelmayer, F. (u. a.) Die Neue Welt. Süd- und Nordamerika in ihrer kolonialen Epoche. Promedia Verlag, Wien 2001.

Essays on catholicism, liberalism and socialism: considered in their fundamental principles by Donoso Cortés, Juan, marqués de Valdegamas, 1809-1853; McDonald, William Publication date 1879 Topics Catholic Church, Socialism and Christianity, Christian sociology Publisher Dublin : M.H. Gill & Son; даље; Political Catholicism in Europe 1918–45, New York, 2004. / London, 2005., Catholic politics in Europe, 1918–1945, “Routledge”, 1997.

Iberoamerikanisches Institut Preußischer Kulturbesitz und Museum für Völkerkunde, Staatliche Museen zu Berlin (Hrsg.), Amerika 1492–1992, Braunschweig, 1992.

Jacobi, J. Die Psychologie von C. G. Jung. Eine Einführung in das Gesamtwerk. Mit einem Geleitwort von C. G. Jung. Fischer Taschenbuch, Frankfurt a.M., März 1987.

Kamen, H. Empire, How Spain Became a World Power. Perennial, 2004.

Loyola, I. von, Die Exerzitien. 13. Auflage. Johannes Verlag Einsiedeln, Freiburg 2005.

Migles, S. Socijalni nauk Crkve – mogućnost plodonosne suradnje. Socijalna dimenzija vjere u ekumenskom dijalogu. Edinost in dialog Unity and Dialogue, letnik 70, leto 2015, strani 13–2. www.teof.uni-lj.si/uploads/File/Edinost/70/Migles.pdf

Nuzzi, G. Vatikan AG. Ein Geheimarchiv enthüllt die Wahrheit über die Finanz- und Politikandale der Kirche, Ecowin Verlag, Salzburg, 2010.

PÄPSTLICHER RAT FÜR GERECHTIGKEIT UND FRIEDEN, DIE SOZIALE AGENDA, EINE SAMMLUNG VON TEXTEN AUS DER KATHOLISCHEN SOZIALLEHRE. Mit einem Vorwort von S.E. Erzbischof François-Xavier Nguyen Van Thuân, Präsident des Päpstlichen Rates für Gerechtigkeit und Frieden. Herausgegeben von Rev. Robert A. Sirico Vorsitzender des “Acton Institute for the Study of Religion and Liberty”. Grand Rapids, Michigan, USA. Rev. Maciej Zieba, O.P. Vorsitzender des Instytut “Tertio Millennio” Krakau, Polen. LIBRERIA EDITRICE VATICANA 00120 CITTÀ DEL VATICANO. Упореди и: Päpstlicher Rat für Gerechtigkeit und Frieden, Kompendium der Soziallehre der Kirche, Verlag Herder, Freiburg im Breisgau, 2006.

Prescot, W.H. History of the Conquest of the Peru, London, 1847.

Pfister, F. Religion und Wissenschaft, Francke Verlag Bern und München, 1972; Hiller, H. Die Geschäftsführer Gottes – eine kritische Geschichte der Päpste. Ernst Kabel Verlag, Hamburg, 1982.

Skrabania, J.H. Gesungener Glaube. Musik im Kontext jesuitischer Missionspraxis unter den Chiquitos, in: Christian Storch (Hrsg.): Die Musik - und Theaterpraxis der Jesuiten im kolonialen Amerika, Sinzig 2015.

Умељић, V. Ethik und Definitionsmacht, Essay in: Kultursoziologie, Wissenschaftliche Halbjahreshefte der Gesellschaft für Kultursoziologie e.V. Leipzig, 2006/I., Leipzig, 2006.

- Окцидентално-европска културолошка традиција, велики геноциди средином и балкански ратови крајем 20. века (Континуитет историје у светлости теорије дефиниционизма). Гамбит, Јагодина, 2016.

Fried, J. Die Konstantinische Schenkung. In: Johannes Fried, Olaf B. Rader (Hrsg.): Die Welt des Mittelalters. Erinnerungsorte eines Jahrtausends. C.H. Beck, München 2011.

Vladimir Umeljić

RELATIONSHIP OF THE HUMANITARIAN PRINCIPLE OF SOCIAL WORK AND POLICY IN THE LIGHT OF LANGUAGE-PHILOSOPHICAL THEORY OF DEFINITIONISM

Summary

“The focus of social work is based on the principles of social justice, human rights, social responsibility as well as respect for differences between people.” This paper discusses whether social work that is serving a singular, and therefore always interest-led policy actually can meet the above criteria? Searching an answer is made by means of historical and linguistic-philosophical (Definitionism Theory) analysis of the political dimension and the social agenda of Vatican. In the social agenda of Vatican (see „PÄPSTLICHER RAT FÜR GERECHTIGKEIT UND FRIEDEN, DIE SOZIALE AGENDA, EINE SAMMLUNG VON TEXTEN AUS DER KATHOLISCHEN SOZIALLEHRE“) you can read: “The Catholic Church is the mother and teacher of the peoples. It was founded by Jesus Christ to lead all people who accept her love (...)”. So there is no word about politics and only indirectly about proselitism. However, the selective nature of the desired social activity is immediately expressed, because it should only apply to those who “accept her love (of the church)” means the Catholics. Already this is not compatible with the basic humanistic principles of social work cited above. The relationship between theory and practice is recorded here using the example of the Jesuits. Already 40 years after their arrival in South America, they founded a state (now part of Paraguay) that existed from 1610 to 1767, massively proselytized and created a remarkable social system for the Catholic converted native populations. But at the same time they held thousands of black slaves and exploited them ruthlessly. By the way, the Jesuits were among to the biggest slave owners of the XVIII century. Thus, the following constellation of the constitutive elements of this mixed situation becomes visible: State political action of the papal elite order / proselitism / humane social work / at the same time inhuman enslavement and economic exploitation of a mass of completely disenfranchised non-Catholics.

Key words: social work, politics, Vatican, definitionism theory

Виктор Саранча¹
Кременчугский национальный университет
им. Михаила Остроградского (КрНУ), Украина

94:364.4-058.65(477)“1916”(093.2)
Оригинални научни рад

РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ СОЦИАЛИЗАЦИИ СЕРБСКИХ ВОЕНОПЛЕННЫХ В ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме: На основе документов Центрального государственного архива Украины и Государственного архива Полтавской области, а также справочных материалов и публикаций в дореволюционной прессе автор исследует военный плен Первой мировой войны в Полтавской губернии. Особое внимание уделено военнопленным сербам, пребывавшим в Кременчугском гарнизоне весной-осенью 1916 г. и отправленным на комплектацию Сербской добровольческой дивизии в Одессу. Рассмотрены историография проблемы, статистика военного плена Великой войны 1914-1918 гг., национальный состав австро-венгерской армии, определены количество военнопленных югославян в России и законодательные акты в сфере военного плена. Охарактеризованы экономическое состояние Полтавской губернии, её военнотыловая инфраструктура, функционирование Дарницкого лагеря и распределение военнопленных по регионам страны. Проанализирован национальный, социальный и конфессиональный состав контингента военнопленных, содержащихся в Кременчуге, отмечена вероятность конфликтов на национальной почве между югославянами. Определены виды работ, которые выполняли военнопленные в Полтавской губернии, в частности сербы-машинисты в Кременчуге. Публикуется список военнопленных сербов, отправленных в Одессу на формирование Сербской добровольческой дивизии. Рассмотрены условия проживания военнопленных, их медицинское обслуживание, питание, характер правонарушений, взаимоотношения с местным населением.

Ключевые слова: Социальная история, Первая мировая война, военнопленные, сербы, Полтавская губерния.

В ноябре 2018 г. человечество отметит столетие со дня окончания Первой мировой войны – глобального конфликта, определившего направление движения цивилизации. Великая война 1914-1918 гг. положила начало «эпохе крайностей» и дала толчок развитию негативных тенденций, приведших к обострению кризиса буржуазно-либеральной идеологии. Наиболее ярко они прослеживаются при изучении методов и способов, применявшихся во время Первой мировой войны для решения проблем социально-гуманитарного характера – массового беженства, принудительных депортаций, содержания военнопленных и др. Печальный опыт Великой войны в сфере игнорирования норм международного права и дегуманизации общественно-

го свідомості в подальшому став характерною рисою всіх наступних воєн ХХ століття.

Продовжувальний період часу вітчизняні вчені вивчали лише окремі аспекти воєнного полону Першої світової війни, що не дозволяло в повній мірі відтворити об'єктивну картину даного явища. Починаючи з публікацій 1920-х рр. і до кінця 1980-х рр., предметом історических досліджень вважалося, перш за все, внесок інтернаціоналістів в боротьбу за владу Рад, а в роботах по воєнній економіці розкривалася допоміжна роль воєнопленних в народному господарстві Російської імперії періоду Великої війни².

Зняття ідеологічного пресингу з науки і відкриття засекречених архівів в початку 1990-х рр. дали можливість історикам постсоветського простору досліджувати воєнний плен Першої світової війни в повному об'ємі, в це ж час вони освоюють відомий на Заході з 1960-х рр. історико-антропологічний метод. В 1990-х – поч. 2010-х рр. російська історіографія поповнилася дисертаціями, монографіями і статтями, в яких досліджуються регіональні аспекти і система управління воєнним полонем Великої війни³, а також розглядаються психологічні і соціокультурні аспекти цієї проблеми⁴. Серед досліджень другої половини 2010-х рр. слід відзначити дисертацію і монографію Н. В. Суржикової, присвячені воєнному полону на Середньому Уралі в 1914-1922 рр.⁵

Українська історіографія проблеми знаходиться на стадії становлення. Пріоритетним об'єктом досліджень виступають воїни-українці, перебувавшие в таборах Австро-Угорщини і Німеччини, особливу увагу приділяється ідеологічній роботі, яку проводили з ними діячі Союзу визволення України⁶. Нахо-

2 См. напр.: Шипек А. Воєнопленні і їх використання в світовій і громадянській війні / А. Шипек // Війна і революція. – 1928. – № 2. – С. 64–72.; Хабас Р. К історії боротьби з чехословацьким повстанням / Р. К. Хабас // Пролетарська революція. – 1928. – № 5. – С. 56–65; Сидоров А. ІІ. Економічне становище Росії в роки першої світової війни / А. Сидоров. – М., 1973. – 656 с.; Китанина Т. М. Війна, хліб і революція: продовольствений питання в Росії 1914 – жовтень 1917. / Т. Китанина. – Л.: Наука, 1985. – 382 с.

3 См. напр.: Безруков Д. А. Система управління воєнопленними і використання їх праці в Новгородській губернії. 1914–1918 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Великий Новгород, 2001; Бондаренко Е. Ю. Іноземні воєнопленні на Далекому Сході Росії (1914–1956 рр.): дис. ... докт. іст. наук. Владивосток, 2004; Талапін А. Н. Воєнопленні Першої світової війни на території Західної Сибіри (липень 1914 – травень 1918): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Омськ, 2005; Крючков І. В. Воєнопленні Австро-Угорщини, Німеччини і Османської імперії на території Ставропольської губернії в роки Першої світової війни. Ставрополь, 2006; Гергілева А. І. Воєнопленні Першої світової війни на території Сибіри. Красноярськ, 2007; Калякіна А. В. Підданні країн-учасниць Четвертого союзу в Саратовському Поволж'ї (1914–1922 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Саратов, 2013.

4 См. напр.: Сенявська Е. С. Образ ворога в свідомості учасників Першої світової війни / Е. С. Сенявська // Питання історії. – 1997. – № 3. С. 140–145.; Міронов В. В. Соціокультурний образ фронтівця-австроугорця в роки першої світової війни: Автореф. дис. канд. іст. наук. Тамбов, 2001.; Абдрашитов Ә. Я. Джерела особистого походження по історії російських воєнопленних Першої світової війни: Автореф. дис. канд. іст. наук. Казань, 2003.

5 Суржикова Н. В. Воєнний плен в російській провінції (1914–1922 рр.): дисертація ... доктора історических наук: 07.00.02 / Н. В. Суржикова. – Єкатеринбург, 2015. – 550 с.; Суржикова Н. В. Воєнний плен в російській провінції (1914-1922 рр.) / Н. В. Суржикова. – М.: Політичеська енциклопедія, 2014. – 423 с.

6 См. напр.: Кривошеєва Л. М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. М. Кривошеєва. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.; Саєвич Й. Й. Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту: Автореф. дис. канд. іст. наук: 22.02.22 / Й. Й. Саєвич; Нац. ун-т «Львівська Політехніка». – Львів, 2007. – 19 с.

ждению же на территории украинских губерний Российской империи военнопленных Центральных держав посвящены лишь несколько региональных исследований⁷ и публикации о пленных чехах и словаках⁸. Среди зарубежных исследований следует выделить статью немецкого учёного Р. Нахтигала в «Украинском историческом журнале» о лагере для военнопленных в Дарнице⁹.

Таким образом, за почти вековой промежуток времени отечественные учёные достаточно тщательно исследовали проблематику военного плена Великой войны. В то же время на этом фоне просматриваются «белые пятна», требующие дополнительного изучения. Так, сформировавшиеся в конце прошлого века в государствах, возникших на территориях бывших Югославии и Чехословакии и на постсоветском пространстве новые исторические дискурсы обуславливают интерес к изучению «национального» военного плена Первой мировой войны. Дополнительной проблемой при проведении таких исследований может стать достаточно схематичное разделение военнопленных по национальному признаку в большинстве делопроизводственных документов Российской империи. В меньшей мере это касается немцев и венгров (мадьяр), которые определялись как «враждебные» нации и обычно записывались в отдельные группы. Среди «дружественных народов» выделяли румынов, поляков, русинов, чехов, словаков, тогда как сербы, хорваты и словенцы могли фигурировать как «югославы» либо «сербо-хорваты».

Исследования истории военнопленных сербов советскими учёными проводились в традиционном контексте, т.е. рассматривалось их участие в революционных событиях и гражданской войне¹⁰. Следует отметить, что, кроме революционно-партийной проблематики, в данных работах содержится информация и о создании Сербского добровольческого корпуса в России. В 1960-1980-е гг. в СФРЮ также издаются исследования, посвящённые югославским добровольцам 1914-1918 гг. и военнопленным участникам революционных событий в России¹¹.

7 См. напр.: Лейберов О. Військовополонені на Ніжинщині в роки Першої світової війни / О. Лейберов // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – 2006. – Вип. 2(5). – С. 92–97.; Лобко Н. В. Використання праці військовополонених в Лебединському повіті в період Першої світової війни / Н. В. Лобко // Сумська старовина. – 2017. – № 51. – С. 16–24.; Рожкова Л. І. Військовополонені армій Центральних держав у роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини) / Л. І. Рожкова // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.: Глухів, 2017. – Вип. 10. – С. 337–341;

8 Дмитрієва О. Є. Становище військовополонених чехів та словаків у Росії у роки Першої світової війни / О. Є. Дмитрієва // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : «Історія та географія». – 2010. – Вип. 38. – С. 92–97.; Дмитрієва О. Є. Територіальне розміщення військовополонених чехів та словаків у Росії у роки першої світової війни / О. Є. Дмитрієва // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : «Історія та географія». – 2011. – Вип. 41. – С. 90–94.; Дмитрієва О. Є. Політика російської влади по відношенню до військовополонених чехів та словаків у період Першої світової війни / О. Є. Дмитрієва // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип. 49. – С. 93–97.

9 Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни / Р. Нахтігаль // Український історичний журнал : наук. журн. – 2010. – № 2. – С. 103–116.

10 См. напр.: Интернационалисты в боях за власть Советов. М. : Мысль, 1965. – 398 с.; Зеленин В. В. Под Красным знаменем Октября: югославянские интернационалисты в Советской России 1917-1921 гг. / В. В. Зеленин. – М. : Мысль, 1977. – 252 с.

11 См. напр.: Јовановић И., Рајковић С., Рибар В. Југословенски добровољачки корпус у Русији и: прилог историји добровољачког покрета: (1914–1918). Београд, 1954; Поповић Н. Југословенски добровољци у Русији 1914–1918. Београд 1977.

Результатом совместной работы современных российских и сербских историков Я. Вишнякова, А. Тимофеева, Г. Милорадовича стал сборник документов о Сербском добровольческом корпусе¹². Кроме того, участие Сербии в Великой войне и сербский военный плен в России являются предметом ряда исследований этих учёных¹³.

Практически полное отсутствие работ по военнопленным Великой войны на территории современной Украины обуславливают актуальность выбранной темы. Её научная новизна состоит в попытке изучения военного плена Первой мировой войны в украинских губерниях Российской империи, а также сербского контингента военнопленных. Результаты исследования могут быть использованы при создании учебных пособий и обобщающих работ по истории военного плена Великой войны 1914-1918 гг., что свидетельствует о его практическом значении. Объектом исследования являются военнопленные австро-венгерской армии, находившиеся на территории Полтавской губернии в 1914-1916 гг. Особое внимание уделено военнопленным сербам, пребывавшим в Кременчугском гарнизоне весной-осенью 1916 г.

Глобальный характер конфликта придал военному плену Первой мировой войны колоссальный масштаб. Так, общая численность военнослужащих европейских стран¹⁴, находившихся в плену в годы Великой войны, равняется 5 328 447 чел.¹⁵, тогда как аналогичные потери России в абсолютных цифрах составляют 2 417 000 военнопленных, или 16,1 % от общего количества мобилизованных¹⁶. Вследствие неудачных для австро-венгерской армии кампаний на Восточном фронте (Галицийская битва, Карпатская операция, падение Перемышля и Брусиловский прорыв) в российском плену оказалось 1 736 764 её военнослужащих – 20 % от общего количества мобилизованных¹⁷.

В сентябре 1917 г. в Киевском и Одесском военных округах находилось 623 644 военнопленных Центральных держав, что составляло 34,4 % от их общего количества на территории бывшей Российской империи. В это же время во внутренних районах страны пребывали 24 945 пленных австро-венгерских офицеров и 736 618 солдат. Из контингента австро-венгерских военнопленных в течение 1914-1917 гг. на формирование национальных частей и в распоряжение союзных правительств было отправле-

12 Вишняков Я., Тимофеев А., Милорадович Г. Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны : сб. док. = Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата : сб. док. / Ярослав Вишняков, Алексей Тимофеев, Горан Милорадович ; Рос. ин-т стратег. исслед. ; Рос. военно-историческое общество ; Ин-т И. Андрича – Отдел истории (Республика Сербская). – М., 2014. – 406, [16] с. : ил.

13 См. напр.: Вишняков Я. В. На пути к Югославии: к вопросу о сербо-хорватских отношениях в Сербском добровольческом корпусе (1916–1917 гг.) / Я. В. Вишняков // Вестн. Нижегородского ун-та им. Н.И. Лобачевского. – 2014. – № 2 (1). – С. 231-238.; Милорадович Г. Карантин идей. Лагеря для изоляции «подозрительных лиц» в Королевстве сербов, хорватов и словенцев в 1919–1922 гг. / Г. Милорадович. – М. : Regnum, 2010. – 228 с.; Россия на Сербском фронте Первой мировой войны; Помощь армии и флота России Королевству Сербия в 1914—1918 гг. / Сост. А. Ю. Тимофеев, Д. Кремиш. – М. : Вече, 2014. – 320 с.

14 Без Российской империи

15 Мировая война в цифрах. – М - Л.: Воениз, 1934. – 128 с.

16 Головин Н. Н. Россия в Первой мировой войне / Н. Головин. – М. : Вече, 2006. – 528 с.

17 Россия в мировой войне 1914-1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – 103 с.

но 36 639 человек (2,1 %) ¹⁸.

Национальный состав австро-венгерской армии в начале Первой мировой войны выглядел так: немцы – 24,8 %, венгры – 23,3 %, чехи и словаки – 16,2 %, сербы, хорваты, словенцы – 11,7 %, поляки – 7,9 %, русины – 7,8 %, румыны – 7,0 %, итальянцы – 1,3 % ¹⁹. Из сербского, хорватского и словенского населения империи формировались 12 пехотных и егерских полков, два фельдъегерских батальона, два кавалерийских полка, три полка полевой и горной артиллерии, инженерно-сапёрный батальон и интендантская дивизия ^{20 21}.

При определении количества пленных сербов, хорватов и словенцев на территории Российской империи часто либо используют данные из советских исследований – около 300 000 чел. ²², либо вычисляют его методом экстраполяции их доли в австро-венгерской армии – 11-12 % (200-250 тыс. чел.). Следует отметить существенное различие в национальном составе военнопленных как на региональном уровне, так и в различные периоды времени. Так, в Пермской губернии (Средний Урал) в течение 1915-1918 гг. отмечено пребывание 50 военнопленных сербов (0,6 %), 43 словенцев (0,5 %) и 88 хорватов (1,02 %) ²³, то есть суммарно часть этих трёх народов в общем контингенте составляла 2,12 %. В то же время в Александровском уезде (Екатеринославская губерния) летом 1916 г. 80 % военнопленных, задействованных на сельскохозяйственных работах, составляли югославы ²⁴.

Основным законодательным актом, определявшим статус военнопленных в годы Великой войны, было «Положение о военнопленных», утверждённое 7 октября 1914 г. Николаем II. В его основу были положены принципы Гаагской конвенции 1907 г. «О законах и обычаях сухопутной войны», регламентировавшей гуманное отношение к военнопленным как к «законным защитникам своей отчизны». Пленники сохраняли право собственности на личные вещи, им гарантировалась оплата труда, свобода отправления религиозных обрядов и т.д. ²⁵. В дальнейшем законодательная база в сфере военного плена значительно расширилась, вносились изменения в правила использования военнопленных на сельскохозяйственных работах и др.

Гаагская конвенция и прочие нормы международного права в области военного плена неоднократно нарушались во время войны как Российской империей, так и другими странами. Основные нарушения касались использования труда пленных и его оплаты. Императорский рескрипт от 20.08.1914 г. устанавливал «желательность

18 Ibid.

19 Зайцов А. 1918 год: очерки из истории русской гражданской войны / А. Зайцов. – Б.и., 1934. – 275 с.

20 Кроме того, представители этих народов служили и в многонациональных воинских подразделениях

21 Österreich-Ungarns Letzter Krieg 1914-1918. II Beilagen, Tabelle 6. – Wien, 1930-1931.

22 Зеленин В. В. Под Красным знаменем Октября: югославянские интернационалисты в Советской России 1917-1921 гг. / В. В. Зеленин. – М.: Мысль, 1977. – 252 с.

23 Суржикова Н. В. Военный плен в российской провинции (1914–1922 гг.): диссертация ... доктора исторических наук: 07.00.02 / Н. В. Суржикова. – Екатеринбург, 2015. – 550 с.

24 Журналы Александровского уездного земского собрания LI очередной сессии 1916 года с приложениями и журналы чрезвычайного собрания 4-го мая 1916 года. – Александровск: Типография при учил. хут. – глухонем., 1917 – 667 с.

25 Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств-советов: распоряжения и постановления министров и др. Т.1. Издание 2-е / О. И. Авербах. – Пг.: Труд, 1916 – 700 с.

принудительного направления военнопленных на казённые и общественные работы, причём без какого-либо особенного за исполнение таких работ вознаграждения, с предоставлением им лишь установленного казённого пайка». В изменениях к «Положению о военнопленных» от 08.03.1915 г. уже декларировалось право военнопленных на получение денежного вознаграждения за труд.

Удачная для российской армии наступательная операция в Галиции привела к появлению осенью 1914 г. первых военнопленных в фильтрационном лагере на территории Киевской крепости. Уже с октября 1914 г. велось распределение пленных по этническому признаку – практически всех немцев (включая австрийских) и венгров отсылали за Волгу, на Урал и в Сибирь, а славян размещали в украинских и центральных губерниях России. Учитывая политическую важность этого вопроса, при штабе Киевского военного округа создаётся Особая комиссия по охране и распределению пленных славян, которую в 1916 г. возглавлял генерал-майор М. Н. Письменский, а секретарём служил А. Новотный²⁶. К концу 1914 г. отмечается значительное скопление военнопленных в Киеве. Для перевозки 36 000 пленных австро-венгерской и германской армии управление Южными железными дорогами распорядилось собрать все имеющиеся в наличии вагоны-теплушки²⁷.

Накануне Первой мировой войны Полтавская губерния представляла собой аграрный регион с относительно небольшим количеством предприятий по переработке сельскохозяйственной продукции. Передовыми отраслями сельского хозяйства края было выращивание зерновых культур, сахарной свёклы и табака, а также коневодство. Подавляющее большинство мощных промышленных предприятий, в частности паровых мельниц, деревообрабатывающих и механических заводов, было сосредоточено в Кременчуге, где с конца XIX в. функционировали электростанция и единственный в губернии электрический трамвай. Этот же уездный город являлся крупным экономическим центром, на долю которого приходилась четверть общего торгового оборота губернии²⁸.

По количеству воинских подразделений на начало Первой мировой войны Кременчугский гарнизон занимал первое место в губернии. Территориально он входил в Киевский военный округ (КВО), но некоторые части подчинялись командованию Одесского военного округа (ОдВО), эта ситуация сохранилась и во время войны²⁹. В 1914–1917 гг. де-факто Кременчугский гарнизон был тыловым, но де-юре его территория приравнивалась к зоне боевых действий.

Именным Высочайшим указом от 20 июля 1914 г. на военное положение переводились Золотоношский, Кременчугский и Переяславский уезды Полтавской губернии, а чуть позже его ввели и в других административных единицах края. Во время Первой мировой войны в губернском центре, и особенно в Кременчуге, размещались большие контингенты военнослужащих запасных и ополченческих частей, функционировали военные продовольственные магазины, военные хлебопекарни, интендантские склады. В течение первых месяцев войны в губернии разворачивается сеть военных госпиталей, общественных и частных лечебных заведений.

26 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

27 «Приднепровский голос». – Кременчуг. – № 760, 1914 г.

28 Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1917. – 239 с.

29 С началом войны КВО и ОдВО именуют Киевский военный округ на театре военных действий и Одесский военный округ на театре военных действий соответственно

В 1914 г. прибытие военнопленных в регион имело неупорядоченный характер, а условия их содержания строго не регламентировались. В начале сентября Полтавский губернатор А. К. Багговут предложил управам определить потребность в военнопленных, труд которых планировалось использовать в 1915 г. Несмотря на несогласованность вопросов проживания и питания, городские управы Зенькова, Кременчуга, Прилук и Ромнов подали заявки на 30 пленных, а Переяславское и Лубенское земства – на 100 и 150 человек соответственно. По сообщениям местной прессы, осенью 1914 г. первые партии военнопленных уже работали в Полтаве (50 чел.), Миргородском (30 чел.) и Полтавском (100 чел.) уездах³⁰.

В конце августа – начале сентября 1914 г. раненые военнопленные австро-венгерской армии прибывают на лечение в лазареты Полтавской губернии вместе с русскими солдатами³¹ [26]. На первоначальном этапе войны встречать эшелоны с ранеными воинами на железнодорожный вокзал Кременчуга выходила городская элита, дамы из благотворительных обществ и все желающие. Журналисты отмечали общее количество прибывших на лечение, а также наличие среди них австро-венгерских солдат, отношение к которым было достаточно благосклонным. Так, во время благотворительной раздачи угощений при встрече эвакуационного эшелона русский солдат передал свой чай тяжелораненому пленному австрийцу³².

Вследствие внеочередного призыва новобранцев и мобилизаций ратников накануне весенне-полевых работ 1915 г. в сельском хозяйстве Полтавщины стала ощущимой нехватка рабочих рук. На земском собрании губернский гласный Р. Р. Капнист поднял вопрос о необходимости выделения для сельскохозяйственных работ в губернии военнопленных из галицких русинов³³. Весной 1915 г. в Киевский лагерь прибыл значительный контингент военнопленных, взятых в плен в Карпатской битве и в Перемышле. На протяжении шести недель, начиная с 25.03.1915 г., в тыловые губернии империи отправили 118 000 пленных военнослужащих австро-венгерской армии, часть из которых попала и на Полтавщину³⁴.

В июле 1915 г. в районе станции Дарница³⁵ начал действовать новый сборно-пересыльный пункт, через который прошли сотни тысяч военнопленных³⁶. В конце 1915 г. – пер. пол. 1916 г. прибытие новых военнопленных с Юго-Западного фронта в лагерь практически прекращается, но с началом Брусиловского прорыва ситуация меняется кардинальным образом. Только в конце июня 1916 г. в Дарнице было зафиксировано свыше 25 тыс. военнопленных, в середине июля – 20 тыс. человек, ежедневно в лагерь прибывало по восемь эшелонов с пленными, а во внутренние районы России отправлялись шесть эвакуационных поездов³⁷.

Определённый в Дарницком лагере конечный пункт прибытия военнопленных

30 «Приднепровский голос». – Кременчуг. – № 714, 1914 г.

31 Государственный архив Полтавской области, ф. 977, оп. 1, д. 48.

32 «Приднепровский голос». – Кременчуг. – № 704, 1914 г.

33 Доклады губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию 50 очередного созыва за 1914 год. – Полтава : Типо-литография И. Л. Фришберга, 1915. – 345 с.

34 Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни / Р. Нахтігаль // Український історичний журнал : наук. журн. – 2010. – № 2. – С. 103–116.

35 Ныне – район Киева

36 Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни / Р. Нахтігаль // Український історичний журнал : наук. журн. – 2010. – № 2. – С. 103–116.

37 Ibid.

мог корректироваться во время транспортировки. Так, вместо Сибири, в Полтавскую губернию попали солдаты германской армии П. Гуммен, А. Бек и Т. Трейс, задержанные 23.07.1915 г. во время побега из экономии Тимченко в Хорольском уезде³⁸. За два дня до этого арестовали и отправили в Кременчугскую тюрьму взятых в плен в Перемышле ефрейтора австро-венгерской армии М. Рогуля и рядового И. Пракела, которых во время следования в Ташкент сняли с поезда для выполнения сельскохозяйственных работ на Полтавщине³⁹. Как отмечали в мемуарах военнопленные, часто процесс распределения их между крупными землевладельцами напоминал покупку рабочего скота на ярмарке⁴⁰. Иногда отношения между хозяином и военнопленным могли быть весьма доверительными. Военнопленный серб Живан Сузданиц был назначен старшим рабочим в экономии помещика Петрика (с. Александровка Пирятинского уезда) и систематически выдавал хозяину революционно настроенных крестьян⁴¹.

Летом 1915 г. нередки случаи задержания в губернии гражданских лиц, попавших в Российскую империю на первоначальном этапе войны. В Роменском уезде 04.08.1915 г. задержали перебежчика с сербской фамилией – Ивана Петровича⁴², убежавшего из Австро-Венгрии с целью уклониться от мобилизации в армию⁴³.

В большинстве регионов Полтавщины использование труда военнопленных началось с 1915 г., тогда как в Кременчугский уезд их первая партия (520 человек) прибыла лишь в конце апреля 1916 г. Для решения вопросов по содержанию и организации труда военнопленных при Кременчугском уездном земстве создаётся специальная комиссия⁴⁴. В феврале⁴⁵ того же года при Кременчугском запасном продовольственном магазине № 2 (далее – КЗПМ № 2) уже содержались военнопленные австро-венгерской армии. Источниковая база даёт возможность более детально изучить состав, условия жизни и работы этого контингента.

Согласно нормативным документам и распределению в Дарницком лагере, в местностях, находившихся на военном положении, предполагалось нахождение военнопленных из «дружественных народов» – славян и румынов. Документальных подтверждений о пребывании в Кременчуге военнопленных немцев или венгров не выявлено. В то же время для рассмотрения в суде при 497 Воронежской дружине⁴⁶ дела военнопленного Баршана из КЗПМ № 2 командировали пленного серба М. Свиlara, знавшего русский и мадьярский языки⁴⁷. Значительную часть военнопленных, содержащихся при Кременчугском военном магазине, составляли поляки, чехи, словаки и русины. Ввиду продолжавшегося набора в Сербскую дивизию, представителей югославянских народов было относительно не много – сербов около 2 %, при незначительном количестве хорватов и отсутствии в изученных документах

38 Государственный архив Полтавской области, ф. 138, оп. 1, д. 559.

39 Архив Управления Службы безопасности Украины в Полтавской области, д. 8351-с.

40 Мартин Марек. Моя служба в Красной Армии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL : <http://ah.milua.org/memories-slovak-pow-10>

41 Архив Управления Службы безопасности Украины в Полтавской области, д. 8351-с.

42 В полицейском протоколе записан как румын Иван Иванович Петрович

43 Государственный архив Полтавской области, ф. 138, оп. 1, д. 559.

44 Кременчугское земство Полтавской губернии. Постановления земских собраний за 1916 год чрезвычайных: 22 июня, 15 сентября и 18 декабря и очередного 52 созыва 12 и 13 ноября с докладами управы и приложениями к ним. – Кременчуг : Типография Т-ва И.А. Дохман, 1918. – 394 с.

45 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 2.

46 В 1916 г. дислоцировалась в г. Кременчуге

47 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

упоминаний о словенцах.

Большинство военнопленных являлись рядовыми австро-венгерской армии, среди 93 сербов только трое носили звание старшего унтер-офицера. Часть пленных имела специальную профессиональную подготовку, преобладали же крестьяне и мелкие ремесленники. Военнопленные сербы могли отправлять свои религиозные потребности в православных храмах города, документов, регламентирующих этот вопрос, не обнаружено. В начале сентября 1916 г. капеллан Кременчугского Римско-католического костёла Святого Иосифа попросил направить в его распоряжение пленного католика для «услугения <...> при исполнении духовных треб для военнопленных». Просьбу удовлетворили, помощником капеллана стал русин А. Мельник-Мельницкий, имевший документ об окончании учительской семинарии⁴⁸.

По всей вероятности, в среде военнопленных существовали конфликты на национальной почве, характерные для австро-венгерской армии. Так, военнопленные славяне, работавшие на Песчаной горе⁴⁹, жаловались в Особую комиссию по охране и распределению пленных при штабе КВО на хорвата Каленича, который работая в канцелярии смотрителя военного магазина, задерживал или совсем не выдавал им письма и повестки на денежные переводы. В полученном ответе рекомендовалось пресечь такую деятельность военнопленного Каленича, вплоть до устранения от выполнения возложенных на него обязанностей⁵⁰.

Военнопленные в Кременчугский гарнизон прибывали из Дарницкого лагеря небольшими партиями под конвоем по нарядам и предварительным запросам. В начале июня 1916 г. в распоряжение руководства военного магазина прибыли 150 военнопленных, а 17.06.1916 г. со станции «Кременчуг» в Дарницу был отправлен новый конвой с нарядом на 200 человек⁵¹. Согласно учётным документам по состоянию на 01.07.1916 г. в распоряжении начальника КЗПМ № 2 находилось 612 военнопленных австро-венгерской армии⁵². Большинство пленных (510 человек) работало в двух военных магазинах гарнизона⁵³, а остальные – на казённых и общественных работах в Кременчуге.

С 01.07.1916 г. во дворе дома Фиалкова (уголулиц Петровской и Алексеевской⁵⁴) открылась хлебопекарня со складом для готовой продукции и военного провианта, в которой работали военнопленные⁵⁵. В начале июля смотритель магазина получил письмо с просьбой присылать ежедневно 20 военнопленных в распоряжение заведующего Кременчугскими складами хранения хлеба. Склады находились под контролем уполномоченных по заготовке хлеба для армии по Юго-Западному району⁵⁶, в ноябре потребность в работниках возрастает и в новой заявке содержится просьба присылать ежедневно минимум 40 человек⁵⁷. С 03.07.1916 г. 610 военнопленных пере-

48 Ibid.

49 Район Кременчуга

50 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

51 Ibid.

52 Ibid.

53 В ремонтных мастерских двух продовольственных магазинов в июле – декабре 1916 г. работало в среднем 250-300 военнопленных [36, л. 300-451]

54 Современные улицы И. Сердюка и Шевченко

55 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

56 Склады располагались на территории Южно-Российского акционерного общества (бывш. немец и сыновья), сейчас ул. 1905 г.

57 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

даются в распоряжение начальника Одесско-Кременчугского базисного продовольственного магазина (далее – ОКБПМ)⁵⁸.

В 1916 г. восемь военнопленных⁵⁹ находились в распоряжении Управления Кременчугского электрического трамвая и освещения, где, кроме прочего, они обслуживали паровозы при транспортировке боеприпасов. Часть пленных использовалась на работах на Песчаной горе, где располагались Новый участок артиллерийских складов ОдВО и эвакуированный из Варшавы завод «Лильпоп, Рау и Левенштейн», работавший по военным заказам⁶⁰. В ноябре 1916 г. Кременчугский военно-промышленный комитет обратился с просьбой для выделения 15 военнопленных для покраски повозок, изготовленных по заказу Отдельной Армии Юго-Западного фронта⁶¹. Таким образом, военнопленные в Кременчугском гарнизоне привлекались к работам, «имеющим отношение к военным действиям», запрещённым как Гаагской конвенцией (ст.6), так и «Положением о военнопленных» (ст.12).

Постоянно возрастающий объём работ и нехватка рабочих рук вынуждают руководство ОКБПМ в середине июля 1916 г. обратиться в Штаб КВО с просьбой прислать 200 военнопленных, которая не была удовлетворена⁶². В июле-декабре большие партии военнопленных в Кременчуг не приходили⁶³, несмотря на значительное пополнение Дарницкого лагеря вследствие Брусиловского прорыва. В то же время в июле 1916 г. военнопленные из Кременчуга отправлялись в Лохвицкий военный магазин (100 чел.), Вапнярский военный магазин (50 чел.) и в распоряжение Полтавского губернского земства (55 чел.)⁶⁴. Данные об их возвращении отсутствуют, как и о случаях смерти среди военнопленных.

В ноябре 1916 г. согласно распоряжению начальника штабного управления КВО от 20.10.1916 г. в Дарницкий изоляционно-пропускной пункт следовало командировать 75 военнопленных, имевших определённые гражданские специальности. Так, для отправки требовались столяры (10 чел), слесари (4 чел.), кузнецы (8 чел.), плотники (8 чел.), печники (8 чел.), каменщики (18 чел.), тарники (4 чел.), машинисты (14 чел.), котельщики (1 чел.)⁶⁵. На замену обещали прислать соответствующее число военнопленных, не имеющих определённых специальностей. Среди военнопленных Кременчугского гарнизона не нашлось необходимого количества специалистов и в Дарницу 10.11.1916 г. отправили 71 военнопленного⁶⁶, в основном поляков, чехов, словаков и нескольких русинов⁶⁷.

Летом 1915 г. в Россию из Сербии прибыли вербовщики для организации набора добровольцев из числа сербов-военнопленных австро-венгерской армии. В феврале 1916 г. на правительственном уровне было решено создать Сербскую дивизию, в которую 15.04. 1916 г. вступили 9 751 серб, 14 словенцев, 8 русских, 84 хорвата,

58 Ibid.

59 Из них минимум двое - сербы

60 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

61 Ibid.

62 Ibid.

63 Так, в июле 1916 г. в Кременчуг прибыло лишь 18 военнопленных, а в августе того же года – 20 [36, л. 63 об, 124].

64 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

65 Ibid.

66 Из них 63 специалиста с высокой квалификацией и 8 с низкой

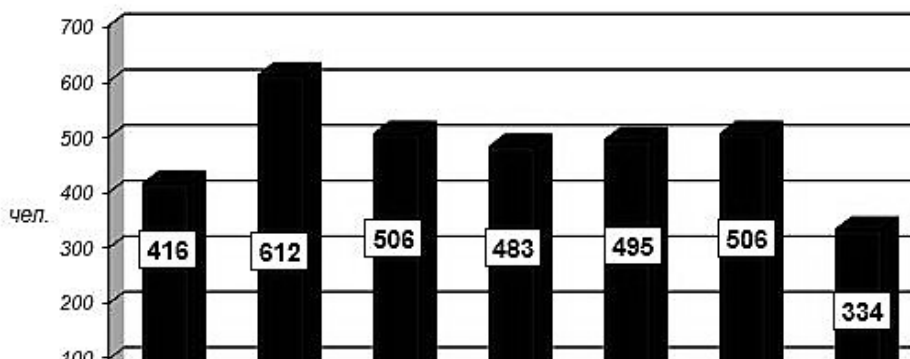
67 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

25 чехов и 22 человека других национальностей⁶⁸. Летом того же года принято решение о формировании Второй Сербской дивизии, которую планировалось свести в единый Сербский корпус под командованием генерала М. Живковича⁶⁹. При наборе в эту дивизию нарушался принцип добровольности, и всех югославы из ОдВО принудительно отправили в Одессу. Как следствие, в октябре 1916 г. среди военнопленных сербов, хорватов и словенцев, собранных для формирования Второй Сербской дивизии, вспыхнули серьёзные беспорядки, при которых погибло 13 человек⁷⁰. Расследованием инцидента занялась специальная комиссия, последующие пополнения сербских частей планировалось производить исключительно на добровольной основе.

В таких условиях в конце ноября 1916 г. из Кременчуга на формирование Второй Сербской дивизии отправили военнопленных сербов⁷¹. Из подготовленного списка в 93 фамилии (Приложение 1) по просьбе управления Кременчугского трамвайного общества исключили Николу Петровича и Джуро Узелаца, работавших «на оборону»⁷². К сербам-добровольцам присоединился и работавший в Кременчугской полевой подвижной военной мастерской Дмитрий Новакович⁷³. В это же время в Дарнице формировалась Чехо-словацкая добровольческая бригада, в состав которой также отправлялись пленные из Кременчугского гарнизона⁷⁴.

Диаграмма 1

Динамика численности контингента военнопленных в Кременчугском гарнизоне (июнь–декабрь 1916 г.) [39, л. 3, 63 об., 112, 85, 186, 211, 241]

Казарменное помещение для военнопленных располагалось на Сенной площади в доме Гебгольда, неподалёку от железнодорожного вокзала и базисного

68 Милорадович Г. Карантин идей. Лагерь для изоляции «подозрительных лиц» в Королевстве сербов, хорватов и словенцев в 1919–1922 гг. / Г. Милорадович. – М.: Regnum, 2010. – 228 с.

69 Вишняков Я., Тимофеев А., Милорадович Г. Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны: сб. док. = Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата: сб. док. / Ярослав Вишняков, Алексей Тимофеев, Горан Милорадович; Рос. ин-т стратег. исслед.; Рос. военно-историческое общество; Ин-т И. Андрича – Отдел истории (Республика Сербская). – М., 2014. – 406, [16] с.: ил.

70 Ibid.

71 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

72 Ibid.

73 Ibid.

74 Ibid.

военного магазина⁷⁵. После пожара в августе 1916 г. была проведена проверка бытовых условий военнопленных, состояние отопления и освещения, признанных удовлетворительными⁷⁶. В начале сентября смотритель магазина обратился к заведующему недавно открытых Земгором бань с просьбой разрешить купать в них «военнопленных нижних чинов в количестве 505 человек»⁷⁷. При ежемесячной помывке в бане производился телесный осмотр военнопленных, больные чесоткой и имевшие глазные заболевания отправлялись в отдельные помещения⁷⁸.

По результатам проведённого в октябре 1916 г. осмотра врач Кременчугских артиллерийских складов отмечал необходимость капитального ремонта помещения, в котором живут военнопленные, либо их перевода в другое здание. Больным (простудные, желудочно-кишечные заболевания либо травмы) оказывалась своевременная медицинская помощь на месте либо в военном госпитале, венерические болезни не обнаруживались. Для кипячения воды выделялся специальный куб, пища признавалась вкусной, перевязочные материалы доставлялись из полевой аптеки в достаточном количестве⁷⁹.

Деньги на содержание военнопленных ассигновались из Кременчугского уездного казначейства. Так, 20.07.1916 г. запрашивалось 2 000 руб. на 510 человек, а 12.08.1916 г. аванс 1 000 руб. на выдачу военнопленным заработной платы⁸⁰. Несмотря на то что некоторые военнопленные получали денежные переводы от родственников (Приложение 2), большинство старалось по возможности улучшить своё материальное положение. Наиболее распространённый способ - самовольные отлучки в близлежащие села, где катастрофически не хватало рабочих рук. Военнопленные нанимались у женщин-солдаток и вдов на сельскохозяйственные и прочие работы, получая за это деньги и гражданскую одежду. Учитывая масштаб проблемы, руководство военного магазина рапортовало о необходимости удовлетворения нужд военнопленных в деньгах и одежде⁸¹.

С наступлением холодной поры года остро встал вопрос о состоянии обуви военнопленных.

Специальная гарнизонная комиссия отметила удовлетворительное состояние «австрийских военных ботинок» лишь у 247 человек из 506 осмотренных, у 172 военнопленных обувь подлежала ремонту, а 85 пленных носили лыковые лапти, которые «требуют замены кожаной обувью»⁸². Схожая ситуация была и с портянками – по нормам выдавалась лишь пара, которой не хватало на продолжительный срок носки, поэтому военнопленные воровали мешки в военном магазине и резали их на портянки. Для предотвращения подобных случаев руководство ОКБПМ выделило для использования военнопленными 1 000 мешков, признанных негодными к использованию и приготовленных к продаже⁸³.

Одними из наиболее распространённых правонарушений военнопленных

75 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 4.

76 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

77 Ibid.

78 Ibid.

79 Ibid.

80 Ibid.

81 Ibid.

82 Ibid.

83 Ibid.

были побеги и самовольные отлучки в город. В рапортах о побегах наиболее часто фигурируют военнопленные русины, иногда встречаются поляки, тогда как сербы в списках правонарушителей отсутствуют вообще. Побегі военнопленных не имели массового характера и не оказывали существенного влияния на изменение их численности. Во время передачи военнопленных в начале июля 1916 г. из одного магазина в другой сообщается лишь об одном беглеце. В августе эти случаи учащаются, и до ноября по несколько человек ежемесячно покидали Кременчугский гарнизон. Лиц, совершивших правонарушения, руководство военного магазина отправляло под «особый надзор» в Дарницкий лагерь, указывая провинность: побег, кража мешков, буйное поведение и др. В одном из списков военнопленных, отправленных в Дарницу, встречается Милан Калинич, по всей вероятности хорват, на которого поступали жалобы в Штаб КВО (Приложение 3). За кражу двух банок мясных консервов 22.11.1916 г. военнопленного П. Процика отдали под военно-полевой суд при 757 пешей дружине^{84 85}.

В целом по Полтавской губернии весной-летом 1916 г. отмечается увеличение количества военнопленных на сельскохозяйственных работах. Кроме военнопленных из Дарницкого лагеря, попавших туда вследствие Брусилковского прорыва, прибывали славяне из восточных регионов империи. В апреле 1916 г., перед началом весенне-полевых работ, в уездах Полтавщины находилось 13 720 пленных, 25.07.1916 г. – 27 451 чел., 10.08.1916 г. – 28 484 чел.⁸⁶. По приблизительным подсчётам, всего в сельском хозяйстве украинских губерний летом 1916 г. использовался труд 200 тысяч военнопленных⁸⁷.

В распоряжении Полтавского городского управления в начале августа 1916 г. находилось 292 военнопленных, часть из которых работала в интендантской мастерской и на угольных складах. Руководство Киевского военного округа планировало расселение в губернском центре 3 000 пленных чешских офицеров, но Полтавская городская управа отказалась от этого предложения, сославшись на отсутствие свободных помещений⁸⁸.

В середине лета 1916 г. руководство губернии получило информацию о возможных волнениях среди военнопленных. С целью предотвращения подобных явлений Полтавский губернатор Р. Г. Моллов приказал полицейским чинам уделять пристальное внимание всем случаям отказа пленных от работы. В случае необходимости уездные исправники должны были принимать решительные меры с применением оружия и вызовом военных команд⁸⁹. Кроме того, губернатор внёс на рассмотрение земских и городских управ Полтавщины рекомендации по обеспечению эффективного окарауливания военнопленных и использования их труда. Признавалось нецелесообразным использовать для охраны инвалидов, а общий надзор за работой военнопленных возлагался на полицейское руководство, которое в этом

84 Военно-полевой суд в Кременчугском гарнизоне создан в начале ноября после масштабных волнений солдат на местном распределительном пункте. Участие в данных событиях военнопленных не отмечено.

85 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

86 «Приднепровский голос». – Кременчуг. – № 1213, 1916 г.; «Полтавский день» – Полтава. – № № от 29.07.; 1 4.08.; 26.08.; 16.09. 1916 г.

87 Реент О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реент, О. В. Сердюк. – К.: Генеза., 2004. – 472 с.

88 «Полтавский день» – Полтава. – № № от 15.07.; 16.07.; 29.07.; 06.08.1916 г.

89 Государственный архив Полтавской области, ф. 83, оп. 1, д. 146.

вопросе должно было действовать совместно с председателями уездных земских управ. Оплата труда военнопленных по губернии составляла 10 руб. в июле-сентябре и 8 руб. в остальные месяцы года. На руки пленному выдавалось ежемесячно 4 руб., а остальная сумма перечислялась земству или частному лицу, отвечавшему за его обеспечение одеждой и обувью⁹⁰.

Для идентификации каждый военнопленный должен был носить на верхней одежде специальную жестяную бляху, выдаваемую управой. В большие экономии, где обеспечивалось надлежащее наблюдение, рекомендовалось отправлять военнопленных немцев и мадьяр, а в мелкие хозяйства – смешанные или славянские группы по 10-30 человек. Военнопленным категорически запрещалось посещать увеселительные заведения, самовольно покидать казарменные помещения, наниматься в мелкие хозяйства, которые остались без мужчин, но на практике все эти пункты директивных документов неоднократно нарушались⁹¹.

В течение лета 1916 г. земства украинских губерний неоднократно получали правительственные распоряжения о снятии определённого количества военнопленных с сельскохозяйственных работ, что вызывало крайне негативные отклики. Так, в течение года в Одессе формировались Сербские добровольческие дивизии, куда требовалось отправлять военнопленных югославян. Далее последовала директива «Центросахара» о привлечении пленных на его заводы. Так 25.08.1916 г. 2 500 военнопленных, не задействованных на плантациях сахарной свёклы в Полтавской губернии, снимались с сельскохозяйственных работ и направлялись в распоряжение «Центросахара». Поздней осенью 1916 г. большинство военнопленных было отозвано с Полтавской губернии военным ведомством в Дарницу и направлено в добровольческие части либо на предприятия угольной и металлургической промышленности. В земствах Полтавской губернии поднимается вопрос о замене военнопленных в 1917 г. трудовыми мигрантами из Средней Азии или Китая⁹².

Военнопленные славяне быстро адаптировались в новой социальной среде, а некоторым удавалось жить в условиях не худших, чем у коренного населения края. Они достаточно органично вписались в военную повседневность провинциального общества и вместе с беженцами, военнослужащими запасных частей и ранеными воинами стали его «новыми жителями». Известны случаи желания военнопленных принять российское подданство, но согласно законодательству решение данного вопроса откладывалось до окончания войны⁹³.

Случаи попадания военнопленных в местную уголовную хронику не обнаружены, тогда как сообщения агентов Полтавского губернского жандармского управления дополняют картину их повседневной жизни. Военнопленные, работавшие в Кременчугском трамвайном управлении⁹⁴, получали ежемесячную зарплату 30 руб. и доплату за сверхурочные, проживали на частных квартирах без надлежаще-

90 Кременчугское земство Полтавской губернии. Постановления земских собраний за 1916 год чрезвычайных: 22 июня, 15 сентября и 18 декабря и очередного 52 созыва 12 и 13 ноября с докладами управы и приложениями к ним. – Кременчуг: Типография Т-ва И.А. Дохман, 1918. – 394 с.

91 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

92 Кременчугское земство Полтавской губернии. Постановления земских собраний за 1916 год чрезвычайных: 22 июня, 15 сентября и 18 декабря и очередного 52 созыва 12 и 13 ноября с докладами управы и приложениями к ним. – Кременчуг: Типография Т-ва И.А. Дохман, 1918. – 394 с.

93 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

94 Возможно, речь шла об упоминавшихся выше сербах Н. Петровиче и Д. Узелаце

го присмотра и носили гражданскую одежду. В сельской местности военнопленные часто жили у крестьян как полноправные члены семьи, посещали ярмарки, сожительствовали с одинокими женщинами. Один из жандармских осведомителей сообщал, что военнопленный А. Ковачик, отправленный работать в прачечную при колонии душевнобольных под Полтавой, «нерадив, ленив и призывает остальных военнопленных к забастовке»⁹⁵.

Особое внимание уделялось случаям, когда австро-венгерские военнопленные вели «проповеди как в своей среде, так и среди крестьян, стараясь подорвать доверие к победоносному наступлению»⁹⁶, доказывая, что все губернии до Днепра отойдут к Австро-Венгрии». В резюмирующей части этой наблюдательной записки отмечалось, что только сербы, чехи и русины являются истинными друзьями России и предлагалось разделять всех военнопленных по национальному признаку⁹⁷.

Таким образом, военный плен Первой мировой войны на территории Полтавской губернии имел ряд специфических особенностей. Так, на ее территории не существовало специальных лагерей военнопленных, а применялось их казарменное содержание с достаточно условной охраной. В отличие от промышленных центров России (Урал, Донбасс и др.) на Полтавщине военнопленные трудились в привычном для большинства из них сельском хозяйстве, и лишь незначительная часть – в городах на общественных и казённых работах. Близость Дарницкого лагеря и центров формирования добровольческих частей (Киев, Одесса) обуславливали частые ротации контингентов военнослужащих. Относительная близость фронта и введённое ещё в 1914 г. военное положение способствовали преобладанию в регионе военнопленных славян – за редким исключением, так как большинство немцев и венгров отправляли восточнее Полтавской губернии.

Российский исследователь положения военнопленных Первой мировой войны в Сибири О. Ф. Гордеев отмечает, что «местные власти не особо оглядывались на Положение («О военнопленных» – В.С.) и действовали, руководствуясь собственными положениями»⁹⁸. В подтверждение своей мысли он приводит приказы по Красноярскому гарнизону, свидетельствующие о жёстком контроле над военнопленными, ограничении их передвижения, что мешало исполнению церковных ритуалов и не только. Подобная практика не наблюдается в документах Кременчугского гарнизона, напротив, религиозной жизни военнопленных славян уделялось особое внимание.

В настоящее время мы не имеем точных данных о количестве военнопленных сербов, находившихся во время Первой мировой войны на сельскохозяйственных работах в Полтавской губернии. В то же время документально подтверждена их работа на казённых и военных объектах в Кременчуге, в частности при транспортировке военных заказов из снарядного завода «Лильпоп, Рау и Левенштейн».

Находясь в Кременчугском гарнизоне, военнопленные сербы не совершали дисциплинарных нарушений и уголовных преступлений, в полицейских записках отмечалось их дружелюбное отношение к Российской империи.

95 Центральный государственный исторический архив, г. Киев, ф. 321, оп.1, д.220.

96 Брусиловскому прорыву

97 Центральный государственный исторический архив, г. Киев, ф. 321, оп.1, д.220.

98 Гордеев О.Ф. Военнопленные Первой мировой войны в Сибири (август 1914 февраль 1917 гг.): Историко-правовые аспекты проблемы / О. Ф. Гордеев // Актуальные проблемы теории и истории государства и права: сб. науч. ст. Красноярск: КГУ, 2002.

Военное руководство давало возможность военнопленным отправлять религиозные обряды, вести переписку с родственниками, получать переводы и достаточно свободно передвигаться по городу. Питание, бытовое и медицинское обслуживание в Кременчугском гарнизоне находилось на удовлетворительном уровне, случаи эпидемий и смертей не зафиксированы. Преобладающее большинство военнопленных сербов являлись рядовыми австро-венгерской армии, практически весь контингент из Кременчугского гарнизона в конце ноября 1916 г. был отправлен в Одессу на формирование Сербской добровольческой дивизии.

Расширение источниковой базы, включение в неё документов и материалов из архивов южных областей Украины даст возможность получить более объёмную картину такого многогранного явления, как военный плен Великой войны и его сербского измерения в частности.

Источники и литература:

Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг. : законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств-советов : распоряжения и постановления министров и др. Т.1. Издание 2-е / О. И. Авербах. – Пг. : Труд, 1916 – 700 с.

Архив Управления Службы безопасности Украины в Полтавской области, д. 8351-с.

См. напр.: Безруков Д. А. Система управления военнопленными и использование их труда в Новгородской губернии. 1914–1918 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Великий Новгород, 2001; Бондаренко Е. Ю. Иностранные военнопленные на Дальнем Востоке России (1914–1956 гг.): дисс. ... докт. ист. наук. Владивосток, 2004; Талапин А. Н. Военнопленные Первой мировой войны на территории Западной Сибири (июль 1914 – май 1918): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Омск, 2005; Крючков И. В. Военнопленные Австро-Венгрии, Германии и Османской империи на территории Ставропольской губернии в годы Первой мировой войны. Ставрополь, 2006; Гергилёва А. И. Военнопленные Первой мировой войны на территории Сибири. Красноярск, 2007; Калякина А. В. Подданные стран-участниц Четверного союза в Саратовском Поволжье (1914–1922 гг.): дисс. ... канд. ист. наук. Саратов, 2013.

См. напр.: Вишняков Я. В. На пути к Югославии: к вопросу о сербо-хорватских отношениях в Сербском добровольческом корпусе (1916–1917 гг.) / Я. В. Вишняков // Вестн. Нижегородского ун-та им. Н.И. Лобачевского. – 2014. – № 2 (1). – С. 231-238.; Милорадович Г. Карантин идей. Лагерь для изоляции «подозрительных лиц» в Королевстве сербов, хорватов и словенцев в 1919–1922 гг. / Г. Милорадович. – М. : Regnum, 2010. – 228 с.; Россия на Сербском фронте Первой мировой войны; Помощь армии и флота России Королевству Сербия в 1914–1918 гг. / Сост. А. Ю. Тимофеев, Д. Кремич. – М. : Вече, 2014. – 320 с.

Вишняков Я., Тимофеев А., Милорадович Г. Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны : сб. док. =

Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата : сб. док. / Ярослав Вишняков, Алексей Тимофеев, Горан Милорадович ; Рос. ин-т стратег. исслед. ; Рос. военно-историческое общество ; Ин-т

И. Андрича – Отдел истории

(Республика Сербская). – М., 2014. – 406, [16] с. : ил.

Головин Н. Н. Россия в Первой мировой войне / Н. Головин. – М. : Вече, 2006. – 528 с.

Гордеев О.Ф. Военнопленные Первой мировой войны в Сибири (август 1914 февраль 1917 гг.) : Историко-правовые аспекты проблемы / О. Ф. Гордеев // Актуальные проблемы теории и истории государства и права: сб. науч. ст. Красноярск: КГУ, 2002.

Государственный архив Полтавской области, ф. 83, оп. 1, д. 146.

Государственный архив Полтавской области, ф. 138, оп. 1, д. 559.

Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 2.

Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 4.

Государственный архив Полтавской области, ф. 977, оп. 1, д. 48.

Дмитрієва О. Є. Становище військовополонених чехів та словаків у Росії у роки Першої світової війни / О. Є. Дмитрієва // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : «Історія та географія». – 2010. – Вип. 38. – С. 92–97.; Дмитрієва О. Є. Територіальне розміщення

військовополонених чехів та словаків у Росії у роки першої світової війни / О. Є. Дмитрієва // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : «Історія та географія». – 2011. – Вип. 41. – С. 90–94.; Дмитрієва О. Є. Політика російської влади по відношенню до

військовополонених чехів та словаків у період Першої світової війни / О. Є. Дмитрієва // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип. 49. – С. 93–97.

Доклады губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию 50 очередного созыва за 1914 год. – Полтава : Типо-литография И. Л. Фришберга, 1915. – 345 с.

Журналы Александровского уездного земского собрания LI очередной сессии 1916 года с приложениями и журналы чрезвычайного собрания 4-го мая 1916 года. – Александровск : Типография при учил. хут. – глухонем., 1917 – 667 с.

Зайцов А. 1918 год: очерки из истории русской гражданской войны / А. Зайцов. – Б.и., 1934. – 275 с.

Зеленин В. В. Под Красным знаменем Октября: югославянские интернационалисты в Советской России 1917-1921 гг. / В. В. Зеленин. – М. : Мысль, 1977. – 252 с.

См. напр.: Интернационалисты в боях за власть Советов. М. : Мысль, 1965. – 398 с.; Зеленин В. В. Под Красным знаменем Октября: югославянские интернационалисты в Советской России 1917-1921 гг. / В. В. Зеленин. – М. : Мысль, 1977. – 252 с.

См. напр.: Јовановић И., Рајковић С., Рибар В. Југословенски добровољачки корпус у Русији: прилог историји добровољачког покрета: (1914–1918). Београд, 1954; Поповић Н. Југословенски добровољци у Русији 1914–1918. Београд 1977.

Кременчугское земство Полтавской губернии. Постановления земских собраний за 1916 год чрезвычайных: 22 июня, 15 сентября и 18 декабря и очередного 52 созыва 12 и 13 ноября с докладами управы и приложениями к ним. – Кременчуг : Типография Т-ва И.А. Дохман, 1918. – 394 с.

См. напр.: Кривошеева Л. М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. М. Кривошеева. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.; Саєвич Й. Й.

См. напр.: Кривошеева Л. М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. М. Кривошеева. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.; Саєвич Й. Й.

См. напр.: Кривошеева Л. М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. М. Кривошеева. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.; Саєвич Й. Й.

См. напр.: Кривошеева Л. М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. М. Кривошеева. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.; Саєвич Й. Й.

См. напр.: Кривошеева Л. М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. М. Кривошеева. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.; Саєвич Й. Й.

См. напр.: Кривошеева Л. М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. М. Кривошеева. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.; Саєвич Й. Й.

См. напр.: Кривошеева Л. М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. М. Кривошеева. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.; Саєвич Й. Й.

Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту: Автореф. дис. канд. іст. наук: 22.02.22 / Й. Й. Саевич; Нац. ун-т «Львівська Політехніка». – Львів, 2007. – 19 с.

См. напр.: Лейберов О. Військовополонені на Ніжинщині в роки Першої світової війни / О. Лейберов // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – 2006. – Вип. 2(5). – С. 92–97.; Лобко Н. В. Використання праці військовополонених в Лебединському повіті в період Першої світової війни / Н. В. Лобко // Сумська старовина. – 2017. – № 51. – С. 16–24.;

Рожкова Л. І. Військовополонені армій Центральних держав у роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини) / Л. І. Рожкова // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.: Глухів, 2017. – Вип. 10. – С. 337–341;

Мартин Марек. Моя служба в Красной Армии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL : <http://ah.milua.org/memories-slovak-pow-10>

Милорадович Г. Карантин идей. Лагеря для изоляции «подозрительных лиц» в Королевстве сербов, хорватов и словенцев в 1919–1922 гг. / Г. Милорадович. – М. : Regnum, 2010. – 228 с.

Мировая война в цифрах. – М - Л.: Воениздат, 1934. – 128 с.

Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни / Р. Нахтігаль // Український історичний журнал : наук. журн. – 2010. – № 2. – С. 103–116.

Österreich-Ungarns Letzter Krieg 1914-1918. II Beilagen, Tabelle 6. – Wien, 1930-1931.

«Полтавский день» – Полтава. – № № от 15.07.; 16.07.; 29.07.; 06.08.1916 г.

«Полтавский день» – Полтава. – № № от 29.07.; 1 4.08.; 26.08.; 16.09. 1916 г.

«Приднепровский голос». – Кременчуг. – № 704, 1914 г.

«Приднепровский голос». – Кременчуг. – № 714, 1914 г.

«Приднепровский голос». – Кременчуг. – № 760, 1914 г.

«Приднепровский голос». – Кременчуг. – № 1213, 1916 г.

Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Генеза., 2004. – 472 с.

Россия в мировой войне 1914-1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – 103 с.

См. напр.: Сенявская Е. С. Образ врага в сознании участников Первой мировой войны / Е. С. Сенявская // Вопросы истории. – 1997. – № 3. С. 140–145.; Миронов В. В. Социокультурный облик фронтовика-австро-немецка в годы первой мировой войны: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Суржикова Н. В. Военный плен в российской провинции (1914–1922 гг.) : диссертация ... доктора исторических наук: 07.00.02 / Н. В. Суржикова. – Екатеринбург, 2015. – 550 с.; Суржикова Н. В. Военный плен в российской провинции (1914-1922 гг.) / Н. В. Суржикова. – М. : Политическая энциклопедия, 2014. – 423 с.

Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. – Полтава : Типография Т-ва Печатного дела, 1917. – 239 с.

Суржикова Н. В. Военный плен в российской провинции (1914–1922 гг.) : диссертация ...доктора исторических наук: 07.00.02 / Н. В. Суржикова. – Екатеринбург, 2015. – 550 с. Тамбов, 2001.; Абдрашитов Э. Я. Источники личного происхождения по истории российских военнопленных Первой мировой войны: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Казань, 2003.

Центральный государственный исторический архив, г. Киев, ф. 321, оп.1, д.220.

См. напр.: Шипек А. Военнопленные и их использование в мировой и гражданской войне / А. Шипек // Война и революция. – 1928. – № 2. – С. 64–72.; Хабас Р. К истории борьбы с чехословацким мятежом / Р. К. Хабас // Пролетарская революция. – 1928. – № 5. – С. 56–65; Сидоров А. Я. Экономическое положение России в годы первой мировой войны / А. Сидоров. – М., 1973. – 656 с.; Китанина Т. М. Война, хлеб и революция: продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917. / Т. Китанина. – Л. : Наука, 1985. – 382 с.

Reference :

Averbakh, O. Y. (1916). Zakonodatelnie akti vizvannie voinoiu 1914–1916 hh. : zakoni, manyfesti, reskrypti, ukazi, polozheniya Sovieta Mynystrov, voennoho y admyralteistv-sovetov : rasporyazheniya y postanovleniya mynystrov y dr. T.I. Petrograd. : Trud. [in Russian]. Doklady gubernskoi zemskoi upravy Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniuu 50 ocherednogo sozyva za 1914 god (1915). – Poltava : Tipo-litografiia I. L. Frishberga. [in Russian].

Holovyn, N. N. (2006). Rossyia v Pervoi myrovoi voine. Moskva : Veche. [in Russian].

Gordeev O.F. (2002) Voennoplennye Pervoi mirovoi voiny v Sibiri (avgust 1914 fevral 1917 gg.). Krasnoiarsk. [in Russian].

Kremenchugskoe zemstvo Poltavskoi gubernii. Postanovleniia zemskikh sobranii za 1916 god chrezvychnykh: 22 iunia, 15 sentiabria i 18 dekabria i ocherednogo 52 sozyva 12 i 13 noiabria s dokladami upravy i prilozheniiami k nim (1918). Kremenchug : Tipografiia T-va I.A. Dokhman. [in Russian].

Miloradovich G. (2010) Karantin idei. Lageria dlia izoliatcii podozritelnykh litc v Korolevstve serbov, khorvatov i sloventcev v 1919–1922 gg. M. : Regnum. [in Russian].

Mirovaia voina v tcifrah (1934). M - L.: Voengiz. [in Russian].

Nakhtigal R. (2010) Darnitskii tabir viiskovopolonenikh pid chas Pershoi svitovoï viini. Ukraïnskii istorichnii zhurnal. [in Ukrainian].

Österreich-Ungarns Letzter Krieg 1914-1918. II Beilagen, Tabelle 6 (1930-1931). Wien. [in German].

Poltavskii den (1916). Poltava. [in Russian].

Pridneprovskii golos (1914, 1916). Kremenchug. [in Russian].

Reient, O. P. & Serdiuk O. V. (2004). Persha svitova viina i Ukraina. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].

Rossyia v myrovoi voine 1914–1918 (v tsyfrakh). (1925). Moskva: Tsentralnoe staty-stycheskoe upravlenye. [in Russian].

Statisticheskii spravochnik po Poltavskoi gubernii na 1917 god (1917). Poltava : Tipografiia T-va Pechatnogo dela. [in Russian].

Surzhikova N. V. Voennyi plen v rossiiskoi provintcii (1914-1922 gg.) (2014) M. : Politicheskaiia entsiklopediia. [in Russian].

Vishniakov Ia., Timofeev A., Miloradovich G. Armiia bez gosudarstva (2014). Ot serbskogo k iugoslavianskomu dobrovolcheskomu korpusu v Rossii vo vremia Pervoi mirovoi voiny : sb. dok. = Vojska bez drzhave. Od srpskog do jugoslovenskog dobrovol'achkog korpusa u

Rusiji za vreme Prvog svetskog rata : zb. dok. / Iaroslav Vishniakov, Aleksei Timofeev, Goran Miloradovich ; Ros. in-t strateg. issled. ; Ros. voenno-istoricheskoe obshchestvo ; In-t I. Andricha – Otdel istorii (Respublika Serbskaia). – M., 2014. – 406, [16] s. : il. [in Russian and in Serbian].

Zaitcov A. 1918 god: ocherki iz istorii russkoi grazhdanskoi voiny (1934). [in Russian].

Zelenin V. V. (1977) Pod Krasnym znamenem Oktiabria: iugoslavijskie internatsionalisty v Sovetskoi Rossii 1917-1921 gg. M. : Mysl. [in Russian].

Zhurnaly Aleksandrovsikogo uezdnogo zemskogo sobraniia LI ocherednoi sessii 1916 goda s prilozheniiami i zhurnaly chrezvychainogo sobraniia 4-go maia 1916 goda (1917). Aleksandrovsk : Tipografiia pri uchil. khut. – glukhonem. [in Russian].

Приложение 1

ИМЕННОЙ СПИСОК¹военнопленным нижним чинам Сербской национальности, Одесско-Кременчугского базисного продовольственного магазина, подлежащим откомандированию в распоряжение Начальника Штаба Одесского Военного Округа.

№	Звание, имена и фамилии	Отметка
1	Ст. ун. оф. Симо Джукич	
2	Ст. ун. оф. Милош Свилар	
3	Рядовой Василий Свилар	
4	Рядовой Джуро Наронич	
5	Рядовой Миле Жакула	
6	Рядовой Дане Жакула	
7	Рядовой Мане Арамбашеч	
8	Рядовой Иова Иович	
9	Рядовой Дане Борич	
10	Рядовой Петр Аджич	
11	Рядовой Иова Аджич	
12	Рядовой Васил Станич	
13	Рядовой Яндре Еловац	
14	Рядовой Илья Станкович	
15	Рядовой Васил Станкович	
16	Рядовой Милан Прица	
17	Рядовой Иова Влаиславлевич	
18	Рядовой Дане Мандич	
19	Рядовой Радо Познан	
20	Рядовой Джукро Мандич	
21	Рядовой Никола Котур	
22	Рядовой Джуро Везмор	
23	Рядовой Чиро Цвиянович	

24	Рядовой Стоян Бабиц	
25	Рядовой Стоян Баркич	
26	Рядовой Петар Комлиянович	
27	Рядовой Стево Кранчевич	
28	Рядовой Илья Штекович	
29	Рядовой Кузьма Хайдукович	
30	Рядовой Петр Батенац	
31	Рядовой Джуро Чуич	
32	Рядовой Никола Ракияш	
33	Рядовой Петр Бодлович	
34	Рядовой Миле Вояклие	
35	Рядовой Илья Милашевич	
36	Рядовой Милодин Растовац	
37	Рядовой Дмитар Мандич	
38	Рядовой Дане Врзич	
39	Рядовой Джуро Вукас	
40	Рядовой Това Шиян	
41	Рядовой Миле Шиян	
42	Рядовой Миле Паскаш	
43	Ст. ун. оф. Тривун Арежина	
44	Рядовой Дане Вукмирович	
45	Рядовой Миладин Трубаевич	
46	Рядовой Перо Молькович	
47	Рядовой Гавро Банич	
48	Рядовой Тривун Радманович	
49	Рядовой Никола Борота	
50	Рядовой Раде Пашич	
51	Рядовой Илия Аджич	
52	Рядовой Джуро Тепавац	
53	Рядовой Стоян Попович	
54	Рядовой Илия Бубнич	
55	Рядовой Петар Баранчич (исправлено от руки)	
56	Рядовой Миланко Солеша	
57	Рядовой Новак Боснич	
58	Рядовой Джуро Прерадович	
59	Рядовой Лазо Чуич	
60	Рядовой Джуро Кукич	

61	Рядовой Милош Грмуша	
62	Рядовой Милан Агбаба	
63	Рядовой Мио Попович	
64	Рядовой Джуро Остич	
65	Рядовой Павао Варкапич	
66	Рядовой Иова Меленкович	
67	Рядовой Янко Гаич	
68	Рядовой Никола Михалевич	
69	Рядовой Петар Иованович	
70	Рядовой Марко Ливич	
71	Рядовой Миле Улемек	
72	Рядовой Игнац Бранкович	
73	Рядовой Иоанн Паучович	
74	Рядовой Петар Влаиславлевич	
75	Рядовой Живач Ачимович	
76	Рядовой Дане Парипович	
77	Рядовой Илья Цвиянович	
78	Рядовой Миловой Петрич	
79	Рядовой Стево Цвиткович	
80	Рядовой Павао Добрич	
81	Рядовой Ристо Саванович	
82	Рядовой Никола Штимац	
83	Рядовой Крисан Кребс	
84	Рядовой Марко Озданович	
85	Рядовой Антон Пасавац	
86	Рядовой Вукан Берович	
87	Рядовой Васил Безега	
88	Рядовой Григор Поликарп	
89	Рядовой Петр Дражич	
90	Рядовой Илья Родакович	
91	Рядовой Павао Боровец	
92	Рядовой Никола Петрович	Оставить
93	Рядовой Джуро Узелац	Оставить

Приложение 2

СПИСОК²

военнопленных Одесско-Кременчугского базисного продовольственного магазина,

получавших денежные переводы

№№ по порядку	Звание	Имя и фамилия	Сумма	
			р.	к.
1	Воен-плен.	Раде Пашич	19	43
2	Воен-плен.	Антон Чернеба	15	13
3	Воен-плен.	Константин Щурка	30	-
4	Воен-плен.	Иоганн Малы	20	75
5	Воен-плен.	Стоян Попович	25	-
6	Воен-плен.	Илья Аджич	15	-
7	Воен-плен.	Дане Вукмирович	37	94
8	Воен-плен.	Андрей Блажевич	3	-

Приложение 3**СПИСОК³**

военнопленным нижним чинам, состоящим при Одесско-Кременчутском базисном продовольственном магазине и откомандированным в распоряжение Начальника Сборного Отдела Дарницкого лагеря для военнопленных, как требующих особого надзора

№ № по порядку	Звание	Национальность	Имя и фамилия	Отметка
1	Капрал	Русин	Иоганн Карнафель	За побег
2	Рядовой	Русин	Антон Чернеба	За побег
3	Рядовой	Словак	Антон Богутский	За покушение на кражу мешков
4	Рядовой	Словак	Циприан Дюрич	За покушение на кражу мешков
5	Рядовой	Словак	Михаил Иштваник	За покушение на кражу мешков
6	Рядовой	Словак	Сивак Штефаник	За покушение на кражу мешков
7	Рядовой	Чех	Карел Савчек	За покушение на кражу мешков
8	Рядовой	Русин	Степан Океница	За покушение на кражу мешков
9	-	-	Стефан Бабко ⁴	За самовольную отлучку
10	-	-	Юзеф Брезина	За самовольную отлучку
11	-	-	Янош Фота	За кражу консервов во время работ в магазине
12	-	-	Янош Фецко	За кражу консервов во время работ в магазине
13	-	-	Иосиф Гампл	За буйное поведение по отношению к конвойным
14	-	-	Иосиф Вида	За самовольную отлучку в город

15	-	-	Василий Прядка	За кражу мешков во время работ в магазине
16	-	-	Василий Квас	За самовольную отлучку в город
17	-	-	Вацлав Квапил	За самовольную отлучку в город
18	-	-	Милан Калинич ⁵	-
19	-	-	Яков Бещак	-

1 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3, л. 235, 235 об, 236.

2 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

3 Государственный архив Полтавской области, ф. 990, оп. 1, д. 3.

4 В оригинальном списке у №№ 9-19 звание и национальность не указывались

5 Милан Калинич и Яков Бещак отсутствуют в списке откомандированных за проступки в Дарницу, но в арматурном списке убывающих из Кременчуга они уже есть

Viktor Sarancha

PRISONERS OF THE FIRST WORLD WAR IN POLTAVA PROVINCE: SERBIAN DIMENSION

Summary

The study is based on the documents of the Central State Archive of Ukraine and the State Archive of the Poltava Region, and on the reference materials and publications in the pre-revolutionary press. The author investigates the specifics of the military captivity of the First World War in Poltava province. Special attention is paid to the Serbian prisoners-of-war, who stayed in the Kremenchug garrison in the spring-autumn of 1916 and were sent to the Serbian Volunteer Division to Odessa. The study considered the historiography of the problem, the statistics of the military captivity of the Great War of 1914-1918, the national composition of the Austro-Hungarian army, the number of shares of the Yugoslav prisoners of war in Russia and the legislative acts in the sphere of military captivity. Also characterized the economic state of the Poltava province, its military and logistics infrastructure, functioning of the Darnitsa camp and distribution of prisoners of war by regions of the country. Analyzed the national, social and confessional composition of the prisoners of war kept in Kremenchug. Also noted the chance of ethnic conflicts between the Yugoslavs. Identified the types of work executed by prisoners of war in the Poltava province, especially by the Serbian machinists in Kremenchug. Also published the list of Serb prisoners of war which were sent to Odesa on the formation of the Serbian Volunteer Division. The study considered the living conditions of prisoners of war, their medical care, food, the nature of the offenses, and relations with the local population.

Key words: First World War, Prisoners of War, Serbs, Poltava Province, Kremen-chug

Вишняков Ярослав Валерианович¹,
Московский государственный институт
международных отношений, Россия

94:341.232.7(470:497.11)“1914/1915”
Оригинални научни рад

РУССКАЯ ВОЕННАЯ И ГУМАНИТАРНАЯ ПОМОЩЬ СЕРБИИ 1914-1915 ГГ.

Резюме: В статье раскрываются нюансы русско-сербского военного и гуманитарного сотрудничества в начальный период Первой мировой войны. Показано, что русская помощь сыграла ключевую роль в военных победах сербской армии над австрийцами в декабре 1914 года, что закончилось их полным вытеснением с территории королевства в декабре 1914 года. Особое внимание уделено деятельности русских военных и санитарных отрядов, действовавших в составе сербской армии.

Ключевые слова: гуманитарная помощь, Первая мировая война, Россия, Сербия

Из всего круговорота событий начала XX века, наложивших отпечаток на российско-сербские отношения, выделяется безоглядная поддержка, которую Россия и лично император Николай II оказали Белграду в ключевые недели Июльского кризиса 1914 года. В предъявленном стране австрийском ультиматуме, «который оказался необычным по своей наглости и цинизму документом»², в частности, содержалось требование «допустить сотрудничество в Сербии австро-венгерских органов в деле подавления революционного движения, направленного против территориальной целостности монархии». Для ответа отводилось 48 часов. Сербия готова была принять все условия, а настроение правящих кругов Белграда было близко к панике. Принц-регент Александр после посещения русской дипломатической миссии отправил срочную телеграмму российскому императору, в которой, в частности, писал: «Среди условий находятся и такие, которые потребуют перемены в нашем законодательстве, и для сего нам необходимо время. Срок назначен слишком краткий. Австро-венгерская армия сосредотачивается около нашей границы и может нас атаковать по истечении срока. Мы не можем защищаться. Посему молим Ваше Величество оказать нам помощь возможно скорее. Ваше Величество дало нам столько доказательств своего драгоценного благоволения, и мы твердо надеемся, что этот призыв найдет отклик в его славянском и благородном сердце. Я являюсь выразителем чувств сербского народа, который в эти трудные времена молит Ваше Величество принять участие в судьбах Сербии». Отвечая на послание регента Александра Карагеоргиевича, царь недвусмысленно дал понять: «Пока остается малейшая надежда избежать кровопролития, на это будут направлены все мои усилия. Но если, вопреки нашему искреннейшему желанию, нам не удастся добиться этого, пускай Ваше Высочество

1 vishnyakov@yandex.ru

2 Писарев Ю.А. Тайны первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914–1915 гг. М., 1990. С. 67.

будет уверено, что Россия ни в коем случае не оставит Сербию».

Искренность и последовательность Николая II подтверждается тем, что после объявления 28 июля 1914 г. Австро-Венгрией войны Сербии Россия провозгласила всеобщую мобилизацию. Германия использовала это как повод для начала военных действий. О напряженной атмосфере тех кризисных июльских дней говорит и тот факт, что в разгар событий июльского кризиса, 27 июня (ст. стиль), во время объяснения с австрийским представителем в Белграде бароном Гизлем по поводу надуманных обвинений австрийской прессы в том, что российское посольство не приспустило в знак траура флаг прямо в здании дипломатической миссии двуединой монархии скончался российский посланник Гартвиг.

Спустя два дня после сараевского покушения был дан ход соответствующему прошению сербского правительства, лежащего «под сукном» с января 1914 года. Было принято решение о выделении Сербии 120 тыс. трехлинейных винтовок и 120 млн патронов к ним³. 28 июля 1914 г. поверенный в делах России в Белграде В.Н. Штрандман поспешил передать «сообщение, что от Сазонова поступило указание оповестить его о благоприятном решении вопроса о выделении винтовок и боеприпасов Сербии. Он в ответ попросил меня смиреннейшим образом выразить глубочайшую признательность сербского правительства императору Николаю II за оказанную милость. В телеграмме министру я мог добавить, что за прием поставки назначен ответственным сербский военный атташе в Петрограде полковник Лонткиевич⁴».

Для снабжения сербской армии необходимым ей оружием, боеприпасами и продовольствием была организована Особая дунайская экспедиция во главе с капитаном первого ранга М.М. Весёлкиным⁵. При этом российские правящие круги приняли в октябре 1914 года решение об освобождении Сербии от оплаты за поставляемые грузы, а все расходы за доставку и конвоирование были возложены на российское государственное казначейство и причислены к смете особого военного фонда. Усилия России не пропали даром. Во многом благодаря вовремя полученной русской помощи, в том числе снарядами, в октябре–ноябре 1914 г. сербским войскам не только удалось сдержать австрийское наступление, но и подготовить мощный ответный удар. В ходе 12-дневных боев на р. Колубаре и р. Дрине они разгромили австро-венгерские войска Потиорека, а 15 декабря был освобожден Белград. На сербской территории не осталось ни одного австро-венгерского солдата; было захвачено более 50 тыс. пленных, 126 орудий, 70 пулеметов и немало прочих трофеев. Тем не менее, за следующий 1915 год в Сербию было отправлено 45 транспортов с военными грузами, включавшими в себя артиллерийские орудия, понтонные мосты, телефонное оборудование, патроны, ружья, бензин, спирт и другие материалы⁶. О объемах этих поставок красноречиво говорят цифры: так, лишь после Колубарской битвы и до 15 марта 1915 г. из России в Сербию было поставлено военного снаряжения на 15 млн. рублей, а из Франции было послано 206 тыс. ружей разного калибра и 231544 снарядов для полевой артиллерии⁷.

3 АВПРИ. Ф. «Политархив», Д. 2899, Л. 21; Алексеев М. Военная разведка России. От Рюрика до Николая II. т.2. М., 1998. С. 331.

4 Штрандман В. Балканске успомене... С. 282.

5 Тюриков С.В. Экспедиция особого назначения на Дунае по оказанию помощи Сербии в 1914-1915 гг. СПб. 2015.

6 Писарев Ю.А. Сербия и Черногория в Первой мировой войне. М., 1968. С. 125.

7 Писарев Ю.А. Тайны первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914–1915 гг. М., 1990. С. 168.

Особое значение для сербов, наряду с российской экономической поддержкой, помощью, оказываемой им английской и французской военными миссиями, имели действия русских моряков и артиллеристов. Передовая часть русского морского отряда под командованием лейтенанта В. Григоренко, вооруженная торпедами и минами, прибыла в Сербию и начала расставлять мины в районе Остружницы уже 25 августа 1914 г. Торпедой удалось взорвать дамбу у впадения Босута в Саву, в результате чего заблокированными оказались два австрийских монитора. Позднее командование взял на себя старший лейтенант Волковицкий. В начале сентября отряд приступил к расстановке мин в районе городов Шабац, Дреновац и Митровица. В конце сентября продолжилось минирование и, кроме того, используя торпеды, удалось снизить активность австрийских мониторов в районе Белграда. Ночью с 9 на 10 октября 1914 г. поблизости от острова Оршадска Ада на русской mine подорвался австрийский флагманский монитор «Темеш».

В ходе начавшейся 17 ноября эвакуации Белграда русские минеры и их сербские товарищи по оружию оставили позиции вместе с арьергардом сербской армии, уничтожая за собой мосты на Дунае, в Топчидере и Рипане, а также один туннель в Реснике. После этого и вплоть до возвращения сербских войск в Белград минеры отряда Волковицкого, присоединившись к отряду капитана Семенова, занимались постановкой минных преград в районе Прахово и Джердапа, дабы помешать проходу австрийских кораблей в нижнее течение Дуная, где они могли бы перерезать коммуникации между Россией и Сербией. В течение 1915 г. отряд минеров продолжил расставлять мины, что позволило вывести из строя еще несколько судов противника. Вплоть до окончательного падения Сербии осенью 1915 г. австрийской военной флотилии не удавалось прорваться в нижнее течение Дуная, что позволило беспрепятственно осуществлять судоходство между портом Прахово в Сербии и Рени в России. При поддержке противоздушной батареи отряд капитана Семенова успешно сражался и с аэропланами неприятеля, пытавшимися дезорганизовать работу портов, через которые поддерживалась связь с Россией. В такой ситуации трудно было переоценить роль Инженерного отряда под командованием полковника Доброва, прибывшего в Сербию с группой понтонов и понтонным парком в начале ноября 1914 г. Этот Инженерный отряд налаживал и поддерживал переправы через реки в тылу сербских войск, а также отвечал за дееспособность понтонного парка, предназначенного для форсирования Савы и Дуная.

Наряду с инженерной, следует упомянуть еще один вид русской гуманитарной помощи Сербии, который неплохо изучен. Речь идет о прибытии русских врачей, выделении лекарств и организации санитарного контроля. Эта тема стала предметом изучения целого ряда авторов⁸, среди которых особо следует выделить работы Г.И.

Список перевезенных экспедицией грузов в период с 1 октября 1914 по 1 октября 1915 года приводит С.В. Тюриков. См.: Тюриков С.В. Указ.соч. С.154-163.

8 Недок А.С. Руска санитетска помоћ Србији у њеним ослободилачким и одбрамбеним ратовима XIX и раног XX века (1804. до 1917. године). Лекција, прочитана у Академији медицинских наук Србског лекарског друштва 21 априла 2008; Ševcova G.I. Ruska dobrotvorna pomoć Srbiji u ratovima 1912-1917. Beograd, 2010. О русской помощи сербской военной санитарной службе см.: Српски војни санитет у Балканским ратовима. Прир. Поповић Б., Тодоровић В. Београд, 2012; Недок А. Балкански ратови 1912-1913.: рад српског војног санитета. Београд, 2012. Чистјаков О.В. Делатност руског друштва Црвеног Крста у Србији током Првог Светског рата//Први светски рат и балкански чвор: зборник радова. Београд, 2014. С.641-646.

Шевцовой, которая занимается благородной и кропотливой деятельностью по реконструкции российской гуманитарной и медицинской помощи Сербии в войнах и конфликтах начала XX века⁹. К началу войны во всей Сербии было всего 540 врачей. Российский посланник и его супруга сформировали на русские пожертвования специальный санитарный отряд, оказавший сербской армии большую помощь в борьбе со вспыхнувшей эпидемией. В январе 1915 г. в Нише был открыт русский госпиталь. Однако, несмотря на принятые меры, только в Нише, по данным Г.Н. Трубецкого, за первые четыре месяца 1915 г. умерло 35 тыс. человек, причем «из них больше трети приходится на пленных». Российский посланник вспоминал: «В 9 каменных конюшнях (кавалерийских казармах), рассчитанных на 1200–1500 лошадей, помещалось от пяти до шести тысяч человек пленных.

Всех заболевших сносили в одну из конюшен и предоставляли их своей участи: врач-серб к ним не входил, раз в день им приносили пищу и тем самым ограничивали все заботы о них. Один раз в неделю приходили убирать умерших. При входе в конюшню от сырости и смрада долго нельзя было разобрать все окружающие предметы. <...> Товарищи сносили умерших к дверям конюшни, где складывали в поленницу, которую я при входе принял за груды сложенного тряпья и старого платья. <...> Это происходило не по жестокосердию, а по полному недостатку средств для борьбы с эпидемиями и по крайней беспечности и халатности сербов». Трубецкой также пишет, что пленные пользовались полной свободой. «Из зараженных помещений они выходили и гуляли по всему городу. Иногда они брали хлеб у больных или от умерших и продавали его в городе»¹⁰. Неудивительно, что победить эту смертельную болезнь, несмотря на все усилия русских врачей, так и не удалось. Эпидемия тифа приобретала угрожающие размеры, быстро распространяясь не только среди солдат, но среди гражданского населения страны. По разным источникам, от нее умерло от 150 до 200 тыс. человек, т.е. около 40% от общих военных потерь Сербии, которые в целом можно оценивать до 700 тыс. человек¹¹.

Оказание медицинской помощи связано с именем д-ра Сергея Софотерова, письмо которого опубликовал в 1992 г. историк М. Йованович¹². Решение о командировании д-ра Софотерова, прибывшего в Сербию осенью 1914 г., приняли российские МИД и Красный крест.

В конце того же года был сформирован специальный Комитет помощи сербам и черногорцам при русской миссии в Сербии, в который вошли епископ Нишский Досифей, посланник князь Трубецкой с супругой, секретарь миссии В. Штрандтман, подполковник Новиков и доцент Софотеров. Многочисленность персонала иностранных миссий (500 человек в 4 миссиях: французской, американской, английской и русской) позволила разделить территорию Сербии на 14 секторов. В русском секторе, охватывавшем временную столицу – Ниш, помимо хирургического отряда С. Софотерова, функционировали московская Хирургическая больница, располагав-

9 Шевцова Г.И. Россия и Сербия: из истории российско-сербских отношений в годы Первой мировой войны (гуманитарный аспект). М., 2010.

10 См.: Трубецкой Гр. Н. Указ. соч. С. 111–116; Шевцова Г.И. Указ. соч.; Козлов В.Ф. Москва – Сербии. Из истории русско-сербских связей XVII–начала XX века. М., 2001. С. 60–72.

11 Йованович М. «Умереть за Родину». Первая мировая война, или столкновение «обычного человека с тотальной войной» // Последняя война императорской России. М., 2002. С. 149.

12 Станојевић В. Историја српског војног санитета. Наше ратно санитарско искуство. Прир. Јовановић М., Перишић М. Београд, 1992. С.874–882.

шаяся в здании гимназии, инфекционная больница, разместившаяся в районе железнодорожного вокзала, Александринская инфекционная больница, четыре кухни, готовившие горячую еду для беженцев, и сиротский приют.

В распоряжении российского бюро в Нише по оказанию гуманитарной и медицинской помощи имелось 50 железнодорожных вагонов с медицинским снаряжением, одеждой, продовольствием и прочими необходимыми вещами, привезенными из России. С падением Сербии военное сотрудничество не закончилось. В январе 1916 г. в Салониках заработал русский военный госпиталь, принявший первых сербских больных и раненых. А в апреле 1916 г. последовало распоряжение о формировании 2-й отдельной пехотной бригады, которая в июне 1916 г. отправилась из Москвы в Архангельск и дальше по морю до Солуна, где к ней присоединилась 4-я отдельная пехотная бригада¹³. Во главе ее был поставлен талантливый военачальник, до начала войны занимавший должность военного агента в Турции, а затем исполняющий обязанности генерал-квартирмейстера Генерального штаба, генерал-майор М.Н. Леонтьев.

Вместе с французами и сербами солдаты этой бригады участвовали в боях за возвращение в сербскую Македонию вплоть до 1918 г. Всего в 1916 г. на фронте в Салониках оказалось 2-пехотные бригады, общим числом около 18 тысяч человек. Из них в ходе боевых действий погибло около 65 офицеров и 4149 солдат убитыми и ранеными, большое число жизней русских воинов унесли и тяжелые условия, в которых оказались солдаты после подписания большевиками сепаратного Брестского мира¹⁴. Всего «их потери убитыми, ранеными и выбывшими из строя по болезни составили 10 000 человек»¹⁵.

Память о русских, воевавших на сербском фронте сохраняется. На «Новом кладбище» г. Белграда находятся два уникальных памятника, сохраняющих память о русских воинах Первой мировой войны. В 1931 году, на средства русских эмигрантов, архитектором В. В. Сташевским, бывшим полковником царской армии, была возведена Иверская часовня - точная копия московской Иверской часовни на Красной площади, разрушенной в 1929 г. (часовня вновь была восстановлена на прежнем месте в 1995 г.). Так московская святыня воскресла в Белграде! В ее крипте похоронен иерарх Русской Православной Церкви митрополит Антоний (Храповицкий, 1863-1936), с 1921 года и до конца жизни возглавлявший Русскую Синодальную Зарубежную Церковь. Вблизи с ней высится монумент «Николаю II и двум миллионам русских воинов Великой войны», сооруженный в 1935 году архитектором Р. Н. Верховским, ставшим первым в мире памятником памяти российского императора. Он представляет собой склеп-постамент, на котором стоит фигура ангела-победителя с мечом.

13 Валентинов Н.А. Русские войска во Франции и Македонии (По документам Ставки Верховного главнокомандующего) // Военно-исторический сборник. Труды военно-исторической комиссии. Вып. IV. М., 1920; Валентинов Н.А. Сношения с союзниками по военным вопросам во время войны 1914 - 1918 гг. Ч. 1. М., 1920; Данилов Ю. Н. Русские отряды на французском и македонском фронтах (1916-1918 г.г.). Париж, 1933; Писарев Ю. А. Русские войска на Салоникском фронте в 1916-1918 гг. // Исторические записки. Т.79. М., 1966; Писарев Ю. А. Сербия на Голгофе и политика великих держав, 1916 г. М., 1993.

14 Русские войска в Македонии. // Часовой. 1970. № 527. Писарев Ю.А. Недошедшие письма. Трагедия русских солдат на Салоникском фронте // Прометей. Историко-биографический альманах. М., 1967. С.190-196.

15 Сегодня столица почтит память павших русских воинов // Политика. 24 май 1935 г. №9701.

Над входом в склеп есть надпись: «Спите, орлы боевые» - строчка известной песни.

*Спите, орлы боевые,
Спите спокойной душой:
Вы заслужили, родные,
Славу и вечный покой.
Долго и тяжело страдали
Вы за Отчизну свою,
Много вы грома слышали,
Много и стонов в бою.*

Литература:

АВПРИ. Ф. «Политархив», Д. 2899, Л. 21.

Алексеев М. Военная разведка России. От Рюрика до Николая II. т.2. М., 1998.

Валентинов Н.А. Русские войска во Франции и Македонии (По документам Ставки Верховного главнокомандующего) // Военно-исторический сборник. Труды военно-исторической комиссии. Вып. IV. М

Данилов Ю. Н. Русские отряды на французском и македонском фронтах (1916-1918 г.г.). Париж, 1933.

Йованович М. Умереть за Родину. Первая мировая война, или столкновение «обычного человека с тотальной войной» // Последняя война императорской России. М., 2002.

Недок А.С. Руска санитарска помоћ Србији у њеним ослободилачким и одбрамбеним ратовима XIX и раног XX века (1804. до 1917. године). Лекција, прочитанна в Академии медицинских наук Сербского врачебного общества 21 апреля 2008

Писарев Ю.А. Недошедшие письма. Трагедия русских солдат на Салоникском фронте // Прометей. Историко-биографический альманах. М., 1967.

Писарев Ю. А. Русские войска на Салоникском фронте в 1916-1918 гг. // Исторические записки. Т.79. М., 1966.

Писарев Ю.А. Сербия и Черногория в Первой мировой войне. М., 1968

Писарев Ю. А. Сербия на Голгофе и политика великих держав, 1916 г. М., 1993.

Писарев Ю.А. Тайны первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914–1915 гг. М., 1990.

Станојевић В. Историја српског војног санитета. Наше ратно санитарско искуство. Прир. Јовановић М., Перишић М. Београд, 1992.

Тюриков С.В. Экспедиция особого назначения на Дунае по оказанию помощи Сербии в 1914-1915 гг. СПб. 2015.

Шевцова Г.И. Россия и Сербия: из истории российско-сербских отношений в годы Первой мировой войны (гуманитарный аспект). М., 2010.

Вишняков Ярослав Валерианович

RUSSIAN MILITARY AND HUMANITARIAN AID TO SERBIA 1914-1915.

Summary

The article reveals the nuances of the Russian-Serbian military and humanitarian cooperation in the initial period of the First World War. It is shown that Russian aid played a key role in the military victories of the Serbian army over the Austrians in December 1914. Special attention is paid to the activities of the Russian military and sanitary units operating in the composition of the Serbian army.

Key words: humanitarian aid, First World War, Russia, Serbia

Александр Силкин,¹
Институт славяноведения РАН (Москва)

94(497.1)“1929/1934”
321.61:929 Карађорђевић А. I
Оригинални научни рад

РЕЖИМ ЛИЧНОЙ ВЛАСТИ КОРОЛЯ АЛЕКСАНДРА КАРАГЕОРГЕВИЧА ОТ ОБЩЕСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ДО КРИЗИСА ЛЕГИТИМНОСТИ. 1929-1934.

Резюме: Так называемая диктатура короля Александра Карагеоргиевича вошла в историю как безуспешная попытка стабилизации государства путем форсированного насаждения идеологии «интегрального югославизма». Эта попытка не удалась не только потому, что сербы, хорваты и словенцы не чувствовали себя братьями или «тремя племенами нации», но также из-за ограничений, присущих всем личным, авторитарным режимам. Суть этих ограничений заключается в неизбежном и постоянном сужении социальной базы таких режимов. Во время узурпации власти новые автократы устраняют конкурентов (парламентских политиков), и после этого некому нести ответственность за трудности, с которыми сталкивается государство. Со временем бремя ответственности становится невыносимым для правителей, поскольку ему в глазах граждан все труднее оправдывать неограниченный характер и неизменный характер его собственной власти.

Ключевые слова: диктатура короля Александра, власть, общество, легитимность

Так называемая диктатура короля Александра Карагеоргиевича вошла в историю как безуспешная попытка стабилизации государства путем форсированного насаждения идеологии «интегрального югославизма». Тщетность монарших усилий была обусловлена не только тем обстоятельством, что сербы, хорваты и словенцы не ощущали себя воссоединившимися братьями (или «тремя племенами одного народа»), но и ограничениями, присущими всем личным авторитарным режимам. Именно эти ограничения мы постараемся продемонстрировать ниже на примере «6-январской диктатуры».

Анонимный документ, хранящийся в белградском Архиве Югославии гласит: «В первое воскресенье января 1929 г. рано утром король Александр привел в замешательство свою страну и дал повод европейской печати посвятить заголовки газет прокламации о роспуске парламента и упразднении конституции. В тот же день он доверил формирование правительства внепартийному кабинету, который представлял разные части страны и был подчинен напрямую королю...»².

1 alexander.silkin.as@gmail.com

2 Архив Југославије (Далее - АЈ). Ф. 335 (Војислав Јовановић-Марамбо). Фасцикла 18. «Краљевска диктатура у Југославији».

В сербской историографии можно встретить, как минимум, два предположения относительно того, кто помогал монарху в написании манифеста. Бранислав Глигориевич утверждает, что над его составлением «главным образом трудились Никола Узунович, Божа Максимович и Милан Сршкич»³. Однако, мы, относясь скептически к интеллектуальным способностям троицы диссидентов Народной радикальной партии (НРП), склонны верить Слободану Йовановичу. Тот полагал, что авторство текста принадлежало бывшему члену Напредняцкой и Демократической партий Воиславу Маринковичу – «наиболее интеллигентному члену нового правительства»⁴.

При чтении манифеста бросается в глаза его идеологическое сходство с документами и выступлениями Карагеоргия периода Первого сербского восстания, которые в 1907 г. опубликовал один из основателей Напредняцкой партии Стоян Новакович в книге «Конституционный вопрос и законы карагеоргиевского времени». Король Александр и его прадед претендуют на монополию в деле защиты народных интересов и одновременно обозначают паритет собственных суверенных прав вождя/монарха с народным суверенитетом.

В 1811 г. Карагеоргий со следующими словами обращается к членам скупщины: «Благополучие народа, междоусобная любовь и согласие, необходимость освободить вас от сомнений ваших, все сие принудило меня призвать вас в собрание, в коем я как Верховный Народ Вождь и истинный о благе попечитель предлагаю и приглашаю вас к любви, согласию и послушанию»⁵.

В 1929 г. король так оправдывает в глазах подданных узурпацию власти: «Высшие народные и государственные интересы... налагают от Меня обязательство, чтобы я как Правитель и Сын этой земли обратился непосредственно к Народу и сказал ему открыто и искренно, что Мне диктует моя совесть и Моя любовь к Отечеству... настал час, когда следует устранить посредников между Народом и Королем»⁶. Последними провозглашались парламентские политики, по вине которых «Согласие и даже обычные отношения между партиями... стали совершенно невозможными. Вместо того чтобы развивать и укреплять душу народного и государственного единства, парламентаризм начал приводить к духовному разброду и разобщенности народа». 120-ю годами ранее аналогичные обвинения в адрес своих противников озвучивал Карагеоргий: «Я вижу, что старейшины один другого оклеветывает и возбуждает к неприязни и несогласию, которое далеко простирается, отчего и происходит величайшее зло»⁷.

Зададимся вопросом: в чем для авторов манифеста целесообразность обращения к риторическим приемам начала XIX в.? Ответ дает современный российский исследователь М.В. Белов в своей книге, посвященной формированию сербской национальной идеологии XVIII-XIX вв.: «В тоталитарных и авторитарных государствах пропаганда целенаправленно эксплуатирует мифо-символический комплекс для индоктринации населения. Но, пожалуй, нет ни одного харизматического лидера, который бы обошелся вовсе без идейной поддержки в деле овладения властью и

3 Глигориевић Б. Краљ Александар Карађорђевић. Српско-Хрватски спор. II. Београд, 2002. С. 356.

4 Поповић Н.А. Слободан Јовановић и југословенска држава. Београд, 2003. С. 195.

5 Цит. по: Белов М.В. У истоков сербской национальной идеологии: механизмы формирования и специфика развития (конец XVIII – середина 3-х гг. XIX века). СПб., 2007. С. 336.

6 Прокламација од 6 јануара 1929 године //Краљевске владе од 1903-1935. Београд, 1935. С. 64–66.

7 Цит. по: Белов М.В. Указ. Соч. С. 336.

удержания у власти»⁸.

Александр Карагеоргиевич и его окружение с этой целью использовали идею/символ «народной монархии» («народной династии»). Ее привлекательность для сербских народных масс основывалась на их неизменной патриархальности, на которую делался особый расчет теми, кто составлял «6-январский» манифест. И в XIX в., и в конце 1920-х гг. сербское общество, «находясь в плену эгалитаристского и коллективистского духа»⁹, воспринимало государство как «многократно увеличенную модель семьи»¹⁰. Это подразумевало готовность мириться с автократией «своего» или «народного» правителя, если он заботился об интересах всей семьи/народа. Конституционный акт от 1808 г. гласил: «Весь народ признает Господаря Карагеоргия Петровича... коему все обещаем верными и его командованию покорными быть; а он... обещает обо всем народе по-отечески заботиться...»¹¹. В 1929 г. «заботливым отцом» представал король Александр: «В течение стольких прежних моих усилий и такого терпения, которое я выказал, выполняя Свои высокие обязанности, Мою душу раздирали вопли наших народных масс, сколь трудолюбивых и патриотичных, столь и истрадавших... Они давно уже чувствовали, что нельзя больше идти старым путем». Виновниками «страданий» и в начале XIX в., и в конце 1920-х гг. были политические оппоненты правителей, – ненужные в «семейных» отношениях «посредники», «непослушники воли народа».

Опорой Александра Карагеоргиевича в его начинаниях стали кадры, подтвердившие свою лояльность в 1920-е гг. Главой первого кабинета и одновременно министром внутренних дел стал давний фаворит короля генерал Петр Живкович. В правительство вошли «придворные» радикалы и демократы.

«Поиск новых методов и путей», продекларированный в манифесте, начался с принятия 6 января 1929 г. ряда законов, направленных на достижение полного государственного единоначалия, а также на устранение непосредственных противников вновь объявленного автократа – традиционных политических представителей сербов, хорватов и словенцев.

Закон о королевской власти и верховной государственной администрации прекратил действие Видовданской конституции, согласно которой Югославия была парламентской монархией. Теперь король стал «носителем всей власти», которому принадлежало исключительное право принятия законов, назначения чиновников, командования вооруженными силами и т.д.

Закон об изменении закона о муниципалитетах и областном самоуправлении отменял избираемость представительных органов, на смену которым пришли назначаемые управленцы.

В соответствии с Законом о защите общественной безопасности и государственного строя запрещалась деятельность всех партий и объединений, созданных на религиозной или «племенной» основе. В результате в январе 1929 г. одна за другой были запрещены все партии Королевства СХС: Югославская мусульманская организация, Хорватская крестьянская партия, Народная радикальная

8 Белов М.В. Указ. Соч. С. 203.

9 Поповић-Обрадовић О. Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године. 2. изд. Београд, 2007. С. 403.

10 Шемякин А.Л. Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868-1891). М., 1998. С. 35.

11 Цит. по: Белов М.В. Указ. Соч. С. 328.

и Демократическая партии, Земледельческий союз и др.

Изгнание с политической арены пресловутых «посредников между народом и королем» создало необходимые условия для реализации новой властью собственного предназначения, как его описал король Александр 6 января 1929 г. в обращении к кабинету министров: «Ожидая от вас, что вы в духе народного единства будете оберегать и развивать согласие, равноправие и родство сербов, хорватов и словенцев»¹². Отвечая на монарший призыв, правительство в первой Декларации перечислило свои приоритетные цели: «1. Реформа администрации; 2. Экономическое обновление и финансовая санация; 3. Достижение полного духовного единства сербов, хорватов и словенцев, требующее унификации законодательства, реформы и сокращения чиновничества, подъема производства., нового административного деления страны».

Выполнение первой задачи началось с принятия вышеупомянутого закона, регулирующего местную администрацию. Законом об устройстве верховной государственной администрации от 31 апреля 1929 г. количество министерств уменьшилось с шестнадцати до двенадцати.

Новый этап реформ был ознаменован принятием 3 октября 1929 г. Закона о названии и административном делении Королевства. Переименование страны было, по словам премьер-министра П. Живковича, вызвано «необходимостью, чтобы официальное название Королевства полностью выражало народное и государственное единство. Поэтому в будущем наше Королевство будет носить имя Королевство Югославия»¹³. Страна, с 1922 г. разделенная на 33 области, теперь делилась на 9 крупных областей – бановин.

Завершающим этапом государственного переустройства, начало которому было положено 6 января 1929 г., стало «дарование» королем Конституции 3 сентября 1931 г. Закон определял югославское государство как «конституционную монархию» с «народным представительством», которое вместе с королем осуществляет законодательную власть. Народное представительство состояло из Сената и Народной скупщины. Половина Сената избиралась, половину назначал монарх, имевший право утвердить или отклонить принятые законы. Главе государства принадлежало право роспуска и созыва представительства, назначения чиновников, ведения внешней политики страны и т.д. 116 статья конституции давала право королю осуществлять прямое правление посредством указов при наличии внешней или внутренней угрозы безопасности государства. Правительство было напрямую подотчетно королю. Формируемая политическая система принципиально отличалась от прежней Видовданской. В новой конституции отсутствовало понятие «парламентаризм». Старые партии были исключены из политической жизни продублированным запретом на «создание объединений на религиозной или племенной основе»¹⁴.

Выборы в народное представительство были назначены на 8 ноября 1931 г. В соответствии с новым избирательным законом организации, желавшие принять в них участие, должны были представить список кандидатов, состоявший минимум из 305 человек – по числу избирательных округов королевства. Кроме того, глава

12 Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931. Београд, 2002. С. 6.

13 Там же. С. 100.

14 Там же. С. XLIII – XLIV.

списка должен был собрать в свою поддержку 18000 подписей избирателей – по 60 от каждого избирательного округа, а также 60000 подписей в поддержку списка – по 200 от каждого округа. Выполнить эти требования было под силу только тем, кто располагал поддержкой административного аппарата. В результате на выборы, в которых по официальной информации приняло участие 67% избирателей, был выставлен только правительственный список, возглавляемый премьер-министром П. Живковичем.

В декабре 1931 г. депутаты, избранные по правительственному списку, объявили о формировании новой, единственно разрешенной, партии, получившей громоздкое название – Югославянская радикально-крестьянская демократия (ЮРКД)¹⁵.

Совершенный 6 января переворот не встретил сопротивления. Ни одна из дискредитированных парламентских партий не посмела перечить харизматичному автократу, узурпировавшему власть ради решения амбициозных задач: достижения единоначалия власти, видевшегося панацеей от государственной нестабильности, прекращения «межплеменных» распрей, установления равенства разношерстных поданных королевства перед сюзереном и издаваемыми им законами, объединения югославян общей надплеменной идеологией.

Сдержанно благожелательно отнеслись к произошедшему и европейские союзники Югославии. Показательно мнение английского посла Кеннарда: «Что впечатляет больше всего, так это масштаб решаемой задачи – объединение Королевства и его превращение в современно устроенное цивилизованное государство... Если диктатуре удастся осуществить программу реформ... она оправдывает свое неконституционное происхождение... В 1929 г. положены основания. Будущие результаты сегодняшней политики будут зависеть от того, как будет применяться новое законодательство... Еще слишком рано, чтобы судить, и не следует быть слишком критично настроенным»¹⁶.

Подобная внутри- и внешнеполитическая реакция на совершенный переворот вселяла в Александра Карагеоргиевича и его окружение чувство уверенности как в популярности совершаемых преобразований, так и их необратимости. «Неудача исключена, если за тобой стоит весь народ»¹⁷, – заявил король в интервью французской газете. В его новогоднем обращении от 31 декабря 1929 г. говорилось о свершившемся «быстром наведении порядка в стране», о «преодолении опасности духовной разобщенности». Декларация правительства от 4 июля 1930 г. объявляла, что «навсегда (курсив мой. – А.С.) стерты внутригосударственные исторические границы, препятствовавшие формированию нации» и реализации принципа «один народ – одно национальное чувство»¹⁸. В 1931 г. в очередном интервью французским журналистам Александр говорил, что «никогда больше югославскую политику не будут определять религиозные, региональные или центробежные интересы»¹⁹.

Наконец, в январе 1932 г., открывая сессию Народного представительства –

15 20 июля 1933 г. партия была переименована в Югославянскую национальную партию (ЮНП).

16 Avramovski Ž. Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938. Knj.1. Zagreb, 1986. P. 590-591.

17 Цит. по: Dobrivojević I. Državna represija u doba diktature Kralja Aleksandra 1929-1935. Beograd, 2006. S. 45.

18 Записници са седница Министарског савета... С. 129, 193.

19 Avramovski Ž. Op. cit. Knj.2. Zagreb, 1986. S. 38.

Сената и Скупщины, - Александр заявил, что «лично в контакте с народом убедился - Югославия как отечество одинаково дорога всем сербам, хорватам и словенцам»²⁰.

В пользу того, что вышеприведенные высказывания отражали подлинное мнение короля, а не только публичный оптимизм властей, свидетельствуют впечатления, вынесенные им от поездки в Загреб. Бану Врбаской бановины С. Милосавлевичу он доверительно сказал, что «во время пребывания в Савской бановине пришел к убеждению, что хорватский вопрос более не существует»²¹. И впрямь, «авторитарные лидеры, устранившие политических конкурентов... поставившие под контроль средства массовой информации, полагают, что пришли навсегда. Они думают, что находящиеся в их распоряжении средства принуждения достаточны, чтобы обеспечить стабильность власти. Это иллюзия, дорого стоившая многим»²².

В случае с диктатурой, установленной шестого января, иллюзорность подобных надежд стала очевидной весьма быстро. Совершенные преобразования не смогли устранить общественных, политических и национальных противоречий, предопределивших государственный кризис конца 1920-х годов. Притупленные в результате насильственно установленного моратория на публичную политическую активность они спустя короткое время стали для режима непреодолимым препятствием.

Проявлением кризиса режима можно считать осознание самими его носителями масштаба вставших перед ними трудностей. Приведем реакцию С. Милосавлевича на процитированное эйфорическое заявление Александра: «Будучи весьма удивлен сказанным королем, я ответил ему, что очень рад слышать, что в Загребе... хорватский вопрос отсутствует. Однако на территории Врбаской бановины он цветет буйным цветом»²³.

Ироничные слова королевского наместника иллюстрируют положение вещей в отдельно взятой провинции. Оценка остроты проблемы в масштабах всей Югославии содержится в относящемся к маю 1932 г. выступлении В. Маринковича, сменившего П. Живковича на посту премьер-министра: «В нашей стране есть одна главная проблема, которая важнее всех остальных... Это вопрос, хотим ли мы народного и государственного единства – унитаризма, – или нам нужна федерация и сепаратизм. Пока нет ответа на этот вопрос, пока в нашей стране есть элементы, с которыми надо считаться, и которые против единства, общество будет разделено... Нужно уже предложить народу честно проголосовать по этому вопросу, а не по девятиности девяти другим вопросам...»²⁴.

В октябре 1934 г. - накануне роковой поездки в Марсель - в невозможности достижения главной цели унитаристско-централистского курса признался и сам король Александр, о чем вспоминал сербский патриарх Гаврила Дожич: «С проводимой до сих пор политикой следует заканчивать, ибо она завела страну в тупик... Должен вам признаться, что предпринимаемые с 6 января 1929 г. усилия оказались безуспешными... К сожалению, для осуществления моей программы

20 АСАНУ. Бр. 13607. Светислав Т. Милосављевић. Из мемоара. II. С. 115.

21 АСАНУ. Бр. 13607. Светислав Т. Милосављевић. Из мемоара. II. С. 71.

22 Гайдар Е.Т. Гибель империи. Уроки для современной России. М., 2006. С. 59.

23 АСАНУ. Бр. 13607. Светислав Т. Милосављевић. Из мемоара. II. С. 71.

24 Цит. по: *Stojkov T. Opozicija u vreme šestojanuarske diktature. Beograd, 1969. S. 140.*

требуется много времени... Наше государство молодо, и предрассудки в нем слишком живучи. Это воспрепятствовало тому, чтобы прогресс наступил так быстро, как нам бы того хотелось...»²⁵.

Из множества причин, по которым остались неосуществленными благие намерения Александра Карагеоргиевича можно выделить главные. Общеизвестным является тот факт, что на годы, отведенные диктатуре, пришлось мировой экономический кризис – худший помощник в решении масштабной, говоря словами посла Кеннарда, задачи превращения отсталой страны в «современно устроенное цивилизованное государство». Вот как описывал дипломат воздействие экономических трудностей на политическую обстановку: «В 1931-32 гг. ситуация в Югославии, как и по всему миру, в экономическом, финансовом, а, следовательно, и общественном плане развивалась от плохого к худшему... Экономический кризис стал одной из причин широко распространенного политического недовольства, особенно в Хорватии... Вина за все недуги, от которых страдает Югославия, возлагается на режим короля Александра...»²⁶.

Таким образом, экономические проблемы привели к усилению центробежных тенденций, устранение которых виделось властям предрержавшим стратегической целью их деятельности: «Югославию легче себе представить, чем создать на деле. Детские болезни этого народа оказались до неприятности устойчивыми к лечению... В решении главной внутренней проблемы страны не достигнуто сколько-нибудь значительного прогресса: не создана основа для добровольного сосуществования разных частей королевства... В Хорватии и Словении... неприятие белградского централизма выросло, а доверие к персоне короля, которое без того никогда не было высоким, еще упало»²⁷.

Экономические трудности, сократившие имевшийся после 6 января ресурс популярности личной власти короля, активное отторжение значительной частью населения навязываемой идеологии привели к ситуации, описанной современным отечественным исследователем: «Даже когда подобные (авторитарные. – А.С.) политические структуры формируются при общественной поддержке, обусловленной разочарованием общества в некомпетентных и коррумпированных политиках, пришедших к власти на основе демократических процедур, со временем они начинают восприниматься обществом как нелегитимные...»²⁸.

В первой половине 30-х гг. достоверным признаком вышеописанного кризиса легитимности была не столько имевшая место активизация оппозиционных запрещенных партий, сколько поведение самих носителей режима, демонстрировавших неуверенность в собственных силах, сомнения в общественной поддержке проводимого курса. Спустя всего несколько месяцев после переворота – в апреле 1929 г. – премьер-министр вынужден был констатировать: «Вера чиновников в стабильность нынешнего правительства стала меньшей по сравнению с первыми днями его правления. Разные интриги и сплетни, запускаемые в народ, имеют целью представить правящий режим как временный... Несомненно, это пагубно влияет на

25 Мемоари патријарха Српског Гаврила. Београд, 1990. С. 77.

26 Avramovski Ž. Op. Cit. Knj.2. S. 79.

27 Avramovski Ž. Op. Cit. Knj.2. S. 145.

28 Гайдар Е.Т. Указ. Соч. С. 68.

чиновничество, которое больше не проявляет былого рвеня...»²⁹.

Самим министрам аналогичные претензии П. Живковичу пришлось высказывать от имени короля Александра уже в мае 1929 г.: «Разные слухи ходят о правительстве и его работе... Виноваты и сами члены кабинета. Его Величество обратил внимание, что их связи с господами, идущими наперекор режиму, вредоносны... Поддерживаются отношения с бывшими политиками..., что порождает разговоры о временности режима. Необходимо, чтобы все члены правительства продемонстрировали, что не смотрят ни налево, ни направо, а вместе блюдают верность манифесту Его Величества...».

Данное пожелание осталось невыполненным. Почти полтора года спустя – осенью 1930 г. – Живкович горько упрекал своих подчиненных: «Моя цель была получить заявления членов правительства, что они больше не состоят в прежних партиях... Кто из вас выступил с таким заявлением?.. Результатов нет, так как все остались при своих партиях, которые до сих пор действуют организованно, только лишь благодаря тому, что ни один министр не сделал ничего для их упразднения...»³⁰. Нежелание/неспособность номенклатуры последовательно воплощать догматы официальной идеологии следует добавить в перечень главных причин неудач начинаний Александра Карагеоргиевича. Верным оказался данный в 1929 г. пессимистический прогноз крупнейшего сербского правоведа и историка Слободана Йовановича: «Для такого режима требуется хорошая администрация и отличная бюрократия, чего у нас нет»³¹.

Нехватка лояльных и идейно стойких государственных служащих, равно как и живучесть «старых» партий, которым хранили верность даже члены кабинета, были проявлением узости социальной базы власти. «Нам приходится рассчитывать на сегодняшнее поколение. Генерацию наших сторонников еще предстоит создать... Надо найти людей, на которых мы сможем опереться, которые будут нести режим, а не наоборот»³², – сетовал В. Маринкович.

Попыткой вернуть народное доверие стало «подведение широкой основы непосредственного народного сотрудничества под... государственную политику»³³ – дарование конституции и формирование двухпалатного представительного органа. Последнему следовало компенсировать ущербную простоту «шестоянварской формы правления», делавшей короля, устранившего с политической арены конкурентов, единственным объектом «любви и ненависти» его поданных. Или, как гласил отчет британского посольства, «руководствуясь личными и династическими соображениями, король решил подключить нацию к решению сложных проблем, ибо кризис предполагал большую ответственность, чем ту, которую он был готов взвалить на свои плечи»³⁴.

Увы, народное представительство и ЮРКД (ЮНП) не выполнили своего предназначения. Их деятельность привела к деструктивным результатам, противоположным тем, на которые надеялись отцы-основатели. Вместо демонстрации единства депутаты, избранные в народное представительство по единственному

29 Записници са седница Министарског савета... С. 63.

30 Записници са седница Министарског савета... С. 68, 206, 208.

31 Цит. по: Поповић Н.А. Указ. Соч. С. 195.

32 Записници са седница Министарског савета... С. 200-202.

33 Прокламација од 3 септембра 1931 године // Краљевске владе... С. 71.

34 Avramovski Ž. Britanci o Kraljevini Jugoslaviji... Knj.2. S. 9.

правительственному списку, приступили к жесткой «внутривидовой» борьбе.

Однако тот факт, что квази-демократические институты не оправдали ожиданий, не побудил короля к «перестройке» диктатуры. Одной из причин этого была личная нерасположенность к ограничению самовластья. Другую и более существенную характеризует следующий тезис: «Нестабильность положения, ненадежность власти заставляют правящую элиту ориентироваться на короткую перспективу»³⁵. Речь идет о неспособности к долгосрочным преобразованиям, которые не сулят теряющим популярность авторитарным режимам гарантированных и скорых плодов, но требуют широкой общественной поддержки и, что не менее важно, лояльности административного аппарата. «Диктатура» не располагала ни тем, ни другим.

Характеристика настроений, предопределивших неэффективность созданных институтов «управляемой демократии» и оказывавших угнетающее действие на способность «диктатуры» к проведению каких-либо реформ, содержится в официальном аналитическом материале, датированном августом 1931 г.: «Среди тех, кто не одобряет сегодняшнюю политическую ситуацию в стране, ходят разговоры, будто Его Величество перед 6 января 1929 г. находился в гораздо более простой ситуации, чем сейчас... День, выбранный, для того чтобы вернуть страну в конституционное и парламентское состояние, отнюдь не станет для него приятным.

Говорят, что из-за положения, в котором оказалась страна накануне 6 января 1929 г., Его Величество своим жестом заслужил симпатии всего сербского общества... Однако теперь очень не просто будет добиться признания парламента, который не был избран народом на свободных выборах, и конституции, за которую не голосовали народные избранники в скупшине»³⁶.

Не стали неожиданностью для двора ни трудности партийного строительства. Задолго до выборов премьер П. Живкович делился со своими коллегами невеселыми известиями: «Некоторые баны докладывают, что новую югославянскую партию создают люди, не пользующиеся никаким авторитетом на местах»³⁷. Данное обстоятельство, по-видимому, стала причиной того, что партия, решение о создании которой было принято еще осенью 1930 г., не появилась на свет накануне выборов, которые стали бы ее политическим крещением. Двор, не веря в электоральный триумф ЮРКД, предпочел выставить на выборы не организацию с сомнительной репутацией, а список кандидатов, отобранных в соответствии с высочайшим критерием – доверием короля Александра.

С первых дней своего существования малопопулярная ЮРКД (ЮНП) служила ретранслятором не вернопопданнических настроений общества, а социальных и межэтнических противоречий, общественного неприятия официальной идеологии. Сбылось проницательное предостережение скептически относившегося к партийному строительству А. Корошеца, адресованное им в 1930 г. коллегам-министрам: «Не лучше ли оставить все как есть и считать, что все вокруг поддерживают режим. Все равно, никому не дозволено высказываться против. Ведь создавая партию сторонников режима, мы автоматически вычлняем его противников. Это может

35 Гайдар Е. Т. Гибель империи... С. 68.

36 АЈ. Ф. 37 (Милан Стојадиновић). Фасцикла 9. Л. 13.

37 Записници са седница Министарског савета... С. 206.

привести к констатации того, что режим находится в меньшинстве»³⁸.

Осенью 1930 г., следуя принципу «вовремя предать, это не предать, а предвидеть», словенский политик предусмотрительно покинул тонущий корабль, подав в отставку с поста министра лесов и недр. «Сегодня можно спокойно констатировать, – объяснял в 1932 г. Корошек в послании Александру свою позицию, – что диктатура терпит поражения на всех фронтах... Настал последний момент, чтобы предложить руководителям старых партий сформировать правительство... Если свобода не будет возвращена народу и государству, то мы перед историей снимаем с себя всякую ответственность и перекладываем ее на Вашу душу»³⁹.

Следует отметить, что необходимость прибегать к услугам старой партийной элиты понималась Александром с первых дней установления режима личной власти. Пытаясь привлечь на свою сторону население отдельных национально-исторических областей и их традиционных политических представителей, король пользовался испытанным методом кнута и пряника. Многозначительные кадровые решения – назначения или отставки в ближайшем королевском окружении, соблазнение постами и даже подвержение несуровым репрессиям – должны были дать понять оппонентам режима, что тот, стоя на своем, все-таки не стремится сжигать мосты в отношениях с ними.

Особое значение король придавал тому, как воспринимались его действия в прецанских регионах. Так после 6 января знаками расположения, демонстрируемого югославянам-католикам, стало сохранение чиновникам – членам ХКП их постов в местных районных администрациях, а также включение в состав первого правительства словенца А. Корошеца (единственного из лидеров старых партий) и значительного числа хорватов. «Хорваты получили пять министерств. Значит, эта часть народа не будет чувствовать себя угнетенной или оставленной без внимания», – так оценивал желательные последствия данного шага король в интервью французской газете⁴⁰.

Поначалу подобные решения не входили в явное противоречие с официальным курсом. Однако с течением времени, по мере того как становилась очевидной бесперспективность/невозможность его реализации, попытки короля заигрывать с формально запрещенными партиями становились все более откровенными, нарушавшими надплеменной догматический принцип «несть ни эллина, ни иудея...». Широкий резонанс в 1930 г. получило неожиданное вхождение в состав правительства четырех бывших членов руководства ХКП, служившее с точки зрения официального Белграда свидетельством отказа хорватов от оппозиционности. *Kölnische Zeitung*⁴¹ писала: «Если раньше всегда подчеркивалось, что правительство диктатуры абсолютно неполитическое и не признает принесшие столько вреда политические партии, а только стремится своей добросовестностью привлечь население, то теперь в Белград приглашаются личности с ярко выраженной политической ориентацией... бывшие члены презренной Хорватской крестьянской партии. Более того, им должны уступить свои места далекие от политики специалисты Франгеш и Дринкович. Речь идет о политике в худшем смысле этого слова. Остается подождать и посмотреть,

38 Там же. С. LXI.

39 Цит. по: Stojkov T. Op. Cit. S. 191.

40 Цит. по: Dobrivojević I. Op. cit. S. 48.

41 Одна из старейших немецких газет, выпускавшаяся в Кёльне в 1798-1945 гг.

какие плоды она принесет»⁴².

Главным «плодом» стало осознание современниками непоследовательности власти, ее готовности поступиться основными политическими принципами ради расширения круга сторонников. Подобные проявления слабости режима предопределили характер его отношений с главной оппозиционной силой – Хорватской крестьянской партией, чьей приязни король добивался с 1930 г. и до последних дней жизни. Все попытки Александра Карагеогиевича убедить Владимира Мачека перейти на его сторону остались безуспешными. Не помогли даже неоднократные аресты и угрозы длительного заключения – средство, некогда сделавшее покладистым первого председателя ХКП Степана Радича.

Упрямство Мачека, в заключении встретившего известие о марсельском покушении, происходило из понимания того, что чем дольше ХКП отвергает поступающие из Белграда предложения, тем более выгодными для нее будут результаты неотвратимого кризиса диктатуры и конечное решение хорватского вопроса. Предпочтительность выжидательной позиции объяснял Анте Трумбич, в 1930-е годы занимавший высокое место в партийном руководстве: «Не нужно себя обманывать, будто можно добиться чего-то серьезного (приняв предложения короля. – А.С.). А даже если бы мы добились хотя бы 50% того, что хотим и на что имеем право, где гарантии, что эти договоренности будут соблюдаться? Ведь физическая сила на той стороне... Из рук не выпускают реальную эффективную власть... А когда под давлением обстоятельств... они будут готовы уступить нам эти 50%, это будет подтверждением того, что вода подступила к их порогу. И мы сможем взять в свои руки все 100%»⁴³.

Неуступчивость ХКП Александр пытался нейтрализовать известным с 1920-х гг. способом – так называемым «окружением Хорватии» силами сербов и словенцев. С этой целью незадолго до смерти он прилагал небезуспешные усилия по примирению придворных радикалов во главе с Н. Узуновичем и старой НРП, объединявшей сторонников Н. Пашича. О готовности находившегося под домашним арестом за строптивость А. Корошеца сотрудничать король узнать не успел. 9 октября 1934 г. в Марселе во время официального визита король был убит в результате заговора, организованного хорватскими и македонскими террористами.

Политическим наследством Александра князю-регенту Павлу⁴⁴ стал весь багаж проблем «шестоянварской диктатуры». Вплоть до рокового октября 1934 г. единственным фактором ее устойчивости оставался авторитет короля-освободителя-объединителя. Этот «неразменный рубль» позволял сдерживать центробежные тенденции и гарантировать целостность государства. Дальнейший ход событий подтвердил проницательность наблюдения британского посла, сделанного им в конце 1932 г.: «Если когда и существовали примеры того, что неразрывность цепи зависит от одного единственного звена, то это случай Югославии и ее короля»⁴⁵. Положение нового фактического главы государства усугублялось тем, что, он не располагал лич-

42 Цит. по: Boban Lj. Maček i politika Hrvatske Seljačke Stranke 1928-1941. I. Zagreb, 1974. I. S. 51.

43 Цит. по: Stojkov T. Op. Cit. S. 195.

44 В соответствии с написанным в январе 1934 г. завещанием на период несовершеннолетия престолонаследника Петра был установлен режим регентства («наместничества»). Первым регентом по воле Александра стал его двоюродный брат Павел Карагеогиевич, вторым – сенатор Раденко Станкович, а третьим – бан Савской бановины Иво Перович.

45 Avramovski Ž. Britanci o Kraljevini Jugoslaviji... Knj. 2. S. 80.

ным авторитетом кузена, компенсировавшим постепенную утрату режимом общественной поддержки. Как говорил сам Павел, «диктатура возможна была при короле, но губительна и нереализуема при регентстве»⁴⁶.

В августе 1939 г. «вода подступила к порогу» князя-регента, вынужденного в обмен на лояльность удовлетворить требования ХКП, объединив хорватские области в мало зависящую от центральной власти административно-территориальную единицу - Бановину Хорватия.

В отличие от русофила Александра князь Павел, будучи выпускником Оксфорда, у современников и историков пользовался репутацией англomана. Однако, либеральный «имидж» не мешал ему авторитарно править вплоть до весны 1941 г. Только немецкая оккупация положила конец действию законов диктатуры. Даже решение об образовании Бановины Хорватия формально не нарушало ее правовых рамок, так как основывалось на 116-й статье конституции 1931 г., дававшей монарху особые полномочия на случай внешней или внутренней угрозы.

Таким образом, после смерти короля Александра основанный им режим просуществовал еще дольше, чем длилось его собственное правление. Это обстоятельство дает основание повторить тезис, что не одно природное властолюбие нашего героя определяло недемократичный вектор развития страны в межвоенный период. Политический плюрализм, характеризовавший государство в первое десятилетие его существования, имел последствием не нивелирование, а обострение социальных, межэтнических и межобластных противоречий. Ощущаемой обществом (по крайней мере, значительной его частью) потребностью обезопасить себя от них объясняется формирование в Королевстве СХС на рубеже 20-30х гг. режима личной власти монарха.

Увы, главного своего предназначения диктатура короля Александра в силу вышеописанных причин не выполнила. Плачевный итог межвоенных десятилетий, с учетом судьбы титовской Югославии, в которой «тоталитарный» и «демократический» этапы чередовались в обратной последовательности, но с тем же результатом, подводит к выводу о принципиальной неспособности сербов, хорватов и словенцев преодолеть пресловутые «шовинистические настроения отдельных областей». Вероятно, в этом состоит главный урок биографии Александра Карагеоргиевича как государственного деятеля.

Список источников и литературы:

Avramovski Ž. Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938. Knj.1. Zagreb, 1986.

Архив Југославије (Далее - АЈ). Ф. 335 (Војислав Јовановић-Марамбо). Фасцикла 18. «Краљевска диктатура у Југославији».

АСАНУ. Бр. 13607. Светислав Т. Милосављевић. Из мемоара. II. С. 71.

АСАНУ. Бр. 13607. Светислав Т. Милосављевић. Из мемоара. II. С. 115.

Белов М.В. У истоков сербской национальной идеологии: механизмы формирования и специфика развития (конец XVIII – середина 3-х гг. XIX века). СПб., 2007.

Boban Lj. Maček i politika Hrvatske Seljačke Stranke...

- Гайдар Е.Т. Гибель империи. Уроки для современной России. М., 2006.
- Глигоријевић Б. Краљ Александар Карађорђевић. Српско-Хрватски спор. II. Београд, 2002.
- Dobrivojević I. Državna represija u doba diktature Kralja Aleksandra 1929-1935. Beograd, 2006.
- Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931. Београд, 2002.
- Мемоари патријарха Српског Гаврила. Београд, 1990.
- Поповић Н.А. Слободан Јовановић и југословенска држава. Београд, 2003.
- Прокламација од 6 јануара 1929 године // Краљевске владе од 1903-1935. Београд, 1935.
- Прокламација од 3 септембра 1931 године // Краљевске владе...
- Поповић-Обрадовић О. Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године. 2. изд. Београд, 2007.
- Stojkov T. Opozicija u vreme šestojanuarske diktature. Beograd, 1969.
- Шемякин А.Л. Идеологија Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868-1891). М., 1998.

Александар Силкин

THE REGIME OF PERSONAL AUTHORITY OF KING ALEXANDER KARAGEORGEVICH: FROM PUBLIC SUPPORT TO THE LEGITIMITY CRISIS. 1929-1934.

Summary

The so-called dictatorship of King Alexander Karadorđević went down in history as an unsuccessful attempt to stabilize the state through the forced implantation of the ideology of "integral Yugoslavism." The futility of the monarch's efforts was caused not only by the fact that the Serbs, Croats and Slovenes did not feel themselves reunited brothers (or "three tribes of one people"), but also by the limitations inherent in all personal authoritarian regimes. The essence of these limitations is in the inevitable and permanent narrowing down of the social basis of such regimes. At the time of the usurpation of power, the new autocrat removes competitors (parliamentary politicians) and thereafter has no one to share responsibility for the difficulties encountered by the state. Over time, the burden of responsibility becomes unbearable for the ruler, because it is increasingly difficult for him in the eyes of the population to justify the unlimited character and invariable character of his own authority.

Key words: dictatorship of King Alexander, power, society, legitimacy

LIVING ON RATIONS – FLOUR SUPPLY FAILURE AND VARIOUS FORMS OF THE REACTION OF CITIZENS IN SLOVAKIA DURING THE SECOND WORLD WAR

Abstract: Alimentation was one of the basic factors which affected the state of health of the inhabitants of Slovakia. In times of climatic, economic and political crisis, the deviation from normal and harmonious diet prevails. This study aims to analyse the state of affairs of the Slovak supply system in the years of second world war considering the situation in particular regions as well as the resulting problems with alimentation of the inhabitants. In addition, I attempt to outline people’s reaction to the rationing system and lack of flour – an emerging black market and quest for alternative sources of nutrition.

Key Words: Slovak State 1939-1945, Alimentation, Rationing System, lack of flour, black market

Introduction

Traditional nutrition of the inhabitants of Slovakia was closely knit with the natural resources, quality of soil and local agriculture produce as well as with methods of storing and preserving food. The majority of the population worked in agriculture, thus the character of nutrition was local and, as the ethnological research proves, stereotypical. Slovakia can be divided into two different geographic and climate areas. Less favourable climate conditions and less fertile soil have been typical for the northern, mountainous part of Slovakia (Orava, Kysuce and Horehronie). Conversely, the southern parts of Slovakia (Záhorie, Žitný ostrov, Dolné Považie, Ponitrie and southern Zemplín) have had a more favourable climate, fertile soil and therefore were more likely to grow more diverse foods (crops, meat, also vegetables and fruit).²

As a result of modernization, improved food industry and extended infrastructure, as well as due to technological progress and innovations, the food market broadened in the second half of the 19th century.³ We can see changes in the lifestyle of rural communities caused by work migration also in Slovakia. Travelling for work and immigration, together with changing political realities caused an enrichment of eating habits. The influences of urban cuisine made their way to the country, new dishes and food preparation processes emerged due to cookbooks and cooking courses. Men, working a so called “weekly” away from their villages returned home on Sundays. That is the reason why Sunday lunch became the main meal for families, with more complicated and festive food – for example meat broth

1 eva.skorvankova@uniba.sk

2 Rastislava Stoličná-Mikolajová, *Kuchyňa našich predkov*, (Bratislava: VEDA, 2001), 11.

3 Cooling, freezing and conservation enabled food transportation, bigger uniformity and more urban character of eating habits (city nutrition model). More on the revolution in eating habits in Massimo Montanari, *Hlad a hojnosť: Dejiny európskeho stravovania*, (Bratislava: Kalligram, 2004), 157-164.

and cooked meat with side dish. Still, no radical change occurred when it came to nutrition of the rural population.⁴ Families in the country continued to use and process mainly local goods of their own production, with a minimum of bought food. The way of eating in rural communities reflected the rhythm of field works.⁵ It was also influenced by social and religious structure of the population and Church rite calendar which prescribed certain traditional habits. Fasting occurred mainly on Wednesdays and Fridays, later only on Fridays and during Church feasts.⁶ Only food considered as fasting food was cooked then. Nutrition of the rural area inhabitants varied across the year, in summer and autumn it was predominantly based on poultry, rabbits and vegetables, while in the winter there was usually food prepared from potatoes, sour cabbage, beans, meat and pig-slaughter produce.⁷

The daily rhythm of food consumption was also interesting. In the first half of the 20th century most of the peasant families ate three times a day. The main, most nutritious dish was served in the morning before the work began. Breakfast usually consisted of nourishing food (thick soups, porridges and pasta) and when work in fields was planned for an entire day, there was a second breakfast. Snack food (bread with bacon, cheese, sheep-cheese) eaten quickly at home before leaving for work was later enriched in other, more substantial cooked breakfast which was brought to the field. A traditional cooked lunch was served mostly on Sundays. In summer months and during the most demanding periods of field works there was no cooked lunch. However, dinner became the most important meal, consisting of jacket potatoes served with milk, sour milk, or there was a soup or boiled vegetable stew made of beans, cabbage or barley grits.⁸ A more diverse dining menu emerged in the second half of the 20th century when meat, meat products or other items became more available.

Plant based ingredients have always been the elementary and prevalent parts of the Slovak people's nutrition – with a broad use of crops, mostly. The most frequently grown crops were wheat and rye for making bread, together with barley which became a bread type of crop in the areas with less fertile soil, and in case of shortage, oats were sometimes used. Since the 18th century, corn has gradually become popular, not only as a crop for people but also feed for animals.⁹ Rice, relatively cheap though imported, has found its stable place on the tables of the Slovak population in the 20th century and gained a nickname “food of the poor” meant for nutrition of the peasants.¹⁰ It has replaced other older types of crops like millet, grits and buckwheat.¹¹ Most of the crops were consumed as flour and grits, making them essential ingredients of crop-based dishes, typically a primary ingredient of dishes of the Slovak population. Traditional foods included various crop porridges, later made with corn and rice as well. Cooked flour-based food like dumplings, noodles or local type of pasta

4 Rastislava Stoličná-Mikolajová and Katarína Nováková, *Kulinárna kultúra regiónov Slovenska*, (Bratislava: Veda, 2012), 469.

5 Stoličná-Mikolajová, *Kuchyňa našich predkov*, 17-18.

6 There were between 140 to 160 fasting days in a year. Montanari, *Hlad a hojnosť: Dejiny európskeho stravovania*, 84-85.

7 Stoličná-Mikolajová, *Kuchyňa našich predkov*, 21.

8 *ibid*, 18.

9 Corn became dominant due to its higher robustness and incomparably higher yield. Montanari, *Hlad a hojnosť: Dejiny európskeho stravovania*, 109-110, 137.

10 Rice was originally an exotic export plant from abroad that was sold as spice and was rarely used in the cuisine as a stuffing of blood sausages. Montanari, *Hlad a hojnosť: Dejiny európskeho stravovania*, 109, 137.

11 Buckwheat was known and locally grown in many European countries, in the 16th century and again in the 18th century it gained more popularity. It was prepared as a grey coloured porridge. More in Montanari, *Hlad a hojnosť: Dejiny európskeho stravovania*, 109. Stoličná-Mikolajová, *Kuchyňa našich predkov*, 34.

called “*strapačky*” were the most favourite and most common meals served at home.¹² The elementary baked food made of crops was bread. The most suitable crops for baking bread were wheat and rye, yet spelt, barley, oats, buckwheat were also used, and during the 19th century even cooked and then grated potatoes were added to the flour mixture.¹³ Besides crops, the nutrition of Slovak inhabitants consisted of beans and potatoes. Dairy, including sour milk products, cottage cheese and various types of cheese like sheep-cheese were also vital. Fats were eaten in limited amount (butter, pork fat, beef suet and mutton tallow, plant-based oils) as well as meat. The consumption of meat in interwar Slovakia was much lower than the overall state average and started gradually increasing only from the second half of the 20th century.¹⁴ Eggs were popular part of the menu, too. Considering the big portion of various crops in the nutrition habits, the population of Slovakia was sensitive to prices, availability or restrictions, even supply failure of those items on the market.

Administered Economy and Slovakia in the Years of the Second World War

The weakening of Czechoslovakia as a result of considerable territory losses, after the Munich Agreement and the Vienna Arbitration had been signed, created conditions for the formation of a wholesome system of administered economy, which quickly started showing anti-democratic, even totalitarian traits (e.g. anti-Semitic campaign in economy and the building of labour camps).¹⁵ In the south of Slovakia, occupied by Hungarians, there was still almost 20% of the Slovak industry (35,3% of agriculture – sugar refineries, flour-mills, alcohol distilleries). Slovakia had lost one third of its tillable soil, suitable for growing crops, feed plants, root and tuber crops, agricultural plants and vegetables.¹⁶ The Dissolution of Slovakia and establishment of The Slovak State in March 1939 offered new possibilities for the organization of economy. Creating a military administered economy took longer time in The Slovak State than in the neighbouring Protectorate and with some delay.¹⁷ Slovakia had to honour its pledges based on the German-Slovak Protective Contract - Schutzvertrag (a “treaty of protection”) and the Non-Disclosure Protocol on economic and financial cooperation between the German Reich and Slovakia. Among other things “cooperation” meant “*a growth and control of the Slovak agricultural production targeting terminal market in Germany*”.¹⁸ German interference into agricultural production was mainly motivated by the effort to enlarge supplies of food from Slovakia to the German market (fruit, vegetables, fats, milk).¹⁹ The vassal economic relation of The Slovak State to Germany got deeply entangled in the second half of 1940 and started seeping through the everyday economic life of

12 Terézia Vansová, *Recepty prastarej mamy*, (Bratislava: Ikar, 1998), 185.

13 Stoličná-Mikolajová, *Kuchyňa našich predkov*, 42-43. Montanari, *Hlad a hojnosť: Dejiny európskeho stravovania*, 157.

14 Stoličná-Mikolajová, *Kuchyňa našich predkov*, 64-69.

15 Václav Průcha, “Válečné řízení hospodářství v českých zemích a na Slovensku v letech 1939-1945”, *Acta oeconomica pragensia* 5/1998, 68.

16 Samuel Cambel, *Slovenská dedina (1938 – 1944)*, (Bratislava: SAP, 1996), 8.

17 Jozef Faltus and Václav Průcha, *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918-1945*, (Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1969), 358.

18 *ibid*, 327.

19 At the end of 1941 German representatives enforced that four fifths of the surplus produce of the Slovak agriculture were allotted for export to the Reich. Peter Mičko, *Hospodárska politika Slovenského štátu: Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938-1945*, (Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku a Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2010), 157-158.

the society.²⁰ Moreover, the agricultural production of Slovakia was consistently decreasing, especially the produce of wheat, rye, corn and potatoes.²¹ The biggest problem seemed to be the degrading production of crops, which caused a persistent lack of bread products.²²

Despite the loss of the most fertile areas, Slovakia still remained an agricultural country. Up to 52% of its inhabitants worked in agriculture.²³ Out of approximately 340 thousand agriculture businesses, 65,6% were small farmsteads with acreage less than 5 hectares.²⁴ Most of the small peasant were satisfied with providing for their own needs and when necessary, supplemented their income by getting hired for seasonal works, wage-work in the woods or wagoner jobs, sometimes working at construction sites. Small farmsteads could function only due to hard work of the entire families which often made up for technical and technological backwardness of farming. Small peasants held on to their farms as reliable sources of self-supplying. Besides, it is important to realize that the relationship to soil was not only a property-based one, it was also seen as the foundation of social independence, honour and pride.

The Slovak State introduced strict regulations in agriculture. One by one, notices were published on correct ways of cultivating the soil and on prohibition of heathlands. The state allocated territories to be sowed and controlled growing cattle and swine. Obligatory supplies of agriculture commodities were stated from May 1941 (notice No. 88/1941 of Slovak Code of Law), peasants were told their exact self-supplying amount of produce necessary to sustain their families, and they had to sell all of the surplus produce for a fix price, also a self-supplying norm was set for poor gleaners (170 kilograms of crops per year).²⁵ Official supervision was present at the trashing of grains and pig-slaughter. Institutions of administered economy were emerging based on existing organizations and only later new control units were established. Purchase of plant produce (crop sale and distribution) was managed by Crop Company for Slovakia.²⁶ Amongst the competences of crop monopoly was purchase, delivery and export of plant-based agriculture produce and, in the beginnings, distribution of the food on the domestic market, too.²⁷ Similar monopoly organizations controlled the sale and distribution of meat and dairy products. Two central units for the needs of agriculture existed at the Ministry of Economy – The Head-Office for Plant Agriculture (ÚHR) and The Head-Office for Animal Agriculture (ÚHŽ), which were supposed to control and manage purchase, distribution and price fixing of agricultural produce.²⁸ Based on constitutional law No. 100/1941 of Slovak Code of Law, both merged, together with the Price

20 More in, e.g. Ludovít Hallon and Miroslav Sabol, „Zlaté roky hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky 1940-1943“, *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania: Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov VIII.*, editor Peter Sokolovič (Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009), 400-401.

21 Cambel, *Slovenská dedina (1938 – 1944)*, 64.

22 *ibid.*, 71.

23 *ibid.*, 12.

24 *ibid.*, 12.

25 Vlastislav Bauch, *Poľnohospodárstvo za slovenského štátu*, (Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958), 25-44.

26 The Crop Company for Slovakia was a descendant of the Czechoslovak Crop Company. *Vládne nariadenie č. 46/1939 Sl. z. zo dňa 4. apríla 1939 o zriadení Obilnej spoločnosti pre Slovensko úč. spol. v Bratislave.*

27 *Vládne nariadenie č. 166/1939 Sl. z. zo dňa 12. júla 1939 o úprave obchodu s obilím, múkou, mlynskými výrobkami, sladom, strukovinami a niektorými krmovinami.* More on structure and function of the Crop Company for Slovakia in Bauch, *Poľnohospodárstvo za slovenského štátu*, 80 – 81.

28 *ibid.*, 82.

Head-Office, into The Chief Procurement Office (NÚZ) in 1942.²⁹ Via this unit the government controlled the supplies of the military forces, inhabitants and production factories, as well as price fixing, setting of wages and salaries, also purchase and the price regulations in agriculture during the entire defence emergency of the state period.

Regulation of prices launched in 1940 by publishing notice on the prohibition of increasing prices, fixed by the 1st of March, 1940.³⁰ In comparison with the Protectorate, the interference in prices was less dramatic and if the demand on the market did not exceed the offer, free setting of prices was usually allowed. Regional diversity in prices was also left unchanged.³¹ The state regulation of production, circulation, price and wage management was not so intense, it had many loopholes and the rations supply system was set to practice much slower and in smaller extent. The first restrictive steps took place without being noticed, by supporting central economy decisions in head offices, gradually introducing non-economic regulations of centralizing power. In the circumstances of military economy, monopoly businesses gained control as regulatory organs on the market over time.

Supply Situation after the Establishment of The Slovak State

Providing adequate nourishment for the population was a priority of The Slovak State regime, which whereby tried to eliminate social tension in the country.³² The situation of supplying the country seemed to be problem free in the beginning. The harvest of 1939 exceeded the last twenty years' average. In Slovakia, supplies of food and crops, purchased even before the Munich Agreement, were placed as a provision in case Germany attacked Czechoslovakia. The loss of territories after the Vienna Arbitration made the storage of supplies more difficult in Slovakia, however, Slovak government allowed a big part of these provisions be exported to Germany in 1939.³³ Regarding the eating habits of the Slovak population, the most important commodities were flour for cooked flour-based dishes (pasta, dumplings, porridges), and bread, fats, bacon as grease and side dish with bread when working out of home, meat, milk and dairy produce (cheese, sheep-cheese, cottage cheese) and eggs. Surprisingly, the inhabitants proved to be sensitive to the availability of sugar. Sugar was used as a drink sweetener (coffee, white coffee, chicory, milk, tea) but also for preserving fruit, making of jams, marmalades and fruit wines. It was the availability or lack of these commodities that were perceived most intensely by the people, because they were the elementary ingredients of their diet. Looking for alternatives in eating was complicated, especially for the poorer groups of population.³⁴ The first regulations regarding food supplies

29 Václav Průcha et al., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992 (1. díl, období 1918 – 1945)*, (Brno: Doplněk, 2004), 524-525.

30 Vyhláška vlády č. 61/1940 Úr. n. zo dňa 28. marca 1940 o zákaze zvýšenia cien.

31 Vyhlášky okresných úradov o cenách potravín. Výkazy cien predmetov potreby za jednotlivé mesiace roku 1941. Slovak National Archives (SNA), Fond (f.) Ministry of Interior 1938 – 1945 (MI), K. 2027.

32 Nevertheless, the regime had to deal with social riots in the beginning of 1940, connected with the rise of prices and low wages, which culminated in the autumn of 1940 at the miner's strike in Handlová. A second wave of strikes peaked in the second half of 1943 in textile factories of the Rajec region and in Žilina. Miroslav Sabol, "Otázky zásobovania a výživy slovenských robotníkov a roľníkov v rokoch 1938-1948", *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén: Ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*, Editors Milan Hlavačka and Pavel Cibulka, (Praha: Historický ústav, 2013), 544.

33 Bauch, *Polnohospodárstvo za slovenského štátu*, 112.

34 More in Eva Škorvanková. "Stravovanie a zásobovanie obyvateľstva potravinami v období Slovenskej

could be traced to 1939. The state had to provide supplies of milk and dairy produce, mostly in cities, there was a shortage of fats and bacon, and in May 1940, there occurred the first serious supply failures of sugar.³⁵ Therefore, the government started regulating sugar distribution to prevent hoarding of it.³⁶ Supply failures of meat were persistent and the state could not deal with the problem effectively. Gradually an entire regulatory system was created to safeguard the control of growing, purchase and effective distribution of individual commodities. If we compare Slovak rations supply system to the one in the Protectorate of Bohemia and Moravia, or even of Germany, it is interesting that the inhabitants of Slovakia were provided with smaller rations of bread, sugar and fats, while their rations of meat and potatoes were somewhat higher. Conversely, it is needed to add that the Slovak rations system was more benevolent, many commodities did not apply for rations and could be bought outside of the system, with the black-market prices lower.³⁷

Tiso, Tuka Where Is the Flour?³⁸

The harvest in 1940 was less abundant than in 1939 – crop and corn produce fell deeply below the pre-war average numbers.³⁹ In the beginning of winter 1940-1941, more serious problems in purchasing food emerged when the index of life expenses increased by 90% in comparison to 1939.⁴⁰ From as early as April 1941, in some parts of Slovakia there was a shortage of flour.⁴¹ The lack of flour was a result of numerous related facts. The international situation, especially Germany attacking Yugoslavia, the Balkan war and, from June 1941, also the war with Russia, in which Slovak military forces participated as well, played an important role, leading to an increase in demand at the expense of the citizens at home. The inhabitants feared a lack of food and industrial produce, which very quickly led to hoarding of supplies and purchasing enormous amount of food and commercial items (war psychosis). The state regulation of market with gradual shift to military economy had a significant role in the supply failure. Another crucial factor was the presence of approximately twenty thousand German children in Slovakia as a part of the “*Erweiterte Kinderlandverschickung*”

republiky (1939-1945)“, *Populačné štúdie Slovenska* 6/2013, 333-389.

35 Miroslav Sabol, “Až na dno blahobytu: Hojnosť alebo chudoba slovenských rodín v Slovenskej republike 1939-1945“, *Život v Slovenskej republike: Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov IX.*, editor Peter Sokolovič, (Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010), 385.

36 Vyhláška ministerstva hospodárstva č. 106/1940 Sl. z. zo dňa 14. mája 1940 o distribúcii cukru.

37 Jiří Štěpек, *Sto let přidělových systémů na území bývalého Československa 1915 – 2015. První část (1915 – 1945)*, (Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2014), 138 – 139.

38 Jozef Tiso (* 1887 - † 1947) – a Roman-catholic priest, head of the Hlinka Slovak People’s Party (1938-1945), prime minister of the autonomous government and the first Slovak government. From October, 1939, the president of the Slovak Republic. After the war he was sentenced to death and executed. Vojtech Tuka (* 1880 - † 1946) – a lawyer and politician, member of the Hlinka Slovak People’s Party. In 1929 he was sentenced for treason and espionage for Hungary to 15 years of imprisonment, in 1937 he was released into home custody. He was a representative of the radical (pro-fascist) wing of the party. In October 1939 he became prime minister and, after the negotiations of the Slovak government representatives with Hitler and Ribbentrop in July, 1940 in Salzburg, he became also the Minister of Foreign Affairs. After the war he was sentenced to death and executed.

39 Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992*, 533.

40 Cambel, *Slovenská dedina (1938 – 1944)*, 114.

41 Situačná správa za mesiac apríl 1941 okresného úradu v Banskej Bystrici. Slovak National Archives in Bratislava (SNA), Fond (f.) 209 Central State Security (Ústredňa štátnej bezpečnosti ÚŠB), 209-748-3.

Situačná správa za mesiac marec a apríl 1941 okresného úradu v Dobšinej. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-751-3.

programme.⁴² Providing supplies for them in individual children camps was managed by Slovakia from its own resources. Therefore, the German diplomacy representatives paid great attention to the supply situation in Slovakia.⁴³ German economy expert Erich Gebert, Commercial Attaché from December 1939 and Counsellor for Economy and Finance at the Slovak government, analysed the causes of supply problems and published preliminary conclusion, according to which the issues were caused by a gossip propaganda, reaction to war events and shortcomings of the distribution system. That is why he criticized the Ministry of Economy, state monopolies, businessmen as well as producers themselves.⁴⁴ Such fears could also have been rooted in a poor harvest of crops and the unwillingness of peasants to sell their crops.⁴⁵ In his report to the Ministry of Economy and the Ministry of Internal Affairs, after his trip across Malacky and Skalica counties, one inspector informed that wealthier families had bought provisions of crops and flour. Even peasants had kept their own supplies of bags of flour so that they could cunningly sell their own crop for higher prices. This was caused by a notice published to limit provisions of flour in families to 10 kilograms. Hence, he suggested house inspections to discover supplies, confiscate wheat and rye, introduce planned supplies and expose hidden provisions.⁴⁶

Growing problems in flour supply inexorably led to introducing radical restrictions in flour distribution and forced regulation of eating habits. Already in January the government approved of a notice which issued a so-called “*unified bread*” - national bread. According to this rule, bakers were obliged to mix at least 60% of barley flour into the bread mixture.⁴⁷ Such bread was of low quality and nutritional value, and it did not rise because barley flour does not contain enough starch.⁴⁸ The first government regulation was a Ministry of Economy notice, lowering the allowed (usual and befitting) flour provisions per person from 30 kilograms to 10 kilograms.⁴⁹ Another Ministry of Economy notice from the 21st of May, 1941 treated detection of wheat, rye and edible flour provisions and compulsory sale of these commodities to the Crop Company for Slovakia. Peasants were obliged to immediately report all crop and flour provisions and to sell them to the Crop Company for Slovakia by the

42 Michal Schvarc, “Na želanie „führera“: Slovensko a projekt Erweiterte Kinderlandverschickung“, Od Salzburgu do vypuknutia Povstania. Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov VIII., editor Peter Sokolovič, (Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009), 235-251.

43 The reason for this big attention and interest of the Germans were fears that supply failures of flour and bread could cause failure of production in key armament factories. At the same time, they were trying to eliminate enemy's anti-German propaganda. More on the views of the German embassy in Slovakia regarding supply crisis in 1941 in Michal Schvarc, Ľudovít Hallon and Miroslav Sabol, “Tiso, Tuka, kde je múka? (Kríza v zásobovaní chlebovými obilninami v lete 1941 z pohľadu nemeckého vyslanectva)“, Slovensko v roku 1941: Politika – armáda – spoločnosť, editor Marek Syrný, (Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 2012), 165-181.

44 Schvarc, Hallon and Sabol, „Tiso, Tuka, kde je múka?“, 175-178.

45 For example, in the county of Humenné an update report mentioned as many as two unfruitful years, namely 1939 and 1940. Situačná správa za mesiac máj 1941 okresného úradu v Humennom. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-754-2. Season of bad crops and potatoes was mentioned in update reports from August and September in Považská Bystrica county due to persistent rains. Situačná správa za mesiac august a september 1940 okresného úradu v Považskej Bystrici. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-760-6.

46 Správa revízora OSS Eduarda Krajčího z 21. mája 1941 ministerstvu vnútra a hospodárstva z inšpekčnej cesty v okresoch Skalica a Malacky. Slovak National Archives (SNA), Fond Ministry of Economy, K 211. SNA, f. MI, K. 2027.

47 Vyhláška č. 14/1941 Sl. z. z 30. januára 1941 o zavedení tzv. „jednotného - národného chleba“.

48 Montanari, Hlad a hojnosť: Dejiny európskeho stravovania, 40.

49 Vyhláška ministra hospodárstva č. 86/1941 Úr. n. zo dňa 27. februára 1941 o určení predmetov dennej potreby a smerniciach pre posúdenie ich obvyklej a primeranej miery u spotrebiteľa.

5th of June, 1941.⁵⁰ A regulation No. 97/1941 of Slovak Code of Law with the power of law was introduced on the 29th of May, 1941 on obligatory reporting of edible provisions of flour and crops and also with the duty of signing up (except for self-suppliers and provided ones) for demand of flour for cooking and bread or bread flour by a specific supplier. This is how flour and bread rations were introduced. According to the Ministry of Economy notice from the 23rd of May, 1941, in the period between the 1st and the 15th of June, 1941 precisely 3 and 1/3 of kilograms of flour were allotted per person, consisting of 1 kilogram of flour for cooking and 2 and 1/3 kilograms of bread flour (roughly 22 decagrammes of bread a day, only those working heavily could get 36 decagrammes a day).⁵¹ However, even these provision could not be delivered. Because of the issues with providing and distribution of flour, there were no specific rations set for July and August 1941.

County deputies (and the Chief of the City Notary Office of Bratislava) were supposed to provide the flour supplies from a share, which was allotted to individual counties by the The Head-Office for Plant Agriculture (ÚHR) via Crop Company for Slovakia for the entire month of July, respectively also August. With this one-time ration the county deputies had to cover the needs of the county for both months. The distribution was their responsibility, too, based on the specific situation in the country and according to the The Head-Office for Plant Agriculture regulations.⁵² Simultaneously, baking and selling of rolls, pastries and cakes was forbidden.⁵³ The shortage in bread should have been partially “*dealt with*” by prohibiting it being used as leftovers to feed the animals if it was wheat or rye, which were considered only fitting for human nutrition.⁵⁴ Moreover, the state controlled the structure of bread. Only the “*national bread*” was allowed, consisting of a mixture of 90% of wheat, rye and barley flour and 10% of potatoes, while white bread was supposed to be made of 90% of wheat flour mixture (white, finely ground) and 10% of potatoes.⁵⁵

A new distribution system connected with bound economy was issued by the government from the 1st of September, 1941.⁵⁶ Everybody who wanted to claim rations had to sign up for demand in edible flour (for cooking) and bread. Notary offices distributed special ration identification cards and booklets and based on the records they created card-registers of consumers (categorized according to nutrition needs to very heavily working, heavily

50 Vyhláška č. 88/1941 z 21. mája 1941 Sl. z. o zistovaní zásob pšenice, raže a jedlej múky a o povinnom odpredaji týchto komodít Obilnej spoločnosti pre Slovensko.

51 Cambel, Slovenská dedina (1938 – 1944), ň115.

52 Vyhláška Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 243/1941 Úr. n. zo dňa 28. júna 1941 o distribúcii jedlých múk na mesiac júl 1941. Vyhláška Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 305/1941 Úr. n. zo dňa 24. júla 1941 o distribúcii jedlých múk na mesiac august 1941.

53 The regulation applied to luxurious white pasty, pies and all types of biscuits. This ban was not valid for hospitals, healing and caretaking facilities. The sick staying at home had to document their claims for rolls with a doctor’s prescription. Vyhláška Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 244/1941 Úr. n. zo dňa 28. júna 1941 o zákaze vyrábať a do obehu uvádzať pečivo, koláče a keksy.

54 Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 284/1941 Úr. n. zo dňa 15. júla 1941 o zákaze šrotovania a skrmovania pšenice a raži v hospodárskom roku 1941/42.

55 Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 313/1941 Úr. n. zo dňa 28. júla 1941 o výrobe a predaji chleba. Consecutively, the highest price of the so-called “national bread” was set to 2,40 Slovak crowns for 1 kilogram. Vyhláška Cenového úradu č. 317/1941 Úr. n. zo dňa 30. júla 1941 o najvyššej cene národného chleba. The price of white bread was, of course, higher – 4,50 Slovak crowns for 1 kilogram and 2.25 Slovak crowns for 0,50 kilogram of bread. Vyhláška Cenového úradu č. 330/1941 Úr. n. zo dňa 6. augusta 1941 o najvyššej cene bieleho chleba.

56 Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 345/1941 Úr. n. zo dňa 12. augusta 1941 o distribúcii múky a chleba.

working and others, as suggested by the notaries) as well as lists of self-suppliers, who were excluded from the public supply system. The claimants were obliged to also provide the name of the shop seller they were going to pick up their rations from. The amount of rations was set every month. The first notice setting how high the rations should be was issued at the end of August.⁵⁷

In September there was another modification of the consistence of the so-called “national bread”, which was supposed to be made of a mixture of wheat and rye flour (60%), barley flour (30% at most) and potatoes (10%). At the same time, “domestic bread”⁵⁸, was invented, baked from a mixture of wheat flour for cooking (60%), rye flour (20%), barley flour (10%) and potatoes (10%) with added cumin.⁵⁹ Regarding the needs of hospitals, convalescent hospitals, healing and care taking facilities, biscuits were allowed to be baked, however, only if approved by the Crop Company for Slovakia.

For September and October of 1941, flour and bread rations were assigned to 10 kilograms for the very heavily working, 8 kilograms for the heavily working and 7 kilograms for everybody else. People eating outside of their homes could claim 3,3 kilograms of bread and for children under the age of one the rations were set to 1 kilogram of flour for cooking.⁶⁰ At the same time, it was forbidden to sell pasta and barley grits. People could claim them instead of the flour for cooking (the same weigh).⁶¹

In 1942 the supply situation of flour and bread did not change. Since the purchase of crops did not go as expected by the Crop Company of Slovakia, at the end of 1942 the government decided to cut down the flour and bread rations for January 1942.⁶² Simultaneously, baking and selling of pastries (by trade-license sellers) was forbidden. The consumers could choose pasta or barley grits instead of flour for cooking and instead of bread they could have rolls, again in the same amount. Another decreasing of rations occurred in March 1942 (1 kilogram of flour for cooking and 4 kilograms of bread flour for the very heavily working, 1 kilogram of flour for cooking and 3 kilograms of bread flour for everybody else, people eating outside of their homes could claim 3 kilograms of bread).⁶³ A restriction regarding crackers, biscuits, and semolina was issued. Providing these commodities was the responsibility of county offices and the City Notary Office of Bratislava. Children under one year of age could be prescribed 1 kilogram of semolina for porridge, kids biscuits or Carlsbad crackers instead of their regular 1 kilogram of flour for cooking. Regarding sick adults, doctors could prescribe 1 and ½ kilograms of Carlsbad crackers or biscuits instead of flour for cooking.⁶⁴ Since

57 Vyhláška Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 366/1941 Úr. n. zo dňa 28. augusta 1941 o distribúcii jedlých múk na mesiac september 1941.

58 Its price was set to 3,50 Slovak crowns for 1 kilogram (1,75 Slovak crowns for 0,50 kilogram). Vyhláška Cenového úradu č. 436/1941 Úr. n. zo dňa 2. októbra 1941 o najvyššej cene domáceho chleba.

59 Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 426/1941 Úr. n. zo dňa 25. septembra 1941 ktorou sa upravuje výroba a predaj chleba a ktorou sa zrušuje zákaz vyrábať a do obehu uvádzať kekсы.

60 Similar rations were also allotted for November and December 1941.

61 Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 427/1941 Úr. n. zo dňa 25. septembra 1941 ktorou sa určuje množstvo múky a chleba na jednu osobu na mesiac október a ktorou sa zakazuje voľný predaj cestovín. Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 494/1941 Úr. n. zo dňa 28. október 1941 ktorou sa určuje dávka múky a chleba na 1 osobu na mesiac november a ktorou sa zakazuje voľný predaj jačmenných krúp.

62 Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 593/1941 Úr. n. zo dňa 30. decembra 1941 ktorou sa určuje dávka múky a chleba na 1 osobu na mesiac január 1942.

63 Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 96/1942 Úr. n. zo dňa 26. februára 1942 ktorou sa určuje dávka múky a chleba na 1 osobu na mesiac marec 1942.

64 Obežník Ministra vnútra č. 278/1942 Úr. n. zo dňa 17. júna 1942, č. 52-3041-1/42, o distribúcii keksov,

many diseases were traditionally treated with diets then, doctors had been informed about the notice, so rice, oats, biscuits and cookies could be claimed only with a valid prescription receipt of a certified doctor.⁶⁵ Also, doctors had been notified which groups of sick, and in what amounts could they prescribe such items to. Prescriptions were to be issued mostly for babies; rice being exclusively prescribed to sick infants. While with healthy infants rice could be replaced by grits or oats. If the condition of the sick allowed, these foods were to be replaced by a more available dietary alternative. Based on the cited articles, all baths, medical and social facilities were forbidden to cook regular food, which was exclusively to be prepared for patients with special diets. Doctors were repeatedly warned about the supply failure problems and discouraged from prescribing non-available food diets lightly, under the threat of severe punishment.⁶⁶

From July, 1942 trade license holders were forbidden to produce crackers, biscuits, pasta and oats.⁶⁷ Only factory production was allowed. From September, the flour and bread rations for heavily working people were increased – to 1,5 kilograms of flour for cooking and 4,5 bread flour, and to 1,5 flour for cooking and 3,5 bread flour for everybody else.⁶⁸ Later, from December, 1942, crackers, biscuits, oats, semolina, maize starch, and rice were provided by the county offices from the shares they got from the The Chief Procurement Office. People could only buy these commodities based on receipts, issued by the notary offices, while semolina and rice were allotted only to children under the age of six months (in special cases up to two years of age), while doctor's prescriptions were necessary. People older than two years of age were not entitled to rice at all. Vouchers for biscuits, crackers, oats, maize starch and semolina were issued by the notary offices without prescription from a doctor, but only for children between 6 months and two years of age. Older than two, a person needed doctor's prescription, stating diet was necessary, to claim the items.⁶⁹

As soon as during the summer months and in the autumn of 1941, the government started to inspect harvest records and crop purchase more closely, an approach repeated in the following years.⁷⁰ Under the pretext of fighting black market purchase, black grinding of flour and black sale of crops, peasants – self-suppliers were allotted the amount of crops they were allowed to grind for their own use.⁷¹ In the spring of 1942 the government was

suchárov a detskej krupice.

65 „Vyhláška: Všetkým okresným úradom a Mestskému notárskemu úradu v Bratislave“, Slovenský lekár, no. 12, June 22, 1942, 380-381.

66 „Obežník“, Slovenský lekár, no. 22, December 15, 1942, 627-628.

67 Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 364/1942 Úr. n. zo dňa 30. júla 1942 o úprave výroby cestovín, suchárov, keksov a ovsených vločiek.

68 Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 388/1942 Úr. n. zo dňa 27. augusta 1942 o určení dávky múky a chleba na mesiac september 1942.

69 Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 530/1942 Úr. n. zo dňa 26. novembra 1942 o distribúcii suchárov, keksov, ovsených vločiek, detskej krupice, maizeny a ryže.

70 Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 285/1941 Úr. n. zo dňa 15. júla 1941 o výkazoch pre hospodársky rok 1941/1942. Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 495/1941 Úr. n. zo dňa 25. októbra 1941 o povinnom predaji a dodávke pšenice, raži a jačmeňa Obilnej spoločnosti pre Slovensko.

71 Those who grew crops, farmers and seasonal agriculture workers could keep 210 kilograms of wheat, rye and barley together per person. People, who had received crops as a pay in kind were allowed to keep 170 kilograms of crops. Farmers could also keep crop for sowing, crops for pay in kind for their seasonal employees. Feed crops (oats, barley, corn) were excluded from the obligatory sale and delivery system. Crops which was not sold and supplied in due time could have been confiscated. Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné (ÚHR) č. 592/1941 Úr. n. zo dňa 30. decembra 1941 o povinnom predaji a dodávke všetkých prebytkov

trying to buy the last remnants of crops which farmers could possess and requested purchase of those crops that was not sowed or was meant to be used as payment.⁷² The mentioned regulations on obligatory selling and supplies of the remnants of crops were also repeated in the following years. The prohibition of processing wheat and rye as animal feed, since it was meant for humans, was still valid.⁷³ The penalties for not fulfilling supply quotas, for black market sale and other offences were getting more severe.

Reactions of the Inhabitants to the Shortage of Flour

In 1941 the supplies of flour were troublesome in all counties of Slovakia. County deputies representing state on local level were forced to face complaints and criticism of their people. Especially women complained about *“non-satisfactory rations of flour and that there is not enough to provide their working men with, so they could not set off to work. A worker without his bread cannot look for a job outside of his own village.”*⁷⁴ Women and mothers demanded adequate portions of flour to sustain their families⁷⁵ and it was *“women who in big numbers came to offices and requested flour rations. I witnessed many sad moments when women were crying and wringing hands in front of me to give them some flour because they had nothing to give their families and, particularly their children.”*⁷⁶ The wives of miners in Hodruša dealt with the situation in a more radical way when on the 4th of July, 1941 they broke into the county office in Banská Štiavnica and demanded increased flour rations. The county deputy tried to calm them down by arguing that the rations in the Protectorate and in Hungary were lower and nobody complained *“I pointed out the consequences should such situation occur again”* and he described the demonstration as a manifestation of *“an abhorring lack of discipline”*.⁷⁷ County deputies warned people from causing public disturbances and breaking order, but especially critical were the county representatives of central and eastern Slovakia, areas which were not self-supplying in growing crops and had to rely on delivery from more fertile parts of Slovakia. In their update reports on current situation they presented real fears of riots caused by the lack of flour. Mostly in the Horehronie region there was a probability of riots because of the shortage of flour, thus the county representative in Brezno demanded satisfactory shares of flour, especially for the forest and road workers, who relied on cold snack lunches and bread, otherwise they threatened to leave work. Since there was an acute lack of other food as well (beans, potatoes, meat) which could alternatively replace the supply failure of flour, the county deputy had to face begging women and mothers, who requested help in their difficult situation at the county office.⁷⁸ The miners of Banská Štiavni-

pšenice, raži, jačmeňa, ovsa a kukurice Obilnej spoločnosti pre Slovensko.

72 Vyhláška predsedu Ústredne pre hospodárstvo rastlinné č. 221/1942 Úr. n. zo dňa 5. mája 1942 o povinnom predaji a dodávke zbytkov pšenice, raži, jačmeňa, ovsa a kukurice Obilnej spoločnosti pre Slovensko.

73 Vyhláška predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie č. 260/1943 Úr. n. zo dňa 2. júna 1943 o úprave hospodárenia s obilím a mlynskými výrobkami.

74 Správa okresného náčelníka okresu Banská Bystrica ministerstvu hospodárstva z 19. júna 1941 o nepravidelnom zásobovaní okresu múkou. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-748-3.

75 Hlásenie okresného náčelníka v Bánovciach nad Bebravou zo Dňa 25. júna 1941 o nepokojnej situácii v okrese v dôsledku nedostatku chlebovej múky. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-748-8.

76 Situačná správa za mesiac august 1941 okresného úradu v Brezne. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-751-9.

77 Situačná správa za mesiac júl 1941 okresného úradu v Banskej Štiavnici. Správa o nepokojoch kvôli zvýšeniu prídelov múky dňa 4. júla 1941. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-749-6.

78 Požiadavka okresného úradu v Brezne zo 14. júla 1941 ÚHR na zvýšenie prídelov jedlej múky. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-751-9.

ca chose a radical approach, starting a strike in May 1941 to demand rations of flour, soup and shoe soles.⁷⁹ A county representative in Dobšiná warned that there is a black sale market of crops as a result of the delay of purchase in his county and he feared that the supply situation is going to be even worse in the mountainous parts of Slovakia.⁸⁰

The biggest issue seemed to be the shrinking deliveries of flour because counties did not get as much flour as was allotted to them by the Ministry of Economy notice. The situation did not get better in the following weeks, conversely, it worsened due to the start of war with Russia. Mayors, government commissioners and county deputies were trying to speed up the demands on flour rations because of the distribution slowing down. Only a fraction of the state allotted rations arrived into some counties. The flour shares were delayed and incomplete. If the flour was delivered, the quality was bad, other times the customs seals on the bags were missing and the flour could not be distributed.⁸¹ For example, in the county of Dobšiná only 30% of the generally provided flour was distributed in the first half of June 1941⁸² and in the county of Kežmarok it was just 16%, which meant there were 40 decagrammes of flour distributed per person (Slovenská Ves). The people were concerned and demanded fast solutions to the problems.⁸³ Forest workers, who relied on bread and flour-based diet left work in the forests and at construction sites due to the lack of elementary foods. As if it had not been enough, the lack of flour was accompanied by the lack of potatoes. People were attacking shop sellers, who wanted to close down, afraid of the people's threats.⁸⁴ In the county of Kremnica there were two villages which did not receive a grain of crop in May 1941 and the local people, particularly children, famished.⁸⁵

County representatives tried to rush the flour supply delivery and criticized organizations responsible for bad distribution. Some actively demanded adequate shares for their counties and persistently wrote letters, made phone calls and telegraphed The Chief Procurement Office, The Ministry of Economy, Crop Company for Slovakia as well as contacted individual flour mills. They tried to take various emergency measures to provide the supplies. In many areas bakers stopped baking bread and shop sellers had no flour storage. Real problems with possible riots and securing public order seemed to arise. Crowds formed in front of bakeries and shops, demanding bread, and city police guards and soldiers had to deal with the situation.⁸⁶ The atmosphere was tense in many regions, a natural consequence of limited flour supplies in combination with supply failures of other food (e.g. potatoes). In June, 1942 the situation in Gelnica was catastrophic because there were no potatoes, the delivered flour was black and badly ground and the bread made of it had gone bad quickly.⁸⁷ There were many robberies of food or agriculture produce directly in fields.⁸⁸ The compli-

79 Situačná správa za máj 1941 okresného úradu v Banskej Štiavnici. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-749-6.

80 Situačná správa za mesiac september 1941 okresného úradu v Dobšinej. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-751-3.

81 Hlásenie okresného náčelníka v Prievidzi za august 1941. SNA, f. 209-761-2.

82 Správa okresného úradu v Dobšinej z 24. júna 1941 o nedostatku múky. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-751-3.

83 Správa okresného náčelníka v Kežmarku zo 14. júna 1941 o nedostatku múky v okrese. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-755-10.

84 Správa okresného úradu v Brezne z 18. júna 1941 o nedostatku múky v okrese. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-751-9.

85 Situačná správa za mesiac máj 1941 okresného úradu v Kremnici. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-756-2.

86 Správa okresného náčelníka v Kremnici z 27. mája 1941 Župnému úradu v Banskej Bystrici, ÚŠB a ministerstvu hospodárstva o napätej situácii v Kremnici kvôli nedostatku chleba a múky. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-756-2.

87 Situačná správa za mesiac máj 1942 okresného úradu v Gelnici. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-752-3.

88 Správa okresného úradu v Sabinove z 27. júla 1942 Najvyššiemu úradu pre zásobovanie o katastrofál-

cated situation in counties was also a result of the fact that the real flour rations were considerably smaller than what the notices, published in newspapers, allotted. Even in 1942 the shares were not complete. The real rations were still lower but the press continued publishing unchanged ration amounts. Again, the bad flour quality was an issue since it was not suitable for baking bread. From the summer of 1941, people's complaints about the indigestible flour grew. The bread that they could bake was impossible to digest, especially for children and people with stomach diseases.⁸⁹ Some eager county representatives suggested the bakers learned how to bake, knead and prepare bread for the only (national) bread by using less quality flour, for example by adding oat flour or soda etc. Allegedly, German soldiers could make a delicious and digestible bread like that even from flour of lesser quality.⁹⁰ Complaints on bad flour quality came also from the west of Slovakia. In year 1942 the delivered flour was also of poor quality, bitter, awful, spoiled quickly when cooked. Many reported such bread to be indigestible.⁹¹

The supply situation got worse at the turn of years 1941 and 1942. In the summer of 1940, there were also shortages in meat provisions and in the spring of 1942 the country lacked potatoes. Potato supplies had frozen in various places due to the cold winter.⁹² In some counties a lack of beans, pork, flour and potatoes accumulated which caused numerous territories of Slovakia to suffer from famine and its people openly expressed their dissatisfaction with The Slovak Republic regime.⁹³

At the peak of the crop and flour supply crisis, the discontentment of the population took a turn against Germany and also the German children residing in Slovakia. People were queueing in front of bakeries, complaining and grunting *“that because of Germans we must famish and the German children take our share of food and so on“*.⁹⁴ German children camp in Podbrezová worker colony caused a big uproar amongst the local blue-collar workers since the children received bread five times a day. Mostly women viewed this injustice with difficulties, not having any bread for their own children and hearing stories of the German children dumping the excess bread in waste. The county representative in Podbrezová did not order investigation of this issue, though, to avoid unnecessary ado.⁹⁵ In Ždiar the inhabitants complained that even if they received flour, the local shop seller had to deliver it to feed the German children. For that reason, the county representative in Kežmarok demanded a higher share of flour for the county, so that the German children could be supplied with it,

nej situácii v zásobovaní múkou v okrese Sabinov. Slovak National Archives (SNA), Fond Office of the Government Presidency 1938-1945 (Úrad predsedníctva vlády 1938-1945), K. 87, Inv. Nr. 216-250-31.

89 Situačná správa za mesiac jún 1941 okresného úradu v Bratislave. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-750-9.

90 Správa prezídia policajného riaditeľstva v Prešove zo dňa 10. júla 1941 o jednotnom chlebe a spôsobe jeho prípravy. SNA, f. MI, K. 2027.

91 Situačné správy za mesiac júl a august 1942 okresného úradu v Bratislave. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-750-10.

92 Napríklad v okrese Čadca (Situačná správa za mesiac marec 1942 okresného úradu v Čadci. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-750-4.), Humenné (Situačná správa za mesiac február 1942 okresného úradu v Humennom. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-754-3.), Kremnica (Situačná správa za mesiac marec 1942 okresného úradu v Kremnici. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-756-3.), Medzilaborce (Situačná správa za mesiac január 1942 okresného úradu v Medzilaborciach. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-764-3.), Púchov (Situačná správa za mesiac január 1942 okresného úradu v Púchove. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-768-4.) etc.

93 Situačná správa za mesiac január 1942 okresného úradu Kysuckého Nového Mesta. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-757-3.

94 Situačná správa za mesiac august 1941 okresného úradu v Kremnici. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-756-2.

95 Situačná správa za mesiac augusta 1941 okresného úradu v Brezne. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-751-9.

too.⁹⁶ In August 1941, problems with the delivery of supplies to Poprad peaked. The discontent workers pointed out that the German children were allotted 10 kilograms of flour per month and they wasted bread, even threw it out of their windows. A number of women came to the county office together with their children, infuriated because of the lack of flour. They demanded flour rations.⁹⁷ Complaints about the German children being supplied first came from other regions as well. Labourers in Martin claimed that while their children were dying of hunger not having even dry old bread, German children often brought bread with butter to the swimming area by the riverfront of Turiec.⁹⁸ There were 520 German children stationed and supplied for in the baths of Sliach, however, even those rations were not enough, they came with delay and were delivered “*at the expense of local consumers, mainly blue-collar workers.*”⁹⁹ The most dramatic seems to be what happened in Martin where women protested in front of the Slovan hotel where German children were accommodated, and demanded food.¹⁰⁰ Protests of women because of shortage of bread continued in the following month, allotted rations of flour and even the dinner, served to children in the Slovan hotel, were requested.¹⁰¹

Regulation of the market, maximizing of prices, lack of goods and ration system on some foods led the population to search for alternative ways of providing for them. In 1941 black market developed, mainly because of the flour supply failures. People were in difficult situation and attempted to get flour or crop at any price. Many inhabitants, mostly of mountainous areas, tried to make provisions of flour for winter and used black market to buy crops, willing to pay very high prices.¹⁰² In the Gelnica region, wealthier miners tended to buy flour directly from farmers and allegedly paid almost 18 Slovak crowns for kilogram. They contributed to the spreading of black market and, understandably, did not want to report higher pricing.¹⁰³ They shopped for flour and crops as far as in Šariš.¹⁰⁴ In some areas, the price of flour was even 20 Slovak crowns for kilogram.¹⁰⁵ In April, 1943, white flour on black market could be purchased “confidentially” from 12 to 20 Slovak crowns for kilogram.¹⁰⁶ The lack of food forced people to look for alternative solutions. Especially in the poorer areas, as a result of the shortage, people ate brewer’s draff, bran or coarse-grained groats.¹⁰⁷ The hungry inhabitants would do anything to keep their stomachs full, like digging

96 Správa okresného náčelníka v Kežmarku z 30. mája 1941 ministerstvu hospodárstva o nedostatkoch v zásobovaní múkou. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-755-10.

97 Správa okresného úradu v Poprade zo dňa 14. augusta 1941 ÚŠB vo veci zásobovania okresu múkou – problémy s distribúciou. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-760-2.

98 Správa okresného úradu v Turčianskom Sv. Martine zo dňa 11. júla 1941 ÚŠB o požiadavke na zvýšenie prídelov múky. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-773-9.

99 Verejné zásobovanie. Správa ministerstva vnútra o nedostatku múky v meste Zvolen a okolí, dňa 10. mája 1941. SNA, f. MI, K. 2027.

100 Žiadosť okresného náčelníka v Turčianskom Sv. Martine z 12. augusta 1941 o uvoľnenie zásob ryže a krúp. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-773-9.

101 Správa obecnej rady veľkej obce Turčianskeho Sv. Martina zo dňa 15. augusta 1941 ministerstvu vnútra, ministerstvu hospodárstva a hlavnému veliteľovi HG o nedostatku chleba. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-773-9.

102 Situačná správa za mesiac september 1941 okresného úradu v Banskej Bystrici. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-748-3.

103 Správa okresného náčelníka v Gelnica zo dňa 18. augusta 1941 ÚŠB, Prezídium MH a Ústredni pre hospodárstvo rastlinné o pretrvávajúcich problémoch so zásobovaním múkou. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-752-2.

104 Situačná správa za mesiac august 1941 okresného úradu v Gelnici. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-752-2.

105 Situačná správa za mesiac jún 1942 okresného úradu v Hnúšti. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-754-8.

106 Situačná správa za mesiac apríl 1943 okresného úradu v Senici. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-770-4.

107 Situačná správa za mesiac marec 1942 okresného úradu vo Veľkej Bytči. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-776-3.

out green or planting potatoes or eating stinging nettle.¹⁰⁸ It is obvious from the reports of county representatives that there was hunger and malnutrition present predominantly in poor population and children as a result of the shortcomings of supplying with the elementary nutrition, for example in the counties of Velká Bytča¹⁰⁹ and Bardejov.¹¹⁰ According to such county reports, there were documented cases of malnourished families.¹¹¹ This was true in particular if their diet was one-sided and consisted of flour meals, bread, potatoes and cabbage. If they could not get such items, they hungered: *“inhabitants do not have potatoes and cabbage, which means many families are famished. In these families, some people eat only once a day, and only what they collect around.”*¹¹²

It was mainly Slovak women and housekeepers who had to, despite limited sources of food, somehow provide the elementary nutrition for their families. Because of that it was women who initiated protest gatherings and confronted offices with their demands in rations. Women's shoulders bore the weight of responsibility for nutrition, and thus, survival of their children.

Conclusions

For the entire duration of The Slovak State numerous notices had been published, regarding market regulation, price setting, supply restriction, allotting of rations and limited delivery. Citizens received ration identification items (ration booklets, cards, vouchers) and had to sign up at their shop sellers for regular demand in individual commodities. The supervision of following notices and regulations was not rigorous. The purchase itself took place after making a note into the ration booklet which enabled to side-track government notices and regulations. Based on preserved reports from individual regions of Slovakia we can declare that the supply situation was far more complicated. In particular when it came to flour rations in 1941 and 1942, they were cut down considerably, in some areas to only one third of the allotted amount. People were trying to make ends meet with goods on black market when the supply failures occurred. During the existence of The Slovak State and in the troubled times of the Second World War the nutrition of inhabitants got worse due to the problems with supplies. The mountainous, poorer regions of Slovakia were particularly suffering from inadequate nutrition because of the supply failure of flour and fats. It was related to the typical diet of the inhabitants of Slovakia, which consisted mostly of flour food – dumplings, pasta, crop and flour porridges, served with bacon or grease. Those working in fields, forests, at construction sites and in mines ate mostly bread with bacon, grease, cheese or sheep-cheese. The lack of fats, bacon, flour for cooking and bread thus, logically, caused a stir amongst the population. Children were malnourished because of the shortage of milk, semolina, barley grits and meat. The government encouraged fertility boost and large families. It promoted an ideal image of all family members sitting at the table, eating from one big bowl, sated, happy, healthy and content. Due to the lack of supplies and of elementary nutrition items, large families actually struggled with poverty and hunger.

108 Situačná správa za mesiac august 1941 okresného úradu vo Velkej Bytči. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-777-2.

109 Situačná správa za mesiac máj 1942 okresného úradu vo Velkej Bytči. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-776-3.

110 Situačná správa za mesiac január 1943 okresného úradu v Bardejove. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-749-4.

111 Situačná správa za mesiac jún 1942 okresného úradu v Zlatých Moravciach. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-775-10.

112 Situačná správa za mesiac júl 1941 okresného úradu v Kysuckom Novom Meste. SNA, f. 209 ÚŠB, 209-757-2.

In times of biggest need people were attempting to find food via alternative sources. They ate stinging nettle, brewer's draff, dug out growing potatoes, consumed flour of poor quality. In 1943 the biggest issues with supplies were dealt with and the situation was stabilized, due to a more or less functioning regulated supply system, effectively combined with the black market which enabled purchase of elementary foods.

Even today an idealized image of wealth and prosperity of economy of The Slovak State is well and alive in Slovak society. A more complex and detailed historical research, analysing update reports of individual county representatives, shows a much more complicated situation of the inhabitants of Slovakia in that period of time. In particular, labourers' families demanded the state allotted shares and ration, cities were lacking milk and butter, eggs were sold exclusively on black market and at a much higher prices than prescribed by the state. In 1941 and 1942 flour was lacking or the population received supplies of a low quality, feed flour, which was indigestible. Peasant population of more fertile areas had better provisions thanks to self-supply. Even in the capital, many commodities were unavailable for the local population, despite the reports of German diplomats and representatives of military missions, who praised eating well in Bratislava and having purchased food and alcohol there. Slovakia was positioned out of the military zone/front until 1944 and in the moment when fights moved to its territory, regulated supply system fell apart and the delivery of food for its inhabitants even worsened.

Sources and Literature

Archival material

Slovak National Archives. Fond Ministry of Economy 1939-1945.

Slovak National Archives. Fond Ministry of Interior 1938-1945.

Slovak National Archives. Fond Office of Government Presidency 1938-1945.

Slovak National Archives. Fond 209 Central State Security.

Journals

Slovenský lekár [Bratislava]

Úradné noviny [Bratislava]

Bauch, Vlastislav. *Polnohospodárstvo za slovenského štátu*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958.

Cambel, Samuel. *Slovenská dedina (1938-1944)*. Bratislava: SAP, 1996.

Montanari, Massimo. *Hlad a hojnosť: Dejiny európskeho stravovania*. Bratislava: Kalligram, 2004.

Faltus, Jozef and Průcha, Václav. *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918-1945*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1969.

Hallon, Ludovít and Sabol, Miroslav. „Zlaté roky hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky

1940-1943". *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania: Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov VIII.*, editor P. Sokolovič, 399-432. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009.

Mičko, Peter. *Hospodárska politika Slovenského štátu: Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938-1945*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku and Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2010.

Průcha, Václav. „Válečné řízené hospodářství v českých zemích a na Slovensku v letech 1939-1945". *Acta oeconomica pragensia*, 5/1998, 66-86.

Průcha, Václav at al. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992 (1. díl, období 1918-1945)*. Brno: Doplněk, 2004.

Sabol, Miroslav. „Otázky zásobovania a výživy slovenských robotníkov a roľníkov v rokoch 1938-1948". *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén: Ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*, Editors M. Hlavačka and P. Cibulka, 543-560. Praha: Historický ústav, 2013.

Sabol, Miroslav. „Až na dno blahobytu: Hojnosť alebo chudoba slovenských rodín v Slovenskej republike 1939.1945", *Život v Slovenskej republike: Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov IX.*, editor P. Sokolovič, 376-389. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010.

SCHVARC, Michal. Na želanie „führera": Slovensko a projekt Erweiterte Kinderlandverschickung. In SOKOLOVIČ, Peter (ed.) *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VIII*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009, s. 235-251.

Schvarc, Michal, Hallon, Ludovít and Sabol, Miroslav. „Tiso, Tuka, kde je múka? (Kríza v zásobovaní chlebovými obilninami v lete 1941 z pohľadu nemeckého vyslanectva)", *Slovensko v roku 1941: Politika – armáda – spoločnosť*, editor M. Syrný, 165-181. Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 2012.

Štěpek, Jiří. *Sto let přidělových systémů na území bývalého Československa 1915-2015*. První část, (1915-1945). Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2014.

Stoličná-Mikolajová, Rastislava. *Kuchyňa našich predkov*. Bratislava: VEDA, 2001.

Stoličná-Mikolajová, Rastislava and Nováková, Katarína. *Kulinárna kultúra regiónov Slovenska*. Bratislava: Veda, 2012.

Škorvanková, Eva. „Stravovanie a zásobovanie obyvateľstva potravinami v období Slovenskej republiky (1939-1945)". *Populačné štúdie Slovenska 6*, Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2015, 63-167.

Vansová, Terézia. *Recepty prastarej mamy*. Bratislava: Ikar, 1998.

ŽIVOT NA SLEDOVANJU - RESTRIKCIJE U SNABDEVANJU BRAŠNOM I MANIFESTACIJE GRAĐANSKOG OTPORA U SLOVAČKOJ TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA

Rezime

Sledovanja hrane bila su jedan od osnovnih faktora koji je uticao na zdravstveno stanje stanovnika Slovačke. U vremenima klimatskih, ekonomskih i političkih kriza preovladava odstupanje od normalne i skladne ishrane. Ova studija ima za cilj da analizira stanje u slovačkom sistemu snabdevanja u godinama Drugog svetskog rata, uzimajući u obzir situaciju u pojedinim regionima, kao i probleme koji proističu iz ishrane stanovništva. Osim toga, pokušavam da skrenem pažnju na reakciju ljudi na sistem racioniranja i nedostatak brašna - nastajuće crno tržište i potraga za alternativnim izvorima ishrane.

Ključne reči: slovačka država 1939-1945, sledovanja hrane, sistem racionalisanja, nedostatak brašna, crno tržište

**УНАПРЕЂЕЊЕ ЖИВОТНИХ УСЛОВА – ПРИМАРНО ПИТАЊЕ
СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА ДАЛМАЦИЈЕ У КРАЉЕВИНИ
СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ
(Од уједињења до устоличења епископа иринеја ђорђевића)²**

Апстракт: Због опструкције великих сила у чијим државама су живели, Срби у Далмацији вековима су се налазили у стању изнуђене, перманентне заосталости, без неопходних социјалних услова за живот и рад. Тек крајем 19. и почетком 20. века почели су плански и систематски да раде на модернизацији свог етничког простора. Међутим, Велики рат зауставио је културни и економски препород српске заједнице у Далмацији. Услед животних услова који су настали као резултат уједињења и стварања југословенске државе, Срби су у новој државној заједници остали без „Српске зоре“, која је стипендирала школовање будућих учитеља, а тиме и без могућности да унапређују социјалне основе живота и рада. Исто тако, неповољно је на укупне социјалне услове утицало фузионисање Савеза српских привредних задруга на Приморју с Главним савезом српских земљорадничких задруга у Београду и интеграција Српске централне банке за Приморје са Српском банком из Загреба, при чему је она постала њена филијала. Затим, укупне социјалне услове живота српске заједнице у Далмацији погодило је и то што није обновљен рад Матице српске у Дубровнику, као и што су пропале бројне задужбине и фондови, читаонице, певачка друштва и друге установе које су пред рат полетно осниване. Због италијанске окупације неких делова Далмације престале су с радом богословија у Задру и учитељска школа у Арбанасима. Из истог разлога, велики проблем за свакодневни живот српског становништва из залеђа представљао је губитак Задра, који је Буковчанцима и Котаранима био најближи и најприступачнији трговачки центар у коме су могли да продају своје производе. У раду се разматрају покушаји српског становништва Далмације у међуратном периоду да унапреди укупне услове и начин живота, као и да поправи свој културни, просветни и економски положај. Посебно се прати рад Привредно-културне матице, основане са циљем свеопштег развика северне Далмације и подизања квалитета услова живота и рада њеног живља уз ослонац на учитеље, свештенике и друге припаднике локалне елите.

Кључне речи: Краљевина СХС/Југославија, Далмација, Срби, Привредно-културна матица за северну Далмацију, задругарство, Лазар Матић

Бурне политичке промене које су се догодиле на европском континенту крајем

1 sofijamisa@yahoo.com

2 Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије бр. 47027.

18. и почетком 19. века одразиле су се и на положај Далмације која је у том периоду прелазила из руке у руку: њен вековни господар Република Светог Марка најзад је изгубила своје поседе на источној обали Јадрана и то у корист Хабзбурговаца, њих су наследили Французи да би, коначно, одлуком Бечког конгреса 1815. Далмација од Раба на северу до Спича на југу дефинитивно припала Хабзбуршкој монархији. У саставу Монархије она је остала до 1918. када је створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевина Југославија (1929). Аустријска владавина није се битно разликовала од млетачке.

Српско становништво, највећим делом лоцирано у њеном северном делу и удаљено од приморја, у унутрашњости, живело је традиционалним начином живота којем је економска основица било заостало сточарство и ратарство. Због неразвијености ових привредних грана, непостојања индустријских постројења и изолованости од осталих делова Монархије услед недостатка саобраћајних комуникација, око 17% Срба из Далматинске загоре (загорја)³ најчешће се налазило на ивици опстанка, с муком задовољавајући основне егзистенцијалне потребе⁴. За незавидну и тешку економску позицију свог народа и Далмације уопште српски прваци оптуживали су централне власти у Бечу које су из политичких разлога читав један век упорно запостављале ту покрајину⁵. Пошто се од државног врха ни у будућности није могла очекивати никаква помоћ нити подршка, Срби су одлучили да преузму иницијативу у правцу превладавања сиромаштва и запуштености. Привредни, као и просветни препород наговештен је оснивањем кратковеког „Српског братства“ (1897–1899), да би уистину започео посредством „Српске зоре“ (Книн, 1901) и даље се наставио оснивањем Савеза српских привредних задруга на Приморју (Дубровник, 1908), Матице српске (Дубровник, 1909) и Српске централне банке за Приморје (Дубровник, 1913). Поред тих важнијих институција, на подручју Далмације деловала су и многа друга друштва и удружења са српским предзнаком: читаонице, певачка друштва, добротворне женске задруге, организације Српског сокола; излазиле су српске новине, часописи и календари, отворане су српске књижаре и штампарије⁶.

3 Загора је неофицијелан појам под којим се подразумева континентални део Далмације. Све до Другог светског рата у употреби је, као синоним, био и појам Загорје, на који се наилази у старијој литератури и изворима. Касније је тај назив потиснут у корист појма Загора.

4 О броју становника подробније: Alois Luigi Maschek, *Geographisch-statistische Repertorium der bewohnten Orte im Königreiche Dalmatien*, Zara 1888; Manfred Makale, *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji*, Већ 1912; Josip Lakatoš, *Narodna statistika*, Zagreb 1914. Броју православних Срба којих је на почетку 20. века, према званичним пописима, било 96000, треба додати и Србе римокатоличке вере, који у пописима нису исказивани. Једини податак који постоји о њиховом бројном стању потекао је из пера Луја Бакотића. Према истраживањима тог аутора, од око 600000 становника Далмације уочи Великог рата, 120000 чинили су православни Срби, а 20–25000 Срби римокатолици. Лујо Бакотић, Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења, Београд 1991, 5. Још о Србима католицима: Лазо М. Костић, *Католички Срби: политичко-историска расправа*, Торонто 1963; Коста Милутиновић, „О покрету Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки Которској“, *Зборник о Србима у Хрватској* 1, ур. Василије Крстић, Београд 1989, 33–90; Јеремија Д. Митровић, *Српство Дубровника*, Београд 1992; Светозар Борак, *Срби католици*, Нови Сад 1998; Никола Жутић, *Срби римокатолици такозвани Хрвати: „Срби сви и свуда“ – „Хрватске земље“ без Хрвата*, Београд 2006; Радош Љушић, „Српство двоверних далматинских Срба (на примеру Марка Мурата и Никодима Милаша)“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/2012, 26–55.

5 Софија Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији: Српски лист/глас 1880–1904*, Београд 2001, 81–86.

6 Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу, Београд 1939; Саша Недељковић,

Плански и систематски рад на модернизацији српског етничког простора и српског друштва нагло је прекинут избијањем Првог светског рата, а уласком Далмације у састав нове државе, Краљевине СХС, која је била држава српског, као и свих осталих југословенских народа, изгледало је да српске привредне организације више не морају, као под Хабзбурговцима, бити главни нити једини ослонац Срба у погледу привредног развитка и унапређивања социјалних основа живота и рада. Сада се очекивало да ће на томе одговорно радити југословенска држава, за разлику од претходне, и да ће преузети обавезе око трансформисања неразвијених подручја. Због тога нису обновљене „Српска зора“ и Матица српска, Савез српских привредних задруга на Приморју фузионисао се с Главним савезом српских земљорадничких задруга у Београду (1923), а Српска централна банка за Приморје интегрисала се са Српском банком из Загреба и постала њена филијала (1921). Пропале су, такође, бројне задужбине и фондови, читаонице, певачка друштва и друге установе које су пред рат полетно осниване. Богословија у Задру и учитељска школа у Арбанасима престале су с радом јер је Италија окупирала град Светог Доната и друге делове Далмације. Губитак Задра представљао је велики проблем за свакодневни живот српског становништва из залеђа, пошто је то био најближи и најприступачнији трговачки центар у коме су Буковчанци и Котарани могли да продају своје производе.

Нова, југословенска држава одвајала је значајна средства за развој Приморја – финансирала је поморски саобраћај, обављала грађевинске радове у приморским лукама, улагала у развој туризма и рударства – док јој Далматинска загора није била високо на листи приоритета. Такву, и даље занемарену континенталну Далмацију наставио је да обележава низак животни стандард, због кога је њено становништво продужило да станује у примитивним каменим кућицама заједно са стоком, да се лоше храни и одева, пије преко сваке мере, лако оболева, много ради и ретко се школује⁷. Пошто на нивоу државе нису осмишљени нови пројекти од којих би се, бар у перспективи, могли очекивати озбиљнији помаци у правцу унапређења социјалних прилика, изгледало је да треба користити предратна искуства и наставити већ тада трасираним путевима. Другим речима, требало је оживети све оне установе које су се раније показале корисне и успешне.

Нешто од тога урађено је одмах по завршетку рата. Па тако, обновљен је Савез српских привредних задруга на Приморју, на челу са Луком Боном као председником. У управи Савеза били су још и прота Божидар Митровић као секретар и А. Минчек и Вук Ђоровић као чланови. Кредитирање Савеза вршила је Српска централна банка у Дубровнику, односно, од 1921, филијала загребачке Српске банке. Како банка није имала довољно новца, Савез је тражио помоћ од државе, али без већег успеха. Министарство социјалне политике је одбацило представку задругара о тешким приликама у Далмацији правдајући се недостатком финансијских средстава, али је помоћ у износу од 50 000 круна стигла 1919. године од владе и 20 000 динара 1923.

„Српска друштва у Дубровнику на почетку 20. века“, Зборник Матице српске за друштвене науке 122/2007, 165–178; Саша Недељковић, „Српска зора' на приморју“, Српска слободарска мисао 4/2011, 53–69; Војин Д. Калинић, Српске установе у северној Далмацији од 1848. до 1914. године, Нови Сад 2015; Војин Калинић, „Српска друштва у Книну до 1914. године“, Книнска крајина 7, Београд 2016, 96–116.

⁷ Софија Божић, „Срби у Далмацији после Првог светског рата – отварање питања“, Српско-далматински магазин 3, Сплит 2008, 39–57. Исто и под насловом „Српско друштво у Далмацији после Првог светског рата: скица за синтезу историјског искуства у првој југословенској држави“, Летопис Матице српске у Дубровнику: реферати и саопштења: зборник радова I, Београд 2010, 271–285.

године од Министарства пољопривреде. Савез српских привредних задруга на Приморју фузионисао се с Главним савезом у Београду 30. новембра 1923. године да би недуго потом, 2. јануара 1924, почеле да раде две филијале Главног савеза за Приморје. Једна филијала, са средиштем у Котору, обухватала је Боку которску, а друга, са средиштем у Книну, Далмацију. За управника которске филијале именован је Милен Миленовић, а за управника книнске филијале Драгољуб Динић. Филијале су функционисале неколико година, которска до 1927, а книнска до 1929. године⁸.

Оживљавање старих установа, међутим, није било једноставно. Задруге су, на пример, у северној Далмацији биле мање-више пасивне, а није лако ишло ни с конституисањем нових: до 1925. године основано их је само пет⁹. За буђење задружног покрета заузимао се нарочито свештеник Лазар Матић. Захваљујући управо њему, тај покрет појавио се у Равним котарима већ 1922. године. У селу Смоковићу почело се с подизањем Народног дома који је дефинитивно завршен после десет година, 1932. У оквиру Дома најпре је основана Земљорадничка кредитна задруга, а затим Набављачка задруга, преко које су обезбеђивана неопходна средства за производњу (алати, вештачко ђубриво, семе и друго). Следећи важан корак било је оснивање Здравствене задруге, прве у „пречанским“ крајевима. Смоковић је тако постао прво село које је имало апотеку и у коме је био запослен лекар. Виноградарска задруга, која је такође основана у Смоковићу, откупила је, ради одржавања трговинских веза са Задром који се налазио с друге стране границе, бивши манастир траписта у Земунику, у пограничном појасу, и оспособила га за спровођење задружних активности. На тај начин од Земуника је створен центар задружног покрета у Равним котарима, који је деловао у координацији са задругом из Смоковића. У манастир је из Смоковића пренета Млекарска задруга и отворена је домаћинска школа, као и болница и апотека. У Смоковићу је отворена модерна основна школа, а село је добило водовод и електричну струју¹⁰.

Шире организовање, најпре на нивоу Равних котара, започело је на састанку у Земунику 17. октобра 1925. године. На том скупу идентификовани су проблеми, чиме су уједно зацртане грубе смернице за њихово решавање: искорењивање маларије, унапређивање пољопривредне производње, подизање основних школа, поправљање путева и, пре свега, проналажење алтернативног центра према коме би гравитирало становништво северне Далмације. Следећи састанак одржан је у Бенковцу 1927. године, а после тога отпочело се с радом у преуређеном манастиру траписта¹¹. Прошло је затим још извесно време док није направљен следећи корак: на ускршњој скупштини 1928. године у Книну донета је одлука да се оформи једна централна организација чији ће задатак бити да, на различите начине, иницира развита северне Далмације. Утицајни Србин с тог простора др Урош Десница написао је, заједно с

8 Софија Божић, Срби у Хрватској 1918–1929, Београд 2008, 147–148.

9 С. Божић, „Срби у Далмацији после Првог светског рата – отварање питања“, 46; С. Божић, „Српско друштво у Далмацији после Првог светског рата: скица за синтезу историјског искуства у првој југословенској држави“, 277.

10 „Једна kulturna svečanost u Ravnim Kotarima“, Glas Privredno-kulturne Matice za Sjevernu Dalmasiju/Glas Privredno-kulturne Matice за Сјев. Далмацију (даље: Glas/Глас), Шибеник, бр. 132, 22. X 1932; С. Божић, „Срби у Далмацији после Првог светског рата – отварање питања“, 47; „Српско друштво у Далмацији после Првог светског рата: скица за синтезу историјског искуства у првој југословенској држави“, 278.

11 Северна Далмација некад и сад, 88–89.

Лазаром Матићем, саопштење у коме је наговештено успостављање те организације и које је разаслато на разне адресе као позив на оснивачку скупштину уочи Видовдана, 27. јуна 1928. године у Книну. Проглас је изазвао велико интересовање, па је и одзив био велики. У присуству око двеста особа проглашено је конституисање Привредно-културне матице за северну Далмацију. За седиште друштва одабран је Книн, уместо Шибеника који је такође фигурирао као предлог једне групе учесника скупштине. Предвиђено је да се у осталим местима северне Далмације оснивају филијале или да се именују повереници. Матица је правно призната одлуком великог жупана од 1. октобра 1928, а на скупштини од 25. новембра 1928. изабрани су Управни и Надзорни одбор¹². Пошто је у правилима наглашено да друштво не сме бити политички ангажовано, већ да мора остати изван свих страначких, верских и националних подела, то се одразило и на избор његовог руководства: на челу Матице нашли су се један Србин, др Урош Десница, као председник, и један Хрват, Анте Оштрић, као потпредседник. Место секретара заузео је предани и неуморни Лазар Матић¹³.

Преко Матице извршена је концентрација већ постојећих друштава и установа у северној Далмацији¹⁴. У њеним правилима прецизирано је шта се све подразумева под покушајима решавања разних привредних, просветних и културних питања која би допринела побољшању социјалног положаја становништва тог маргинализованог подручја југословенске државе: отварање школа, држање предавања, организовање курсева, издавање стручних листова и популарних књига, набављање и продаја пољопривредних машина, алатки, вештачког ђубрива, сумпора и других производа по повољним ценама, оснивање задруга, лобирање у надлежним институцијама државе и друго.

Било је потребно да прође цела 1928. и први месеци следеће године, да би се 21. марта 1929. појавио први број Гласа Привредно-културне Матице за Сјеверну Далмацију (даље: Глас), под уредништвом пароха Стевана Пространа. Карактеристичне су, за илустрацију прилика, речи Матичиних првака објављене у том, првом броју: „Наше су вјековне жеље за слободом испуњене, али наша слобода не испуњава се задовољством, љепшим и бољим живљењем, већ се налазимо на рубу пропасти.“ И даље: „Код нас је човјек го, бос, гладан без собе, без постеље. Кућа му је гора од тамнице и само болестан човјек задржава се у њој, и кад никуд више не може од времена. / Код нас се не живи, него само пропада и умире, а у тој муци људи увиђају, да без културе цијелом народу живљење је немогућно и сувишно...“¹⁵.

12 „Privredno-kulturna matica“, Glas/Глас, бр. 1–2, 21. III 1929, 6; Северна Далмација некад и сад, 92; С. Божић, „Срби у Далмацији после Првог светског рата – отварање питања“, 55; С. Божић, „Српско друштво у Далмацији после Првог светског рата: скица за синтезу историјског искуства у првој југословенској држави“, 284.

13 У Управни одбор ушли су учитељи Душан Билић, Стево Дабић-Бечкер и Петар Дрезга, земљорадници Сава Кнежевић и Петар Опачић, школски надзорник у пензији Душан Новаковић, начелник Вељко Покрајац, свештеници Петар Стојсављевић, Душан Рашковић и Павле Зелић и професор Марко Трива. „Glas Sjeverne Dalmacije“, Glas/Глас, бр. 1–2, 21. III 1929, 2.

14 Поред појединаца, у Матицу су се учланиле земљорадничке задруге у Марковцу, Полачи, Бискупији, Врбнику, Книнском пољу, Врпољу, Стрмици, Плавну, Отону, Жагровићу, Мокром пољу; Женска добротворна задруга СХС из Книна, манастир Крупа. Glas/Глас, бр. 4, 4. IV 1929, 3. Матици су пришле и цркве у Жагровићу, Книнском пољу, Шибенику, Мокром пољу, Радучићу, Голубићу, Плавну, Врлици, Обровцу, Билишанима. Glas/Глас, бр. 5, 11. IV 1929, 3.

15 „Glas Sjeverne Dalmacije“, Glas/Глас, бр. 1–2, 21. III 1929, 1. У недостатку других релевантних извора за потребе овог рада највише смо се ослањали управо на Glas/Глас. Досадашњи покушаји

Једна од првих активности спроведених према правилима Матице и забележених у Гласу био је задружни курс одржан у Земунику фебруара 1929, а који су похађали пољопривредници из околине Книна, Кистања, Обровца, Бенковца. Глас је упозоравао на велику корист коју доносе такви курсеви и подсетио је да су били организовани и 1924. у манастиру Крки, 1925. на Главици код Книна и 1926. у Смоковићу, те да их је, заједно с последњим, у Земунику, похађало укупно 80 пољопривредника¹⁶. По узору на „дански препород“, подстакнут пољопривредним просвећивањем данског становиштва, у гласилу Матице изнет је предлог да се у Земунику организује стална четворомесечна пољопривредно-задружна школа која би трајала од 15. октобра до 15. фебруара сваке године. Њом би, као и домаћинском школом, руководио Главни одбор Матице. Осим одељења за народно просвећивање, у Матици би требало да се формира и одељење за задругарство¹⁷.

Размишљајући о потезима које би ваљало повући да би се поспешило развитак задругарства, чланови Главног одбора Матице закључили су да би требало обновити Савез привредних задруга за северну Далмацију. Београдски Главни савез, према њиховом мишљењу, и поред постигнутих резултата преко филијале у Книну, није могао да изазове прави ентузијазам. То могу само људи који припадају њиховој средини, који су из ње потекли и који зато најбоље разумеју њене потребе. Они поново морају своју судбину узети у своје руке, морају се активирати и тако мењати животне услове у свом окружењу.¹⁸ Иницијатива Главног одбора Матице, дата 1929. године, почела је да се остварује током 1930. и 1931. године, када је постепено почео да делује Привредни савез.

Уочи четврте године постојања Матице констатовано је да је она покретала сва питања која је уврстила у делокруг свог рада – „ђачки дом“, „народни домови“, пољопривредно-задружни и домаћински курсеви, публикавање листа и брошура, покретање задруга, оснивање књижница и читаоница, одржавање састанака и предавања и друго – и да их је делимично и решавала¹⁹. Наилази се, међутим, и на другачија виђења, по којима Матица првих година по оснивању није постигла веће резултате. Да се суочавала с тешкоћама које су је ометале у спровођењу зацртаних пројеката показује то што је чак годину и по дана била без просторија. Тек средином 1931. успела је да поново успостави базу у Книну. У то време изабрано је и ново руководство, с тим што је дотадашњем председнику др Урошу Десници продужен мандат²⁰. Затим је почео теренски рад. Лазар Матић и други ентузијастички запутили су се на вишемесечни пут кроз Равне котаре како би тачно утврдили шта треба предузети у циљу отклањања наслеђене заосталости. Запажено је да се мора одржати неколико курсева за стотинак пољопривредника и посебни курсеви за учитеље и свештенике.

истраживача да пронађу Матицин архив нису уродили плодом, иако се не искључује могућност његовог постојања. Drago Roksandić, „Vladan Desnica i Magazin Sjeverne Dalmacije: književnik i (ne)moć tradicije“, Vladan Desnica i Split 1920.–1945: zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2014, ur. Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2015, 182.

16 М., „Prosvjećivanje seljaka“, Glas/Глас, бр. 3, 28. III 1929, 1.

17 „Kako je jedna zemlja postala čestita“, Glas/Глас, бр. 18, 11. VII 1929, 1.

18 „Одлуке Главног Одбора Матице“, Glas/Глас, бр. 12, 30. V 1929, 1–2.

19 „Članovima i prijateljima Privredno-kulturne Matice“, Glas/Глас, бр. 113, 17. IX 1931, 1.

20 За чланове новог Управног одбора изабрани су др Иван Гргић, Душан Новаковић, Стево Дабић-Бечкер, Данило Петрановић, Симо Симић и Љубомир Врцељ. „Naš dosadašnji i budući rad“, Glas/Глас, бр. 104, 12. VI 1931, 1.

Када се људи на тај начин припреме, приступиће се оснивању земљорадничких задруга у сваком селу, док би се набављачке, здравствене, млекарске, винарске, перадарске и друге задруге оснивале за групу од по неколико села. Такође, било је предвиђено да се одржавају школе за домаћице, да се уведу у употребу машине за обраду земљишта, да се оснивају узорна газдинства и друго²¹. У просторијама Матице у Книну 13. јуна 1931. одржана је учитељска скупштина, на којој су представници Матице и Привредног савеза с више од четрдесет наставника претресали питања рада на селу²². Учителие су пратили свештеници и на свом састанку одлучили су да се и сами озбиљније него до тада заузму за народ и његове проблеме. Сходно томе, прихватили су план према коме би манастири свој устаљен ритам обогатили додатним програмом и постали праве народне установе и народне школе у које би се долазило не само ради обављања верских обреда већ и зато да би се стицала практична знања, применљива у световном животу. Свештенство је намеравало да синхронизује свој рад у цркви, школи и задрузи јер је било потпуно јасно да само тако може постићи жељени успех.²³ Настојећи да што више интензивира активности, Матица је преко Гласа упутила апел за организовање у свим селима и градовима и позвала своје чланове и пријатеље да постану њени повереници, чији би задатак био да активирају људе на локалу²⁴.

О томе шта је све у северној Далмацији до тада учињено за побољшање социјалног положаја становништва путем привредног и културно-просветног унапређивања, писао је Лазар Матић на крају 1931. године. Рекапитулирајући претходних десетак година Матић је констатовао да су се активности одвијале највише у околини Задра, зато што је ситуација на том подручју најтежа, и у Книнској крајини, где је било највише разумевања за ту врсту организовања. Резултати су постигнути и у Обровачкој крајини и њеним Ђеврскама, а пробуђене су и Врличка и Дрнишка крајина и, помало, центар Равних котара Бенковац²⁵.

С обзиром на низак ниво здравствене културе у Далмацији, велики значај придавао се здравственом задругарству. О томе је било више речи на скупштини у Книну 25. септембра 1931, на којој су учествовали представници важних установа из Београда: др Стеван З. Иванић, директор Централног хигијенског завода, др Богољуб Константиновић, шеф Одељења за социјалну хигијену и др Карло Шнајдер, управник Савеза здравствених задруга. Осим њих, книнској скупштини присуствовали су учитељи (22), лекари (14), свештеници (8), начелници и представници општина, велики број пољопривредника из Далмације и други чланови друштва из Обровца, Жегара, Ђеврсака, Кистања, Бенковца, Промине, Дрниша, Врлике, Грахова, као и представници здравствених задруга из Земуника, Обровца, Жегара и других места. Скупштина је донела одлуку о оснивању Здравственог савеза чији је задатак да развија „хигијенски рад“. Тако је успостављено „тројство“ састављено од три међусобно повезане организације којима су обухваћени сви неопходни и могући правци деловања: Здравствени савез, Привредно-културна матица (задужена за покретање културних питања која су у вези с привредним питањима северне Далмације) и

21 L. M., „Kroz Ravne kotare“, Glas/Глас, бр. 107, 25. VI 1931, 2–3.

22 N. U., „Naši dopisi: Učiteljska skupština u Kninu“, Glas/Глас, бр. 107, 25. VI 1931, 4.

23 „Učiteljski i sveštениčki zborovi u Kninskoj Krajini“, Glas/Глас, бр. 115, 15. X 1931, 1.

24 „Članovima i prijateljima Privredno-kulturne Matice“, Glas/Глас, бр. 113, 17. IX 1931, 1. Сличан апел упутио је три месеца касније и: Dr. I. G., „Organizacija Matice“, Glas/Глас, бр. 120, 17. XII 1931, 2.

25 L. M., „Iz prošlih u novu godinu“, Glas/Глас, бр. 121, 31. XII 1931, 1–2.

Привредни савез (који је окупљао задружне организације)²⁶.

Нова реорганизација извршена је на састанку одржаном 11. септембра 1932. у просторијама Привредно-културне матице у Книну. Тог дана окупили су се опуномоћени представници задруга из Далмације, али и из Лике, Кордуна и дела Баније. Скупштина је донела одлуку да се конгресу Главног савеза српских земљорадничких задруга упути предлог о формирању два центра задружног рада: у Книну за Далмацију, Лику и Босну и у Загребу за Хрватску и део Славоније. Сваки од ових центара имао би у својој области стотинак задруга и био би им, са својим стручним особљем, чврст ослонац. Осим једног великог центра у Книну, формирали би се и мањи центри за одређена ужа подручја, тако да би се све задруге с тог подручја међусобно помагале и допуњавале у раду. Та „кооперативна колаборација“ требало је да се спроведе пре свега у Книну и Земунику, сарадњом Пољопривредне школе на Главици код Книна и Пољопривредне станице на Градини у Земунику, где би се држали разни курсеви за пољопривреднике, учитеље и свештенике. Пошто се снажно повежу Книн и Земуник, истим путем би кренули и Бенковац, Кистање, Обровац, Дрниш, Врлика, Сињ и друга места. Целокупна делатност одвијала би се преко месних одбора Матице, пошто је и била предвиђена њеним програмом и припремљена преко Гласа, курсева, предавања, састанака, оснивања установа, подстицања и руковођења разним покретима.²⁷ У суштини, убудуће би постојале три организације које би се међусобно допуњавале: Централна у Книну, задужена за послове земљорадничког задругарства, Привредно-културна матица с Гласом и потсавез Здравствених задруга за Далмацију²⁸.

Захваљујући уложеним напорима, здравствено задругарство у Приморској бановини полако је напредовало. Управни одбор Савеза здравствених задруга у сарадњи с представницима здравствених задруга у Далмацији донео је програм за проширење задружно-здравственог покрета у том крају. Програм је предвиђао да се у Земунику створи снажна задружна база, а темељ те базе требало је да представља велика задружна апотека под руководством магистра фармације. Други део програма претпостављао је оснивање здравствене задруге у Книну као друге базе. Обе тачке програма су и реализоване, уз подршку банске управе у Сплиту²⁹.

На почетку 1933. године план рада на побољшању животних услова далматинског становништва преко постојећих установа и оних које је тек требало основати састојао се у следећем. Привредни савез у Книну приводио је крају преговоре с Главним савезом у Београду да све задруге северне Далмације, чинећи једну посебну групу, ступе у Главни савез и да у Книну делују сва одељења: ревизионо, кредитно, набављачко-продајно, управно-просветно, као саставни део Главног савеза, истовремено остајући самостална и ступајући у сарадњу с њим. Друга тачка плана говорила је о привредно-културном раду у задарској економској зони на потпуно самосталној основи, уз помоћ једне посебне организације. Трећа тачка односила се на оснивање Привредне задруге православног свештенства у Шибенику, а следећа тачка на Савез здравствених задруга (Здравствени савез). Посебна тачка била је посвећена питању изградње ђачког дома у Шибенику, односно интерната за децу из залеђа која су

26 „Proširivanje naše organizacije“, Glas/Глас, бр. 114, 31. X 1931, 1.

27 L. M., „Proširivanje naše zadružne organizacije“, Glas/Глас, бр. 130–131, 5. X 1932, 1.

28 Uredništvo, „Članovima i pretstavniciма „Glasа“, Glas/Глас, бр. 130–131, 5. X 1932, 2.

29 „Организација здравственог задругарства“, Glas/Глас, бр. 130–131, 5. X 1932, 3.

долазила на школовање у тај приморски град. Најзад, у последњој тачки је наглашено да Привредно-културна матица треба да има одборе у свим већим местима, да треба да обухвата све установе: задруге, домове, соколска друштва, књижнице, читаонице и да припрема задружне, хигијенске, соколске и домаћинске курсеве на целом подручју северне Далмације³⁰.

Нови полет настојањима да се поправи ситуација у Далмацији дао је епископ др Иринеј Ђорђевић (1931–1951). Први знак да ће се Српска православна црква на територији Далматинске епархије организовано заузети за решавање суштинских друштвених питања биле су три значајне конференције одржане 14, 15. и 16. марта 1933. године у Епископском двору у Шибенику. Прва од њих била је конференција православног свештенства Епархије далматинске, одржана на позив и под председништвом епископа Иринеја, 14. марта. На конференцији је основана Привредна задруга Епархије далматинске у Шибенику, у коју су могла ући сва свештена лица и све црквене установе на територији епархије. Такође, покренуто је питање подизања ђачког дома у коме би, бесплатно или по врло повољним условима, живела српска православна деца из Епархије током средњошколског или стручног школовања. Интернат би далматинским селима осигурао потребан кадар који би, на повратку у родна места – што се очекивало с обзиром на порекло тих младих људи – своја знања ставио у службу заједнице из које је потекао. Управни одбор православне црквене општине у Шибенику на предлог свог председника, судије Петра Ковачевића, донео је одлуку, коју је Савет црквене општине прихватио, да се за градњу интерната уступи земљиште у близини Епископског двора. Општина је за изградњу ђачког дома ставила на располагање и суму од 100 000 динара³¹.

Друга важна конференција одржана је у Епископском двору 15. марта 1933. То је била годишња скупштина Привредно-културне матице. На скупштини је отворено питање даљег опстанка Матице јер она није остварила очекиване резултате, а и оно што је урађено дело је, према речима председника Матице др Уроша Деснице, само једног човека, Лазара Матића. Нимало не оклевајући да ода признање Матићу, др Десница је укратко резимирао: Матица је Лазар Матић и позвао на гашење Матице због неспособности руководства, укључујући и њега као председника. Л. Матић, међутим, није био песимиста и као излаз који би могао сачувати Матицу од ликвидације и из основа је регенерисати предложио је избор епископа Иринеја Ђорђевића за њеног шефа. Др Десница супротставио се том предлогу под изговором да ће Матица у јавности бити оквалификована као клерикална организација. Далматински владика прихватио је, међутим, понуђену функцију председника, пошто није могао да се помири с гашењем једне такве установе као што је била Матица, преко потребне становништву његове епархије³².

30 С., „У новој години“, *Glas/Глас*, бр. 136, 5. I 1933, 1–2.

31 Уч., „Једна значајна седмица“, *Glas/Глас*, бр. 142, 23. III 1933, 1–2; Просветне невоље Срба у Далмацији и Босанској крајини, Београд 1935; Иринеј Ђорђевић, Одабрани радови, прир. Драган Суботић, Борисав Челиковић, Горњи Милановац 2003, 247–251.

32 Према првим информацијама, у Управни одбор ушли су, поред епископа Иринеја Ђорђевића, Ђорђе Кнежевић, Зорка Скочић, Олга Јавор, проф. Мирко Лежаић, др Тоде Новаковић (Книн), срески надзорник Тане Калањ (Бенковац), Стево Простран, др Ђока Малешевић, учитељ Никола Манојловић, свештеници Љубомир Врцељ и Павле Зелић, Милан Будимир (Кистање), пољопривредник Сава Кнежевић (Стрмица), пољопривредник Гојко Лежаић (Ђеврске). У Надзорни одбор изабрани су: др Урош Десница, др Никола Суботић, прота Сергије Урукало, Урош Драгишић, свештеник Нико Новаковић, Лазо

Овом скупштином отворен је јаз између две групе угледних далматинских Срба, једне око др Уроша Деснице и друге око Гласа. На мети напада др Деснице и његових присталица, који су уследили, индиректно је био владика Иринеј Ђорђевић, а све то се, у наредном периоду, неповољно одразило на рад на побољшању социјалног положаја српског становништва северне Далмације.

Извори:

Glas Privredno-kulturne Matice za Sjevernu Dalmaciju/Глас Привредно-културне Матице за Сјев. Далмацију (Шибеник)

Иринеј Ђорђевић, Одабрани радови, прир. Драган Суботић, Борисав Челиковић, Горњи Милановац 2003.

Просветне невоље Срба у Далмацији и Босанској крајини, Београд 1935.

Литература:

Лујо Бакотић, Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења, Београд 1991.

Софија Божић, Политичка мисао Срба у Далмацији: Српски лист/глас 1880–1904, Београд 2001.

Софија Божић, „Срби у Далмацији после Првог светског рата – отварање питања“, Српско-далматински магазин 3, Сплит 2008, 39–57.

Софија Божић, Срби у Хрватској 1918–1929, Београд 2008.

Софија Божић, „Српско друштво у Далмацији после Првог светског рата: скица за синтезу историјског искуства у првој југословенској држави“, Летопис Матице српске у Дубровнику: реферати и саопштења: зборник радова I, Београд 2010, 271–285.

Светозар Борак, Срби католици, Нови Сад 1998.

Никола Жутић, Срби римокатолици такозвани Хрвати: „Срби сви и свуда“ – „Хрватске земље“ без Хрвата, Београд 2006.

Војин Д. Калинић, Српске установе у северној Далмацији од 1848. до 1914. године, Нови Сад 2015. 9. Војин Калинић, „Српска друштва у Книну до 1914. године“, Книнска крајина 7, Београд 2016, 96–116.

Лазо М. Костић, Католички Срби: политичко-историска расправа, Торонто 1963.

Радош Љушић, „Српство двоверних далматинских Срба (на примеру Марка Мурата и Никодима Милаша)“, Анали Правног факултета у Београду 2/2012, 26–55.

Manfred Makale, Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji, Већ 1912; Josip Lakatoš, Narodna statistika, Zagreb 1914.

Alois Luigi Maschek, Geographisch-statistische Repertorium der bewohnten Orte im Königreiche Dalmatien, Zara 1888.

Крнета, свештеници Петар Стојсављевић и Никанор Калик. Ћл., „Godišnja skupština Privredno-kulturne matice“, Glas/Глас, бр. 142, 23. III 1933, 2–3. На конститутивној седници Управног одбора 31. марта 1933. за председника је одређен епископ Иринеј Ђорђевић, за првог потпредседника Тане Калањ, за другог потпредседника Ђорђе Кнежевић. Ради континуитета у раду Одбор је кооптирао Лазара Матића и изабрао га за првог секретара, а за другог секретара поставио Стеву Пространа. Матица је, по одобрењу епископа, добила просторије у згради Епископије. „Prva sjednica upravnog odbora Matice“, Glas/Глас, бр. 143, 7. IV 1933, 2.

Коста Милутиновић, „О покрету Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки Которској“, Зборник о Србима у Хрватској 1, ур. Василије Крестић, Београд 1989, 33–90.

Јеремија Д. Митровић, Српство Дубровника, Београд 1992.

Саша Недељковић, „Српска друштва у Дубровнику на почетку 20. века“, Зборник Матице српске за друштвене науке 122/2007, 165–178.

Саша Недељковић, „Српска зора' на приморју“, Српска слободарска мисао 4/2011, 53–69.

Drago Roksandić, „Vladan Desnica i Magazin Sjeverne Dalmacije: književnik i (ne)moć tradicije“, Vladan Desnica i Split 1920.–1945: zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2014, ur. Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2015, 181–234.

Северна Далмација некад и сад: одлучна реч у критичном часу, Београд 1939.

Sofija Božić

IMPROVING LIVING CONDITIONS – THE PRIMARY ISSUE OF THE SERBIAN POPULATION OF DALMATIA IN THE KINGDOM OF SHS/YUGOSLAVIA (FROM UNIFICATION TO THE ENTHRONEMENT OF BISHOP IRINEJ DJORDJEVIĆ)

Summary

Due to the obstruction of the great powers in whose countries they lived, the Serbs in Dalmatia for centuries were in a state of extreme, permanent backwardness. Only in the late 19th and early 20th century they began to systematically and methodically work on the modernization of their ethnic territory. However, the Great War has stopped the cultural and economic revival of the Serbian community in Dalmatia. After the unification, the Serbs were left without the “Serbian Dawn”, which stipulated the education of future teachers, the work of Matica srpska in Dubrovnik has not been restored, numerous endowments and funds, reading rooms, singing societies and other institutions which were enthusiastically established before the war have collapsed. The big problem for the Serbian population from the hinterland was the loss of Zadar, which was the closest and most accessible trading center for the people from Bukovica and Kotari, in which they could sell their products. The paper deals with the attempts of the Serbian population of Dalmatia during the interwar period – when the Serbs from the Yugoslav territories were united for the first time in their own national state – to improve their cultural, educational and economic position. The work of the Privredno-kulturna Matica, founded in 1928 in Knin on the initiative of the group of intellectuals with the aim of the overall development of northern Dalmatia, is particularly closed followed. Matica’s task was to establish and help schools, organize courses, lectures, agricultural stations, publish popular professional journals and books, purchase artificial fertilizers, plan protection products and agricultural machinery and distribute them at favorable prices, establish and promote cooperatives and other.

Key words: Kingdom of SHS/Yugoslavia, Dalmatia, Serbs, Privredno-kulturna matica za severnu Dalmaciju, cooperatives, Lazar Matić

Игор Вукадиновић¹,
Балканолошки институт САНУ
Београд, Република Србија

364(497.11)
304(497.11)
Оригинални научни рад

ЈУГОСЛОВЕНСКА СОЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ (1945–1974)

Апстракт: Тема рада је анализа друштвених појава и процеса који су се јавили на територији Косова и Метохије у прве три деценије након завршетка Другог светског рата. Истраживање ће настојати да установи специфичне одлике косовско-метохијске социјалне политике, кроз њено стављање у југословенски и глобални контекст. Праву прекретницу у историји овог подручја представља формирање територијалне јединице која је у периоду 1945–1974. године носила називе „Аутономна косовско-метохијска област“, „Аутономна покрајина Косово и Метохија“ и „Социјалистичка аутономна покрајина Косово“. Југословенске власти су на Косово и Метохију гледале као на економски и културно заостало подручје којем је неопходна помоћ, што је довело до масовних инвестиција Србије и Југославије у ову аутономну јединицу. Инвестиције су у имале за циљ побољшање животног стандарда, здравственог стања и културно уздизање становника Косова и Метохије и у свим набројаним сегментима дошло је до значајног напретка. Југословенска социјална политика према Косову директно се одразила на демографска кретања у покрајини у виду повећања природног прираштаја и пресељења људи из села у градове. То је довело до експлозивног раста броја становника покрајине и појаве града Приштине као њеног политичког, економског и културног центра са преко 100 хиљада становника. Такође, међунационални односи и доминација Албанаца у управљачким структурама косовских предузећа и установа довела су до исељавања Срба са овог простора у друге делове Југославије. Истраживање ће обухватити и политику социјалистичке Југославије у области просвете и културе кроз акције просвећивања становништва Косова и Метохије и ширење мреже основних и средњих школа и факултета у покрајини, као и утицај овакве просветне политике на формирање албанске интелектуалне елите у социјалистичкој Југославији.

Кључне речи: Косово и Метохија, социјализам, социјална политика, избеглице, економија

Увод

У деценијама након Другог светског рата два фактора одлучујуће су утицала на социјалну политику Југославије на Косову и Метохији. Први је формирање територијалне аутономије, у виду Аутономне косовско-метохијске области, која ће касније носити називе Аутономна покрајина Косово и Метохија (1963–1968) и на крају Социјалистичка аутономна покрајина Косово (1968–1989). Ова аутономна је-

1 vukadinovicigor3@gmail.com

диница је од стране југословенских власти третирана као јединствена политичка целина од које се очекивало да оствари све економске, социјалне и културне елементе које су имале друге сличне целине у Југославији, односно републике. На пример, уколико је Словенија имала развијену економију, зацртани циљ је био да се исти ниво економског развоја оствари и на Косову. Ако се у Београду налазио најквалитетнији универзитетски центар, по схватању власти било је потребно универзитетски центар направити и у Приштини, без обзира на реалан недостатак образованих људи у покрајини у том периоду.

Други чинилац социјалне политике на том простору било је значајно присуство албанске националне мањине. У складу са владајућом идеологијом марксизма-лењинизма, Југославија је имала посебне институције и партијске комитете који су надгледали друштвено стање националних мањина и имале задатак да побољшају њихов материјални и културни положај. Стога се може закључити да је Косово и Метохија била под двоструком социјалном бригом југословенских власти – као аутономна област (касније и федерална јединица) у СФРЈ, и као простор на којем је у великој мери била присутна албанска национална мањина.

Кроз историју је социјална политика често била инхерентна са националном политиком и одређена крупним политичким интересима. На Косову и Метохији ова повезаност је дошла до изражаја већ по завршетку Другог светског рата, када је постављено питање повратка избеглица у ослобођене крајеве Југославије. Врло брзо је дошло до опструкције повратка избеглица на Косово од стране нових југословенских власти, које су избегличко питање на Косову представили као „аграрно питање“.

Избегличко питање

Југославија је била једна од четрдесет земаља које су 9. новембра 1943. потписале споразума о оснивању Администрације Уједињених нација за помоћ и опоравак (United Nations Relief and Rehabilitation Administration - UNRRA). Ова хуманитарна организација, чије формирање је претходило настанку Организације уједињених нација, пружила је значајану хуманитарну помоћ земљама које су биле погођене ратом и чије становништво је трпело терор и протеривање током фашистичке окупације. Највеће донације за помоћ су давале најбогатије земље које су биле најмање погођене ратом, док је Југославија, уз Кину, Пољску и Италију, била највећи прималац помоћи од УНРРА с обзиром да је била међу земљама које су највише страдале у рату.

У преамбули споразума о конституисању УНРРА наведено је да се све државе потписнице обавезују да ће одмах по ослобођењу неке територије од окупатора приступити мерама које ће омогућити што бржи повратак избеглицх лица, односно лица која су била приморана да напусте своје домове током окупације. Југославија је ову одредбу прекршила, тиме што није омогућила повратак избеглих лица на Косову и Метохију. То је учињено тако што је избегличко питање представљено као аграрно питање.

Према проценама, током окупације 1941–1944. године око 90 хиљада Срба је протерано са Косова и Метохије, чији највећи део је припојен Великој Албанији².

2 Ненад Антонијевић, „Ратни злочини на Косову и Метохији: 1941-1945. године“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2015), стр. 641-642.

Већина избеглих људи припадало је, или је водило порекло од породица које су на простор Косова и Метохије настањени у периоду између два светска рата у склопу аграрне политике Краљевине СХС/Југославије. Због тога је нова власт одлучила да протеране људе са овог простора током окупације у целини не третира као избеглице него као „колонисте“.

Национални комитет ослобођења Југославије је 6. марта 1945. године донео одлуку о „привременој забрани повратка протераних колониста на Косово и Метохију“, која ће за већину протераних имати ефекат трајне забране. Министар за избеглице у Влади Демократске федеративне Југославије Сретен Вукосављевић залагао се за то да се најпре свим избеглицама омогући право на повратак, па онда накнадно врши ревизија аграрне реформе из периода Краљевине Југославије. Међутим, његов предлог је одбијен, а Вукосављевић је после неколико месеци своје залагање за права избеглица са Косова и Метохије платио губитком министарске функције.

Закон о ревизији аграрне реформе донет је 3. августа 1945. и предвидео је забрану повратка избеглицама на Косово и Метохију уколико је земља коју су поседовали претходно била у приватном власништву, уколико су чланови породица били у државној служби у Краљевини Југославији, уколико су своју земљу изнајмљивали другима и уколико су живели у имањима одузетим од разбојника и качака који су побегли у Албанији, а које је комунистичка власт третирала као „политичке емигранте“³.

Непрецизан закон и немогућност правног доказивања коме је земља припадала пре него што су колонисти на њу насељени, пошто је насељавање Косова и Метохије почело већ 1912. године, дали су још већу моћ новоформираној Комисији за ревизију аграрне реформе, али и могућност обласним и локалним властима у којима су доминирали Албанци, да на своју руку забрањују повратак избеглица.

Обласни одбор АКМО је избеглице поделио на осам група са циљем да се што већем броју протераних забрани повратак на Косово и Метохију. Чак и људима који су насељени на утринама, односно неискоришћеном државном земљишту, повратак је забрањиван уколико је процењено да је имање које су добили и кућа коју су направили „пореметиле атар села и изазвале тескобу“. Власти АКМО формирале су „среске комисије за питање повратка колониста“ које су махом негирале избеглицама било каква права на повратак, без обзира на критеријуме Закона⁴.

Пошто је нова власт прогласила амнестију свих сарадника фашистичког окупатора често су у тим среским комисијама седели управо Албанци који су спроводили терор, пљачку и протеривање Срба од 1941 до 1944. године. То је довело до тога да су чак и оне породице које су по критеријумима Закона о ревизији аграрне реформе имале право на повратак наилазиле на опструкције и непријатељство од стране локалних власти⁵.

Рад ревиозовне комисије одужио се на две године, а толико се одужила и агонија косовско-метохијских избеглица. Они који су покушали да се врате у своје домове на Косову и Метохији наилазили су на бројне препреке. У јуну 1945. године око сто вагона са избеглицама са Косова заустављено је у Скопљу, где су стајали преко

3 Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), фонд 49 – Министарство правосуђа владе ФНРЈ (фонд 49), фасцикла 34 (ф.34), стране 30-33.

4 АЈ, фонд 97 – Комисија за аграрну реформу и колонизацију, фасцикла 5, документ 48.

5 исто.

месец дана, јер власти АКМО нису хтеле да допусте избеглицама да уопште уђу на територију Косова и Метохије⁶. Проблем је уздигнут на виши ниво тек након што је Југословенска армија затражила ове вагоне за своје потребе. Због лоших хигијенских услова и дугог боравка у вагонима, јавиле су се болести, а почеле су да се шире и заразе⁷. Слична ситуација била је у Куршумлији, где су заустављени вагони са избеглицама који су се кретале ка Подујеву, одакле је срески народноослободилачки одбор упутио поруку да неће дозвољавати избеглицама враћање у њихове куће⁸.

Људи који су успели да се домогну места у којима су живели до избијања рата наилазили су или на потпуно уништена имања, или су им куће биле узурпирани од стране Албанаца, који су одбијали да се њих иселе. У таквој ситуацији, уз отворено непријатељство локалних власти, многе избеглице су биле приморане да спавају у шталама или на пољанама, чекајући остваривање права на повратак у своја имања⁹. Председник Владе Србије Благоје Нешковић послао је 11. априла 1946. године депешу Председништву Владе ФНРЈ у којој захтевао да се најхитније упути додатних 70 милиона динара помоћи за око 8.000 породица, односно 35.000 људи избеглих колониста са Косова и Метохије, који су се ту вратили након рата, а и даље немају кров над главом. Нешковић је навео да су некима од њих куће уништене а да још ништа није учињено на њиховој обнови, док су другима куће и имања узурпирани Албанци који одбијају да им ту имовину врате¹⁰. Он је затражио да се овим људима достави и помоћ у храни, одећи и обући коју је послала УНРРА.

Овај апел из Владе Србије је упућен након извештаја Ревизионе комисије за Косово и Метохију у којем је наведено да су породице колониста приморане да годину и по дана спавају у кошарама и шталама у изузетно тешким хигијенским и материјалним условима јер им није омогућено враћање имовине. Од Владе су тражена средства да се обезбеди материјал за изградњу и обнову кућа, али и за помоћ у одећи, обући и храни која је недостајала.

Уколико се у обзир узму пописи становништва из 1939. и 1948. године и демографски трендови косовско-метохијских Срба у том периоду, може се претпоставити да је након Другог светског рата број Срба на Косову и Метохији смањен за око 50.000, што је највећим делом последица протеривања током рата и послератне забране повратка избеглица на Косово и Метохију од стране новог комунистичког режима.

Помоћ коју је УНРРА достављала Југославији углавном је била америчког порекла, што је тада у Југославији било мало познато и стизала је од хуманитарних организација као што су Амерички црвени крст и Канадски црвени крст. У прикупљању помоћи активно су учествовали Амерички фонд за помоћ Југославији, Хрватска братска заједница, организација Амерички пријатељи Југославије, Канадски пријатељи Југославије, Канадско веће Јужних Словене као и друге организације Американца и Канађана југословенског порекла¹¹. Ове организације водиле су својеврсну медијску кампању којом су америчкој јавности скретали пажњу на улогу и жртве које је Југославија поднела у Другом светском рату. Помоћ, која се претежно састојала у одећи, обући и конзервираној храни, у сандуцима је пакована

6 АЈ, фонд 642 – Министарство социјалне политике ДФЈ, фасцикла 10, документ 33.

7 АЈ, фонд 50 – Председништво Владе ФНРЈ, фасцикла 35, документ 743.

8 АЈ, фонд 50, ф. 35, 747.

9 АЈ, фонд 97, ф. 5, 48.

10 АЈ, фонд 50, ф. 89, 720.

11 АЈ, фонд 642, ф. 14, 43-45.

на прекоокеанске бродове који су је допремали у југословенске луке на Јадрану.

Када је реч о расподели помоћи, свега 2,5% пакета УНРРА је било упућено угроженим породицама на Косову и Метохији што је осетно мање од удела ове територије у укупном становништву Југославије као и њеног удела у укупном броју избеглица у Југославији¹². Слична је ситуација у расподели кредита за помоћ угроженим породицама. Од 346 милиона 511 хиљада динара издвојених за помоћ, 7 милиона 974 хиљаде, односно 2,4% упућено је за угрожене породице у Аутономној косовско-метохијској области.¹³

Током 1946. године у извештају министарства социјалне политике Југославије упућеном министарству финансија 126.665 породица у Југославији евидентирани су као угрожене породице које испуњавају услове за примање материјалне помоћи. Међу њима је било свега 3.357 породица са Косова и Метохије, иако је исте године председник владе Србије Благоје Нешковић навео податак о 8.000 избегличких породица на Косову које су и даље без крова над главом. То указује на игнорисање косовско-метохијских избеглица од стране органа министарства социјалне политике Југославије¹⁴.

Разлог за пропорционално малу количину упућене хуманитарне помоћи у АКМО је што избеглице са овог простора, чије куће су биле порушене и које су се суочавале са проблемима повратка, од стране нових југословенских власти нису третиране као избеглице, већ као „колонисти“ које треба онемогућити у намери да се врате на Косово и Метохију¹⁵.

Економске инвестиције на косову и метохији

Након хуманитарне катастрофе са избеглицама држава је почела да улаже у Косово и Метохију као привредно и културно заосталу област која каска за остатком Југославије. Било је и других сиромашних делова Југославије, без развијене привреде и урбаних центара попут Босанке Крајине или српских области у Хрватској, међутим, оне нису добиле статус аутономије тако да је Косово третирано као најзаосталија област, којој је неопходно помоћи. Ликвидирање привредне заосталости на Косову и Метохији је схваћено као дугорочни циљ југословенских комуниста. У наредној деценији (1946-1956) Југославија је инвестирала у бројне пројекте у аутономној области као што су проширење рудника “Трепча” и изградња угљенокопа “Обилић”. Отворени су рудници магнезита и хрома, фабрике цемента као и фабрика за прераду текстила „Предионица“ у Приштини¹⁶.

Када је реч о улагању у културно уздизање становника области у првој деценији након рата, изграђени су дом културе у у Пећи, дом културе у Приштини који је убрзо претворен у зграду новоформираног обласног народног позоришта у Приштини (у граду пре рата није постојало позориште), зграда обласне библиотеке у Приштини, обласни етнографски музеј у Приштини и зграда државног штампарско-издавачког предузећа у истом граду¹⁷.

12 АЈ, фонд 642, ф. 6, 14.

13 АЈ, фонд 642, ф. 2, 6.

14 АЈ, фонд 642, ф. 6, 14.

15 АЈ, фонд 642, ф. 10, 32.

16 АЈ, фонд 507 – Савез комуниста Југославије, XVIII, к.11/7-8.

17 АЈ, фонд 315 – Комитет за школе и науку при влади ФНРЈ, ф. 2, д.32-35.

У том периоду, Приштина је постала регионални културни и привредни центар овог дела Југославије, о чему сведочи и пораст броја становника. Од 1948. до 1971. године број становника ужег градског подручја повећан је са 19 хиљада на 70 хиљада људи, а Приштинског среза, односно града и шире околине, са 50 хиљада на 150 хиљада становника, чиме је становништво главног града Косова и Метохије практично утростручено¹⁸.

Ипак, закључак Комитета СКЈ за националне мањине и других релевантних органа током 1956. године био је да су економске инвестиције на Косову недовољне и да покрајина и даље превише заостаје за остатком Југославије. Главни аргумент за ову тезу био је национални доходак по глави становника, који је 1957. године у АКМО износио свега 42% од југословенског просека. Комисија за националне мањине је такође закључила да перманентно привредно заостајање Косова и Метохије и незадовољство економским стањем доводе до распламсавања албанског иредентизма и национализма¹⁹.

Зато су у наредним привредним плановима (1957–1961 и 1961–1965) постављени изузетно амбициозни циљеви и предвиђено је интензивирање југословенског улагања у привредни развој Косова и Метохије. Поред високих стопа економског раста, предвиђено је и смањивање разлике животног стандарда на Косову у односу на југословенски просек. Наредне године 1957–1964. сматрају се за епоху најинтензивнијег развоја косовско-метохијске привреде. У наведеном периоду завршена је изградња термоелектране „Косово I“ (постављени су темељи за изградњу термоелектране Косово II у Обилићу), рудника олова и цинка „Кишница“, реконструисани су и проширени Фабрика уља у Урошевцу, Предузеће за обраду дувана у Ђилану, предузеће „Мермер“ у Пећи, као и саобраћајна мрежа путева и железничких пруга у области²⁰. Док је просечна стопа економског раста од 1947. до 1956. године износила 3,5% годишње, након појачаног инвестирања у периоду 1957–1963. стопа раста је порасла на 7,9% годишње²¹.

У склопу привредне реформе започете 1964. године, која се заснивала на отпуштању вишкова радне снаге и покушају преласка на тржишну привреду, предвиђено је да Аутономна покрајина Косово и Метохија, уместо ослањања на „политичке инвестиције“, почне ефикасније да користи своје природне сировине кроз њихову прераду и финализацију производа. Овај план се темељио на чињеници да се на Косову и Метохији налазило скоро две трећине југословенских резерви олова и цинка, половина резерви лигнита, трећина резерви хрома и магнезита и велике количине осталих минерала и метала (гвожђе, азбест, манган, никл...)²².

Ипак, уместо преласка на тржишну привреду, у покрајини је дошло до наглог пораста броја незапослених лица – са 13%, колико је износила 1965. године, незапосленост је у наредне три године скочила на 20%.²³ У периоду 1966–1970.

18 “Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 1971. godini”, 32, датум приступа 23.12. 2018, <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1971/Pdf/G19714001.pdf>

19 АЈ, фонд 507, XVIII, к.11/7-8.

20 Миомир Гаталовић, Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958-1965 (Београд: Институт за савремену историју, 2016), стр. 274.

21 Miomir Gatalović, “Uticaj otvaranja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji na kreiranje državne politike prema Kosovu i Metohiji 1964-1965”, Istorija 20. veka XXXVI, br. 2, (2016), str. 123.

22 исто.

23 АЈ, фонд 320 – Савезни савет за образовање и културу, фасцикла 31, „Анализа друштвеног

године ипак је остварен напредак у економији Косова, која је у просеку расла 7% годишње, иако је план био да просечан раст по години износи од 13,9% до 15,9%. У овом периоду, значајан напредак остварен је у области здравствене заштите, па је број лекара у покрајини од 1965. до 1970. године повећан са 362 на 515. У истом периоду завршене су изградње болница у Ђилану, Пећи и Косовској Митровици, профилактичко-дијагностичко-терапеутског центра у Приштини, а 1969. године основан је Медицински факултет у Приштини²⁴.

Упркос свим улагањима, национални доходак по глави становника на Косову је остао на прилично ниском нивоу у односу на југословенски просек. Уместо смањивања разлике, она се чак и повећала, пошто је 1956. године доходак по глави становника на КиМ износио 42,7% југословенског просека, а 1970. године свега 34%, што говори да је разлика у богатству становника Косова и Метохије у односу на остатак Југославије била већа 1970. године него непосредно након Другог светског рата. Једина општина на Косову и Метохији чији је национални доходак по глави становника био изнад југословенског просека била је Косовска Митровица (пре свега захваљујући руднику Трепча), док је најсиромашнија општина на Косову била Драгаш²⁵.

Један од разлога за овакво стање националног дохотка по глави становника у покрајини је нагло повећање броја становника Косова и Метохије у послератним деценијама. Док се број становника у остатку Југославије од 1948. до 1971. повећао за 28%, на Косову и Метохији се број становника у истом периоду повећао за чак 70%, односно два и по пута више него у остатку Југославије²⁶. Овај темпо раста становништва делом објашњава зашто је и поред масовних инвестиција у покрајину, лични доходак њених становника остао низак у односу на остатак Југославије као и високу стопу незапослености која је 1968. година износила 20% док је југословенски просек тада био свега 7,3% незапослених лица. Незапосленост је нарочито дошла до изражаја када су бројне генерације рођене педесетих и шездесетих година стасале и више није било довољно посла и нових радних места да покрију толики прилив радноспособног становништва.

Просветна политика на косову и метохији

Један од највећих изазова југословенске политике на Косову и Метохији било је питање образовања и просвете с обзиром да је непосредно након Другог светског рата око две трећине становника АКМО било неписмено, по чему се радило о делу Југославије са убедљиво највећим процентом неписменог и необразованог становништва²⁷. Нова власт се определила за политику убрзаног и масовног описмењавања

плана САП Косова 1965-1970“, први део, стр. 18.

24 АЈ, фонд 320, ф. 31, „Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970“, први део, стр. 113.

25 АЈ, фонд 507, XVIII - к.11/14.

26 Док је природни прираштај у Централној Србији између 1959. и 1962. године у просеку износио 8,55 промила, Војводини 6,85 промила, на Косову је у истом периоду природни прираштај износио 28,125 промила годишње. Архив Војводине Нови Сад, фонд 334 – Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине, кутија 133, лист 29. (Извештај о раду ЦК СКС од трећег до четвртог конгреса“.

27 До 1948. године удео неписмених је смањен на 62,5 %. Опширније видети: АЈ, фонд 320 – Савезни савет за образовање и културу, ф. 31, „Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970“; други део „Остварени развој образовања и културе у САП Косову и основне пројекције развоја до 1975. године“, стр. 10-11.

и дошколовавања људи, не придајући превелик значај самом квалитету наставног кадра и стеченог образовања.

Одмах по завршетку рата, формиране су комисије за народно просвећивање које су постојале на свим нивоима власти, од републике, преко области, среза и општине до сеоских комисија за народно просвећивање. Основни задатак комисија било је организовање посебних течајева за описмењавање људи који нису умели да читају и пишу и координисање опште акције описмењавања са масовним организацијама комунистичког покрета – Народним фронтом, Антифашистичким већем жена, Уједињеном социјалистичком антифашистичком омладином и синдикалним организацијама под чијим окриљем су течајеви организовани²⁸. Неписменост на Косову и Метохији је до 1961. године смањена на 40%, пре свега кроз ширење мреже основних школа у аутономној области, а делом и кроз течајеве за описмењавање старијих особа.

Посебна пажња се обраћала на повећања удела Албанаца у наставном кадру и међу ученицима у АКМО. Од 1945. године до 1959. године број ученика албанске националности се повећао са 23,5 хиљаде на 89,5 хиљада, док је број наставника Албанаца у истом периоду порастао са 354 на 2.219²⁹. Ове податке су, између осталих, југословенске власти користиле као аргумент у сукобу са Енвер Хоџином Албанијом која је оптуживала Југославију за угњетавање албанске националне мањине. Од 1959. до 1970. године тренд повећања ученика у покрајини се наставио, па је број ученика албанске националности у школској 1969/1970. години достигао 163.821, што је седам пута више него 1945. године. У истој школској години број ученика који су наставу слушали на српско-хрватском језику износио је 66.000, односно два и по пута више него 1945. године³⁰.

О томе колико је ситуација у просвети након рата била тешка сведочи и то да 1948. године од 385 учитеља који су држали наставу на албанском језику, 60% није имало завршену ни средњу школу, већ су запошљавани и уколико имају завршену само основну школу³¹. Због недостатка наставног кадра, неквалификовани учитељи су задржавани у настави, а недостатак образовања су надокнађивали кроз стручне курсеве у Приштини и Призрену.

Још тежа ситуација била је код наставника предметне наставе где 1945. године чак 90% наставника није било квалификовано, односно није имало адекватну диплому више школе или факултета. До 1971. године број наставника у школама који су били квалификовани у настави на албанском језику порастао је на свега 25%, док је у настави која се одржавала на српскохрватском језику 49,6% наставника било квалификовано за посао који су обављали. У школској 1970/1971. години укупно 65,1% наставника предметне наставе у Социјалистичкој аутономној покрајини Косово није имало потребне квалификације за посао, по чему је Косово још једном било негативни рекордер међу федералним јединицама СФРЈ³².

28 Упутства за рад на сузбијању неписмености на територији Србије, Војводине, Косова и Метохије, АЈ, Фонд Министарства просвете Владе ФНРЈ 313, ф-3, д-220.

29 АЈ, фонд 507, XVIII - к.4/1-22.

30 АЈ, фонд 320, ф. 31, „Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970“, други део „Остварени развој образовања и културе у САП Косову и основне пројекције развоја до 1975. године“, стр. 9.

31 исто.

32 АЈ, фонд 320, ф. 31, „Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970“, други део „Остварени развој образовања и културе у САП Косову и основне пројекције развоја до 1975. године“, стр. 10-11.

Недостатак квалификованих учитеља и наставника на Косову и Метохији након рата за последицу је имао да су као просветни радници често запошљаване особе које су током рата биле припадници фашистичког окупационог режима и чији политички ставови су се дубоко косили са основним начелима социјалистичке Југославије. Због тога су, између осталог, у косовско-метохијским школама међунационални инциденти били изузетно честа појава³³. Упркос недостатку стручних кадрова чак и у основним школама, покрајинске власти су 1960. године почеле да шире мрежу високошколских установа, од којих је 1969. године формиран Универзитет у Приштини³⁴.

Југословенска политика убрзаног ширења образовања на Косову, имала је огроман утицај на друштвени и културни развој покрајине. С једне стране, за релативно кратко време је повећана писменост и број школованих људи, док је истовремено образовни систем дугорочно изгубио квалитет и од праве садржине се углавном свео на пуку форму, што ће имати негативне последице на развој високошколских установа и уопште квалитета образовања на Косову и Метохији за наредних неколико деценија.

Издавачка делатност на Косову и Метохији у прве три деценије постојање аутономије сведочи о пузећој албанизацији тог простора за време социјалистичке Југославије. Од 1945. до 1974. године штампан је 2051 наслов на албанском језику, и свега 69 наслова на српскохрватском језику³⁵.

Закључак

Југословенска социјална политика на Косову и Метохији у периоду након Другог светског рата садржи неке битне разлике у односу на социјалну политику у другим крајевима Југославије. Мотиви за прављење разлике били су пре свега политичке природе, и резултат жеље југословенских комуниста да територијалну аутономију у саставу Србије претворе у форму албанске државности у југословенској федерацији. Та политика је дошла до изражаја већ по завршетку рата када је забрањен повратак српским избеглицама на своја имања, чиме је легитимизовано етничко чишћење од стране фашистичког окупатора, промењен етнички састав Косова и Метохије и зацементирана албанска доминација у аутономној области.

Поред политичких и националних мотива, социјална политика југословенских комуниста на Косову и Метохији била је условљена културном и економском заосталошћу овог простора, са најмањом стопом писмености и најмањим националним доходком по глави становника у Југославији. То је додатно подстакло економске и културне инвестиције Југославије у покрајину, са циљем смањивања њене неразвијености. У наредне три деценије, број неписменог становништва смањен је на 40%, а број ученика основних школа после три деценије повећан је четири и по пута у односу на 1945. годину (број албанских ученика основних школа повећан је седам пута).

Економија на Косову и Метохији у периоду након Другог светског рата

33 Архив Србије, Фонд Безбедносно-информативне агенције, фасцикла 3, кутија 136, „Стање шиптарског просветног кадра у АКМО“.

34 АЈ, фонд 320, ф. 31, „Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970“, други део „Остварени развој образовања и културе у САП Косову и основне пројекције развоја до 1975. године“, стр. 30.

35 АЈ, фонд 320, ф. 31, „План развоја културних делтности у САП Косову од 1976 до 1980“, стр. 28-30.

доживела је вртоглави раст, у великој мери захваљујући инвестицијама са државног нивоа које су имале за циљ да аутономна покрајина достигне остатак Југославије по нивоу економске развијености. Изразито висок природни прираштај у покрајини, око три пута већи него у остатку Југославије, отежавао је југословенску политику инвестирања у покрајину и довео до тога да је, упркос великом расту, бруто друштвени производ по глави становника на Косову пао на свега трећину од југословенског просека. Такође, висок природни прираштај током шездесетих година ће довести до масовне незапослености у покрајини, што се, између осталог, одразило и на политичку нестабилност овог простора.

Извори и литература:

Необјављени извори

Архив Југославије: Фонд 33 – Комитет за социјално старање; Фонд 49 – Министарство правосуђа Владе ФНРЈ; Фонд 50 – Председништво Владе ФНРЈ; Фонд 97 – Комисија за аграрну реформу и колонизацију; Фонд 315 – Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ; Фонд 320 – Савезни савет за образовање и културу; Фонд 507 – Савез комуниста Југославије, Комисија за националне мањине; Фонд 642 – Министарство социјалне политике ДФЈ.

Архив Војводине Нови Сад: Фонд 334 – Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине.

Архив Србије: Фонд Безбедносно-информативне агенције.

Литература:

Антонијевић Ненад, Косово и Метохија 1941-1945: Ратни злочини, Београд, Музеј жртва геноцида, 2017.

Антонијевић Ненад, „Ратни злочини на Косову и Метохији: 1941-1945. године“, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2015.

Богдановић Димитрије, Књига о Косову, Београд, Српска академија наука и уметности, 1985.

Димић Љубодраг, Историја српске државности: Србија у Југославији, Нови Сад, Српска академија наука и уметности, 2001.

Гаталовић Миомир, Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958-1965, Београд, Институт за завремену историју, 2016.

Gatalović Miomir, "Uticaj otvaranja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji na kreiranje državne politike prema Kosovu i Metohiji 1964-1965", *Istorija 20. veka*, XXXVI, br. 2, (2016), str. 117-136.

Obradović Milovan, *Agrarni odnosi na Kosovu 1944-1953*, Priština, Akademija nauka i umetnosti Kosova, 1979.

Пејин Јован, *Страдање Срба у Метохији 1941-1944*, Београд, Архивски преглед, 1994.

YUGOSLAVIAN SOCIAL POLICY IN KOSOVO AND METOHIJA (1945-1974)**Summary**

The theme of paper is an analysis of social phenomena and processes that occurred in the territory of Kosovo and Metohija in the first three decades after the Second World War. In this period, two factors have decisively influenced the Yugoslavian social policy in Kosovo. The first one is the formation of an Autonomous Kosovo-Metohija region, which later became Socialist Autonomous province of Kosovo. Yugoslavian authorities treated this autonomous unit as a single political entity that was expected to realize all economic, social and cultural elements that had other similar entities in Yugoslavia – socialist republics. Another factor in social policy in that area was a significant presence of the Albanian national minority. Socialist Yugoslavia had special institutions and party committees that supervised the social status of national minorities and had the task of improving their material and cultural position. In addition to political and national motives, the social policy of Yugoslavian communists in Kosovo and Metohija was conditioned by the cultural and economic backwardness of this region, with the lowest literacy rate and the lowest national income per capita in Yugoslavia. This further stimulated Yugoslavia's economic and cultural investment in the province, with the aim of reducing its underdevelopment.

Key words: Kosovo and Metohija, socialism, social policy, refugees, economy

Шахин Юрий Владимирович¹,
 Севастопольский государственный университет
 г. Севастополь, Российская Федерация

323.1/.2(497.1)''1991'':930(470)''19/20''
 94(497)(049.2)
 Оригинални научни рад

РЕФЛЕКСИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ НА БАЛКАНАХ: ПОЛЕМИКА Д. ЧОСИЧА И Д. ПИРЬЕВЦА О ПУТЯХ НАЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ЮГОСЛАВИИ

Резюме: В начале 1960-х гг. в Югославии прошла первая публичная дискуссия о природе интеграционных процессов и югославизма. Ее участниками стали сербский писатель Д. Чосич и словенский литератор Д. Пирьевец. Они выступили рупорами союзных и словенских политиков. Пирьевец абсолютизировал нацию, доказывал, что национальная интеграция – дело далекого будущего, югославская интеграция не может быть выделена из мировой, югославского критерия в культуре не существует, а югославизм и Югославия приемлемы лишь как чисто политическая концепция. Чосич настаивал на противоположных взглядах и был убежден, что централизм не является угрозой для югославских наций. Публичный спор вызвал колебания в союзном руководстве и нарушил его единство. Руководство страны свернуло полемику, а Тито попытался сформулировать компромиссную концепцию югославизма направленную как против Чосича, так и против Пирьевца. В этой концепции признание югославской культурной интеграции предполагало чисто политический характер югославизма и сохранение отдельных югославских наций. Реагируя на новые партийные установки Чосич начал поворот в сторону сербского национализма.

Ключевые слова: Югославия, Сербия, Словения, Чосич, Пирьевец, национальные процессы, культурная интеграция, полемика, югославизм.

Уже во второй половине 1950-х гг. в Югославии наблюдались различные представления о сущности межнациональных отношений в стране, взаимодействии национальных культур и желательных результатах интеграционных процессов. В начале 1960-х гг. эти разногласия вышли на поверхность и вылились в публичную полемику Добрицы Чосича (1921-2014) и Душана Пирьевца (1921-1977). Оба были литераторами, участниками народно-освободительной войны 1941-1945 гг. и членами Союза коммунистов Югославии. Ко времени полемики Чосич уже был знаменитым сербским писателем, входил в ЦК Союза коммунистов Югославии, а в 1957 г. при разработке новой партийной программы поучаствовал в обсуждении концепции социалистического югославизма². Пирьевец был известен как редактор словенских журналов и газет, выступал как литературный критик и преподавал историю литературы в Люблянском университете.

1 y-v-shahin@yandex.ru

2 Ђосиф Д. Пишчеви записи, 1951-1968. – Београд-Нови Сад, 2000. – С.117, 122-123.

В начале 1960-х гг. в Югославии обострились экономические проблемы, впервые после 1952 г. наступила экономическая депрессия. На этом фоне усилились межреспубликанские противоречия и центробежные процессы. Словенская партийно-государственная бюрократия стала требовать углубления рыночных реформ, дальнейшей децентрализации всех видов хозяйственной деятельности и ослабления союзного центра. Особенно заметным оказался конфликт между Словенией и союзными властями из-за плана на 1962 г. Полемика Чосича и Пирьевца вспыхнула именно в этих напряженных условиях. В обществах советского типа традиционно большую роль в развитии общественного мнения играли литература и публичные высказывания писателей. Несмотря на политику десталинизации и сознательного отхода от советского опыта в Югославии сохранялось представление о писателях как об инженерах человеческих душ, поэтому публичный спор двух литераторов о национальных процессах вызвал в стране большой общественный резонанс, а напряженность в экономике и политике значительно усилила его эффект.

Поводом к полемике послужило интервью, которое Д.Чосич дал загребской газете «Телеграм» 20 января 1961 г. Там он заявил, что уровень межреспубликанских контактов всегда будет недостаточным, пока существуют республики, и выразил озабоченность появлением молодых поколений националистов. В марте Д.Пирьевец откликнулся на это интервью короткой иронической заметкой «Простите, что вы сказали?», которую напечатал словенский журнал «Наша содобност»³. В заметке Пирьевец указал, что от заявления Чосича недалеко до мысли, будто «пассивность в межреспубликанских отношениях исчезнет лишь тогда, когда больше не будет республик». Он также обвинил Чосича, что борясь с вампирами национализма тот забывает об унитаристах и борьбе с «двуглавым вампиром централизма», намекая то ли на герб королевской Югославии, то ли на интегральный югославизм в целом. Пирьевец высказался за неприкосновенность республик и призвал осудить всех «централистских вампиров».

Примерно в сентябре 1961 г. Чосич прислал в редакцию «Нашей содобности» большую статью «О современном несовременном национализме». Пирьевец подготовил на статью ответ «Славянство, югославянство и социализм». Журнал опубликовал обе статьи в декабрьском номере. Полемика вызвала колоссальный резонанс. Ее материалы перепечатали словенский ежедневник «Дело», сербские журналы «Дело» и «Книжевне новине», общесоюзная газета «Борба». В феврале 1962 г. Чосич ответил Пирьевцу статьей «Нация, интеграция, социализм». В апреле Пирьевец опубликовал статью с бесхитростным названием «Ответ Добрице Чосичу», наконец Чосич выпустил краткое обращение «К читателям» в мае 1962 г., и на этом публичная полемика завершилась. В бывших югославских республиках спор двух литераторов нашел определенное отражение в историографии. Особый интерес к нему проявляют словенские авторы⁴. На русском языке он освещался лишь в виде краткого обзора Е.Ю.Гуськовой⁵.

3 Pirjevec D. Oprostite, kako ste rekli? // Naša sodobnost. – 1961. – №3. – S.286-288.

4 Gabrič A. Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962. – Ljubljana, 1995. – S.345-353; Perović L. Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji? Polemika između Dobrice Čosića i Dušana Pirjevca 1961/1962. godine // Dijalog povjesničara-istoričara. – Knj. 9. – Zagreb, 2005. – S.189-209; Repe B. Obračun s „Perspektivami“. – Ljubljana, 1990. – S.13-16; Štih P., Simoniti V., Vodopivec P. Slovenska zgodovina: družba - politika - kultura. – Ljubljana, 2008. – S.452-454.

5 Югославия в XX веке: Очерки политической истории. – М., 2011. – С.704.

Оба участника полемики были людьми своего времени. Поэтому в ряде вопросов у них обнаруживается сходство. Они оба прибегали к марксистской терминологии для выражения своих взглядов, хотя Чосич делал это вполне органично, а Пирьевец формально, как дань этикету. Оба изначально соглашались с официальной точкой зрения, что югославизм не имеет национального содержания, хотя Чосич в ходе полемики попробовал его ввести. Оба уделили значительное внимание критике национализма своей нации, чтобы иметь моральное право говорить о национальных процессах во всей Югославии. И тем не менее по ряду принципиальных вопросов литераторы обнаружили резкие разногласия.

Чосич написал пламенный текст в защиту интеграционных процессов в форме социалистического югославизма. По его словам он одновременно против гегемонизма и национальной замкнутости и выступает за «югославское утверждение всего качественного» в культуре, независимо от языка народа, на котором этот продукт был создан⁶. Это замечание отсылало читателя к полемике 1956-1957 гг. о югославском критерии в культуре, которая завершилась его отрицанием в пользу критерия качества⁷. Таким образом, Чосич пытался соединить отсутствие югославского критерия в культуре с отстаиванием югославских интеграционных процессов. Чосич утверждал, что в межнациональных отношениях не все благополучно: в югославском обществе нарастают разногласия, появились национализм и шовинизм под красной звездой, в особенности на экономической почве. Причины роста национализма связаны с тремя обстоятельствами: с повышением благосостояния, которое привело к увеличению материальных потребностей и запросов; с негативным воздействием окружающего мира на югославское общество; с молодостью и, как следствие, неразвитостью югославских культур. В таких культурах пользуются признанием произведения, которые не имеют никаких достоинств, кроме чисто национальных признаков⁸.

По Чосичу в современной ему Югославии нужно различать два типа национализма. Первый – классический, контрреволюционный, идущий из прежней эпохи. Второй развивается в социалистической оболочке и свойственен переходной эпохе строительства социализма. Это болезнь роста, что-то типа временной эйфории от национальной свободы. Чосич подчеркивает, что национализм – это главный внутренний враг, потому что его усиление создает угрозу социалистическому югославизму. Под лозунгами национализма объединяются мелкие буржуа, сепаратисты, партикуляристы, противники братства и единства. Эти люди атакуют всякое слово и мысль о югославизме. Они готовы проклясть и отождествить «федерализм революционной общественно-политической системы» с централизмом великосербской буржуазии. О присутствии в их рядах партийно-государственной бюрократии Чосич предпочел умолчать. Он лишь намекнул на бюрократию республик, когда сказал, что среди националистов есть группы, которые вспоминают марксизм и интернационализм только для противостояния союзному бюрократизму и централизму или когда чего-то требуют от других⁹.

6 Čosić D. O sodobnem nesodobnem nacionalizmu // Naša sodobnost. – 1961. – №12. – S.1102.

7 Režek M. „Jugoslovanstvo“ in mednacionalni odnosi v Jugoslaviji v petdesetih letih 20. stoletja // Prispevki za novejšo zgodovino. – 2005. – №2. – S.136.

8 Čosić D. O sodobnem nesodobnem nacionalizmu. – S.1103, 1105, 1107-1109.

9 Čosić D. O sodobnem nesodobnem nacionalizmu. – S.1109-1110, 1111, 1112, 1114.

Чтобы остудить националистов Чосич вспомнил опыт освободительной войны и подчеркнул, что национальное государство – не самоцель. Это средство для достижения целей социалистического строительства, так как в годы войны народы Югославии боролись не только за национальное самоопределение, но и за смену общественного строя. Потому национальное подчиняется социалистическому¹⁰.

В тогдашней политической культуре Югославии было принято осуждать национализм одновременно с бюрократическим централизмом союзного уровня. Однако Чосич открыто отказался это делать. По его словам успехи децентрализации делают угрозу бюрократического централизма для югославских народов несущественной. Решающий бой с этим врагом уже выигран. К тому же Чосич считал, что критики великосербского национализма, которую он дал в статье, достаточно, чтобы не причислять его к апологетам централизма¹¹.

В качестве противоядия националистической угрозе Чосич выдвинул общегославские интеграционные процессы на социалистической основе. Для этого представитель каждой югославской национальности должен бороться с национализмом в своей собственной культуре для обеспечения единства социалистических интересов. Чосич настаивал, что нужно преодолевать собственную национальную ограниченность культуры, в противном случае это означает поддержку буржуазного мировоззрения, и дальше наметил историческую последовательность этого процесса: «Кто сейчас не видит исторического и общественного смысла культурного творчества своего народа в социалистическом сближении со всеми югославянскими народами, а потом также со всеми народами мира, тот традиционный захолустный националист и реакционер»¹². По сути повторяя ведущего партийного теоретика Эдварда Карделя, он заявил, что развитие югославского сознания - это часть исторически неизбежного процесса интеграции мира и становления на планете социалистической цивилизации. Но ясного представления о целях интеграции в югославском пространстве у Чосича не было: то он писал о слиянии народов Югославии в единое целое, то всего лишь о братстве, которое слияния не предполагает¹³. Свою статью Чосич завершил настоящим гимном югославизму, который содержательно является пересказом партийной программы и трудов Карделя по национальному вопросу. Как справедливо отмечает сербский историк Латинка Перович, если очистить слова Чосича от риторики и патетики, «они абсолютно, даже по выражению, не отличаются от тогдашних рефератов на партийных и государственных форумах»¹⁴.

Пирьевец написал свой ответ в спокойной манере. Он избегал резкостей, лишних эмоций, даже делал Чосичу реверансы, но при этом твердо проводил свою мысль. Прежде чем говорить о частностях, он изложил свои взгляды на природу нации, почему-то объявив их марксистскими. По Пирьевцу национальность и нация появляются при капитализме, но обе не являются буржуазными категориями: они надклассовые или внеклассовые. Отсюда Пирьевец делает вывод, что вопреки Чосичу национальное сознание без социалистического содержания не обязательно

10 Čosić D. O sodobnem nesodobnem nacionalizmu. – S.1104.

11 Čosić D. O sodobnem nesodobnem nacionalizmu. – S.1111, 1113-1114.

12 Čosić D. O sodobnem nesodobnem nacionalizmu. – S.1113.

13 Čosić D. O sodobnem nesodobnem nacionalizmu. – S.1106, 1107.

14 Perović L. Navedeno delo. – S.201.

является националистическим и буржуазным, оно просто малоразвитое. Затем он преувеличивает роль нации: «...Национальность является существенным конституирующим элементом человеческой личности, представляет в определенном смысле основу ее существования, исходную точку ее общения с миром. Урезать национальность, означает, следовательно, урезать человеческую личность, означает поставить под угрозу ее существование. Последовательное и всестороннее признание нации и национальности, следовательно, означает только признание целостности человеческой личности, следовательно, только вопрос действительной демократии и действительной свободы». Вслед за этим Пирьевец потребовал «абсолютного признания нации во всем ее природном объеме», тем самым приходя к отрицанию всякого историзма при ее понимании¹⁵.

Нация по Пирьевцу является особым организмом, а национальные республики Югославии – это способ его признания и утверждения. Однако как член СКЮ Пирьевец знал, что в связи с победой социализма государство отомрет, и национальных республик не будет. Из этого он делал вывод, что нация останется, и процесс отмирания государства «со временем подчеркнет категорию нации». Затем Пирьевец все-таки признаёт, что нации тоже когда-то исчезнут, но произойдет это не путем поглощения и включения меньших национальных образований в большие: все национальные организмы должны развиваться до такой степени, что исчерпают возможности дальнейшего развития и превзойдут себя¹⁶.

Перейдя к конкретике, Пирьевец в первую очередь напал на отношение Чосича к централизму. Он справедливо отметил, что централизм в Югославии это не только великосербский гегемонизм: он также проявляется как практика и идеология центрального бюрократического аппарата, поэтому нужно вести борьбу на два фронта, как против национализма, так и против централизма. Используя оборот Чосича, Пирьевец предложил говорить о современном несовременном централизме¹⁷. Особое раздражение у Пирьевца вызвала идея интеграции по этапам, когда сперва сливаются в единое целое народы Югославии, а потом возникший на этой основе организм включается в мировую интеграцию. Эту последовательность он назвал «математически-геометрической утопией» и противопоставил интеграции борьбу за равноправие¹⁸. Югославия, по его мнению, это не этап, а часть общемировой интеграции. Чтобы лишить югославскую интеграцию всякого прикладного смысла, он выдвинул формулу: «Югославские народы включены в два процесса, их судьба двусторонняя. Одно направление внутренне югославское, другое общее, европейское, мировое; это два одновременных направления, одно другого не исключает, принимать во внимание мы должны оба, признавать мы должны оба, иначе неизбежно соскользнем в односторонность и в односторонние концепции»¹⁹.

Наконец Пирьевец лишает югославизм всякого культурного содержания. Он ухватился за беглое замечание Чосича о югославском критерии в культуре и подробно по нему прошелся. Напомнил итоги дискуссии 1956-1957 гг., что такого критерия нет, и провозгласил альтернативой ему полный культурный плюрализм.

15 Pirjevec D. Slovenstvo, jugoslavanstvo in socializem // Naša sodobnost. – 1961. – №12. – S.1118.

16 Pirjevec D. Slovenstvo, jugoslavanstvo in socializem. – S.1119, 1120.

17 Pirjevec D. Slovenstvo, jugoslavanstvo in socializem. – S.1124-1125.

18 Pirjevec D. Slovenstvo, jugoslavanstvo in socializem. – S.1120.

19 Pirjevec D. Slovenstvo, jugoslavanstvo in socializem. – S.1126.

В культуре Югославии не должно быть ничего общегославского, и все культурное развитие должно идти через национальные культуры. Как югославский социализм является выражением универсальных человеческих критериев, так должно обстоять дело и с культурными явлениями в стране. По сути он подменял югославизм универсализмом. «Думаю, что между национальным и общим, общечеловеческим нет необходимости ставить еще один ряд, нет необходимости ставить еще одно место, нет необходимости ставить еще одно особое югославское место»²⁰. Итак, Пирьевец абсолютизировал нацию с ее культурой и не оставлял никакого культурного пространства для югославизма. Культурная интеграция в пределах Югославии утрачивала всякое содержание и смысл.

Отвечая Пирьевцу в статье «Нация, интеграция, социализм» Чосич избрал более спокойный тон, чем прежде, и частично пересмотрел свои взгляды. Так он признал, что необходимо бороться на два фронта и одинаково относиться к опасностям национализма и бюрократического централизма, и что в Югославии бывает ущемление национальных культур. В югославизме он выявил национальное содержание, которое первоначально отрицал. Эта новая трактовка была непоследовательна: с одной стороны югославизм – это способ удовлетворения национальных потребностей народов Югославии, а с другой стороны опирается на их этническое родство²¹. Наконец, Чосич обосновал отмирание республик, опираясь на идеи Карделя и обратив внимание, что республиканские границы в Югославии почти нигде не совпадают с национальными, но подобно Пирьевцу признал, что нации трогать не надо: противостояние им антиисторично и антисоциалистично. Получалось, что исчезновение республик они переживут²².

Зато взгляд Пирьевца на природу нации Чосич подверг беспощадной критике, показал, что нация – исторически преходящее явление и что она не является существенным конституирующим элементом человеческой личности, что его концепция в сущности немарксистская, односторонне трактует и обедняет природу человека, ведет к отрицанию борьбы за социализм, а также может служить идейным знаменем в борьбе за материальные ресурсы между республиками²³. Чосич напомнил, что в национальном сознании есть классовое содержание и в обоснование своих оценок сослался на Маркса, Ленина и Карделя.

Пирьевец, по впечатлению Чосича, пытается лишь служить своей нации и национальной культуре, «эмоционально охвачен комплексом нации» и поэтому боится, что даже социалистическая интеграция ставит под угрозу национальную индивидуальность²⁴, для него интеграция наций – далекое неопределенное будущее, и справедливость этого наблюдения сам Пирьевец подтвердил в своей ответной статье²⁵. Однако в Югославии эти интеграционные процессы уже идут, они объективно обусловлены: «Если мы живем в государственном сообществе с общей экономикой, единой общественно-политической системой, единой общественно-исторической программой, в общегославской практике осуществления социалистических

20 Pirjevec D. Slovenstvo, jugoslanstvo in socializem. – S.1128.

21 Ćosić D. Nacija, integracija, socijalizam // Delo. – 1962. – №2. – S.140-142, 162-164.

22 Ćosić D. Nacija, integracija, socijalizam. – S.153, 156.

23 Ćosić D. Nacija, integracija, socijalizam. – S.143-151.

24 Ćosić D. Nacija, integracija, socijalizam. – S.153-154, 156.

25 Pirjevec D. Odgovor Dobrici Ćosiću // Delo. – 1962. – №4. – S.534-535. (в заголовке статьи написано Odgovori – но это опечатка).

общественных отношений, почему бы эта историческая материально-общественная реальность считалась утопией? Зачем нужно опять «соглашаться» и решать, когда мы путем революции решили и согласились на жизнь в социалистическом сообществе Югославии, которое во всем, что создается и будет создаваться, является процессом социалистической интеграции...»²⁶. Затем Чосич процитировал Маркса, Ленина, Карделя и программу СКЮ, чтобы показать, насколько Пирьевец отступает от их понимания интеграции, предложил ему согласиться с программой партии и предупредил: «Сопrotивление югославской интеграции... это сопротивление социализму...»²⁷.

Чосич не привел теоретических аргументов, позволяющих обосновать потребность в среднем звене интеграции между нацией и общечеловеческим уровнем и тем самым отстоять необходимость Югославии. Пожалуй, единственный веский аргумент гласил, что в Европе капитализм, а в Югославии социализм, потому процессы интеграции в Югославии и остальном мире имеют объективную социальную границу. Поэтому сперва нужно более плотно интегрироваться внутри Югославии, а потом со всем миром²⁸.

Судьбу югославского критерия в культуре Чосич обошел полным молчанием. Видимо, ему нечего было возразить Пирьевцу, не подставив себя под удар за пересмотр общепризнанного вывода. Между тем, без выделения такого критерия теряли смысл все разговоры о культурной интеграции: югославизм в культуре становился неуловимой сущностью.

Пирьевец предпочел ответить Чосичу не по существу. Почти весь свой ответ он посвятил анализу его полемических приемов, ловко разобрал непоследовательность в формулировках оппонента и спрятался за свои собственные малозаметные для читателя оговорки. По мнению Пирьевца Чосич сконструировал из его слов собственную фантазию и громит ее вместо реальных взглядов оппонента.

Значительного развития взгляды Пирьевца в этом ответе не получили. Он приветствовал согласие Чосича, что централизм – враг равный югославизму, подтвердил, что не считает возможным выделить югославскую интеграцию из общемировой, подтвердил, что хотя процесс интеграции уже идет, его итог – дело далекого будущего²⁹. Но появились и новые мотивы. Пирьевец трижды чисто ритуально продекларировал свою приверженность югославизму, не приведя в ее пользу никаких обоснований³⁰. Наконец он казуистически попытался доказать, что выступает против абсолютизации нации. Это были чисто формальные уступки.

Из новых оценок, на наш взгляд, представляют интерес лишь два замечания. Во-первых, Пирьевец предельно ясно обозначил суть идущей дискуссии: каковы формы сосуществования народов Югославии. Во-вторых, он четко уловил источник разногласий: «Думаю, я недалек от истины, если утверждаю, что Чосич третирует нацию... прежде всего с позиции интеграции, следовательно прежде всего с позиции преодоления нацией самой себя». «Чосича занимает нация особенно как явление, которое в интересах интеграции должно преодолеть само себя»³¹. Свое противополо-

26 Ćosić D. Nacija, integracija, socijalizam. – S.157.

27 Ćosić D. Nacija, integracija, socijalizam. – S.165.

28 Ćosić D. Nacija, integracija, socijalizam. – S.160-161.

29 Pirjevec D. Odgovor Dobrici Ćosiću. – S.526, 533, 534-535.

30 Pirjevec D. Odgovor Dobrici Ćosiću. – S.527, 535, 549.

31 Pirjevec D. Odgovor Dobrici Ćosiću. – S.547.

ложное отношение к нации он предпочел лишний раз не формулировать. В ответе Чосичу Пирьевец заявил, что их рассудит история, а в конце явно высказал желание отказаться от полемики и в этом наконец нашел полное понимание оппонента. Любопытно, что Пирьевец ничего не возразил Чосичу на план отмирания республик, хотя полемика началась именно с их защиты. Поскольку Чосич отделил этот вопрос от судьбы наций, Пирьевцу этого оказалось достаточно для успокоения. Так что Чосич был всецело прав, что его оппонент «охвачен комплексом нации».

Чосич ответил коротким обращением «К читателям». По существу полемики он заявил: «...Пирьевец ни одним теоретическим фактором не опроверг обоснованность моих замечаний о его концепции нации, нации в социалистической трансформации общества, отношения между нацией и человеческой личностью, отношения между человеческим творчеством и его национальной принадлежностью. Наоборот, главные замечания он обошел молчанием... Кроме совсем излишних для нашей дискуссии неуместных гражданских деклараций за Югославию, Душан Пирьевец ни одним новым идеологическим фактом не нейтрализовал оправданность моих замечаний об односторонности и однонаправленности его представлений о межнациональных отношениях и характере и функциях всестороннего, всеобщего общественного и культурного сотрудничества между югославскими нациями и национальностями как материализации и осуществления идеи братства и единства»³². Затем Чосич констатировал различное понимание социалистической интеграции и оставил оценку полемики на суд читателей.

Так впервые после 1945 г. писатели в федеративной Югославии публично обсудили вопрос о развитии интеграционных процессов в югославской культуре и общественном сознании, их пределах и желательных результатах. Хотя в ходе полемики взгляды Чосича и Пирьевца немного сблизились, по большинству принципиальных вопросов никакой общей позиции они не нашли. Poleмика выявила глубокие разногласия, но весь их масштаб невозможно оценить, если не учесть, что за писателями стояли политики. Оба автора излагали свои тогдашние убеждения, но при этом выступали глашатаями определенных политических сил. В отношении Чосича этот факт не вызывает сомнений ни у словенских, ни у сербских историков. Различные свидетельства и даже косвенные умолчания писателя позволяют утверждать, что к полемике против Пирьевца его подтолкнул сам Йосип Броз-Тито³³. Правда, в 1961 г., открывая полемику, Чосич заявил, что вступить в спор его побудил рост национализма в Югославии, а также личные мотивы: превратное понимание его взглядов со стороны Пирьевца и редакции «Нашей содобности». Но в таком случае остается непонятным, почему он тянул полгода.

А в отношении Пирьевца почему-то до сих пор бытуют различные версии, хотя полную ясность в вопрос внес словенский историк Алеш Габрич уже в 1995 г.: Пирьевец сам захотел полемизировать, но сделал это лишь заручившись полной и всесторонней поддержкой словенского политического руководства. Получив осенью 1961 г. ответ Чосича на мартовскую заметку Пирьевца, редактор «Нашей содобности» Драго Шега 3 октября письменно обратился к Б.Крайгеру с вопросом: можно ли развернуть полемику? Крайгер принял его уже на следующий день и лично с ним поговорил. Содержание разговора неизвестно, но его последствия очевидны:

32 Čosić D. Čitaocima // Delo. – 1962. – №5. – S.646.

33 Perović L. Navedeno delo. – S.198; Repe B. Navedeno delo. – S.14.

Пирьевцу дали зеленый свет. Журнал не только напечатал его ответ Чосичу, но и в том же декабрьском номере поместил после их статей очень иронично написанную заметку о поставщиках фильмов без словенских титров из других югославских республик³⁴. 29 ноября на День республики, главный югославский праздник, Пирьевцу дали слово на страницах словенской газеты «Дело». Там, не упоминая Чосича, он тоже развернул критику централизма³⁵. В это же время словенские чиновники Ёжа Вилфан и Бено Зупанчич начали открыто критиковать предложения союзных органов в области науки и культуры, добиваясь культурного обособления республики.

Полемика вызвала обеспокоенность в ЦК СКЮ. 26 декабря в Белграде состоялось совместное заседание комиссии по идеологической работе ЦК СКЮ и председателей республиканских комиссий. Докладчиком был Петар Стамболич - сербский партийный деятель. Он посчитал спор Пирьевца и Чосича нежелательным: полемика проходит в наэлектризованной атмосфере, усиливает публичные дискуссии и поэтому не способствует правильному решению национального вопроса. Словенские позиции в целом не нашли поддержки.

Вслед за этим 19 января 1962 г. состоялось заседание Исполкома ЦК Союза коммунистов Словении по национальным проблемам. Янез Випотник доложил о заседании союзной идеологической комиссии. Самым опасным для национальных отношений он признал централизм в полном соответствии с линией Пирьевца. Его коллеги по Исполкому высказались в том же духе. По их мнению, словенский национализм почти не проявляется, а то, что называют словенским национализмом, это якобы лишь реализация законных национальных требований. При этом Исполком тактически дистанцировался от полемики Чосича и Пирьевца, после того как увидел негативную реакцию на союзном уровне. Как заявил Б.Крайгер, полемика не является важным вопросом и устраивать по ней публичные дискуссии не нужно, в противном случае это легко вызовет проблемы³⁶. В отличие от словенских историков Е.Ю.Гуськова полагает, что Исполком ЦК СКСл не совершал тактический маневр, а выразил свою сущностную позицию. Но оценки современников и фактические действия Исполкома противоречат такой трактовке. В апреле 1962 г. Александр Ранкович оценивал январские решения Исполкома ЦК СКСл как свидетельство молчаливого несогласия с линией союзного ЦК³⁷. Действительно, на практике словенские политики продолжили прежний курс на культурное обособление. Уже 1 февраля в Белграде на заседании союзного комитета по просвещению и культуре словенский представитель при поддержке македонцев добился решения о децентрализации союзного кинематографического фонда.

Тем самым для Словении дискуссия литераторов стала поворотной точкой. Словенская политическая верхушка поддержала настроенную против югославизма националистическую интеллигенцию впервые после 1945 г.³⁸ Причиной этого союза стало обострение борьбы региональных группировок господствующего класса за прибавочную стоимость. Как уже отмечалось, в 1961 г. обострился конфликт меж-

34 Pozabljeni junaki, pozabljena dejanja (Ob obletnici nestrpnežem za klobuk) // Naša sodobnost. - 1961. - №12. - S.1165-1167.

35 Gabrič A. Navedeno delo. - S.346, 348.

36 Югославия в XX веке. - С.704; Gabrič A. Navedeno delo. - S.349-351; Repe B. Navedeno delo. - S.16.

37 Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14 do 18 marta 1962. godine / priredio M.Zečević. - Beograd, 1998. - S.275.

38 Gabrič A. Navedeno delo. - S.353.

ду словенской и союзной партийно-государственной бюрократией по вопросу дальнейшей децентрализации. Словенское политическое руководство требовало ее углубления. На практике это выразилось в беспрецедентном отказе от проекта плана на 1962 г.: словенская сторона была настроена так жестко, что двое депутатов-словенцев в Союзной скупщине открыто голосовали против него, а остальные покинули заседание³⁹. Вступив в решительную борьбу с союзным центром на экономической почве, словенская партийно-государственная бюрократия нуждалась в идеологии, освящающей эту борьбу, и в поддержке народных масс, которую опять-таки невозможно было получить без внятной идеологической позиции, позволяющей влиять на общественное мнение.

В то же время через идеологическое наступление словенское партийное руководство рассчитывало найти себе союзников в борьбе против союзного центра и тем самым расколоть господствующий класс страны. Своей конечной цели сломить центр эта попытка в 1961-1962 гг. не достигла, но кое-какое смущение в ряды югославских политиков внесла. Уже в декабре 1961 г. Вукашин Мичунович констатировал, что различные члены ЦК СКЮ по-разному оценивают уместность публикации в прессе полемики Чосича и Пирьевца⁴⁰. В марте 1962 г. Лазарь Колишевский подтвердил, что в отношении Пирьевца и его взглядов в партийном руководстве нет единодушной твердой позиции⁴¹.

Исчерпывающих данных по размежеванию, которое с подачи словенского руководства спровоцировал Пирьевец, историки пока не собрали. Имеющиеся сведения позволяют говорить, что против Пирьевца были два серба - Ранкович и Ёван Веселинов. Ранкович входил в ближайшее окружение Тито, а Веселинов возглавлял ЦК Союза коммунистов Сербии. К ним также был близок Слободан Пенезич-Крцун, председатель Исполнительного веча Сербии. С другой стороны, среди высших партийных руководителей взгляды Пирьевца поддержал словенец Кардель. Кроме того, в Исполкоме ЦК СКСл полагали, что его позицию поддерживают в Хорватии⁴². Таким образом, словенский литератор дал толчок развитию публичных дискуссий по национальному вопросу и обнаружил отсутствие единства в партийных рядах по отношению к национализму. Однако политические руководители Югославии, озабоченные ростом разногласий, обычно увязывали их в то время не с различными взглядами на культурные процессы, а с отношением к экономическим проблемам и политическому действию.

Высшее партийное руководство в итоге так и не приняло чью-либо сторону в полемике. Высказанное уже в декабре 1961 г. мнение о нежелательности публичного спора получило подкрепление в середине марта 1962 г. на расширенном заседании Исполкома ЦК СКЮ. Решающую роль сыграла позиция Тито. В ходе заседания он несколько раз обращался к межнациональным отношениям. Он отметил, что в первые послевоенные годы люди в Югославии хорошо понимали, какое место в стране занимают нации и республики, понимали их связь с единым югославским сообществом. Потому сразу после войны единство было самым прочным. Позицию

39 Početak kraja SFRJ. – S.81, 84, 97, 108, 236; Štih P., Simoniti V., Vodopivec P. Navedeno delo. – S.453.

40 Gabrič A. Navedeno delo. – S.350.

41 Početak kraja SFRJ. – S.226.

42 Ђосић Д. Наведено дело. – С.215, 220-221, 223; Početak kraja SFRJ. – S.32, 108, 125; Repe B. Navedeno delo. – S.14, 15.

Пирьевца и последствия дискуссии он оценил негативно: после нее в стране начались публичные дискуссии националистического толка. Ранкович при этом выразил убеждение, что подобные вещи будут происходить и впредь. А позицию Чосича Тито подверг критике, не называя имени писателя. По его словам в партии развились центробежные процессы потому, что ЦК СКЮ начинают воспринимать как силу, которая защищает политику ликвидации национальных интересов и поддерживает некий югославизм, отрицающий национальные завоевания отдельных республик. В итоговой речи Тито сформулировал принцип борьбы на два фронта. Он сказал от имени всего руководства, что будем защищать национальные интересы, но не позволим, чтобы национальный вопрос превратился в дезинтеграцию Югославии⁴³.

Стремление приглушить подобные дискуссии стало руководством к действию. Судя по свидетельствам Чосича и некоторым заявлениям Ранковича, который курировал спецслужбы, к марту 1962 г. Пирьевец оказался под негласным контролем органов: разговоры на его квартире прослушивались, или же спецслужбы обзавелись своим агентом в его круге общения⁴⁴. А Чосичу в июне 1962 г. видные сербские руководители тактично посоветовали отказаться от публичной активности⁴⁵. Взаимное желание двух литераторов свернуть полемику, которое они обнаружили в апреле-мае, тоже может быть результатом политического давления. Однако усиление контроля за интеллигенцией не снимало проблемы, руководителям Югославии требовалось так или иначе определиться с отношением к югославизму. Тито предпочел сделать это самостоятельно, без подсказок снизу. В нескольких публичных выступлениях он прошелся по вопросам, поднятым в дискуссии.

6 мая 1962 г. в г. Сплите Тито выступил одновременно за сохранение югославского единства на социалистической основе и «национальное право отдельных республик возвращать свои традиции»⁴⁶. 29 декабря 1962 г. в г. Железнице Тито словно вспомнил о годичной давности полемике и заявил, что югославскую интеграцию нужно предпочесть мировой. При этом единство экономики государства не задевает прав национальностей, а противоположные представления ошибочны и «не исходят из рядов рабочего класса, а их подают различные интеллигенты. Мы должны обращать на это внимание и не можем позволить, чтобы такие представления распространились». Это был явный выпад против линии Пирьевца, но Тито тут же смягчил его оговоркой, что в культурное развитие республик никто вмешиваться не будет⁴⁷. Но даже в таком виде его выступление вызвало негативную реакцию у интеллигенции⁴⁸.

23 января 1963 г. Тито произнес речь на съезде Народной молодежи Югославии. Она также была компромиссной и даже непоследовательной. Так Тито высказался за выработку общей социалистической культуры Югославии, словно одобряя Чосича, и тут же заявил, что югославизм нужно понимать в чисто гражданском духе – как гражданство Югославии. Это уже смахивало на поддержку словенской позиции. Тито высказался за экономическую интеграцию, указав, что она никак не задевает интересы отдельных национальностей. При этом неправы те, кто думает, «что

43 Početak kraja SFRJ. – S.32, 108, 254, 258.

44 Početak kraja SFRJ. – S.108; Repe B. Navedeno delo. – S.14-15.

45 Ћосић Д. Наведено дело. – С.223.

46 Početak kraja SFRJ. – S.294.

47 Борба. – 1962. – 30 децембар.

48 Repe B. Navedeno delo. – S.26.

интеграция должна ликвидировать национальности и имеет целью создание новой единой нации». Это был удар по людям, радикализм которых превосходил Чосича. И тут же Тито заявил: «Бессмысленны также и представления тех, кто считает, что всякая нация, всякая республика в социалистическом сообществе должна иметь все атрибуты государства»⁴⁹. Это был удар по людям, радикализм которых превосходил Пирьевца. Продолжая борьбу на два фронта Тито подверг критике сербский и словенский гегемонизм. Последнее было новацией – раньше словенцев критиковали только за национализм и шовинизм.

В целом Тито старался закрепить прежний курс, обобщенный в партийной программе. Но теперь он приобрел внутренне непоследовательный характер. Собственно этот результат логически вытекал из разногласий высших партийных руководителей Югославии: раз они не смогли занять единую позицию во время спора Пирьевца и Чосича, любое обобщение и согласование их взглядов выливалось в непоследовательный компромисс. Тито мог думать, что дав публичные установки, он поставил точку в споре о югославизме, но история быстро показала, что это была лишь точка с запятой.

Еще одним последствием дискуссии литераторов стала эволюция общественно-политических взглядов самого Чосича. В ходе полемики он внимательно изучил книгу Карделя «Развитие словенского национального вопроса» и активно к ней апеллировал, но уже тогда понял, что не согласен с некоторыми из ее концепций, а 1 апреля 1962 г. в разговоре с самим автором книги обнаружил, что тот солидарен с основными выводами Пирьевца: интеграция – далекое будущее, югославская интеграция не может быть выделена из мировой, югославского критерия в культуре не существует, а югославизм и Югославия приемлемы для словенцев лишь как чисто политическая концепция. Из этого разговора Чосич сделал вывод, что словенцы, и Кардель персонально, эгоистически используют сербов для решения своих национальных задач при помощи собственной концепции Югославии. Отсюда Чосич прямо пришел к задаче пересмотреть свои взгляды на Югославию и ее роль для сербов: «Опять, значит, мое поколение иллюзорно, некритически и незрело, совсем нереалистично ангажировало себя за Югославию. ...Сербский народ имеет право приобрести понимание своего действительного положения, понимание Югославии, понимание своей исторической перспективы»⁵⁰.

В опубликованной за месяц до этого поворота «Нации, интеграции, социализме» Чосич сделал характерное признание, которое и предопределило у него способ переосмысления югославизма: «О социализме своей нации и своей национальной культуре я не могу размышлять вне югославского концепта»⁵¹. С учетом этого замечания выходило: подобно тому, как словенцы используют югославизм для отстаивания своих национальных интересов, сербы тоже должны так поступать. В ходе полемики с Пирьевцем Чосич неоднократно громил особую разновидность югославизма, которая в сущности является формой сербского национализма⁵². Но в итоге он к ней и пришел. Впрочем, как честный человек, он уже в первой статье «О современном несовременном национализме» открыто предупредил: «...Я не

49 Борба. – 1963. – 24 јануар.

50 Ћосић Д. Наведено дело. – С.222.

51 Ћосић Д. Nacija, integracija, socijalizam. – S.139.

52 Ћосић Д. O sodobnem nesodobnem nacionalizmu. – S.1110; Ћосић Д. Čitaocima. – S.646.

присягаю, что у меня есть иммунитет перед националистическими бактериями. Эта чума опустошала нашу историю и наши жизни. Воздух еще зачумлен, ветры приносят эти бактерии со всех сторон света, мы их вдыхаем, их вирус в нас. Партийные книжки и памятные партизанские значки, как мы видели, нам не гарантируют стопроцентного иммунитета»⁵³.

Соединение югославизма с сербской национальной программой оказалось у Чосича довольно непоследовательным и невнятным⁵⁴, тем не менее, личная траектория его идейной эволюции – это типичный пример. По такому же пути пошла значительная часть сербской интеллигенции, которая не хотела порвать с формой югославизма и, поменяв содержание, осталась верна ей даже после распада СФРЮ. Когда в начале 1990-х гг. людям такого образа мыслей представилась возможность сохранить обломки Югославии именно как инструмент реализации сербских национальных интересов, в этом деле нашлось место и для Чосича. Он стал первым президентом Союзной республики Югославия.

В 1962 г., полемизируя с Пирьевцем, Чосич написал пророческие слова: «"Абсолютное признание нации во всем ее природном объеме" и в наших югославских общественных условиях, несмотря на то, что Душан Пирьевец этого не желает, может вести к национализму и отказу от идейной и политической борьбы против антиюгославских сил и тенденций»⁵⁵. Именно так и получилось. Как мы теперь хорошо знаем, линия Пирьевца полностью восторжествовала и похоронила югославизм.

Список источников и литературы:

- Ћосић Д. Пишчеви записи, 1951-1968. – Београд-Нови Сад, 2000. – 419 с.
 Pirjevec D. Oprostite, kako ste rekli? // Naša sodobnost. – 1961. – №3. – S.286-288.
 Gabrič A. Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962. – Ljubljana, 1995. – 373 s.
 Perović L. Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji? Polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjevca 1961/1962. godine // Dijalog povjesničara-istoričara. – Knj. 9. – Zagreb, 2005. – S.189-209.
 Repe B. Obračun s „Perspektivami“. – Ljubljana, 1990. – 102 s.
 Štih P., Simoniti V., Vodopivec P. Slovenska zgodovina: družba - politika - kultura. – Ljubljana, 2008. – 574 s.
 Югославия в XX веке: Очерки политической истории. – М., 2011. – 888 с.
 Ćosić D. O sodobnem nesodobnem nacionalizmu // Naša sodobnost. – 1961. – №12. – S. 1099-1115.
 Režek M. „Jugoslovanstvo“ in mednacionalni odnosi v Jugoslaviji v petdesetih letih 20. stoletja // Prispevki za novejšo zgodovino. – 2005. – №2. – S.133-145.
 Pirjevec D. Slovenstvo, jugoslovanstvo in socializem // Naša sodobnost. – 1961. – №12. – S.1116-1129.
 Ćosić D. Nacija, integracija, socijalizam // Delo. – 1962. – №2. – S. 137-166.
 Pirjevec D. Odgovor Dobrici Ćosiću // Delo. – 1962. – №4. – S. 526-551.

53 Ćosić D. O sodobnem nesodobnem nacionalizmu. – S.1102.

54 Milosavljević O. Jedno (ne)razumevanje Jugoslavije: Ranković na prekretnici // Dijalog povjesničara-istoričara. – Knj. 9. – Zagreb, 2005. – S.417-431.

55 Ćosić D. Nacija, integracija, socijalizam. – S.150.

Ćosić D. Čitaocima // Delo. – 1962. – №5. – S. 645-648.

Pozabljeni junaki, pozabljena dejanja (Ob obletnici nestrpnem za klobuk) // Naša sodobnost. – 1961. - №12. – S.1165-1167.

Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14 do 18 marta 1962. godine / priredio M.Zečević. – Beograd, 1998. – 311 s.

Борба. – 1962. – 30 децембар.

Борба. – 1963. – 24 јануар.

Milosavljević O. Jedno (ne)razumevanje Jugoslavije: Ranković na prekretnici // Dijalog povjesničara-istoričara. – Knj. 9. – Zagreb, 2005. – S.417-431.

Шахин Юрий Владимирович

РЕФЛЕКСИЈА СОЦИОКУЛТУРНИХ ПРОЦЕСА НА БАЛКАНУ: ПОЛЕМИКА Д. ЋОСИЋА И Д. ПИРЈЕВЦА О ПРАВЦИМА НАЦИОНАЛНОГ РАЗВОЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Резиме

Почетком 1960-их. У Југославији се догодила прва јавна дебата о природи интеграционих процеса и југословенства. Учесници су били српски писац Д. Јосић и словеначки писац Д. Пирјевец. Наступали су као гласноговорници различитих политичких позиција - савезне и словеначке. Пирјевец је апсолутизовао нацију, тврдећи да је национална интеграција далека будућност, југословенска интеграција се не може разликовати од света, југословенски критеријум у култури не постоји, а југословенство и Југославија су прихватљиви само као чисто политички концепт. Ћосић је инсистирао на супротним ставовима, уверен да централизам није претња појединачним нацијама нацијама. Јавни спор изазвао је конфузију у савезном руководству и озбиљно пољуљао његово јединство. Руководство земље је прекинуло ову расправу, а Тито је покушао да формулише компромисни концепт југословенства усмерен и против Ћосића и против Пирјевца. У овом концепту, признавање југословенских културних интеграција претпостављало је чисто политичку природу југословенства и очување појединих југословенских нација. Реагујући на нове ставове комунистичког руководства, Ћосић је почео све више да се окреће српском национализму.

Кључне речи: Југославија, Србија, Словенија, Ћосић, Пирјевец, национални процеси, културна интеграција, полемика

ПОСЛЕДИЦЕ КРИТИЧКИХ СТАВОВА МИЛОВАНА ЂИЛАСА НА СОЦИЈАЛНИ АСПЕКТ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ДРУШТВА ПОЧЕТКОМ 50-ИХ ГОДИНА

Апстракт: Формиран по совјетском моделу, југословенски социјалистички систем је у првим послератним годинама показивао све карактеристике једног ригидног идеолошког система, што се одражавало и на социјални карактер југословенског друштва. После југословенско-совјетског сукоба (1948) отпочело се и са оштром критиком совјетског система, а на посредан начин и карактеристика које су обележавале и југословенску животну свакодневицу. Такви ставови су у извесној мери утицали и на промене физиономије југословенског друштва, односно одређених облика друштвеног живота грађана. Једна од главних личности у покретању и вођењу те критике био је Милован Ђилас. Тема овога рада је покушај одговора на питање у којој мери су Ђиласови критички ставови, с обзиром на његов утицај и положај у власти, имали последице на одређене социјалне аспекте југословенског друштва. Хронолошки оквир теме односи се на почетак 50-их година 20. века.

Кључне речи: социјални аспекти, југословенско друштво, последице, социјализам, Милован Ђилас.

Друштвени живот одувек је био огледало политичког живота једне земље и једног народа. Та међузависност социјалног аспекта људског битисања и политике формирала је кроз историју не само поједина друштва, већ ударала темеље и читавим цивилизацијама. У историји има доста примера да су поједини политички системи својим идеолошким мерилима, наметнутим или добровољно прихваћеним од људи, давали основни печат социјалним аспектима друштва. У 20. веку, то су поред осталих били и социјалистички системи, међу којима је посебно место заузимао југословенски систем.

Југословенски социјалистички систем је у првим послератним годинама показивао све карактеристике једног ригидног система, изграђиваног по узору на совјетски систем,² што се свакако одражавало и на социјални карактер тадашњег југословенског и српског друштва. После југословенско-совјетског сукоба, отпочело се и са оштром критиком совјетског система, а на посредан начин и карактеристика које су обележавале и југословенску животну свакодневицу. Такви ставови су у извесној мери утицали и на промене физиономије југословенског друштва, односно одређених

1 samiletic82@gmail.com

2 О Совјетском Савезу, његовом систему и политици опширније видети: Ђ. Боба, *Повијест Со-вјетског Савеза*, I-II, Опатија 1985; М. Гелер, А. Некрич, *Утопија на власти. Историја Совјетског савеза*, Подгорица 2000.

облика друштвеног живота грађана. Једна од главних личности у покретању и вођењу те критике био је, у то време "човек бр. 4" у хијерархији југословенске власти, Милован Ђилас. Тема овога рада је покушај сажетог представљања резултата истраживања у којој мери су Ђиласови критички ставови, с обзиром на његов тадашњи положај у власти и сразмерно томе и објективни утицај, имали последице на одређене социјалне аспекте, тј. социјални карактер југословенског и српског друштва. Хронолошки оквир теме односи се на почетак 50-их година 20. века, односно на период првих покушаја реформи система у складу са новопрокламованим вредностима, тј. у складу са демократизацијом и либерализацијом друштва.

Ако пођемо од чињенице да је југословенско социјалистичко друштво, као и сва тадашња социјалистичка друштва (пре свих совјетско које је служило као модел и узор новом југословенском), било "дириговано" друштво, односно плански обликовано од стране владајућих структура и у складу са комунистичком идеологијом, онда можемо рећи да су најутицајнији руководећи појединци, представљали важан фактор утицаја. Њихове идеје једноставно су примењиване по директиви, као обавезне смернице у раду нижих партијских инстанци, а преко њих и разних управних структура чије су активности диктирале, између осталог, и изградњу и обликовање социјалног карактера друштва. "Политички монопол власти Партије са економским монополом државе, са екстремно централизованим инструментима планирања, манифестовао је пренаглашену политичку агитацију, свемоћ политичке воље и свести, идеализацију физичког рада и све јачу улогу извршно-политичких тела у смислу обухватања и контроле привреде, просвете и културе, социјалне политике и народног здравља", пише професор Бранко Петрановић³. Од посебне важности били су они појединци задужени за духовно "обликовање и надградњу" (како се тада говорило), односно за пропаганду, која је пак директно утицала на начин живљења и понашања људи, на њихов менталитет и схватање живота и рада, морала и правде, законитости и слободе и односа према другим члановима друштва. Стога сматрамо да је пропаганда у таквим системима представљала изузетно важан чинилац и социјалне политике и развитка и изградње социјалног карактера друштва⁴.

Управо је Милован Ђилас, у периоду док је био на власти, био свемоћни шеф пропаганде, идејни тумач и идеолошки скретничар југословенског друштва. Његови говори, чланци, текстови, анализе, тумачења, ставови, размишљања, предлози, или пак наредбе, важиле су дуго за неприкосновене и за сигуран знак и потврду воље самога политичког врха. Зато су беспоговорно прорађиване, усвајане и након

3 Бранко Петрановић, Југославија на размеђу (1945-1950), Подгорица, Црногорска академија наука и умјетности, 1998, стр. 422. (даље: Б. Петрановић, Југославија на размеђу).

4 О марксизму, марксистичкој идеологији, као и о југословенској верзији социјализма, видети више: P. Vranicki, *Historija marksizma*, I-II, Zagreb 1987; L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, I-III, Beograd 1980-1983-1985; Z. Golubović, *Staljinizam i socijalizam*, Beograd 1982; Д. Лековић, *Узроци пропасти и историјске перспективе социјализма*, Београд 1995; D. Bilandžić, *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1978; D. Russinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, London 1977; R. Darendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford, California 1959; O. Gruenwald, *The Third Revolution. Intellectual and Spiritual Ferment in Yugoslavia*, Claremont 1996; O. Gruenwald, *The Yugoslav Search for Man. Humanism in Contemporary Marxist Yugoslavia*, South Hadley 1983; A. R. Johnson, *The Transformation of Communist Ideology. The Yugoslav Case 1945-1953*, Cambridge 1972; G. W. Hoffman, F. W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, New York 1962; A. Carter, *Democratic Reform in Yugoslavia. The Changing Role of the Party*, London 1982; *Contemporary Yugoslavia. Twenty Years of Socialist Experiment*, edited by W. S. Vucinich, Los Angeles 1969; S. Zukin, *Beyond Marx and Tito. Theory and Practice in Yugoslav Socialism*, Cambridge 1975; и др.

тога једноставно у пракси примењиване. При том је важно истаћи да је Милован Ђилас био један од оних људи изнад којих, осим самог Тита, није било у партијској и државној хијерархији надређенијих и оних појединаца који би му евентуално суштински исправљали или прерађивали ставове, идеје и мишљења. Зато његови ставови, а посебно критике, представљају оригинална и изворна начела и правила која су, усвајана и примењивана, непосредно утицала на свакидашњи живот грађана. Ђиласове ставове, према томе, узимамо као важан и незаобилазан показатељ (на неки начин чак и симбол) општег тренда нове политике, прихваћеног од делова нижих партијских инстанци, а преко њих и од доброг дела друштва. Тим путем вршена је, дакле, како смо већ нагласили, својеврсна трансмисија идеја које су се пресликавале примарно на промену менталног профила грађана, што је пак неминовно производило и одређене промене у социјалној сфери.

Карактер социјалистичких друштава, па и послератног југословенског, оличава специфичан однос према квалитету живота грађана, усмераван према параметрима и поставкама идеологије у коју се веровало и у име које се деловало, а то је комунизам, тј. марксизам-лењинизам. Југословенски социјалистички режим, под којим је грађено и контролисано друштво, по својој природи је био стаљинистички и тоталитаран. Сви аспекти материјалне "базе", односно државне (касније и друштвене) својине, сматрани су, у складу са тадашњом "народно-демократском" и идеолошком фразеологијом "општенородним добрима"⁵, док је врло ограничена приватна својина, преко начина живота и функционисања грађана, такође на неки начин била у служби општих интереса. У тадашњој пропаганди, револуционарни процеси су тумечени као стварање "новог живота", а напори становништва приказивани су као рад за сопствено добро. Милован Ђилас је у то време поручивао да "ми постижемо и постизаћемо брзе успехе у стварању новог живота због тога што се та обнова и изградња врше на сасвим новој, сасвим друкчијој основи, него што су се код нас такве ствари радиле раније или што се раде у неким другим земљама. Код нас се обнавља народна имовина, обнова се изводи у корист народа и за народ, код нас се подиже ново у корист народа и за народ. То народ види и то му даје полет, то отвара неисцрпно врело народне снаге.

Све што праве наши људи – праве за себе, за свој народ, за своје потомство"⁶. Према речима Бранка Петрановића: "У Југославији је рано створен државни сектор, уставно назван општенородном имовином, која је била материјална основица нове власти, доприносила усмеравању политике провредне и политичке консолидације у периоду обнове; државни сектор је стварао претпоставке за продубљивање социјално-економских процеса револуције... Иако КПЈ није јавно износила своју концепцију 1945. она је у суштини почивала на подржављењу средстава за производњу као законитости социјалистичке револуције"⁷.

У таквом једном систему, држава која је свемоћна, како поједини аутори примећују, практично очекује, ако не и захтева, од свога народа да се лишава материјалних удобности, у име очекиване опште "светле будућности"⁸. У складу са

5 Marija Obradović, "Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-1952, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 1995, str. 54.

6 М. Ђилас, Чланци 1941-1946, Београд, Култура, 1947, стр. 340. (даље: М. Ђилас, Чланци 1941-1946).

7 Б. Петрановић, Југославија на размеђу, стр. 409.

8 Предраг Ј. Марковић, Београд измеђи Истока и Запада 1948-1965, Београд, Службени лист СРЈ, 1996, стр. 283. (даље: П. Ј. Марковић, н. д.).

марксистичко-лењинистичком идеологијом југословенских комуниста, поменута "светла будућност" била је "научно" и "закономерно" загарантована, а требало је да буде успостављена после почетне фазе социјализма, у будућем "бескласном" комунистичком друштву⁹. Стандард становништва, самим тим, није представљао посебан приоритет у политици руководства таквих држава и друштвених система. Њему су били претпостављени други сектори друштва, као приоритети који су гарантовали будући развој а самим тим и "благодање"¹⁰. Штавише, стандард је био на најнижој лествици приоритета партијских одлука и планова, како нам убедљиво за југословенско руководство сведоче документи из првих послератних година.

У случају Југославије, посебно Србије, чак је постојала и извесна традиција егалитаристичког односа према стварности, односно како се то понекад иронично наглашава филозофија живљења у одржавању једнакости у општем сиромаштву, што је свакако погодноло политици југословенског руководства и давало јој веће могућности у оправдавању своје политике¹¹. То је вешто комбиновано са логиком и ставом комуниста по којем је њихова политика окренута најсиромашнијим и најугроженијим слојевима становништва, која се брине о радничкој класи и која, практично, њихов начин и услове живота правично распростире на све слојеве друштва, које формално и по идеолошком кључу намерава да у будућности потпуно укине. Тако је, на пример, Тито образлагао да се терет изградње земље равномерно расподељује на све слојеве становништва. Опште благодање, наравно, није одбацивано, али је пројектовано, тј. обећавано за будућност, за коју се требало у садашњем времену жртвовати. Дакле, пропагирао се својеврсни материјални аскетизам, као морални вид живљења и понашања зарад општег добра у будућности.

9 Како бисмо сликовито дочарали сензибилитет тадашњих руководилаца и речник који су користили у убеђивању "маса" у "светлију будућност", цитираћемо делове једног текста тадашњег водећег партијског идеолога Милована Ђиласа о Стаљину, у којима се најпластичније осликава не само самоувереност и фанатизам, већ у складу с тим и неумереност и нерeалност обећања. Тако Ђилас у чланку "Сусрет са Стаљином" пише следеће: "Одлазећи од Стаљина, живог, обичног, бесмртног, генијалног човјека, осјећали смо да ће једном проћи ово тешко доба, да ће он учинити да прође. Птице ће почети свим људима да пјевају, сунце топлије да их грије, цвијеће да им мирише, дјеца да се безбрижно играју, научници да тону у тиху, неизрециву љепоту библиотека и института, писци да сагоријевају огњем стваралаштва. И у свему томе, у срећи народа, у њиховој љубави међу собом – биће Стаљин, све ће пјевати о њему и радујући се животу и безграничној људској срећи међу људима и у природи – људи ће се радовати њему и њиме. Јер је обични човјек Стаљин бесмртан као што је бесмртан и вјечан људски напредак; јер је он човјечанство, у најсудбоноснијим данима, заједно с Лењином и послије Лејинове смрти истим путем, без колебања и лутања, одвео далеко напријед, ка побједи, ка миру и срећи – вјечном сну оних који раде и пате". (М. Ђилас, Чланци 1941-1946, стр. 192).

10 Историчар Предраг Ј. Марковић пише: "У свим постреволуционарним режимима, па и у Југославији, лишавање данашњих генерација се правдало очекивањем награде у сутрашњици. У дебасти о буџету за 1948. годину, Борис Кидрич, идеолог привредног развоја, каже како се много улаже да би се скоковима ликвидирало жалосно наслеђе прошлости, да би се свестрано учврстиле производне снаге земље, и тиме битно подигао стандард народа. Када би се у том тренутку, тврди Кидрич, форсирала производња робе намењене потрошњи, све би се завршило сиромашењем народних маса уместо њиховим трајним благодањем. 'Ко не схвата ту чињеницу, не схвата ни то да данас треба напрегнути снаге да бисмо сутра живели у благодању', експлицитно формулише Кидрич став који је основа погледа на животни стандард свих постреволуционарних комунистичких режима. И у првом петогодишњем плану, стандард је био последњи на листи циљева која је овако изгледала: савладавање економске и технолошке заосталости; јачање економске и војне моћи земље; јачање и развијање социјалистичког сектора привреде; повећање општег благодања народа". (П. Ј. Марковић, н. д., стр. 284).

11 Исто, стр. 283.

У таквим условима и политичким околностима, социјална политика, односно политика старања о најугроженијима се напросто подразумевала. Разуме се да је општи тренд бриге о угроженима у том смислу и давао више него видљиве резултате, оличене у градњи домова за сирочад, радничких мензи, студентских и школских домова, бригу о инвалидима и жртвама рата и сл., као и политика масовног функционалног описмењавања становништва, подизања домова култура и сл, односно доступности основне културе свима, а не само одређеним слојевима, што је свакако значило озбиљну тенденцију као побољшању услова живота и бригу о људима. Ван сумње је чињеница да радничка класа у том периоду добија примарну социјалну бригу, што се и у пракси и реалном животу осећало. "Радник је у том раздобљу добивао од радничке државе такав статус и такве бенефиције које му капитализам није могао дати. Добивао је сигурност запослења, из редова радника ницали су руководиоци итд., па према томе радници нису били голо средство индустријализације", пише хрватски историчар Душан Биландић. Исти аутор контатује и да је друга страна ствари била "што је то економско, социјално, политичко и идеолошко компензирање радничкој класи вршено по цијену развијања етатистичког власничког монопола, етатистичке структуре друштвене моћи и друштвене хијерархије која може осигурати такво олакшавање и ублажавање положаја радника у периоду индустријализације. А обје стране дјелују у правцу формирања друштвене структуре која тежи да се учврсти и заустави револуцију"¹².

Официјелна пропаганда је пуном паром, под диригентском палицом Милована Ђиласа, у највећој мери, наравно, истицала позитивне примере управо социјалне политике. На свим странама истицало се благостање становништва, посебно "радних слојева", што је по писању индашње штампе требало да је представљало резултат напора власти и "закон развитка наше привреде"¹³. Брига о угроженим слојевима становништва, често је тумачена као привилегија, првенствено радничке класе, о којој њена држава брине. Али све је то у стварности ипак подразумевало једну општу деградацију стандарда и општих услова живота људи у социјализму¹⁴. Посебно је то било уочљиво када је реч о једној новој неправди, о којој се строго ћутало, али која ипак није могла да се сакрије. Наиме, реч је о драстичној и врло убедљивој несразмери, тј. разлици у стандарду између радног народа и њиховог руководећег партијско-државног и бирократског слоја, који је сразмерно са функцијама живео у изобиљу и са привилегијама о којима обичан грађанин није могао ни да сања. Све се то грубо косило са Ђиласовском пропагандом о привилегији радничке класе и повезаности "народне власти" и народа. Наиме, непосредно после рата, Ђилас је ватрено убеђивао грађане "ми постижемо и постизаћемо брзе успјехе у стварању срећнијег живота због

12 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb, Školska knjiga, 1985, str. 147-148.

13 Исто, стр. 284-285.

14 Реалне могућности остварења стандарда нису биле једноставне и потојала је велика разлика између теорије и праксе. Тога су југословенско комунисти били свесни, па је тако Ђилас 1950. објашњавао делегацији британских лабуриста: "Наравно, основна задаћа сваке народне власти јесте да се у економском погледу брине за животни стандард. То је јасна ствар. Међутим, она у практичном животу није тако једноставна као што је теоретски јасна". (Архив Југославије (АЈ), 507/ IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе (КМОВ), Велика Британија, 133/II-1, Састанак чланова Извршног одбора НФ Југославије са делегацијом Лабуристичке странке Велике Британије, одржан 8. и 9. септембра у Београду).

тога што је у нашој земљи остварена веза између наорда и руководства државе, која ријетко кад у историји бива тако непосредна и уска као што је код нас"¹⁵.

Из тог времена кружила је, међутим, и једна од многих сатирична опаски да радничка класа доиста живи привилеговано, али преко својих представника. И уопште, државни сектор упошљавао је у послератном периоду огроман чиновничко-бирокаатски апарат, који је нудио радна места која су се, независно од нивоа у хијерархији власти и управе, по дефиницији сматрана квалитенијим од осталих, па је на тај начин стварана посебна врста "корумпираног" новог социјалистичког грађанина, који је у свему био зависан од државе и њој за узврат дуговао захвалност за свој животни стандард. Бранко Петрановић пише: "Државни апарат је у овом периоду запошљавао огромну чиновничку армију од око 300.000 службеника на свим нивоима. У периоду административног социјализма чиновничка места су сматрана за највреднија. На то је свакако утицала снажна улога државе у свим сферама живота, привлачност 'управљачких послова', материјалне и друге погодности. Трагове старе светси, по којој је власт спојена са привилегијама и моћи, увелико је потврђивао монопол државе у привреди и друштву. Службенички слој се по формалном мерилу (распон плата) није много разликовао од других. Довољно је да поменемо да је тај распон од највиших до најнижих плата износио 3:1, што је готово равно уравниловци са становишта знања, рада, одговорности, жртве. Али незанемарљива је магија власти, субјективне моћи коју власт даје док је појединац ужива, радијус друштвеног утицаја, многобројне привилегије и натурална давања, специјални режим снабдевања (преко посебних магазина, организације одмора и лечења и сл.)"¹⁶.

Након сукоба са СССР-ом југословенска политика је кренула другим правцем, што се одразило и на покретање одређених реформи друштва, усмереним ка извесној демократизацији и либерализацији. Ово време је познато као период четири "Д", што је означавало демократизацију, деетатизацију, дебијурократизацију и децентрализацију пре свега државне управе, али и осталих сфера друштва.

Са овим тенденцијама, неминовно је дошло и до пропламсаја новог духа и менталитета људи. У ваздуху се напросто осећао дах слободе и попуштања стега што је производило и посебан осећај индивидуалних могућности. Милован Ђилас је био једна од најистакнутијих, ако не и најистакнутија перјаница тог новог духа, што ће свакако с обзиром на његов положај допринети општој атмосфери новог "курса". У том погледу најважије ставове, који су глобалније утицали на друштво, Ђилас је формулисао већ крајем 1949. године а били су следећи: Прво, партијско-државну бирократију (сложену и утицајну администрацију) означио је као једну од кључних препрека у даљем развоју друштва. Друго, бирократију је оценио као превазиђену појаву и самим тим штетну за будућу праксу изградње социјалистичког друштва. Овим ставом јасно се определио и за напоре ка њеном постепеном укидању. Треће, први пут је одлучно

15 М. Ђилас, Чланци 1941-1946, стр. 340-341. Умео је Ђилас и да призна поједине недостатке али их је у то време оправдавао тако што је тврдио: "Сви ми знамо да код нижих органа власти често пута много што-шта шкрипи, а понекад и потпуно стоји. То долази или отуд што људи не умеју да раде, или чешће – што се непријатељ народа увукао у власт и држи је у својим рукама. Чврста веза између народа и руководства, која код нас постоји и која чини да вођство послушује глас маса и масе се одазивају на његов позив – то је оно што нам омогућава постизавање свих успјеха, то је она гаранција да ћемо савладати све препреке, учврстити народну власт доље, тамо гдје је слаба учинити је потпуно народном и поправити њене погрешке". (Исто, стр. 341).

16 Б. Петрановић, Југославија на размеђу, стр. 449.

и јасно ставио акценат на афирмацију слободе исказивања и борбе различитих мишљења, али у окворима усвојене званичне партијске "линије" (потенцирање разних облика "идејне борбе", личних "иницијатива", "измјене мишљења", "дискусија" и сл.) и четврто, одлучно и безрезервно стао је иза деидеологизације, департизације и децентрализације (у просвети, науци и култури).

У том смислу, Ђилас је на Трећем пленуму ЦК КПЈ, децембра 1949, говорио о проблему тзв. "административних мера" и да било какав идеолошки монопол представља штетну појаву по развој друштва: "Борба за измјену људске свијести не може се, додуше, планирати у погледу наставних програма, броја и врста школа и кадрова. Али се измјена саме људске свијести не може извршити никаквим административним мјерама, нити 'испланирати' на рокове. То је, у ствари, сталан процес... А уколико социјализам одмиче даље и јача, утолико примјена административних мјера у тим питањима мора бити све слабија. Административне мјере (цензура, забрана сваке врсте итд.) су мјере пролетаријата против реакције и контрареволуције и треба да буду и остану такве само против њих. Али оне не смију бити и мјере против оне борбе мишљења, која се одвија на основи и на линији даљег напретка социјализма, на линији изналажења нових форми живота у социјализму, нових метода за развијање тога живота. Административни апарат не може у социјализму присвојити за себе идеолошки монопол, а да истовремено не наруши принципе социјалистичке демократије, да истовремено не заузда иницијативу маса и спута размах здраве и идејне борбе..."¹⁷.

Посебно су важни Ђиласови доследни антибирокуратски ставови, који су имали потенцијалну снагу да људе ослободе психозе страха и осећаја постојања недодирљивих. Ђилас је нападао привилегије, дипломатске магazine, летовалишта и остале аспекте луксузног живота бирократског управљачког слоја, дајући тиме подстрек за слободније мишљење, па и критику, али и за наду да добар животни стандард није резервисан само за одабране. Међутим, са тим тенденцијама и ставовима Ђилас је изазвао и извесна негативна понашања, као што су попуштање дисциплине и повећање неодговорности и недисциплинованости, што је могло да се одрази и на одређене видове квалитета живота. Децентрализација је, поред позитивних ефеката, оставила и негативне последице, које су се кроз касније деценије одразиле у све већој себичности, одсуства осећаја за заједништво и солидарност, па на крају и до распада земље.

Слобода је за Ђиласа значила и афирмисање духа иницијативе, а у том погледу врло је отворено за оно време износио своје ставове. Тако је у свом познатом реферату о школству одлучно поручивао: "Једно је, свакако, сигурно", говорио је Ђилас, "да ми треба да васпитавамо слободне, социјалистичке људе, људе који смијело и одважно мисле и раде, који су широки и разноврсни у схватањима, а не људе чији ће умови бити потшишани на исти начин... Јер, заиста, ништа није бесмисленије и за социјализам опасније него спутавање иницијативе, примјена готових, бирократских калупа и административних мјера у области људског мишљења". Ове речи су без сумње значиле и одважно одбацавање сваке врсте државног патернализма и заштите, што је у перспективи могло да значи и смањење социјалних давања и сигурности за велики број грађана. Још опасније, то је значило и могућност укидања привилегија и

17 Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952), pr. B. Petranović, R. Končar, R. Radonjić, Beograd, IC Komunist, 1985, str. 288-289.

стварања атмосфере за реалније афирмисање личне одговорности за своје поступке, што је пак водило и у лични ризик. Несумњиво су ови ставови утицали на промену свести и новог стила размишљања, прохтева и како поједини аутори примећују појаве тзв. идеологије стандарда, што је резултирало и у политици руководства на дуже стазе и стављањем питања стандарда грађана на једно од првих места на лествици приоритета. Другим речима, отвара се тешка врата стаљинизма тржишту.

Свакако да се ове мере одражавају и на извесне промене социјалних аспеката друштва, па донекле и на социјалну политику, што је поготову било везано за процес деетатизације у привреди и појаве новог система тзв. самоуправљања, што је бар у теорији значило препуштања одговорности и бриге за живот самим радницима, а у одређеној мери повлачење државе као заштитника, што се наравно никада у потпуности није спровело. Према досадашњим истраживањима, доста тога упућује на то да је управо Милован Ђилас био, ако не идејни творац, а оно сигурно један од идејних покретача система самоуправљања и саме идеје спуштања нивоа одлучивања са виших на ниже инстанце, али и нову прераспodelу одговорности и бриге за свакодневни живот¹⁸. Септембра 1950. Ђилас је делегацији британских лабуриста поручивао: "Шта је по нашем мишљењу суштина демократије? Право одлучивања о вишку рада. Вама је из економије познато шта је вишак рада и вишак производње. У капитализму о томе одлучује индивидуални капиталиста или компаније, монопол труст итд. У руском социјализму о томе одлучују чиновници, бирократија". У југословенском систему, објашњавао је Ђилас, "одлучиваће непосредно произвођач. Тиме ћемо ми створити материјално друштвено економску базу демократије"¹⁹. Ђилас је средином 1953, у време заокрета у унутрашњој политици, изјављивао да ће Партија престати да буде "идеолошки фактор". Насупрот томе, Ђилас је видео неку врсту дедогматизованог социјалистичког друштва, окренутог свакодневном животу и проблемима. "Људи ће се тући око тога где ће добити паре. Људи ће се борити на питању новца за школе, болнице итд. Код нас има јаке борбе, али то није борба за или против социјализма, то су политичка питања, врло конкретна, али не на класној бази. Ствар је у томе да омогућимо слободну борбу мишљења и борбу на конкретна питања и слободне групације на конкретним питањима"²⁰.

18 У том смислу важан извор представља Ђиласово писмо, састављено вероватно почетком 1950. и по свој прилици упућено Титу, у којем су изложени резултати размишљања и међусобних консултација са Кардељом и Кидричем о актуелним теоретским питањима. Ово писмо представља важан документ који показује која су питања "мучила" водеће југословенске партијске теоретичаре у периоду рађања новог система "самуправљања". Пре свега је то било питање улоге државе, а са њом и партије, у тзв. "прелазном периоду" у изградњи социјализма. На основу негирања Стаљиновог "учења" и позивања на изворну марксистичку теорију, тројица поменутих теоретичара дошла су до закључка да, пошто држава у било ком облику представља "остатак класног друштва", партија као руководећи орган државе неупитно мора да доживи своју бирократизацију. По њима, улога партије у "прелазном периоду" би требало да се своди на организацију контроле над државним апаратом и да тиме "омогући изумирање појединих функција државе и прелаз ових функција на масе". Наиме, држава би по изворном марксистичко-лењинистичком учењу, требало да почне да одумири "већ оног дана кад пролетаријат дође на власт" и да "њено одумирање почиње прво њеним привредним функцијама". Стога, за разлику од руског случаја, у југословенском случају "управљање предузећима и читав низ привредних функција могао би одмах да пређе од државе на непосредне произвођаче", тврде југословенски теоретичари. (АЈ, ЦК СКЈ, Идеолошка комисија (ИК), VIII, IV-с-46, Напомене о Стаљиновој ревизији учења о држави и о Партији (1950)).

19 АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Велика Британија, 133/II-1, Састанак чланова Извршног одбора НФ Југославије са делегацијом Лабуристичке странке Велике Британије, одржан 8. и 9. септембра у Београду.

20 АЈ, 507/ IX, ЦК СКЈ, КМОВ, Француска, 30/II-32, Забелешка о разговору Милована Ђиласа са

Према наводима појединих аутора Милована Ђиласа, због наведених ставова, у делу српских интелектуалних кругова чак сматрају и првим весником либерализма²¹, тј. капиталистичких друштвених односа па самим тим и, условно речено, "гробаром" социјалне државе, односно развијене социјалне политике која је једна од темеља и обележја социјалистичких друштава. Наиме, и поред заустављања првих либералних реформи, започети процес је имао своју "логику" и током постојања социјалистичке Југославије и њених перманентних криза, повремено је избијао на површину, пре свега у економској сфери, изискујући реформе, све до колапса самог система крајем 80-их година. Централна власт бивала је све више нагрижена, посебно после Титове смрти, а било је више него јасно да југословенски социјалистички систем може опстати једино "на силу" и уз строгу контролу. Имајући у виду његову делатност, свакако можемо у том смислу да тврдимо да је Милован Ђилас, својим реформистичко-демократским ставовима и тежњама био један од зачетника тог процеса.

Наравно, Партија је у новим условима била за тржиште и стандард, али у строго одређеним оквирима социјализма. Међутим, некадашњи аскетизам, жртвовање, идеологија уравниловке и једнакости у сиромаштву полако је уступала место све већим индивидуалним потребама грађана, жељом за комфором, луксузом и хедонизмом, што је повлачило за собом и стидљиву жељу за стицањем па и благо губљење воље за солидарношћу. У врху партијског руководства је то добро уочено, па је решено да се с том праксом на време, и првом приликом чим услови буду дозволили, прекине. Врло брзо, прилика се и указала. Била је то Стаљинова смрт (март 1953), која је собом повукла и заокрет у спољној политици, што се пак преломило и на унутрашњем терену, у сфери друштвене политике. О томе историчар Предраг Ј. Марковић пише: "Већ на почетку либерализације у сфери економије, појавила се бојазан да ће слободније пословање довести до стварања богаташа. На Другом (Брионском) пленуму 1953. године²², Темпо каже да би требало јаче опорезовати сељацима, јер се баве шпекулацијама и диктирају цене. Кардељ је истакао недопустив пример узимања у закуп и до 500 јутара шећера и сунцокрета... Партија је била за тржиште и за стандард, али у строго одређеним оквирима социјализма"²³.

После Другог пленума ЦК СКЈ, отпочео је проес пада Милована Ђиласа, који ће се званично догодити јануара 1954. на Трећем (ванредном) пленуму, када је Ђилас смењен са свих положаја у партији и држави и уклоњен из јавног живота земље. Добар део оптужби изречених на Трећем пленуму сводио се на тврдње о Ђиласовим либералним ставовима ("анархо-либерализам"), супротних комунистичкој идеологији и социјализму. Драгутин Лековић у свом обимном делу посвећеном Миловану Ђиласу и социјализму, сматра да је Ђилас са идеолошке тачке гледишта био "ревизиониста", односно личност која је у битним поставкама одступила од идеолошких позиција, а у складу с тим у доброј мери и од политичке платформе СКЈ и да су у том погледу и одлуке Пленума биле исправне и тачне. Лековић ове закључке уверљиво и

Жан Русом, 24. јуна 1953. године.

21 Mira Bogdanović, *Konstante konvertitstva. Hod u mjestu – od Đilasa do Đilasa*, Beograd, Centar za liberterske studije, 2013, str. 16-17. i 96.

22 Други пленум ЦК СКЈ, одржан 16-17. јуна 1953. на Брионима, означавао је прекретнису у стопирању демократизације и либерализације друштва започете почетком 50-их година. Ова седница уједно је била и почетак обрачуна са Милованом Ђиласом, који није желео да прихвати нови партијски "курс" и остао веран ранијим ставовима.

23 П. Ј. Марковић, н. д., стр. 293.

аргументује. Наиме, по њему, Ђилас је оправдано третиран као "ревизиониста" и баштиник схватања Едуарда Бернштајна, симбола "ревизионизма" у марксистичко-комунистичком покрету, јер је несвесно и незнајући за Бернштајна дошао до његових ставова. Најпре, по питању лењинистичког типа партије, који је Ђилас потпуно одбацио, што је јавно и признавао. Међутим, у свему другом свој "ревизионизам" је негирао, а оптужбе у том смислу одлучно одбацивао, сматрајући себе комунистом и марксистом. Како Лековић истиче, у том погледу, Ђиласов ревизионизам огледао се у "мењшевизму", односно у ставу који је подразумевао "необавезност партијских састанака и неприхватање практичног партијског ангажовања, што је типичан мењшевизам". Затим, у минимизирању и негирању класне борбе након освајања власти, игнорисању прелазног периода из капитализма у социјализам, ставу о бирократизму као јединој и главној опасности по социјализам, у прецењивању и апсолутизацији демократије на рачун тзв. "револуционарне сврсисходности", што су све, по Лековићу, а гледано из угла револуционарног марксизма и комунизма, којима је Ђилас тврдио да припада, обележја класичног "ревизионизма"²⁴.

Извори:

Архив Југославије, фонд 507 – Савез комуниста Југославије. Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952), пр. В. Petranović, Р. Končar, Р. Radonjić, Beograd, IC Komunist, 1985.

Литература:

- D. Bilandžić, Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije, Beograd 1978.
 Dušan Bilandžić, Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985, Zagreb, Školska knjiga, 1985.
 Mira Bogdanović, Konstante konvertitstva. Hod u mjestu – od Đilasa do Đilasa, Beograd, Centar za liberterske studije, 2013.
 Ђ. Bofa, Povijest Sovjetskog Saveza, I-II, Opatija 1985.
 P. Vranicki, Historija marksizma, I-II, Zagreb 1987.
 М. Гелер, А. Некрич, Утопија на власти. Историја Совјетског савеза, Подгорица 2000.
 Z. Golubović, Staljinizam i socijalizam, Beograd 1982.
 O. Gruenwald, The Third Revolution. Intellectual and Spiritual Ferment in Yugoslavia, Claremont 1996.
 O. Gruenwald, The Yugoslav Search for Man. Humanism in Contemporary Marxist Yugoslavia, South Hadley 1983.
 R. Darendorf, Class and Class Conflict in Industrial Society, Stanford, California 1959.
 М. Ђилас, Чланци 1941-1946, Београд, Култура, 1947.
 S. Zukin, Beyond Marx and Tito. Theory and Practice in Yugoslav Socialism, Cambridge 1975.

24 Dragutin Leković, Milovan Đilas i socijalizam, Podgorica, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2010, str. 402-403.

- A. R. Johnson, *The Transformation of Communist Ideology. The Yugoslav Case 1945-1953*, Cambridge 1972.
- L. Kolakowski, *Glavni tokovi marksizma, I-III*, Beograd 1980-1983-1985.
- Dragutin Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, Podgorica, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2010.
- Д. Лековић, *Узроци пропасти и историјске перспективе социјализма*, Београд 1995.
- Предраг Ј. Марковић, *Београд измеђи Истока и Запада 1948-1965*, Београд, Службени лист СРЈ, 1996.
- Marija Obradović, *"Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 1995.
- Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, Подгорица, Црногорска академија наука и умјетности, 1998.
- D. Russinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, London 1977.
- G. W. Hoffman, F. W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, New York 1962.
- A. Carter, *Democratic Reform in Yugoslavia. The Changing Role of the Party*, London 1982.
- Contemporary Yugoslavia. Twenty Years of Socialist Experiment*, ed. by W. S. Vucinich, Los Angeles 1969.

Aleksandar V. Miletić

THE CONSEQUENCES OF THE CRITICAL OPINIONS OF MILOVAN DJILAS IN THE SOCIAL ASPECT OF YUGOSLAV SOCIETY AT THE 50TH YEARS

Summary

The Yugoslav socialist system was ideological, as well as all socialist systems built on the basis of a revolutionary struggle. In accordance with the dominant ideology of Marxism-Leninism, the main features of this system were: care for the most vulnerable layers ("working class"), the preaching of moral and value austerity (as a socially desirable model of behavior), equality, social justice, solidarity, etc. This, on the other hand, implied a strong centralized system and bureaucratic administration, ideological rigidity and control of all social spheres, as well as the absence of all forms of political pluralism and economic market, which was the key and basis for maintaining the egalitarian aspects of Yugoslav society. After the conflict with the USSR, Yugoslav politics gradually changed its "course". In the formation of the new policy, the views of some key executives played an important role, among which Milovan Đilas particularly emphasized his new attitudes, criticism of bureaucracy and the preaching of freedom of thought. At that time, gradual democratization has coming and reformist tendencies too, which in some social spheres also cause a change in the previous social habits. Limited liberalization leads to a relaxation in some social spheres and the emergence of the first forms of market business, which in turn leads to a tendency to abandon the egalitarian approach to life and weakening social solidarity. These tendencies were stopped after Stalin's death, and the Yugoslav leadership was quitting with Djilas. However, the ideas of reform and liberalization of society were constantly present during the existence

of Yugoslav socialism, until its collapse. Some authors believe that Djilas is one of the first advocates of such ideas, that were directly opposed to the socialist state and all the social aspects of life that state was symbolized.

Key words: social aspects, Yugoslav society, consequences, socialism, Milovan Đilas

ECONOMIC, SOCIAL AND POLITICAL SITUATION IN THE SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA AFTER TITO'S DEATH (ACCORDING TO THE NOTICES OF THE BULGARIAN DIPLOMATS IN BELGRADE)

Abstract: The death of Marshal Tito put in front the high bureaucrats in Belgrade the main question – how to keep the Yugoslav unity, without Josip Broz's authority in times of complex political processes and economic difficulties? The issues, which were in the minds of Tito's heirs, were also in the focus of the Bulgarian diplomacy, because the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) was not only a neighboring country, but also and an important state in the Balkan region. Therefore, the Bulgarian foreign ministry gave to its embassy in the Yugoslav capital a task to observe closely all aspects of the life in the multi-national country. For that reason in the reports of the Bulgarian embassy was described a complete picture of the social-political life in socialist Yugoslavia after the end of Marshal's era.

Key Words: Constitution of 1974, Kosovo, Tito, Yugoslavia.

Tito's Yugoslavia was a unique state. It combined the communist ideology with some practices, characteristic for the capitalistic system. The model of self-management (promoted by Milovan Djilas and developed by Boris Kidric and Edvard Kardelj),² the solid finance support of the West (after the split between Tito and Stalin) and the ability of the Yugoslav citizens to work in Western Europe (and in Australia and the US), raised the standard of living in the federal state and its international prestige. At the same time, the Yugoslav leadership held significant measures, which consolidated Tito's model. The Constitutional law (1953),³ and the Constitution from 1963,⁴ changed the political and economic system of the country and searched for a cure for the two major Yugoslav problems – the economic development and the national contradictions.

After 10-15 years of powerful growth, in the middle of the 60s, the tempo of the Yugoslav economy went down. The economic difficulties and the differences in social development of the Yugoslav regions, were more and more visible. This led to a manifestation of the nationalism, hidden for a long time by the slogan of “Brotherhood and unity”. Events as the Brijuni plenum (1966), the declaration of the status of the Croatian language (1967), the riot in Kosovo (1968), Izetbegovic's Islamic declaration (1969/1970) and the “Maspok”

1 voinbojinov@abv.bg

2 Джилас, М. Общуване с Тито. С., 1991, стр. 35.

3 Djilas, A. The contested country. Harvard University Press, 1991, pp. 178-179.

4 Конституция на Социалистическа федеративна република Югославия. Белград, 1963, стр. 13-81.

movement (1971), showed well that the restlessness already took a place in the SFRY.⁵

The economic issues between the rich Yugoslav north and the poor south, gave the arguments to the republican elites, especially in Zagreb and Ljubljana, for greater economic independence from the center (Belgrade). The constitution, accepted in 1963, did not fulfill its role as a stabilizing factor, despite the significant changes made in it (1967, 1968 and 1971). In such situation Josip Broz decided to provide a new state reform, outlined again by Kardelj (Tito began to prepare it back in 1972).⁶

The Yugoslav main law, approved in 1974, gave the republics (and the autonomic provinces of Kosovo and Vojvodina in Serbia) more rights, which made them quasi-states. Even the regions of Kosovo and Vojvodina acquired almost a republican status – a fact, met with dissatisfaction among the Serbian society,⁷ because this decision turned into a political reality the trend, presented by the decentralization elements in the internal Yugoslav policy – "Weak Serbia – Strong Yugoslavia". The idea of Tito-Kardelj tandem was that a greater autonomy would satisfy the republican elites and would stabilize Yugoslavia in times of serious economic difficulties. Thereby, the new constitution, which meaning was confirmed by the X and XI congress (1974, 1978) of the League of Yugoslav Communists (LYC), together with the law for the delegate system (1976), formed Tito's political testament.

What kind of state left tito?

The physical end of Josip Broz, who died in Ljubljana (according to the official version Tito passed away on 4th of May 1980) was not a surprise for the Yugoslav society. Everyone knew – the Marshal was very ill and he would come out from the hospital in just one way. Even the preparations for the funeral of the president began when Tito was still alive.⁸ The smallest details were specified, including Jovanka Broz's status on the future ceremony (she was in total isolation since 1977,⁹ when the circle around Gen. Nikola Lubicic pointed her as the Yugoslav Jiang Qing).¹⁰ All Yugoslav citizens realized that with the death of the Marshal an important period for their country ended and Yugoslavia "entered a long-term crisis".¹¹

Exactly, what the base of the crises was? At the time of Tito's death the population of Yugoslavia was about 22 400 000 people. The biggest city in the country was its capital Belgrade, with population of 1 400 000 inhabitants. Here were situated all important federal institutions – the Presidency of the SFRY (the collective Head of State), Federal Assembly (Parliament), Federal Executive Council (Government).

Administratively the country was divided into six republics and two autonomous regions:

5 Pavlowitch, S. *The improbable survivor. Yugoslavia and its problems 1918-1988*. Columbus. Ohio State University Press, 1988, pp. 22-25.

6 ЦДА (Централен државен архив), ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 540, л. 194.

7 Николић, К. *Србија у Титовој Југославији (1941-1980)*. Београд, 2011, стр. 329-331.

8 АМВНР (Архив на министерството на вџншните работи), оп. 36, а. е. 5072, л. 86.

9 Ридли, Дж. *Тито. С.*, 1995, стр. 486-487.

10 ЦДА, ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 542, л. 187-188.

11 Mamula, Br. *Slucaj Jugoslavija*. Beograd, 2014, str. 32.

SOCIALISTIC REPUBLIC	POPULATION (app.)	TERITORY
Bosnia and Hercegovina (capital Sarajevo)	4 247 000	51 129 км ²
Macedonia (capital Skopje)	1 903 000	25 713 км ²
Slovenia (capital Ljubljana)	1 844 000	20 251 км ²
Serbia, incl. Vojvodina and Kosovo (capital Belgrade)	9 221 000	88 361 км ²
Croatia (capital Zagreb)	4 628 000	56 538 км ²
Montenegro (capital Titograd)	599 000	13 812 км ²
SOCIALIST AUTONOMOUS PROVINCE		
Vojvodina (administrative center Novi Sad)	2 020 000	21 506 км ²
Kosovo Косово (administrative center Pristina)	1 626 000	10 887 км ²

According to the national census, made in 1981,¹² the main nations, populated Yugoslavia, no matter which republic or region they lived in, were:¹³

NATION	TOTAL NUMBER (app.)	POPULATION GROWTH, COMPARED TO THE 1971 CENSUS (app.)
Serbs	8 141 000	6670
Croats	4 428 000	98 650
Bosnians/Muslims	2 000 000	+ 146 640
Albanians	1 731 000	+ 421 730
Slovenians	1 754 000	+ 75 575
„Macedonians“	1 342 000	+ 146 635
Montenegrins	579 000	+ 68 455
Yugoslavs	1 209 000	+ 943 390
Hungarians	427 000	50 510

The data clearly showed that the Serbs were the largest nation in the federal state, followed by the Croats, but both nations had a negative growth (it was more visible in the Croatian case). The Slovenes and the “Macedonians” had a positive growth,¹⁴ but under the term “Macedonians” was hidden the positive Albanian birth rate in the southern Yugoslav republic. According to the census there was a demographic boom among the Muslims and

12 Szayna, T(ed). Identifying Potential Ethnic Conflict. RAND Corporation, 2001, p. 129.

13 АМВНР, оп. 39, а. е. 3216а, л. 2-3.

14 The Bulgarian state did not recognize the so-called “Macedonian nation”. According to the Foreign ministry in Sofia (its declaration from 25th of June 1978) the “Macedonian nation” was formed on an anti-Bulgarian ground, based on falsification of well-known historical facts”. Cf. Германов, Ст. Македонският въпрос 1944-1989. С., 2012, стр. 230-231.

the Albanians. The last ones were already the dominant demographic factor in Kosovo, which placed the Serbs in the autonomous region in a difficult situation. A curious fact was the enormous jump of the Yugoslav nationality. The logical reason for this was the existence of many mixed marriages in the SFRY and so many children were recorded as Yugoslavs to avoid family tensions.

From a demographic point of view, the Kosovo case was particularly important. The autonomous province occupied 13% of the territory of Serbia and close to 4.20% of the territory of the SFRY. The average population density in the region amounted to 138 people per km². In the region of Pristina it reached 170 people per km². The natural population growth in Kosovo was the highest not only in the country, but also on the old continent. Of almost 1.6 million people, lived in the province, the Albanians were 74%. The Serbs, respectively, were 18.5%, Montenegrins – 2.5%, Muslims – 2.2%, Turks – 1.2%, Gypsies and the other ethnicities – 3.2%.¹⁵ The majority in the province– the Albanians, belonged to the ethnic group of the (eastern) ghegs, who were mostly Muslims. It was generally believed that the ghegs were more backward in their development than the toskas– the other large ethnic Albanian community, among which were many Christians (Catholic and Orthodox) who maintained relations with Catholic Italy since the time of the Renaissance.

Since the late of the 60^s, the Albanians in Kosovo reminded to Belgrade for their upward demographic development. To keep the situation in the area peaceful, Tito made numerous concessions to Pristina, such as the creation of a university, Academy of Sciences and Arts and opening of a theater and television. These events greatly enhanced the Albanian self-esteem as an important political factor in the province (also and in the federation) with which the central authorities had to comply.

In the economic sphere, after Tito's death, the SFRY was a Balkan giant, but on clay legs, despite the fact that many residents of the Eastern Block countries looked at Yugoslavia with some admiration and jealousy. In the recent years of Josip Broz's rule, country's external debt steadily increased and the unemployment grew. The redistribution of the common financial funds among the republics also led to a serious economic/political tension. While the Marshal was alived, he managed to overcome disagreements, but in the absence of his authority this was a difficult task. Tito was still in the hospital, when a scandal broke out, about the financial help for Montenegro after the devastating earthquake that occurred in the spring of 1979 (according to Alexander Grlickov, a member of the Central Committee of the LYC, the earthquake "had a very negative impact on the state of the Yugoslav economy").¹⁶ The situation came to a real "bargaining" in which the Slovenian representatives were disagreed with the proposal that Titograd had to receive nearly 70 billion dinars. The same scenes were also played around the discussion on how to fill the common federal funds. Ljubljana did not want to pay for the less developed republics,¹⁷ especially for Serbia and more precisely for its millstone, called Kosovo.¹⁸ These episodes gave a clear signal that financial contradictions would be a serious problem for the SFRY in the future.

The disputes over the redistribution of federal funds were not the only economic problem of socialist Yugoslavia. According to the Bulgarian embassy in Belgrade, Tito left to Yugoslavia a foreign debt of approximately \$ 18 billion. Some other sources testified that

15 АМВНР, оп. 36, а. е. 5076, л. 54-55.

16 ЦДА, ф. 1Б, оп. 81В, а. е. 543, л. 46.

17 ЦДА, ф. 1Б, ап. 81В, а. е. 543, л. 151.

18 АМВНР, оп. 36, а. е. 5078, л. 6-8.

the Yugoslav financial obligations were more than \$ 20 billion.¹⁹ From other side, during the last year of Tito's life, Yugoslavia had a serious trade deficit. An economic adviser in the Bulgarian embassy wrote to the foreign ministry in Sofia that in 1979, Yugoslavia exported goods and services for \$ 6.5 billion, but the import was \$ 12.8 billion. This meant that the trade deficit was \$ 6.3 billion. At the same time, the reserves of the central bank (in gold and currency) were only \$ 1.8 billion.²⁰ To these worrying information also should be added the huge unemployment in the country. According to a number of sources, the people without work in Yugoslavia were approximately 800,000 people.²¹ Nearly 70 % of them were under the age of 30.²² In other words, 14 % of the working population of Yugoslavia was out of work (only in Belgrade 63,000 people waited for a job).²³ Only the circumstance that nearly a million Yugoslav citizens worked abroad, saved the labor market of the country from a total collapse.²⁴

The serious economic situation further exacerbated the differences between the republics and regions. For example, in Slovenia (the richest Yugoslav republic) the material wealth per capita was about \$ 4500. In Kosovo, it was nearly \$ 460,²⁵ or almost ten times less than in the Slovenian case. This difference was within the Yugoslav state, not between countries of different continents, which was more than a startling fact.

In an effort to slow down the economic downturn, the heirs of Tito (the Yugoslav collective leadership) took some radical measures. In the early summer of 1980, the government announced that it devalued the dinar with 38.6 %, which made the dinar-dollar rate 27 dinars per one dollar. The hopes were that this step would encourage the Yugoslav exports and country's foreign trade deficit would be diminished, as commodities and natural resources from Yugoslavia would become cheaper for the foreign traders.²⁶ Furthermore, the Yugoslav parliament accepted a law (public contract) on the prices,²⁷ which was planned to be a barrier in from the growth of the prices of the goods.

Belgrade also sought a financial assistance from outside. Because of its specific geopolitical situation, Tito's Yugoslavia never had problems with the lending from the West. For Washington D. C., Belgrade always was a trump card against Moscow. After the Soviet intervention in Afghanistan (SFRY had a negative opinion on Moscow's actions), the value of socialist Yugoslavia for the Western bloc remained important. For this reason, in the early summer of 1980, the International Monetary Fund, which was under the strong US influence, granted to Belgrade a loan of \$ 460 million.²⁸ Also towards the end of June 1980, the president Carter paid an official visit to Yugoslavia (this was as a compensation for his absence at Tito's funeral) to underline the importance of "independent" Yugoslavia for the US foreign policy.²⁹ It seemed that during the visit, the US head of state made some promises to the Yugoslav leadership and in August (the same year) the finance minister Petar Kostic

19 АМВНР, оп. 36, а. е. 336, л. 24.

20 АМВНР, оп. 36, а. е. 5130, л. 7.

21 Симич, П. Тито – загадката на века. С., 2011, стр. 291.

22 ЦДА, ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 568, л. 131.

23 АМВНР, оп. 36, а. е. 5076, л. 136.

24 АМВНР, оп. 36, а. е. 336, л. 24.

25 АМВНР, оп. 36, а. е. 5076, л. 56.

26 АМВНР, оп. 36, а. е. 5072, л. 11-12, 47.

27 АМВНР, оп. 38, а. е. 3279, л. 31.

28 АМВНР, оп. 36, а. е. 5073, л. 113-116.

29 ЦДА, ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 658, л. 96.

visited the United States, where he presented his country's desire for a \$ 1 billion loan, which the American side did not reject, but and did not approve. Belgrade requested a financial assistance from the Federal Republic of Germany, but Bonn delated with his answer.³⁰ Indeed, the fact that the Yugoslav leadership looked for a support from the West, was a good illustration that it was not capable to deal with its own strengths with the difficult economic problems. Because of this reason, Belgrade returned to Tito's model of behavior – external loans in exchange for the Yugoslav "independence" from the Soviet Union.³¹

In general, the prognosis of the Yugoslav economists predicted that the coming 1981 would be even more difficult than 1980.³² With the creation by the government of the so-called Kraigher/Gligorov commission (1981), the hopes that economic stabilization was possible lived for a several years,³³ but they were crushed by the end of the 80's, when the serious inflation showed the huge abyss in the Yugoslav economy.

The state power

According to the Yugoslav Constitution (1974), the leading role in the Yugoslav society belonged to the LYC (Pr. VIII).³⁴ Josip Broz bequeathed the following party structure. The head of the party was the Presidency, which chairman had to be elected on a rotation principle for a year. The next structure, after the Presidency, was the Central Committee. The LYC itself was a unifying unit for the republican (and these of the autonomist regions) leagues of the Communists. After the death of the Marshal, based on the rotation, Stevan Doronski headed the Presidency of the Central Committee of the League. After a few months the post was took by Lazar Mojsov, for a period of one year. Dusan Dragosavac remained a secretary of the Presidency. Towards the end of 1980, the LYC had a massive membership – nearly 2 600 000 people, which once again confirmed its importance for the political and social development of the federal state.

Tito's death led to a change and in the political leadership of the SFRY. Here raised the question, who would be the strong figure in the country? Candidates for a leading role in the state affairs were not missing – Vladimir Bakaric (a Croat, an old Tito assistant, with an authority, but also with shaken health); Jure Bilic (also a Croat, a participant in the partisan movement); Milos Minic (a Serb, a participant in the communist resistance); Stane Dolanc (a Slovenian, who joined to Tito's partisans only in 1944, but he was valuable for Josip Broz); Nikola Ljubicic (a Serb, a partisan and a General of JNA, an extremely influential person); Veselin Djuranovic (a Montenegrin Prime Minister at the time of Tito's death); Branko Mirkulic (a Bosnian Croat, who criticized Bakaric).

Many experts thought that Tito's heir would be Bakaric, but the political intrigue managed to take him out from the struggle for the chair of the President of the Presidency of the SFRY. The place was took by Lazar Kolisevski.³⁵ On May 12, 1980, the Presidency adopted an amendment to the rules of its work (based on a 1979 constitutional amendment), which determined the order of the rotation for the highest position in the state. First was to be a representative of Skopje, then of Sarajevo and so on. This automatically closed the door

30 АМВНР, оп. 36, а. е. 5131, л. 47.

31 ЦДА, ф. 1Б, оп. 81 в, а. е. 568, л. 89.

32 АМВНР, оп. 38, а. е. 3279, л. 6.

33 АМВНР, оп. 38, а. е. 3279, л. 138-144; оп. 39, а. е. 3246, л. 202

34 The Constitution of the Socialistic Federal Republic of Yugoslavia. Ljubljana, 1974, pp. 73-76.

35 АМВНР, оп. 36, а. е. 5070, л. 4.

for Bakaric to the leadership of the Presidency. The political hypothesis here was that Minic and Ljubicic (they formed a sort of tandem) were behind this act, because they were afraid of a possible Croat domination in the country.³⁶ Finally, the compromise figure of Cvijetin Mijatovic (a Bosnian Serb) was placed as the President of the Presidency.³⁷ Thus, at least in front the public, the key issue for the power in the SFRY was resolved.

In front Tito's heirs stood many issues, not only because of the severe economic problems, but also due to the increasingly political frictions in the country. Josip Broz was still on his deathbed, when the press released some messages that since 1979, illegal Albanian organizations operated on the territory of Kosovo, where they spread "anti-Serbian and anti-Yugoslav calls". By reason of this about 50 Albanians from the province were arrested and accused for "anti-state activity". The Serbs from Kosovo also became more active. They urged Belgrade to make efforts to "save the Serb in the area".³⁸ The Serbian protest had and another, an ideological side. Nearly six months after Marshal's death, a group of Belgrade intellectuals, such as Dobrica Cosic, Zoran Djindjic, Zoran Gavrilovic, Lazar Trifunovic, Lubomir Tadic, Svetozar Stojanovic and Nebojsa Popov, declared their support for the Serbs from Kosovo, through criticism of the Yugoslav structure, legitated by Tito and Kardelj.³⁹ This showed that two connected fronts were opened in socialist Yugoslavia – a national and ideological front.

The Yugoslav society immediate after tito's death

Everybody in Yugoslavia waited for the "event" (the end of Tito) and knew that it was inevitably,⁴⁰ because of the laws of God. Even the tears in the eyes of the football players of Red Star and Hajduk (the match between the two teams was interrupted to announce the physical end of Tito) looked false.⁴¹ Outside the propaganda clichés about Tito's "father cares" for the nation and the "danger" for the people of Yugoslavia to become "orphans",⁴² the real problems of the Yugoslav citizens were quite different. They were interested more about their saving in the banks, the rise of the prices and the amount of salaries. A Bulgarian diplomat reported to Sofia that in the days when the health condition of Tito was most critical the restaurants, cinemas, theaters and coffee shops were full with people: "There is not sadness about Tito", wrote the Bulgarian representative.⁴³ The everyday life of the ordinary Yugoslav citizens continued as nothing happened.

After the death of Josip Broz among the Yugoslav citizens began a dissatisfaction because of the lack of goods in stores and the logically emerged speculation with some products.⁴⁴ Signs of serious corruption also appeared.

In November 1980 an affair in the Belgrade Publicists' Association turned into a bomb for the Yugoslav society. According to the materials, which the Bulgarian embassy sent to Sofia, almost 500 Yugoslav journalists received huge fees. Only the secretary of the

36 АМВНР, оп. 36, а. е. 5076, л. 23.

37 АМВНР, оп. 36, а. е. 5073, л. 105.

38 ЦДА, ф. 1Б, оп. 81в, а. е., 543, л. 153.

39 АМВНР, оп. 42, а. е. 5254, л. 48.

40 АМВНР, оп. 36, а. е. 5272, л. 15.

41 Perica, V. *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford University Press, 2002, p. 91.

42 АМВНР, оп. 36, а. е. 336, л. 25.

43 АМВНР, оп. 36, а. е. 5092, л. 3.

44 АМВНР, оп. 36, а. е. 5073, л. 128.

Association (Lubo Micunovic) took for him-self 524 000 dinars. The NIN magazine published another curios fact. A journalist received 210 000 dinars for spending on his car as he traveled for some events with it, but it turned out that he did not have a driver license. The rumors of corruption went even higher. The major of Belgrade Zivorad Kovacevic had to justify himself in front the Belgrade public that he did not steal money from the municipal enterprises and did not have large apartments in the capital and luxury villas on the Adriatic coast.⁴⁵

The deteriorating economic situation led and to a strike wave. For example, in August 1980 the workers of the "Granit" factory in Cacak (Serbia) decided to abandon the self-government, as totally ineffective in the new circumstances. To this conclusion came not only the workers, but also the city council of the town. Also at the end of July workers at the cable factory in Svetozarevo (Serbia) refused to take up their job places. The medical staff in the town of Teslic (BiH) also refused to work. These and other "incidents" were represented by the censorship as "innocent" and temporary disruption of the work process,⁴⁶ but the spirit was already dropped out from the bottle.

Such severe economic and moral crisis as well as the serious social problems further increased the amplitude in the social development of the republics and the regions. The rich Yugoslav north clearly differed from the poor south, which affected not only the standard of living, but also socio-social indicators such as the literacy of the population. In Tito's Yugoslavia, which was a model for the countries of the Eastern Bloc, illiterate were nearly 2.5 million people, or more than 10% from the Yugoslav population.⁴⁷ Many of these people were Albanians (for example, the illiterate inhabitants of Kosovo were almost 32% from its population),⁴⁸ Gypsies, Turks, who simply did not want to study the so-called Serbian-Croatian language (after the Novi Sad agreement from 1954). They preferred to communicate in their own language, which especially for the Albanians, represented passive resistance against the Yugoslav authorities. Still, the enormous number of illiterate people in Yugoslavia, was a disaster for the Yugoslav education system and for the Yugoslav society. Not accidently a Bulgarian diplomat mentioned in his report to Sofia, that among the Albanians ruled primitivism, superstitions and religious fanaticism.⁴⁹ This was one of the reasons why in post-Tito's Yugoslavia the problems began exactly in the low literacy regions, like Kosovo.

The rumors

Tito's death was the cornerstone of the political and economic development of Socialist Yugoslavia. It seemed that after the end of Josip Broz everything went down. This was even noticed by the rumors that leaked out about Marchal's life, which demonstrated a certain breakdown among the Yugoslav society. Tito's lifestyle was an object of jealousy among many people, which raised a number of gossips, turned into political rumors.

When Tito's left leg was cut off (Michael De Bakey was against this act) the Yugoslav society talked about the political reasons for this intervention, because it was well known that such kind of surgery over people at this age (the Marshal was 87 years old) always end-

45 АМВНР, оп. 36, а. е. 5076, л. 106-110.

46 АМВНР, оп. 36, а. е. 5131, л. 50

47 АМВНР, оп. 36, а. е. 5070, л. 27.

48 АМВНР, оп. 36, а. е. 5076, л. 56.

49 АМВНР, оп. 36, а. е. 5076, л. 57.

ed fatally.⁵⁰ The ordinary people whispered that someone wanted Tito's death, to satisfy his personal ambitions.

When the economic crisis, after Marshal's death, began to intensify, many of the Yugoslav citizens began to realize how much costed the maintaining of the party nomenclature. This increased dissatisfaction among the public, which gave the rise to rumors with political roots. According to them, Tito was "captured" by people like Kardelj and Ivan Krajacic-Stevo (a Croat), who used marshal's weaknesses to control him. This "weaknesses" of Tito was his enthusiasm for women, which made him more receptive to some political issues. The Yugoslav society whispered that Kardelj had an influence over Tito, through the Slovenian Herta Haas – Josip Broz's second wife. During the resistance, Herta was in German captivity and Tito began a love affair with Davorjanka Paunovic-Zdenka, who was his secretary. Later Herta was exchanged for a German officer, returned to Tito and made a scandal for his infidelity. Knew that Herta was "Achilles' heel" for Tito, Kardelj included her as an assistant of the Slovenian delegation, which was a part of the AVNOJ. Thus, Kardelj exerted pressure over Tito.

After the early death of Zdenka, Stevo presented to Tito Jovanka Budisavljevic, who later became his wife. Under the influence of Stevo, Jovanka expelled all Serbs from Tito's entourage and filled it with Slovenes and Croats. Some years later (1977) the Serbian lobby struck back. Tito's wife was isolated from the policy and practically separated from her husband. There were and other rumors, about Marshal's anti-Serbian activity. In 1965, Tito asked Alexander Rankovic to get rid from Kardelj. As head of the secret services, Rankovic organized an assassination against Kardelj, during a hunt in Karadjordjevo, but the bullet only wounded the Slovenian functionary and after a few months of treatment in London he fully recovered. The failure of the attack was the reason why Tito lost his confidence to Rankovic and to the Serbian group in LYC, which led to the notorious plenum of Brijuni, where Rankovic was politically executed.⁵¹

Such allegations/rumors emerged in the SFRY when in Serbia grew the voices about the anti-Serbian essence of Tito's Yugoslavia. This was a clear signal that something in the SFRY creaked. The rumors that spread among ordinary people demonstrated the fact that socialist Yugoslavia was ill and that the ruling elite did not have the trust of the society. The result of that was well-known for everybody.

Finally, the prognoses of the Bulgarian diplomats in Belgrade, about the fate of socialist Yugoslavia after Tito's death, were not optimistic. "After the death of the undisputed leader", a Bulgarian diplomat wrote, "in the socialist countries there was always a political and economic anxiety". According to the conclusions of the Bulgarian representors, the state system, bequeathed by Tito-Kardelj condemned the future of the country. The political predictions indicated an inevitable clash between Belgrade, on one hand and Ljubljana and Zagreb, on other. In this line of thought, the Bulgarian diplomats envisaged the widening of the importance of the small republics, such as Montenegro and Macedonia, which would play a balancing role during the next years.⁵²

The Bulgarian diplomats in Yugoslavia did not rely only on their observations. They reached an article, published in the American journal Newsweek, which commented the new book, wrote by the former US President Richard Nixon. In the book the politician

50 ЦДИА, ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 568, л. 61.

51 ЦДИА, ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 549, л. 152-157.

52 АМБНР, оп. 36, а. е. 336, л. 24-25.

commented that the chance of the United States to survive by the end of the 20th century was 50%. As for Yugoslavia, Nixon was more than certain, that the days of this country were “numbered”.⁵³ From the distance of the time, it was obviously that the former president proved to be half right. Unfortunately, the other half cost the lives of thousands of people who became victims of the nationalism in Yugoslavia, which Tito was able to suppress, but not to eradicate. Ultimately, the destructive processes that began right after Tito's physical end, demonstrated that the Yugoslav idea was utopian. It did not succeed to survive although the history gave it two chances for a life.

References:

- АМВНР (Архив на министерството на външните работи), оп. 36, а. е. 5072
 Джилас, М. Общуване с Тито. С., 1991.
 Djilas, A. The contested country. Harvard University Press, 1991.
 Mamula, Br. Slucaj Jugoslavija. Beograd, 2014.
 Николић, К. Србија у Титовој Југославији (1941-1980). Београд, 2011.
 Pavlowitch, S. The improbable survivor. Yugoslavia and its problems 1918-1988. Columbus. Ohio State University Press, 1988.
 Perica, V. Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States. Oxford University Press, 2002.
 Ридли, Дж. Тито. С., 1995, стр. 486-487.
 Симич, П. Тито – загадката на века. С., 2011, стр. 291.
 Szayna, T (ed). Identifying Potential Ethnic Conflict. RAND Corporation, 2001.
 ЦДА (Централен държавен архив), ф. 1Б, оп. 81в, а. е. 540.
 Чалић, М. Ж. Историја Југославије у 20. веку. Београд, 2013.

Voin Božinov

EKONOMSKA, SOCIJALNA I POLITIČKA SITUACIJA U SOCIJALISTIČKOJ FEDERATIVNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI POSLE TITOVE SMRTI (PRE- MA IZVEŠTAJIMA BUGARSKIH DIPLOMATA U BEOGRADU)

Rezime

Smrt maršala Tita stavila je pred visoke birokrate u Beogradu osnovno pitanje: kako, bez autoriteta Josipa Broza, zadržati jugoslovensko jedinstvo u vremenima složenih političkih procesa i ekonomskih teškoća? Pitanja, koja su bila u mislima Titovih naslednika, takođe su bila u fokusu bugarske diplomatije, jer je federacija bila ne samo susedna zemlja, već i važna država u regionu Balkana. Stoga je bugarsko ministarstvo spoljnih poslova dalo svojoj ambasadi u glavnom gradu Jugoslavije zadatak da pažljivo prati sve aspekte života u

53 АМВНР, оп. 36, а. е. 336, л. 62.

ovoj multinacionalnoj zemlji. Tako je u izveštajima bugarske ambasade opisana kompletna slika društveno-političkog života u Jugoslaviji nakon Titove smrti.

Ključne reči: Ustav iz 1974, Kosovo, Tito, Jugoslavija.

Vera Ošmjanski¹
 Visoka škola socijalnog rada, Beograd
 Aleksandar Vuletić
 Fakultet primenjenih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu, Beograd

37.014.5(497.11)
 81'246.3(497.11)
 Originalni naučni rad

INDIVIDUALNA VIŠEJEZIČNOST U SRBIJI: CILJ OBRAZOVNE POLITIKE I FAKTOR SOCIJALNE POKRETLJIVOSTI

Apstrakt: Višejezičnost i multikulturalnost kao temelji evropske jezičke politike između ostalog doprinose razvoju evropskog društva baziranog na znanju i jake društvene kohezije. Istovremeno smo svedoci pojave da se građani u okviru svoje zajednice sve više identifikuju sa svojom državom, kulturnim osobenostima i verskim opredeljenjem. Nameće se potreba da jezička obrazovna politika promoviše jezike etničkih grupa, nacionalne i regionalne jezike, kao i poznavanje engleskog kao *lingua franca*, i na taj način doprinese zaštiti ljudskih prava i sloboda povoljno utičući na ekonomsku dobrobit pojedinca i društva. U tom slučaju model višejezičnosti kao „novi svetski lingvistički poredak“ (Bugarski 2009) direktno utiče na profesionalnu i geografsku mobilnost, nezaobilazne elemente socijalne politike. Grcega (Grzega 2005) preporučuje „globalnu triglosiju“ kao model višejezičnosti koji podrazumeva tri jezika sa jasno izdiferenciranom upotrebom: maternji jezik, globalni jezik komunikacije – engleski jezik, i treći jezik po izboru. Zapažamo da je u Srbiji moguće negovati model višejezičnosti koji uključuje poznavanje četiri jezika – maternjeg jezika većine, maternjeg jezika manjine, engleskog jezika i drugog stranog jezika. Postizanje individualne višejezičnosti umanjuje šanse da govornici „malih“ i manjinskih jezika razviju otpor, tj. odbojni stav prema drugim „većim“ jezicima i njihovim kulturama. U istraživanju analiziramo potrebu za reformisanjem jezičke obrazovne politike u Srbiji u cilju postizanja predloženog modela višejezičnosti kao važnog preduslova socijalne pokretljivosti, inače jednog od merila socijalnog uspona. Zaključujemo da je zadatak jezičke obrazovne politike da unapređivanjem mehanizama u okviru institucija podrži i promoviše jezičku raznovrsnost i obezbedi ne samo učenje stranih jezika na svim nivoima obrazovanja već i upoznavanje sa kulturom izvornih govornika. Stvaranjem uslova za bržu i uspešniju socijalnu pokretljivost putem individualne višejezičnosti indirektno se ostvaruju ciljevi socijalne politike na društveno prihvatljiv način.

Ključne reči: višejezičnost, jezička obrazovna politika, socijalna pokretljivost, socijalni uspon, učenje stranih jezika, manjinski jezici

Uvod

Jezička politika u okviru evropske obrazovne politike se, između ostalog, temelji na idejama višejezičnosti i multikulturalnosti. Istovremeno, na lokalnom nivou, građani se identifikuju sa svojom državom, kulturnim osobenostima i verskim opredeljenjem. Stoga,

¹ vera.osmjanski@asp.edu.rs

neophodno je da jezička obrazovna politika promovisanjem učenja jezika etničkih grupa, nacionalnih i regionalnih/manjinskih jezika i engleskog kao globalnog jezika komunikacije doprinese zaštiti ljudskih prava i sloboda i povoljno utiče na status i dobrobit pojedinca i društva. Ovladavanje većim brojem jezika može i mora biti dovedeno u direktnu vezu sa profesionalnom i geografskom mobilnošću pojedinca, nezaobilaznim elementima socijalne politike.

U nastavku ovog istraživanja analizira se uslovljenost društvene pokretljivosti i individualne višejezičnosti - plurilingvizma, u cilju usmeravanja jezičke politike ka promociji učenja stranih jezika pored nezaobilaznog maternjeg jezika. Postizanje višejezičnosti se nameće kao jedan od važnih preduslova društvene pokretljivosti, inače jednog od merila socijalnog uspona. To za sobom povlači potrebu za reformisanjem jezičke politike i planiranja, koja po svojoj definiciji jeste uzajamno povezana sa društveno-istorijskim tokovima, socio-političkim faktorima i strategijama naučnih istraživanja kao multidisciplinarna naučna oblast.² Njen zadatak je da unapređivanjem mehanizama u okviru institucija podrži i promoviše jezičku raznovrsnost i obezbedi ne samo učenje stranih jezika na svim nivoima obrazovanja već i upoznavanje sa kulturom izvornih govornika. Cilj istraživanja je da podstakne dalje korake u stvaranju uslova za bržu i uspešniju socijalnu pokretljivost preko postizanja individualne višejezičnosti, čiji bi model, konkretno u Srbiji, mogao uključiti poznavanje četiri jezika – maternjeg jezika većine, maternjeg jezika manjine, engleskog jezika i drugog stranog jezika. Stava smo da se na ovaj način indirektno ostvaruju ciljevi socijalne politike na društveno prihvatljiv način, dok negovanje maternjeg i učenje jezika biva prepoznato kao značajan činilac.

Polazna razmatranja

Kada govorimo o terminu društvene pokretljivosti, rukovodimo se sa par definicija. Po Gidensu, termin društvena pokretljivost odnosi se na „kretanje pojedinaca i grupa među različitim društveno-ekonomskim pozicijama”³. Kod Antonića je društvena pokretljivost „svaka promena slojne pripadnosti (...) koja se posmatra uglavnom preko promene zanimanja”⁴. Jako je bitno naglasiti da pokretljivost podrazumeva „unutar – [kretanje jedinke u toku radnog veka] i međugeneracijsku promenu položaja pojedinaca na zamišljenoj stratifikacionoj lestvici”⁵. Po Beku, treba je razdvojiti od migracija, jer na nivou nacionalne države i njenih građana, pokretljivost predstavlja činjenicu, pozitivnu vrednost i opšti princip modernosti, dok migracije predstavljaju kretanja van državnih granica koja se negativno vrednuju⁶. U svetlu toga ćemo i mi vezavati pokretljivost isključivo za promenu društvenog položaja pojedinca, kako je predloženo kod Vuletića⁷.

2 Thomas Ricento, „Historical and theoretical perspectives in language policy and planning”, *Journal of Sociolinguistics* 4(2), 2000, str. 196–213.

3 Entoni Gidens, *Sociologija*. Ekonomski fakultet, Beograd, 2006, str.36

4 Slobodan Antonić, „Društvena struktura i sistem”, u: *Sociologija – udžbenik za srednje škole*, Grupa autora, Zavod za udžbenike, Beograd, 2011, str. 64.

5 Vladimir Vuletić, „Osnovni pojmovi društvene strukture u udžbenicima sociologije”, u: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, ed. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, Beograd, Institut za sociološka istraživanja, 2013, str.43.

6 Ulrich Beck, „Mobility and the Cosmopolitan Perspective”, u: *Tracing Mobilities: Towards a Cosmopolitan Perspective*, ed. Weert Canzler, et al, New York, Routledge, 2008, str. 25-36.

7 Vladimir Vuletić, „Osnovni pojmovi društvene strukture u udžbenicima sociologije”, u: *Promene os-*

Društvene pokretljivosti nas dalje zanima iz perspektive strategija Evropske unije kojima se definiše plan razvoja zemalja članica za period od 2000. godine do danas. Pitanja i probleme u vezi sa socijalnom politikom u lokalnim okvirima danas nije moguće sagledavati bez uzimanja u obzir globalnih trendova, a pogotovu stanja i strateškog planiranja u okviru Evropske unije. Za potrebe ovog rada rukovodimo se dvema strategijama EU, Lisabonskom strategijom (2000-2010)⁸ i strategijom Evropa 2020 (2010-2020)⁹.

Lisabonska strategija, lansirana u martu 2000. godine je za svoj osnovni strateški cilj postavila pozicioniranje Evrope kao najkonkurentnije i najdinamičnije privrede u svetu, koja se bazira na znanju i koju karakteriše održivi ekonomski razvoj i veća društvena kohezija¹⁰. Ova strategija je ocenjena kao prekretnica u razvoju evropskog socijalnog procesa upravo zbog toga što socijalnu koheziju proglašava jednim od tri ključna strateška cilja EU¹¹. Logičan nastavak Lisabonske strategije je Strategija Evropa 2020: evropska strategija za pametan, održiv i inkluzivan rast (Europe 2020: A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth). Ova strategija redefiniše ambiciozno postavljene ciljeve Lisabonske strategije precizirajući da pametan rast podrazumeva razvoj ekonomije baziran na znanju i inovacijama. Održiv rast zahteva resursno efikasniju, „zeleniju“ i konkurentniju ekonomiju, dok inkluzivni rast podrazumeva ekonomiju visoke zaposlenosti koja obezbeđuje socijalnu i teritorijalnu koheziju¹².

Obe strategije su dosledne u ideji da ekonomija treba biti zasnovana na znanju i, pored ostalog, da je socijalna kohezija jedan od tri ključna strateška cilja. Pritom je obrazovanju dat poseban značaj počev od 2001. godine kreiranjem Programa za obrazovanje i obuku 2010 (The Education and Training 2010) i Strateškog okvira za evropsku saradnju u obrazovanju i obukama (the Strategic Framework for European Cooperation in Education and Training (ET 2020) koji je Savet Evrope usvojio u maju 2009. godine¹³.

U fokusu istraživanja je društvena pokretljivost koju usko dovodimo u vezu sa jednim od strateških ciljeva Evropske unije – društvenom kohezijom. Naime, polazimo od hipoteze da smanjena društvena pokretljivost dovodi do rastućeg raslojavanja društva koje pak negativno utiče na društvenu koheziju. Potvrdu nalazimo u rezultatima istraživanja OECD-a iz 2018. godine koji ukazuju na to da visoki rizik od opadajuće pokretljivosti i gubitka društvenog statusa teži da umanjí životno zadovoljstvo i negativno deluje na samopoštovanje, društvenu koheziju i lični osećaj da se nećiji glas računa, posebno kod osoba sa srednjim i nižim prihodima. Ovo negativno utiče na poverenje u društveno-politički sistem, jača ekstremizam i populizam¹⁴. Iz naše perspektive, u situaciji u kojoj težimo društvu znanja jake kohezije čiji je značajan faktor društvena pokretljivost, u osnovi leži jezik, bilo kao Habermasov „specifičan medijum razumevanja na sociokulturnom nivou evolucije”¹⁵ ili

novnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije“, ed. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, Beograd, Institut za sociološka istraživanja, 2013, str. 44.

8 <https://portal.cor.europa.eu/europe2020/Profiles/Pages/TheLisbonStrategyinshort.aspx>

9 <https://portal.cor.europa.eu/europe2020/Profiles/Pages/welcome.aspx>

10 <https://portal.cor.europa.eu/europe2020/Profiles/Pages/TheLisbonStrategyinshort.aspx>

11 Paul Stubbs, Siniša Zrinščak, „Social Protection and social inclusion from Lisbon to Europe 2020“, u: From the Lisbon Strategy to Europe 2020, ed. Višnja Samardžija, et al, Zagreb, IMO, 2010, str. 163-184.

12 <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLETE%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020-%20EN%20version.pdf>

13 http://www.cedefop.europa.eu/files/education_benchmarks_2020.pdf

14 <https://www.oecd.org/social/soc/Social-mobility-2018-Overview-MainFindings.pdf>

15 Jürgen Habermas, *Communication and the Evolution of Society*, Beacon Press, Boston, 1976, str. 1.

kao Lumanov "jezik kao funkcija komunikacije"¹⁶. Na jezičkoj obrazovnoj politici je da operacionalizuje negovanje maternjeg jezika, poznavanje i učenje drugih jezika u skladu sa gore pomenutim evropskim strategijama razvoja i okvirima saradnje.

Društvena pokretljivost u Srbiji

Kada je reč o analizi društvene strukture i pokretljivosti, u poslednjih pedeset godina je urađeno više studija, kao na primer, Cvejić (2012); Janićijević, 1970; Flere i Đurđev, 1982/3; Bogdanović, 1986, 1988; Vuković, 1989.¹⁷ Upoređujući podatke navedenih istraživanja Antonić¹⁸ zaključuje da društvena pokretljivost stagnira, tj. da je pokretljivost u doba socijalizma, te i u u socijalističkoj Srbiji bila mnogo viša, iako je u tom trenutku, po tumačenju autora istraživanja, srpsko društvo bilo zatvoreno.

Cvejić¹⁹ diferencira sedam društvenih slojeva u Srbiji - krupni i srednji preduzetnici, viši i srednji direktori, političari; mali i mikro preduzetnici, niži direktori, krupni poljoprivrednici; stručnjaci, samozaposleni i slobodne profesije i niži rukovodioci sa univerzitetskim obrazovanjem; službenici, tehničari, samozaposleni, slobodne profesije i niži rukovodioci bez univerzitetskog obrazovanja; visokokvalifikovani i kvalifikovani ne/manuelni radnici; polukvalifikovani i nekvalifikovani ne/manuelni radnici; sitni privatni poljoprivrednici. U tom istraživanju iz 2012. godine²⁰ pokazano je da se u odnosu na prethodna istraživanja pokretljivost smanjuje, slojevi zatvaraju, a klase reprodukuju unutar sebe. Antonić²¹ upoređuje rezultate Cvejića i Bogdanovića iz 1988. godine i navodi da je „današnjih 22,5 posto rukovodilaca zemljoradničkog i radničkog porekla nekoliko puta niže od nekadašnjeg (1988) udela od 83,9 posto, današnjih 37,0 posto stručnjaka zemljoradničkog i radničkog porekla takođe je gotovo dvostruko niže od nekadašnjeg udela od 66,2 posto, a današnjih 50,0 posto privatnika zemljoradničkog i radničkog porekla je gotovo upola niže od nekadašnjeg udela od 71,3 posto (Bogdanović, 1991a: 486)“.

Kad je reč o fakultetski obrazovanim građanima, pripadnici sloja stručnjaka, samozaposlenih i slobodnih profesija i nižih rukovodilaca sa univerzitetskim obrazovanjem, 2012. godine u najvećem procentu dolaze iz porodica iz istog sloja (29,9%),²² dok se 1988. godine sloj stručnjaka veći delom regrutovao iz sloja radnika (33,3%) i sloja zemljoradnika (32,9%)²³. Stanojević²⁴ u svom istraživanju obrazovne pokretljivosti u Srbiji tokom dvadeset-

16 Prema Kathrin Mauer, "Communication and language in Niklas Luhmann's Systems-Theory", *Pandaemonium germanicum*, 16/ str. 17 – www.flch.usp.br/dlm/alemao/pandaemoniumgermanicum

17 Slobodan Antonić, „Društvena pokretljivost u socijalističkoj Srbiji: jedan revizionistički pogled“, *Sociološki pregled*, 47(2), Beograd, str. 145-170.

18 Ibid., 146.

19 Slobodan Cvejić, „Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji“, u: ed. Srđan Šljukić i Dušan Marinković, *Odsek za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu*, Novi Sad, 2012, str. 143-157.

20 Ibid.

21 Slobodan Antonić, „Društvena pokretljivost u socijalističkoj Srbiji: jedan revizionistički pogled“, *Sociološki pregled*, 47(2), Beograd, str. 145-170.

22 Slobodan Cvejić, „Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji“, u: ed. Srđan Šljukić i Dušan Marinković, *Odsek za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu*, Novi Sad, 2012, str. 143-157.

23 Slobodan Antonić, „Društvena pokretljivost u socijalističkoj Srbiji: jedan revizionistički pogled“, *Sociološki pregled*, 47(2), Beograd, str. 145-170. prema Marija Bogdanović, „Vertikalna društvena pokretljivost“, u: *Srbija krajem osamdesetih*, ed. Mihailo V. Popović, Beograd, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1991, str. 469-533.

24 Dragan Stanojević, „Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Sbjiji u XX veku“, u: *Promene os-*

tog veka konstatuje da je “ukupna pokretljivost najpre rasla sve do sredine pedesetih godina, da bi onda, sve do kraja sedamdesetih, usledila izvesna stagnacija na nivou od oko 60%. Zatim je došlo do značajnog smanjenja pokretljivosti tokom osamdesetih i nove stabilizacije na nižem nivou (od oko 50%) tokom devedesetih godina”. Kad je reč samo o obrazovnoj pokretljivosti, rezultati ukazuju na to da je “period do početka pedesetih godina karakteriše visok stepen obrazovne samoreprodukcije, visok značaj obrazovanja roditelja, ali istovremeno i relativno veći značaj sistemskih faktora za obrazovno postignuće dece. Od sredine pedesetih do sredine sedamdesetih godina dolazi do širenja kanala obrazovanja, da bi u periodu tokom osamdesetih došlo do povećanja nepokretnosti”²⁵

Pregled stanja u Srbiji nakon 2000. godine dopunićemo rezultatima istraživanja Eurostudent 2017 koje se bavi socijalnom dimenzijom visokog obrazovanja, uključujući analizu društvene pokretljivosti unutar obrazovnog sistema²⁶. Rezultati su predstavljeni u maju 2018. godine i pokazuju da nakon 2000. godine dolazi do visokog skoka samoreprodukcije u grupi roditelja sa visokim obrazovanjem, gde oko 70% visokoobrazovanih roditelja uspeva da odškoluje svoju decu do tercijarnog nivoa obrazovanja. Dolazi do pada samoreprodukcije u grupi roditelja sa srednjim obrazovanjem, no povećava se samoreprodukcija unutar grupe čiji roditelji imaju samo osnovno obrazovanje, što ukazuje na to da od 2000. godine dolazi do isključivanja onih koji se nalaze na dnu društvene lestvice, a objašnjava se reformama u obrazovanju, komercijalizacijom i povećanjem troškova obrazovanja. Istraživanje „Mladi u Srbiji 2015“²⁷ pokazuje izrazito nejednake šanse pristupa visokom obrazovanju i uske kanale obrazovne uzlazne pokretljivosti. Svaka peta mlada osoba čiji roditelji imaju osnovno obrazovanje završila je samo osnovnu školu, a tek svaka deseta je uspela da završi višu školu ili fakultet. S druge strane, prisutna je i silazna pokretljivost, jer skoro polovina dece visokobrazovanih ima niži obrazovni status nego jedan od njihovih roditelja. U svakom slučaju, šanse da mlada osoba ostvari tercijarni nivo obrazovanja je daleko manja kod dece čiji roditelji imaju niski nivo obrazovanja- 79 puta u odnosu na vršnjaka čiji su roditelji sa višeg ili visokog obrazovnog nivoa.

Preporuke EU za povećanje društvene pokretljivosti

Analizirajući set mera koje čine osnovu Strategije OECD-a za inkluzivni rast i pospešuju pokretljivost dolazimo do zaključka da se mnoge preporuke tiču obrazovanja sprovedenjem sledećih aktivnosti: obezbeđivanjem kvalitetnog obrazovanja u ranom detinjstvu, obezbeđivanjem jednakih obrazovnih mogućnosti za decu školskog uzrasta, prevencijom ranog napuštanja škole, jačanjem veze između škole i kuće u pogledu pomoći ugroženim roditeljima, poboljšanjem jednakog pristupa visokom obrazovanju²⁸. Ovo je u potpunosti u skladu sa tezom da “najznačajniji kanal pokretljivosti u svim modernim društvima predstavlja obrazovanje, kao najznačajnija spona ka tržištu rada. Upravo zbog toga postoji značajna korelacija između obrazovnog statusa i klasne ili slojne pozicije pojedi-

novnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije“, ed. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, Beograd, Institut za sociološka istraživanja, 2013, str. 128.

25 Ibid. 136-137.

26 https://www.youtube.com/watch?v=W_tg_0yEyj8

27 Smiljka Tomanović i Dragan Stanojević, Mladi u Srbiji 2015., Beograd, Friedrich Ebert Stiftung, SeConS, Beograd, 2015, str. 25-26.

28 A broken Social Elevator? How to promote Social Mobility, OECD, 2018.

naca.”²⁹

S tim u vezi razmotrićemo preporuke koje su Parlament i Savet Evrope usvojili 2006. godine povodom definisanja ključnih kompetencije doživotnog učenja. Evropski okvir definiše osam ključnih kompetencija: komunikacija na maternjem jeziku, komunikacija na stranim jezicima, matematička kompetencija i osnovne kompetencije u nauci i tehnologiji, digitalna kompetencija, tehnike učenja, društvene i građanske kompetencije, smisao za inicijativu i preduzetništvo, i svest o važnosti kulture i kreativnom izražavanju³⁰. Činjenica je da se od osam ključnih kompetencija prve dve tiču jezika direktno, a poslednja “svest o važnosti kulture i kreativnom izražavanju” je sa njim u bliskoj vezi. Rimskom deklaracijom iz juna 2017. godine se zemlje članice EU obavezuju da će raditi na kreiranju unije u kojoj će mladi ljudi imati najbolje obrazovanje i mogućnost studiranja i zaposlenja širom Evrope. U tu svrhu je, između ostalog, kreirana Nova agenda veština za Evropu ('New Skills Agenda for Europe') koja predstavlja reviziju Preporuka za ključne kompetencije za doživotno učenje iz 2006. godine (2006 Recommendation on Key competences for Lifelong Learning)³¹.

Predlog Saveta Evrope za revidiranje Evropskog zajedničkog okvira ključnih kompetencija za doživotno učenje iz 2018. godine obuhvata sledeće ključne kompetencije: pismenost; jezičku kompetenciju; naučnu, tehnološku, inženjersku i matematičku kompetenciju; digitalnu kompetenciju; individualnu i društvenu kompetenciju, kao i kompetenciju učenja; građansku kompetenciju; preduzetničku kompetenciju i kompetenciju u oblasti razvoja svesti o važnosti kulture i kreativnog izražavanja.³² Kada je reč o jezičkim kompetencijama, uočavamo da je ‘pismenost’ postala jedan od prioriteta umesto komunikacije na maternjem jeziku, jer po kreatorima Zajedničkog okvira „dobar nivo pismenosti leži u osnovi razvoja ostalih ključnih kompetencija“³³. Pismenost ostaje i dalje u samom fokusu obrazovanja, jer po poslednjim podacima o PISA testiranju, 17.8% od 5 petnaestogodišnjaka ne poseduje osnovnu pismenost³⁴. Insistiranje na ‘jezičkoj kompetenciji’ a ne ‘komunikaciji na stranim jezicima’ zahteva sveobuhvatniji pristup učenju jezika. Na ovaj način, EU pridaje značaj negovanju jezičke raznovrsnosti kako u radnom okruženju, tako i u društvenim zajednicama u celini.

Uloga jezičke obrazovne politike u povećanju društvene pokretljivosti u Srbiji

U skladu sa do sada navedenim podacima, nameće se potreba da se u okviru jezičke obrazovne politike promovišu mere u skladu sa definisanim ciljevima Evropske komisije u pogledu sticanja kompetencija, kao i strategijama razvoja EU u pravcu kreiranja društva baziranog na znanju i jačanju društvene kohezije. Činjenica da je u svakoj zemlji u upotrebi više jezika, počev od službenog, preko maternjeg jezika - koji nije nužno službeni jezik, zatim jezika različitih etničkih grupa do engleskog kao lingua franca, se ne može prenebreći. Njihova ravnopravna upotreba je, između ostalog, u osnovi zaštite ljudskih prava i sloboda.

29 Dragan Stanojević, „Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Sbjiji u XX veku“, u: : Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije“, ed. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, Beograd, Institut za sociološka istraživanja, 2013, str. 124.

30 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018SC0014&from=EN>

31 Ibid.

32 Ibid.

33 Ibid.

34 Ibid.

Učenje jezika i postizanje višejezičnosti postaje neophodnost zacrtana u svim strategijama razvoja. Bugarski je čak naziva „novim svetskim lingvističkim poretkom“³⁵. Trenutna jezička situacija oslikava “evropsku posvećenost ideji jedinstva kroz raznolikost i multikulturalnost, te se nameće potreba za prilagođavanjem jezičke politike i posledično ciljeva nastave jezika novim društvenim i kulturnim uslovima”³⁶. Moramo da naglasimo da je bilingvizam uveliko prevaziđen model, te se Herbert Krajst (Herbert Christ)³⁷ još osamdesetih godina dvadesetog veka zalagao za takozvanu individualnu višejezičnost kao uslov razumevanja u Evropi, te raznoliku ponudu stranih jezika, a protiv engleskog jezika kao *lingua franca*³⁸.

Konkretne mere jezičke obrazovne politike u Srbiji se do sada ogledaju u Zakonima o osnovnom i srednjem obrazovanju. Tako Zakon o osnovnom obrazovanju u članu 12 predviđa da se obrazovno-vaspitni rad ostvaruje na srpskom jeziku i ćirilicom pismu, dok se za pripadnike nacionalne manjine obrazovno-vaspitni rad ostvaruje na jeziku i pismu nacionalne manjine. Takođe, za pripadnike nacionalne manjine obrazovno-vaspitni rad može da se izvodi i dvojezično na jeziku i pismu nacionalne manjine i na srpskom jeziku³⁹.

Zakon o srednjem obrazovanju, član 5, predviđa da se obrazovno-vaspitni rad ostvaruje na srpskom jeziku, dok se za pripadnike nacionalne manjine obrazovno-vaspitni rad ostvaruje i na jeziku i pismu nacionalne manjine, odnosno dvojezično, ako se prilikom upisa u prvi razred za to opredeli najmanje 15 učenika. Kao i u slučaju osnovnog obrazovanja, kada se obrazovanje stiče na jeziku nacionalne manjine, stranom jeziku ili dvojezično, učenje srpskog jezika je obavezno⁴⁰.

Kad je reč o nastavi stranih jezika, od četrdesetih godina devetnaestog veka kada je nastava stranih jezika uvedena u škole do danas, izbor jezika zavisi od političkog i kulturnog uticaja zemlje čiji bi jezik bio izabran⁴¹. Trenutna situacija je da su pored dominantnog engleskog jezika, ponuđeni, nemački, francuski, ruski, italijanski i španski. Od 2005. godine se prvi strani jezik kao obavezan predmet uči od 1. razreda osnovne škole, dok se drugi strani jezik predviđa za 5. razred⁴².

Bez obzira što ovakva politika obezbeđuje obrazovanje pripadnika manjina na maternjem jeziku i rano učenje stranih jezika, Filipović ističe da njena primena u praksi otkriva probleme, od kojih ćemo izdvojiti da jezici manjina „nigde nisu predviđeni za učenike koji nisu pripadnici datih regionalnih zajednica, a žive u etnički mešovitim sredinama. Drugim rečima, deca srpske nacionalnosti ni u jednoj višejezičnoj sredini nemaju mogućnosti ni pravo da u formalnom obrazovnom sistemu uče neki od jezika regionalnih zajednica“⁴³. Ta-

35 Ranko Bugarski, *Evropa u jeziku*. Biblioteka XX vek, Beograd, 2009, str. 18.

36 Vera Ošmjanski, „Interkulturalna kompetencija: jedan od ciljeva nastave engleskog jezika u Srbiji?, *Inovacije u nastavi*, XXXI, Beograd, 2018, str.161.

37 Prema Damir Velički, „Nova višejezičnost i učenje stranih jezika kao dio jezične politike“. *Metodički ogleđi*, 14(1)1, 2007, str. 95.

38 Pod pojmom „engleski kao *lingua franca*“ danas se podrazumeva i „varijetet engleskog jezika koji odstupa od standardne varijante britanskog ili američkog engleskog jezika. [...] ELF se koristi i podučava u internacionalnom okruženju, pri čemu su glavni akteri promena u jeziku sami govornici kojima on nije maternji jezik“ Vera Ošmjanski, „ELF u nastavi engleskog jezika: ispitivanje stavova srpske akademske zajednice“, *Nastava i vaspitanje*, br. 1, Pedagoško društvo Srbije, Beograd, 2016, str. 139.

39 https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_osnovnom_obrazovanju_i_vaspitanju.html

40 https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_srednjem_obrazovanju_i_vaspitanju.html

41 Jelena Filipović, „Ideološki aspekti politike i planiranja nastave jezika“, u: ed. Julijana Vučo, *Savremene tendencije u nastavi jezika i književnosti*, Filološki fakultet, Beograd, 2007, str. 375-385.

42 Ibid.

43 Ibid.

kođe, primećeno je i da „veliki broj pripadnika regionalnih zajednica sebi svesno uskraćuje pravo na obrazovanje na svom L1 [maternjem jeziku] kako bi sebi obezbedili mogućnost za dalje školovanje i uspešno i profitabilno zaposlenje u okviru većinske zajednice“⁴⁴.

Popis iz 2011. godine pokazao je da je Srbija „višenacionalna i multikulturalna država u kojoj žive brojne nacionalne manjine izrazito diferencirane po brojnosti, prostornom razmeštaju, društvenoj kohezivnosti, političkoj organizovanosti, nacionalnoj emancipaciji, etničkim, demografskim i drugim osobenostima“⁴⁵. U Srbiji živi 21 etnička zajednica čija brojnost prelazi dve hiljade pripadnika. Najzastupljenije etničke zajednice u Srbiji su: Srbi kao većinski narod – nešto manje od 6,0 miliona (83,32%), Mađari (253,89 hiljada ili 3,53%), Romi (147,6 hiljada ili 2,05 %) i Bošnjaci (145,3 hiljada ili 2,02 %). Ostale nacionalnosti su zastupljene sa manje od 1 % - Hrvati (57,9 hiljada ili 0,81 %), Slovaci (52,8 hiljada ili 0,73%), Crnogorci (38,5 hiljada ili 0,54%), Vlasi (35,3 hiljada ili 0,49%), Rumuni (29,3 hiljade ili 0,41%) i drugi. Postoje i etničke zajednice sa manje od dve hiljade pripadnika (Egipćani, Aškalijske, Česi, Jevreji i dr.) kojih ima ukupno 17, 6 hiljada (0,2%). Kod Roma, Bošnjaka i Muslimana postoji porast u udelu u ukupnom stanovništvu Srbije, za razliku od ostalih nacionalnosti uključujući i Srbe⁴⁶.

Na osnovu podataka popisa i uvida u aktuelnu jezičku politiku, zaključujemo da se u Srbiji teži ka takozvanoj „globalnoj triglosiji“⁴⁷ koja podrazumeva tri jezika sa jasno izdiferenciranom upotrebom: maternji jezik, globalni jezik komunikacije – engleski jezik, i treći jezik po izboru. Pored toga, po podacima Saveta Evrope, u Srbiji se neguje jezička raznovrsnost sa upotrebom 15 manjinskih jezika koji su pod posebnom zaštitom Evropske povelje za regionalne ili manjinske jezike koja je u Srbiji stupila na snagu 2006. godine. Pomenuti manjinski jezici su – albanski, bošnjački, bugarski, bunjevački, hrvatski, češki, nemački, mađarski, makedonski, romski, rumunski, rusinski, slovački, ukrajinski i vlaški⁴⁸. Po poslednjem izveštaju eksperata Saveta Evrope o stanju manjinskih jezika u Srbiji koji datira iz juna 2016. godine, uočava se napredak u obrazovanju na manjinskim jezicima, ali i dalje na dostupnost i kvalitet obrazovanja utiče nedostatak kvalifikovanog kadra i adekvatnih nastavnih materijala. Takođe, preporuka je da upotrebu manjinskih jezika treba povećati u državnoj upravi, dok je zastupljenost manjinskih jezika u medijima ocenjeno kao zadovoljavajuće⁴⁹.

Na osnovu priloženih podataka, uzevši u obzir da vlada potreba za kvalifikovanim kadrom sa poznavanjem manjinskih jezika i neophodnost da manjinski jezici budu zastupljeniji u samoj državnoj upravi, zapažamo da je u Srbiji ne samo moguće, već i poželjno negovati model višejezičnosti koji uključuje poznavanje četiri jezika – maternjeg jezika većine, maternjeg jezika manjine, engleskog jezika⁵⁰ i drugog stranog jezika. Predloženi model se

44 Ibid

45 <http://www.nspm.rs/kuda-ide-srbija/etnicki-procesi-i-nacionalne-manjine-u-srbiji-po-popisu-2011.-godine.html?alphabet=1>

46 http://media.popis2011.stat.rs/2012/Prezentacija_Knjiga1.pdf

47 Joachim Grzega, „Reflections on Concepts of English for Europe British English, American English, Euro-English, Global English“, *Journal for EuroLinguistics*, 2 , 2005, str. 44-64.

48 <https://rm.coe.int/states-parties-to-the-european-charter-for-regional-or-minority-language/168077098c>

49 <https://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/>

50 Kada navodimo engleski jezik, treba skrenuti pažnju na to da se engleski jezik danas „realizuje u vidu mnoštva varijeteta, što zahteva uvođenje određenih novina u jezičku obrazovnu politiku u širem smislu i pedagošku praksu u užem smislu“. Vera Ošmjanski, „Nastavnik engleskog jezika: izvorni ili neizvorni govornik?“, *Nasleđe*, 39, FILUM, Kragujevac, 2018, str. 205.

apsolutno poklapa sa teorijom Spolskog po kojoj postoje 4 ključna faktora pri formiranju jezičke politike određene države - sociolingvistička situacija, nacionalni /etnički ili neki drugi identitet u samoj zajednici, globalna dominacija engleskog jezika i svest o tome da je izbor jezika deo poštovanja ljudskih i građanskih prava⁵¹.

Ovim pristupom, primenjenim u multietničkoj sredini Srbije, postizanje individualne višejezičnosti umanjuje šanse da govornici „malih“ i manjinskih jezika razviju otpor, tj. odbojni stav prema drugim „većim“ jezicima i njihovim kulturama. Ili da, pak, s druge strane, zanemare svoj maternji jezik, ne bi li se što bolje uklopili u širu društvenu zajednicu. Na ovaj način, pridaje se značaj kompleksnom pitanju manjina i prepoznaje njegova važnost za političku stabilnost i duštvenu koheziju unutar države. Asimilacija je na taj način zamenjena integracijom koja podrazumeva kulturni i jezički pluralizam.

Zaključak

Inicijativa za uspostavljanje veze između individualne višejezičnosti i društvene pokretljivosti potekla je iz potrebe da nastava jezika, kao i jezika manjina dobije značaj u okviru jezičke obrazovne politike i svoju adekvatnu realizaciju u praksi. Cilj jezičke politike je da unapređivanjem mehanizama u okviru institucija podrži i promoviše jezičku raznovrsnost i obezbedi učenje stranih jezika na svim nivoima obrazovanja. Rukovodeći se osnovnim ciljevima evropskih strategija razvoja, Lisabonske strategije (2000-2010) i Evrope 2020, od kojih su dva - društvo bazirano na znanju i inovacijama i jačanje društvene kohezije - predstavili smo rezultate istraživanja društvene pokretljivosti u Srbiji koja je značajan indikator društvene kohezije, s obzirom na to da opadajuća pokretljivost utiče na društveno raslojavanje. Rezultati pokazuju da društvena pokretljivost u Srbiji stagnira i da je karakteriše visok nivo samoreprodukcije u okviru slojeva, kao i nejednak pristup visokom obrazovanju koji dovodi do toga da se nakon 2000. godine uočava trend isključivanja pripadnika najnižih slojeva iz obrazovnog sistema.

U svetlu zaključka da je obrazovanje najbitniji kanal pokretljivosti, a oslanjajući se na preporuke Evropskog zajedničkog okvira za ključne kompetencije za doživotno učenje koje uključuju jezičku pismenost, učenje jezika i svest o važnosti kulture i kreativnom izražavanju donosimo sledeći zaključak. Neophodno je da jezička politika u Srbiji, s obzirom na teritorijalnu koncentraciju brojčano relevantnih nacionalnih manjina i njihov specifičan etnoprostorni raspored, kao i najnoviji izveštaj Saveta Evrope o stanju manjinskih jezika u Srbiji iz juna 2016. godine, promoviše i omogući postizanje individualne višejezičnosti po modelu koji uključuje poznavanje četiri jezika - maternjeg jezika većine, maternjeg jezika manjine, engleskog jezika i drugog stranog jezika. Na ovaj način se buduće generacije školuju u skladu sa standardima i zacrtanim ciljevima plurilingvalne i plurikulture Evrope, osposobljavaju se za aktivni profesionalni život bez jezičkih barijera i bržu i uspešniju vertikalnu, horizontalnu i geografsku pokretljivost na društveno prihvatljiv način. Dalji pravci istraživanja u oblasti individualne višejezičnosti u Srbiji treba da uključe i istraživanja o potrebi, vrsti i obimu zainteresovanosti većinske etničke zajednice u Srbiji za učenje pojedinih jezika nacionalnih manjina u Srbiji, kao još jedan prilog našem predloženom modelu višejezičnosti. Sociolingvistički posmatrano, aktuelni suživot srpske populacije i populacije nacionalnih manjina treba dalje istražiti u oblasti procesa kulturne senzibilizacije i izražavanja, kao značajan faktor lakšeg, bržeg i svrsishodnijeg učenja jezika.

Literatura:

- A broken Social Elevator? How to promote Social Mobility, OECD, 2018. <https://www.oecd.org/social/soc/Social-mobility-2018-Overview-MainFindings.pdf> (10.11.2018.)
- Antonić, Slobodan, „Društvena pokretljivost u socijalističkoj Srbiji: jedan revizionistički pogled“, *Sociološki pregled*, 47(2), Beograd, str. 145-170.
- Antonić, Slobodan, „Društvena struktura i sistem“, u: *Sociologija – udžbenik za srednje škole*, Grupa autora, Zavod za udžbenike, Beograd, 2011.
- Beck, Ulrich, „Mobility and the Cosmopolitan Perspective“, u: *Tracing Mobilities: Towards a Cosmopolitan Perspective*, ed. Weert Canzler, et al, New York, Routledge, 2008, str. 25-36.
- Bugarski, Ranko, *Evropa u jeziku*. Biblioteka XX vek, Beograd, 2009.
- Cvejić, Slobodan, „Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji“, u: Srđan Šljukić i Dušan
- Marinković, Odsek za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad, 2012, str. 143-157.
- Council conclusions of May 12 2009 on strategic framework for European cooperation in education and training (Et 2020). http://www.cedefop.europa.eu/files/education_benchmarks_2020.pdf (12.11.2018).
- Europe 2020. <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf> (10.11.2018)
- Europe 2020 Strategy in a Nutshell. <https://portal.cor.europa.eu/europe2020/Profiles/Pages/welcome.aspx> (10.11.2018.)
- Eurostudent istraživanje za Republiku Srbiju. https://www.youtube.com/watch?v=W_tg_0y-Eyj8. (15.11.2018.)
- European Charter for Regional or Minority Languages. <https://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/> (10.2.2019).
- Filipović, Jelena, „Ideološki aspekti politike i planiranja nastave jezika“, u: ed. Julijana Vučo, *Savremene tendencije u nastavi jezika i književnosti*, Filološki fakultet, Beograd, 2007, str. 375-385.
- Gidens, Entoni, *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2006.
- Grzega, Joachim, „Reflections on Concepts of English for Europe British English, American English, Euro-English, Global English“, *Journal for EuroLinguistics*, 2, 2005, str. 44-64.
- Habermas, Jürgen, *Communication and the Evolution of Society*, Beacon Press, Boston, 1976.
- Key Competences for Lifelong Learning. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018SC0014&from=EN>. (15.11.2018)
- Mauer, Kathrin, „Communication and language in Niklas Luhmann's Systems - Theory“, *Pandaemonium germanicum*, 16/ str. 17 – www.fflch.usp.br/dlm/alemao/pandaemonium-germanicum
- Raduški, Nada. „Etnički procesi i nacionalne manjine U Srbiji po popisu 2011. godine“(8.12.2013.) <http://www.nspm.rs/kuda-ide-srbija/etnicki-procesi-i-nacionalne-manjine-u-srbiji-po-popisu-2011.-godine.html?alphabet=l> (1.11.2018.)
- Ošmjanski, Vera, „ELF u nastavi engleskog jezika: ispitivanje stavova srpske akademske zajednice“, *Nastava i vaspitanje*, br. 1, Pedagoško društvo Srbije, Beograd, 2016, str. 139-152.
- Ošmjanski, Vera, „Interkulturalna kompetencija: jedan od ciljeva nastave engleskog jezika u

- Srbiji?, Inovacije u nastavi, XXXI, Beograd, 2018, str.160-169.
- Ošmjanski, Vera, „Nastavnik engleskog jezika: izvorni ili neizvorni govornik?“, Nasleđe, 39, FILUM, Kragujevac, 2018, str. 201-214.
- Ricento, Thomas, “Historical and theoretical perspectives in language policy and planning”, Journal of Sociolinguistics 4(2), 2000, str. 196–213.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Nacionalna pripadnost. http://media.popis2011.stat.rs/2012/Prezentacija_Knjiga1.pdf. (1.11.2018)
- States Parties to the European Charter for Regional or Minority Languages and their regional or minority languages. <https://rm.coe.int/states-parties-to-the-european-charter-for-regional-or-minority-langua/168077098c>. (20.10.2018)
- Spolsky, Bernard, Language Policy, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Stanojević, Dragan, „Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku“, u: : Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije“, ed. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, Beograd, Institut za sociološka istraživanja, 2013.
- Stubbs, Paul; Zrinščak, Siniša, „Social Protection and social inclusion from Lisabon to Europe 2020“, u: From the Lisabon Strategy to Europe 2020, ed. Višnja Samardžija, et al, Zagreb, IMO, 2010, str. 163-184.
- Tomanović, Smiljka; Stanojević, Dragan, Mladi u Srbiji 2015., Beograd, Friedrich Ebert Stiftung, SeConS, Beograd, 2015.
- The Lisabon Strategy in short. <https://portal.cor.europa.eu/europe2020/Profiles/Pages/The-LisbonStrategyinshort.aspx>.(10.11.2018.)
- Velički, Damir, „Nova višejezičnost i učenje stranih jezika kao dio jezične politike“. Metodčki ogleđi, 14(1)1, 2007.
- Vuletić, Vladimir, „Osnovni pojmovi društvene strukture u udžbenicima sociologije“, u: Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije“, ed. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, Beograd, Institut za sociološka istraživanja, 2013.
- Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, Službeni glasnik RS, br. 55/2013, 101/2017 i 27/2018-dr. zakon. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_osnovnom_obrazovanju_i_vaspitanju.html. (10.2.2019.)
- Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju, Službeni glasnik RS, br. 55/2013, 101/2017 i 27/2018-dr. zakon. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_srednjem_obrazovanju_i_vaspitanju.html. (10.2.2019.)

Vera Ošmjanski, Aleksandar Vuletić

INDIVIDUAL MULTILINGUALITY IN SERBIA - OBJECTIVE OF EDUCATIONAL POLICY AND FACTOR OF SOCIAL MOVEMENT

Summary

This paper analyses conditionality of social mobility and individual multilingualism in order to direct language policy and planning towards the development of plurilingualism in Serbia. The results of the research on social and educational mobility in Serbia show that social mobility stagnates and is characterized by a high level of self-reproduction within

social layers and unequal access to higher education, which has even led to a trend of exclusion of members of the lowest layers from the educational system. Education has proved to be the most important channel of mobility, while the key objectives of the two European development strategies, the Lisbon Strategy (2000-2010) and Europe 2020, are creation of knowledge-based society and strengthening of social cohesion. In accordance with the European Common Framework of Key Competences for Lifelong Learning including literacy, language learning, and cultural awareness and expression, and the latest Council of Europe report on the status of minority languages in Serbia from June 2016, the paper proposes that the language policy in Serbia should support learning four languages – the mother tongue of the majority, the mother tongue of a minority, English, and another foreign language. Geographic concentration of numerically relevant national minorities and their specific territorial distribution also give weight to the propounded model of plurilingualism in Serbia.

Key words: multilingualism, linguistic education policy, social mobility, social upbringing, foreign language learning, minority languages

Dragoslava Mićović¹
 Kriminalističko-policijski univerzitet, Beograd
 Vesna Anđelić Nikolendžić,
 Kriminalističko-policijski univerzitet, Beograd

378.126-057.36
 81'243:159.953.5
 Originalni naučni rad

JEZIČKA OBRAZOVNA POLITIKA U OBLASTI STRANIH JEZIKA U VISOKOM POLICIJSKOM OBRAZOVANJU U REPUBLICI SRBIJI

Apstrakt: Prva Visoka policijska škola osnovana je 08. februara 1921. godine, što je predstavljalo prekretnicu u policijskom obrazovanju u Srbiji. Za nepun vek postojanja institucije policijskog obrazovanja i obuke u Srbiji pretrpele su brojne reforme čiji je prevashodni cilj bio da se obrazovanje policajaca unapredi. U radu se analizira učenje stranih/stranog jezika na jedinoj visokoškolskoj instituciji u sistemu policijskog obrazovanja u Republici Srbiji - Kriminalističko-policijskom univerzitetu u Beogradu. Kada je reč o jezičkoj politici uopšte, kako kaže Filipović, ova aktivnost se u velikoj meri zasniva na izboru jezičkih formi koje zavise od društvenih, kulturoloških, političkih i drugih ekstralingvističkih faktora. Kada je reč o jezičkoj obrazovnoj politici u oblasti stranih jezika, može se konstatovati da je ona u okviru već pomenutih reformi policije i policijskog obrazovanja stavljena u drugi plan, da je višejezičnost ukinuta i da se učenje stranih jezika svodi na učenje jednog jedinog jezika – engleskog. Ako se uporedi sa ostalim univerzitetima u Srbiji, može se konstatovati da su se slični procesi odigrali na svim obrazovnih institucijama nakon potpisivanja Bolonjske deklaracije. Bez namere da ospore tezu da je engleski jezik lingua franca novog milenijuma, autorke se ipak zalažu za jezičku raznovrsnost, drugim rečima za uvođenje novih jezika i negovanje višejezičnosti u skladu sa koncepcijom Saveta Evrope.

Ključne reči: učenje stranih jezika, Evropske integracije, visoko policijsko obrazovanje, policijski službenici

Uvod

Davne 1921. godine „Prosvetni glasnik“, tadašnji službeni list Ministarstva prosvete, donosi prilog dr Milana Ševića, profesora Prve gimnazije pod naslovom „Nastava živih jezika“. Govoreći o reformi nastave živih stranih jezika, autor se poziva na odluke koje je donelo Udruženje novih filologa u Hamburgu 05. juna 1920. godine koje između ostalog kažu da „kao nastavne predmete živih jezika treba, osim engleskoga, francuskog i španskog, smatrati i one jezike koju su zbog naročitih mesnih odnošaja potrebni, kao n. p. r.² portugalski, talijanski, ruski, poljski, holandski, dansko-norveški i švedski.“ O obrazovanju novih filologa na univerzitetima se preporučuje „da universitetski nastavni planovi budu tako podešeni kako bi se dala prilika da se učenje stranoga jezika veže za nejezičko-literarne predmete,

1 dragoslava.micovic@kpu.edu.rs

2 S obzirom da je citat preuzet onako kako je objavljen, zadržan je pravopis kako stoji u originalnom članku.

kao filozofiju, istoriju, geografiju, političku ekonomiju, pravne nauke, umetnosti, i t. d., da bi se učenje stranoga jezika moglo uspešno proširiti poznavanjem stranih naroda; (...) U unutrašnjem uređenju novojezičke nastave traži se dalji razvoj njezin u tom smeru, što se kao glavni zadatak nastave smatra da probudi razumevanje duhovne i materijalne kulture stranoga naroda, naročito novijega doba, na osnovi dotičnoga stranog jezika.³

Iz gore navedenih citata, mogu se nazreti neke karakteristike onog što bismo danas nazvali jezičkom politikom i planiranjem, a skoro sto godina kasnije i dalje se vode iste rasprave po pitanju učenja stranih jezika tokom čitavog obrazovnog ciklusa. Situacija u Srbiji danas je takva da se u osnovnim školama, gimnazijama i nekim stručnim srednjim školama uče po dva strana jezika, ali kada ti isti đaci dođu na fakultete situacija se bitno menja, pri čemu postoji i velika razlika u pogledu učenja stranih jezika između državnih i privatnih univerziteta.

Kada je reč o policijskom obrazovanju, učenje stranih jezika počinje sa otvaranjem prve Visoke policijske škole 1921. godine u Beogradu, nastavlja se i unapređuje na Višoj školi unutrašnjih poslova, da bi u toku reforme i spajanja dve obrazovne institucije u Kriminalističko-policijsku akademiju, koja je u međuvremenu prerasla u Kriminalističko-policijski univerzitet, nastava stranog jezika bila stavljena u drugi plan i bila svedena na učenje svega jednog stranog jezika – engleskog.

Jezička politika i planiranje u nastavi stranih jezika

Rečnik sociolingvistike za jezičku politiku kaže da se termin ponekada koristi kao sinonim za jezičko planiranje, mada se češće koristi kao termin za opšte jezičke, političke i društvene (implicitne ili eksplicitne) ciljeve koji se nalaze u osnovi faktičkih aktivnosti jezičkih planera (npr. Cooper, 1989). Jezičke politike tipično odlikavaju uopštena verovanja o i stavove prema jeziku koji postoje u nekom datom društvu (tzv. jezičke ideologije).⁴ Kao termin i kao oblast naučnog istraživanja javlja se tek u drugoj polovini 20. veka, a u akademskoj literaturi prvi put se definiše u tekstu E. Haugena o jezičkoj standardizaciji u Norveškoj: „Pod jezičkim planiranjem podrazumevam aktivnost pripreme normativne ortografije, gramatike i rečnika kao smernice za pisce i govornike u nekoj nehomogenoj govornoj zajednici. U ovoj praktičnoj primeni lingvističkog znanja mi izlazimo izvan granica deskriptivne lingvistike zalazeći u oblast gde se sud mora doneti u obliku izbora između raspoloživih lingvističkih formi“⁵.⁶ Kako kaže Filipović, već u prvoj definiciji jezičke politike i planiranja dominira ideja da se ova aktivnost zasniva ne na lingvističkim kriterijumima, već na izboru jezičkih formi koje zavise od društvenih, kulturoloških, političkih i drugih ekstralingvističkih faktora,⁷ pri čemu se ovo odnosi i na izbor varijeteta koji će postati nacionalni jezik, a u nastavi stranih jezika izborom jezika koji će se izučavati u okviru obrazovanja.

3 Prosvetni glasnik, 1921, str. 229-235

4 Joan Swann et al. A Dictionary of Sociolinguistics, Edinburgh University Press, 2004, str. 174

5 Originalni citat na engleskom glasi: „By language planning I understand the activity of preparing a normative orthography, grammar, and dictionary for the guidance of writers and speakers in a non-homogenous speech community. In this practical application of linguistic knowledge we are proceeding beyond descriptive linguistics into an area where judgment must be exercised in the form of choices among available linguistic forms.“

6 Jelena Filipović, „Teorijski koncepti i specifičnosti jezičke obrazovne politike“, u: Filipović, J. /Durbača, O. (prir.) Jezici u obrazovanju i jezičke obrazovne politike. Beograd: Filološki fakultet, 2014 ISBN 978-86-6153-193-4

7 Ibid. str. 18

Kada je reč o institucionalizovanoj nastavi stranih jezika u Srbiji, koja počinje tokom četvrte dekade 19. veka, izbor jezika zavisio je od mnogo faktora, od kojih su najuticajniji bili u vezi sa političkim i kulturnim uticajem zemlje čiji bi jezik bio izabran i ponuđen u nastavi: francuski i nemački bili su najzastupljeniji pre Prvog svetskog rata i između dva svetska rata; ruski neposredno posle Drugog svetskog rata, a potom engleski u drugoj polovini 20. veka. Na početku 21. veka, u našem obrazovnom sistemu dominira engleski jezik, a pored njega u ponudi su još i francuski, nemački, ruski, italijanski i španski, pri čemu uzrast na kome se uvodi strani jezik u obaveznom obrazovanju i broj stranih jezika u nastavi varira u zavisnosti od društveno-političkih i kulturnih prilika u zemlju u različitim periodima. To praktično znači da je koncept ranog učenja stranih jezika, izbor i broj stranih jezika u nastavi u direktnoj korelaciji sa ideološkim i akademskim stavovima različitih politika nastave stranih jezika.⁸

Prema Filipović, upravo se u planiranju i kreiranju politike nastave stranih jezika najjasnije ogleda odnos ideoloških, epistemoloških i društveno-političkih faktora koji utiču na svaku vrstu jezičke politike i planiranja, tj. u zavisnosti od balansa snaga na međunarodnoj sceni i odnosa naše države prema drugima nacijama i državama davao se primat određenim jezicima, a svesno i ciljano ograničavala nastava i vrsta nastave drugih stranih jezika.⁹

Sve napred rečeno, kako ćemo videti dalje u tekstu, događalo se i na univerzitetima kada je reč o nastavi stranih jezika, a „prelilo“ se i na policijsko visoko obrazovanje koje nije ostalo imuno na ovakve procese.

Učenje jezika u okviru visokog obrazovanja u Srbiji – presek stanja

Pionirsko istraživanje o odnosu izučavanja jezika struke i jezičke politike dala je Ignjačević¹⁰ još 2014. godine u svom prilogu u okviru monografije „Jezici u obrazovanju i jezičke obrazovne politike“. U kratkom istorijskom pregledu učenja stranih jezika konstatuje da je na univerzitetskom nivou jedan strani jezik uveden neposredno posle Drugog svetskog rata, a da je u to vreme ruski jezik smatran najpoželjnijim stranim jezikom iz društveno-političkih razloga. Potreba za drugim stranim jezicima, naročito engleskim, pojavila se posle 1948. godine, kada se promenom politike država otvorila prema zapadu. Na nivou univerziteta svaki fakultet autonomno je donosio odluke koje strane jezike će uključiti, kao i koliko i kada će se oni učiti tokom studija. Većina fakulteta uključila je učenje stranog jezika na prvu ili na prve dve godine studija. Krajem 1950-ih godina, strani jezik dobija status izbornog-obaveznog predmeta, što je značilo da su studenti mogli da izučavaju jedan strani jezik, birajući obično onaj koji se učili tokom osnovne ili srednje škole (engleski, ruski, francuski ili nemački).¹¹

Četiri pomenuta jezika bila su zastupljena u nastavi fakulteta Univerziteta u Beogradu, ali i u nastavi fakulteta ostalih univerziteta u Srbiji, na većini ovih obrazovnih institucija radili su stalno zaposleni nastavnici sve do 2005. godine, kada se situacija menja,

8 Jelena Filipović, *Moć reči - ogledi iz kritičke sociolingvistike*, Beograd: Zadužbina Andrejević, 2009, str. 67-68

9 Ibid. str. 68

10 Anđelka Ignjačević, „Strani jezik struke i obrazovna politika“, u: Filipović, J./Durbaba, O. (prir.) *Jezici u obrazovanju i jezičke obrazovne politike*, Beograd: Filološki fakultet, 2014, str. 187-217, ISBN: 978-86-6153-193-4

11 Ibid. str. 203

odn. kada se počinje sa reformom i studiranjem prema tzv. Bolonjskoj deklaraciji. Ovo je ujedno i period kada je nastava stranog jezika za profesionalne i akademske namene značajno napredovala i kada je objavljen i veliki broj udžbenika i stručnih radova.¹²

Iako Ignjačević u svom radu govori uglavnom o Univerzitetu u Beogradu, paradoks koji se tu dogodio pogodio je i ostale visokoškolske ustanove u Srbiji. Uvođenjem studija po bolonjskoj deklaraciji, u vremenu kada je sasvim jasno da se u sistem visokog obrazovanja nije moguće uključiti bez poznavanja većeg broja jezika (mobilnost studenata u Evropi, međusobno povezivanje visokoškolskih institucija, itd.¹³), kada se plurilingvalizam prihvata na globalnom nivou kao jedna od suštinskih civilizacijskih vrednosti, a učenju različitih jezika u Evropi poklanja izuzetna pažnja na svim nivoima obrazovanja, Ignjačević konstatuje da se na Univerzitetu u Beogradu ne prepoznaje vrednost učenja stranih jezika, ako je suditi po statusu, prostoru i vrednovanju predmeta stranih jezika na većini fakulteta.¹⁴ Po podacima koje je prikupila, primetan je očigledan trend smanjivanja broja stranih jezika koji se izučavaju na nematičnim fakultetima Univerziteta u Beogradu, a prema rezultatima neformalnog anketiranja članova Sekcije univerzitetskih nastavnika stranog jezika struke pri Društvu za strane jezika i književnosti Srbije 2009. godine, trend se nastavlja ne samo na ovom već i na drugim državnim univerzitetima u Srbiji.¹⁵ Već tada je konstatovano da strani jezici dobijaju sve manji prostor u reformisanim programima fakulteta, da je fond časova drastično smanjen, a ponuda ograničena uglavnom samo na engleski jezik.¹⁶

Godine 2017. Sekcija univerzitetski nastavnika stranih jezika struke ponovo je sprovela istraživanje o položaju jezika struke na nematičnim fakultetima u Srbiji, obuhvatajući veći broj državnih i privatnih univerziteta. Rezultati ovog istraživanja izneseni su na tribini o položaju stranih jezika struke u visokoškolskom obrazovanju koja je održana 23. februara 2017. godine na Filološkom fakultetu u Beogradu.¹⁷

Anketa je obuhvatila državne univerzitete u Beogradu, Novom Sadu, Nišu, Kragujevcu i užem regionu, privatne univerzitete (Metropolitan, Singidunum, Alfa, Union, Univerzitet Džon Nezbit, i tri visoke škole strukovnih studija (Visoka škola strukovnih studija – Beogradska politehnika, Visoka škola primenjenih strukovnih studija – Vranje, Visoka hotelijerska škola strukovnih studija). Analiza ankete pokazala je da se najveći broj problema može svrstati u dve grupe: u prvoj grupi su problemi koji se odnose na status i položaj stranih jezika na nematičnim fakultetima u Srbiji, a u drugoj problem gubljenja višejezičnosti. Neki od zaključaka bili su da se u skorije vreme ne može očekivati usklađivanje i standardizovanje nastave stranih jezika čak ni u okviru jednog univerziteta (npr. Univerziteta u Beogradu), jer se pitanjem položaja stranih jezika bavi svaki fakultet pojedinačno; fond časova, kao i broj ESP bodova često su neusklađeni i variraju od 3-6 časova na nedeljnom nivou, odn. 2-8 ESP bodova, a trajanje kursa varira od jednog do četiri semestra na državnim uni-

12 Ibid. str. 204

13 Anđelka Ignjačević, i ostali „Strani jezik struke u bolonjskom procesu“, u: Vučo, J., Ignjačević, A., Mirić, M. (ur.): Zbornik radova Jezik struke – teorija i praksa. Beograd: Univerzitet u Beogradu, 2009, 721-737

14 Anđelka Ignjačević, „Strani jezik struke i obrazovna politika“, u: Filipović, J./Durbaba, O. (prir.) Jezici u obrazovanju i jezičke obrazovne politike, Beograd: Filološki fakultet, 2014, str. 187-217, ISBN: 978-86-6153-193-4, str. 205

15 Ibid., str. 205

16 Ibid. str. 206

17 Izveštaj sa tribine o položaju stranih jezika struke u visokoškolskom obrazovanju koja je održana 23. februara 2017. godine na Filološkom fakultetu u Beogradu u organizaciji Sekcije univerzitetskih nastavnika stranih jezika struke.

verzitetima, a na privatnom postoji mogućnost obaveznog ili fakultativnog pohađanja kursa tokom sve četiri godine osnovnih studija; kada je reč o broju jezika koji su u ponudi, on se kreće od jednog (samo engleski) do četiri (uz engleski izučavaju se i francuski, nemački i ruski); privatni univerziteti u svojim studijskim programima daju više opcija za učenje stranih jezika, te se oni izučavaju u većem broju (u statusu prvog ili drugog stranog jezika), i to na svim nivoima studija; fakulteti društveno-humanističke grupacije imaju bolji status struke, sa većom ponudom različitih jezika; postoji potreba da se jezik struke uvede na master i doktorske studije (što je sada u nadležnosti svakog fakulteta pojedinačno), a neki opšti zaključaj je da se pitanje položaja stranog jezika struke pored rešavanja na nivou svakog pojedinačnog fakulteta mora rešavati i uz tesnu saradnju sa drugim fakultetima, univerzitetima i širom stručnom i akademskom zajednicom. Neophodno je sprovesti ankete i istraživanja o odnosu studenata prema stranim jezicima, pa u skladu sa konkretnim željama i potrebama studenata nuditi različite mogućnosti za pohađanje kurseva (kursevi za početnike, organizacija nastave po jezičkim nivoima, fakultativno učenje stranog jezika na višim godinama studija, uključujući mogućnost učenja na master i doktorskim studijama, međunarodna studentska razmena, razvijanje svesti o realnoj potrebi znanja stranih jezika, naročito stručnog jezika koji otvara mogućnosti profesionalnog usavršavanja i povećava mobilnost stručnjaka na tržištu rada).

Učenje stranih jezika u okviru sistema visokog policijskog obrazovanja

Da bismo mogli da pratimo hronologiju učenja stranih jezika u okviru visokog policijskog obrazovanja, moramo da se vratimo vek unazad, u čemu nam pomažu podaci objavljeni u časopisu „Policija“. Kao jedan od najznačajnijih časopisa koji se bavio organizacijom, razvojem i unapređenjem policije, ovaj časopis od samog početka objavljuje članke koji se odnose na školovanje tadašnje žandarmerije. Ono što se nazivalo Žandarskom školom (osnovane 1909. godine), zapravo su bili kursevi u trajanju od tri ili četiri meseca čiji je cilj bio „da se žandarmi, pored vojnih znanja, detaljno upoznaju sa svojim policijskim dužnostima“.¹⁸ Nastavni program ove škole sastojao se od vojnih i policijskih predmeta. Vojna nastava obuhvatala je predmete o vojnim propisima i pravilima službe, vršena je obuka upotrebe oružja i izvođeni su egzerciri. Policijski predmeti bili su: Ustav, kazneni zakon, krivični postupak, policijska uredba, ponašanje žandarma prema građanima, pravila žandarmerijske službe, policijske naredbe za Beograd, administrativna podela zemlje. Kursisti su učili i o zakonskim propisima o štampi, opštinama, lovu i ribolovu, javnim zborovima i udruženjima, a deo nastave pokrivaio je i osnovne opšteobrazovne predmete, kao što su istorija s geografijom, čitanje, pisanje i račun.¹⁹ Prvi put se o stranim jezicima govori u br. 3 iz 1912. godine, gde časopis donosi članak o tome da je u Žandarmerijskoj školi završen 8. tečaj i da časopis pokreće inicijativu da se žandarmi dobrovoljno prijave za učenje stranih jezika. Nakon ove inicijative, nema daljih informacija u pogledu toga da li su ovakvi kursevi i realizovani.

Časopis „Policija“ nije izlazio pet godina usled izbijanja Prvog svetskog rata. Nastavio je sa izlaženjem 1919. godine, kada se ozbiljno posvećuje temi školovanja policije i policijskim školama. Časopis je već i ranije dosta prostora posvećivao radu dr Arčibalda Rajsa, a u toku ove godine objavio je njegov studiozan rad „Principi moderne policije“ koji

18 Policija, br. 3, 1910, str. 63-64

19 Policija, br. 10-11/1922, str. 324-331

je u suštini predstavljao tekst projekta o stvaranju savremene policije u Srbiji. Po Rajsu, „prvi uslov za dobru policiju jeste stvaranje teorijskih i praktičnih škola“ nižeg i višeg stepena.²⁰

Prvi dvobroj „Policije“ 1-2 1921. godine donosi članak „Svečano otvaranje policijske škole u Beogradu“, koje je obavljeno 08. februara 1921. godine.²¹ Datum otvaranja ove škole danas se uzima kao polazna tačka visokoškolskog policijskog obrazovanja u Srbiji, iako je i ovu školu praktično činio četvoromesečni kurs koji je pohađalo 18 policijskih pisara i 10 agenata, a nastava se odvijala svakog radnog dana od 8:00 do 12:00, te od 15:00 do 18:00 časova.²² Direktor i nastavnik te škole bio je dr Arčibald Rajs. Kao direktor škole, Rajs je predavao kriminologiju i opšta policijska pitanja, a prema pisanju A. Todorovića, jednog od učenika škole, predavanja je držao na francuskom jeziku, dok je „svaku rečenicu sa francuskog na srpski prevodio tumač“. Predmeti koji su se izučavali bili su: Krivično pravo, Krivični postupak, Zakoni policijske uredbe i naredbe sa njihovim primenama, Opšte političko obrazovanje, Praktična vežbanja iz krivičnoga prava i postupka, Praktična poznavanja iz hemije i fizike, Anatomija i higijena, Sudska medicina, Naučna policija, Identifikacija i opis krivaca, Kriminologija i opšta policijska pitanja, Praktična vežbanja iz tehničke policije, Praktična vežbanja iz opisa i identifikacije, Specijalna gimnastička vežbanja i Francuski jezik. Nastavnici u školi, pored već pomenutog dr Rajs, bili su inspektori Ministarstva – Kosta Katić, A. Kuzmanović i osnivač, vlasnik i urednik „Policije“ Vasa Lazarević, zatim dr Ivan Đaja, stalni docent Univerziteta, dr Đ. Đorđević, šef odeljenja za suzbijanje veneričnih bolesti, Aleksandar Andonović, šef odseka tehničke službe, Ž. Simonović, urednik „Policijskog glasnika“, itd. Profesor francuskog jezika bio je A. Polić.²³

Zašto je uveden baš francuski jezik? Pre svega, početkom 20. veka u vreme kada je škola osnovana, francuski je još uvek uživao status glavnog svetskog jezika koji će uskoro izgubiti na račun engleskog jezika. Poznato je da je dr Rajs još 1910. godine ustanovio školu za izučavanje policijskih nauka na švajcarskom univerzitetu u Lozani, čiji je bio i profesor. Pre osnivanja Instituta za naučnu policiju, dr Rajs je bio učenik Bertijona, šefa Odeljenja za identifikovanja u pariskoj policiji. Rajsovu školu je već tada pohađao Dušan Alimpić, inspektor Ministarstva unutrašnjih dela, koji će kasnije neko vreme zajedno sa Vasom Lazarevićem i uređivati časopis „Policija“. Godine 1912. jednogodišnje studiranje u Lozani u Institutu profesora Rajs završio je i Aleksandar Andonović, pisar Antropometrijskog odeljenja Ministarstva unutrašnjih dela, koji se vratio u zemlju kao ekspert za policijsku tehniku²⁴, i koji je postao nastavnik u novootvorenoj policijskoj školi. Dakle, ako je trebalo birati koji strani jezik da se uči, francuski je u tom trenutku bio najlogičniji izbor.

No, kako su Rajsova futuristička shvatanja veoma teško prihvatana u našoj sredini tog doba, a i usled nedovoljne podrške nadležnih organa, škola je ubrzo prestala sa radom.²⁵ Ipak, na osnovu Rajsovog referata donet je najpre Zakon o unutrašnjoj upravi, a onda 1929.

20 Policija, br. 4-5, 1919, str. 5-60

21 Policija, br. 1-2, 1921, str. 59

22 Ministarstvo i ministri policije u Srbiji 1811-2001. (2002), Perišić M. (ur.), Beograd, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, str. 182

23 Branislav Božović, Tri decenije časopisa „Policija“ 1910-1940, Beograd, Viša škola unutrašnjih poslova, 2004; Dragoslava Mićović, Žene policajci kroz jezik srpske policijske periodike (1910-2016), Zadužbina Andrejević, Beograd, 2017, str. 78

24 Policija br. 8/1912

25 Policija, god. VIII, br. 1 i 2, Beograd, 15. januar 1921, 59-62; Policija, god. VIII, br. 5, 6 7 i 8, Beograd, sveska za mart i april 1921, 339-343; S. M. Đorđević, Spomenica Dr Rajsu, Beograd, 1930, 133-135, Istorijat Policije Srbije – Dr Arčibald Rajs, „Bezbednost sa vama“, specijalno izdanje lista „Policajac“, Beograd, 13. maj 1998., str. 3; Ministarstvo i ministri policije u Srbiji 1811-2001, 2002, Beograd, str. 182

godine osnovan je pri Beogradskom univerzitetu Kriminalni institut sa teorijskom sekcijom i sekcijama za kriminalnu tehniku i kriminalnu psihologiju i psihijatriju. Dve godine kasnije, 21. januara 1931. godine, doneta je Uredba o centralnoj školi za policijske izvršne službenike. U Zemunu je otvorena škola u kojoj su se održavali šestomesečni kursevi za obuku državnih službenika policijske straže i državni policijski agenti (policijski stražari – pripravnici, podnadzornici policijske straže, zapovednici i nadzornici policijske straže, policijski agenti – pripravnici i šefovi, nadzornici i podnadzornici agenata), a istovremeno su organizovani i specijalistički kursevi.²⁶

Nemački napad i okupacija Kraljevine Jugoslavije 1941. godine označili su prekid u kontinuitetu školovanja kadrova za Ministarstvo unutrašnjih poslova. Prvi temelji novog školstva postavljeni su u Beogradu, neposredno nakon oslobođenja grada. Skraćeni kursevi strojeve obuke i obuke u rukovanju naoružanjem kandidata za narodne milicionare obavljala se od novembra 1944. godine u zgradi današnjeg Rudarsko-geološkog fakulteta, a nakon završenog kursa 10 do 15 milicionara sa komandirovom na čelu upućivano je na dužnost u pojedine gradske rejone.²⁷

Obučavanje kadrova za potrebe Ministarstva unutrašnjih poslova odvijalo se uglavnom na lokalnim kursovima, a veliki problem predstavljalo je osposobljavanje rukovodećeg kadra. Razni su bili načini školovanja ovog kadra, jedno vreme podeljeni i po republikama tadašnje SFRJ, a veća pažnja koja je posvećena školovanju i usavršavanju kadrova počinje u roku 1966/1967. godine. Najpre je Skupština SR Srbije donela zakon o Srednjoj školi unutrašnjih poslova „Pane Đukić“ u Sremskoj Kamenici, kojim su objedinjene sve školske ustanove u Republici, a zatim je na sednici Republičkog veća i Prosvetno-kulturnog veća, Skupština SR Srbije 13. jula 1972. godine donela i Zakon o Višoj školi za unutrašnje poslove u Zemunu. Viša škola počela je sa radom 18. oktobra 1972. godine.²⁸

Do 1991. godine Viša škola unutrašnjih poslova je imala status samostalne ustanove, a u periodu od 1991. do 2006. godine bila je posebna organizaciona jedinica Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije. Pored toga, Viša škola unutrašnjih poslova je bila deo sistema prosvete, čiji je rad regulisan propisima iz oblasti višeg obrazovanja. Osnovne delatnosti Više škole unutrašnjih poslova bile su stručno-naučna edukacija za rad na poslovima javne i državne bezbednosti i permanentna obuka kadrova unutrašnjih poslova. Uz osnovnu delatnost odvijao se i razvojno-istraživački rad, mentorski rad sa studentima i vannastavne aktivnosti studenata. U početku je školovanje trajalo dve godine (četiri semestra), a kasnije pet semestara.

Pored predmeta koji su bili neophodni za školovanje kadra za potrebe policije i drugih bezbednosnih službi kako u Republici Srbiji tako i u drugim delovima bivše Jugoslavije, na Višoj školi unutrašnjih poslova učili su se i strani jezici. Iako su postojali specijalizovani kursevi jezika koji su bili organizovani kako bi se kod studenata razvile komunikativne veštine na jednom broju jezika, uključujući regionalne i jezike manjina koji su se govorili u bivšoj Jugoslaviji, samo su engleski i nemački jezik izučavani kao obavezni predmeti za sve studente i to tokom četiri semestra, tako da su studenti praktično imali nastavu jezika skoro tokom čitavog školovanja.²⁹

26 Ministarstvo i ministri policije u Srbiji 1811-2001, 2002, Beograd, str. 182

27 Ibid, str. 183-184

28 Ibid, str. 184-186

29 Vesna Anđelić-Nikolendžić, Mirjana Stojov i Irena Pavlović, „The Policy of Teaching Foreign Languages in Serbian Institutions of Tertiary Education for Law Enforcement Officers“, Proceeds from the International Scientific Conference Security Concepts and Policies – New Generation of Risks and Threats, 4-5 June 2017, Vol.

Krajem 1990-ih, prepoznajući nove tendencije i uvažavajući stručno mišljenje nastavnika stranih jezika koji su tada radili na instituciji, rukovodstvo je odlučilo da uvede još dva strana jezika – francuski i ruski, i tako praktično zaokruži grupu jezika koji se izučavaju i izjednači je sa onim jezicima koji se uče u osnovnoj i srednjoj školi. Ta odluka je dakle bila motivisana činjenicom da sva deca u Srbiji u to vreme u školi uče bar jedan ili dva od gore pomenutih jezika (engleski, nemački, francuski i ruski), tako da na ovaj način na univerzitetskom nivou oni mogu da nastave da šire svoje znanje učeći stručne registre jezika i bez nepotrebnog ponavljanja opštih jezičkih pravila.³⁰

U ponudi je bio i širok spektar specijalizovanih kurseva za policajce koji su već u službi, kao što je pogranična služba, saobraćajna policija, kriminalistička policija, itd. Većina ovih kurseva izvodila se na stranom jeziku (engleskom i/ili nemačkom). Pored toga, organizovani su i kursevi engleskog i nemačkog jezika koji su bili „pravljani po meri“ jednog broja policijskih jedinica i agencija, među kojima je bila helikopterska jedinica, Specijalna anti-teroristička jedinica, i ostale specijalizovane policijske jedinice. Najambiciozniji projekat ovog tipa bili su osnovni kursevi engleskog i nemačkog jezika i sveobuhvatno testiranje svih saobraćajnih policajaca koje je započeto 2003. godine i trajalo skoro dve godine.³¹

Godine 1993. osnovana je Policijska akademija u Beogradu, kao ustanova koja obavlja obrazovno-naučnu delatnost od značaja za bezbednost i policijske poslove. Akademija je imala dva nivoa studija: osnovne studije koje su trajale četiri godine i magistarske studije koje su trajale dve godine. Kao ustanova visokog obrazovanja akademija je školovala rukovodeći kadar za policiju i bezbednosne institucije. Kada je reč o stranim jezicima, na akademiji se izučavao jedan strani jezik – engleski, najpre u okviru dva dvosemestralna predmeta na prvoj i drugoj godini osnovnih studija, a kasnije kao jedan četvorosemestralni predmet na prvoj i drugoj godini osnovnih studija, i kao dvosemestralni predmet na master studijama.

U toku 2001. godine Ričard Monk, viši savetnik za policijska pitanja OEBS-a izradio je Studiju o radu policije u Saveznoj republici Jugoslaviji.³² Pre svega treba istaći da se ova studija odnosila prevashodno na reformu policije, ali je konstatovano da su neophodne velike promene u obuci policije, a da je na osnovu efikasnosti i finansijske opravdanosti potrebno u potpunosti preispitati obuku.³³ Kada je reč o visokom obrazovanju, Monk konstatuje da postoje dve ustanove visokog obrazovanja policije, Viša škola unutrašnjih poslova i Policijska akademija, koje pružaju obuku uz neizbežna preklapanja. On dalje konstatuje da je obuka policije u obe ustanove obimna, zahtevna i rigorozna, ali previše teoretska i da je usled desetogodišnje izolacije zastarela. Konstatujući kakva je situacija na obe ustanove, kako u pogledu radnih uslova, smeštaja studenata, tako i nastavnih planova i programa, Monk konstatuje da na Policijskoj akademiji svaki student odsluša 3.600 časova i položi 40 ispita. U opšteobrazovne predmete spada i strani jezik, a ovi predmeti čine 10% ukupnog nastavnog plana.³⁴

II, Skopje 2017, pp. 128-133

30 Ibid.

31 Ibid.

32 Studija o radu policije u Saveznoj republici Jugoslaviji, OEBS-Misija pri SRJ, oktobar 2001. Dostupne su dve verzije ovog izveštaja: jedna iz jula 2001. godine na engleskom i jedna iz oktobra 2001. godine na srpskom jeziku. Postoje i razlike u sadržaju, iako imaju približno podjednak broj strana (verzija na engleskom ima 118 strana, a verzija na srpskom 117).

33 Ibid, str. 7

34 Ibid. str. 44

Za Policijsku akademiju navodi da se još uvek smatra vodećom policijskom akademskom ustanovom na Balkanu.³⁵ Dalje navodi da na nacionalnom nivou ne postoji telo zaduženo za nastavne planove i programe koje bi obezbedilo da bi se nivo obuke koju policajci dobiju na početku održavao i redovno proveravao tokom čitave karijere, te da bi Policijska akademija trebalo da postane referentna ustanova za nastavne planove, programe i standardne na nacionalnom nivou, zadužena za celokupnu policijsku obuku.³⁶

U okviru sveobuhvatne reforme policije, pa shodno tome i policijskog obrazovanja u Republici Srbiji, integracijom Više škole unutrašnjih poslova i Policijske akademije 2006. godine osnovana je Kriminalističko-policijska akademija kao samostalna visokoškolska ustanova za ostvarivanje akademskih i strukovnih studijskih programa svih nivoa za potrebe policijskog obrazovanja, kao i druge oblike stručnog obrazovanja i usavršavanja od značaja za kriminalističko-policijske i bezbednosne poslove. Kada je reč o stranim jezicima, donesena je odluka da se od stranih jezika zadrži samo engleski jezik, a ukinu svi ostali jezici. Dolazi i do smanjenja obima predmeta tako što su dva dvosemestralna predmeta smanjena na dva jednosemestralna predmeta, a jedina razlika u njihovom rasporedu u nastavnim planovima i programima koji postoje danas jeste u tome što se na osnovnim akademskim studijama kriminalistike i osnovnim strukovnim studijama kriminalistike predmeti Engleski jezik 1 i Engleski jezik 2 izučavaju u toku prvog i četvrtog semestra, dok se na osnovnim akademskim studijama forenzičkog inženjerstva i osnovnim akademskim studijama informatike i računarstva ovi predmeti izučavaju samo u toku prve godine studija – u toku prvog i drugog semestra.

Ovde moramo da konstatujemo da se istovremeno slični procesi odvijaju i na drugim fakultetima u zemlji, što je konstatovano i u istraživanju A. Ignjatović, kako je već prethodno rečeno. Ona je konstatovala da podaci koje je proverila za period do 2008. godine nedvosmisleno ukazuju na nepostojanje obrazovne politike u oblasti stranih jezika na univerzitetskom nivou, što je u suprotnosti sa obrazovnom politikom u oblasti stranih jezika u evropskoj uniji i tendencijama i praksom u zemljama Evropske unije.³⁷

Kako su se i autorke ovog teksta godinama zalagale za poboljšanje statusa stranog jezika i po mogućstvu vraćanje i ostalih stranih jezika koji su se učili, Mićović je, u okviru anketiranja studenata Kriminalističko-policijske akademije 2011. godine za potrebe istraživanja o subjektivnim podacima kao delu analize potreba pri izradi nastavnog plana i programa, postavila i pitanje „Da li bi po vašem mišljenju trebalo uvesti engleski jezik kao izborni predmet na III i IV godini studija?“. Na ovo pitanje pozitivno je odgovorilo 76 studenata (od ukupno 102) ili 74,51%, negativno 19 ili 18,63%, a nije dalo odgovor njih 7 ili 6,86%. Ono što je tom prilikom primećeno jeste da ispitanici koji žele da nastave da uče engleski jezik jesu mahom oni koji su tokom prethodnog školovanja imali bolje ocene iz tog predmeta (4 ili 5) i većina početnika. Manji broj početnika i oni koji su iz engleskog jezika

35 Ibid. str. 45

36 Kod ove konstatacije postoji razlika u verziji na engleskom i verziji na srpskom jeziku. Ovde je navedeno kako stoji na engleskom. U verziji na srpskom jeziku navedeno je da bi „trebalo da postoji referentna ustanova za nastavne planove i programe...“ (Izveštaj na srpskom, str. 47), a u verziji na engleskom stoji „The Police Academy should become a national curriculum and standards authority for all police training.“ (Izveštaj na engleskom, str. 49)

37 Anđelka Ignjačević, „Strani jezik struke i obrazovna politika“, u: Filipović, J./Durbaba, O. (prir.) Jezici u obrazovanju i jezičke obrazovne politike, Beograd: Filološki fakultet, 2014, str. 187-217, ISBN: 978-86-6153-193-4, str. 206

imali lošije ocene (3 ili 2) pripadaju grupi koja je odgovorila da engleski ne bi trebalo uvesti kao izborni predmet na III i IV godini studija. Dakle, kao zaključak se nameće da nije od primarne važnosti da li je neko učio engleski jezik i koliko godina tokom prethodnog školovanja, nego kakav je uspeh postigao u toku učenja.

Od 102 ispitanika, tokom prethodnog školovanja engleski je učilo njih 89 ili 87,25% (4 godine njih 11; 6 godina njih 3; 8 godina njih 44; 10 godina njih 27 i 12 godina njih 4), nije učilo engleski njih 12 ili 11,76%, a jedan ispitanik (0,99%) nije dao odgovor na ovo pitanje.³⁸ Odlukom Vlade Republike Srbije 2014. godine osnovan je Kriminalističko-policijski univerzitet, kada je i započet proces transformacije Kriminalističko-policijske akademije u Kriminalističko-policijski univerzitet, koji je uspešno završen u decembru 2018. godine. Tom prilikom reformisani su i neki od postojećih studijskih programa. Jedan od takvih programa jesu i master studije kriminalistike koje su u potpunosti inovirane, a novi program je počeo sa primenom u školskoj 2018/2019 godini. Kada je reč o učenju stranih jezika, možemo da konstatujemo da je učinjen i prvi pozitivan korak koji se odnosi na nastavu stranih jezika - na predlog predmetnih nastavnika uveden je Engleski jezik za kriminaliste, kao jedan od izbornih predmeta. Tako se prvi put posle 12 godina (od integracije dve ustanove i osnivanja KPA) strani jezik vraća na drugi stepen studija.

Kriminalističko-policijski univerzitet, pored toga što je deo visokog obrazovanja u Republici Srbiji i pored toga što je jedina ustanova visokog policijskog obrazovanja, postao je i deo međunarodnih sistema visokog obrazovanja, što kroz učešće u Erasmus+ projektima, što dobijanjem Erasmus povelje za visoko obrazovanje. Ovaj dokument otvara ustanovi mogućnosti da konkuriše i učestvuje u projektima iz programa Erasmus+, a naravno sadrži i osnovne principe koje visokoškolske ustanove moraju da poštuju. Ona predstavlja i osnovni okvir kvaliteta evropske i internacionalne saradnje.

Ovakva saradnja u budućnosti i mobilnost studenata (i nastavnog osoblja) podrazumeva i odgovarajuću pripremu u smislu poznavanja stranog jezika, pre svega opšteg, a naročito jezika struke. Da bi studenti mogli da slušaju i druge predmete na stranom jeziku, neophodno je da se na dodiplomskim studijama upoznaju sa jezičkom materijom i veštinama opšteg jezika, jezika za akademske svrhe i jezika koji se koristi u specifičnoj disciplini.³⁹ U tom smislu, obimno iskustvo u evropskim zemljama u pogledu upotrebe stranog jezika kao nastavnog jezika, kao i rezultati ispitivanja (videti npr. Sercu, 2004)⁴⁰ pokazuju da ako studenti ne poznaju dovoljno jezik i nisu stekli odgovarajuće veštine, neće moći istovremeno da uče i strani jezik i materiju koja im se predaje i može lako da se desi da ne steknu zadovoljavajuće znanje ni iz jednog ni iz drugog.⁴¹

Iz svega gore navedenog, po mišljenju i preporuci autorki, u budućnosti bi trebalo da se razmotri mogućnost da se pored engleskog jezika uvedu i jezici koji se decenija-

38 Dragoslava Mićović „Subjektivni podaci kao deo analize potreba pri izradi nastavnog plana i programa“, NBP – Žurnal za kriminalistiku i pravo, br. 1/2014, Kriminalističko policijska akademija, Beograd, 2014,

39 Anđelka Ignjačević, „Strani jezik struke i obrazovna politika“, u: Filipović, J./Durbaba, O. (prir.) Jezici u obrazovanju i jezičke obrazovne politike, Beograd: Filološki fakultet, 2014, str. 187-217, ISBN: 978-86-6153-193-4, str. 209

40 Lies Sercu, „The introduction of English-medium instruction in universities. An investigation of some factors crucial to its success“, Research News, The Newsletter of the IATEFL Research SIG, 15-19.

41 Anđelka Ignjačević, „Strani jezik struke i obrazovna politika“, u: Filipović, J./Durbaba, O. (prir.) Jezici u obrazovanju i jezičke obrazovne politike, Beograd: Filološki fakultet, 2014, str. 187-217, ISBN: 978-86-6153-193-4, str. 209

ma standardno uče tokom osnovne i srednje škole – nemački, ruski i francuski, čime bi se omogućilo da studenti nastave da uče i proširuju znanja iz onih jezika koje su najduže učili tokom prethodnog školovanja. Pored toga, treba razmotriti i mogućnost da se engleski jezik uvede na treću godinu osnovnih strukovnih, odn. treću i četvrtu godinu akademskih studija, makar u statusu izbornog predmeta. Na ovaj način bi se bar malo krenulo u susret pre svega davno usvojenim najširim ciljevima Bolonjske deklaracije, među koje spada i to da se omogući mobilnost studenata u Evropi, da se doprinese konkurentnosti evropskog višeg obrazovanja na svetskoj sceni i da se visokoškolske institucije međusobno povežu, a zatim i savremenim zahtevima svih, pa i policijske profesije.

Zaključna razmatranja

U radu smo pokušali da damo kratak istorijski pregled visokog policijskog obrazovanja, odnosno još uže pregled učenja stranih jezika u sistemu visokog policijskog obrazovanja, počevši od davne 1921. godine i osnivanja Visoke policijske škole dr Arčibalda Rajsa, pa sve do danas kada imamo Kriminalističko-policijski univerzitet kao jedinu ustanovu visokog obrazovanja za potrebe policije u Republici Srbiji. Uz kratak osvrt na jezičku politiku i planiranje u nastavi stranih jezika, te na učenje stranih jezika na drugim univerzitetima u Republici Srbiji, možemo da zaključimo da je jezička politika i planiranje u velikoj meri zavisi od kriterijuma koji nisu lingvistički i da je u velikoj meri zavisilo od društveno-političkih i kulturnih prilika u određenom istorijskom periodu.

Usvajanje Bolonjske deklaracije negativno se odrazilo na učenje stranih jezika na svim univerzitetima u zemlji, pa shodno tome ovaj proces nije zaobišao ni policijsko obrazovanje. Ovaj negativni trend, kada je reč o državnim univerzitetima, uglavnom se kretao ka tome da je drastično smanjen broj časova stranih jezika, a da se ponuda uglavnom ograničila samo na engleski jezik. Situacija se bitno razlikuje na privatnim univerzitetima, gde se uči i veći broj različitih jezika i mnogo duže u toku studiranja. Isto to se dogodilo i na Kriminalističko-policijskoj akademiji, mada je najnovijom reformom master akademskih studija načinjen prvi korak u suprotnom smeru. Završetkom akreditacije Kriminalističko-policijskog univerziteta i ulaskom u grupu univerziteta koji aktivno učestvuju u evropskom akademskom prostoru (između ostalog i dobijanjem Erasmus+ povelje za visoko obrazovanje), ostaje nada da će se i situacija sa stranim jezikom/stranim jezicima značajno popraviti i unaprediti u godinama koje dolaze.

Literatura:

- Anđelić-Nikolendžić, Vesna, Mirjana Stojov i Irena Pavlović, „The Policy of Teaching Foreign Languages in Serbian Institutions of Tertiary Education for Law Enforcement Officers“, *Proceeds from the International Scientific Conference Security Concepts and Policies – New Generation of Risks and Threats*, 4-5 June 2017, Vol. II, Skopje 2017, pp. 128-133
- Božović, Branislav, *Tri decenije časopisa „Policija“ 1910-1940*, Beograd: Viša škola unutrašnjih poslova, 2004
- Filipović, Jelena, *Moć reči. Ogledi iz kritičke sociolingvistike*, Beograd: Zadužbina Andrejević, 2009
- Filipović, Jelena, „Teorijski koncepti i specifičnosti jezičke obrazovne politike“, u: Filipović, Jelena /Durbaba, Olivera (prir.) *Jezici u obrazovanju i jezičke obrazovne politike*. Beograd:

Filološki fakultet, 2014, ISBN 978-86-6153-193-4

Ignjačević, Anđelka, Slavica Perović i Polona Svetlin „Strani jezik struke u bolonjskom procesu“, u: Vučo, Julijana, Anđelka Ignjačević i Milica Mirić (ur.): Zbornik radova Jezik struke – teorija i praksa. Beograd: Univerzitet u Beogradu, 2009, str. 721-737

Ignjačević, Anđelka, „Strani jezik struke i obrazovna politika“, u Filipović, Jelena/Durbaba, Olivera (prir.) Jezici u obrazovanju i jezičke obrazovne politike, Beograd: Filološki fakultet, 2014, str. 187-217, ISBN: 978-86-6153-193-4

Izveštaj sa tribine o položaju stranih jezika struke u visokoškolskom obrazovanju, Sekcija univerzitetski nastavnika stranih jezika struke, Filološki fakultet u Beogradu, 23. februar 2017. godine

Mićović, Dragoslava, „Subjektivni podaci kao deo analize potreba pri izradi nastavnog plana i programa“, NBP – Žurnal za kriminalistiku i pravo, br. 1/2014, Kriminalističko policijska akademija, Beograd, str.129-141

Mićović, Dragoslava, Žene policajci kroz jezik srpske policijske periodike (1910-2016), Beograd: Zadužbina Andrejević, 2017

Ministarstvo i ministri policije u Srbiji 1811-2001, ur. Perišić Miroslav, Beograd: Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, 2002

Monk, R. OSCE Study on Policing in the Federal Republic of Yugoslavia, July 2001, dostupno na: <https://www.osce.org/spmu/16296?download=true>

Monk, R. Studija o radu policije u Saveznoj republici Jugoslaviji, OEBS-Misija pri SRJ, oktobar 2001. Dostupno na: <https://www.osce.org/sr/secretariat/17677?download=true>

Policija, br. 3, 1910, Beograd

Policija, br. 10-11, 1922, Beograd

Policija, br. 4-5, 1919, Beograd

Policija, br. 1-2, 1921, Beograd

Policija br. 8, 1912, Beograd

Policija, god. VIII, br. 1-2, Beograd

Policija, god. VIII, br. 5, 6, 7 i 8, 1921, Beograd

Prosvetni glasnik, 1921, Beograd

Sercu, Lies. „The introduction of English-medium instruction in universities. An investigation of some factors crucial to its success“, Research News, The Newsletter of the IATEFL Research SIG, 2004, 15-19.

Swann, Joan et al. A Dictionary of Sociolinguistics, Edinburgh University Press, 2004

FOREIGN LANGUAGE POLICY IN HIGHER POLICE EDUCATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The first Higher Police School was founded on February 08, 1921, which was a milestone in police education in Serbia. After almost a century of their existence the police education and training institutions in Serbia have been reformed many times with the primary goal of improvement. The paper analyses language policy of the only institution of higher police education in the Republic of Serbia – the Academy of Criminalistic and Police Studies in Belgrade. As far as language policy and planning are concerned, according to Filipovic, these activities depend largely on the selection of language forms which depend on social, cultural, political and other extralinguistic, rather than linguistic factors. As far as foreign language learning policy is concerned, it can be concluded that in the course of the reforms of both the police and police education it was pushed aside, foreign language diversity has been abandoned and now foreign language learning boils down to learning only one foreign language – English. If compared with other universities in Serbia, it can be said that similar processes took place there also after signing the Bologna Declaration. Without an intention to argue against the claim that the English language is lingua franca of the new millennium, the authors still advocate language diversity, in other words, they advocate introducing new languages and multilingualism which is in harmony with the concept of the Council of Europe.

Key words: foreign language learning, European integrations, police education, police officers

UTICAJ POZNAVANJA STRANIH JEZIKA NA SOCIJALNU KOHEZIJU U SRBIJI

Apstakt: Socijalna kohezija, kao jedan od postulata Evropske obrazovne jezičke politike podrazumeva da svaki evropski građanin treba da ima jednake šanse u oblasti ličnog razvoja, obrazovanja, zaposlenja, mobilnosti, pristupu informacijama i kulturnom uzdizanju. U brojnim aktima Saveta Evrope i institucija Evropske unije ističe se da poznavanje stranih jezika predstavlja jednu od osnovnih kompetencija svakog građanina i igra važnu ulogu ne samo u socijalnoj koheziji unutar država nego i u evropskog koheziji i da je neophodan uslov za mobilnost građana u oblasti školovanja, ličnog i kulturnog razvoja i profesionalnu mobilnost. U radu se analizira uticaj poznavanja stranih jezika na poboljšanje socijalne kohezije, ravnopravno uključ enje svih članova društva i socio-ekonomski napredak. Pored relevantnih evropskih podataka u ovoj oblasti, u radu se iznose i rezultati istraživanja sprovedenog sa studentima Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu u kome su ispitivana njihova iskustva i stavovi prema učenju stranih jezika uopšte a posebno prema poznavanju stranog jezika struke: koliko poznavanje stranog jezika utiče na konkurentnost na tržištu rada i pronalaženje zaposlenja u pravnoj struci, kao i na ravnopravni pristup međunarodnim programima mobilnosti studenata. Rezultati bi trebalo da doprinesu kreiranju nove jezičke obrazovne politike u Srbiji koja bi mladima pružala koherentno, transversalno i efikasno plurilingvalno obrazovanje, promovisala jezičku raznovrsnost i interkulturalni dijalog i garantovala jednake šanse u oblasti obrazovanja, zaposlenja, mobilnosti i ličnog razvoja svakog pojedinca.

Ključne reči: socijalna kohezija, mobilnost, zapošljivost, strani jezik struke, obrazovna jezička politika

Uvod

Socijalna kohezija jedan je najznačajnijih postulata Evropske obrazovne jezičke politike i podrazumeva da svaki evropski građanin treba da ima jednake šanse za lični razvoj, obrazovanje, zaposlenje, mobilnost, pristup informacijama i kulturno uzdizanje. Nepovoljni položaj stranih jezika na visokoškolskim ustanovama u Srbiji, nedovoljni fond časova posvećen ovom predmetu, ograničen izbor jezika koji se izučavaju, često sveden na samo jedan jezik, odnosno engleski, nastavni sadržaji koji nisu u potpunosti prilagođeni potrebama studenata, kao i nedovoljno uključivanje studenata u programe mobilnosti naveli su nas da se zapitamo imaju li naši studenti zaista jednake šanse da se uključe u internacionalizaciju univerziteta i da zahvaljujući poznavanju stranih jezika napreduju u svom profesionalnom okruženju ili plurilingvizam i dalje ostaje privilegija bogatijih slojeva društva i intelektualne

elite.

Brojni autori ukazuju na nezainteresovanost nefiloloških fakulteta u Srbiji za strane jezike i nespremnost da ih uvrste u studijske programe. Oni navode da se strani jezici smatraju opšteobrazovnim a ne stručnim predmetima i sve češće se nude samo kao izborni predmeti, izjednačujući se sa veštinama². Pored toga, uprkos evropskim preporukama, jedino je engleski jezik zastupljen na većini fakulteta. Ova English only orijentacija jeste organizaciono lakša i globalno-politički uslovljena, ali ne i kulturno i obrazovno-akademski opravdana i osiromašuje kako pojedinca tako i društvo te može imati dugoročne negativne posledice na obrazovni proces, nauku, ekonomiju, kulturu i uopšte na javni život zemlje³. Pored smanjenja broja jezika koji se nude studentima na nematičnim fakultetima, poslednjih godina primetno je i smanjenje fonda časova stranog jezika struke⁴. Nepovoljni položaj stranih jezika na visokoobrazovnim ustanovama delimično je posledica nedovoljne pažnje koja se posvećuje promovisanju postulata evropske obrazovne jezičke politike u osnovnom i srednjem obrazovanju. Pored toga što se ponuda stranih jezika osnovnim i srednjim školama svodi na samo nekoliko jezika i što se nijedan regionalni ni manjinski jezik ne nudi kao strani jezik, sporan je i broj časova opredeljen za nastavu prvog a naročito drugog stranog jezika koji nije dovoljan da bi učenici mogli da, prema evropskim preporukama, na kraju osnovne škole dostignu poznavanje prvog stranog jezika na nivou A2.2 i drugog stranog jezika na nivou A2.1 Evropskog zajedničkog referentnog okvira⁵.

Kako bi se ovaj problem sagledao iz perspektive studenata sprovedeno je istraživanje sa studentima Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu u kome su ispitivana njihova iskustva i stavovi prema učenju stranih jezika uopšte a posebno prema poznavanju stranog jezika struke: koliko poznavanje stranog jezika utiče na konkurentnost na tržištu rada i pronalaženje zaposlenja u pravnoj struci, kao i na ravnopravni pristup međunarodnim programima mobilnosti studenata.

Socijalna kohezija kao jedan od ciljeva obrazovne jezičke politike eu

Socijalna kohezija predstavlja jedan od pet najznačajnijih ciljeva Evropske obrazovne jezičke politike. Osnovni ciljevi oko kojih se, najpre kroz delovanje Saveta Evrope a zatim kroz delovanje i akte institucija Evropske unije, formirala Evropska obrazovna jezička politika su plurilingvizam, demokratsko građanstvo, jezička raznovrsnost, interkulturalna komunikacija i socijalna kohezija⁶. Posvećenost prvom od ovih ciljeva podrazumeva da jezičke obrazovne politike moraju da imaju u vidu da svi građani Evrope imaju pravo da dostignu različite nivoe komunikativnih kompetencija na različitim nivoima i da ih razvijaju tokom celog života u skladu sa svojim potrebama. Očuvanje jezičke raznovrsnosti, koja se ističe u

2 Ana Vujović, „Položaj francuskog jezika na nefilološkim fakultetima u Srbiji“ u: Cakeljčić, V, Vujović A, Stevanović, M. (eds.) III Međunarodna konferencija Strani jezik struke: prošlost, sadašnjost i budućnost, zbornik radova, Beograd, Fakultet organizacionih nauka, 2014, str. 583.

3 Julijana Vučo, „Internacionalizacija univerziteta i jezičke potrebe“ u: Vujović, A., Šipragić Đokić, S, Paprić, A. (eds.) Strani jezik struke i profesionalni identitet - IV međunarodna konferencija Zbornik radova, Beograd, Društvo za strane jezike i književnost Srbije, 2018, str.75

4 Anđelka Ignjačević, „Reality of LSP teaching in Serbia“ u : Ignjačević, A. Đorović, D. Janković, N. Belanov, M. (eds.) Jezik struke – izazovi i perspektive. Univerzitet u Beogradu, 2011, str. 941

5 Katarina Radojković Ilić „Plurilingvizam u obrazovnoj politici EU“ u: Vojno delo br 5/2018, Beograd, Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2018, str 19.

6 Katarina Radojković Ilić, „Postulati evropske obrazovne jezičke politike i nastava stranih jezika“ u: Evropsko zakonodavstvo br. 64/2018, Beograd : Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2018, str. 214.

mnogim zvaničnim dokumentima Saveta Evrope kao cilj i kao jedna od najznačajnijih vrednosti Evrope, počiva na činjenici da je Evropa kontinent na kome se govori više jezika i da svi ti jezici imaju istu vrednost bilo kao sredstvo komunikacije bilo kao način ispoljavanja ličnosti. Budući da međusobno razumevanje počiva na poznavanju i prihvatanju kulturnih razlika, Savet Evrope se zalaže za kreiranje jezičkih obrazovnih politika koje bi posvećivale pažnju interkulturalnom aspektu nastave. Koncept demokratskog građanstva podrazumeva razvoj plurilingvizma kod svakog evropskog građanina kako bi mogao da uzme učešća u demokratskom procesu. U brojnim aktima Saveta Evrope, Evropskog parlamenta, Saveta Evropske unije i Evropske komisije navodi se da socijalna kohezija podrazumeva jednake šanse za sve građane u oblasti obrazovanja, zaposlenja, mobilnosti i ličnog razvoja. U Beloj knjizi o interkulturalnom dijalogu socijalna kohezija se definiše se kao „sposobnost društva da obezbedi dobrobit svim svojim članovima uz minimalno isticanje različitosti i bez polarizacije“⁷. Koheziono društvo je, dakle, zajednica u kojoj se svi slobodni pojedinci međusobno oslanjaju jedni na druge u ostvarenju zajedničkih ciljeva demokratskim sredstvima i u kojoj svaki građanin mora imati jednake šanse u za lični i profesionalni razvoj.

Jedan od veoma važnih akata za razumevanje značaja poznavanja stranih jezika za socijalnu koheziju je Rezolucija Saveta Evropske unije (2002/C 50/01) od 14.02.2002 o promovisanju jezičke raznovrsnosti i učenja jezika u okviru ostvarenja ciljeva Evropske godine jezika 2001⁸. U tom dokumentu ističe se da poznavanje jezika, kao jedna od osnovnih kompetencija svakog građanina, igra važnu ulogu ne samo u društvenoj koheziji unutar država nego i u evropskog koheziji i da je neophodan uslov za mobilnost građana u oblasti školovanja, kulturnog razvoja i profesionalnu mobilnost. Stoga se preporučuje državama članicama da u okviru svojih mogućnosti preduzmu neophodne mere kako bi učenicima pružili mogućnost da uče dva ili više stranih jezika, kao i da promovišu učenje jezika u okviru stručnog obrazovanja, da posvete pažnju stručnom usavršavanju nastavnika i njihovim učešću u evropskim programima i podstaknu uvođenje modernih didaktičkih principa u nastavu stranih jezika. Takođe se poziva Evropska komisija da podrži države članice u realizaciji ovih preporuka.

Nakon usvajanja Zaključaka Evropskog saveta u Lisabonu od 23. i 24. marta 2000, kojima se poznavanje stranih jezika učvršćuje u osnovne kompetencije, pored poznavanja računara, Evropska komisija i Savet Evropske unije definisali su tri zajednička cilja koji treba da budu okosnica obrazovnih politika u Evropskoj uniji u sledećih deset godina, kao i načine na koji obrazovni sistemi treba da doprinesu ostvarenju strateških ciljeva definisanih na Savetu u Lisabonu⁹. U izveštaju Saveta za obrazovanje Savetu Evropske unije od 14.02.2001. navodi se da su tri osnovna cilja poboljšanje kvaliteta obrazovnih sistema, kao sredstva socijalne i kulturne kohezije, stvaranje uslova u kojima svako ima pristup obrazovanju i stručnom usavršavanju i otvaranje obrazovnih institucija prema svetu¹⁰. U okviru trećeg cilja ističe se značaj stvaranja evropskog obrazovnog prostora putem povećanja mobilnosti i unapređenja učenja stranih jezika. Stoga se ističe da je neophodno stvoriti uslove

7 Council of Europe, White Paper on Intercultural Dialogue, 2008.

8 Council of the European Union, “ Decision No 1934/2000/EC of the European Parliament and of the Council of 17 July 2000 on the European Year of Languages 2001”, Official Journal L 232, 14/09/2000 pp. 0001 – 0005.

9 European council, Lisbon European Council 23 and 24 march 2000, presidency conclusions, 2000.

10 Rapport du Conseil «Éducation» au Conseil européen sur «Les objectifs concrets futurs des systèmes d'éducation et de formation, du 14 février 2001, dostupan na adresi http://europa.eu/legislation_summaries/education_training_youth/general_framework/c11049_fr.htm

za učenje dva jezika Evropske unije, pored maternjeg jezika i to u neprekidnom periodu od najmanje dve godine i povećati mobilnost studenata, nastavnika i istraživača. Šest godina kasnije, definisan je i usvojen Evropski referentni okvir ključnih kompetencija u koje se ubraja poznavanje stranih jezika. U aneksu Preporuke Evropskog parlamenta i Saveta od 18 decembra 2006. o ključnim kompetencijama i celoživotnom učenju navodi se da su glavni ciljevi usvajanja ovog referentnog okvira da se identifikuju i definišu ključne kompetencije neophodne za lični razvoj, aktivni društveni život, socijalnu koheziju i zapošljivost u društvu zasnovanom na znanju, da se podrže aktivnosti država članica usmerene ka stvaranju mogućnosti da u okviru formalnog obrazovanja mladi ljudi steknu nivo osnovnih kompetencija koji je neophodan za aktivni život i koji je dovoljna osnova za kasnije učenje tokom celog života¹¹. Okvir ključnih kompetencija treba takođe da posluži kreatorima jezičkih obrazovnih politika kao reper za formiranje nacionalnih obrazovnih jezičkih politika. Okvirom je utvrđeno osam ključnih kompetencija koje se definišu kao skup znanja, veština i stavova potrebnih za lični razvoj, aktivno učešće u društvu, socijalnu uključenost i zaposlenost. To su: komunikacija na maternjem jeziku, komunikacija na stranom jeziku, matematička pismenost i osnovne kompetencije u nauci i tehnologiji, digitalne kompetencije, sposobnost učenja, međuljudske i socijalne kompetencije, preduzetništvo i svest o kulturi i izražavanju kroz kulturu.

Konačno, u Zaključcima Saveta Evropske unije o jezičkim kompetencijama za poboljšanje mobilnosti usvojenim 2011. godine, ističe se da je mobilnost u cilju sticanja novih znanja i veština jedan od najznačajnijih načina da građani pospeše svoju zapošljivost, unaprede interkulturalnu svesnost, kreativnost i lični razvoj kao i da uzmu aktivno učešće u društvu¹². Poznavanje jezika smatra se ključnom kompetencijom kako bi pojedinac pronašao svoj put na tržištu rada u modernom svetu. U ovom aktu preporučuje se da države članice donesu niz mera među kojima su učenje bar dva strana jezika, usklađivanje nacionalnih obrazovnih okvira sa Zajedničkim evropskim referentnim okvirom za jezike i unapređenje nastave stranog jezika struke i integrisane nastave stranih jezika.

Imajući u vidu da je najznačajnij cilj evropske obrazovne jezičke politike formiranje plurilingvalnih pojedinaca, koji su sposobni da komuniciraju na više stranih jezika, koji poznaju više kulturnih zajednica i mogu da uspostave interkulturalni dijalog u različitim sferama društvenog života, koji poseduju i razvijaju kompetencije koje im omogućuju jednake šanse u oblasti ličnog razvoja, obrazovanja, zaposlenja, mobilnosti i pristupu informacijama, jasno je da nastava jezika struke ima veoma važnu ulogu u ostvarenju ovih ciljeva¹³.

Zapošljivost i visokoškolsko obrazovanje

Budući da obrazovna jezička politika EU podrazumeva da svaki evropski građanin treba da ima jednake šanse u pristupu obrazovanju i zaposlenju, poslednjih godina se sve više insistira na vezi između obrazovanja i zaposlenja, tako da je danas jedan od najznačajnijih zadataka modernog obrazovanja, a posebno visokoškolskog obrazovanja, da se diplo-

11 European Parliament, Council of the European Union, „Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning L 394/10” Official Journal of the European Union 30.12.2006 pp.10-18

12 Council of the European Union, “Council conclusions on language competences to enhance mobility”, Official Journal of the European Union (2011/C 372/07).

13 Katarina Radojković-Ilić, “Uticaj Evropske obrazovne jezičke politike na nastavu jezika struke”, u: Identiteti preobražaj Srbije – prilozi projektu 2016 – kolektivna monografija, Beograd, Pravni fakultet, 2017, 252.

mirani studenti učine konkurentnima na tržištu rada. Pojam zapošljivosti stoga se sreće u stručnoj literaturi ne samo iz oblasti ekonomije, socijalne politike i jezičke obrazovne politike i planiranja nego i pedagogije, lingvistike i didaktike stranih jezika.

Kada je reč o poboljšanju zapošljivosti studenata kao cilju obrazovanja, autori napre ukazuju da poboljšanje zaposlenosti i poboljšanje zapošljivosti nije isto. Dok se pojam zaposlenost (employment) ograničava na sposobnost da se pronađe posao, pod zapošljivošću (employability) se pored sposobnosti pojedinca da pronađe inicijalni posao podrazumeva i sposobnost da zadrži taj posao i da napreduje u okviru svog posla i na tržištu rada uopšte¹⁴. Neki autori definišu zapošljivost kao sposobnost pojedinca da dobije prvi posao i da eventualno, ukoliko je potrebno dobije novi posao¹⁵. Prema ovoj definiciji zapošljivost se sastoji iz tri elementa: sposobnosti da se dobije prvi posao, sposobnosti da se zadrži taj posao i da se, ako je potrebno, pronađe novi posao. Svaki pojedinac poseduje određene kompetencije koje se sastoje iz znanja, veština i stavova. Način na koji koristi te kompetencije u toku traženja posla i kontekstu tržišta rada uticaće na njegovu zapošljivost. Jork definiše još preciznije zapošljivost kao skup postignuća - veština, znanja i ličnih osobina koji poboljšavaju šanse diplomiranog studenta da dobije posao, bude uspešan u izabranom zanimanju i doprinese dobrobiti radnog okruženja, zajednice, ekonomije i sopstvenoj dobrobiti.¹⁶ Iz ove definicije proističe da praktično postoje dve različite perspektive zapošljivosti. Prva, vezana za izglednost dobijanja posla ima vremenski konačnu dimenziju, dok se iz druge perspektive, koja se odnosi na postizanje uspeha u odabranom poslu, zapošljivost posmatra kao razvojni proces. Zanimljiva je i definicija prema kojoj je zapošljivost „sklonost da se pokažu atributi koje poslodavci očekuju da će biti neophodni za buduće efikasno funkcionisanje njihove organizacije“ u kojoj se zapošljivost posmatra iz perspektive poslodavca¹⁷. Drugi autori smatraju da okruženje takođe predstavlja značajnu komponentu zapošljivosti i da se ne sme izostaviti iz definisanja ovog pojma¹⁸. Oni ocenjuju da na zapošljivost utiču uslovi na lokalnom, nacionalnom i internacionalnom tržištu rada i da oni mogu biti odlučujući faktor uspeha pojedinca. Po njima je zapošljivost skup apsolutnih i relativnih faktora pri čemu apsolutne faktore čine individualne sposobnosti pojedinca dok se relativna dimenzija odnosi na stanje na tržištu rada. Izveštaji o istraživanju tržišta rada potvrđuju da poslodavci očekuju da njihovi potencijalni visokoškoloovani zaposleni poseduju ne samo dobro poznavanje opšteg jezika nego i jezika struke¹⁹. Ova dva stanovišta su veoma zanimljiva i sa aspekta nastave stranih jezika na visokoškolskim ustanovama u kojima odabir jezika može biti uslovljen potrebama na

14 Nigel Yoven Armoogum, Brinda Ramasawmy, Brigitte Marie Françoise Driver, "The need to enhance the employability competences (knowledge, skills, autonomy, and attitudes) of undergraduates in Agriculture. Evidence from students' perceptions and employers' expectations" Tuning Journal for Higher Education Volume 4, Issue No. 1, November 2016, University of Deusto, p.175

15 Jim Hillage, Emma Pollard, *Employability: developing a framework for policy analysis*, Research Brief No. 85, London: Department for Education and Employment, 1998, Nottingham, DfEE publications, p 1.

16 Mantz Yorke, "Employability in the undergraduate curriculum: some student perspectives", *European Journal of Education* 39(4), 2004, pp. 409-427.

17 Harvey, Lee, "New realities: the relationship between higher education and employment," *Tertiary Education and Management* 6, 2000, p.4.

18 Phillip Brown, Anthony Hesketh, Sara Williams "Employability in a knowledge-driven economy" u: Knight, P. (compiler) *Notes from the 13th June 2002 'Skills plus' conference, Innovation in education for employability held at Manchester Metropolitan University, 2002*, p.9 dostupno na adresi :www.cardiff.ac.uk/schoolsanddivisions/academicschools/socsi/publications/workingpaperseries/numeric21-30.html

19 Ivana Cafuk, Valentina Papić Bogadi, Marijana Ivanek-Martinčić, Renata Husinec, „Važnost poznavanja stranog jezika struke za mobilnost i zapošljivost diplomanata Visokog gospodarskog sveučilišta u Križevcima“, *Podravina* vol.14 br 27, Koprivnica, 2015, str. 161

lokalnom, nacionalnom ili internacionalnom tržištu rada. Značaj poznavanja stranih jezika uopšte a naročito stranog jezika struke i uticaj na zapošljivost i mobilnost studenata tema je mnogobrojnih istraživanja sprovedenih na visokoškolskim ustanovama. Kada je reč o pravnoj struci, posebno je zanimljivo istraživanje hrvatskih kolega koje potvrđuje vezu između poznavanja stranih jezika i kvalitetnog obavljanja posla u advokaturi, sudstvu i javnoj upravi²⁰.

Opis i rezultati istraživanja

Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu predmet strani jezik struke izučava se samo u toku jednog semestra sa fondom od 60 časova (4 časa nedeljno). Predmet ima status obaveznog izbornog predmeta što znači da studenti mogu da odabiru engleski, francuski, nemački ili ruski jezik. Iako mu je dodeljeno 4 ESPB kredita, ocena iz predmeta strani jezik pravne struke ne ulazi u prosečnu ocenu tokom studija što neizostavno nepovoljno utiče na motivisanost studenata i na sam status ovog predmeta. Kurikulumi su kreirani pod pretpostavkom da su studenti tokom prethodnog školovanja već usvojili osnove opšteg jezika i fokusirani su na različite karakteristike akademskog i pravnog diskursa, leksičke i gramatičke osobenosti karakteristične za jezik prava, razvijanje specifičnih veština i strategija neophodnih za funkcionisanje u univerzitetskom i budućem profesionalnom okruženju kao što su čitanje i analiza stručnih tekstova, akademsko pisanje, usmeno izlaganje, usmene prezentacije i istraživačke veštine. Grupe su, kada je francuski jezik u pitanju, izuzetno heterogene i nivo poznavanja opšteg jezika, prema autoevaluaciji studenata na početku kursa, varira od A1 do B2 prema Zajedničkom evropskom referentnom okviru za jezike.

Istraživanje je sprovedeno sa studentima druge, treće i četvrte godine, koji su odabrali francuski kao strani jezik. Iako je sprovedenim istraživanjem je bio obuhvaćeno 63 studenata koji su odabrali francuski jezik, ono se nije ograničilo na upotrebu tog jezika, već su se pitanja odnosila na njihove stavove o korisnosti poznavanja stranih jezika uopšte i njihov značaj u profesionalnom kontekstu. Korišćena je metoda upitnika koji se sastojao od 14 pitanja sa višestrukim izborom i dva otvorena pitanja²¹.

Prva dva pitanja odnosila su se na broj jezika koji su ispitanici do tada učili i broj godina učenja. Rezultati pokazuju da je većina studenata učila dva (24/63) ili tri strana jezika (39/63). Budući da je reč o studentima koji su uglavnom završili gimnaziju možemo da zaključimo da su u većini učili strani jezik od prvog odnosno petog razreda osnovne škole a neki od predškolskog uzrasta i da su u pitanju francuski i engleski. Studenti koji su naveli da su učili više stranih jezika su pored engleskog i francuskog učili italijanski (18 studenata), španski (12), ruski (12), nemački (9) i portugalski (1). Zanimljivo je da su francuski kao jezik struke na Pravnom fakultetu izabrali i mnogi studenti koji su veći broj godina učenja učili engleski nego francuski. Čak 54 studenta su se odlučili za francuski a da su učili ovaj jezik između 4 i 8 godina naprema 12 godina učenja engleskog jezika. Ovaj podatak nas navodi na zaključak da broj godina učenja jezika u prethodnom školovanju nije uvek presudan faktor pri odabiru jezika struke na fakultetu nego da se studenti možda rukovode drugim ciljevima od kojih je jedan od mogućih pomenuto usklađivanje sa potrebama na lokalnom, nacional-

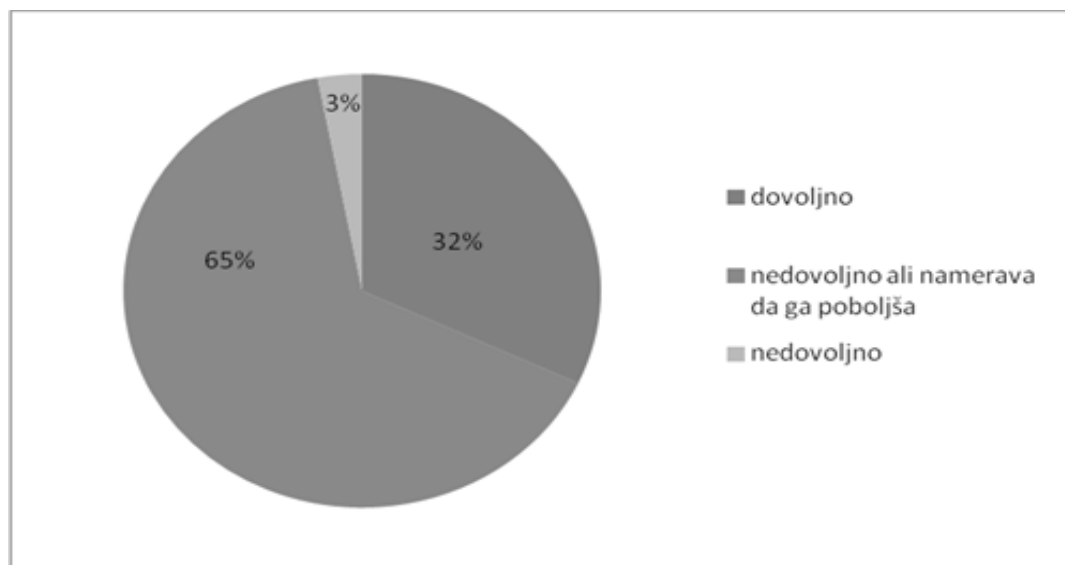
20 Ljubica Kordić, Nihada Mujić, "Strani jezik u funkciji pravne struke: istraživanje stavova djelatnih pravnika i studenata prava", Pravni vjesnik 19, Osijek, 2003 str. 57-78.

21 Istraživanje je sprovedeno u okviru projekta "Identiteti preobražaj Srbije 2019", čiji je nosilac Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

nom ili internacionalnom tržištu rada.

Sledeća dva pitanja odnosila su se na upotrebu jezika u svakodnevnom životu. Studenti su zamoljeni da zaokruže situacije u kojima u svakodnevnom životu koriste strani jezik i da ocene koliko je po njihovom mišljenju znanje stranih jezika važno za svakodnevni život. Ponuđeni su odgovori veoma važno, važno i nevažno. Isto je učinjeno kada je reč o situacijama vezanim za studije i korišćenje jezika u profesionalnom životu.

Iz dobijenih odgovora jasno se vidi da studenti pridaju izuzetno veliki značaj poznavanju stranih jezika kako u svakodnevnom životu tako i u profesionalnom kontekstu. 49 studenata smatra da je poznavanje stranih jezika veoma važno za svakodnevni život, 14 da je važno. Nijedan student nije ocenio da je znanje jezika nevažno. Slični su odgovori kada je reč o profesionalnom kontekstu (51 odgovor „veoma važno“, 12 odgovora „važno“, nijedan odgovor „nevažno“). Na pitanje u kojim situacijama koriste strani jezik van studija ispitanici su kao najčešće naveli gledanje filmova i televizije i slušanje muzike (61/63), zatim pretraživanje interneta (59/63), putovanja (54/63) i komunikaciju sa strancima (kolegama, prijateljima, rođacima) (51/63). Nijedan student nije zaokružio odgovor da uopšte ne koristi strani jezik. Kada je reč o situacijama u oblasti studija u kojima koriste strani jezik, studenti navode da ga najčešće koriste za čitanje stručne literature i izradu seminarskih radova (44/63), zatim za učešće u programima mobilnosti, konferencijama i studijskim putovanjima (22/63), a potom za učešće u drugim međunarodnim aktivnostima kao što su različita studentska takmičenja (16/63). 19 studenata izjavilo je da uopšte ne koristi strani jezik u vezi studija. Odgovori jasno ukazuju da velika većina studenata ocenjuje da je poznavanje stranog jezika izuzetno važno kako u svakodnevnom, tako i u profesionalnom životu.

Slika 1. Prikaz situacija u kojima studenti koriste strani jezik u okviru studija

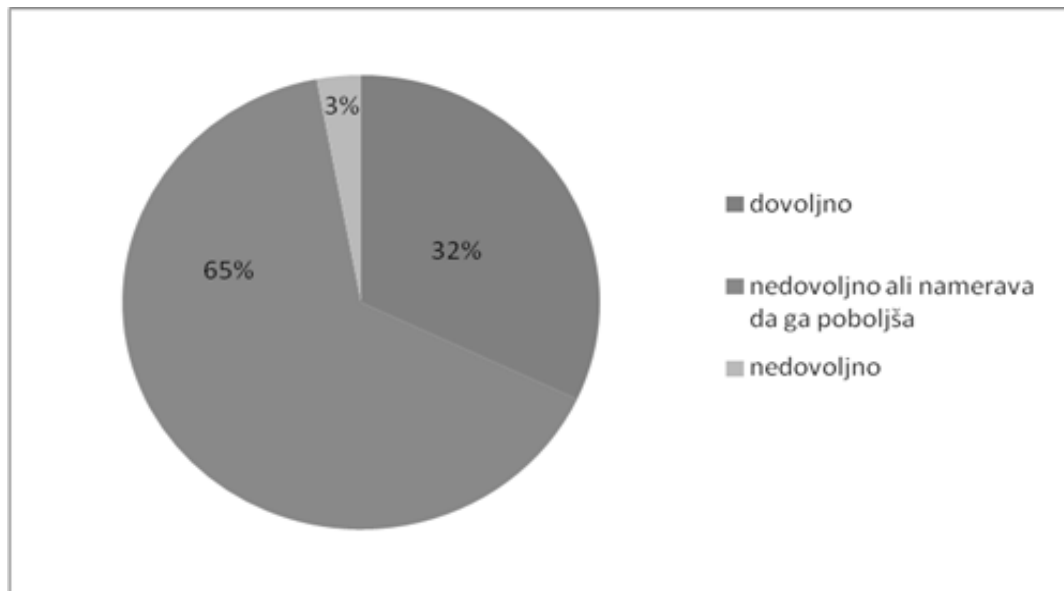
Pošto je jedan od ciljeva ovog istraživanja bio i da se proverí usklađenost predmeta strani jezik pravne struke sa potrebama i očekivanjima studenata, ovoj temi su bila posvećena dva pitanja. Svi studenti ocenili su da je znanje koje su stekli u okviru predmeta stra-

ni jezik pravne struke korisno za njihov profesionalni život (49 odgovora veoma korisno, 14 odgovora korisno, nijedan odgovor nekorisno). Studenti takođe u većini smatraju da je poznavanje stranih jezika važno za pravnu struku bez obzira da li je reč o engleskom, francuskom, nemačkom ili drugom stranom jeziku. 30 studenata smatra da je znanje stranih jezika veoma važno, 21 da je važno dok 12 studenata misli da znanje stranih jezika nije značajnije za pravnu nego za neku drugu struku.

Sledeća tema upitnika bio je uticaj znanja stranih jezika na zapošljivost. Prvo pitanje bilo je da li znanje stranog jezika utiče povoljno na mogućnost zaposlenja i poslovni uspeh, dok su u okviru drugog pitanja studenti zamoljeni da zaokruže jednu ili više kompetencija koje mogu uticati na mogućnost zaposlenja i poslovni uspeh. Bili su ponuđeni sledeći odgovori: a. stručna znanja b. poznavanje jezika c. digitalne kompetencije d. interpersonalne kompetencije (komunikacija, rešavanje konflikata itd) e. preduzetništvo (kreiranje inovacija, razvoj strateške vizije, postavljanje ciljeva, motivisanost za uspeh itd). Svi studenti smatraju da jezičke kompetencije utiču na zapošljivost: 48 studenata smatra da poznavanje stranih jezika veoma utiče na zapošljivost, 15 da prilično utiče, dok nijedan student nije zaokružio odgovor „ne utiče“. Zanimljivo je takođe da su studenti pridali približno jednaki značaj stručnim znanjima 52/63 i poznavanju jezika 49/63. Slede interpersonalne kompetencije 34/63 a nakon toga digitalne kompetencije 23/63 i preduzetništvo 24/63.

Sledeće teme upitnika bile su učestvovanje u programima mobilnosti i zainteresovanost za različite vrste nastavka školovanja ili stručnog usavršavanja na stranom jeziku. Ovde treba napomenuti da, prema podacima kojima raspolaže administracija, godišnje u proseku 5 studenata Pravnog fakulteta realizuje mobilnost na nekom od frankofonih univerziteta u okviru programa Erasmus +. Na Pravnom fakultetu postoje i master 2 studije Études Européennes, spécialité Droit de la Construction européenne, organizovane u saradnji sa Evropskim univerzitetskim centrom u Nansiju i Univerzitetom u Loreni²². Odgovori su pokazali da je preko 95 % studenata zainteresovano za programe mobilnosti. Takođe je veliki broj studenata zainteresovan da nastavi master ili doktorske studije u inostranstvu (92%). Mnogo manji broj studenata (manje od 5 %) ne bi uopšte želeo da učestvuje u programima razmene, dok 8 % studenata nisu zainteresovani ni za nastavak studija u inostranstvu. Studenti koji su koristili programe mobilnosti zamoljeni su da ukratko opišu svoja iskustva. Pored stručnih znanja i činjenice da su unapredili znanje jezika, ispitanici su povoljno ocenili veliki uticaj i na druge segmente njihove ličnosti i interpersonalne sposobnosti. Istakli su, na primer, veću otvorenost za komunikaciju sa drugima, drugačije načine učenja i usvajanja znanja od onih na koji su navikli u našoj sredini i unapređenje interkulturalnih sposobnosti nakon višemesečnog boravka u multikulturalnoj i multinacionalnoj sredini. Takođe su ocenili da nakon boravka na razmeni poseduju veće samopouzdanje kada je u pitanju komunikacija i pronalaženje budućeg posla. Nekoliko studenata istaklo je vezu između mobilnosti i pronalaženja budućeg zaposlenja. Jedan student naveo je, na primer, da iako je bio na jednom od kraćih treninga u trajanju od samo mesec dana, da taj trening za njega predstavlja odličan osnov za druge programe razmene, da namerava da se prijavi i za druge programe mobilnosti i da veruje da će zahvaljujući tim iskustvima u budućnosti naći bolji posao.

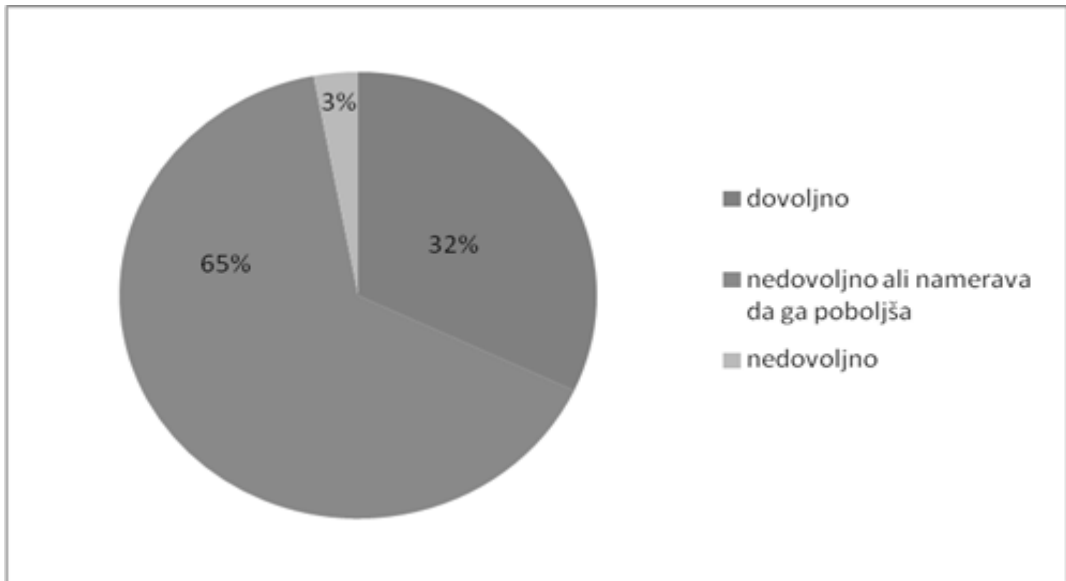
22 Ovaj studijski program traje od potpisivanja Sporazuma o saradnji između dva univerziteta, 1996. godine. Studije su na francuskom jeziku, a nastavu drže renomirani profesori iz Evropskog univerzitetskog centra u Nansiju. Kako bi studenti koji su upisali ovaj program mogli lakše da prate nastavu na francuskom jeziku bila je, uz pomoć Francuskog instituta, tokom nekoliko godina, organizovana dodatna nastava francuskog jezika u trajanju od dva semestra. Nažalost, ova pomoć Francuskog instituta se od 2015. više ne realizuje.

Slika 2. Prikaz kompetencija koje po mišljenju studenata najviše utiču na zapošljivost u pravnoj struci

Iako je većina studenata zainteresovana za programe razmene, samo se četiri od 63 ispitanika do sada prijavljivali ili koristilo neki od ovih programa. Stoga smo se zapitali da li je nedovoljno poznavanje stranih jezika razlog da studenti oklevaju da se uključe u ove programe, pogotovo što su slična istraživanja pokazala da je nepoznavanje stranog jezika razlog slabog interesovanja studenata za sudelovanje u programima razmene²³. Stoga su studenti zamoljeni da ocene da li je njihovo znanje jezika dovoljno da bi mogli da se uključe u programe mobilnosti kao i da koriste jezik u budućem profesionalnom okruženju. Ponuđeni su sledeći odgovori: „dovoljno“, „nedovoljno ali nameravam da ga poboljšam“ i „nedovoljno“. Odgovori na ova pitanja daju povoda za optimizam jer iako samo 20 % (13 od 63 ispitanika) smatra da je njihovo znanje jezika dovoljno dobro da bi mogli uspešno da učestvuju u programima mobilnosti, 80 % (50 od 63) smatra da trenutno nije dovoljno ali namerava da ga u budućnosti unapredi. Jedan student dopisao je pored odgovora i komentar da se tek nakon odlaska na mobilnost uverio da je njegovo znanje jezika dovoljno iako je pre polaska sumnjao u to. Odgovori su bili slični i kada su studenti ocenjivali svoje sposobnosti da komuniciraju na stranom jeziku u budućem poslovnom okruženju 32 % (20 od 63 studenata) ocenjuje da je njihovo znanje dovoljno, 3 % (2 studenta) da je nedovoljno i 65 % (41/63) nedovoljno ali namerava da ga u budućnosti poboljša.

23 Ivana Cafuk, Valentina Papić Bogadi, Marijana Ivanek-Martinčić, Renata, Husinec, „Važnost poznavanja stranog jezika struke za mobilnost i zapošljivost diplomanata Visokog gospodarskog sveučilišta u Križevcima“, op.cit. str. 172.

Slika 3 Prikaz autoevaluacije studenata

Zaključak

Sprovedeno istraživanje pokazalo je da su studenti izuzetno svesni značaja poznavanja stranih jezika u profesionalnom kontekstu. Podaci prikupljeni pomoću upitnika pokazali su da studenti smatraju da jezičke kompetencije imaju veliki uticaj na zapošljivost: 76 % studenata smatra da poznavanje stranih jezika veoma utiče na zapošljivost, 24 % da prilično utiče, nijedan ispitanik ne smatra da poznavanje jezika nema uticaja na zapošljivost. Pored toga, prilikom rangiranja kompetencija koje mogu uticati na zapošljivost, ispitanici su jezičkim kompetencijama dali skoro jednak značaj kao i stručnim znanjima. Kada je reč o mobilnosti, rezultati su pokazali da je većina studenata zainteresovana za programe mobilnosti ali da veliki broj ocenjuje da njihovo znanje jezika nije na zadovoljavajućem nivou i da se zbog toga do sada nisu prijavili za te programe. Utešno je da su studenti svesni značaja učenja stranih jezika jer se velika većina studenata koji se nisu do sada prijavljivali za programe mobilnosti izjasnila da namerava da u budućnosti poboljša znanje drugog stranog jezika kako bi se narednih godina prijavili za programe poput Erazmusa, aplicirali za inostrane stipendije ili nastavili školovanje i stručno usavršavanje na stranom jeziku.

Iako je ovim istraživanjem obuhvaćen relativno mali broj ispitanika i u budućnosti bi ga bilo dobro dopuniti istraživanjima sa studentima koji su odabrali neki drugi strani jezik struke, njegovi rezultati su svakako relevantni pogotovo što tema upitnika nije bila korisnost poznavanja francuskog jezika nego uticaj stranih jezika uopšte za zapošljivost i mobilnost studenata pravne struke. Pored toga što svedoče o važnosti poznavanja jezika struke, rezultati ukazuju i na potrebu studenata da, pored čitanja stručne literature koriste strane jezike i za komunikaciju sa kolegama i učestvovanje na konferencijama i takmičenjima što ukazuje na potrebu da se u nastavi posveti veća pažnja razvoju komunikativne kompetencije.

Nadamo se da će ovo i slična istraživanja o značaju poznavanja stranog jezika za mobilnost, zapošljivost i socijalnu koheziju doprineti kreiranju nove jezičke obrazovne poli-

tike u Srbiji koja bi mladima pružala koherentno, transverzalno i efikasno plurilingvalno obrazovanje, promovisala jezičku raznovrsnost i interkulturni dijalog i garantovala jednake šanse svim građanima u oblasti obrazovanja, zaposlenja, mobilnosti i ličnog razvoja.

Literatura:

Armoogum, Nigel Yoven, Ramasawmy, Brinda, Driver, Brigitte Marie Françoise, "The need to enhance the employability competences (knowledge, skills, autonomy, and attitudes) of undergraduates in Agriculture. Evidence from students' perceptions and employers' expectations" Tuning Journal for Higher Education Volume 4, Issue No. 1, November 2016, University of Deusto, pp.169-219.

Brown, Philip, Hesketh, Anthony, Williams, Sara, "Employability in a knowledge-driven economy" u: Knight, P. (compiler) Notes from the 13th June 2002 'Skills plus' conference, Innovation in education for employability held at Manchester Metropolitan University, 2002, dostupno na adresi :www.cardiff.ac.uk/schoolsanddivisions/academicschools/socsci/publications/workingpaperseries/numeric21-30.html

Cafuk, Ivana, Papić Bogadi, Valentina, Ivanek-Martinić, Marijana, Husinec, Renata, „Važnost poznavanja stranog jezika struke za mobilnost i zapošljivost diplomanata Visokog gospodarskog sveučilišta u Križevcima“, Podravina vol.14 br 27, Koprivnica 2015, str. 160-174.

Council of Europe, White Paper on Intercultural Dialogue, 2008.

Council of the European Union, "Council conclusions on language competences to enhance mobility", Official Journal of the European Union (2011/C 372/07), 2011.

Council of the European Union, "Decision No 1934/2000/EC of the European Parliament and of the Council of 17 July 2000 on the European Year of Languages 2001", Official Journal L 232, 14/09/2000 pp. 0001 – 0005.

European council, Lisbon European Council 23 and 24 march 2000, presidency conclusions, 2000.

Rapport du Conseil «Éducation» au Conseil européen sur «Les objectifs concrets futurs des systèmes d'éducation et de formation, du 14 février 2001, dostupan na adresi http://europa.eu/legislation_summaries/education_training_youth/general_framework/c11049_fr.htm

Rapport du Conseil «Éducation» au Conseil européen sur «Les objectifs concrets futurs des systèmes d'éducation et de formation, du 14 février 2001, dostupan na adresi http://europa.eu/legislation_summaries/education_training_youth/general_framework/c11049_fr.htm

European Parliament, Council of the European Union, „Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning L 394/10” Official Journal of the European Union 30.12.2006 pp.10-18

Hillage Jim, Pollard Emma, Employability: developing a framework for policy analysis, Research Brief No. 85, London: Department for Education and Employment, 1998, Nottingham, DfEE publications, p 1.

Ignjačević, Anđelka, "Reality of LSP teaching in Serbia" u : Ignjačević, A. Đorović, D. Janaković, N. Belanov, M.(eds.) Jezik struke – izazovi i perspektive, Univerzitet u Beogradu, 2011, str. 938-942.

Kordić, Ljubica, Mujić, Nihada, "Strani jezik u funkciji pravne struke: istraživanje stavova djelatnih pravnika i studenata prava", Pravni vjesnik, 19, Osijek, 2003, str. 57-78

Harvey, Lee, "New realities: the relationship between higher education and employment,"

Tertiary Education and Management 6, 2000, pp.3-17.

Radojković Ilić, Katarina, "Plurilingvizam u obrazovnoj politici EU", Vojno delo br 5/2018, Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Beograd, 2018, str. 9-21.

Radojković Ilić, Katarina, „Postulati evropske obrazovne jezičke politike i nastava stranih jezika“, Evropsko zakonodavstvo br. 64/2018, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2018, str.207-223.

Radojković Ilić, Katarina, "Uticaj Evropske obrazovne jezičke politike na nastavu jezika struke", Identitetski preobražaj Srbije – prilozi projektu 2016 – kolektivna monografija, Pravni fakultet, Beograd, 2017, str. 245-258.

Vučo, Julijana, "Internacionalizacija univerziteta i jezičke potrebe" u Vujović, A., Šipragić Đokić, S, Paprić, A.(eds.) Strani jezik struke i profesionalni identitet - IV međunarodna konferencija, zbornik radova, Društvo za strane jezike i književnost Srbije, Beograd, 2018, str.69-83.

Vujović, Ana, „Položaj francuskog jezika na nefilološkim fakultetima u Srbiji“ u Cakeljić.V, Vujović A, Stevanović, M. (eds) III Međunarodna konferencija Strani jezik struke: prošlost, sadašnjost, budućnost, zbornik radova, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 2014, str 581-588.

Yorke Mantz, "Employability in the undergraduate curriculum: some student perspectives", European Journal of Education 39(4), 2004, pp. 409-427.

Katarina Radojković Ilić

THE IMPACT OF FOREIGN LANGUAGE KNOWLEDGE ON SOCIAL COHESION IN SERBIA

Summary

Social cohesion, as one of the main objectives of the European language education policy, implies equality of opportunity for personal development, education, employment, mobility, access to information and cultural enrichment. A number of acts introduced by the Council of Europe and European Union institutions emphasize that language knowledge, as one of the key competencies, plays a crucial role in providing social cohesion on both local and European level, representing the essential condition for mobility for the purpose of education, personal, cultural and professional development. This paper analyses the impact of foreign language knowledge on social cohesion, equal participation of all members of the society and socio-economic development. Besides theoretical background and the representation of the results of the relevant European researches, the paper presents results of a research conducted with the students of the Faculty of Law of University of Belgrade and offers insights into students' experience and their attitudes towards the importance of language knowledge and the impact of LSP knowledge on employability and mobility. The aim of this paper is to increase awareness of the positive impact of language knowledge on social cohesion and to emphasize the importance of creating a new language education policy in Serbia that would offer a coherent, transversal plurilingual education, promote linguistic diversity and intercultural communication and ensure equal opportunities for personal devel-

opment, education, employment, mobility, access to information and cultural enrichment to all members of the Serbian society.

Key words: social cohesion, mobility, employability, language education policy, LSP

LANGUAGE EDUCATION POLICIES AND ROMANI CHILDREN: HISTORICAL OVERVIEW AND CURRENT SITUATION: SERBIA AS A CASE STUDY²

Abstract: Herein, a general historical overview of language education policies toward Romani children in Europe and in Serbia is provided in order to argue that despite all the program documents proclaiming the right to quality education to all children, not much has changed with regard to the access to education for Romani children either in Europe or in Serbia. The European project QUALIROM (Quality Education for Romani in Europe) is briefly outlined in order to illustrate the discrepancy between academically achieved objectives and the harsh reality of segregation in real-life classrooms.

Keywords: language education policy, Romani, Serbia, QUALIROM

1. General overview of language education policies toward Roma

1.1. Language education policies and the Romani minority: myths and truths

The most commonly cited reasons for unsuccessful integration of Romani minority children into larger communities all over Europe and world-wide are extreme poverty, high unemployment rate, low levels of parental formal education, traditional cultural models, etc., within Romani communities³. Furthermore, racism, xenophobia, and negative stereotypes regarding Romani culture which have been dominant in practically all the societies which host Romani communities have resulted in an almost complete segregation and ghettoization of Roma by other majority or minority ethnolinguistic groups of the host countries.

In the area of formal education, high drop-out rates and even absolute absence of Romani children from the mainstream educational facilities in secondary and tertiary education are among the most dramatic consequences of such a state of affairs. Even when they enter the school system, Romani children are discriminated against, and their low academic achievement is erroneously attributed to cognitive rather than socio-cultural and emotional factors. Therefore, a generalization can be made that Romani children feel uncomfortable and unwanted in the mainstream classrooms in many societies they live in.

1 Corresponding author: Jelena Filipović, Faculty of Philology, University of Belgrade, Studentski trg 3, 11000 Belgrade, Serbia, e-mail: jelenfbgd@gmail.com

2 Rad je nastao u okviru projekta Dinamika struktura srpskog jezika, koje finansira MPNTR RS.

3 For further discussion, see: Paul Leseman. 2007. Early education for immigrant children. The Transatlantic Task Force for Immigration and Integration. Migration Policy Institute. <http://www.migrationpolicy.org/pubs/LesemanEducation091907.pdf>, retrieved on March 15, 2018, and Ian Hancock /O Yanko Le Redjosko. 2013. The schooling of Romani Americans: An overview. In: M. Miskovic (ed.). Roma education in Europe. Practices, policies and politics. New York, London: Routledge, pp. 87-99.

Additional assumption is in order here: European nation-state ideology which favors a single national language is still very much present in most European language education policies and it often stands in a way of plurilingual, pluricultural education proposed by supranational and national documents and treaties. Moreover, another tendency present in most European countries, as well as worldwide, is to attribute the blame for failure of members of minority groups exclusively to the members of ethnolinguistic minorities themselves⁴.

Romani children have been directly affected by the so-called deficiency theory^{5,6} which was dominant in many European countries and in Euro-centric parts of the world (U.S. and Canada in particular) for the major part of the second half of the 20th century. The phenomenon which Cummins⁷ labels "blaming the victim in minority language education" cites an overall low cognitive capacity of children from ethnolinguistic minorities as the main reason for their low academic achievements. The deficiency theory goes hand-in-hand with quasi-scientific arguments regarding the supposed interference between L2 and L1 acquisition, assumed problematic identity construction in minority children and perceived obstacles in the process of social inclusion and enhancement of social mobility. In other words, supposed threats to social cohesion which is seemingly endangered by cultural and ethnic diversity are at the core of such arguments⁸. What these arguments actually do

4 Jim Cummins. 1979. Cognitive/academic language proficiency, linguistic interdependence, the optimum age question and some other matters. *Working Papers on Bilingualism* 19: 121–29.

Jim Cummins. 1980. Entry and exit fallacy in bilingual education. *NABE Journal*, 4(3), 25–59.

Jim Cummins. 1981a. The role of primary language development in promoting educational success for language minority students, in: California State Department of Education (Ed.), *Schooling and language minority students: A theoretical framework* (pp. 3–49). Los Angeles, CA: Evaluation, Dissemination and Assessment Center, California State University.

Jim Cummins. 1981b. Empirical and theoretical underpinnings of bilingual education. *Journal of Education*, 163, 16–29.

Jim Cummins. 1984. Wanted: A theoretical framework for relating language proficiency to academic achievement among bilingual students, in: C. Rivera (Ed.), *Language proficiency and academic achievement*, pp. 2–19. Clevedon, UK: Multilingual Matters.

Jim Cummins. 2000. Language, power and pedagogy. *Bilingual children in the crossfire*. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney, Multilingual Matters.

Tove Skutnabb-Kangas. 1991. *Bilingvizam*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (Translation of *Bilingualism or not: The education of minorities* by T. Skutnabb-Kangas, 1981, Clevedon, UK: Multilingual Matters).

Tove Skutnabb-Kangas. 2004. The right to mother tongue medium education-the hot potato in human rights instruments, Opening Plenary, II Mercator International Symposium Europe 2004: A new framework for all languages? https://www.researchgate.net/publication/268361426_The_right_to_mother_tongue_medium_education_-_the_hot_potato_in_human_rights_instruments_-_Opening_Plenary, retrieved on March 15, 2018

Tove Skutnabb-Kangas. 2006. Language policy and linguistic human rights, in: T. Ricento (Ed.), *An introduction to language policy. Theory and method*, pp. 273–291. Oxford, UK: Blackwell Publishing.

5 Cf. the following citation about misperceptions of Afro-American children from Labov's article to the attitudes toward Romani children: "(...) the deficit theory appears as a concept of 'verbal deprivation': Negro children from the ghetto area receive little verbal stimulation, are said to hear very little well-formed language, and as a result are impoverished by the means of verbal expression: they cannot speak complete sentences, do not know the names of common objects, cannot form concepts or convey logical thought." (Labov, 1969/1972: 179).

6 William Labov. 1969/1972. The logic of non-standard English. In: P. P. Giglioli (ed.), *Language and social context*. Middlesex, UK, New York, USA, Ringwood, Victoria, Australia, Markham, Ontario, Canada, Auckland, New Zealand: Penguin Books, pp. 179–215.

7 Cummins, 1981a, Idem

8 Jim Cummins, J. 1981a. Idem, p. 8.

favor is a neglect for the role and relevance of formal educational systems and institutions of a state in question in the formation of language education policies which would fit specific socio-cultural and linguistic contexts and satisfy the needs of children from different ethno-linguistic backgrounds.

The reality (supported by academic research) is that the educational situation of Romani children can be directly correlated with language competences in both their L1 (Romani) and their L2 (normally a majority language and an official language of a given state). When Bernstein⁹ investigated the relationship between language and socialization, specifying that socialization is the process whereby children acquire a specific cultural identity through language, he introduced a conceptual and (admittedly somewhat ill-chosen) terminological distinction between a "restricted code" which we develop by talking to our families, friends and peers (a highly contextualized discourse, "based upon communalized roles and the verbal realization of their meaning"¹⁰) and an "elaborated code", referring to "explicit, elaborate and individualized" discourse¹¹) which is a crucial aspect of the instructive context of socialization, necessary for the development of the language of schooling. Cummins¹² later on developed a distinction between basic interpersonal communication skills (BICS) and cognitive academic language proficiency (CALP), which relates to the question "of how we conceptualize language proficiency and how it is related to academic development (...)" The distinction between BICS and CALP was intended to draw educators' attention (...) and to warn against premature exist of ELL (English language learners) students in the United States from bilingual to mainstream English-only programs on the basis of attainment of surface level fluency in English"¹³ (italics ours).

It is our belief that extremely low success rates of Romani children and the above mentioned prevalent tendency toward early drop-out from formal education (before the end of primary schooling) should be analyzed from the perspective of language competences and the lack of opportunities provided to Romani children to develop adequate levels of CALP in their L2 (majority, national languages of schooling in the countries they live in). Low levels of general competence in an L2 as well as limited academic proficiency (CALP) in their own L1 (which further negatively interacts with their progress in L2 acquisition) is often believed to be the main reason for their academic failure. That, in turn, is further enhanced by very often present negative attitudes among mainstream educators who continue to cherish destructive stereotypes about the low levels of awareness of Romani parents and children regarding the need to enter the school and the (supposedly lack of) intrinsic desire to remain in the educational system¹⁴. Consequently, a wide range of educational and

9 Basil, Bernstein. 1970/1972. *Class, Codes and Control* vol 1: Theoretical Studies towards a Sociology of Language. London: Routledge. From a reprint from P. Giglioli (ed). 1972. *Language and Social Context*. New York: Penguin, pp. 157-178, p. 166

10 Idem, p. 166

11 Idem, p. 166

12 Jim Cummins. 1979. Cognitive/academic language proficiency, linguistic interdependence, the optimum age question and some other matters. *Working Papers on Bilingualism* 19: 121-29.

Jim Cummins. 2000. *Language, power and pedagogy*. Bilingual children in the crossfire. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney, Multilingual Matters.

13 Idem, pp. 57-58.

14 Aleksandar Baucal. 2012. Deca i mladi iz romske zajednice u obrazovnom sistemu Srbije: Marginalizovani u društvu i marginalizovani u obrazovnom sistemu (Children and Young Roma in the Educational System in Serbia: Marginalization in Society and in Education), In: in: T. Varadi & G. Bašić (eds.), *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije* [The Change of Roma Iden-

language ideologies seems to be at play in interfering with providing Romani children with a right to quality education (which has over the last couple of decades become integrated into legislature of the majority of European countries, thus assuring the existence of *de iure* language and educational policies toward this and other minorities).

As Bakker & Rooker¹⁵ concluded back in 2001, "in short, the use of Romani in primary education in the EU thus far seems marginal, both as a subject of classes or as a language used in class. The situation in secondary education is even worse: there seems to be no secondary school in the EU (in contrast to some Central European countries) where Romani is a subject of teaching, or the language of instruction. At the university level, Romani has been studied and taught at least in Austria, Denmark, France, Germany, Italy, the Netherlands and the United Kingdom in the last decade".

No significant changes can be reported in the following decade: according to the Roma Education Fund¹⁶ policy paper from 2012, "(s)tatistical data from numerous surveys indicates that Romani children face multiple disadvantages in access to early childhood education and care: they live in countries with limited services compared to European Union (EU) averages, they live in areas with limited services compared to national averages, and they have restricted access to services compared to non-Romani children living in close proximity." The report includes both EU and non-EU countries involved in the Decade initiative. Segregation of both Romani parents and students from mainstream educational facilities seems to be a predominant feature of pre-school education which, consequently, results in maintaining very low academic achievements in primary education.

1.2. Education of Romani children in Serbia

In this section, a general overview of the educational status of Roma in the territory of the present day Serbia is outlined (covering a relatively long period from the end of the 19th century and a large list of countries emerging and disappearing in the same territory: the Kingdom of Serbia, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the Kingdom of Yugoslavia, the Socialist Federative Republic of Yugoslavia, the State Union of Serbia and Montenegro and the Republic of Serbia). Even though the list of country's names is long, the history of Romani education in these territories is relatively short and can be traced back to the end of the 20th and the beginning of the 21st century.

Overall, I believe that attention should be drawn to a term 'hidden minority'¹⁷ which is often used in anthropological and ethnolinguistic research on Romani population in the Balkans, precisely in order to clearly underlie the fact that in term of language rights, the Roma have never been provided or offered "any institutional support for language maintenance or revitalization, systematic, well-structured and high-quality formal education in

tity, Culture and Language Conditioned by Planned Socio-Economic Integration]. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), pp. 349-363.

15 Peter Bakker, P. & Marcia Rooker. 2001. The political status of the Romani language in Europe. CIE-MEN (Escarre International Centre for Ethnic Minorities and Nations), Barcelona, Spain. <https://eric.ed.gov/?id=ED479303>, retrieved on March 15, 2018, p. 28

16 Roma Education Fund was a donor organization founded specifically to cater to the needs of the Decade of Roma Inclusion.

17 Biljana Sikimić. 2004. Skrivene manjine [Hidden minorities], in: B. Sikimić (ed.) Skrivene manjine na Balkanu [Hidden minorities in the Balkans]. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, posebna izdanja 82, p. 7.

their L1, or any other significant culturally and socially visible engagement¹⁸.

Upon the formation of the Serbian nation-state (authorized by the European powers at the Congress of Berlin in 1878), a standard-language culture¹⁹ started to develop which has had serious impact on general educational and language education policies in Serbia, regardless of the fact that the region still remains very much multilingual and multicultural. If we take a look at the data from the Statistical Yearbook 1889 accounting for the situation in the capital city of Belgrade, we can find some of the first mentions of the Romani minority in this newly founded Balkan state:

Table 1. Statistical data regarding ethnicity in Belgrade in 1899²⁰

Total No of inhabitants 1889: 55,868	Serbian national- ity 44,855	Non-Serbian pop- ulation 11,013			
Non-Serbian eth- nic groups in 1889					
Armenian	15	Slovenian	96	Croat	335
English	15	Turkish	101	Roma	399
Bulgarian	50	Polish	178	Czech	731
Slovak	38	Aromanian	184	Hungarian	1,008
Russian	58	Romanian	195	Jewish	2,599
French	59	Greek	225	German	4,341
Arbanasi	69	Italian	263	other	2

However, general human rights had been granted to all citizens of Serbia prior to its recognition as a state (as the Duke Miloš Obrenović issues a declaration to that effect in 1859²¹). This, in line with the nationalist standardization cognitive cultural model²² actual-

18 Jelena Filipović. 2015. *Transdisciplinary approach to language study. The complexity theory perspective*. London: Palgrave Macmillan, p. 89.

19 James Milroy. 2001. Language ideologies and consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics*, 5(4): 530–555.

Jelena Filipović. 2011. Language policy and planning in standard language cultures – an alternative approach. In: Vera Vasić (ed.), *Primenjena Lingvistika u čast Ranku Bugarskom. JEZIK U UPOTREBI [Applied linguistics in honor of Ranko Bugarski. LANGUAGE IN USE]*. Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, pp. 121-136.

Jelena Filipović. 2012. Obrazovanje romske dece u Srbiji: jezička perspektiva. [Education of Romani Children in Serbia: the Language Perspective], in: T. Varadi & G. Bašić (eds.), *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije [The Change of Roma Identity, Culture and Language Conditioned by Planned Socio-Economic Integration]*. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), pp. 335-347.

Jelena Filipović. 2015. *Transdisciplinary approach to language study. The complexity theory perspective*. London: Palgrave Macmillan.

Jelena Filipović. 2017. Standardnojezička kultura i ideologija standardnih varijeteta u formalnom obrazovanju u Srbiji i u Španiji u XXI veku (Standard language culture and standard variety ideology in formal education in Serbia and in Spain). U: S. Gudurić & B. Radić-Bojanić (ur.), *Jezici i kulture u vremenu i prostoru VI (Languages and cultures in time and space VI)*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, str: 33-43.

20 Aleksić, 1999, cit. in: Ljiljana Djurić. 2016. *Strani jezici u obrazovnoj politici Srbije (Foreign languages in educational policies of Serbia)*. Beograd: Filološki fakultet.

21 Ljiljana Djurić. 2016. *Strani jezici u obrazovnoj politici Srbije (Foreign languages in educational policies of Serbia)*. Beograd: Filološki fakultet.

22 Ranko Bugarski. 2005. *Jezik i kultura [Language and culture]*. Beograd: XX vek. Jelena Filipović. 2018.

ly prompted the initiation of an assimilation process, and, consequently, a shift in favor of the standard language of the majority which was placed above all other ethnic languages in public domains. Inclusion of Serbia into the list of European modern states implied the introduction of language policies promoting the (recently standardized) national language, which became the language of education for all. In that context, no place for the affirmation of any type of bilingual or plurilingual education could be found. Even so, assimilation brought emancipation to some of the ethnolinguistic communities, such as the Sephardim, who, upon the integration into the educational system took advantage of the right to education granted to young women, who became a beacon of female activism in Serbia (the first female society in Serbia was the Jewish Women's Society, founded in 1874²³). The Romani population, as expected, was not seriously affected by this emancipation trend. It should also be emphasized that at the beginning of the 20th century (1885-1910) in South Eastern Europe only every fourth child attended primary school²⁴. Consequently, the general low level of awareness regarding the importance of formal education could be identified which did not in any way favor the education of one of the most marginalized group in the region, the Roma.

It was precisely due to the above described state of affairs that the socialist government of the post WWII Yugoslavia undertook a general emancipatory educational reform, introducing as early as 1947 a Law on obligatory primary education. The Law also includes the concept of "minority education" which regulated the introduction of minority language education (only for those minorities recognized by the constitution; the Roma had not been recognized by the constitutions of the above cited different states until 2003). Yugoslavia belongs to a group of Eastern European countries in which a 'mainstream' approach to educational and general integration of Roma was adopted "which means that Roma are treated within the framework of the existing mainstream policies toward the whole population"²⁵.

The difficult position of Roma and their severe exclusion from the educational system continued upon the disintegration of the Yugoslav state: "the position of Roma minorities in the light of citizenship regime transformations after the disintegration of the former Socialist Yugoslavia . . . not only manifests in the rights dimension, but also in uneven access to citizenship with regard to the new polities"²⁶.

Moć reči. Ogledi iz kritičke sociolingvistike 2. dopunjeno i prošireno izdanje. [The social power of words: essays on critical sociolinguistics, 2nd. Extended and revised edition]. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Dirk Geeraerts. 2003. Cultural models of linguistic standardization. In R. Dirven, R. Frank & M. Pütz (eds.), *Cognitive Models in Language and Thought. Ideology, Metaphors and Meanings* Berlin: Mouton de Gruyter, pp. 25-68.

23 Ivana Vučina Simović, I. & Jelena Filipović. 2009. Etnički identitet i zamena jezika u sefardskoj zajednici u Beogradu [Ethnic identity and language shift among the Sephardim in Belgrade]. Beograd, Zavod za udžbenike.

Jelena Filipović & Ivana Vučina-Simović. 2012. El judeoespañol de Belgrado: un caso paradigmático de los Balcanes. *Hispania*, 95(3): 495-508.

Jelena Filipović & Ivana Vučina-Simović. 2013. Philanthropy and emancipation among Sephardic women in the Balkans in times of Modernity. *Journal of Sephardic Studies*, vol. 1: 78-95. <http://www.sefarad-studies.org/Contents.html>, retrieved on March 15, 2018

24 Ljiljana Djurić. 2016. Strani jezici u obrazovnoj politici Srbije (Foreign languages in educational policies of Serbia). Beograd: Filološki fakultet.

25 Factsheets on Romani History, <http://romafacts.uni-graz.at>, p. 4

26 Julija Sardelić. (2015). Roma minorities and uneven citizenship access in the post-Yugoslav space. *Ethnopolitics*, 14(2), 159-179. Cit. in: Paul Chaney. 2017. Comparative Analysis of State and Civil Society Discourse on Human Rights Implementation and the Position of Roma in the Former Yugoslav Space, *Ethnopolitics*, 16:5,

The Decade of Roma Inclusion (2005-2015)²⁷ draw attention of the Serbian educational policy makers to questions of Roma inclusion at all levels and in all social domains. However, it should be mentioned that in Serbia proper, the Roma minority had been affected more severely than in other parts of the region by the civil wars of the 1990s and the NATO intervention in Kosovo in 1999 which motivated an internal migration of Kosovo Roma to other parts of Serbia. All the above also resulted in massive migrations to a number of EU countries. Readmission of Roma to Serbia from the EU (which started in line with a uniform readmission agreement signed between Serbia and the EU at the end of 2007 and which came into force on January 1, 2008²⁸), brought about another wave of migrations adding to the already dire situation in which approximately 60% of Serbian and Montenegrin Roma had lived in conditions of extreme poverty (in comparison to 6% of the overall population; World Bank data from 2003).

An overt, *de iure*, shift in public policies recognizing the very particular needs of the Romani population in the region and in Europe in general was a result of: "(t)he critical, postmodern nature of social, cultural and political processes in Europe in the late 1980s, during the 1990s and at the beginning of the 21st century, has had a serious impact on the attitudes toward Romani ethnicity and ethnic identity both among the members of the Romani communities and among the policy makers in a number of European countries with a high percentage of Roma."²⁹ In the local context, its primary consequence was the inclusion of the Romani minority into the constitution of the State Union of Serbia and Montenegro in 2003, which for the first time, opened a space for the introduction of teaching of Romani in the mainstream education, and draw attention to the educational, psychological, affective, social and cultural needs of Romani children. However, to the present day, none of the top-down legislative measures has succeeded in reducing the rates of early-drop-outs from the formal educational system among Romani children or any significant improvements in other areas of social inclusion. According to the UNICEF data from 2001, around 80% of Roma was functionally illiterate at the time when the survey was conducted³⁰. According to data from 2006, about 62% of Romani children in Serbia were without a grade school diploma and only 9.2% had any education above the elementary school level. Furthermore, between 50% and 85% of Romani children attended special schools, for children with special educational needs³¹. When it comes to Romani returnees and internally displaced Roma, low

431-449., and rther discussion, see:

Utta . 9..a, romski jezik, učionicama for Romani in Europe) predstavljen je u kratkim crtama kako b

27 The Decade of Roma Inclusion was an initiative of ten Central European and South East European countries (Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, the Czech Republic, Hungary, Macedonia, Montenegro, Romania, Serbia and Slovakia) who all have significant marginalized, stigmatized and socially and economically disadvantaged Romani. For the Declaration of the Decade, visit: <https://www.rcc.int/romaintegration2020/pages/4/roma-decade-and-the-eu>

28 OSCE. 2010. Report of the OSCE-ODIHR Roundtable, Organized in co-operation with the Serbian Ministry of Human and Minority Rights: Sustainable Solutions for Displaced Roma, Ashkali and Egyptians and Policies to Improve the Reintegration of Repatriated Roma Belgrade, 16 April 2010 <https://www.osce.org/odihhr/75578?download=true>, retrieved on March 15, 2018

29 Jelena Filipović, Julijana Vučo & Ljiljana Djurić. 2010. From Language Barriers to Social Capital: Serbian as the Language of Education for Romani Children. In *Selected Proceedings of the 2008 Second Language Research Forum*, ed. by Matthew T. Prior et al., pp. 261-275. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project. Available at: <http://www.lingref.com/cpp/slrf/2008/index.html> , p. 262.

30 Aleksandar Baucal. 2006. Development of mathematical and language literacy among Roma students, *Psihologija*, 39(2): 207-227

31 Centar za prava manjina (Center for Minority Rights) 2006. *Godišnji izveštaj za Dekadu Roma*

enrollment rates are further inflated by financial and administrative problems (e.g., lack of documents, slow administrative procedures, complicated degree, and diploma verification process)³². Data from 2012 is equally disturbing: only 4-8% of Romani children complete obligatory pre-school education, 80% enter the first grade, and only 20-30% of those enrolled in primary school actually complete their elementary education³³. In light of the above facts, I agree with May's³⁴ conclusion that ""despite their stated intentions to the contrary, (...) educational policies have demonstrably failed to address and mitigate the comparative social and educational disadvantages faced by such (minority) groups". In other words, when it comes to minority language education policies, as in all other segments of a country's population, they cannot be considered independently from the general socio-political and historical contexts in which they are created and implemented. In a case of an ethnolinguistic minority which has over the centuries maintained its highly ostracized position and have experienced nothing but social exclusion in all European societies they found themselves associated to, as the Roma, socio-cultural, religious and political contextualization of language education policies is of utmost importance if we are to understand and ameliorate the educational conditions of the Romani children.

2. Council of Europe and development of teaching materials in the framework of CEFR: CFR and QUALIROM as a case study of the complexity of issues with regards to the development of Romani teaching materials and Romani language teaching

2.1. Curricular Framework for Romani (CFR) and the European Language Portfolios (ELP) for Romani

Upon the successful introduction and an overwhelming international acceptance and implementation of the Council of Europe's Common European Framework of Reference for Languages (CEFR)³⁵ which can be described as never before seen flexible overarching strategy for language education policy design, development and implementation across Europe, in 2005 the Council of Europe, in cooperation with the European Roma and Travellers Forum, started working on policy documents which aimed at defining guidelines for improving the quality of education in Romani in Europe. A result of this joint effort was the publication of the Curricular Framework for Romani (CFR)³⁶ which follows the same methodological and pedagogical principles of affirmative, action-oriented, task-based

(Annual Report for the Decade of Roma Inclusion). Beograd: Norvešta narodna pomoć, Roma Education Fund & Open Society Institute

32 Jelena Filipović, Julijana Vučo & Ljiljana Djurić. 2010. From Language Barriers to Social Capital: Serbian as the Language of Education for Romani Children. In *Selected Proceedings of the 2008 Second Language Research Forum*, ed. by Matthew T. Prior et al., pp. 261-275. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project. Available at: <http://www.lingref.com/cpp/slr/2008/index.html>, p. 267.

33 Aleksandar Baucal. 2012. Deca i mladi iz romske zajednice u obrazovnom sistemu Srbije: Marginalizovani u društvu i marginalizovani u obrazovnom sistemu (Children and Young Roma in the Educational System in Serbia: Marginalization in Society and in Education), In: in: T. Varadi & G. Bašić (eds.), *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije* [The Change of Roma Identity, Culture and Language Conditioned by Planned Socio-Economic Integration]. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), p. 359.

34 Steven May. 2008. *Language and minority rights*. New York & London: Routledge, p. 168.

35 Council of Europe. 2001. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. Strasbourg: Council of Europe.

36 Council of Europe. 2008. *Curriculum European Framework for Romani*. Romani documents and tools, https://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Romani_doc_EN.asp, retrieved on March 15, 2018

approach to language learning and teaching promoted by the CEFR, taking into account different aspects of a wide range of communicative actions across linguistic domains (personal, public, educational and occupational). Moreover, it applies language descriptors and common reference levels (describing aspects of linguistic competences ranging from A1-B2) defined by the CEFR to learning and teaching Romani, as "(i)t is intended to provide a common basis for developing syllabuses and curriculum guidelines, textbooks and other learning materials, and examinations in school systems across Europe. It takes account of the needs of three age groups: 3–6 years, 7–10 years, 11–14 years; and it is designed to accommodate three different sociolinguistic situations: the teaching of Romani to (i) children who do not speak Romani at home, (ii) children who are not fluent in Romani, though they may hear their parents and grandparents speak the language, and (iii) children who are fluent in Romani but who need to develop their skill in using the language as an instrument of formal learning (Romani as language of education). The Framework also takes account of a significant difference between the learning of Romani by Roma children and the learning of foreign languages in general education. In the latter case a new language draws the learner into a new culture, whereas the teaching of Romani aims to give learners linguistic access to a culture that is already familiar to them and in this way to deepen their sense of their Roma identity."³⁷

Two European Language Portfolios (ELP) for Romani, for students ages 6-11 (primary education), and students ages 11-15 (lower secondary education)³⁸ were also produced within the same initiative. As all ELPs, they are student oriented, and present a valuable tool for Romani language learning and teaching, as well as enhancement of students' engagement, learner's autonomy and creating contexts for purposeful language use. They are accompanied by a Teacher's Handbook designed to help Romani teachers in incorporating them successfully into their everyday educational activities, encouraging their initiative, imagination and creativity.

2.2. The QUALIROM project: structural and methodological perspectives

In line with the guidelines of the Policy Paper on Romani Language, adopted by Committee of Experts of The European Charter for Regional or Minority Languages at the Hearing of the European Roma and Travellers Roma at Council of Europe, in Strasbourg, on November 14, 2005, in an attempt to validate the results of activities related to the design and publication of the CFR and the two ELPs for Romani, an academic initiative emerged. The QUALIROM project was supported by the Lifelong Learning Programme of the Education, Audiovisual and Cultural Executive Agency (EACEA), under the K-2 language subprogram; sub-action: Awareness raising and development of new materials an/or online courses. "The project Quality Education in Romani for Europe(QUALIROM) implemented and tested the Curriculum Framework for Romani (CFR) and the corresponding European Language Portfolio Models (ELPs) which are based on the Common European Framework

37 Idem, p. 7

38 Council of Europe. European Language Portfolio for Romani. Primary. https://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Romani_doc_EN.asp, retrieved on March 15, 2018

Council of Europe. European Language Portfolio for Romani. Secondary. https://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Romani_doc_EN.asp, retrieved on March 15, 2018

Council of Europe. Using the European Language Portfolio for Romani. Teachers' Handbook. https://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Romani_doc_EN.asp, retrieved on March 15, 2018

of Reference for Languages and were developed by the Council of Europe³⁹ The project was implemented from December 2010 through December 2013. It was designed as an academic, project, carried out by institutions of higher learning from the participating countries. The University of Graz, Austria, was the overall project coordinator, while universities from the Czech Republic, Finland and Serbia coordinated project activities within their own countries. Slovakia, the fifth country participant, contributed with its vast experience from a private high school in which innovative teaching of mainly but not only Romani children has been carried out for years. Finally, the European Centre for Modern Languages (ECML), an institution of the Council of Europe dedicated to language teaching and teacher training, took active part in the project activities, especially in the area of logistics and public relations. The project's main objective was to produce series of Romani teaching and learning materials which should be adapted to diverse socio-cultural and educational situations and within different formal and informal educational systems in the participating countries. One of the key sociolinguistic aspects of the project, which proved to have serious impact on its evaluation in local political and educational settings, was that no standardization process would be discussed or introduced into the materials in order to illustrate that non-standardized varieties can be successfully employed in the education of Romani children from different linguistic backgrounds. Five national teams worked on the material design and development for students of different ages (primary and early secondary education) and at different levels of language proficiency in Romani (A1-B2, in accordance with the competence levels of the CEFR). All the instructional packages included teacher training materials and are offered in two versions: local national languages and English. Different varieties of Romani, spoken in the countries who took part in the project (Arlje, Gurbet, East Slovak, Kalderaš, Lovara and Finnish Romani) were used accordingly in the teaching materials themselves. The national teams met twice a year for training seminars with experts from the areas of applied linguistics and sociolinguistics selected by the project coordinators and supported by the ECML and the Council of Europe.

A general starting point of the QUALIROM project was the assumption that formal education on all levels, from preschool to tertiary education, presents one of the key factors in enabling social mobility and successful integration of any individual into the professional arena and the public sphere in general. As already pointed out, this is extremely important in case of children from minority groups, and marginalized minority groups, such as Roma in particular. Consequently, the right to high quality education is seen as a prerequisite for the development of "a new psycho-cognitive space for Romani children that would allow them to recognize and validate their own ethnolinguistic identity while at the same time learning how to be competent members of the majority community of their peers within the formal educational system. (...) As it has been shown many times before, only those who make themselves visible in the public eye can actually make a difference in their existence, in the existence of their fellow members of the same ethnic group as well as in the existence of other ethnic minority and majority groups"⁴⁰. It should be pointed out that the QUALIROM project targeted only those Roma communities who are speakers of Romani varieties, at the

39 <http://qualirom.uni-graz.at/home.html>.

40 Jelena Filipović, Julijana Vučo & Ljiljana Djurić. 2010. From Language Barriers to Social Capital: Serbian as the Language of Education for Romani Children. In *Selected Proceedings of the 2008 Second Language Research Forum*, ed. by Matthew T. Prior et al., pp. 261-275. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project. Available at: <http://www.lingref.com/cpp/slrf/2008/index.html> , p. 273.

same time clearly recognizing that there are those who speak other languages, such as Albanian or Bayash, who would most certainly need the same type of educational support, but could not be included in this project for logistic and practical reasons.

On a broader scale, one of the main strategic points of the project was its applied linguistic orientation. Namely, the project overtly aimed at testing teaching and learning materials designed by the Council of Europe's experts and representatives of relevant Romani associations across Europe in different socio-cultural and educational settings, not making any prescriptive judgement calls regarding the relative value of the Romani varieties involved in the project. The explicit list of objectives and outcomes included a formation of an extensive online database containing samples of teaching materials in several Romani dialects (Arlj, East Slovak, Finnish Romani, Gurbet, Lovara and Kalderaš Romani) from five European countries (Austria, Czech Republic, Finland, Serbia and Slovakia), which were to be made available to all interested teachers in a wide range of educational contexts and which would help them elaborate their own teaching materials tailored in accordance with their students' needs and respecting and introducing relevant Romani dialects (those that are actually used as their students' languages of primary socialization) into their classroom. The project resulted in the production of a large number of teaching materials, levels A1 through B2 for different student age groups which are publically available online, and continuously updated even upon the completion of the project. A proposal for Romani an M.A. level teacher training module was designed but it awaits additional financial support to be set into motion. Finally, one of the project partners, the ECML, supported the preparation of a training seminar based on the QUALIROM experiences which is offered to the ECML member states. So far, four seminars were carried out, in Slovenia, Austria, Serbia, and Slovakia, while another one is planned for later this year (2019) again in Slovenia.

3. Socio-educational aftereffects of the QUALIROM: Serbia as a case study

It appears that regardless of supranational and national endeavors aimed at inclusion of Romani children into educational systems and attempts to support the presence and functionality of Romani across communicative domains, no systemic or effective bottom-up language education policy designed by and for members of the Romani minority have been either proposed on a formal level, supported by the top-down language planners, or implemented in real-life teaching situations. In other words, only institutional language education policies, which are more or less completely insensitive to the educational, as well as emotional and cognitive needs of minority students, have been present in European formal education at all levels.

Let us take a look at Serbia, as one of the project participants and a country with a large percentage of Roma living in its midst.

Despite occasional (more or less substantiated) references to numbers of Romani children present in the Serbian educational system, or their language(s) of education, it can be said that there is a general agreement among scholars and language education policy planners in Serbia that there does not exist a viable database on which a consensus is reached among the Romani activists and Romani political leaders, official institutions of the state and NGOs engaged in Romani education projects⁴¹. In other words, we do not have reliable and

41 Aleksandar Baucal. 2012. Deca i mladi iz romske zajednice u obrazovnom sistemu Srbije: Marginalizovani u društvu i marginalizovani u obrazovnom sistemu (Children and Young Roma in the Educational

up to date information about how many Romani children there are in Serbia, or what their ages and educational status are. Baucal⁴² further problematizes this issue: "[...] a question may be raised if the fact that the educational system and public institutions have not secured valid information (even) regarding the number of Romani children posits in itself an act of discrimination against the members of the Romani community? In other words, a question should be raised if the lack of data might indicate the lack of interest of educational and other public institutions in charge of educating Romani children, even though the Serbian Constitution guarantees it (high quality elementary education) to all the children of Serbia?"

On the other hand, a lot of attention has been paid by Romani scholars, particularly those coming from the Romani community, to the concept and practice of Romani standardization in Serbia. The latest coordinated attempt is a product of a number of top-down and bottom-up language planning activities initiated and carried out by a number of Romani scholars from different countries created upon the break up of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia. The results of their endeavor is a document published in Sarajevo in 2012 titled *Standardizacija romskog jezika* (Standardization of the Romani language). The general conclusions of the document are that both macro and micro language planning need to be addressed, meaning that (1) cooperation with authorities and policy makers on a state level need to be approached and legislature regarding the status and the use of Romani in different language domains should be clarified, and (2) corpus language planning (particularly in the area of specific linguistic registers in the area of modern science and technology as well as political discourse) needs to be paid attention to. Cooperation among the scholars from the Western Balkan countries (Serbia, Slovenia, Rumania and Bosnia and Herzegovina) is a prerogative for any systemic, sustainable and long term standardization of the Romani language⁴³. However, details regarding the standardization process itself have still remained unspecified, as no clear objectives have been decided upon (whether the standard should be based upon a single dialect, or to what extent it should be mutually understandable to Romani speakers from other European countries). The Romani standardization debate in former Yugoslavia and in Serbia, which has been going on since 1971 (when the International Romani Union was founded in London⁴⁴; has been dominating the Romani linguistics scene in the region, without any serious references to language education policies and real-life issues of generations of Romani children, who have been denied textbook materials in their L1 on the basis of a quasi-academic argument that no educational materials can be published in non-standardized linguistic varieties⁴⁵.

System in Serbia: Marginalization in Society and in Education), In: in: T. Varadi & G. Bašić (eds.), *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije* [The Change of Roma Identity, Culture and Language Conditioned by Planned Socio-Economic Integration]. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), p. 351.

42 Idem, p. 353.

43 Rajko Đurić. (ed.), 2012. *Standardizacija romskog jezika*. Sarajevo: Udruženje Kali Sara Romski informativni centar, p. 9.

44 Yaron Matras & Gertrud Reershemius. 1991. Standardization beyond the state: the cases of Yiddish, Kurdish and Romani, in: Utta von Gleich & Ekkehard Wollf (eds.), *Standardization of national languages. Symposium on language standardization*. Hamburg: Unesco-Institut für Pädagogik, p. 109.

45 Jelena Filipović. 2012. *Obrazovanje romske dece u Srbiji: jezička perspektiva*. [Education of Romani Children in Serbia: the Language Perspective], in: T. Varadi & G. Bašić (eds.), *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije* [The Change of Roma Identity, Culture and Language Conditioned by Planned Socio-Economic Integration]. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), pp. 335-347.

The concept of top-down standardization as understood by Romani scholars, actually stands in direct opposition to one of the main objectives of the QUALIROM project, also specified by the above mentioned Policy Paper on Romani Language⁴⁶, which states that "The lack of an internationally recognized 'standard dialect' is not a barrier to a state's implementation of rights related to language use and learning. Roma and Travellers, like others have language-related rights which can and should be respected." The main quasi-academic debate related to the introduction of Romani language into the mainstream education in Serbia has for decades been directly supported by Romani scholars who have insisted on a formation of a single standardized variety to be used among all the Romani children coming from communities speaking a variety of Romani dialects in Serbia.

Questions regarding the formation of such a standard have been addressed from different theoretical and academic perspectives, but all within the context of a nationalist model of language standardization⁴⁷ in which language is seen as a part of the 'holy trinity'⁴⁸ of language, nation and state, which was adopted by the Romani scholars by default regardless of a very special status of its people and language in Europe at the end of the 20th and

Aleksandar Baucal. 2012. Deca i mladi iz romske zajednice u obrazovnom sistemu Srbije: Marginalizovani u društvu i marginalizovani u obrazovnom sistemu (Children and Young Roma in the Educational System in Serbia: Marginalization in Society and in Education), In: in: T. Varadi & G. Bašić (eds.), *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije* [The Change of Roma Identity, Culture and Language Conditioned by Planned Socio-Economic Integration]. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), pp. 349-363.

46 The European Charter for Regional or Minority Languages Committee of Experts. 2005. Hearing of the European Roma and Travellers Forum (MIN-LANG 2005). Policy Paper on the Romani language. <https://rm.coe.int/hearing-of-the-european-roma-and-travellers-forum-doc-min-lang-2005-19/16807849b4>, retrieved on March 21, 2019.

47 Dirk Geeraerts. 2003. Cultural models of linguistic standardization. In R. Dirven, R. Frank & M. Pütz (eds.), *Cognitive Models in Language and Thought. Ideology, Metaphors and Meanings* Berlin: Mouton de Gruyter, pp. 25-68.

Jelena Filipović. 2011. Language policy and planning in standard language cultures – an alternative approach. In: Vera Vasić (ed.), *Primenjena Lingvistika u čast Ranku Bugarskom. JEZIK U UPOTREBI* [Applied linguistics in honor of Ranko Bugarski. LANGUAGE IN USE]. Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, pp. 121-136.

Jelena Filipović. 2017. Standardnojezička kultura i ideologija standardnih varijeteta u formalnom obrazovanju u Srbiji i u Španiji u XXI veku (Standard language culture and standard variety ideology in formal education in Serbia and in Spain). U: S. Gudurić & B. Radić-Bojanić (ur.), *Jezici i kulture u vremenu i prostoru VI* (Languages and cultures in time and space VI). Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, pp. 33-43.

Jelena Filipović. 2015. Transdisciplinary approach to language study. The complexity theory perspective. London: Palgrave Macmillan.

Jelena Filipović. 2017. Jezik, standardizacija, standardnojezička kultura i jezička politika i planiranje (Language, standardization, standard language culture and language policy and planning). *Glasnik odeljenja društvenih nauka* (Review of the Department of Social Sciences of the Montenegrin Academy of Sciences and Arts), knjiga 23, CANU, str. 217-231.

Jelena Filipović & Julijana Vučo. 2012. Language policy and planning in Serbia: language management and language leadership. *Anali Filološkog fakulteta*, 24(II): 9-32.

Jelena Filipović, Julijana Vučo, and Ljiljana Djurić. 2010. From Language Barriers to Social Capital: Serbian as the Language of Education for Romani Children. In *Selected Proceedings of the 2008 Second Language Research Forum*, ed. by Matthew T. Prior et al., pp. 261-275. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project. Available at: <http://www.lingref.com/cpp/slr/2008/index.html>

48 Ranko Bugarski. 2005. *Jezik i kultura* [Language and culture]. Beograd: XX vek.

the beginning of the 21st centuries^{49,50}. In such cultural, political and linguistic climate, the QUALIROM concept of dialectal diversity in Romani classrooms was, somewhat expectedly, met with serious disapproval by the Romani language planners, deepening the ideological divide between the grass root, bottom-up language planning that took part throughout the QUALIROM project implementation and the top-down institutionalized language policy and planning of the relevant institutions in Serbia.

4. The present state of affairs

After the QUALIROM, at least in Serbia, the Romani language education policy is still confined to the chambers of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SASA) and the Serbian National Council of Romani Minority. Neither of these institutions has so far the importance of different academic and non-academic activities which may broaden the communicative domains of Romani and assure its transgenerational transfer and natural evolution⁵¹ (see Filipović in press for further discussion). No attempts toward strengthening the Romani community and the Romani teachers to work on grassroots, bottom-up, localized language education policies which would satisfy the communicative and educational, as well as affective and social needs of Romani children in formal education have been initiated. Moreover, the institutions of the state fail to recognize additive bilingual education as a social capital which would assure that Romani children are given equal opportunity to develop competences in both Serbian as the majority language and the language of formal education, and Romani, as the language of identification, cultural and ideological identification, along with foreign languages which would allow them to become competent professionals ready to become active and successful agents in the international work and academic force⁵².

References:

Bakker Peter & Marcia Rooker. The political status of the Romani language in Europe. CIE-

49 For an account of consequences of such top-down language policy implementation in Romania, see Dieter Halwachs. 2012. Romani teaching: some general considerations based on model cases, in: T. Varadi & G. Bašić (eds.), *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije* [The Change of Roma Identity, Culture and Language Conditioned by Planned Socio-Economic Integration]. Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), pp. 323-24.

50 "Its (The standardized, variety proposed by the Romani Union in its Warsaw declaration of 1990) use in Romani classes often is criticized by local Roma activists and teachers; primarily, because neither pupils nor their Romani-competent parents are able to identify with this variety. In these accounts the standard is described as distant to local varieties and even as incomprehensible to some extent. Furthermore, as it is almost exclusively used in the classroom only and, consequently, has no functions neither in everyday life nor in the public, this standard is also valued as useless for the future life of the pupils." (Halwachs, 2012: 324)

51 For further discussion, see Jelena Filipović. (in press) Transdisciplinary qualitative paradigm in applied linguistics: autoethnography, participatory action research and minority language teaching and learning. *International journal of qualitative studies in education*. (accepted for publication on January 22, 2019). DOI: 10.1080/09518398.2019.1597209

52 For a detailed account, see Jelena Filipović & Julijana Vučo. 2018. Zašto nemamo srpsko-romsku bilingvalnu nastavu u školama u Srbiji: u prilog poimanju aditivne bilingvalne nastave kao društvenog kapitala [Why do not we have bilingual Serbian-Romani education in Serbia? Towards an understanding of additive bilingual education as social capital]. In: T. Varadi & B. Sikimić (eds), *Očuvanje, zaštita i perspektive romskog jezika u Srbiji* [Maintenance, protection and perspectives of Romani in Serbia]. Beograd: SANU, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 40, pp. 155-174.

- MEN (Escarre International Centre for Ethnic Minorities and Nations), Barcelona, Spain. <https://eric.ed.gov/?id=ED479303>, 2001, retrieved on March 15, 2018.
- Baucal, Aleksandar. Development of mathematical and language literacy among Roma students, *Psihologija*, 2006, 39(2): 207-227
- Baucal, Aleksandar. "Deca i mladi iz romske zajednice u obrazovnom sistemu Srbije: Marginalizovani u društvu i marginalizovani u obrazovnom sistemu (Children and Young Roma in the Educational System in Serbia: Marginalization in Society and in Education)", In: *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije [The Change of Roma Identity, Culture and Language Conditioned by Planned Socio-Economic Integration]*, T. Varadi & G. Bašić (eds), Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), 2012, pp. 349-363.
- Bernstein, Basil. *Class, Codes and Control vol 1: Theoretical Studies towards a Sociology of Language*. London: Routledge. From a reprint from Piere Paolo. Giglioli (ed), 1972. *Language and Social Context*. New York: Penguin, 1970/1972, pp. 157-178.
- Bugarski, Ranko. *Jezik i kultura [Language and culture]*. Beograd: XX vek, 2005.
- Centar za prava manjina (Center for Minority Rights). *Godišnji izveštaj za Dekadu Roma (Annual Report for the Decade of Roma Inclusion)*. Beograd: Norveška narodna pomoć, Roma Education Fund & Open Society Institute, 2006.
- Council of Europe. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. Strasbourg: Council of Europe, 2001.
- Council of Europe. *Curriculum European Framework for Romani. Romani documents and tools*, 2008, https://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Romani_doc_EN.asp, retrieved on March 15, 2018.
- Cummins, Jim. "Cognitive/academic language proficiency, linguistic interdependence, the optimum age question and some other matters". *Working Papers on Bilingualism*, 1979, 19: 121-29.
- Cummins, Jim. "Entry and exit fallacy in bilingual education". *NABE Journal*, 1980, 4(3), 25-59.
- Cummins, Jim. "The role of primary language development in promoting educational success for language minority students", in: *California State Department of Education (Ed.), Schooling and language minority students: A theoretical framework* (pp. 3-49). Los Angeles, CA: Evaluation, Dissemination and Assessment Center, California State University, 1981a.
- Cummins, Jim. "Empirical and theoretical underpinnings of bilingual education". *Journal of Education*, 1981b, 163, 16-29.
- Cummins, Jim. *Wanted: "A theoretical framework for relating language proficiency to academic achievement among bilingual students"*. In: *Language proficiency and academic achievement*, Charlene Rivera (ed), Clevedon, UK: Multilingual Matters. 1984, pp. 2-19.
- Cummins, Jim. *Language, power and pedagogy. Bilingual children in the crossfire*. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney, Multilingual Matters, 2000.
- Djurić, Ljiljana. *Strani jezici u obrazovnoj politici Srbije (Foreign languages in educational policies of Serbia)*. Beograd: Filološki fakultet, 2016.
- Đurić, Rajko. (ed.), *Standardizacija romskog jezika*. Sarajevo: Udruženje Kali Sara Romski informativni centar. 2012.
- Factsheets on Romani History, <http://romafacts.uni-graz.at>, p. 4
- Filipović Jelena & Julijana Vučo. "Language policy and planning in Serbia: language management and language leadership". *Anali Filološkog fakulteta*, 2012, 24(II): 9-32.

Filipović Jelena. "Transdisciplinary qualitative paradigm in applied linguistics: autoethnography, participatory action research and minority language teaching and learning". *International journal of qualitative studies in education*. (accepted for publication on January 22, 2019). DOI: 10.1080/09518398.2019.1597209 (in press)

Filipović, Jelena. *Moć reči. Oglеди iz kritičke sociolingvistike 2. dopunjeno i prošireno izdanje*. [The social power of words: essays on critical sociolinguistics, 2nd. Extended and revised edition]. Beograd: Zadužbina Andrejević, 2018.

Filipović Jelena. "Jezik, standardizacija, standardnojezicka kultura i jezicka politika i planiranje (Language, standardization, standard language culture and language policy and planning)". *Glasnik odjeljenja društvenih nauka* (Review of the Department of Social Sciences of the Montenegrin Academy of Sciences and Arts), knjiga 23, CANU, 2017., pp. 217-231.

Filipović Jelena. *Transdisciplinary approach to language study. The complexity theory perspective*. London: Palgrave Macmillan, 2015.

Filipović, Jelena. "Obrazovanje romske dece u Srbiji: jezička perspektiva. [Education of Romani Children in Serbia: the Language Perspective]", in: *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije* [The Change of Roma Identity, Culture and Language Conditioned by Planned Socio-Economic Integration], T. Varadi & G. Bašić (eds), Beograd: SANU (Odeljenje društvenih nauka), 2012, pp. 335-347.

Filipović Jelena. "Language policy and planning in standard language cultures – an alternative approach". In: *Primenjena Lingvistika u čast Ranku Bugarskom. JEZIK U UPOTREBI* [Applied linguistics in honor of Ranko Bugarski. LANGUAGE IN USE], Vera Vasić (ed), Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2011, pp. 121-136.

Filipović Jelena & Julijana Vučo. "Zašto nemamo srpsko-romsku bilingvalnu nastavu u školama u Srbiji: u prilog poimanju aditivne bilingvalne nastave kao društvenog kapitala [Why do not we have bilingual Serbian-Romani education in Serbia? Towards an understanding of additive bilingual education as social capital]". In: *Očuvanje, zaštita i perspektive romskog jezika u Srbiji* [Maintenance, protection and perspectives of Romani in Serbia], T. Varadi & B. Sikimić (eds), Beograd: SANU, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 40, 2018, pp. 155-174.

Filipović, Jelena & Ivana Vučina-Simović. "Philanthropy and emancipation among Sephardic women in the Balkans in times of Modernity". *Journal of Sephardic Studies*, 2013, vol. 1: 78-95. <http://www.sefarad-studies.org/Contents.html>, retrieved on March 15, 2018

Filipović, Jelena & Ivana Vučina-Simović. "El judeoespañol de Belgrado: un caso paradigmático de los Balcanes". *Hispania*, 2012, 95(3): 495-508.

Filipović, Jelena, Julijana Vučo & Ljiljana Djurić. "From Language Barriers to Social Capital: Serbian as the Language of Education for Romani Children". In *Selected Proceedings of the 2008 Second Language Research Forum*, Matthew T. Prior et al. (eds), Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project, 2010, pp. 261-275. Available at: <http://www.lingref.com/cpp/srlf/2008/index.html> .

Geeraerts, Dirk. "Cultural models of linguistic standardization." In: *Cognitive Models in Language and Thought. Ideology, Metaphors and Meanings*, R. Dirven, R. Frank & M. Pütz (eds), Berlin: Mouton de Gruyter, 2003, pp. 25-68.

Halwachs Dieter. "Romani teaching: some general considerations based on model cases". In: *Promene identiteta, kulture jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije* [The Change of Roma Identity, Culture and Language Conditioned by Planned Socio-Economic Integration], T. Varadi & G. Bašić (eds), Beograd: SANU (Odeljenje društ-

venih nauka), 2012, pp. 319-334.

Hancock, Ian /O Yanko Le Redjosko. "The schooling of Romani Americans: An overview." In: Roma education in Europe. Practices, policies and politics, M. Miskovic (ed), New York, London: Routledge, 2013, pp. 87-99.

Labov, William. "The logic of non-standard English." In: Language and social context, Pier Paolo Giglioli (ed), Middlesex, UK, New York, USA, Ringwood, Victoria, Australia, Markham, Ontario, Canada, Auckland, New Zealand: Penguin Books, 1969/1972, pp. 179-215.

Leseman, Paul. Early education for immigrant children. The Transatlantic Task Force for Immigration and Integration. Migration Policy Institute. 2007. <http://www.migrationpolicy.org/pubs/LesemanEducation091907.pdf>, retrieved on March 15, 2018.

Matras, Yaron & Gertrud Reershemius. "Standardization beyond the state: the cases of Yiddish, Kurdish and Romani". In: Standardization of national languages. Symposium on language standardization, Utta von Gleich & Ekkehard Wolff (eds), Hamburg: Unesco-Institut für Pädagogik, 1991. pp. 103-123.

May, Steven. Language and minority rights. New York & London: Routledge, 2008.

Milroy, James. "Language ideologies and consequences of standardization." *Journal of Sociolinguistics*, 2001, 5(4): 530-555.

OSCE. 2010. Report of the OSCE-ODIHR Roundtable, Organized in co-operation with the Serbian Ministry of Human and Minority Rights: Sustainable Solutions for Displaced Roma, Ashkali and Egyptians and Policies to Improve the Reintegration of Repatriated Roma, Belgrade, 16 April 2010 <https://www.osce.org/odihhr/75578?download=true>, retrieved on March 15, 2018

Sardelić, Julija. "Roma minorities and uneven citizenship access in the post-Yugoslav space", *Ethnopolitics*, 2015, 14(2), 159-179.

Sikimić, Biljana. "Skrivene manjine [Hidden minorities]". In: *Skrivene manjine na Balkanu [Hidden minorities in the Balkans]*, B. Sikimić (ed), Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, posebna izdanja 82, 2004, pp. 6-10.

Skutnabb-Kangas, Tove. "Language policy and linguistic human rights". In: *An introduction to language policy. Theory and method*, T. Ricento (ed), Oxford, UK: Blackwell Publishing, 2006, pp. 273-291.

Skutnabb-Kangas, Tove. The right to mother tongue medium education-the hot potato in human rights instruments, Opening Plenary, II Mercator International Symposium Europe 2004: A new framework for all languages? 2004. https://www.researchgate.net/publication/268361426_The_right_to_mother_tongue_medium_education_-_the_hot_potato_in_human_rights_instruments_-_Opening_Plenary, retrieved on March 15, 2018

Skutnabb-Kangas, Tove. *Bilingvizam*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1991. (Translation of *Bilingualism or not: The education of minorities* by T. Skutnabb-Kangas, 1981, Clevedon, UK: Multilingual Matters).

The European Charter for Regional or Minority Languages Committee of Experts. Hearing of the European Roma and Travellers Forum (MIN-LANG 2005). Policy Paper on the Romani language. 2005. <https://rm.coe.int/hearing-of-the-european-roma-and-travellers-forum-doc-min-lang-2005-19/16807849b4>, retrieved on March 21, 2019.

Vučina Simović, Ivana. & Jelena Filipović. *Etnički identitet i zamena jezika u sefardskoj zajednici u Beogradu [Ethnic identity and language shift among the Sephardim in Belgrade]*. Beograd, Zavod za udžbenike, 2009.

Jelena Filipović

POLITIKE JEZIČKOG OBRAZOVANJA I ROMSKA DECA: ISTORIJSKI PREGLED I TRENUTNA SITUACIJA: SRBIJA KAO STUDIJA SLUČAJA

Rezime

U ovom radu je dat opšti istorijski pregled politike jezičkog obrazovanja romske dece u Evropi i Srbiji, kako bismo pokazali da se, uprkos programskim dokumentima kojima se proglašava pravo na kvalitetno obrazovanje za sve, nije mnogo toga promenilo u pogledu pristupa obrazovanju romske dece, ni u Evropi, ni u Srbiji. Evropski projekat QUALIROM (Kvalitetno obrazovanje za Rome u Evropi) ukratko je opisan kako bi ilustrovao razliku između akademski postavljenih ciljeva i surove realnosti segregacije u učionicama i u stvarnom životu.

Ključne reči: politika jezičkog obrazovanja, Romi, Srbija, QUALIROM

INTEGRATION OF SENIOR CITIZENS THROUGH A LANGUAGE COURSE A CASE STUDY

Abstract: Ageing population has become one of the current demographic trends in Serbia. The size of the population of aging citizens with its tendency to increase in the future requires a development of strategies that would equip senior citizens to be actively involved in social life, decision making, and lifelong learning. This demographic change has not been fully addressed and its implications have not been adequately considered by relevant society structures. Although the state has recognized the economic vulnerability of this population and the need to provide health services, there is a lack of social and educational programs that would promote integration by encouraging senior citizens to acquire new skills such as communication technology, foreign language, and artistic expression. To address the need of this age group to avoid loneliness and promote better integration, a number of charities and non-government organizations have started lifelong learning programs. This paper presents a case study that recorded the impact of foreign language classes on older individuals who took English classes over a period of three years. In order to understand senior citizens' perspectives on their language development and their motivation to come to language classes, in-depth interviews were carried out. The semi-structured format of the interviews helped to determine their motivation to attend classes fairly regularly and the enthusiasm they showed during the classes. The results emphasize the importance of affective factors in language learning and in developing learners' motivation to come to classes. Through their views on language classes, the study also explores the participants' attitudes towards societal perceptions of older people and ageing. The next step would be exploring the ways in which service providers and society can support the development of language programs for the benefit of senior citizens.

Keywords: senior citizens, lifelong learning, motivation

Introduction

One of the characteristics of the modern world is increased life expectancy. Socio-economic development and living conditions have contributed to longer life in many parts of the world. According to the World Health Organization², it was estimated that in 2011 there were 524 million people aged 65 or older, or 8% of the population. That number is expected to be 1.5 billion by 2050 and making it 16% of the world's population. Although the size of the ageing population has increased, this age group is excluded from many spheres

1 omilosevic@isb.rs

2 World Health Organisation, US National Institute of Aging. Global Health and Ageing. Geneva: World Health Organisation; 2011

of public life. Denying any group of people the opportunity to participate in the important aspects of life impacts the way that group is perceived and eventually it would impact its quality of life. Therefore, as Smith et al.³ point out enabling the elderly to continue participating in all aspects of life would significantly contribute to maintaining or improving their quality of life.

Ageing population has also become one of current demographic trends in Serbia. According to the data of the Serbian Bureau of Statistics⁴ 20% of the population consisted of citizens 65 or older in 2017. Although aging population is growing, their influence on society and their participation in society is not proportional to their size. A large number of people belonging to this age group do not receive adequate support, do not have access to education, have poor social networks, and as a result experience social exclusion and become increasingly lonely⁵. Trebješanin⁶ points out that this significantly large age group is not visible enough, which inevitably makes senior citizens a marginalized population. That status reflects the values of the society and the lack of support does not come as a surprise.

Senior citizens face challenges in a number of areas. For many, health care becomes a priority since they experience a number of physiological changes. As health deteriorates, senior citizens require practical assistance. Their state and the sense of helplessness may be followed by negative feelings⁷. There is increased fear of failing health, what awaits them in the future, apathy, and withdrawal⁸. Cognitive functioning decreases gradually, also leading to low self-esteem. Additionally, they may feel isolated and lonely and need to feel understood by their environment. Findsen and Formosa⁹ maintain that retirement brings “loss of status and role, and hence, social exclusion”. Therefore, developing social networks is a vital step for improving the well-being of the elderly and combating feelings of exclusion and loneliness. Filipović Hrast et al¹⁰ explore the reasons for the social exclusion of the elderly and state that one of the reasons is the poor social network. That is aligned with the study by Gouveia et al¹¹ that consider the relationship between social networks and the quality of life in old age. They conclude that “the size of a social network has been positively associated with the quality of life”. Despotović¹² also maintains that through social networks the elderly

3 Smith, Lindsay S., Banting, L., Eime, R., O’Sullivan, G. and J. G. Z. van Uffelen, The association between social support and physical activity in older adults: a systematic review. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*. 2017.

4 http://devinfo.stat.gov.rs/SerbiaProfileLauncher/files/profiles/sr/1/DI_Profil_Republika%20Srbija_EURSRB.pdf

5 See for example, Dinić, Dragana, Problem usamljenosti starijih koji zive sami u Beogradu, *Gerontologija*, 2012

6 Trebješanin, Zarko, Novi pristup fenomenu starosti, *Paradigma*, Beograd. 2018

7 Nikolic, Sanja, & Lipovac, Vlasta. Odnos i oblici ponasanja mladih prema starim osobama u nasem drustvu. *Univerzitetska misao - casopis za nauku, kulturu i umjetnost*, 2017. pg. 129.

8 Perišić, Natalija, Dugotrajna zaštita starih u sistemu socijalne sigurnosti Srbije. *Socijalna politika i rad*, 2013.

9 Findsen, Brian & Formosa, Marvin, *Lifelong Learning in Later Life A Handbook on Older Adult Learning*, Sense Publishers, 2011. pg. 13;

10 Filipović Hrast, Maša, Hlebec, Valentina & Kavčič, Matic, The Social Exclusion of the Elderly: A Mixed-Methods Study in Slovenia, *Sociologicky Časopis / Czech Sociological Review*, 2012.

11 Gouveia, Odila Maria Rocha, Matos, Alice Delerue & Schouten, Maria Johanna, Social networks and quality of life of elderly persons: a review and critical analysis of literature. *Revista Brasileira de Geriatria e Gerontologia*. 2017.

12 Despotović, Mile, Merenja uticaja socijalne mreže i socijalne podrške na zdravlje i kvalitet života starih. *PONS – medicinski časopis*, 2012.

gain a sense of belonging. Providing a way for the elderly to join different groups and develop relationships becomes vital because in general social networks tend to become smaller as people grow older and networks of friends play an important role.

This age group appears to have limited access to education. Although lifelong learning should be accessible to all age groups, programs are usually developed for younger people and there are very few programs that target senior citizens. Nikolić and Lipovac¹³ discuss the paradox present in our country emphasizing that lifelong learning is one of the indicators of quality of life and consequently mental and psychophysical health. The lack of the programs for the elderly therefore indicates the gap in the social system and the absence of recognition of the social and educational needs of the elderly. In the effort to provide access to lifelong learning to senior citizens, there is a number of non-government organizations that conduct social and educational programs (see, for example, Milošević¹⁴, 2018). Those programs are often supported by donations and immediate results are expected by sponsors. That puts a lot of strain on those who run the programs, and they are constantly looking for experts who are prepared to volunteer. Unfortunately, the lack of continuous financial support means that those much needed programs are often short-lived.

The study

Context

This small-scale case study was carried out in “Bread of Life”, a charity in Belgrade, Serbia. “Bread of Life” was established in 1992. Work with the elderly started in 2004 and several programs were developed for this age group. In the beginning, the programs focused on providing health-care for senior citizens with the following development programs: home care, basic health care, and advising and advocating for seniors. As the work developed, projects that were of a social nature were added to the “Bread of Life”: learning how to use computers, physiotherapy, literary club, folk dancing club, creative workshops, choir, and drama workshops. All the programs are run under the all-encompassing name “Topli kutak” (“Cosy Place”) that captures the intention of the providers to make people feel welcome, to promote integration, and provide opportunities to meet and interact with others of the same age group.

The foreign language course for senior citizens was developed in 2009 and it was named the English Club. My involvement in the course was in two cycles. The first cycle lasted from 2009 to 2011, and the second from 2013 to 2015. The first cycle started at the beginning of 2009, and the course turned out to be a success. During that time, I did not attempt to conduct any study. I only kept a journal in which I recorded my observations after every lesson. These observations were very valuable when I designed lesson plans for the second cycle, and they were also a starting point for this small-scale case study. In 2013 the charity decided to re-introduce the course and I was asked to take part in the program. I accepted to be a language instructor and I started teaching the English course again. This study was conducted in the second year of the second cycle.

The main purpose of the English Club was to provide participants with various ac-

13 Nikolic, Sanja, & Lipovac, Vlasta. Odnos i oblici ponašanja mladih prema starim osobama u našem društvu. *Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost.*, 2017. pg. 130.

14 Milošević, Olja, Projekat “Rastimo zajedno” primer međjugeneracijske integracije – studija slučaja, *Gerontologija: časopis Gerontološkog društva Srbije*, XLVI (2), 69-78, 2018.

tivities so that they would use their free time to meet people and to improve their social network. There were no prescribed learning outcomes and I was briefed to create a relaxed atmosphere, make participants feel comfortable, encourage them to join in the activities and work at their own pace. For that reason, I did not insist on correct language and pronunciation. The content covered during the previous class was revised during the next one, but I would not insist that the participants remember vocabulary that was introduced and practiced previously. I had the freedom to choose topics and activities, and I did not use any course book. I would create a handout for every lesson and distribute it to the participants. I followed the list of topics usually covered during a course for beginners. Participants were be asked if there were specific topics they would like to study, but they mostly wanted to focus on everyday language.

At the beginning of the second year of the course (2014 – 2015), the location of the site was changed. It was more central and even more people attend the classes.

Aim of the study and research questions

Participants attended the course regularly and were very enthusiastic about the classes. In order to improve the program and find out what motivated these senior citizens to come to English classes, the following research questions were formulated:

What are language needs and interests of learners in senior citizens beginner class?

What are the reasons for learning English?

Participants

This English course was just one of a number programs offered by “Bread of Life”. Participants in the course were mostly educated people with a wide range of interests. The groups in two cycles were different. For various sad reasons nobody from the first group attended the second cycle of the course. During the second cycle, class attendance varied, new people would join the course, whereas some would drop out. However, there emerged a core group of eleven people who came to class fairly regularly. The group consisted of nine women and two men. Their education background varied. There were people with university degrees, and those who had secondary education. Most were unmarried or widowed.

Every time a new student would join the class, I would check his / her previous knowledge. Eight students learned English at some point in their lives. However, they claimed that they did not learn it well in the past and that they had forgotten most of the language they knew. They were all happy to start from the beginning, or if they joined later in the course, they would not be frustrated for missing the previous lessons.

Data Collection

Data were collected over a period of approximately nine months, from September 2014 to June 2015. The tools for data collection were observation, informal conversations with the participants, in-depth interviews with participants, and several informal interviews with the program coordinator. I also used my journal entries that consisted of observations on participants’ actions in class. The notes helped me to understand participants’ beliefs and suggest discrepancies with the views presented in the interviews.

Three in-depth interviews were conducted with eleven senior citizens. Four course participants took part in the first interview, three in the second, and four in the third. The

interviews were conducted in Serbian and lasted from 30 to 40 minutes. They were recorded with the participants' permission, then transcribed and translated into English. Before the interviews took place, I explained that I would record the answers not to miss any comments. Semi-structured interviews allowed interviewees to bring their insights. The purpose of those interviews was to gather information about participants' views about ageing and to understand their reasons for attending the English course. I took notes during and right after the interview and in my notes I recorded the different reactions of interviewees and also my observations and interpretations.

Interview guidelines consisted of two parts. The first part was devoted to questions about the institution that organized the course and about characteristics of old age. The second part aimed at obtaining information on participants' previous experiences with learning English and reasons for taking English. There were also questions about their beliefs and the best ways of learning English.

Five informal interviews were conducted with the program coordinator. They were also conducted in Serbian. Two interviews were recorded and during the other three I took notes. The coordinator was familiar with the family situation of all course participants and her answers provided insights into their attitudes and expectations.

And finally, data were obtained through the regular feedback that was received from the participants. They were asked to give written feedback on a monthly basis. At the end of the last class each month, they were asked to write a short note to me and to comment on the course. Their comments were analyzed and they provided the feedback concerning the pace of the instruction.

Findings and discussion

The transcripts of the interviews were carefully read several times and participants' responses were analyzed. The insights that emerged from their answers were grouped into similar categories. The responses, besides providing invaluable information about learners' previous language learning experiences, indicated the sorts of beliefs they had, which were then compared to their interview answers and to my observation notes.

The responses emphasized the following reasons for attending the course regularly: senior citizens wanted to learn something they considered useful and they saw the course as an avenue for overcoming loneliness. Learning English was important to all of them to some degree. However, for them the social aspect of the course was even more important. The course was also an opportunity to meet new people of the same age and to spend time in their company. Joining the English Club, as well as other clubs that the charity offered, provided a way to socialize and fight loneliness that proved to be a significant problem of ageing.

a) Reasons for learning English

Course participants identified several reasons why they wanted or needed to learn English. One group of participants pointed out that they learned English to be able to communicate without the help of their children or grandchildren. They also said that they wanted to feel independent. "I want to show others that I can still learn something". This is aligned with the findings of Határ and Grofčíková¹⁵ who give the following as possible reasons for

15 Határ, Ctibor, & Grofčíková, Soňa, Foreign language education of seniors. *Journal of Language and Cultural Education*. 2016. pg. 162.

the elderly to learn English: “not to be dependent on others in a foreign ... to prove to others, usually the younger ones, that he/she is also able to progress... or just to be able to meet his/her peers in language courses”.

Several learners claimed that they wanted to learn English so that they could communicate with their grandchildren. Their families had moved to different, mostly English-speaking countries. Those learners wanted to learn English so that they could speak it with their grandchildren who usually did not speak Serbian very well or sadly, not at all. They also wanted to learn basic vocabulary they would need in everyday situations.

Course participant 1: I will use what I learned when I go to visit my son and his family. I want to learn words... Anything that I could use in a shop or market when I go to visit my grandchildren. (Transcribed interview).

Those whose families were in Serbia also wanted to learn English because their grandchildren were learning English in primary school. They were hoping that English would become one of the things they had in common for playing. To respond to that need, I introduced nursery rhymes and children's games for learning English. One participant commented that his son asked him what kind of course he was attending since he was learning nursery rhymes. His response was, “When you are as old as I am, you do not care about the kind of course. You only want to learn something new”. This comment shows that the need for education does not decrease as we age. In this instance, the newly learned language proved to be a tool for creating shared experiences with younger family members.

The other group of participants considered the course as an opportunity to socialize and meet people at the same time as developing new skills.

Course participant 8: I come because I meet new people... and I learn something new.

Course participant 9: I see new places, and there are new pleasant moments with my new friends. (Transcribed interview)

One learner pointed out that he wanted to learn how to use computers, and he would need English for that.

Course participant 10: I only know words like ‘send’ and ‘enter’. I would be faster if I knew other words for sending messages. (Transcribed interview)

This course participant was also attending the “Basic IT course” and was aware how much English would help him.

This group of answers pointed out that participants had positive attitude towards learning and that they wanted to continue developing. Regardless of their reasons for learning English, all learners were very aware of the slow progress in learning English, but they were not very upset by it, “I forgot all the words we learned last year, but I am sure I will learn them again.” Lifelong learning not only provides an opportunity for senior citizens to learn and acquire new skills, but it also has a positive impact on their self-confidence.

b) Old age and fighting loneliness

The intention for starting “Topli Kutak” project was to improve dignity and self-respect of this age group. The program coordinator explained that the economic situation of senior citizens is often difficult, and some of them live on a very low income. Retirement was a big social change for them. Senior citizens easily become isolated and do not have oppor-

tunities to meet others. It was hoped that “Topli Kutak” would be a place where they would feel welcome and would want to come to spend time with others.

The coordinator: “They have lost many of their friends, and they do not have many hobbies. That makes them very fragile. That is why we have programs that give them opportunities to form new friendships while learning something new.” (Interview with the coordinator)

The majority of the learners expressed a positive attitude toward their current age. Some indicated that they felt that they had more time.

Course participant 1: I do not feel life is much different. I have more time now, but I always find something to do.

Course participant 2: I am relaxed now, but when I was not retired, I had so much unfinished business, now I can catch up with myself. If you look at your life from a philosophical aspect, you have more experience. (Transcribed interview)

Not all of the learners were happy. One participant blamed the situation in society for her unhappiness.

Course participant 3: Values are different, and they are such that I cannot accept them. What is happiness? I cannot say that I have ever been happy. And of course, it is much better to be younger, beautiful, and romantic, go to the movies with a boyfriend... Life is now cruel. (Transcribed interview)

Many comments revealed the need for company. For some participants English classes provided an opportunity to meet other people.

Course participant 4: I love when I am here with you and when we spend time together. I love English class. But it is bad, so to say, to be alone at home. I feel very lonely. (Transcribed interview)

Other course participants explained coming to the club prevents depression and prompts them to take part in other activities.

Course participant 2: My children go to work and my grandchildren go to school. I am alone the whole day. Coming here gives me a reason to be happy. If I stay at home, I could be in my night dress the whole day. If I come here, I have to tidy myself. And when I do that, I feel better.”

Course participant 4: I am a very busy person. I attend choir, arts and crafts, English... who knows what I will do next?

Course participant 7: I like to come here. I meet people... sometimes we stay after classes and chat... or we walk for a bit together. (Transcribed interview)

Coming to language classes was a reason for senior citizens to make an additional effort to leave their house and take part in a new experience. Discussions with the elderly revealed that persons interested in English lessons also participated more in social activities. They wanted to be more involved. On one occasion I remarked that only ladies seem to be interested in English learning. The program coordinator explained that there are very few places where ladies could meet that do not include tobacco smoke, alcohol, and bad language. It seems that there are a number of places where men could meet and spend time together. However, places that would be suitable for the ladies are not that numerous. The ladies that came to “Topli kutak” seized the opportunity.

The affective factors played an important role in language learning and developing

learners' motivation to attend classes. That is aligned with Milošević¹⁶ who stresses the importance of affect in language learning and points out that good group dynamics encourages students to suggest topics for learning and discussion. The concept of "Topli kutak" as a place where everyone is welcome and has opportunity to do new things impacted its atmosphere. Learning a foreign language often means being in a situation when mistakes are made. Correcting mistakes makes learners feel uncomfortable and eventually they become quiet and do not contribute to class interaction. To avoid that feeling of anxiety, I rarely corrected mistakes, encouraged participants to contribute and praised all their efforts. The relaxed atmosphere prompted participants to offer their views and join in conversation. Their comments were often in Serbian, but their desire to share opinion indicated that they felt accepted by the group and that was one of the aims of the course.

c) The importance of the location

The location was also very important to some of the people. The second cycle of the English course was held on a location that was more central than the previous location and that proved to be a more convenient place. According to the program coordinator, the change of location may have been one of the reasons why the number of participants increased during the second cycle.

Course participant 5: I always wanted to come, but last year I could not come regularly. This year is closer to my home, and that makes it much easier to organize myself and come to English class. (Transcribed interview)

Another participant emphasized the importance of the time of the day. She explained that she feels more confident when the classes are during the day time, "I don't like to leave my home when it gets dark. I am afraid that I won't see steps and then fall down." When planning events for his age group it is vital to choose easily accessible venues and to organize events during the day time. The elderly may have problems with mobility and they need easily accessible places that are not far from the public transport routes and do not have many stairs. If the time of the day and the location are not well chosen, a carefully planned event may not be well attended.

Conclusion

The qualitative study presented in this paper has a number of limitations. First, it was a small scale one, and its findings cannot be generalized. Second, I had a dual role of a researcher-practitioner and that might have influenced data collection. Finally, the data represent personal opinions of eleven senior citizens who attended one of a number of courses organized for this age group. However, the participants' perspectives on learning are of importance for relevant policy making societal structures. The study provides further evidence that supports the importance of social interaction is for this age group.

Lifelong learning is very important because the new skills gained through lifelong learning programs could improve the quality of life. In the foreign language learning program, language itself, in this case English, proves to be much more than something to be learned or mastered. It has become a tool for integration and socialization for senior citizens. It also presents a possibility for meeting emotional needs of this age group. English becomes

value-added.

Working with this age group can be very rewarding for the teacher. The students usually have a lot of patience, have no high expectations from the course or from the teacher, and are very grateful for the attention they are getting. However, there are some disadvantages. The biggest disadvantage of working with this group is the transient nature of the group. It can happen that some students stop attending the course due to health reasons, which always affects the group dynamics.

Almost in any situation when a foreign language is learned, relationships in the group play an important role. As shown in Milošević¹⁷ 2017:182, “the recognition of the importance of student affective reactions in the area of foreign language teaching is essential for successful language acquisition”. Good relationships create a sense of belonging and prompt students to contribute and interact with each other. That is what happened during the English language course described in this paper. As participants got to know each other, they participated more and started to form friendships. English classes had clearly defined purposes for the participants in this study. Based on the participants’ response, the English Club provided opportunity for relaxation, a chance to converse with each other, and it also proved to be an integration tool. The English Club created a space for social interaction for participants of the course. Face-to-face communication proved to be vital for this age group. In order to have a healthy older population that takes part in social life, it is necessary to offer different spaces for social interaction to them. “Topli kutak” and the English Club offered course participants this much needed social space.

Although non-government organizations provide support for this age group, the main shortcoming in their services is its short-term nature. It is often tied to a project supported by international donations and only lasts for limited time period, implying short term services. It is necessary to have a system in place that would provide longer support. There is a need for different educational programs for this age group. The language course described in this paper proved to be well-attended and the next step may be exploring ways in which service providers and society could support development of language programs for the benefit of senior citizens.

References:

- Despotović, Mile, Merenja uticaja socijalne mreže i socijalne podrške na zdravlje i kvalitet života starih. PONS – medicinski časopis, 9 (2), 70-76. 2012.
- Dinić, Dragana, Problem usamljenosti starijih koji žive sami u Beogradu, Gerontologija, Vol 1, pp. 4-28, 2012.
- Filipović Hrast, Maša, Hlebec, Valentina & Kavčič, Matic, The Social Exclusion of the Elderly: A Mixed-Methods Study in Slovenia, Sociologický Časopis / Czech Sociological Review, Vol. 48. No. 6. pp. 1051-1074. 2012.
- Findsen, Brian & Formosa, Marvin, Lifelong Learning in Later Life A Handbook on Older Adult Learning, Volume 7, Sense Publishers, 2011.
- Gouveia, Odila Maria Rocha, Matos, Alice Delerue & Schouten, Maria Johanna, Social networks and quality of life of elderly persons: a review and critical analysis of literature. Revis-

17 Milošević, Olja, Humanistički pristup u nastavi stranog jezika (iz perspective nastavnika), Zbornik radova Filozofskog fakulteta, XLVII (1), 167 – 182, 2017.

- ta Brasileria de Geriatria e Gerontologia. 2017. Retrieved from http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_serial&pid=1809-9823&lng=en&nrm=iso (November 25, 2018)
- Határ, Ctibor, & Grofčíková, Soňa, Foreign language education of seniors. *Journal of Language and Cultural Education*. 4 (1), 158 – 178, 2016.
- Milošević, Olja, Projekat “Rastimo zajedno” primer medjugeneracijske integracije – studija slučaja, *Gerontologija: časopis Gerontološkog društva Srbije*, XLVI (2), 69-78, 2018.
- Milošević, Olja, Humanistički pristup u nastavi stranog jezika (iz perspective nastavnika), *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, XLVII (1), 167 – 182, 2017.
- Milošević, Olja, Značaj afekta u nastavi stranih jezika. *Pedagogija*. LXX (4), 450 – 458, 2015.
- Nacionalna strategija o starenju. 2006. Retrived from <http://nasedoba.me/wp-content/uploads/2016/02/22-Nac-strat-o-starenju-SR.pdf>
- Nikolic, Sanja, & Lipovac, Vlasta. Odnos i oblici ponasanja mladih prema starim osobama u nasem drustvu. *Univerzitetska misao - casopis za nauku, kulturu i umjetnost*. 16, 125 – 138, 2017.
- Perišić, Natalija, Dugotrajna zaštita starih u sistemu socijalne sigurnosti Srbije. *Socijalna politika i rad*, p. 157 – 175, 2013.
- Smith, Lindsay S., Banting, L., Eime, R., O’Sullivan, G. and J. G. Z. van Uffelen, The association between social support and physical activity in older adults: a systematic review. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*. 2017.
- Republički zavod za statistiku, Retrived from http://devinfo.stat.gov.rs/SerbiaProfileLauncher/files/profiles/sr/1/DI_Profil_Republika%20Srbija_EURSRB.pdf
- Trebesanin, Zarko, Novi pristup fenomenu starosti, *Paradigma*, Beograd. 2018.
- World Health Organisation, US National Institute of Aging. *Global Health and Ageing*. Geneva: World Health Organisation; 2011. Retrived from http://www.who.int/ageing/publications/global_health.pdf

Appendix

Guidelines for in-depth interview

Group 1 question – about the institutions and about old age

How long have you been coming to Bread of Life?

What activities have you signed up for?

How important is the location of the institution?

How is your life different in this period of life?

What are advantages and disadvantages of this stage of life?

Group 2 questions – about English course

Why have you chosen to learn English? What are your motives to learn this language?

What is the best way to learn a foreign language?

What activities do you like most?

What would you like your English classes to look like?

How important is (the energy of) a teacher?

Have you learned English before? If you have, what do you remember best?

How much have English you learned on this course? What will you use it for?

Olja Milošević

DRUŠTVENA INTEGRACIJA STARIJIH GRADJANA KROZ UČENJE STRANOG JEZIKA – STUDIJA SLUČAJA

Sve starija populacija postala je demografski trend u Srbiji. Brojnost građana koji se nalaze u ovom životnom dobu i tendencija da se taj broj u budućnosti poveća, nameće potrebu za razvijanjem strategija koje će osposobiti ove građana da se aktivno uključe u društveni život, u proces donošenja odluka i celoživotno učenje. Implikacije ove demografske promene nisu adekvatno razmotrene od strane relevantnih struktura društva. Iako je država prepoznala ranjivost ove populacije u ekonomskom smislu i u sistemu zdravstvene zaštite, potrebno je omogućiti dostojanstvenu starost kroz programe integracije koji bi podrazumevali sticanja novih znanja i veština poput savremenih tehnologija, stranog jezika i umetničkog izražavanja. Izvestan broj dobrotvornih organizacija iz nevladinog sektora započeo je programe celoživotnog učenja kako bi seublažila usamljenost pripadnika ove grupe i postakla njihova bolja integracija.

Ovaj rad je prikazuje studiju slučaja koja beleži uticaj časova stranog jezika na starije sugradjane, prateći grupu koja je pohađjala časove engleskog jezika u toku tri godine. Da bi se razumele perspetikve polaznika na njihovo učenje stranog jezika i motivacija da dolaze na časove, sa njima su sprovedeni dubinski intervjui. Polu-strukturirani format intervjua pomogao je da se odredi njihova motivacija da relativno redovno pohađjaju časove kao i da se razume entuzijazam koji su pokazali u toku časova. Rezultati ističu važnost afektivnih faktora u učenju jezika i razvijanju motivacije za pohađjanje časova. Kroz vidjenja učesnika o nastavi jezika, studija istažuje i stavove polaznika u odnosu na percepciju društva o starenju. Sledeći korak bio bi istraživanje načina na koje društvo može podržati jezičke programe za dobrobit starije populacije.

Ključne reči: stariji građani, celoživotno učenje, motivacija

PRAVEDNOST OBRAZOVANJA I NASTAVA JEZIKA U SRBIJI (1918 – 2018)

Apstrakt: Pravednost je danas, pored dostupnosti, jedno od temeljnih načela našeg školskog sistema, posebno značajno kada je reč o obaveznom obrazovanju kao osnovi tog sistema – koje je, u Srbiji, jedini neselektivni nivo obrazovanja namenjen celokupnoj populaciji. Istraživanje prikazano u ovom radu nastoji da utvrdi kakve se veze javljaju između težnje da se uspostavi pravedno obrazovanje s jedne strane i, s druge strane, viđenja koje donosioci odluka imaju o ulozi jezičkog obrazovanja u postizanju toga cilja. Iako je naučno dokazano da je nivo kognitivno-akademske jezičke kompetencije, kao i znanje stranih jezika, ključ uspeha u školovanju, te veze nisu uvek jasno istaknute u dokumentima kojima se srpsko školstvo reguliše. Iz perspektive analize javnih politika, uvidom u odgovarajuću zakonsku regulativu, proučavaju se, stoga, konkretna systemska rešenja na snazi u različitim periodima od 1918. do 2018. godine i izdvajaju ključni zakoni koji su vremenom unapređivali pravednost sistema obrazovanja. To su, s jedne strane, rešenja kojima se utvrđuje obuhvat učenika osnovnim/obaveznim obrazovanjem i obezbeđuju za to neophodni uslovi. S druge strane, to su ona koja se odnose na jezičko obrazovanje i posebno na nastavu stranih jezika – element jezičkog obrazovanja koji, otvarajući mogućnost nastavka školovanja na višim nivoima, u značajnoj meri uslovljava vertikalnu pokretljivost učenika u daljem životu, u smislu poboljšanja društveno-ekonomskog položaja.

Ključne reči: pravednost obrazovanja, jezičko obrazovanje, strani jezici, analiza javnih politika, normativni aspekti, Srbija

Uvodne napomene

Pitanje u kojoj je meri obrazovanje Srbije napredovalo u pogledu pravednosti i kakav je učinak jezičkog obrazovanja na dato stanje stvari čest je predmet interesovanja domaćih sociolingvista i glotodidaktičara, a neretko i predmet polemika među njima², kao i između eksperata i donosilaca odluka u oblasti obrazovanja³. Uprkos toj činjenici, do sada nisu, po našem saznanju, rađena longitudinalna naučna istraživanja na tu temu, pa je osnovni cilj ovog članka skretanje pažnje na potrebu da se tom pitanju pristupi sveobuhvatno, to jest, da

1 ljiljana.djuric.55@gmail.com

2 Ovde u prvom redu mislimo na sociolingviste i glotodidaktičare stručnjake za strane filologije. Kada je u pitanju uvođenje nastave stranog jezika u prvi razred osnovne škole, kao primer takve polemike predstavljala je debata čijom se kulminacijom može smatrati „Okrugli sto na temu Reforma obrazovanja u Srbiji, održan 11. maja 2004. na Matematičkom fakultetu u Beogradu. Organizator je bio Sindikat obrazovanja, nauke i kulture.“ (Ljiljana Đurić, Strani jezici u obrazovnoj politici Srbije. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016, strana 356, napomena 337)

3 O razmimoilaženjima eksperata i donosilaca odluka po pitanju nastave stranih jezika više u odeljku ovog rada naslovljenom Strani jezici u obaveznom obrazovanju.

se istraživanjem obuhvate svi nivoi obrazovanja, preduniverzitetski i univerzitetski, kao i svi elementi jezičkog obrazovanja:

srpski jezik: kao maternji, kao nastavni, kao nematernji;

manjinski jezici: kao maternji, kao nastavni, kao većinski u datoj sredini;

strani jezici;

klasični jezici;

drugo.

Istraživanje koje ovde prikazujemo bavi se samo jednim nivoom obrazovanja, osnovnom/obaveznom školom, i, uz osvrt na nastavni jezik, prevashodno jednim od elemenata jezičkog obrazovanja u srpskom školstvu, a to su strani jezici. U radu, u kojem je u sklopu teorijsko-metodoloških napomena data i (radna) definicija pojma pravednost obrazovanja, posebna se pažnja posvećuje članovima zakona kojima se utvrđuje stepen obuhvata osnovnim/obaveznim obrazovanjem i izdvajaju oni zakoni koji su donosili osetne izmene u pogledu širenja obuhvata i drugih vidova unapređenja pravednosti obrazovanja. Poseban deo rada posvećen je pitanju učenja stranih jezika i analizi učinka tog elementa jezičkog obrazovanja u ostvarivanju ideala pravednog obrazovanja. U zaključnom delu rada daje se kritičko viđenje aktuelnih rešenja čiju delotvornost neretko demantuju statistički podaci.

O istraživanju: teorijsko-metodološke napomene

Teorijski okvir istraživanja, analiza javnih politika iz normativne perspektive, uz kritičku sociolingvistiku, omogućuje nam da sagledamo način na koji je država u različitim periodima videla svoju ulogu u obezbeđivanju obrazovanja svojim građanima, to jest način na koji je, kroz zakonodavnu delatnost, pokušavala da obuhvati i reguliše mnogostruke različitosti koje su karakterisale, a i danas karakterišu, srpsko društvo. Metodom analize sadržaja primenjenom na relevantne delove opštih zakona u oblasti školstva, kada su postojali, i zakona o osnovnom/obaveznom obrazovanju, uz pomoć odgovarajuće analitičke matrice tragamo, stoga, za formulacijama kojima se definišu priprema učenika za školu, obuhvat učenika i izdvajanje posebnih grupa, trajanje osnovnog obrazovanja i stepen obaveznosti, materijalni aspekti (finansiranje osnovnog/obaveznog obrazovanja, pomoć siromašnim učenicima i slično), nastavni jezik/jezici i strani jezici.

Pojam pravednosti obrazovanja

Proučavanje obrazovanja iz perspektive analize javnih politika u stogodišnjem vremenskom odsečku podrazumeva kretanje kroz normativne tekstove države koja se drastično menjala u mnogim aspektima – u pogledu državnog oblika, teritorijalnih granica, pripadanja određenoj državnoj zajednici itd. – od kojih je jedan od najbitnijih njeno društveno-političko uređenje koje je doživljavalo duboke transformacije sa uticajem na obrazovanje. Stogodišnje razdoblje od 1918. do 2018. godine možemo stoga grubo podeliti na barem tri perioda: od 1918. do 1945. godine Srbija je bila deo kraljevine, tekovine nacionalnog oslobođenja, koja je težila unitarizmu i u kojoj su klasne i geografske razlike u obrazovanju stanovništva bile velike; od 1945. do 1990. godine Srbija je bila republika u okviru federacije zasnovane na ideologiji antifašizma i samoupravnog socijalizma, u kojoj se obrazovanje smatralo jednim od temeljnih prava naroda i narodnosti koji su u njoj živeli, i kojem je poveren zadatak

stvaranja novog odvažnog socijalističkog čoveka, sposobnog da gradi i brani socijalizam i državu; od 1991. godine, a posebno od 2000. do današnjih dana, bilo kao deo smanjene federacije, labave konfederacije u vidu državne zajednice ili kao samostalna država, Srbija napušta socijalističku ideologiju da bi se priklonila neoliberalnom viđenju sveta, poveravajući sistemu obrazovanja, makar deklarativno, misiju izgradnje pravednijeg društva⁴.

U toliko različitim društveno-političko-ideološkim kontekstima, pojam pravednosti, pa tako i pravednosti obrazovanja, nikako ne može imati jedno određenje. Štaviše, za sam pojam se može reći da je kod nas (kao i drugde), poput pojma jednakosti, nejasnog, tačnije, „rastegljivog“ karaktera⁵, i da se u prošlosti javlja kao manje ili više eksplicitno izražena težnja ka uključivanju sve širih slojeva stanovništva u tokove obrazovanja⁶. U XXI veku, međutim, pravednost srećemo kao jedan od osnovnih principa na kojem se temelji celokupno obrazovanje, kako je taj pojam danas definisan Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja Republike Srbije⁷.

Za potrebe ovog istraživanja pravednost obrazovanja posmatramo, stoga, kao viševekovnu težnju, utkanu u duboke tokove istorije, čije se prisustvo može pratiti bez obzira na ideološko-političke mene. Posmatramo je, dakle, kao težnju da se sve širim slojevima društva otvori mogućnost, a s vremenom nametne obaveza, pohađanja određenog segmenta obrazovanja radi ličnog razvitka i učešća u razvoju zajednice.

Sledeće, idealno zamišljene, karakteristike omogućuju nam da u dijahronijskoj perspektivi procenimo da li se sistem obrazovanja razvijao i dalje razvija u pravcu sve veće pravednosti:

besplatna i dostupna priprema za školu, to jest mogućnost pohađanja zabavišta i pripremne predškolske nastave;

besplatna i dostupna osnovna škola iz čijeg obuhvata nema isključenih ni po kakvoj osnovi; što duže neselektivno obavezno obrazovanje;

briga o deci sa posebnim potrebama i onoj koja žive u materijalnoj oskudici (stipendiranje, mogućnost internatskog smeštaja i sl.);

kvalitetno jezičko obrazovanje koje podrazumeva: a) nastavu na maternjem jeziku, b) mogućnost postizanja, za učenike pripadnike nacionalnih manjina, visokog stepena akademske kompetencije u jeziku državne zajednice i c) što raniji početak učenja dva strana jezika.

Prvi koraci ka pravednom obrazovanju u Srbiji

Početni, odlučujući koraci ka pravednom obrazovanju u Srbiji učinjeni su pre 135

4 Opšti principi obrazovanja i vaspitanja Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja iz 2019. godine, član 7: „Sistem obrazovanja i vaspitanja mora da obezbedi za svu decu, učenike i odrasle: 1) jednakost i dostupnost ostvarivanja prava na obrazovanje i vaspitanje zasnovanom na socijalnoj pravdi i principu jednakih šansi bez diskriminacije; [...]“.

5 O apstraktnim pojmovima kao što su sloboda, jednakost i bratsvo kao o „neispisanim papirima u koje svako može upisivati po želji vlastite vrednosti: vlast, podvlašćeni i razni analitičari“, više u Todor Kuljić, Prog-nani pojmovi: neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu, Beograd: Clio, 2018, strana 18 itd.

6 Ta težnja prisutna je u Evropi još od XVI veka. Ideju o jednakim obrazovnim šansama za sve i o reformisanju društva pomoću škole (tačnije, o obrazovanju kao oružju u borbi protiv društvenih nejednakosti) francuski sociolog obrazovanja M. Šerkaui vezuje za „prvi period vekovnog rata koji su jedna protiv druge vodile Reformacija i Protivreformacija“ (Mohamed Chercaoui, Sociologie de l'éducation, Paris : PUF, 2010, strana 95). Stoga, iako se u ranijem periodu koji istražujemo taj pojam i ne javlja u zakonskoj regulativi, ne bi se moglo reći da je istraživanje pravednosti u tom istorijskom razdoblju anahronizam.

7 Vidi Napomenu 4 ovog teksta.

godina donošenjem, 31. decembra 1882. godine (dakle, znatno pre 1918. godine koju smo označili kao početak perioda koji istražujemo), takozvanog Novakovićevog zakona⁸ kojim se prvi put uvodi obavezno⁹ (ali ne i sasvim besplatno¹⁰) šestogodišnje osnovno obrazovanje za sve. Član 34 tog zakona kaže: „Svako dete koje živi u Srbiji dužno je pohađati školu kroz šest godina po odredbama ovog zakona [...]“. Odmah u nastavku, međutim, navedene su i određene derogacije: „U osnovnu školu primaju se deca kad navrše sedmu godinu [...]. Starija pak od 11 godina¹¹ ne mogu se u osnovnu školu primati [...]“ (član 35). Član 40 utvrđuje ko se može osloboditi zakonske obaveze: „Školske dužnosti mogu se oprostiti i iz škole ispitati deca duševno bolesna, zaražena kakvom pilepčivom ili dugotrajnom bolešću bolovanjem islabela, s nedostatkom, ili inače slaba toliko da školske poslove ne mogu raditi bez štete za svoje zdravlje. Ako je koja god od ovih prepreka prolazna, i dete će se moći uvrstiti u školu čim ona prođe.“ Zakon obavezuje školsku opštinu „Da nabavlja knjige i pisaci materijal za sirotnu decu“ (član 21, stav 6), a članom 32 otvara mogućnost „da se deca kod škole zajednički hrane i noćivaju“.

Predviđeno je da ženska deca uče odvojeno od muške, „no u kojim mestima nema odvojenih ženskih škola, uče se muška i ženska deca zajedno“ (član 36). Posle donošenja ovog izuzetno značajnog zakona, postepeno se smanjuje polna diskriminacija u obrazovanju. Broj ženskih osnovnih škola sa 47 raste na 130, dok je u narednih 15 godina osnovano svega 35 novih škola¹². Nastavni jezik nije preciziran, ali se podrazumeva da je srpski, a spisak predmeta ne uključuje strane jezike.

Sledeći, Zakon o narodnim školama čiji je zadatak „da muškoj i ženskoj deci daju opšte obrazovanje i vaspitanje“ (član 1), donesen je 1898. Njime se uvode zabavišta za decu od 5 do 7 godina (član 7): „[...] Pohađanje državnih zabavišta je obavezno i za mušku i za žensku decu i može trajati dve godine“, finansiranje javnih nižih osnovnih škola (koje su skraćene sa šest na četiri razreda) preko poreza¹³, uvođenje viših narodnih škola i devojačkih škola koje plaćaju roditelji¹⁴. Članom 14 je utvrđeno da „Svako muško i žensko dete, koje živi u Srbiji, dužno je da svrši osnovnu školu“, a „bolesna deca“, na predlog sreskog lekara, mogu se „stalno ili privremeno osloboditi od škole.“ Decom prestarelom za uspis smatraju se ona

8 Stojan Novaković je tada bio po treći put ministar prosvete i crkvenih poslova.

9 Pojmovi osnovno i obavezno obrazovanje nisu, razume se, sinonimi. U našoj posleratnoj tradici, ta dva pojma se poklapaju (tako je i danas), ali u predratnoj državi oni su se nekad poklapali, a nekad ne, što ćemo u radu i naglasiti.

10 Član 28 Zakona o osnovnim školama iz 1882. godine kaže, pored ostalog: „Roditelji i staratelji upisane dece biće dužni decu za školu spremiti, troškove školovanja tegliti [...]“.

11 Podvlači Lj. Đ. Isto se odnosi na sve podvučene delove teksta u kojima se izdvajaju određene grupe dece koje se izuzimaju od obaveze školovanja.

12 Ana Stolić, *Sestre Srpkinje*, Beograd: Evoluta, 2015, strana 74.

13 U članu 3 kaže se: „Narodne su škole javne i privatne. javne su one škole, koje otvaraju i o svom trošku izdržavaju: opštine, srezovi, okruzi ili država.“ Zabavilje u državnim zabavištima plaćaju se iz državnog budžeta (član 52), učitelji i učiteljice iz okružnog školskog prireza (član 53), a viši učitelji i više učiteljice iz državnog budžeta (član 54). Poređenja radi, treba se podsetiti da je Nacionalna crkve Škotske još 1561. uvela besplatno obrazovanje za siromašne, da su protestanti u Nemačkoj takođe u XVI veku uspostavili osnovnu školu na narodnom jeziku, da je obavezno osnovno obrazovanje u Engleskoj uvedeno 1870, a u Francuskoj, 1881. i 1882. godine, besplatno, obavezno, laičko obrazovanje.

14 Pored navedenih, Zakon sadrži još neke članove kojima se daje određena prednost muškoj deci (član 17, o načinu upisa: „[...] Ako broj ove dece ne bude dovoljan, uzimaće se postupono starija deca do desete godine koja dotle nisu upisana. Prvenstveno će se upisati muška i ona deca, čiji roditelji zažele da svoju decu školuju.“), ili kojima se ženska deca odvajaju od muške (član 10, predmet Pouka za domaćice predviđen je samo za žensku decu; ustanovljavanje trogodišnjih Devojačkih škola kao vrste viših narodnih škola).

koja su navršila 10 godina. Po članu 21, „Iz škole se učenici mogu ispisati: zbog bolesti i slabosti bez nade na ozdravljenje; zbog bolesti, koje bi bile opasne po druge učenike – oboje po besplatnom uverenju sreskog ili opštinskog lekara; zbog krajnje inokoštine i siromaštine; zbog prestarelosti ako muškarac pređe petnaestu a devojčica trinaestu godinu.“

Član 20 predviđa kazne (novčane i zatvorske) za roditelje i staratelje ako dete neuredno pohađa školu ili državno zabavište.

Zadržana je obaveza školske opštine da „nabavlja knjige i pisaći materijal za sirotnu decu“ (član 94, stav 5).

Nastavni jezik nije preciziran, ali član 43 određuje da „Svi nastavnici i pripravnici moraju biti srpski građani“. Strani jezik se ne pojavljuje u spisku predmeta osnovne škole, a u spisku predmeta viših narodnih škola i devojačkih škola predviđeno je da se uče „Nemački ili francuski jezik po mogućstvu i neobavezno“ (član 28 i 40).

Zakon o narodnim školama iz 1904. zadržava zabavište sa početkom od 4. godine, a kao alternativu u mestima gde ih nema, predviđa otvaranje „pripravnog razreda“ pri osnovnoj školi, koji deca obavezno pohađaju (član 6); vraća šestogodišnju osnovnu školu, mada su samo prva četiri razreda obavezna, „a peti i šesti razred otvaraće se prema mesnim prilika- ma“. Po prvi put se eksplicitno kaže: „Pohađanje je osnovne škole obavezno. Nastava je u njoj besplatna“ (član 4) i detaljno uređuje finansiranje osnovnog školstva (II poglavlje, Otvaranje i izdržavanje škola). Po članu 9 ovog zakona, „Osnovne škole mogu biti muške, ženske, ili mešovite.“ Kao alternativa V i VI razredu osniva se „produžna škola“ sa poljoprivrednim pravcem obrazovanja u seoskim, i zanatlijsko-trgovačkim u gradskim sredinama (član 8). Među predmetima nema onih namenjenih isključivo devojčicama, ali razlike između polo- va¹⁵, a i između gradske i seoske dece, postoje u pogledu uzrasta za upis: članom 23 utvrđuje se da se „U prvi razred osnovne škole upisuju varoška deca kad uzmu sedmu, a seoska kad uzmu osmu godinu života. Muška deca koja su prešla jedanaest godina i ženska starija od 10 godina ne mogu se primiti u prvi razred.“ Na osnovu predloga sreskog ili opštinskog lekara, a po rešenju nadzornika, „Upisana deca, koja su bolesna ili su sumnjiva zdravlja“ mogu se za tu školsku godinu osloboditi pohađanja škole (član 23). Članom 26 regulisano je ko može prekinuti školovanje: „Učenik se može ispisati iz škole, ako pati od neizlečive bolesti, ili od takve bolesti koja bi bila opasna za druge učenike, ili ako je učenik bez roditelja a siromašnog stanja ili ako je zbog ponavljanja razreda prestareo, i to ako muškarac pređe petnaestu godi- nu, a devojčica četrnaestu godinu. O tom rešava školski nadzornik [...]“.

Iz člana 14, stava 2, vidi se da ima mesta gde „učenici zimi stanuju u školi“, pa su predviđene „još i sobe za spavanje, trpezarija i kujna, zajedno sa potrebnim nameštajem i posuđem“. Nastavničko veće „bira siromašne učenike koji dobivaju pomoć iz školskog fon- da“ (član 69, stav 7). Nastavni jezik se ne pominje, ali se, kao i u prethodnim zakonima, podrazumeva da je srpski. U spisku predmeta strani jezici nisu zastupljeni.

Osnovno/obavezno obrazovanje u novoformiranoj državi

Od svog osnivanja, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca razvija sistem obrazovanja u nestabilnim političkim okolnostima. Od 1918. do 1929. godine naime, smenjuju se 24 vlade i

27 ministara prosvete¹⁶, a školstvo je regulisano pomoću „[...] 37 različitih državnih i pokrajinskih zakona i uredbi [...]“¹⁷. Sve do 1929, u Srbiji je na snazi Zakon o narodnim školama iz 1904, sa dopunama iz 1919. godine¹⁸, zbog čega smo u istraživanju posvetili znatnu pažnju kako tom zakonu tako i onima koji su mu prethodili.

Donošenje Zakona o narodnim školama 1929. godine predstavlja novi korak u uspostavljanju pravednog obrazovanja. Pored četvorogodišnje osnovne škole, uvodi se obavezna četvorogodišnja viša narodna škola, tako da je „za svih ovih osam razreda školovanje obavezno“ (član 8, stav 2)¹⁹ i besplatno. Veliku novinu predstavlja osnivanje škola „za nedovoljno razvijenu i defektnu decu“²⁰. Osnivaju se i „analfabetski tečajevi, škole i tečajevi za domaćice, privredni tečajevi, higijenski tečajevi i slično“ (član 7 i Glava XI Narodno prosvjećivanje), čime se otvara mogućnost prosvjećivanja onih slojeva koji iz različitih razloga nisu bili uključeni u osnovno obrazovanje. Zabavišta su svrstana takođe u narodne škole, ali više nisu obavezna.

Mesni školski fond služi, pored ostalog, „za pomaganje siromašnih učenika, naročito onih bez roditelja“ (član 38), a školski odbor „brine se za odelo, obuću, lekove i hranu siromašnih učenika“ (član 127). Nastavničko veće „bira i predlaže siromašne i valjane učenike, koje treba pomoći iz školskog fonda ili drugih izvora“ (član 145, stav 6). Članom 67 zabranjene su telesne kazne, a Glava VII posvećena je „staranju o zdravlju učitelja i učenika“.

Nastava se drži na „državnom jeziku“: „U svim narodnim školama nastavu izvode državni nastavnici i oni moraju potpuno vladati državnim jezikom. To važi i za veroučitelje.“ (član 47, stav 1). Izmene i dopune Zakona iz 1930. članom 44 preciziraju: „Opšta redovna nastava u narodnoj školi izvodi se na državnom jeziku [...]“. Za decu „kojoj državni jezik naše Kraljevine nije maternji“, član 7 predviđa mogućnost otvaranja „pripravnog razreda“, čije pohađanje, međutim, nije obavezno. Član 45 predviđa osnivanje škola na maternjem jeziku „narodnih manjina“ u kojima se obavezno uči i „državni jezik kao obavezan predmet“. Deca „državnog maternjeg jezika“ moraju „pohađati osnovnu školu s državnim nastavnim jezikom“, a „Deca jedne narodne manjine ne mogu polaziti školu druge narodne manjine“ (član 46). Strani jezik nije prisutan na spisku predmeta koji se uče u narodnoj školi (član 42).

Osnovno obrazovanje posle drugog svetskog rata

Analiza zakona koji su regulisali srpsko osnovno i obavezno školstvo do stvaranja nove, socijalističke, države, ukazuje na konstantan napredak u mnogim aspektima koji doprinose uspostavljanju pravednijeg obrazovanja: besplatno osnovno/obavezno obrazovanje i izgradnja mreže škola, obuhvat sve širih slojeva učenika, uključujući i decu sa teškoćama u razvoju, sve manja diskriminaciju na osnovu pola i etničke pripadnosti, mogućnost pripreme za školu, svest o potrebi obrazovanja pripadnika nacionalnih manjina na njihovom

16 Sanja Petrović Todosijević, *Socijalizam u školskoj klupi. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944-1959*. Doktorska disertacija odbranjena 2016. godine na Fakultetu za medije i komunikaciju Univerziteta Singidunum pod mentorstvom prof. dr Miodraga Šuvakovića. Strana 18.

17 Navedeno delo, strana 17.

18 Navedeno delo, strana 37.

19 Ovim zakonom uspostavlja se jasna razlika između osnovne (četvorogodišnje) škole i obavezne (osmogodišnje) škole koju čine osnovna i viša narodna škola.

20 Da bi se nastavnici stimulisali da stiču potrebna znanja za rad u takvim školama, to jest, da steknu „specijalnu spremu i ispit“, država se obavezala da im pored stana, odnosno stanarine, obezbedi i određeni dodatak na platu (član 180).

maternjem jeziku, produžavanje trajanja obaveznog obrazovanja, omogućavanje obrazovanja preraslim učenicima, odraslima, domaćicama itd, sve su to pomaci koji su išli u pomenu-tom pravcu.

S druge strane, međutim, analiza pokazuje da ta napredna normativna rešenja nisu uspevala u potpunosti da se primene u praksi. To je dovelo do određenih uzmicanja zakonodavca, kao što je na primer skraćivanje osnovne škole na četiri godine u zakonu iz 1898. u odnosu na Novakovićeve zakon iz 1882. koji je predviđao šestogodišnje trajanje, pa ponovno vraćanje na šestogodišnju osnovnu školu zakonom iz 1904. itd. Primetno je da je došlo do uzmicanja i u pogledu obaveznosti zabavišta, obavezno po zakonu iz 1898, da bi ta obaveznost, koja po svojoj prilici nije ni u jednom trenutku u potpunosti primenjivana, prestala da se pojavljuje u zakonu iz 1929. godine kako je i danas. Još jedan dokaz o teškoći izvršne vlasti da sprovede zamisli zakonodavne jeste i da svi zakoni doneseni pre Drugog svetskog rata predviđaju, najčešće u „prelaznim naređenjima“ ili „prelaznim naredbama“, kraće ili duže periode za uspostavljanje obaveznosti koju proklamuju (na primer, član 158 Zakona o narodnim školama iz 1929. godine).

Osim toga, po broju odredaba koje se odnose na novčano kažnjavanje roditelja i staratelja za neslanje učenika u školu vidi se da je slab obuhvat bio, pred ostalog, posledica nerazumevanja roditelja i staratelja značaja obrazovanja.

Raskorak između zakonske regulative i stanja u praksi prisutan je i u posleratnom periodu. Uprkos značajnom poboljšanju prilika u školstvu čiji je razvoj od početka predstavljao prioritet za novu vlast, proteklo je 15 godina do stvarnog uspostavljanja osmogodišnjeg obaveznog osnovnog obrazovanja na celoj teritoriji države. Sve do 1958. godine, kada je donesen Opšti zakon o školstvu, pored stalnih napora koji su se ogledali i u zakonodavnoj delatnosti²¹, osnovna škola u Srbiji i u Jugoslaviji imala je različito trajanje. Zahvaljujući ovom zakonu, „Osnovna osmogodišnja škola kao jedinstvena školska institucija utvrđena je, napokon, u celoj zemlji“ i „prvi put je u socijalističkoj Jugoslaviji učinjen pokušaj da se na novim osnovama zasnuje celokupan sistem obrazovanja i vaspitanja“²². U poređenju sa Zakonom o narodnim školama iz 1929, Opšti zakon o školstvu iz 1958. godine donosi i novinu u terminologiji koja se odnosi na učenike kojima se obezbeđuje specijalno obrazovanje (član 5). Ti učenici više nisu označeni kao „nedovoljno razvijena i defektna deca“, već sada kao „deca ometena u fizičkom ili psihičkom razvoju“. Za obrazovanje tih učenika smatralo se da su najpodesnije posebne institucije, te je i razvijan čitav sistem specijalnog obrazovanja, dok će, posle 2000. godine, taj stav biti doveden u pitanje, a sistem specijalnih škola postepeno i delimično zamenjen inkluzivnim obrazovanjem, posebno od 2009. godine naovamo. Opštim zakonom o školstvu predviđeno je osnivanje domova učenika, školskih kuhinja i sl. (član 10), kao i stipendiranje učenika (član 134, stv 4). Nacionalne manjine imaju pravo na obra-

21 To dokazuje donošenje sledećih zakona i uputstava:

1945: Zakon o obaveznom sedmogodišnjem školovanju; glavnim smernicama Ministarstva prosvete o manjinskom školstvu regulisano je otvaranje škola na jezicima manjina, ili eventualno odeljenja, u zavisnosti od broja učenika;

1950: obavezno školovanje u osnovnoj školi produženo sa sedam na osam godina;

1952: Opšte uputstvo o školovanju u školama za opšte obrazovanje, kojim se sedmogodišnje škole pretvaraju u osmogodišnje;

1958: Opšti zakon o školstvu: definitivno uspostavljanje obavezne osmogodišnje škole.

Više u Ljiljana Đurić, *Strani jezici u obrazovnoj politici Srbije*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016, strana 129 i dalje.

22 Nikola Potkonjak, *Od etatističke ka samoupravnoj socijalističkoj osnovnoj školi*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Prosveta, 1977, strana 41, 46.

zovanje na maternjem jeziku, uz obavezu da uče jezik „narodne republike“. Ovim zakonom uvodi se mogućnost dvojezičnog obrazovanja pripadnika nacionalnih manjina.

Član 25 republičkog Zakona o osnovnoj školi iz 1959. godine reguliše pitanje nastavnog jezika: „Nastava u osnovnim školama izvodi se na srpskohrvatskom jeziku. U mestima gde za to postoje potrebe i uslovi nastava se organizuje i na jezicima drugih jugoslovenskih nacionalnosti. O ovome odlučuju ravnopravno oba veća opštinskog narodnog odbora“²³.

Ni Opšti zakon o školstvu iz 1958, kao ni Zakon osnovnoj školi iz 1959. ne daju spisak predmeta koji se uče, već su ta pitanja regulisana pravilnikom o nastavnom planu i programu. Odredba Zakona o osnovnoj školi iz 1959. po kojoj je „U prvih pet razreda osnovne škole nastava, po pravilu, razredna, a u završna tri razreda predmetna“ (član 28), izmenjena je republičkim Zakonom o osnovnoj školi iz 1965. godine²⁴ po kojem se u samo prva tri razreda ostvaruje predmetna nastava. U IV i V razredu nastava je razredno-predmetna, a u završna tri razreda predmetna (član 33).

Učenje stranih jezika počinje od V razreda, što je izuzetno značajna novina, budući da po prvi put u istoriji obrazovanja Srbije svi učenici obavezno uče jedan strani jezik.

Zakoni donošeni posle 1965. godine nisu uspostavljali krupne izmene u oblastima koje nas interesuju za ovo istraživanje. Predškolsko se vaspitanje i obrazovanje razvija, ali ostaje neobavezno. Osnovno obrazovanje je obavezno i traje osam godina. Zakoni predviđaju potpun obuhvat, što je obezbeđeno mrežom škola, polnom, nacionalnom i svakom drugom ravnopravnošću, razvijenim sistemom specijalnog obrazovanja, osnivanjem osnovnih škola za decu na bolničkom lečenju²⁵, osnivanjem škola na jezicima nacionalnih manjina. Prerasli učenici obuhvaćeni su sistemom osnovnog obrazovanja za odrasle. Jedan strani jezik obavezno uče svi učenici osnovnih škola od V razreda, a drugi strani jezik, kao izborni nastavni predmet, od III razreda²⁶.

I taj takoreći idealno zamišljen sistem imao je, međutim, manjkavosti. Tematska istraživanja koja su UNICEF, OECD i Svetska banka radili na osnovu objektivnih pokazatelja ukazala su na niz ozbiljnih nedostataka našeg sistema obrazovanja. Jedno od tih istraživanja, Sveobuhvatna evaluacija osnovnog obrazovnog sistema u SRJ, UNICEF je sproveo od 2000. do 2001. Dok je za period od 1945. do 1990. godine sistem obrazovanja dobio pozitivnu ocenu, izveštaj konstatuje naglo pogoršanje u periodu od 1990. do 2000. godine koje se javlja kao posledica ekonomske i socijalne krize. „U vreme kada je analiza započela, postojao je veliki broj hitnih potreba za koje nije bilo odgovarajućeg rešenja. Na primer, desetine hiljada dece izbeglica i interno raseljene dece pohađalo je škole sa prevelikim brojem đaka koje nisu

23 Po članu 155 i 156 Opšteg zakona o školstvu iz 1958, reč je o opštinskim narodnim odborima i o savetima za prosvetu narodnog odbora.

24 Prethodne, 1964, donet je novi Opšti zakon o školstvu. Oba zakona doneta su radi usaglašavanja sa principima Ustava donesenog 1963. godine.

25 OŠ „Dr Dragan Hercog“ u Beogradu na primer osnovana je 1969. godine odlukom Skupštine grada Beograda.

26 O pedagoškom ogledu koji je doveo do sve ranijeg početka učenja stranih jezika više u Dušanka Točanac, „Naše iskustvo u ranoj nastavi stranih jezika u školskom sistemu“, u: Živi jezici 1/2017, glavni i odgovorni urednik Olivera Durbaba, Beograd: Društvo za strane jezike i književnosti Srbije i Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, strana 123 do 136, i u Ljiljana Đurić, „Les langues vivantes à l'âge précoce en Serbie : Quelles(s) influence(s) de l'enseignement non formel sur les politiques linguistiques éducatives ?“ in: Filološka istraživanja danas, tom 9, 2019, Rano i početno učenje stranih jezika u formalnom obrazovanju priređivač edicije J. Vučo, kopriredivači toma Jovanović, Zavišin i Đurić. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, strana 61 do 78.

bile adekvatno finansirane. Zemlja je krenula u proces tranzicije, ali bez ikakvog obaziranja na to, šta deca uče u školama. Prava dece, a posebno njihova građanska prava, sistematski su nipodaštavana, dok je vlada upadala u niz autoritarnih i političkih konflikata.²⁷ Kao najveće nedostatke sistema obrazovanja, izveštaj navodi ekstremnu centralizovanost sistema; njegovu preteranu regulisanost; preteranu fokusiranost na obrazovne ciljeve i nastavni program, a premalu na same učenike; svedenost sistema obrazovanja na školski sistem; preobimnost, nefleksibilnost i nedovoljnu selektivnost nastavnih programa²⁸.

Evo i kako je tim koji je bio na čelu Ministarstva prosvete od 2000. do 2004. godine ocenio pravednost obrazovanja u Srbiji do početka novog milenijuma: „[...] sistem obrazovanja u Srbiji do 2001. godine karakterisao je visok stepen selektivnosti i isključivanja. Dokaze za to predstavlja i sledeće: U pogledu ostvarenja prava na obrazovanje nacionalnih manjina, najugroženiji su Romi, Vlasi, Muslimani i Albanci, dok manjine u Vojvodini ostvaruju to pravo kao i pripadnici većinskog naroda

Institucionalizovana segregacija Roma (preko 80% Roma se obrazuje u specijalnim školama za decu sa lakšim mentalnim problemima)

Ne postoji evidencija o ukupnom broju učenika sa teškoćama u razvoju u redovnim školama; 15% populacije dece sa ometenošću pohađa specijalne škole, što u odnosu na ukupnu populaciju dece osnovnoškolskog uzrasta predstavlja 1%; samo 1% dece sa ometenošću obuhvaćen je predškolskim vaspitanjem; mreža specijalnih škola i specijalnih odeljenja pri školama nije ravnomerno raspoređena – nalaze se u većim gradovima

Veliki broj dece sa posebnim potrebama je van obrazovnog sistema (oko 162.000 učenika uzrasta do 18 godina je van obrazovnog sistema)

Veliki broj dece sa posebnim potrebama koji ne nastavlja školovanje nakon završene osnovne škole

Sistem specijalnih škola za decu sa smetnjama u razvoju postoji paralelno sa redovnim sistemom obrazovanja, srednje specijalne škole nude bezperspektivno stručno usmerenje i nizak kvalitet obrazovanja

Predškolske ustanove su nedostupne deci iz nerazvijenih područja (prosečna udaljenost predškolskih objekata iznosi 6,4 km u istočnoj, 5,3 km u zapadnoj i 4,9 km u centralnoj Srbiji)

Formalni sistem obrazovanja nedovoljan i sistemski nerazrađen za odrasle, bez jasnih standarda za razvijanje polivalentnih obrazovnih modela koji bi bili dostupni odraslima.²⁹

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja iz 2003. godine – kojim se, po rečima autora Prikaza tog zakona, „[...] propisuje jednakost u ostvarivanju prava na obrazovanje, bez obzira na pol, rasu, nacionalnu, versku i jezičku pripadnost, uzrast, fizičku i psihičku konstituciju, socijalno i kulturno poreklo, političko opredeljenje ili drugo lično svojstvo“³⁰ – nastoji da otkolni navedene slabosti. Osnovna promena u pogledu predmeta našeg istraživanja odnosi se na obrazovanje dece sa posebnim potrebama koje postepeno,

27 Marijana Semić 2008. *Obrazovanje za sve. Odnos štampanih medija prema reformi obrazovanja 2001/2007.* Beograd: Bеоštampa, strana 14 do 16.

28 Ljiljana Đurić, prema Semić, *Strani jezici u obrazovnoj politici Srbije*, Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016, strana 324.

29 Tinde Kovač-Cerović i drugi, *Kvalitetno obrazovanje za sve.* Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, 2004. Strana 129 i 130.

30 Margareta Andrejić, Radikić, M, Krneta, S, *Prikaz Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*, Beograd: Prosvetni pregled, 2003, strana 3.

kako smo već istakli, prelazi na model inkluzivnog obrazovanja. Razrađuje se takođe sistem obrazovanja odraslih, donose različiti standardi i drugo. Ti procesi su nastavljeni uprkos značajnoj političkoj promeni koja je usledila posle ubistva premijera Zorana Đinđića 2003. godine i koja je dovela do daljih promena zakona (2004, 2009. itd.) u kojima je, između ostalog, prvobitno planirano devetogodišnje obavezno obrazovanje vraćeno na osmogodišnje, uz uvođenje obavezne predškolske pripreme za školu u trajanju od šest meseci.

Strani jezici u obaveznom obrazovanju - najznačajnije etape u približavanju idealu pravednosti

Kao i u većini drugih zemalja, učenje stranih jezika u Srbiji tradicionalno je vezano za elite i elitno obrazovanje. Kako pokazuju longitudinalna istraživanja sociologa i sociologa obrazovanja, ono i dalje predstavlja element slojne diferencijacije, pa obrazovaniji roditelji, pripadnici srednjeg sloja, učenje stranih jezika vide kao investiciju u budućnost i pridaju mu „specifičan značaj i značenje dodatne obrazovne vrednosti“³¹. Ne čudi, stoga, što se u predratnom periodu učenje stranog jezika ne sreće u osnovnom i narodnom obrazovanju i što se pak pojavljuje u socijalističkom školstvu.

Već smo istakli da se strani jezik kao obavezan nastavni predmet u osmogodišnjoj školi javlja po prvi put posle donošenja Zakona o opštem obrazovanju 1958. godine. Ta promena svim učenicima otvara, makar teorijski, iste mogućnosti obrazovanja na višim nivoima. Sledeći korak u stvaranju pravednijeg obrazovanja kada su u pitanju strani jezici jeste veoma značajno iskustvo učenja drugog stranog jezika kao izbornog predmeta u osnovnoj školi tokom sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka, rešenje koje je našlo svoje mesto u Pravilniku o nastavnom planu i programu osnovne škole donesenom na osnovu Zakona o osnovnoj školi iz 1990. godine.

Zakon o opštim osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja iz 2003. godine uvodi učenje prvog stranog jezika u prvi razred osnovne škole kao meru koja značajno unapređuje pravednost tog segmenta jezičkog obrazovanja, što je ujedno i jedan od retkih primera kada je učenje stranog jezika (engleskog, u diskursu političara) stavljeno na političku agendu, to jest postalo „predmet političke i medijske debate i kontroverzi koje dovode do određene odluke vlasti“³².

Pravilnikom o nastavnom planu i programu iz 2007. godine uvodi se obavezno učenje drugog stranog jezika od V razreda osnovne škole. Ova mera, donesena u prvom redu na osnovu zalaganja naučnika i stručnjaka za strane filologije, deluje najkrhkije u poređenju sa ostalima koje smo opisali, iako ima snažno utemeljenje u tradiciji srpskog obrazovanja (neformalno obrazovanje, elitne predratne i posleratne obrazovne ustanove, osnovne škole počev od sedamdesetih godina XX veka), ali i u jezičkoj obrazovnoj politici Saveta Evrope čiji je Srbija članica i Evropske Unije čija članica teži da postane. Kao dokaz o krhkosti pred-

31 Smiljka, Tomanović, 2008. Kulturni kapital u porodici: obrazovanje i/ili školovanje, in Vujović, Sreten (urednik), Društvo rizika. Promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, strana 434. Više u Томановић 2006: Tomanović, Smiljka, 2006. Primenljivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala na proučavanje porodica u Srbiji, in Nemanjić i Spasić (priređivači), Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. Crp. 111-122. Ljiljana Đurić, Strani jezici u obrazovnoj politici Srbije, Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016

32 Laurie Boussguet, Jacquot, S, Ravinet, P, dir. Dictionnaire des politiques publiques, Paris : Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques, 2014, strana 58.

meta Drugi strani jezik u osnovnoj školi navodimo problem njegove obaveznosti koja je dovedena u pitanje proleća 2016.³³ Tada je održan sastanak kojem su prisustvovali predsednik SANU³⁴, i sekretar Odeljenja jezika i književnosti SANU³⁵, kao i predstavnici svih fakulteta koji obrazuju nastavnike stranih jezika, a nešto kasnije i skup u SANU³⁶, što je doпрinelo da se odustane od ukidanja obaveznosti. Potom, 2017. godine³⁷, donošenjem novog Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, promenjen je status Drugog stranog jezika u izborni program i prešlo se na opisno ocenjivanje, što je izazvalo veliko negodovanje u javnosti, posebno stručnoj i naučnoj. Delovanje eksperata u okviru Društva za strane jezike i književnosti Srbije i drugih društava nastavnika pojedinih stranih jezika, okupljanje nastavnika stranih jezika na tribinama, slanje brojnih dopisa, podrška Nacionalnog prosvetnog saveta, doveli su do odluke da se Zakon promeni i da se vrati broičano ocenjivanje Drugog stranog jezika. Izmene zakona usvojene su februara 2019. godine.

Zaključne napomene

Težnja ka pravednijem obrazovanju prisutna u dubokim tokovima razvoja društva predstavlja proces dugog trajanja koji, kada je reč o narodnom obrazovanju u Srbiji, možemo pratiti od prvih dana nastanka obnovljene države. Preko uticaja prosvetiteljskih i socijalističkih ideja u prvom redu, ta težnja je nalazila svoj put do zakona i drugih normativnih tekstova kojima se reguliše školstvo. U stogodišnjem periodu koji smo istraživali (uz dodatni iskorak u prošlost) i prvih zakonskih rešenja koja su predviđala obavezno obrazovanje za sve – ali istovremeno isključivala brojne grupe (u zavisnosti od perioda, bila su manje ili više eksplicitno isključena seoska deca, ženska deca, deca iz siromašnih porodica, „defektna deca“, bolesna deca, deca prerasla za školu, deca čiji maternji jezik nije srpski) – do kraja XX i prvih decenija XXI veka, kada deca izbeglice, interno raseljena deca, (romska) deca u readmisiji, deca migranti, ali i deca koja potiču iz siromašnih porodica, koja su rođena u zabačenim i nerazvijenim krajevima, ona koja do polaska u školu koriste neki nestandardni varijetet srpskog jezika, svi oni imaju manje šanse da steknu kvalitetno obrazovanje od dece koja žive u gradovima i selima nadomak grada, koja potiču iz boljestojećih i obrazovanijih porodica i govore standardnim varijetetom srpskog jezika, uočava se napredak (mada nekad i uzmicanja, o čemu je već bilo reči) koji je skokovitog karaktera i koji nastaje obično posle kriznih ili ratnih perioda kada se rađa potreba za izgradnjom boljeg društva.

Veze između težnje ka pravednom obrazovanju i jezičkog obrazovanja vidljive su u prvom redu u načinu na koji je regulisano pitanje nastavnog jezika i prava nacionalnih manjina u oblasti obrazovanja. Strani jezici, kao značajan distinktivni element jezičkog obrazovanja znatno kasnije postaju deo obaveznog obrazovanja, sa sve ranijim početkom učenja i, u novije vreme, sa obaveznim učenjem dva strana jezika. Neravnopravnost se ovde ogleda pre svega u manjim mogućnostima izbora jezika i u nedostatku kvalifikovanog nastavnog kadra, što nekada to pravo pretvara u puko slovo na papiru.

Veliko urušavanje pravednosti obrazovanja od 1990. do 2000. godine ukazuje na to da nijedna stepenica u razvoju pravednijeg sistema obrazovanja nije zauvek savladana.

33 U periodu mandata ministra prosvete, nauke i tehnološkog razvoja dr Srđana Verbića.

34 Akademik Vladimir Kostić.

35 Akademik Predrag Piper.

36 Zbornik sa tog skupa pod naslovom Jezici obrazovanja, urednice Julijana Vučo i Jelena Filipović, u izdanju Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, objavljen je 2018.

37 Za vreme mandata Mladena Šarčevića.

Povratak na staro stanje, to jest na niži nivo pravednosti, uvek je moguć, posebno kada je reč o jezičkom obrazovanju.

Kakva je danas pravednost obrazovanja u Srbiji? Iako su pokazatelji od pre jedne decenije ukazivali da je „nešto bolja nego u OECD zemljama“, ipak „Najsiromašniji učenici koji spadaju u 20% najuspešnijih učenika u Srbiji imaju 3,7 puta manje šanse da upišu gimnaziju“³⁸. Serija napisa objavljenih u dnevnom listu *Politika* (20, 22. i 23. XI 2018. godine)³⁹ koja se bavi pitanjem inkluzivnog obrazovanja i obrazovanja dece koja žive u velikom siromaštvu daje sledeće statističke podatke za Srbiju:

u 2017. godini, procenat dece koja žive u apsolutnom siromaštvu popeo se na 9,5%, što znači da 115.000 najmlađih živi u ekstremnoj bedi⁴⁰;

polovina dece uzrasta od tri do pet godina ne ide u obdanište, a ovi procenti još su niži kada je reč o marginalizovanim mališanima;

svoga 64% romske dece završilo je osnovnu školu u poređenju sa 93% dece iz opšte populacije, a samo petina romskih đaka pohađa srednju školu⁴¹;

škole su samo delimično ispunile zahtev za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju⁴²; školske 2017/2018. godine 11.546 učenika iz osetljivih grupa pohađalo je nastavu prema individualnom obrazovnom planu; angažovano je 175 pedagoških asistenata, a planirano je angažovanje novih 590⁴³.

Kada će u Srbiji zaista za svako dete postojati „[...] mogućnost izbora u skladu sa svojim razvojnim potencijalima, sposobnostima i talentima, a ne na osnovu obrazovnih stereotipa, očekivanja sredine i diskriminacije“⁴⁴? Odgovor na ovo pitanje daće nam neki budući naučni naraštaji.

Literatura:

Andrejić Margareta, Radikić M, Krneta, S, *Prikaz Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*, Beograd: Prosvetni pregled, 2003.

Boussaguet, Laurie, Jacquot, S, Ravinet, P, dir. *Dictionnaire des politiques publiques*, Paris : Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques, 2014.

Chercaoui, Mohammed, *Sociologie de l'éducation*, Paris : PUF, 2010.

Đurić, Ljiljana, „Les langues vivantes à l'âge précoce en Serbie : Quelles(s) influence(s) de l'enseignement non formel sur les politiques linguistiques éducatives ?“ in: *Filološka istraživanja danas*, tom 9, 2019, Rano i početno učenje stranih jezika u formalnom obrazovanju priređivač edicije J. Vučo, kopriređivači toma Jovanović, Zavišin i Đurić. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, strana 61 do 78.

Đurić, Ljiljana, *Strani jezici u obrazovnoj politici Srbije*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016.

38 Aleksandar Baucal, pauer point prezentacija *Kvalitet i pravednost obrazovanja u Srbiji: podaci za razmišljanje i delovanje!*, sajt <https://www.slideserve.com>, pristupljeno septembra 2018.

39 Autor tekstova Katarina Đorđević.

40 Podaci Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Srbije, *Politika*, 20. XI 2018.

41 Ređina de Dominičis, direktorka UNICEF-a u Srbiji, *Politika*, 20. XI 2018.

42 Zaštitnik građana Zoran Pašalić, *Politika*, 22. XI 2018.

43 Ministar prosvete, nauke i tehnološkog razvoja u Vladi Republike Srbije, prilikom otvaranja konferencije „Inkluzivno obrazovanje – put razvoja obrazovanja Srbije“, *Politika*, 23. XI 2018.

44 Evropska komisija 2002 u Tinde Kovač-Cerović i drugi, *Kvalitetno obrazovanje za sve*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, 2004. Strana 18.

- Kovač-Cerović, Tinde, i drugi, *Kvalitetno obrazovanje za sve*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, 2004
- Kuljić, Todor, *Proganni pojmovi: neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu*, Beograd: Clio, 2018.
- Petrović Todosijević, Sanja, *Socijalizam u školskoj klupi. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944-1959*. Doktorska disertacija odbranjena 2016. godine na Fakultetu za medije i komunikaciju Univerziteta Singidunum. Mentor: prof. dr Miodrag Šuvaković.
- Potkonjak, Nikola, *Od etatiističke ka samoupravnoj socijalističkoj osnovnoj školi*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Prosveta, 1977.
- Semić, Marijana, *Obrazovanje za sve. Odnos štampanih medija prema reformi obrazovanja 2001/2007*. Beograd: Beoštampa, 2008.
- Stolić, Ana, *Sestre Srpkinje*, Beograd: Evoluta, 2015.
- Točanac, Dušanka, „Naše iskustvo u ranoj nastavi stranih jezika u školskom sistemu“, u: *Živi jezici 1/2017*, glavni i odgovorni urednik Olivera Durbaba, Beograd: Društvo za strane jezike i književnosti Srbije i Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2017.
- Tomanović, Smiljka, *Primenljivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala na proučavanje porodica u Srbiji*, in Nemanjić i Spasić (priređivači), *Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 2006.
- Tomanović, Smiljka, *Kulturni kapital u porodici: obrazovanje i/ili školovanje*, in Vujović, Sreten (urednik), *Društvo rizika. Promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2008.
- Vučo, Julijana, Filipović, J. (urednice), *Jezici obrazovanja*, Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2018.

Ljiljana Djurić

Faculty of Philology, University of Belgrade

EQUITY OF EDUCATION AND LANGUAGE TEACHING IN SERBIA (1918-2018)

Summary

Equity is one of the fundamental tenets of our school system along with availability, and it is particularly significant in compulsory education which is the basis of that system and the only non-selective level of education in Serbia, intended for the entire population. The research presented in this paper seeks to determine the links between the tendency to establish fair education on the one hand, and the views that decision makers have about the role of language teaching in achieving this goal on the other hand. Although it is known that the level of cognitive-academic language competence, as well as knowledge of foreign languages, is the key to educational success, these links are not always clearly highlighted in the documents that regulate the Serbian school system. Therefore, by obtaining insight into relevant regulation, concrete systemic solutions from different periods spanning from 1918 to 2018 are examined from the perspective of public policy analysis and key laws which advanced the equity of the education system are highlighted. On the one hand, those are solutions which determine the scope of pupils that are subject to primary/mandatory education

and its prerequisites. On the other hand, those are solutions related to language education and in particular foreign language teaching – an element of language education which, by opening further possibilities at higher levels of education, significantly shapes pupils' vertical mobility in life in terms of improving their socio-economic status.

Key words: equity of education – language teaching – foreign languages – public policy analysis – normative aspects – Serbia

SRPSKI KAO JEZIK NASTAVE I KAO FAKTOR SOCIJALNE INTEGRACIJE STRANIH STUDENATA NA UNIVERZITETU U BEOGRADU²

Apstrakt: Internacionalizacija univerziteta danas je moćan pokret koji traje na svetskoj pozornici utičući na stvaranje ravnopravnih standarda kvaliteta obrazovanja, fleksibilnog sektora zapošljavanja visoko školovanih građana, na formiranje njihovog internacionalnog identiteta, ali i jakih veza sa lokalnom sredinom u kojoj se školuju. U ovom radu govori se o značaju srpskog jezika kao jezika nastave i socijalne integracije na Univerzitetu u Beogradu od prvog prepoznavanja ove potrebe šezdesetih godina prošlog veka, do danas. Nude se i moguće perspektive neophodne jezičke podrške na srpskom jeziku. Zaključci se zasnivaju na postojećim dokumentima i istraživanjima kao i na intervjuima sa učesnicima u nastavi, nastavnicima srpskog kao stranoj i bivšim i sadašnjim stranim studentima.

Ključne reči: srpski kao strani, akademski jezik, socijalna integracija, strani studenti

Uvod

Univerzitet se javlja kao nosilac aktivnosti brojnih u različitim domenima javnog života, a internacionalizacija univerzitetskih delatnosti postaje jedan od *conditio sine qua non* uspešnog poslovanja u svetskim, ali i lokalnim razmerama, a samim tim i jedan od najznačajnijih ciljeva visokog obrazovanja. Transnacionalna mobilnost, kako se danas najčešće naziva sistem koji obuhvata niz aktivnosti vezanih za međuuniverzitetsku razmenu, aktivnost koja se intenzivno razvija u okviru strategije internacionalizacije univerziteta u celom svetu, nije pojava koja je strana na našim prostorima i u kojoj Srbija i zemlje regiona nemaju bogato iskustvo. Štaviše, godinama unazad regionalni akademski prostor je bio semenište univerzitetski obrazovanih kadrova zemalja u razvoju i zemalja trećeg sveta, stekavši tako značajno iskustvo u strateškom i praktičnom organizovanju boravka, nastave, života, podrške svake vrste, pa i u pitanja socijalne integracije, kako stranih studenata na univerzitetima domaćinima, tako i kao mesto povratka brojnih jugoslovenskih i srpskih studenata koji su prethodnih decenija boravili na stipendijama u inostranim akademskim institucijama u okviru poznatih stranih programa akademske podrške (Fulbrajt, Humbolt, JFDP itd.), na kojima su, između ostalog, izgrađene generacije srpskog i regionalnog akademskog profesionalnog konteksta. Postoje i veoma detaljne, neobjavljene analize, pravljene za internu upotrebu, koje upućuju na Univerzitet u Beogradu, na primer, kao na centar internacionalnih

1 julivuco@gmail.com

2 Ovaj rad urađen je u okviru projekta Dinamika struktura srpskog jezika koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

akademske događanja pre raspada Jugoslavije³.

Iskustvo mobilnosti je dragoceno jer, kako Bajram i Dervin⁴ smatraju, menja pojedince i institucije iz korena. U tim promenama mogu se prepoznati svi akteri: univerziteti domaćini, univerzitetska zajednica koju čine zaposleni i studenti, kao i način na koji se gostujući studenti, u većoj ili manjoj meri, integrišu u studentsku zajednicu univerziteta domaćina ili u lokalnu zajednicu stanovnika univerzitetskog grada. Strategija internacionalizacije Univerziteta u Beogradu, na primer prepoznaje značajno mesto transnacionalne mobilnosti⁵ i ističe se da Univerzitet u Beogradu "nastavlja sa naporima na afirmaciji politike prijateljskih i konstruktivnih akademskih veza sa univerzitetima širom sveta, kao i na unapređenju međunarodnih razmena nastavnika, studenata i administracije".

Raspravljajući o ulozi jezika u transnacionalnoj univerzitetskoj razmeni, Vučo⁶ smatra da su u „akademskoj komunikaciji jezici shvaćeni kao osnovno sredstvo za sticanje znanja, stvaranje, istraživanje, proizvodnju i reprodukovanje društvenih funkcija, uloga, odnosa i praksi“, te je ova uloga ključna kako u kao osnovnog sredstva komunikacije u okruženju u kome student boravi, tako i kao posredničkog, vehikularnog jezika, jezika nastave. Član 3. dokumenta Strategije internacionalizacije univerziteta, posebnu pažnju posvećuje jeziku (član 3.2.2., str. 2). Podstičući sve oblike međunarodne razmene, ističe se potreba uspostavljanja nastave na nastave na engleskom i drugim stranim jezicima. Poznato je⁷ da od nivoa poznavanja jezika okruženja zavisi i stepen integracije studenata u akademski i socijalni svet u kome žive i borave, dok je uspeh studenata u neposrednoj vezi sa kvalitetom akademskog jezika koji se koristi u procesu obrazovanja, u različitim obrazovnim okolnostima⁸.

3 Precizni podaci o broju, poreklu, vrsti akademskog obrazovanja gostujućih studenata nalaze se u studiji Republičkog zavoda za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Republike Srbije Statistički pregled školovanja stranih državljana. Strani državljanjani školovani u Srbiji (1950-1990), Republički zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju, Beograd. Avgust 1990, koji smo dobili na uvid od gospođe Branke Janda Marković, upravnice Međunarodnog sektora Univerziteta u Beogradu. Koristimo ovu priliku da joj se najsrdačnije zahvalimo na mogućnosti uvida u ovaj interni dokument.

4 Michael Byram, Fred Dervin., Ed. *Students, Staff and Academic Mobility in Higher Education*, Cambridge Scholars Publishing, 2008, str. 3.

5 Link 1 Strategija internacionalizacije Univerziteta u Beogradu, pristupljeno 19. februara 2019, <http://bg.ac.rs/files/sr/saradnja/Strategija-internacionalizacije.pdf>, str.1; Link 2 Akcioni plan internacionalizacije Univerziteta u Beogradu, pristupljeno 19.02.2019, <http://bg.ac.rs/files/sr/saradnja/Akcioni-plan-internacionalizacije.pdf>, str. 2.

6 Julijana Vučo, *Internacionalizacija univerziteta i jezičke potrebe*, Strani jezik struke i profesionalni identitet, tematski zbornik, uređivački odbor Ana Vujović, Sanela Šipragić Đokić, Marijana Paprić, Društvo za strane jezike i književnosti Srbije, 2018, Beograd, 2018a, str. 69-82.

7 O ovoj temi iscrpno u D. Short, G. Spanos, *Teaching mathematics to limited English proficient students*. ERIC Digest. Washington, DC. 1989, Jim Cummins, *Interdependence of first- and second-language proficiency in bilingual children*. u: Bialystok, E., *Language processing in bilingual children*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, str. 70-89.; James Di Perna, Stephen Elliott (ur.) *Development and validation of the Academic Competence Evaluation Scales*. *Journal of Psychoeducational Assessment*, 17, 1999, 207-225; Jim Cummins J. *Interdependence of first- and second-language proficiency in bilingual children*. U: Bialystok, E. (ur.), *Language processing in bilingual children* Cambridge: Cambridge University Press, 1991, str. 70-89.

8 O jeziku i jezicima akademske razmene detaljno u Julijana Vučo, *Internacionalizacija univerziteta i jezičke potrebe*, Strani jezik struke i profesionalni identitet, tematski zbornik, uređivački odbor Ana Vujović, Sanela Šipragić Đokić, Marijana Paprić, Društvo za strane jezike i književnosti Srbije, 2018, Beograd, str. 69-82; Julijana Vučo, *International Mobility and Language Needs*, *International Conference ITC for Language Learning*, 10th Edition, *Conference Proceedings*, Edited by Pixel, *libreriauniversitaria.it.edizioni*, Webster srl, Padova, 2017, str. 257 – 261; Julijana Vučo, *Jezik i jezici obrazovanja*, J. Vučo i J. Filipović (ur.) *Jezici obrazovanja*, FID, Filološka istraživanja danas, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2018 str. 32 - 51.

Dakle, kao jezik nastave u savremenom svetu se podrazumeva engleski, te se čine naponi da se uspostavi nastava na tom jeziku koja bi bila otvorena za strane studente, transnacionalne akademske migrante, ali značajnu ulogu ima i jezik zemje domaćina, u našem slučaju srpski.

Srpski za potrebe nastave na nejezičkim fakultetima, a posebno kao jezik profesionalnog akademskog usmerenja vezanog za studije slavistike, srbistike, srpskog kao jednog od slovenskih jezika.

U ovom domenu postoji značajno iskustvo učenja srpskog kao stranog jezika za potrebe praćenja akademskih studija, budući da je to aktivnost koja se razvija na univerzitetima Srbije već više od šezdeset godina.

Juče

Počevši od ranih pedesetih godina prošlog veka, univerziteti u Beogradu, Nišu i Kragujevcu, bili su mete brojnih stranih studenata koji su sticali svoje akademsko obrazovanje. Danas se ne mogu izvesti precizni podaci o broju i kvalitetu studenata, kao i o ishodima njihovog boravka na našim univerzitetima, budući da je priliv studenata od devedesetih godina prošlog veka izgubio redovnost i intenzitet te, usled raspada Jugoslavije, promenio pravac uobičajenih puteva međudržavne saradnje. Tim putem su, u najvećem broju slučajeva, studenti iz nesvrstanih ili trećih zemalja, zemalja u razvoju dolazili i sticali svoja akademska znanja.

Na osnovu podataka objavljenih u pomenutoj publikaciji, Strani državljani školovani u Srbiji (1950-1990), str. 2 - 9, u periodu od 1950-1990⁹, školovalo se ili stručno usavršavalo 15.364 strana državljanina u visokim, višim i srednjim školama u Srbiji. Dolazili su iz 119 zemalja, a najbrojniji su bili poreklom iz Grčke, Jordana, Iraka, Sirije, Bugarske, Palestine, Sudana, Alžira, Nigerije, Liban, Poljske, SAD.

Studirali su i učili na tada srpskohrvatskom jeziku. Za potrebe pripreme studenata i učenika za praćenje nastave u školama u Srbiji, organizovana je nastava i provera znanja stranih jezika i srpskohrvatskog za strance, osnovane su škole za učenje srpskog jezika kao stranog.

Prva škola takve vrste bio je Institut za strane jezike u Beogradu, „Institut u Jovanovoj“ kako su ga neformalno zvali, osnovan 1.07.1953. godine¹⁰. Na osnovu podataka preuzetih iz radova Zdravka Ignjatića¹¹, u periodu od 1963. do 1982, Institut za strane jezike imao je 15.818 polaznika kurseva srpskohrvatskog jezika. Od devedesetih godina, iz poznatih razloga, broj učenika opada. Institut za strane jezike je prva institucija koja se bavila posebnim potrebama stranaca vezanim za nastavu srpskohrvatskog jezika za potrebe rada i usavršavanje u oblastima jezika rada, osposobljavanjem studenata za nastavu, sa posebnim fokusom na akademski jezik. Takođe, Institut je obavljao pripremu stipendista Armije za praćenje

9 Statistički pregled školovanja stranih državljana. Strani državljani školovani u Srbiji (1950-1990), Republički zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju, Beograd. Avgust 1990, str. 2 - 9.

10 Rešenje o osnivanju Instituta za eksperimentalnu fonetiku, patologiju govora i izučavanje stranih jezika kao ustanove sa samostalnim finansiranjem, 27. mart 1954, Izvršno veće Narodne Republike Srbije, Službeni glasnik NR Srbije, 10 (1954), 14, str.118.

11 Zdravko Ignjatić, Trideset godina Instituta za strane jezike, Ignjatić, Zdravko, Babić, Ljiljana et al. Zbornik povodom 30 godina rada Instituta za strane jezike, 1953-1983, Institut za strane jezike, Beograd, 1983. str. 19.

nastave na srpskohrvatskom jeziku. Bitni za razvoj Instituta i za nastavu srpskohrvatskog su i posebni oblici međudržavne naučno-tehničke saradnje sa Egiptom u lokalitetima El Minija, Port Said, Ed Fini. Tu se odvijala nastava za studente viših škola koji su kasnije dolazili na praksu u Jugoslaviju. Nastavnici Instituta su sproveli ukupno 1000 meseci jezičke obuke u 40 mesta u Jugoslaviji i Egiptu, sa ukupno više od 15.000 slušalaca. Nastava srpskohrvatskog i srpskog za strance bila je predmetom aktivnosti i unosnih poslova brojnih centara i škola jezika.

Godine 1986. osnovan je Centar za srpski kao strani jezik na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu¹². Cilj osnivača bilo je organizovanje nastave srpskog jezika za strane državljane koji žele da studiraju na Univerzitetu u Beogradu¹³. Broj studenata je u početku bio relativno mali, oko dvadeset polaznika, ali je iz godine u godinu rastao. Centar je ostao otvoren za sve polaznike, kako buduće studente Univerziteta u Beogradu, tako i za građanstvo.

Sa nepovoljnim istorijsko-političkim događajima, Srbija je marginalizovana i aktivnosti vezane za nastavu srpskog jezika za strane studente svode se na veoma oskudne brojeve.

Danas

Nakon perioda društvenih i političkih previranja i ratnih zbivanja u zemlji i regionu, obnavljaju se veze i potrebe za saradnjom, tako da raste i potreba za učenjem srpskog kao stranog jezika. Centar za srpski kao strani jezik Filološkog fakulteta specijalizuje se i kao centar izvrsnosti za nastavu srpskog jezika za strane studente koji borave na Univerzitetu u Beogradu na osnovu svih ugovora o međunarodnoj saradnji i mobilnosti u okviru evropskih projekata npr. ERASMUS, CEEPUS itd.¹⁴.

Školske 2017/2018. godine na Univerzitetu u Beogradu studirala su 5303 strana državljanina¹⁵.

Srpski jezik služi kao vehikularni jezik nastave, ali se za posebne grupe studenata slavistike javlja i kao nastavni predmet. Nastavni predmet postao je i za studente koji dolaze na brojne programe transnacionalne mobilnosti, ERASMUS, CEEPUS itd. Centar pruža nastavu brojnim studentima, preko 1000 godišnje. Velika većina provodi u Centru semestar ili dva, nakon čega nastavlja studije na Univerzitetu u Beogradu, dok se znatan broj studenata vraća na svoje matične univerzitete u Evropi i svetu. Kao i nekada, i sada ostaju retki, najčešće sledeći put srca.

Centar na Filološkom fakultetu učestvuje u dva važna državna projekta, „Svet u Srbiji“ i „Srbija za Srbe iz regiona“. „Svet u Srbiji“ je projekat Vlade Srbije, Ministarstva za

12 Više informacija o ovoj temi u Vesna Krajišnik, Nebojša Marinković, O aktivnostima Centra za srpski jezik kao strani na Filološkom fakultetu u Beogradu, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 2002, 30/1, str.263 – 266; Vesna Krajišnik, Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi III, Filološki fakultet, Centar za srpski kao strani jezik, Beograd, 2014; Vesna Krajišnik, ur. Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi II, Filološki fakultet, Centar za srpski kao strani jezik, Beograd, 2011.

13 Milorad Dešić, Dvdeset godina rada Centra za srpski kao strani jezik, u Milorad Dešić. Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi I, Filološki fakultet, Centar za srpski kao strani jezik, Beograd, 2007, str. 7.

14 Julijana Vučo, Internacionalizacija univerziteta i jezičke potrebe, Strani jezik struke i profesionalni identitet, tematski zbornik, uređivački odbor Ana Vujović, Sanela Šipragić Đokić, Marijana Paprić, Društvo za strane jezike i književnosti Srbije, 2018, Beograd, str. 69-82.

15 Izvor, usmeni iskaz Branke Janda Maraković, rukovodioca Sektora za međunarodne odnose Univerziteta u Beogradu.

Spoljne poslove, Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, od 2010/2011. Na travgovima nekadašnjih jugoslovenskih iskustava sa nesvrstanim zemljama, ovaj program podržava studente iz zemalja u razvoju. Do sada je prošlo sedam generacija, sa godinom pauze 2015/2016. Ovaj program završilo je 332 polaznika iz preko 50 zemalja¹⁶. U okviru drugog programa, „Srbija za Srbe iz regiona“, od 2011/2012, kojeg takođe podržava Vlada Srbije, „Srbija za Srbe iz regiona“, broj polaznika je mali, budući da je svima srpski maternju jezik, te na jeziku koji govore mogu da ostvare svoje akademske ciljeve, kao i da upišu fakultete bez prethodne jezičke pripreme.

Potreba da se govori o problemima vezanim za znanje srpskog jezika i nekim oblicima integracije stranaca u našu sredinu primećena je svojevremeno i u aktivnostima Centra za srpski jezik kao strani na Filološkom fakultetu, gde se problemima integracije studenata, a posebno interkulturalnim problemima oduvek posvećivala značajna pažnja. Dešić¹⁷ ističe da su od samog početka aktivnosti Centra organizovane aktivnosti koje su skretale pažnju na značaj razvijanja svesti o potrebi optimalne integracije stranih studenata. Održavane su tribine pod nazivom „Kako sam naučio srpski jezik“, razgovori sa poznatim ličnostima kulturnog i javnog života, strancima, stanovnicima Beograda čije je iskustvo moglo da posluži kao uzorno, npr. sa Britancem Timotijem Džonom Bajfordom, rediteljem, Estoncem Arbo Valdmom, muzičarem i drugima, koji su na „srpskom koji je bio zaista solidan“¹⁸ govorili o problemima koje su susretali u učenju srpskog, načinu kako su ga učili i naučili iako nisu pohađali kurseve za srpski jezik za strance. Oni su jezik učili razgovarajući sa prijateljima i drugim sagovornicima u radnom okruženju i van njega, u svakodnevnom životu „na radnom mjestu, na ulici, u prodavnici, u restoranu, u autobusu, gledali su i slušali televizijske emisije“¹⁹. Tokom ovih razgovora govorilo se o kulturnim razlikama i sličnostima između srpske sredine i ljudi i života u polaznoj i ciljnoj, srpskoj kulturi.

Istraživanje

Stavovi savremenih teorijskih postignuća vezanih za učenje i usvajanje stranih jezika, kao i za obrazovne jezičke politike, ne odvajaju učenje, usvajanje i nastavu jezika od tema i problema vezanih za interkulturalne teme, kao i za teme integracije u prostore ciljnog jezika²⁰.

Za potrebe ovog rada, s namerom da ispitamo znanje srpskog jezika kao faktor integracionog i inkluzivnog procesa iz raznih perspektiva, sprovedi smo kvalitativno istraživanje, anketom na osnovu upitnika i vođenim intervjuom sa bivšim i sadašnjim studentima i nastavnicima Centra za srpski jezik Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Našem pozivu odazvalo se dvanaest bivših, osam sadašnjih studenata, sva četiri nastavnika srpskog

16 Izvor, usmeni iskaz doc. dr Nebojše Marinkovića, saradnika Centra za srpski kao strani Filološkog fakulteta.

17 Milorad Dešić, Dvadeset godina rada Centra za srpski kao strani jezik, u Milorad Dešić. Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi I, Filološki fakultet, Centar za srpski kao strani jezik, Beograd, 2007, str. 7.

18 Ibidem.

19 Ibidem, str.9.

20 O ovoj temi detaljno u Claire Kramsch, Culture in foreign language teaching, Iranian Journal of Language Teaching Research, 1(1), 2013, 57-78; Vučo, Julijana, O nekim specifičnostima interkulturalne razmene u savremenoj nastavi stranih jezika, Jezici i kulture u vremenu i prostoru: tematski zbornik. 2. 1 Ur. Snežana Gudurčić, Marija Stefanović, Novi Sad, Filozofski fakultet, 2013; Durbaba, O. (2016). Kultura i nastava stranih jezika. Uvod u interkulturalnu primenu lingvistiku. Beograd: Filološki fakultet.

kao stranog u Centru za srpski kao strani koji su rado prihvatili razgovor, podvlačeći značaj teme. Bivši studenti sa kojima smo razgovarali su sada profesionalci, zaposleni u srpskim ili stranim firmama, a neki su nastavnici, lektori, svojih maternjih jezika na Filološkom fakultetu. Svi su ostali u Srbiji zbog posla, a velika većina i zbog privatnih razloga.

Narativ studenata, bivših studenata i nastavnika sadržao je odgovore na pitanja u vezi sa iskustvom učenja srpskog jezika, nedostacima nastave koje su uočili, sugestijama koje bi preneli za podizanje kvaliteta nastave, u kojoj meri je znanje ili neznanje srpskog jezika uticalo na integraciju studenta u srpsku stvarnost, problemima koji su se javili u vezi sa integracijom i znanjem srpskog jezika, korišćenju drugih stranih jezika osim srpskog u kontaktu sa srpskom sredinom. Značajan deo intervjuja podrazumevao je razgovor o kulturoj i socijalnoj integraciji, sličnostima i razlikama mentaliteta, i u kojoj meri su kulturne razlike imale uticaja na integraciju u srpsku sredinu.

Stavovi studenata

U anketnom istraživanju učestvovali su većinom studeti na nekom od programa koji se aktuelno sprovode u Srbiji pod pokroviteljstvom Ministarstva spoljnih poslova i Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, „Svet u Srbiji“. Svoje stavove izneli su i studenti koji uče srpski u okviru mobilnosti ostvarene na osnovu programa Erasmus +. Uopšteno govoreći, svi ispitivani su zadovoljni organizacijom kurseva i postignutim zanjem i ističu kao prednost činjenicu da su savladali srpski do mere da se u srpskoj sredini mogu snalaziti, pratiti nastavu. Nemaju primedbe ili sugestije koje bi pomogle da se nastava unapredi, osim što smatraju da bi trebalo stvoriti veće mogućnosti za interakciju sa lokalnim studentima: „Ništa zaista nije nam falilo²¹, imali smo sve što nam treba kako bismo lepo učili srpski jezik. Ja bih dodao neku interakciju sa studentima iz Srbije, sa Filološkog Fakulteta kako bismo brzo stigli nekog nivoa znanja“ (student iz Malija).

Studenti smatraju da je poznavanje srpskog jezika značajno uticalo na integraciju u srpsku stvarnost i da je bitno uticalo i na akademski uspeh „primetili smo da među nama su bili neki koji su imali velike probleme i na fakultetu i ovako u njihovom svakodnevnom životu u Srbiji. Zato što nisu znali jezik baš dobro, time nisu imali društvo za fakultet itd, ali mi, koji smo se nekako trudili, odmah smo videli rezultat i na fakultetu su kolege nas prihvatili, družili su se sa nama. Tako da, da, jezik je puno uticao na nasu integraciju jer mi koji znamo jezik to nam je mnogo pomoglo i znamo kakav je narod i kakvo mišljenje ima“ (student iz Venecuele).

Studenti su svesni problema koje nepoznavanje jezika može da izazove, naročito u toku nastavnog procesa vezanog za buduću struku. Uočavaju nedostatak znanja iz jezika struke i akademskog jezika, štomože da posluži kao podsticaj autorima programa da se u kasnijim fazama nastave uključi i funkcionalni jezik najčešćih profesionalnih usmerenja stranih studenata : „Jeste, imali smo problema sa nastavom na fakultetu. Mislim većina od nas su naravno imali jer nismo učili te stručne terminologije dok učenja srpskog jezika. Ali na primer, ja sam imao sreće profesori su izašli u susret kad kod mi je trebalo konsultacija i to zato sto nisam mogao ponekad da pratim jer su oni brzo govorili. Isto su mi kolege puno pomogli“ (student iz Malija).

21 Svi navodi preuzeti su iz iskaza ispitivanih studenata u originalnoj formi. Autorka nije ispravljala greške i omaške u jeziku ispitanika, smatrajući da su iskazi studenata još jedno i posebno svedočenje o postignutom nivou i kvalitetu srpskog jezika.

U komunikaciji sa kolegama i u akademskom kontekstu studenti su pribegavali korišćenju drugih stranih jezika u njihovom posedu, najčešće engleskog. Kontakt sa studentima je svakako novo i dragoceno iskustvo i za lokalne studente kao i za celu zajednicu²². „Ja sam ponekad koristio francuski kad na primer ne mogu da nađem brzo neku reč koja mi treba na srpskom. A desilo se ponekad isto kad sam ja hteo da vežbam moj srpski a drugari ili drugarice su takođe hteli da vezbaju njihovi engleski. Tako da, jeste, koristio sam i engleski i francuski zavisio sa kim pričam itd.“ (student iz Čilea).

Studenti uočavaju duboke razlike u kulturama, srpskoj i stranim : “Imamo zaista različite kulture” (Student iz Malija). Svedočenja studenata ukazuju da se u Srbiji susreću sa većom emancipacijom omladine i ravnopravnošću polova, kao i na specifična verbalna ponašanja neuobičajena u njihovim sredinama : “Na primer kod nas ne mogu da se poljube na ulici dečko i devojka jer je to posmatrano kao bez obrazno, a ovde može slobodno i na stanici i u busu . Tako da u početku to sve je malo više uticalo na nas u integraciju jer čisto drugačiji su kulturi ali sa vremenom sam se zaista naviknuo lagano itd. Primetio sam da se ovde baš u Srbiji puno psuju nego kod nas i to iako se šale”.

Studenti su svesni da je jezik u uskoj vezi sa poznavanjem običaja i kulturnih fenomena vezanih za srpsku sredinu te u razlike ubrajaju i slavu kao jedinstveni običaj vezan i za posebnosti u običajima u ishrani : “Ovde ima slava a kod nas nemamo mi uopšte slava. Što se hrana tiče drugačija je i to jer kod nas se najviše jede pirinač uz različite soce, a ovde ima sarma koju ja najviše volim i punjena paprika” (student iz Kine)”.

Naša predstava o gostoljubivim i ljubaznim domaćinima nije u potpunosti ostvarena u stavovima stranih studenata koji uočavaju i suštinsku zatvorenost našeg društva i konzervativnost o kojoj će govoriti i kategorija bivših studenata: “Takode dragacije te neki ljudi gledaju kad te vide da si tu u Beogradu onda se čude i pita zašto baš ovde u Srbiji, tako da može da se primeti da ljudi odavde retko nekako putuju u druge zemlje” (student iz Kine).

Stavovi stranaca, nekadašnjih studenata i autodidakta

Slične stavove iznose ispitanici koji su se školovali u Srbiji i ostali u njoj da žive, najčešće iz porodičnih razloga. U njihovim iskazima se prepliće, s jedne strane razumevanje, vezanost, simpatija i generalno pozitivan stav prema Srbiji, sredini koja ih je prihvatila, ali i jasni kritički tonovi prema društvu koje ih je primilo i u koje su nastojali da se integrišu. Ispitanici su najčešće afirmativno govorili o svom iskustvu, ali su izvan upitnika, usmeno, imali potrebu da iskažu i težinu odluke i osećanja nepripadanja koju su stvarali neki neprijatni susreti, nerazumevanje, rasni ispadi ili netrpeljivost.

Jezgrovit je i veoma slikovit, nabijen emocijama, iskaz bivšeg studenta, Palestinca, sada pedijatra koji godinama živi i radi u Srbiji: „Srpski sam učio na Istitutu za strane jezike u Beogradu. Nastava je bila postupna, naučio sam koliko je moglo da se nauči za toliko vremena, dva tečaja po tri meseca. Znanje srpskog jeste uticalo na moju integraciju. U početku mi je bilo baš teško. Što sam više napredovao, lakše sam pratio nastavu na medicini i lakše sam ovde sklapao poznanstva. Pre 29 godina upoznao sam sadašnju ženu i njenu porodicu i oni su najviše doprineli da se ovde osetim prihvaćeno i da odlučim da ostanem. Engleski nisam koristio, jer se na fakultetu očekivalo da znam srpski, a stanodavci obično nisu ni znali engleski. Kulturne razlike nisu mi bile tako velike, jer i u Srbiji je porodica jako bitna, kao i

22 Byram, M. & Dervin, F. ur. *Students, Staff and Academic Mobility in Higher Education*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2008.

u Palestini, odakle sam došao. Razlika je najviše bila u jeziku”.

Bivša studentkinja iz Kine je završila ekonomiju u Kini, radila nekoliko godina kao ekonomista u banci u Kini sve dok nije upoznala sadašnjeg muža. Već nekoliko godina živi sa mužem i radi u Beogradu, u kineskoj banci. Srpski je u početku učila sama i sa ljudima iz okruženja, kasnije je shvatila da mora da usavrši svoje znanje na nekom od kurseva, „zbog gramatike“. Veoma je koncentrisana na nastavu gramatike jer shvata da je upravo taj deo jezičke kompetencije koji ne može sama da savlada, te je uverena da će više gramatike u nastavi doprineti boljem uspehu u poznavanju srpskog jezika : „Volela bi da se više pažnje posveti gramatici pogotovo bazičnim stvarima mnoge kolege odlično govore, ali gramatički neispravno. Što više vežbanja gramatike pogotovo pasiva i aorista to mi je vrlo teško za shvatanje”. Probleme u komunikaciji i nedostatke u znanju srpskog jezika vezuje za nepoznavanje poslovne korespondencije : “nedovoljno poznavanje jezika pogotovo za poslovne prilike poput pisanja email-ova i sastančenja”. Smatra da joj je poznavanje srpskog jezika mnogo pomoglo u svakom aspektu života. Kada nije mogla da se snađe na srpskom, koristila je engleski jezik. Kulturne razlike između Srba i Kineza prepoznaje kao “ogromne” u različitim karakternim osobinama i postupcima: ”ovde, u Srbiji, ljudi su direktni i otvoreni, mi Kinezi dugo promišljamo ali nakon odluke brzo delamo a kod vas je obrnuto, vi brže mislite, ali mnogo sporije radite. Lako sam se integrisala u srpsko društvo, Srbi su vrlo gostoprimljiv i topao narod isto kao i mi Kinezi zato i jesmo prijateljski narodi”.

U anketi je učestvovalo i nekoliko stranaca koji duže vreme borave u Srbiji, pripadaju akademskom svetu budući da su nastavnici, lektori svojih maternjih jezika, ali nikada nisu organizovano učili srpski.

Kubanka, nastavnica španskog jezika u Beogradu živi već 27 godina, od detinjstva. Nije nikada organizovano učila srpski jezik, već spontano, u sredini u kojoj je živela i obrazovala se, kroz poređenje sa ruskim kao jezikom obrazovanja, budući da je pohađala rusku školu. U njenim stavovima prepoznaju se iskustva u korišćenju strategija transjezičnosti i integrisane nastave jezika i sadržaja: „Nijednu reč nisam znala, a išla sam u sovjetsku školu. Uporedno sam učila srpski na ulici, a ruski u školi. Za mene je usvajanje srpskog jezika bila igra, jer sam ga sve vreme upoređivala sa ruskim. Posle četiri godine sam mogla bez problema razumeti sve. Nisam išla na časove srpskog jezika. Sve sam naučila na ulici, uz pesme i filmove. Radio je isto pomogao. Studio B, Duško Radović. Kao mala nije bilo nikakvih problema u vezi sa integracijom u srpsku stvarnost. Deca u kraju su me dobro prihvatila. Sve je bilo u redu i lepo. Volela bih da me je neko naučio o padežima, još uvek nisam to savladala. Međutim, kada kažem da sam sa Kube, mnogi se oduševе i hvale moje znanje jezika... Kada bi oni znali... Mislim da to što govorim sa ovdašnjim naglaskom dosta pomaže. Svaki dan učim ponešto novo. Dosta čitam Andrića, Selenića, Kapora i druge. A pošto se krećem u akademskog svetu, učim pravilan jezik. Jednom sam bila na času srpski za strance i prošlo je neslavno. Dosadila sam se. Nisam se vratila. Možda zato što sam znala temu, a možda zbog načina predavanja, koji je tada nije bilo komunikativni... Posle sam uradila ispit Srpski za strance i nije mi se svidelo da su pitali koji je padež u pitanju. Mislim da gramatika ne mora da bude uključena, kao što nije na španski DELE. Dešavalo se da sagovornici insistiraju da pričaju drugi jezik. Više je do sagovornika koji često misli da nema šansi da neko govori srpski. Kulturne razlike imale su u mnogome uticaja na integraciju! Ja sam vrela latino devojka koja ne dozvoljava ugnjetavanje, a u isto vreme smatra da ulizivanje i slična ponašanja su odvratne, dakle to mi je ispod nivoa i ne leže mi. Kulturnih šokova imam često. Ali mi pomaže to što sam direktna i odmah razjasnim sve. Narod ume da bude grub sa strancima,

sa ženama, samohranim majkama... ali to je druga priča. Po povratku 1998, kada bi primetili da sam stranac, ponekad bi nastalo nepoverenje, gadost. Bilo je teško. Ali bi me znanje jezika spasalo svega. Onako kao što Španija “prodaje” sunce i plaže, Srbija mora da plasira svoje lepote: imate neverovatnu prirodu, ukusnu kuhinju, prelepe tradicije. Mislim da to bi pomoglo da podiže svest koliko je ova zemlja divna, a samim tim, bi narod sebe više prihvatao i bili bi prijemčiviji prema strancima. To je posao koji treba da se radi godinama, ali se isplati”.

Iranac, nastavnik farsi jezika iznosi svoja iskustva u jezičkim i kulturnim kontaktima koja su izuzetno pozitivna. Kao i naš palestinski sagovornik, podvlači da za njega kulturne razlike nisu predstavljale problem jer smatra da su srpski i iranski mentalitet i kultura slični, te je integracioni proces prošao bez teškoća: “Nisam imao problema u vezi sa integracijom. Učenje srpskog mi je pomoglo da naučim o srpski mentalitet, a srpska kultura je slična iranskoj, te nisam imao nikakvih problema da joj se prilagodim. Na kursevima srpskog jezika na Filološkom Fakultetu, na ulici i po kafanama (sa Srbima koje sam upoznao), i takođe čitajući na srpskom, gledajući filmove. Kasnije sam ga učio i sa mojom devojkom (sadašnom ženom) s kojom sam od početka pričao samo na srpskom (iako smo mogli da pričamo na engleskom jer moj srpski tada nije bio uopšte dobar)”.

Srpski jezik je bio jak integrišući faktor u socijalni kontekst srpskog okruženja i za Katalonca, nastavnika španskog i katalonskog jezika: “Imao sam osećaj da je biti stranac u Beogradu neka vrsta sreće. Ljudi su bili mnogo fini prema meni čim bi saznali da sam stranac. Kad su otkrili da znam da govorim po malo srpski, onda su bili još finiji i ljubazniji. Većina su mi rekli da odlično pričam srpski. Ja sam znao da to nije istina, ali bio mi je lep taj komentar. Na kursevima srpskog kao stranog jezika nisam imao nikakvih problema. Išao sam takođe da slušam jedan kurs o srpskoj književnosti na srpskom. Mogao sam da pratim. Na poslu, na Filološkom Fakultetu uglavnom sam koristio španski jezik jer sve moje kolege odlično znaju španski. U druženju sa Srbima, koristio sam engleski jezik i većina ljudi je bila oduševljena što mogu da pričaju engleski. Međutim, ja sam brzo odlučio da ne koristim engleski nego samo srpski kako bih ga naučio. Život u Beogradu za strance je vrlo prijatan. Kao što sam već rekao, imao sam osećaj da me ljudi više vole samo zato što znaju da sam stranac. Kulturne razlike nisu uopšte smetale, naprotiv. One su bile jako zanimljive za mene. Kad sam došao u Beograd, imao sam veliku zelju da učim srpski, tako da sam koristio svaku priliku da ga učim. Išao sam na kurseve na Filološkom fakultetu, učio sam gramatiku kod kuće, čitao sam novine i knjige na srpskom, gledao filmove i tako dalje. Ali i dan danas, posle 12 godina, iako sve razumem i sve mogu da kažem i da napišem, ljudi odavde odmah primete da nisam maternji govornik”.

Zadovoljstvo zbog odličnog prijema u srpsku sredinu deli i Italijan, nastavnik italijanskog jezika. Smatra da je znanje srpskog jezika pozitivno uticalo na tok njegove integracije i prihvatanja. Kao iskusni nastavnik stranog jezika jasno sintetizuje analizu svog iskustva učenika srpskog jezika, kroz stav o potrebi dinamičnije interaktivne nastave vezane za komunikativne potrebe učenika i uključivanje interkulturnih vrednosti srpske sredine: “Iako u početku nisam znao srpski jezik, nisam imao probleme u svakodnevnom životu. Naravno, kasnije, znanje srpskog jezika mnogo mi je pomogao, na primer u odnosima sa ljudima. Koristio sam druge jezike u privatnim kontaktima i raznim situacijama (šalteri, kancelarije, birokratija). Mislim da sigurno ima raznih kulturnih navika koje utiču na integraciju, ali ove razlike se manifestuju postepeno, zajedno sa poboljšanjem znanja jezika. Tokom poslednjeg kursa srpskog jezika, imao sam priliku da upoznam ljudi iz različitih zemalja i kontinenata. I mnogo mi se dopalo da smo uvek koristili (na času i posebno van časa) srpski jezik. Prema

mom iskustvu, mislim da sam imao odlične predavače - posebno na Fakultetu - zato što na tim kursevima na svakom nivou bilo je više predavača, i svako je radio posebni aspekt jezika (ono što nije bilo na Kolarcu, iako je kurs bio odličan). Jedina stvar koju bih dodao u nastavi je veća pažnja na aspekte svakodnevnog života u Srbiji (pozitivni i negativni), jer je na časovima bilo previše istorijske teme”.

Stavovi nastavnika

Istraživanje ne bi bilo sveobuhvatno da nije obuhvailo i nastavnike koji predaju srpski kao strani jezik. Smatrali smo da je posebno značajno uključiti u istraživanje stavove nastavnika, budući da način rada, zasnovan na velikom broju časova, sa svakodnevnim ritmom održavajnja čitavog semestra, komunikativnoj nastavi koja se u početnoj nastavi stranog jezika u velikoj meri bavi temama iz domena ličnog (radi se o nivoima A1 i A2 ERO-a usmerenim ka komunikaciji u najbližem okruženju, otkrivanju sveta, u relaciji sa informacijama vezanim za ličnost učenika i njegovim neposrednim okruženjem), čini da je nastavnik, prateći razvoj komunikativne jezičke kompetencije učenika, neminovno i svedok procesa njegovog susreta sa novom sredinom, reakcija, prilagođavanja i socijalne integracije.

Odgovori nastavnika bili su veoma motivisani i iscrpni. Detaljno su oslikali značaj koji znanje jezika ima u procesu razvoja jezičke kompetencije, od prvih kontakata do integracije u srpsku sredinu. Nastavnici smatraju da je znanje srpskog jezika utiče na socijalnu integraciju studenata u srpsku stvarnost, a da su razlozi za to višestruki. Njihovi studenti su život u srpskoj sredini nastavljali iz profesionalnih, ali i iz privatnih razloga. Neki su osnivali porodice, drugi su se odlučili za nastavak školovanja i doktorske studije, a neki su senajčešće van državnog sektora. Za razliku od grupno organizovanih razmena vezanih za državne ili druge stipendije, individualni polaznici uče srpski zato što su se odlučili da žive i rade u Srbiji i shodno tome žele da nauče srpski jezik. Poznavanje jezika omogućava stvaranje prijateljskih i emotivnih veza, pa se time, kao što smo videli iz iskaza ispitivanih bivših studenata, brže upoznaju i prihvataju kulturološke i sve druge razlike i vrednosti, uspešnije obavljaju fakultetske obaveze, kao i neke oblike zaposlenja privremenog tipa (prevodioci, rad u kaficima, privatni časovi), ali i u javnim preduzećima, institucijama ili poliklinikama. „Ako izuzmemo “krug dvojke”, u kome nije potrebno znanje srpskog jezika, u svim predgrađima i manjim sredinama znanje srpskog jezika je neophodno za komunikaciju koja podrazumeva upotrebu prostoproširenih rečenica, dakle za nešto ozbiljnije razgovore od odlaska u klub ili na utakmicu. Ne treba izgubiti iz vida da mnogi stranci, pre svega Amerikanci, Nemci, Skandinavci žele da govore srpski i da se oslobode komunikacije na engleskom”. Jedan od ispitivanih nastavnika je ambivalentan u odnosu na stav da je znanje srpskog odlučujuće za bolji život u Srbiji: „neznanje srpskog jezika nema presudan uticaj na socijalnu integraciju studenata – neretko studenti uspevaju da se integrišu uprkos svom neznanju. Sa druge strane, znanje srpskog jezika uglavnom ima pozitivan uticaj na integraciju studenata u srpsku stvarnost – kada Srbi primete da stranac govori srpski jezik, pozitivno reaguju na to, slobodnije mu prilaze i započinju komunikaciju”.

Imajući uvid u jezičke kompetencije i praksu svojih učenika, nastavnici izjavljuju da studenti osim srpskog u kontaktu sa srpskom sredinom – u razgovorima na ulici sa Srbima ili drugim strancima, prilikom kupovine u prodavnicama, dok naručuju hranu/plaćaju račun u restoranu, u neobaveznom ćaskanju sa prijateljima iz Srbije, u banci „uglavnom svi koriste engleski jezik, bez obzira na njihov maternji jezik, što umnogome utiče na usporeno

usvajanje srpskog, uprkos boravku u srpskoj sredini“.

Nastavnici su uvereni da je integracija moguća i da je relativno lako ostvariva i podnošljiva. Smatrajući da je „globalizacija učinila da se svako u svakoj sredini može odmah pronaći, odlaskom u tržni centar, kafe ili diskoteku. Ipak, naša sredina je u poređenju sa raznim delovima sveta, razvijenog, ali i onog u razvoju, relativno malo globalizovana. Tako, s jedne strane, prvi koraci više nisu tako strašni, a sa druge strane, mnogima se sviđa i zapravo obožavaju to što je naša sredina sačuvala neke delove autentičnosti“. Mnogima je dolazak u Srbiju bio prvi odlazak u inostranstvo ili u Evropu. Tokom tog novog životnog iskustva nisu se svi prilagodili, „većina jeste, ne baš bez muke, ali ima i onih koji su se zahvaljujući dolasku u Srbiju integrisali u globalni svet“. Ispitivani nastavnik ističe primer studenata iz afričkih zemalja koji su došli na master i doktorske studije na Univerzitet u Beogradu da studiraju „tehniku i FPN, toliko su vredni da sve ispite daju već u maju (!), a potom dobivši lako vize, idu da rade i putuju po SAD ili Brazilu, tri-četiri letnja meseca, ili čak na brodove za krstarenja po Karibima, a zatim se vraćaju i dalje studiraju na BU, i potpuno su se integrisali u sredinu, ali i u beli svet“.

Ističu da kulturne razlike imaju uticaja na integraciju ali i na emancipaciju studenata, a naročito studentkinja koje borave na razmeni i stupaju u kontakt sa našim podnebljem. Pripadnici konzervativnih društvenih zajednica ili onih sa naglašenim uticajem religije znatno se teže integrišu u srpsku društvenu sredinu. Kulturne razlike su neretko imale velik uticaj na integraciju studenata (gotovo uvek kada studenti dolaze iz neslovenskih kultura). „Bitan je momenat civilizacijskog položaja žene i odnosa među polovima. Izgleda da naša sredina ima prilično jak integrativni potencijal. Bilo je i onih devojaka iz muslimanskih zemalja koje su posle nekoliko meseci skinule marame, a veći broj njih ih je zamenio sa svetlim i veselim bojama. Čini se da je teža integracija studenata iz Istočne Azije, gde je hijerarhija, ne samo među polovima, već i među generacijama i društvenim slojevima petrifikovana“.

Uvreženo mišljenje da je naša sredina otvorena prema strancima, gostoljubiva i pozitivno usmerena, delimično je u neskladu sa stavovima nastavnika o socijalnoj integraciji studenata. Iako opšti utisak nastavnika „ide u prilog pozitivnom utisku, nastavnici smatraju da ne treba izgubiti iz vida ne mali broj loših/sramotnih događaja sa studentima iz dalekih zemalja. “Nismo ni mi baš toliko gostoprимljivi kako volimo sebe da vidimo, mnogo je predrasuda iza prividne ležernosti (odsustvo formalnog, honorifičkog i distancirajućeg rečnika i sintakse i u našem jeziku je dvosekli mač!). Ne treba izgubiti iz vida da su ne samo nemogućnost putovanja za naše mlade generacije, već i besomučna propaganda svih naših režima i medija da su npr. EU, UAE, SAD velike samoposluge iz “zemlje dembelije” stvorile potpuno lažnu sliku o svetu, a da nisu uklonile nijednu predrasudu“.

Na integraciju studenata utiče i način boravka studenata u našoj sredini. “Ukoliko se radi o grupama studenata iste nacionalnosti, njihova integracija je većinom neuspešna jer teško izlaze iz okvira svoje grupe”, dok se integracija odvija znatno brže ako nisu delovi takvih grupa. “Studenti koji imaju želju za integracijom imaju vrlo pozitivna iskustva u tom procesu, prije svega spremnošću domaćina da ih prihvate i pomognu u upoznavanju novog socijalnog konteksta”.

Uprkos kulturnim razlikama i jezičkoj barijeri sa kojima dolaze u Srbiju, trud koji ulože u savladavanje srpskog jezika, po mišljenu nastavnika, biva višestruko nagrađen i da se većina njih nakon određenog vremena vrlo uspešno integrišu. “Kada ulože bar mali napor da nauče naš jezik (makar i osnovne stvari poput pozdrava i predstavljanja) i pokušaju da razumeju kulturne obrasce po kojima funkcionišu njihovi vršnjaci u Srbiji, studenti postaju

slobodniji i spremniji za komunikaciju i nakon toga žele da se što je više moguće integrišu u našu sredinu”.

Boravak u novoj sredini i upoznavanje novog okruženja čine da se studenti identifikuju sa sredinom domaćina “sa svim dobrim, ali i lošim osobinama naše sredine. Od prelaska na našu kuhinju, do upotrebe “rečnika”, od prihvatanja običaja da se poljube tri puta do osećanja preterane opuštenosti, od navijanja za domaće klubove i srpske reprezentacije do učenja napamet tekstova iz “narodnih pesama”, najčešće na “nivou generacije: zajednička muzika, društvene mreže, sloboda u komunikaciji...”.

Međutim, nastavnici smatraju da “ne postoji univerzalan odgovor na ovo pitanje. Postoje primeri kada se studenti u velikoj meri identifikuju sa srpskom sredinom, npr. kada se udaju/ožene ovde prihvataju gotovo sve kulturne obrasce kojima se rukovodimo u svakodnevnom životu (a koji se razlikuju od onoga na šta su navikli u svojim sredinama), menjaju stil života, trude se da koriste isključivo srpski jezik, slušaju srpsku muziku, uživaju u spremanju/degustaciji srpske hrane... Ima i primera kada identifikacija sa srpskom sredinom postoji, ali u manjoj meri – to se najčešće dešava kod studenata koji su u Srbiju došli na neku vrstu akademskog usavršavanja ili studentske razmene jer tada znaju da će ovde provesti samo nekoliko meseci i nisu dovoljno motivisani da značajno menjaju svoj stil života i prihvataju nove obrasce ponašanja, govora, razgovora, itd.

Zaključak

Transnacionalna internacionalizacija univerziteta danas je moćan pokret koji već nekoliko decenija traje na svetskoj pozornici utičući na stvaranje ravnopravnih standarda kvaliteta obrazovanja, fleksibilnog sektora zapošljavanja visoko školovanih građana, na formiranje njihovog internacionalnog identiteta, ali i jakih veza sa lokalnom sredinom u kojoj se školuju.

U procesu složene akademske komunikacije bitna je uloga jezika kao osnovnog sredstva komunikacije u okruženju u kome student boravi, ali i kao jezika nastave, sredstva za posredovanje posebnih obrazovnih ciljeva.

Od nivoa poznavanja jezika okruženja zavisi i stepen integracije studenata u akademski i socijalni svet u kome žive i borave, dok je uspeh studenata u neposrednoj vezi sa kvalitetom akademskog jezika koji se koristi u procesu obrazovanja, u različitim obrazovnim okolnostima.

U ovom radu govori se o značaju srpskog jezika kao jezika nastave i socijalne integracije na Univerzitetu u Beogradu od prvog prepoznavanja ove potrebe šezdesetih godina prošlog veka, do danas.

Zaključci su zasnovani na postojećim dokumentima i istraživanjima kao i na intervjuima sa učesnicima u nastavi, nastavnicima srpskog kao stranog i bivšim i sadašnjim stranim studentima.

Stavovi o vezi integracije i jezika nepodeljeno su pozitivni, ali jezik se ne smatra kao isključivi razlog socijalne integracije.

Literatura:

Byram, M. & Dervin, F. ur. *Students, Staff and Academic Mobility in Higher Education*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2008.

- Cummins, Jim, Interdependence of first- and second-language proficiency in bilingual children, u: Bialystok, E., Language processing in bilingual children (pp. 70-89). Cambridge, Cambridge University Press. (1991)
- Dešić, Milorad, Dvdeset godina rada Centra za srpski kao strani jezik, u: Dešić, Milorad, Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi I, Beograd, Filološki fakultet, Centar za srpski kao strani jezik, 2007, str. 7 – 11.
- Di Perna Eliot, DiPerna, J. C. & Elliott, S. N. Development and validation of the Academic Competence Evaluation Scales. *Journal of Psychoeducational Assessment*, 17, 1999, str. 207-225.
- Durbaba, Olivera, Kultura i nastava stranih jezika. Uvod u interkulturnu primenjenu lingvistiku. Beograd, Filološki fakultet, 2016.
- Ignjatić, Zdravko, Trideset godina Instituta za strane jezike, u: Ignjatić, Zdravko, Babić, Ljiljana et al. Zbornik povodom 30 godina rada Instituta za strane jezike, 1953-1983, Institut za strane jezike, Beograd, 1983, str. 7 – 28.
- Krajišnik, Vesna, Marinković, Nebojša, 2002, O aktivnostima Centra za srpski jezik kao strani na Filološkom fakultetu u Beogradu, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, Filološki fakultet, 2002, 30/1, str.263 – 266.
- Krajišnik, Vesna, Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi III, Filološki fakultet, Centar za srpski kao strani jezik, Beograd, 2014.
- Krajišnik, Vesna, ur. Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi II, Filološki fakultet, Centar za srpski kao strani jezik, Beograd, 2011.
- Kramsch, C. 2013: Culture in foreign language teaching, *Iranian Journal of Language Teaching Research*, 1(1), (Jan., 2013) 57-78.
- Link 1 Strategija internacionalizacije Univerziteta u Beogradu, 19. februar 2019, <http://bg.ac.rs/files/sr/saradnja/Strategija-internacionalizacije.pdf>
- Link 2 Akcioni plan internacionalizacije Univerziteta u Beogradu, 19.02.2019.<http://bg.ac.rs/files/sr/saradnja/Akcioni-plan-internacionalizacije.pdf>
- Rešenje o osnivanju Instituta za eksperimentalnu fonetiku, patologiju govora i izučavanje stranih jezika kao ustanove sa samostalnim finansiranjem, 27. mart 1954, Izvršno veće Narodne Republike Srbije, Službeni glasnik NR Srbije, 10(1954), 14, str.118.
- Short D. J., & Spanos G. Teaching mathematics to limited English proficient students”. *ERIC Digest*. Washington, DC. 1989.
- Statistički pregled školovanja stranih državljana. Strani državljani školovani u Srbiji (1950-1990), Republički zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju, Beograd, 1990, str. 2 – 9.
- Uredba o osnivanju Instituta za strane jezike, Izvršno veće Narodne skupštine Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 25.4.1963.
- Vučković, Petar, ur. 50 godina instituta za strane jezike, 1953 – 2003. Institut za strane jezike, Beograd, 2003.
- Vučo, Julijana, O nekim specifičnostima interkulture razmene u savremenoj nastavi stranih jezika, *Jezici i kulture u vremenu i prostoru: tematski zbornik*. 2. 1 Ur. Snežana Gudurić, Marja Stefanović, Novi Sad, Filozofski fakultet, 2013.
- Vučo, J. 2018a: Internacionalizacija univerziteta i jezičke potrebe, *Strani jezik struke i profesionalni identitet*, tematski zbornik, uređivački odbor Ana Vujović, Sanela Šipragić Đokić, Marijana Paprić, Društvo za strane jezike i književnosti Srbije, 2018, Beograd, str. 69-82
- Vučo, Julijana, 2017, *International Mobility and Language Needs*, International Conference

ITC for Language Learning, 10th Edition, Conference Proceedings, Edited by Pixel, libreri-auniversitaria.it.edizioni, Webster srl, Padova, str. 257 – 261.

Vučo, Julijana. 2018b. Jezik i jezici obrazovanja, u: J. Vučo i J. Filipović, Jezici obrazovanja, FID, Filološka istraživanja danas, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 32 - 51.

Julijana J. Vučo

SERBIAN LANGUAGE AS A LANGUAGE FOR TEACHING AS WELL AS A FACTOR OF SOCIAL INTEGRATION OF FOREIGN STUDENTS AT THE UNIVERSITY OF BELGRADE

Summary

Internationalization of the university is currently a powerful movement that is sweeping the world scene, influencing the creation of equal standards of the quality of education. It influences a flexible employment sector for highly educated citizens, forming an international identity as well as strong connections with the local environment in which they are being educated. In the process of complex academic communication, the role of language as an elementary tool for communication within the student's environment as well as the learning language as a means of mediating certain educational goals are of great significance. The level of integration of students into the academic and social world in which they live depends on the level of knowledge of the language of the environment. The success of these students, however, is directly linked to the quality of the academic language that is being used in the process of education, in different educational circumstances. In this paper, we speak of the value of Serbian as a teaching language and a language of social integration at the University of Belgrade, from first recognizing it in the 1960s until today. We also offer possible perspectives of educational support in Serbian. Conclusions that we make are based on existing documents and research as well as on interviews with participants in the classroom: teachers of Serbian as a foreign language and former and current foreign students.

Key words: Serbian as a foreign language, academic language, social integration, foreign students, University of Belgrade

Dragan Čauševac¹,
 Visoka škola socijalnog rada, Beograd
 Neda Milošević,
 Visoka škola socijalnog rada

376.1-056.264:616(497.11)"1918/2018"
 Originalni naučni rad

LOGOPEDIJA U SRBIJI OD 1918. GODINE DO 2018. GODINE

Apstrakt: Cilj ovog rada je da se, paralelno sa razvojem logopedije u Evropi, analizira istorijat logopedije u Srbiji, u period od 1918. do 2018. godine. Nakon Velikog rata, u Evropi dolazi do mirenja dva suprotstavljena stava, berlinske fonijatrijske i bečke logopedске škole. Ishodište je bilo priznavanje da je fonijatrija medicinska naučna disciplina čije je polje dijagnostika i lečenje bolesti, a logopedija naučna disciplina čije je polje dijagnostika i tretman svih vidova poremećaja govora, primenom sredstava, metoda i principa tretmana koji se kvalitetno razlikuju od onih koji se primenjuju u klasičnoj praksi lečenja. Istorijski začeci logopedije u Kraljevini Srbije vezani su za radove J. Maksimovića, u kojima on apeluje da se nadje lek za učenike koji zamuckuju. U Srbiji se suštinsko interesovanje za govorne poremećaje javlja 30-tih godina kada se pojavljuje publikacija: Govorne mane, uzroci i otklanjanje istih (zbirka prevoda radova Sikorskog, Kristina i autora). Kada se govori o školovanju stručnjaka za područje logopedije mora se znati da je vlada Kraljevine Jugoslavije, 1936. godine donela Uredbu o Višoj pedagoškoj školi sa potrebnim nastavnim planom, ali on ostaje nerealizovan sve do 1948. godine kada se usvaja i realizuje plan Više pedagoške škole. Krajem XX veka, Srbija prolazi kroz buran društveno-politički proces. U novim društveno istorijskim okolnostima, logopedija kroz sistem fakultetskog obrazovanja i profesionalne odredenosti nastavlja svoj razvoj. Logopedi Srbije osnivaju svoje profesionalnu asocijaciju 2004. godine i temelje je na pozitivnim dostignućima evropske logopedije koja je 1988. godine osnovala Evropsku asocijaciju logopeda (CPLOL) sa sedištem u Parizu. Asocijacija logopeda Srbije se afirmiše kao organizacija profesionalaca i naučnika na polju komunikacija, glasa, govorno-jezičke patologije, audiologije i poremećaja gutanja. Zdravstveni sistem Srbije i u ovom periodu pokazuje veće interesovanje za logopediju nego što to čini prosvetni i socijalni sistem. U zdravstvenom sistemu se, razvojem srpske logopedije, zbrinjavanje govornih i jezičkih poremećaja, organizaciono rešava na sva tri nivoa zdravstvene zaštite.

Ključne reči: logopedija, dijagnostika, komunikacija, audiologija, zdravstvena zaštita

U XX vek Kraljevina Srbija je ušla sa izgrađenim građanskim društvom i državom koja je u sebi nosila niz političko-ekonomskih suprotnosti i kriza sa dominantnim nacionalnim obeležjem. Kraljevina Srbija vodi srpsko-turski i srpsko bugarski rat (I I II balkanski rat), zatim I svetski ili Veliki rat i sredinom XX veka II svetski rat. Nakon Velikog rata Kral-

jevina Srbija kao posledicu raspada velikih i moćnih carevina, ulazi i stvara novu državu. Ta nova država se stvara u nedelju večer 1. decembra, 1918. Ceremonije nije bilo. U kući Krsmanovića u prisustvu Nj. Veličanstva Kralja Aleksandra i prisutnih delegacija potpisuje se deklaracija. Proglašava se ujedinjenje Kraljevine Srbije sa državom Slovenaca Hrvata i Srba- Nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba.

Nova država je ekonomski bila pretežno poluprivrednog i polupreradivačkog karaktera privrede uprkos tome što je kao retko koja zemlja imala potpun indeks sirovina za razvoj savremene industrije. Nedostajao je finansijski kapital da se postojeći potencijali aktiviraju. U takvim društveno-političkim i ekonomskim uslovima naučni, prosvetni razvoj, razvoj zdravstva, socijalne politike, kulture i umetnosti je bio očekivano spor.

U zdravstvenoj politici Kraljevine SHS naglasak je stavljen na preventivnu medicinsku službu. Godine 1921. uređena je delatnost oblasnih sanitetskih uprava za Srbiju i Crnu Goru, kao i okružnih i sreskih sanitetskih uprava. Centralni higijenski zavod je osnovan 1924. u Beogradu. Sa završetkom prvog svetskog rata u Kraljevini SHS su nastavili rad predratna dobrovoljna društva za socijalnu i zdravstvenu pomoć (Društvo za potpomaganje i vaspitanje sirotne i napuštene dece, Društvo i Dom za gluvonemu i šlepu decu, Društvo za čuvanje narodnog zdravlja, Materinsko udruženje i Dom za nahoćad, itd.), a ponikla su i mnoga druga, rukovođena socijalno-humanitarnim i zdravstvenim ciljevima. Tako je godine 1920. obnovilo rad društvo „Srpska majka“, osnovano 1910. sa zadatkom „da uputi neku majku higijeni i nezi odojčadi, da tako smanji smrtnost odojčadi, i da materijalno pomaže sirotu majku“, finansirajući svoj rad dobrovoljnim prilozima i poklonima, a uživajući jedno vreme i pomoć opština.

Najvažnije nastavno - naučne ustanove u Kraljevini SHS bile su Medicinski fakultet u Zagrebu, Medicinski fakultet u Beogradu i Medicinski fakultet u Ljubljani sa svojim institutima i zavodima, osnovani 1918—1920. Pošto nijedna jugoslovenska pokrajina do 1918. nije imala medicinski fakultet, budući lekari su se školovali na stranim medicinskim školama: austrougarskim, ruskim, francuskim, nemačkim, švajcarskim, italijanskim i drugim. Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu osnovan je 1920, čime je ostvarena inicijativa dr Viadana Đorđevića i profesora javne higijene i sudske medicine beogradske Velike škole dr Milana Jovanovića Batuta s kraja prošlog veka.

Kao i u drugim oblastima života, tako je i u ovoj postojala nejednakost zdravstvene organizacije i kulture u pojedinim jugoslovenskim pokrajinama. Neke od njih su bile medicinski emancipovane i posedovale zdravstvenu službu koja se približavala evropskom proseku, dok su druge oblasti zaostajale prepuštajući se običajima i narodnim verovanjima (travarima, vidarima, bajanjima, savetima nadrilekara).

Polazilo se od stvorenih predrasuda po kojima su invalidi, bez obzira na vrstu invaliditeta i stepen invalidnosti, pravno doživljavani, prema rečima Slobodana Jovanovića, kao posebna vrsta “privredno slabijih” osoba. O njima se nije ni razmišljalo u kategorijama njihove pravne i ekonomske jednakosti sa osobama koje nisu bile invalidi. Iz takvih shvatanja proizlazila je celokupna socijalna i zdravstvena politika Kraljevine Jugoslavije prema njima. Prema dostupnim podacima, 1925. bilo je 52.425 priznatih ratnih invalida, ali to je bio tek manji broj, jer su svi jugoslovenski zakoni o ratnim invalidima bili saglasni u diskriminatorskoj odredbi da invalidi sa procentom oštećenja nižim od 20% nemaju nikakva prava na socijalnu i zdravstvenu zaštitu. Bilo je mnogo civilnih lica sa invaliditetom.

Kada je Središnji ured za osiguranje radnika iz Zagreba 1926. godine objavio nepotpunu evidenciju invalida od posledica nesreća na radu, procenjivalo se da ima oko 11.685 in-

valida rada sa ostvarenom penzijom. Penzije nisu bile stalne i sigurne, niti se tom statistikom obuhvatao broj invalida rada izvan sektora osiguranja, kojih je sigurno bilo. Zbog propisa da na prinadležnosti po ovom osnovu ne mogu računati oni radnici čije su radne sposobnosti umanjene za manje od 20%, ne može se ni približno ustanoviti njihov stvarni broj. Tokom 1939. godine bilo je 16.769 invalida rada. Po podacima iz 1928. godine, u jugoslovenskoj državi postojala su 88.693 deteta ometena u razvoju, od čega samo 540 socijalno i obrazovno zbrinuta u 7 zavoda, koji su im mogli pružiti neke mogućnosti za obrazovno i profesionalno usavršavanje.

Među njima, bilo je 11.536 slepih, 16.571 gluvonemih, 38.000 sa fizičkim oštećenjima i 22.586 mentalno ometene dece. Medicina i defektologija prve polovine 20. veka postepeno su ulazile u složenu problematiku nastanka invalidnosti. Nepovoljan status malih invalida dovoljno otkrivaju teze da porodice treba "sačuvati" od takve dece i prećutno od odobravanje državi koja je na sebe preuzela pravo da u preventivne svrhe vrši i nasilnu sterilizaciju ove neželjene populacije.

Nakon Velikog rata, u Evropi dolazi do mirenja dva suprotstavljena stava, berlinske fonijatrijske i bečke logopedске škole. Ishodište je bilo priznavanje da je fonijatrija medicinska naučna disciplina čije je polje dijagnostika i lečenje bolesti, a logopedija naučna disciplina čije je polje dijagnostika i tretman svih vidova poremećaja govora, primenom sredstava, metoda i principa tretmana koji se kvalitetno razlikuju od onih koji se primenjuju u klasičnoj praksi lečenja.

Neposredno nakon usaglašavanja stavova ove dve velike i uticajne fonijatrijsko-logopedске (bečko-berlinske) naučne škole, dolazi do formiranja međunarodne asocijacije logopeda i fonijatara 1924.godine. Prvi predsednik Međunarodne asocijacije logopeda i fonijatara (IALP) je bio Emil Froeschels od 1924-1953. godine. To je najstarija i do danas najuticajnija svetska asocijacija logopeda The International Association of Logopedics and Phoniatrics (IALP). Da je najuticajnija međunarodna asocijacija logopeda i fonijatara potvrđuje njen status kao konsultativne organizacije pri Ujedinjenim nacijama (UN) i njenim stručnim telima (UNESCO, UNICEF, WHO, ECOSOC (ekonomski i socijalni savet) i CIOMS (The Council for International Organizations of Medical Sciences). Od 1947. IALP izdaje najugledniji svetski časopis za područje logopedije i fonijatrije koji izlazi dvomesečno (Folia Phoniatica et Logopaedica).

Istorijski začeci logopedije u Kraljevini Srbije počinju člankom koji objavljuje pedagoška štampa, čiji autor je J. Maksimović, sa zahtevom da se nadje lek za učenike koji zamuckuju. Maksimović smatra da mucanje kod dece nastaje zbog njihove nedovoljne razvijenosti i brzog umora grudi i organa za disanje. Preporučio je i tehniku za prevazilaženje teškoća i smetnji u govoru a tehnika je sadržavala sledeće vežbe: vežbanje disanja; prislanjanje jezika uz nepce i povlačenje vrha u nepce; vežbe pevanja i glasnog čitanja i vežbe izgovora teških reči uz napomenu da se pre izgovora reči udahne dosta vazduha, povuče jezik unutra i upire u nepce. Ovo mišljenje autor članka je izložio kao učitelj praktičar bez ozbiljnog poznavanja teorijske misli Evrope početkom XX veka.

Bilo je pokušaja da se problemi dece koja imaju govorne poremećaje rešava na organizovan i sistemski način. Naime, S. Čuturilo je uputio Ministarstvu prosvete i Glavnom prosvetnom savetu, prevod Fakovog dela iz 1897.godine: Die Behandlung stotternder Schuller-Nega mucave dece) uz molbu da se prouči i preporučiti na korist sve dece. Prosvetne vlasti su predlog uputile na ocenu dr V. Djordjeviću, sekretaru saniteta i on daje sledeći predlog: „Imamo vrlo zanimljiv predlog o popisu sve dece u školama koja imaju govorne

poremećaje, a u cilju dobijanja što vernije slike neprijatelja protiv koga imamo da se borimo u školi pošto mane u govoru u dečjem dobu treba lečiti dok su još male-u početku, za vreme školovanja.“ Medjutim, ministarstvo prosvete nije sprovelo u praksu ovaj predlog možda i zato što je u konačnici izveštaj sekretara saniteta bio negativan.

Prilikom donošenja Zakona o narodnim školama 1929.godine, nije uzeto u razmatranje plansko i sistemsko zbrinjavanje dece sa govornim poremećajima. To ostaje tako do 1935.godine, kada se donose prve uredbe, pravilnici i odluke o otvaranju logopedskih odeljenja. Smatralo se da su govorni poremećaji psihogenog porekla i da su u domenu medicine te da se takva deca „odvajaju od ostale dece u naročitim odeljenjima, da budu pod stalnim nadzorom i negom lekara, da se nastava izvodi individualno prema sposobnostima i manama i da učitelj bude u stalnom kontaktu sa lekarom“ (B.Banjanin, 1926.).

U Srbiji se veće interesovanje za govorne poremećaje javlja 30-tih godina kada se pojavljuje publikacija: Govorne mane, uzroci i otklanjanje istih(zbirka prevoda radkova Sikorskog, Kristina i autora). Priručnik je štampan 1928. godine. Ova zbirka radova govori o tepanju, mucanju, unjkanju (tunjavost), brzopletosti, afaziji a donosi i znanja iz fonetike i fiziologije govora. To je bio priručnik (kompendijum) znanja iz oblasti fiziologije i patologije govora. 1930. godine se pojavljuje prevod Frešelsove knjige: Nauka o lečenju govora (Lehrbuch der Sprachheilkunde, Wien, 1925) i Mucanje (Das Stottern, Wien, 1925.). U socijalno-medicinskom pregledu, Beograd 1939.godine, objavljen je rad Ildike Sulejmanpašić: O merama za suzbijanje mucanja, gde se konstatuje da mucanje nije bolest jedinke već čoveka kao socijalnog bića. Prihvata se Frešelsovo gledište o odeljenjima za poremećaje govora u nameri da se to uvede u Srbiji.

I dok se u teorijskom pogledu logopedska razmatranja i stavovi kreću od fiziološko-funkcionalnih do psihoterapijskih, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije izdaje Pravilnik o osnivanju, uredjenju i radu obdaništa i drugih sličnih ustanova za zaštitu i vaspitanje dece 1935.godine. U članu 15 Pravilnika se govori o lečenju govornih grešaka kod dece i navodi da je uzrok ovih poremećaja „nepravilno disanje koje je najviše puta uzrok govornim manama“². Morao je proći čitav jedan vek da ovakav predlog u novom obliku bude ponovljen i da bude sproveden. Reč je o Nacionalnom programu prevencije psihofizioloških i govornih poremećaja koji se od 2005.godine sistemski sprovodi na nivou primarne i sekundarne zdravstvene zaštite. Sprovodi ga obrazovan i profesionalno osposobljen logopedski kadar koji je inkorporira u sistem zdravstven zaštite.

Kada se govori o školovanju stručnjaka za područje logopedije mora se znati da je vlada Kraljevine Jugoslavije, 1936. godine donela Uredbu o Višoj pedagoškoj školi sa potrebnim nastavnim planom ali on ostaje nerealizovan sve do 1948. godine kada se usvaja i realizuje plan Više pedagoške škole. Ministarstvo prosvete je iz godine u godinu, od 1936. godine, raspisivalo konkurske za upućivanje učitelja na hospitalizovanje i to je trajalo da 1940. godine kada je raspisan poslednji konkurs.

Posle drugog svetskog rata realizuje se na Višoj pedagoškoj školi nastavni plan II odseka za spremanje nastavnika za defektnu decu koji je sadržavao: pedagogiju sa pedometrijom; eksperimentalnu psihologiju; psihologiju govora i fonetiku; psihopatologiju; pedagogiju lečenja i pedagošku psihologiju. Tako je Viša pedagoška škola obrazovala logopedski kadar u Republici Srbiji. Odsekom rukovodi Miodrag Matić. Krajem pete i početkom šeste decenije XX veka u Srbiji pod okriljem srpske akademije nauka formiran je Institut za eksperimentalnu fonetiku i patologiju govora. Institut za eksperimentalnu fonetiku i pa-

2 Savić, Lj. Istorija specijalne pedagogije. Beograd, 1966.

tologiju govora je ustanova u kojoj se kroz profesionalnu praksu, naučni razvoj i tehnološke inovacije logopedija mogla razvijati po ugledu na evropsku i svetsku logopediju. U Insitutu je 1952.godine izradjuje i usavršava individualni aparat za logopate i slušna oštećenja, tzv. SAFA uređaj (sistem auditivnog filterskog amplifikatora). Svojim profesionalnim kadrom i organizacijom, Institut razvija logopediska odeljenja u osnovnim školama i nekim bolničkim odeljenjima kako u Beogradu tako i u Srbiji. Izuzetan doprinos razvoju logopedске nauke i profesije radom u Institutu daju S.Vladislavljević, logoped i Smiljka Vasić, psiholingvиста. Spasenija Vladislavljević je osim naučnog rada u Institutu, razvoju logopedije doprине-la i obrazovanjem logopedskog kadra na najvišem nivou, kao profesor logopedije na Beogradskom univerzitetu. Smiljka Vasić je svoj naučni doprinos razvoju logopedске misli dala kroz proučavanje dečjeg govornog i jezičkog razvoja kao i stvaranjem test-instrumenata za ispitivanje govora dece. Ranih osamdesetih godina u Srbiji se formira druga organizacija koja će se u okviru zdravstvenog sistema baviti govornom patologijom. Odlukom Vlade Republike Srbije osnovan je 1971. godine Zavod za psihofiziološke poremećaje i govornu patologiju. To je specijalizovana zdravstvena ustanova koja se bavi „praćenjem i proučavanjem stanja razvojnih poremećaja, oštećenja sluha kod dece i omladine, govornih poremećaja lica svih uzrasta; istražuje i otkriva uzroke i pojave poremećaja i načine i mere njihovog otkrivanja, efikasnog i kvalitetnog lečenja i rehabilitacije; pruža zdravstvenu zaštitu u ambulatno-polikliničkim i bolničkim uslovima; prati i sprovodi stručno i naučno utvrđene metode dijagnostike, lečenja i rehabilitacije a naročito stručno-metodološke i doktrinarne kriterijume-protokole“³. Zavod od osnivanja rukovodi profesor Cvetko Brajović, pedijatar i psiholog, kasnije jedan od inicijatora i član Matične komisije za osnivanje Defektološkog fakulteta. Profesor Brajović u Zavodu sprovodi metodu lečenja mucanja i drugih govornih i razvojnih poremećaja metodom čiji je on idejni tvorac. To je metoda „Svesna sinteza razvoja“ koja se u Zavodu klinički proverava a kroz projekte naučno verifikuje i postaje tehnika koju u svom radu primenjuje generacija logopeda.

Defektološki fakultet započinje svoj rad 1975.godine sa prvom upisanom generacijom budućih akdemski školovanih logopeda. Tako logopedija počinje da se izučava i razvija kao nauka na Defektološkom fakultetu. Nastavni planovi i programi su savremeni i u trendu su sa dostignućima i stepenom razvoja logopedске nauke u Evropi i svetu. Sudenti logopedije osim bazičnih nauka (fiziologije, anatomije, neurologije, psihologije, lingvistike, sociologije, pedagogije) izučavaju i unapređuju znanja iz kliničke logopedije, fonopedije, afaziologije, logometrije i logoprotetike. Logoped svoje profesionalna znanja i veštine realizuje u zdravstvenim, prosvetnim, socijalnim i socio-zdravstvenim ustanovama. Svojim konceptom logopedске nauke i profesije, naučnim i pedagoškim radom, kao profesor fakulteta, na razvoj i afirmaciju logopedije kao savremene nauke, daje Slavčo Keramitčievski.

Krajem XX veka, Srbija prolazi kroz buran društveno-politički proces. Ako joj se nakon Velikog rata države ostale nakon imperijalnog kolapsa prisajedinjuju, sada se događaja proces razjedinjenja i Srbija započinje novi društveno istorijski razvoj. U novim društveno istorijskim okolnostima, logopedija kroz sistem fakultetskog obrazovanja i profesionalne određenosti nastavlja svoj razvoj. Logopedi Srbije osnivaju svoje profesionalnu asocijaciju 2004.godine i temelje je na pozitivnim dostignućima evropske logopedije koja je 1988. godine osnovala Evropsku asocijaciju logopeda (CPLOL) sa sedištem u Parizu. Danas ova evropska organizacija slavi 30 godina postojanja u čijem članstvu je 35 profesionalnih or-

3 Brajović, Lj. Monografija Zavoda za psihofiziološke poremećaje i govornu patologiju “Prof dr Cvetko Brajović”, Beograd, 2010.

organizacija logopeda iz 32 države Evrope sa više od 80 hiljada članova. Asocijacija logopeda Srbije se afirmiše kao organizacija profesionalaca i naučnika na polju komunikacija, glasa, govorno-jezičke patologije, audiologije i poremećaja gutanja. Zdravstveni sistem Srbije i u ovom periodu pokazuje veće interesovanje za logopediju nego što to čini prosvetni i socijalni sistem. U zdravstvenom sistemu se, razvojem srpske logopedije, zbrinjavanje govornih i jezičkih poremećaja, organizaciono rešava na sva tri nivoa zdravstvene zaštite. Na primarnom nivou zdravstvene zaštite, logopedski pregledi bivaju obavezni kroz sistematske preglede dece i naporima za ranim otkrivanjem i sprečavanjem razvojnih govornih poremećaja. Zavod za psihofiziološke poremećaje i govornu patologiju u saradnji sa Republičkim zavodom za zdravstveno osiguranje, provodi edukaciju i tehničko-tehnološko unapređenje logopedskih službi primarne zdravstvene zaštite⁴.

Društveno ekonomske reforme u prvoj deceniji XXI veka, u Srbiji se reflektuju i na visoko obrazovanje. Uvodi se sistem visokog obrazovanja po principima Bolonjske deklaracije i sada se logopedi obrazuju na tri nivoa: osnovne akademske studije, master studije i doktorske studije. Reforme u obrazovanju donose promene i utiču na razvoj institucija koje obrazuju logopedski kadar. Danas se u Srbiji logopedi obrazuju i stižu sva tri nivoa obrazovanja na univerzitetima koje finansira država i na privatnim fakultetima i visokim školama. Takođe, društvene promene su omogućile da se logoped profesionalno angažuje i razvija kroz privatni sektor. Nastaju privatne logopedske ordinacije i kabineti sa tehnološki savremenim instrumentima u dijagnostici i tretmanu poremećaja komunikacije. Danas, 2018. godine, možemo reći da je logopedija nauka i profesija na polju prevencije, detekcije, dijagnostike i tretmana poremećaja ljudske komunikacije⁵.

Možemo zaključiti: logopedija danas je samostalna i socijalno afirmisana nauka i profesija. Svoje formalno obrazovanje logopedi stiču na dva državna fakulteta i jednon privatnom, koji omogućavaju sva tri nivoa obrazovanja: I nivo ili osnovni akademski, II nivo-master i III nivo obrazovanja - doktorski studij. Logopedi su svojim profesionalnim aktivnostima saradnici u sistemu socijalne zaštite (centri za socijalni rad, ustanove socio-zdravstvene zaštite, centri i domovi i dr.), neophodni saradnici u sistemu obrazovanja (predškolskim i osnovno školskim ustanovama) i najsnažnije inkorporirani svojom delatnošću u zdravstveni sistem kroz sva tri nivoa zdravstvene zaštite (od primarnog - domovi zdravlja, sekundarnog bolnice, rehabilitacioni centri do tercijernog nivo - kliničko-bolnički centri, klinike, specijalizovani zavodi i instituti).

Svoju profesionalnu afirmaciju u društvu promoviše kroz dve asocijacije logopeda: Udruženje logopeda Srbije i Komoru logopeda Srbije. Razvoj logopedije mora ići u pravcu afirmacije kao samostalne naučne discipline, nauke koja je na raskršću primenjene i funda-

4 Čauševac, D. Korekcija govornih smetnji i poremećaja u primarnoj zdravstvenoj zaštiti; Zavod za psihofiziološke poremećaje i govornu patologiju "Prof.dr Cvetko Brajević", Beograd, 2009.

5 Pojam "komunikacija" u ovom kontekstu koristi se najširem smislu svega onoga što se odnosi na čoveka, ali isključuje značenja koja se odnose npr. na elektroničke komunikacije (telekomunikacije) i slično. Ljudska komunikacija objedinjuje specifične sisteme: saznanja; semantike; sintakse; fonologije; pragmatike i slušanja* (IALP - The International Association of Logopedics and Phoniatrics: Guidelines for initial education in logopedics, 2011.); motorike (npr. artikulacija) i fiziologije s ciljem razmene i prenošenja ideja (komuniciranja) među osobama. Pojam "komunikacija" takođe uključuje: alternativne i/ili augmentativne oblike komunikacije poput elektroničkih komunikacijskih pomagala (npr. slušna pomagala, elektronski larinks i sl.) i znakovni jezik. Komunikacija takođe uključuje: socijalizacijske, edukacijske i psihološke tehnike i sisteme koji služe ljudima u međusobnom kontaktu uključujući i tehnike: čitanja, sricanja i pisanog izražavanja. Ljudska komunikacija u ovom kontekstu obuhvata sve procese i funkcije povezane s proizvodnjom govornog i pisanog jezika, kao i oblike neverbalne komunikacije.

mentalne nauke (Hedjever, M). To je zadatak logopedskih asocijacija, visokoobrazovanih logopedskih ustanova, logopedskih instituta i klinika koje će se u narednom periodu osnivati i razvijati kao i razvoj privatnih logopedskih organizacija. Dostignuti evropski i svetski standardi logopedije (CPLOL, IALIF, ASHA) su imperativ srpske logopedije koji je ostvariv uz participaciju svih: profesionalnih logopedskih organizacija, naučnih projekata-inovacije u tehničko-tehnološkom razvoju, kliničkih ispitivanja i usvajanju doktrinarnih metodoloških standarda. Logopedija mora razvijati svoje discipline koje su u Evropi i svetu na zavidnom nivou (poremećaji glasa-fonopedija, afazilogija, poremećaji u hranjenju, pijenju, gutanju; logometriju-dijagnostičke instrumente (testove, skale, upitnike,) i logoprotetiku - govorna, glasovna, akustička pomagala od manualnih (logopedske sonde, logofoni) elektroakustičkih (safa, delay, neurofeed-back digitalni logopedski set) do sofisticiranijih uređaja, neuro imaging tehnike (nTKMS, MRI, DBS) i alternativne i asistivne logopedске tehnologije.

Izvori:

IALP - The International Association of Logopedics and Phoniatrics: Guidelines for initial education in logopedics, 2011.

Competency – Based Occupational Standards for Speech Pathologist – Entry Level. Speech Pathology, Australia, Revised 2011.

Competency – Based Occupational Standards for Speech Pathologist – Entry Level. Speech Pathology, Australia, Revised 2011.

Revised IALP EDUCATION GUIDELINES (Jan 26, 2009) IALP Guidelines for Initial Education in Speech Language Patholog

Revised IALP EDUCATION GUIDELINES (Jan 26, 2009) IALP Guidelines for Initial Education in Speech Language Patholog

Literatura:

Brajović, Lj. Monografija, Beograd: Zavoda za psihofiziološke poremećaje i govornu patologiju "Prof dr Cvetko Brajević", 2010.

Čauševac, D. Korekcija govornih smetnji i poremećaja u primarnoj zdravstvenoj zaštiti, Beograd: Zavod za psihofiziološke poremećaje i govornu patologiju "Prof.dr Cvetko Brajević", 2009.

Keramitčievski, S. Opšta logopedija sa istorijom logopedije i bazičnim logopedskim rečnikom, Beograd: Naučna knjiga, 1990.

Keramitčievski, S. Audiologija, Beograd: Savezni odbor saveza gluvih i nagluvih Jugoslavije, 1971.

Miodragović, J. Narodna pedagogija u Srba (deca i porodica u verovanjima Srba), Beograd: RTS Izdavačka delatnost, 1914.

Petrović, Lj. Jugoslovensko društvo između dva svetska rata, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008.

Puljiz, V. Socijalna politika Hrvatske; Zagreb: Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada, 2009.

Službene novine, decembar 1929, Br. 289-CXIX

Savić, Lj. Istorija specijalne pedagogije, Beograd, 1966.

Stručno-metodološko uputstvo za sprovođenje Uredbe o nacionalnom programu zdravstvene zaštite žena, dece i omladine, 2010.

The History of the International Association of Logopedics and Phoniatics 4th edition Edited by M. Leahy, Trinity College Dublin, Ireland. , Goteburg SWEDE, 2010.

Uredba o nacionalnom programu preventivne zdravstvene zaštite dece sa psihofiziološkim poremećajima, "Sl. glasnik RS", br. 15/2009.

YouTube: Proglašenje Kraljevine SHS (Insert iz filma Jugoslavija po volji naroda 1914-1918.), objavljeno 2.12.2015.

Dragan Čauševac, Neda Mlošević

LOGOPEDIA IN SERBIA FROM 1918 TO 2018

Summary

The aim of this paper is to analyze, in parallel with the development of speech therapy in Europe, the history of speech therapy in Serbia from 1918 to 2018. After the Great War, in Europe, two opposing positions, the Berlin phonialist and Vienna logopedic schools, are settled. The origin was the recognition that phoniathry is a medical science discipline whose field of diagnosis and treatment of the disease, and a logopedia is a scientific discipline whose field of diagnosis and treatment of all forms of speech disorder, using means, methods and principles of treatment that differ in quality from those applied in classical practice of treatment. The historical beginnings of speech therapy in the Kingdom of Serbia are related to the works of J. Maksimovic, in which he appeals to find a cure for the students who are choking. In Serbia, the essential interest in speech disorders occurs in the 1930s when the publication appeared: Voice disorders, causes and removing them (a collection of translations of works by Sikorski, Kristin and the author). When it comes to the education of experts in the field of speech therapy, it must be known that the Government of the Kingdom of Yugoslavia, in 1936, passed the Decree on the Higher Education School with the necessary curriculum, but it remains unrealized until 1948 when the plan of the Higher Pedagogical School . At the end of the twentieth century, Serbia was going through a turbulent social-political process. In new socio-historical circumstances, speech therapy through the system of faculty education and professional orientation continues its development. The Logopedi of Serbia establish their professional association in 2004 and are based on the positive achievements of European speech therapy, which in 1988 founded the European Association of Logopedics (CPLOL) based in Paris. The Association of Logopedics of Serbia is affirmed as the organization of professionals and scientists in the field of communication, voice, speech-language pathology, audiology and swallowing disorders. In this period, the health care system of Serbia shows a greater interest in speech therapy than it is done by the educational and social system. In the healthcare system, the development of Serbian speech therapy, the management of speech and language disorders, is organized organically at all three levels of health care.

Key words: speech therapy, diagnostics, communication, audiology, health care

INSTITUCIONALIZACIJA VASPITANJA I OBRAZOVANJA GLUVIH I NAGLUVIH

Apstrakt: Društveni procesi u svim oblastima razvoja, kulturnog, socijalnog, političkog, obrazovnog, međusobno su povezani i uslovljeni. Unapređivanje obrazovnih mogućnosti gluvih i nagluvih i stvaranje podsticajnih uslova za ostvarivanje pozitivnih ishoda imperativ je modernog društva. Mnogobrojni su činioци koji usmeravaju ovaj proces, od političkih shvatanja i delovanja do nivoa razvijenosti same nauke i potreba društva u celini. Na isti način isti činioци su kroz istoriju usmeravali celokupan razvojni proces vaspitanja i obrazovanja gluvih i nagluvih. U radu je predstavljena zakonska regulativa koja je pratila institucionalizaciju vaspitanja i obrazovanja gluvih. Predstavljena je organizaciona struktura prvih zavoda i škola za gluve. Inicijativa otvaranja škola za decu i omladinu ometenu u razvoju koje postaju sastavni deo celokupnog obrazovnog sistema Srbije, pokrenuta u periodu između dva rata, se nastavlja nakon završetka drugog svetskog rata.. Kao sastavni deo jedinstvenog obrazovnog sistema, sve specijalne škole nakon donošenja Zakona iz 1974. godine, prate sve reforme koje se odvijaju u školama za decu tipičnog razvoja i nastoje da im se približe po koncepciji i strukturi.

Ključne reči: gluvi i nagluvi, obrazovanje, zavod, škola.

Uvod

Posmatrano sa različitih aspekata, kulturnog, socijalnog, političkog, obrazovnog, svi društveni razvojni procesi su međusobno uslovljeni i povezani. U modernom društvu unapređivanje obrazovnih mogućnosti gluvih i nagluvih i stvaranje podsticajnih uslova za ostvarivanje pozitivnih obrazovnih ishoda jedan je od glavnih zadataka svih aktera vaspitno obrazovnog procesa gluvih i nagluvih. Činioци koji značajno utiču i usmeravaju ovaj proces su sa jedne strane društvena i politička shvatanja, a sa druge razvoj nauke i potrebe samog društva. Na isti način isti činioци su kroz istoriju usmeravali celokupan razvojni proces vaspitanja i obrazovanja gluvih i nagluvih, kao i institucionalizaciju ovog procesa.

Organizovano i institucionalno vaspitanje i obrazovanje gluvih i nagluvih u Srbiji u periodu nakon 1835. godine i pored državne inicijative za otvaranjem specijalnih ustanova nije se realizovalo i dolazi do otvaranja privatnih Zavoda za gluve. Naime, nakon oslobođanja turskog ropstva, usledio je period ekonomskog, kulturnog i socijalnog razvoja Srbije, te se Sretenjskim ustavom iz 1835. godine formira unutrašnja državna uprava koju je činilo šest

ministarstava uključujući i Ministarstvo prosvete. U narednom periodu zakonska regulativa počinje da se gradi i donet je i Prvi školski zakon, 1844. godine, a Drugi školski zakon 1883. godine. Značajna je činjenica da se se tek sa donošenjem Drugog školskog zakona govori o deci koja na određeni način nisu bila sposobna za školu². Osim ova dva zakona, 1881. godine se donosi Zakon o uređenju sanitetske struke, koji je formulisan prema austrijskom zakonu o sanitetu i koji je trebalo da definiše okvire za sistemsko rešenje celokupne brige o obrazovnju, smeštaju, ishrani i čuvanju „sirote, gluvoneme, slepe i bogaljaste dece, kao i dece koja su tokom rata ili raznih elementarnih nepogoda ostala bez roditelja“³.

Međutim, kao što je navedeno na početku i pored zakonske regulative i državne inicijative, vaspitanje i obrazovanje gluvih i nagluvih počinje u privatnim Zavodima. Država je podržala i omogućavanjem određenih subvencija priznala legitimitet ovih ustanova, ali je to bilo nedovoljno kako bi se obezbedio njihov rad u dugoročnom periodu.

Organizacija i funkcioniranje prvih Zavoda za gluve u Srbiji bilo je prema uzoru na tada dobro koncipirane i razvijene evropske zavode i škole u Nemačkoj, Čehoslovačkoj i Austro-Ugarskoj. Inventivnost i kreativnost osnivača je određivala kako spoljašnju tako i unutrašnju organizaciju zavoda, koji su uglavnom bili otvarani u privatnim kućama. Osim obrazovno vaspitne uloge, Zavodi su ostvarivali i socijalnu ulogu obezbeđivanjem hrane i smeštaja za korisnike. Dakle, funkcionisali su po principu škola i zavoda sa internatom. Broj dece koji je priman u zavod bio je veoma mali, a grupa heterogena po uzrastu i stepenu oštećenja sluha.

Osnivači, koji su ujedno bili i jedini učitelji nastojali su da prate tada aktuelne pedagoške teorije, filozofske pristupe i primenjivane metode u radu sa gluvim osobama⁴. Primenjivala se kombinacija oralne metode sa elementima daktilologije i gesta, a u pogledu pedagoških teorija bio je zastupljen pristup Herbartove teorije formalnih stupnjeva. Materijal za realizaciju sadržaja, udzbenike, kao i stručnu literaturu pripremali su sami nastavnici. Osim što su obavestavali domaću stručnu javnost o rezultatima rada, vršena je i razmena iskustava sa stručnjacima iz Evrope i Amerike štampanjem prvog surdološkog časopisa.

Otvaranje škola za gluve u Evropi počinje u drugoj polovini osamnaestog veka i bilo je uslovljeno kulturnim, socijalnim i ekonomskim potrebama društva koje je isticalo neophodnost opšteg i sveobuhvatnog obrazovanja. Osim toga, značajno su uticala pozitivna iskustva tokom individualnog obrazovanja gluvih u privatnoj režiji učitelja i lekara kao i stvorena mreža redovnih škola koje su postajale podjednako dostupne deci bez obzira na poreklo i socijalnu pripadnost. Prva javna škola za gluve otvorena je 1770. godine u Parizu, a potom u Lajpcigu 1778. godine, Vacu 1779. godine, Pragu 1786. godine, a 1788. godine u Đenovi, Londonu, Libeku i Berlinu. Trend otvaranja škola za gluve nastavlja se i u narednom periodu, tako da je krajem devetnaestog veka bilo otvoreno oko četiristo škola za gluve širom Evrope i sveta. Pored niza specifičnosti svake škole koja je razvijala posebne sisteme organizacije, određena obeležja su bila zajednička bez obrisa na zemlju u kojoj je škola otvorena. Pre svega to je precizno definisan cilj i zadatak škole, nastavni plan i program kao i uvođenje specijalnih principa, metoda i oblika rada, kao i primena specifičnih i prilagođenih sredstava rada i načina za praćenje i vrednovanje ostvarenih rezultata.

U zavisnosti od toga da li se u školama realizovao samo vaspitno-obrazovni rad ili su

2 Ivanović, Petar, Četrdeset godina visokoškolskog obrazovanja defektologa u Srbiji, Beograd, 1987.

3 Isto.

4 Kovačević, Jasmina, Doprinos profesora Miodraga V. Matića u uvođenju analitičko-sintetičke metode u nastavu slušno oštećenih lica, Defektološki fakultet u Beogradu, Beograd, 1995.

u svojoj organizaciji obezbeđivale smeštaj, hranu i zdravstvenu zaštitu za učenike, postojale su eksterne i interne škole. U školama sa internatom tokom celodnevno boravka učenika, nastavne aktivnosti i učenje su organizovane u prepodnevni časovima, dok je u poslepodnevnoj smeni organizovan vaspitni rad. U nekim zemljama je bilo pokušaja uključivanja gluvih učenika u redovna odeljenja, dok su u nekim zemljama su formirana specijalna odeljenja za gluve učenike pri redovnim školama, a prisutno je bilo i stvaranje „kolonije gluvih”. Dužina trajanja školovanja je bila od šest do dvanaest razreda, a započinjala je predškolskim obrazovanjem. Predškolsko obrazovanje u Evropi, u zavisnosti od obrazovnog sistema države trajalo je jednu, dve ili tri godine. Razvojni put ovih ustanova širom Evrope bio je sličan i kretao se od čuvališta za gluvu decu, preko ustanova dobrotvornog karaktera koje nisu bile zakonom obavezne, do ustanova koje su kao obavezno predškolsko vaspitanje bile deo obrazovnog sistema. Samostalne preškolske ustanove za gluvu decu otvorene su 1872. godine u Drezdenu, 1894. godine u Berlinu, 1902. u Petrogradu, 1904. u Kijevu.

Profesionalno osposobljavanja je bilo organizovano najpre u vidu domskih obučarskih, krojačkih i bravarskih radionica, preko zanata poput pekarskog, poslastičarskog i zlatarskog, do savremenih zanimanja kao što su tapetar, autolimar i slično. Dužina trajanja profesionalnih obuka bila je različita i uglavnom je trajala dva do tri časa u starijim razredima osnovne škole. Odvijala se prema posebnom nastavnom programu a u skladu sa tehnologijom zanimanja.

Organizacija rada u školama za gluve zasnivala se na istim principima kao i u školama za tipičnu populaciju. Dakle, model razredno-časovnog sistema Jana Amosa Komenskog bio je zastupljen i u školama za gluve. To je podrazumevalo da je celokupna organizacija rada bila precizno određena, natavnim planom i nastavnim programom, sa jasno definisanim početkom i krajem rada. Nastavnim programom su bili definisani sadržaji koje učenici treba da savladaju u toku školske godine, dok je nastavnim planom određivan početak i kraj školske godine, nastavni predmeti i broj časova. Nastavno gradivo je bilo podeljeno na nastavne predmete za koje je u okviru jedne radne nedelje bio predviđen određen broj časova, koji su trajali četrdeset pet minuta. Osim časova redovne i obavezne nastave bili su organizovane i različite vannastavne i slobodne aktivnosti. U okviru jedne nastavne oblasti, nastavni sadržaji su bili podeljeni na nastavne teme, a nastavne teme na nastavne jedinice koje su se obrađivale na časovima. Nastavnik je bio odgovoran za planiranje i pripremanje rada i aktivnosti, obaveznih i slobodnih, koje su podrazumevale interakciju nastavnika i učenika.

Jedno od osnovnih pitanja svih škola za gluve bez obzira na zemlju u kojoj su se nalazile bio je sadržaj nastave. Naime, sadržaji nastavnih predmeta su u početku predstavljali materijale koji bi poslužili kao osnova za razvoj govora gluvih učenika⁵, te su nastavnici u potpunosti mogli da na osnovu subjektivnog stava odrede vrstu i obim sadržaja nauke iz koje će predavati. Pri tome, nastavnici su nastojali da sve sadržaje prilagode mogućnostima učenika. Osim sadržaja nastave, jedno od osnovnih i stalno aktuelnih pitanja u oblasti obrazovanja i vaspitanja gluvih, odnosi se na metode u obuci gluvih. Svaka zemlja u kojoj se razvijao svojevrstan sistem obrazovanja i vaspitanja gluvih i nagluvih, razvijala je i posebne metode i sisteme rada. U tim procesima razvila su se tri sistema, kombinovani ili američki, oralni ili nemački i gestikulaciono-mimički ili francuski. Sva tri obrazovna sistema su imala snažan uticaj na dalji razvoj i strukturiranje sistema obrazovanja gluvih i nagluvih u Evropi

5 Savić, Ljubomir., Ivanović, M.Petar., Surdopedagogija, Defektološki fakultet u Beogradu, Beograd, 1994.

i svetu⁶.

Početak institucionalizacije obrazovanja i vaspitanja gluвих u Srbiji

Tokom devetnaestog veka u Srbiji je donet je prvi opšti zakon o školama sa namerom da školovanje postane obavezno, kao i dopunske reglative sa ciljem da školovanjem budu obuhvaćeni širi slojevi društva. Nasuprot situaciji u Srbiji u kojoj tek počinje da se organizuje i zakonski reguliše obrazovanje opšte populacije, u Evropi se više od šezdeset godina razvija ne samo posebno obrazovanje gluвих već i svih drugih kategorija ometenosti. U našim zakonskim aktima se o deci sa određenim smetnjama u razvoju govori samo u kontekstu njihovog oslobađanja od nastave. Dakle, u Kraljevini Jugoslaviji nije postojao nijedan pravni akt koji je na bilo koji način ukazivao na obavezu obrazovanja dece sa smetnjama u razvoju. Takve okolnosti su uzrokovale pokretanje private inicijative pojedinaca i osnivanje posebnih zavoda za obrazovanje gluve dece⁷.

Radivoj Popović (1856-1928) se smatra osnivačem specijalnog školstva u Srbiji. U Sremskoj Mitrovici je završio osnovnu školu, nižu gimnaziju u Papi, a učiteljsku školu u Somboru. Radio je kao učitelj u srpskim veroispovednim školama, ali zbog neispunjavanja osnovnih uslova za nastavak ove vrste rada, odlučio je da nastavi sa pedagoškim obrazovanjem. U Beču, 1884.godine upisuje pedagogiju, a tokom studija se upoznaje sa nastavom i uopste obrazovanjem gluвих. U tom periodu, paralelno sa studijama počinje da hospituje u Jevrejskom zavodu za gluve i u Državnom zavodu. Sva iskustva i znanja koja je stekao o mogućnostima obrazovanja i vaspitanja gluвих, pokušao je da prenese u Srbiju pokretanjem inicijative za otvaranje posebne škole za gluve.

Najavu datuma kada će početi sa radom Škola za gluvoneme (01.08.1885.godine) objavio je u beogradskom časopisu „Čas“, a širu javnost je člankom O nastavi gluvonemih informisao o mogućnostima i potrebi za obrazovanjem i vaspitanjem gluвих. Međutim, politička nepodobnost Radivoja Popovića u to vreme, uzrokovala je da škola bude zatvorena dvadeset dana po otvaranju uz obrazloženje da je dokumentacija nepotpuna, odnosno da nedostaje dozvola od Ministarstva. Nakon tog događaja, narednih godinu dana Popović provodi u Beču kod Karla Fika, polaže stručni ispit za nastavnika gluvonemih. Sva dešavanja nisu uticala na njegov entuzijizam, te po povratku u Srbiju 1886. godine otvara Privatni zavod za gluvonemu decu u Mitrovici. Do momenta otvaranja Zavoda, roditelji su odvodili gluvi decu u bečki, segedinski ili vacki zavod gde su sticali određeno obrazovanje, ali ne na maternjem jeziku i bez nacionalnog identiteta. Otvaranje Zavoda je stvorilo potpuno nove uslove, te su mnogobrojna obaveštenja stručne javnosti u Srbiji koja su pratila otvaranje Zavoda, naglašavala veoma važnu činjenicu da će gluva deca od tog momenta imati mogućnost da pohađaju školu na maternjem jeziku i da će se vaspitavati u nacionalnom duhu⁸. Radivoj Popović je autor stručnih tekstova, priručnika i udžbenika koji su bili neophodni da bi se realizovao nastavni rad u Zavodu. Objavio je knjige „Artikulaciona nastava“ i „Prva čitanka“, biblijske priče za versku nastavu i inicirao nastajanje prvog surdološkog časopisa „Dobrotvor“. Organizacija rada u Zavodu je pratila savremene pristupe u radu sa gluvom

6 Savić, Ljubomir, Sistemi obrazovanja gluвих, Savez društva Defektologa Jugoslavije, Beograd, 1974.

7 Savić, Ljubomir, Teorija i praksa specijalnog školstva u Srbiji, Savezni odbor Saveza gluвих Jugoslavije, Beograd, 1966.

8 Savić, Ljubomir, Radivoj Popović-osnivač specijalnog školstva Srbije, Osnovna škola za decu oštećenog sluha i govora "Radivoj Popović" Zemun, Beograd, 2002.

decom, a osnovna metoda u obuci gluvih bila je oralna, koja je u to vreme dominirala u školama i Zavodima za gluve širom Evrope⁹. Nastavnim planom i programom su definisani nastavni sadržaji, kao i broj i raspored časova, a nastava se izvodila u trajanju od osam razreda. Zavod je funkcionisao u vrlo skromnim materijalnim i prostornim uslovima – jedna učionica i dve spavaće sobe. Pored nastave, polaznicima je bio obezbeđen celodnevni boravak. U vaspitnom radu Popoviću je pomagala supruga, dok je nastavu realizovao sam, kao jedini učitelj. U periodu od dvanaest godina od otvaranja Zavoda, osposobljeno je trideset gluvih korisnika, koji su nakon završetka školovanja, nastavili profesionalnu obuku za zanat¹⁰. Zbog minimalnih subvencija odstrane države kao i određene političke situacije, došlo je do zatvaranja Zavoda koji od 1898. godine i zvanično prestaje sa radom.

Dve godine ranije, 1896., Veljko Ramadanović (1874-1941), vođen istom idejom i ciljevima uz saglasnost Ministarstva prosvete otvara privatnu Školu za gluve u Požarevcu¹¹. Ramadanović je pored Popovića, ličnost kojoj se pripisuje izuzetan doprinos za utemeljenje defektologije u Srbiji. Nakon završene osnovne škole u selu Botunje kod Kragujevca 1890. godine, u Beogradu upisuje gimnaziju koju napušta posle drugod razreda i započinje radi u knjižari kao šegrt. U Prag beži zbog učešća u demonstracijama 1891. godine. Po povratku u Srbiju, donosi preporuku direktora praškog zavoda za gluve Karla Kmoha „O sposobnosti za poučavanje gluvonemih” i počinje sa pripremom stručne javnosti o potrebi otvaranja posebnih škola za gluve javnim predavanjima po mnogim mestima kao i obilaskom nadležnih ustanova i državnih organa. Nakon podnete molbe Ministarstvu prosvete, dobija saglasnost za otvaranje Privatne škole za gluvonemu decu 16.04.1896. godine¹².

Škola je funkcionisala kao škola internog tipa, imala je internat i unutrašnju organizaciju u skladu sa principima već razvijenih škola širom Evrope. U izveštaju inspektora Ministarstva prosvete, navedeno je da su na kraju školske godine, polaznici izgovarali reči, pravilno pisali i čitali, znali da računaju, usvojili pojmove iz hrišćanske vere, zemljopisa Srbije i mnoštvo pojmova koji su bili neophodni za kvalitetan svakodnevni život.

Međutim, politički i materijalni razlozi uzrokovali su prestanak rada ove ustanove, čime prestaje i surdološka aktivnost Veljka Ramadanovića. Bez obzira na navedene okolnosti, Ramadanović nije u potpunosti odustao od svog usmerenja ka pružanju pomoći osobama svih kategorija ometenosti. Naime, po završetku Prvog svetskog rata i povratka iz Bizerete, nastavio je rad na zaštiti, edukaciji i rehabilitaciji ne samo gluvih već svih kategorija ometenosti. U Bizerti je 1917. godine formirao Odeljenje za ogluvele i oslepele vojnike tokom rata, koje seli u Zemun, u prostorije bivše konjičke škole I otvara ustanovu za rehabilitaciju ratnih invalida, ali i dece i omladine. Na taj način Veljko Ramadanović postaje jedan od tvoraca savremenog defektološkog obrazovanja u Srbiji. U knjizi “O vaaspitanju i učenju gluvoneme dece” (1898), koja predstavlja najznačajnije delo Ramadanovića iz oblasti surdologije, daje savete i uputstva roditeljima gluve dece kao i metodička uputstva za nastavnike, opisuje teme iz oblasti etiologije oštećenja, mogućnostima lečenja, posledicama gluvoće, opisuje u to vreme aktuelnu mimičku metodu u obuci gluvih i daje konkretna uputstva za učenje gluvih. Pored toga, u knjizi daje statističke podatke o gluvonemima u Srbiji kao i istorijski pregled obrazovanja gluvonemih.

9 Kovačević, Jasmina, Radić-Šestić, Marina, Pristupi u obrazovanju gluvih, CID, Univerzitet u Beogradu-Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, 2014.

10 Savić, Ljubomir, Radivoj Popović-osnivač specijalnog školstva Srbije, Osnovna škola za decu oštećenog sluha i govora "Radivoj Popović" Zemun, Beograd, 2002.

11 Kovačević, Jasmina, Oblici nastavnog rada u šklovanju gluve dece, DDCG, Beograd, 2000.

12 Savić, Ljubomir, Istorija surdopedagogije Srbije, SGN, Beograd, 1991.

Osim što je ukazao na aktuelne tendencije u radu sa gluvima u Evropi, Ramadanović ističe dileme koje su pratile prelazak sa mimičko-gestikulacionog na oralni sistem rada. Lično se opredeljuje za oralnu metodu uz primenu svega što je pozitivno iz gestikulaciono-mimičkog sistema¹³.

U Beogradu, neposredno nakon otvaranja škole za gluve u Požarevcu, na inicijativu Društva Kralj Dečanski 1897. godine otvara se Zavod za vaspitanje i obrazovanje gluve dece. Pravilnik Zavoda je u odnosu na Ministarstvo postavio daleko sveobuhvatnije ciljeve nastave gluvoneme dece. Naime, u zvaničnim aktima Ministarstva prosvete, zadatak škole je bio da se gluvonemu nema dece kroz nastavu obrazuju da budu religiozni, moralni, privredni članovi građanskog društva. Nasuprot tome, pravilnik Zavoda definiše kao ciljeve obrazovanja gluve dece sledeće: obučavati govoru gluvih decu, kako bi mogla da misli iskažu pismeno i usmeno i da čitanjem govora sa usana razumeju druge ljude; vaspitavati ih nacionalno, moralno i religiozno; pružiti im znanja neophodna za kasniji život; obučiti ih ručnom radu kako bi kasnije lakše savladali neki zanat; osposobiti ih da budu korisni članovi društva; omogućiti da se deca zbog prestarelosti skraćenim tečajevima obuču govoru; odrasle ogluvele osobe putem kurseva naučiti čitanju govora sa usta; kod svršenih učenika škole održavati znanje govora pitem prazničnih ili večernjih kurseva; obuka učetalja osnovnih škola za rad sa gluvonemom decom kako bi mogli raditi samostalno u zavodu. Međutim, društveno-političke okolnosti u Srbiji u to vreme nisu bile naklonjene za realizaciju aktivnosti postavljenih na ovaj način, bez obzira što su podrazumevali idealni model rada.

Upravnik Zavoda za vaspitanje i obrazovanje gluve dece Društva „Kralj Dečanski” bio je Kosta Nikolić, koji je izradio nastavni plan i program po uzoru na program Kraljevskog zavoda za gluvoneme u Berlinu. U radu je primenjivana čista oralna metoda, bez elemenata prstne azbuke i gesta, a nastava je trajala osam razreda. Nastavni predmeti koji su bili predviđeni nastavnim planom su artikulacija i nastava jezika, nauka o hrišćanstvu, poznavanje sveta, račun, lepo pisanje, gimnastika, tehničko obrazovanje (za žensku decu ručni rad, a za mušku decu zanatska oprema) i crtanje i geometrija.

Društvo „Kralj Dečanski“ je pokrenulo inicijativu za organizovanjem ne samo opšteg obrazovanja već i profesionalnog obrazovanja za starije korisnike, međutim neadekvatna finansijska situacija dovela je do nemogućnosti otvaranja sopstvenih radionica, pa obuka gluvih za zanate počinje u radionicama Društva za vaspitanje sirote dece.

U Zavodu je do prvog svetskog rata obučeno preko sto pedeset gluvih korisnika iz Srbije, Vojvodine, Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, ali je sam ratni kontekst usporio dalji razvoj Zavoda koji se iz prostorija u Starom konaku seli u Brankovu ulicu gde ostaje do kraja rata.

Institucije koje su se bavile brigom o ometenim osobama u Srbiji do prvog svetskog rata imale su privatno humanitarni karakter, a celokupna društvena briga je uglavnom bila realizovana u okviru programa Ministarstva socijalne zaštite. Osnova za otvaranje specijalnih škola i prelazak nadležnosti zaštite i obrazovanja ometenih iz Ministarstva za socijalna pitanja na Ministarstvo prosvete, stvara se tek posle završetka prvog svetskog rata.

Zakonska regulativa koja prati institucioanlizaciju „specijalnog obrazovanja i vaspitanja”

13 Kovačević, Jasmina, Radić-Šestić, Marina, Pristupi u obrazovanju gluvih, CID, Univerzitet u Beogradu-Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, 2014.

Prema školskom zakonodavstvu do 1918.godine sva deca ometena u psihičkom ili fizičkom razvoju bila su oslobođena od pohađanja nastave, a posebne škole za gluve su bile privatno-humanitarnog karaktera. Država je samo u izuzetnim situacijama pružala određene subvencije školama, u potpunosti bez interesovanja za njihovo otvaranje.

Zakonom o uređenju vrhovne državne uprave 1929.godine u nadležnost Misnistarstva socijalne politike i narodnog zdravlja prelazi i staranje za invalide i siročad, kao i humanitarne ustanove. Uredbom o uređenju Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja formiranje je Odsek za socijalno staranje. U sastavu ovog odseka se nalazio i Referat za humanitarne i socijalne ustanove sa zadatkom da vodi brigu o socijalno nezaštićenim¹⁴. O dečijim, humanitarnim i invalidskim ustanovama, vodila je računa i banska uprava¹⁵.

Do 1929. godine u Srbiji su postojali samo Zavodi u kojima su bile i škole za gluvu, slepu i invalidnu decu¹⁶. Celokupna briga o svoj „defektnoj“ deci i omladini, kao i briga o ustanovama i zavodima za njihovo zbrinjavanje bila je u nadležnosti Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja.

Do promena dolazi donošenjem Uredbe o organizovanju Ministarstva prosvete 26.07.1929. godine kada se organizuje i Odeljak za ustanove za nedovoljno razvijenu decu čiji je zadatak bio da se bavi izradom nastavnih planova i programa, otvaranjem i zatvaranjem odeljenja, izradom uputstva za nadzorne školske organe, da vodi računa o udžbenicima i nastavnim sredstvima za specijalne škole, da proučava prilike i trendove u specijalnim školama u Srbiji i inostranstvu, kao i da održava veze sa stručnjacima i ustanovama zainteresovanim za nastavu ove vrste¹⁷.

Ovim upravnim aktom koji je postao sastavni deo Zakona o narodnim školama (05.07.1929.god.), specijalne škole su stekle pravo građanstva u državnom školskom sektoru. Dakle, Ministarstvo prosvete ovim upravnim aktom preuzima nadležnost u pogledu brige o ometenim osobama kao i o školama ove vrste u zemlji. Anton Skala je postavljen za šefa Odseka za ustanove za nedovoljno razvijenu decu i nastojao je da odgovarajućim podzakonskim aktima uvede u sistem i procedure rada posebnih škola za decu sa smetnjama u razvoju. U narednom periodu angažovao se oko izrade Pravilnika o prijemu dece u zavode, pomoćne škole i odeljenja za nedovoljno razvijenu decu, Pravilnik o prijavi i prijemu dece u školu za gluvonemu i slepu decu i Pravilnika o vođenju ličnog opisanog lista sa obrascima u zavodima, školama i odeljenjima za nedovoljno razvijenu decu¹⁸. Osim toga pristupio je izradi nastavnih planova i programa za „pomoćne“ škole, pre svega za gluvonemu osmorazrednu školu, a potom i za osmorazrednu osnovnu i produžnu zanatsku školu za slepe.

Međutim i pored toga što je Ministarstvo prosvete sa Ministarstvom socijalne politike i narodnog zdravlja donelo još sličnih akata iz oblasti specijalnog vaspitanja i obrazovanja u nameri da obavežu državu na kontinuirano staranje o ometenoj deci i omladini, realizacija je u praksi bila ograničena.

Do decentralizacije Invalidskog zavoda u Zemun, koji je predstavljao jedinu ustanovu za rehabilitaciju i edukaciju svih kategorija ometenih, dolazi 1928. godine. U Jagodini se u maju iste godine otvara prvi državni Zavod za gluve, u okviru kojeg se otvara posebno odeljenje za nagluve, a ostvaruje se i dalje profesionalno osposobljavanje gluvih.

14 Službene novine, 3.04.1929.

15 Zakon o banskoj upravi, 07.09.1929

16 Ivanović, Petar, Četrdeset godina visokoškolskog obrazovanja defektologa u Srbiji, Beograd, 1987.

17 Prosvetni glasnik, Beograd, 1929

18 Savić, Ljubomir, Istorija surdopedagogije Srbije, SGN, Beograd, 1991.

Pokušaj osnivanja privatne ustanove za vaspitanje i obrazovanje gluhih bio je u Kragujevcu 1928. godine, ali zbog nedostataka materijalnih sredstava 1941. godine se potpuno odustaje od te ideje. Sličan i zbog nedostataka materijalnih sredstava neuspeli pokušaj otvaranja Zavoda za gluvoneme bio je i u Novom Sadu 1929. godine. Dakle, u Srbiji su do drugog svetskog rata postojala samo dva Zavoda za gluvu decu i to u Beogradu i Jagodini. Razlika između ove dve ustanove je u tome što je beogradski Zavod bio privatnog karaktera, dok je Zavod u Jagodini finansirala država. Tokom osmogodišnjeg obrazovanja gluhih u tom periodu, šest razreda je bilo opšteobrazovnog karaktera, dok su poslednja dva razreda predstavljala obuku za zanimanje.

Inicijativa otvaranja škola za decu i omladinu ometenu u razvoju se nastavlja nakon završetka Drugog svetskog rata. Dužina trajanja školovanja je sedam godina i dve godine škole učenika u privredi. U sastavu matičnih škola su se nalazile posebne prostorije - radionice u kojima se realizovala obuka za zanimanje.

Vreme trajanja školovanja se školski zakonom iz 1958. godine pomera na osam razreda osnovnog i četri razreda srednje škole. Kao sastavni deo jedinstvenog obrazovnog sistema, sve specijalne škole nakon donošenja Zakona iz 1974. godine, prate sve reforme koje se odvijaju u školama za decu tipičnog razvoja i nastoje da im se približe po koncepciji i strukturi.

Zaključak

Teorija i praksa vaspitanja i obrazovanja gluhih i nagluhih u svetu u kod nas imala je svoje osobenosti i različitosti upravo zbog određenih, u različitim vremenskim periodima aktuelnih društvenih i političkih shvatanja, potreba društva u celini i nivoa razvoja nauke. S druge strane, svi društveni razvojni procesi posmatrani sa različitih aspekata, kulturnog, socijalnog, političkog, obrazovnog međusobno su uslovljeni i povezani. Na identičan način isti činiooci su kroz istoriju usmeravali celokupan razvojni proces vaspitanja i obrazovanja gluhih i nagluhih i proces institucionalizacije. Razvojni put je započeo sporadičnim pokušajima lekara koji su nastojali da objedine medicinske strategije i pedagoške pristupe, a nastavio se individualnim pokušajima učitelja koji su zajedno sa ostalom decom u razredu obrazovali gluve. Vremenom promena društvene svesti i uočavanje potrebe za posebnim obrazovanjem gluhih, dovodi do otvaranja prvih privatnih zavoda i škola. Subjektivnost i lični pečat koji je unosio u rad svaki surdolog u privatnim ustanovama, onemogućavao je da se konstituiše sistem obrazovanja i vaspitanja gluhih sa nacionalnim obeležjima. Imena koja su značajna za osnivanje specijalnog školstva u Srbiji su Veljko Ramadanović, Radivoj Popović, preko kojih je stručna javnost i van granica mogla da prati aktivnosti na polju specijalnog rada. Od 1929. godine staranje o ometenima osobama prelazi u nadležnost Ministarstva prosvete kada su donet niz zakonskih i podzakonskih akata sa ciljem legalizacije specijalnog vaspitanja i obrazovanja.

U modernom dobu, model inkluzivnog obrazovanja pruža mogućnost gluvim i nagluvim osobama da se obrazuju uz dodatnu podršku u školama za učenike tipične populacije. Ovako postavljen savremeni koncept vaspitanja i obrazovanja zasnovan je na humanom pristupu, ljudskim pravima i kvalitetnom obrazovanju za sve.

Literatura:

- Ivanović, Petar, Četrdeset godina visokoškolskog obrazovanja defektologa u Srbiji, Beograd, 1987.
- Kovačević, Jasmina, Doprinos profesora Miodraga V. Matića u uvođenju analitičko-sintetičke metode u nastavu slušno oštećenih lica, Defektološki fakultet u Beogradu, Beograd, 1995.
- Kovačević, Jaasmina, Učestalost primene metoda u vaspitno-obrazovnom radu gluvih, DDJ, Beograd, 2000.
- Kovačević, Jasmina, Oblici nastavnog rada u školovanju gluve dece, DDCG, Beograd, 2000.
- Kovačević, Jasmina, Didaktički sistemi u školovanju gluvih, DDJ, Beograd, 2003.
- Kovačević, Jasmina, Arsić, Radomir, Učenici ometeni u razvoju u redovnoj školi, Zajednica Društva Srbije i Crne Gore, Beograd, 2006.
- Kovačević, Jasmina, Dete sa posebnim potrebama u redovnoj školi, Učiteljski fakultet, Beograd, 2011.
- Kovačević, Jaasmina, Radić-Šestić, Marina, Pristupi u obrazovanju gluvih, CID, Univerzitet u Beogradu-Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, 2014.
- Parlić-Božović, J. Obrazovanje Srba u vreme turske vlasti, Zbornik radova Filozofskog fakulteta –Univerzitet u Prištini, Priština:Filozofski fakultet, 2011.
- Savić, Ljubomir, Teorija i praksa specijalnog školstva u Srbiji, Savezni odbor Saveza gluvih Jugoslavije, Beograd, 1966.
- Savić, Ljubomir, Sistemi obrazovanja gluvih, Savez društva Defektologa Jugoslavije, Beograd, 1974.
- Savić, Ljubomir, Istorija surdopedagogije Srbije, SGN, Beograd, 1991.
- Savić, Ljubomir., Ivanović, M.Petar., Surdopedagogija, Defektološki fakultet u Beogradu, Beograd, 1994.
- Savić, Ljubomir, Radivoj Popović-osnivač specijalnog školstva Srbije, Osnovna škola za decu oštećenog sluha i govora "Radivoj Popović" Zemun, Beograd, 2002.
- Slavnić, Svetlana., Kovačević, Jasmina, Metodički aspekti nastave likovne kulture i fizičkog vaspitanja u školama za decu oštećenog sluha, Zajednica Društva Srbije i Crne Gore, Beograd, 2005.
- Prosvetni glasnik, Beograd, 1929).
- ON. br.25609; 28.03.1931
- Zakon o banskoj upravi, 07.09.1929
- Službene novine, 03.04.1929
- Državno odeljenje za zaštitu dece, Zaštita dece, Beograd, 1919
- Nastavni plan Zavoda za vaspitanje i obrazovanje gluvoneme dece Društva „Kralj Dečanski”, Srpske novine, Beograd, 1896.LXIII, br.243)

INSTITUTIONALIZATION OF EDUCATION OF THE DEAF AND HARD OF HEARING

Summary

Social processes in all areas of development, cultural, social, political, educational, are interconnected and conditioned. Improving educational opportunities for the deaf and hard of hearing and creating incentive conditions for achieving positive outcomes is an imperative of modern society. There are many factors that direct this process, from political understanding and action to the level of development of the science itself and the needs of the society as a whole. In the same way, the same factors have guided the entire development process of education and education of deaf and hard of hearing through history. This paper presents the legal regulations that followed the institutionalization of the education of the deaf. The organizational structure of the first institutions and schools for the deaf are presented. The initiative of opening schools for children and youth with developmental disabilities that are becoming an integral part of the entire educational system of Serbia, launched between the two wars, continues after the end of the Second World War. As an integral part of a unified education system, all special schools after the adoption of the Law of 1974, following all the reforms that are taking place in schools for children with typical development and strive to be closer to its concept and structure.

Keywords: deaf and hard of hearing, education, institution, school.

UTICAJ SREDSTAVA ASISTIVNIH TEHNOLOGIJA NA SVAKODNEVNO FUNKCIONISANJE OSOBA SA TELESNIM INVALIDITETOM: TEHNOLOŠKE INOVACIJE KAO PREDUSLOV KVALITETA ŽIVOTA

Apstrakt: Stalne promene koje se sve brže dešavaju na polju tehnološkog razvoja, neosporno ostavljaju značajne posledice i na kvalitet života svakog pojedinca, kreirajući na posredan ili neposredan način i aktuelne promene u sferi savremene socijalne politike, rehabilitacije i specijalne edukacije. Polazeći od činjenice da je osnovna svrha tehnoloških inovacija da pojedincu olakšaju svakodnevno funkcionisanje, njihova primena predstavlja i jedan od značajnih preduslova poboljšanja kvaliteta života osoba sa telesnim invaliditetom. Nažalost, imajući u vidu aktuelnu društveno-ekonomsku situaciju u našoj zemlji, kao i činjenicu da prema relevantnim statističkim podacima, čak 70% osoba sa invaliditetom u Srbiji živi neposredno iznad ili ispod linije siromaštva, realno je očekivati da najveći broj pripadnika ove populacije, neće ni imati pristup mnogim proizvodima savremenih tehnoloških inovacija. Nemogućnost korišćenja savremenih tehnoloških dostignuća, naročito u oblasti asistivnih tehnologija, nesumnjivo predstavlja jedan od faktora smanjivanja šansi za ravnopravno učešće osoba sa telesnim invaliditetom u ključnim sferama društva, ostavljajući brojne negativne posledice i na kvalitet njihovog života. Zato se pred stručnjake koji se bave medicinsko-psiho-socijalnom rehabilitacijom osoba sa telesnim invaliditetom u Srbiji, kao prioritetan zadatak nameće kontinuirani rad na sinhronizaciji rehabilitaciono-edukativnih programa namenjenih osobama sa telesnim invaliditetom sa trendovima savremenog tehnološkog razvoja i primene njegovih inovacija u svakodnevnom radu sa pripadnicima ove populacije. Ključni cilj ovog rada je utvrđivanje značaja primene sredstava asistivnih tehnologija u rehabilitaciono-edukativnom radu sa osobama sa telesnim invaliditetom i stepena sinhronizacije savremene socijalne politike, rehabilitacije i specijalne edukacije u Srbiji, sa tehnološkim inovacijama koje mogu doprineti povećanju kvaliteta života stanovnika naše zemlje koji imaju neku vrstu telesnog invaliditeta.

Ključne reči: osobe sa telesnim invaliditetom, tehnološke inovacije, asistivne tehnologije, sinhronizacija, kvalitet života

Uvod

Posmatrajući uticaj tehničko-tehnoloških inovacija u kontekstu svakodnevnog funkcionisanja osoba sa telesnim invaliditetom, mogućnost korišćenja sredstava asistivnih tehnologija predstavlja jedan od glavnih preduslova aktivnog i ravnopravnog učešća u ključnim sferama društvenog života, pripadnika ove populacije koji imaju neko oštećenje donjih i/ili gornjih ekstremiteta. Dosadašnja iskustva nažalost, pokazuju da sredstva asistivnih

tehnologija još uvek nisu dostupna najvećem broju pripadnika ove populacije koji žive u Srbiji, čime im se značajno smanjuju šanse da aktivno i ravnopravno na osnovu jednakosti sa drugima, steknu adekvatno obrazovanje, postanu dovoljno konkurentni na tržištu rada i dobiju/zadrže plaćeno zaposlenje, što sve neminovno ostavlja brojne negativne posledice i na kvalitet njihovog života. Uzroke opisanog stanja opravdano možemo tražiti, kako u nepovoljnom ekonomskom položaju osoba sa telesnim invaliditetom koje žive u Srbiji, tako i u nedovoljnom stepenu sinhronizacije aktuelnih trendova u oblasti savremene socijalne politike, specijalne edukacije i rehabilitacije sa savremenim proizvodima tehničko-tehnoloških inovacija, koji mogu doprineti poboljšanju kvaliteta života osoba koje imaju neki oblik telesnog invaliditeta.

Imajući u vidu značaj sredstava asistivnih tehnologija, kao jednog od produkata savremenih tehničko-tehnoloških inovacija, za lakše svakodnevno funkcionisanje osoba sa telesnim invaliditetom, predmet ovog rada biće analiza mogućnosti veće primene sredstava asistivnih tehnologija u rehabilitaciono-edukativnim programima namenjenim osobama sa telesnim invaliditetom, kao i značaja njihove veće dostupnosti pripadnicima ove populacije u Srbiji. Poseban akcenat biće stavljen na stepen sinhronizacije aktuelne socijalne politike, specijalne edukacije i rehabilitacije sa savremenim tehničko-tehnološkim inovacijama čiji proizvodi mogu značajno unaprediti kvalitet života osoba sa telesnim invaliditetom. Ključni cilj ovog rada biće naučna deskripcija značaja koji primena sredstava asistivnih tehnologija ima u rehabilitaciono-edukativnom radu sa osobama sa telesnim invaliditetom, kao i stepen njihove (ne)sinhronizacije sa savremenim tendencijama u oblasti socijalne politike, specijalne edukacije i rehabilitacije u Srbiji.

U ovom radu pod pojmom osobe sa telesnim invaliditetom podrazumevaćemo sve osobe kojima je usled postojanja nekog oblika oštećenja (i/ili nedostatka) donjih i/ili gornjih ekstremiteta i svakodnevnog suočavanja sa različitim vidovima barijera, znatno smanjena mogućnost aktivnog i ravnopravnog učešća u mnogim ključnim sferama društvenog života na osnovu jednakosti sa drugima. Polazeći od činjenice da u današnje vreme savremeni pojedinac za zadovoljavanje velikog broja svojih potreba (npr. potrebe za radom, druženjem i/ili informisanošću) upotrebljava računar, pod sredstvima asistivnih tehnologija, saglasno definiciji Damira Krkobabića, ovde ćemo smatrati „različita hadverska i softverska rešenja koja poboljšavaju kvalitet života osoba sa ograničenim sposobnostima kretanja i komunikacije i osoba sa senzornim i mentalnim oštećenjima”².

Uticaj sredstava asistivnih tehnologija na svakodnevno funkcionisanje osoba sa telesnim invaliditetom u Srbiji, u ovom radu pokušaćemo da analiziramo obradom nekoliko važnih pitanja, koja će biti podeljena u tri tematske celine. Prvi deo rada obuhvatiće prikazivanje novih tendencija u savremenom procesu edukacije dece/osoba sa telesnim invaliditetom u našoj zemlji, pri čemu će poseban akcenat biti stavljen na aktuelne trendove na polju obrazovanja i profesionalne orijentacije pripadnika ove populacije. U drugom delu rada predstavicećemo sredstva asistivnih tehnologija namenjena osobama sa telesnim invaliditetom, dok ćemo se u trećem delu rada pozabaviti njihovom dostupnošću osobama koje imaju neko oštećenje (ili nedostatak) donjih i/ili gornjih ekstremiteta a žive u našoj zemlji, stavlajući poseban akcenat na teškoće sa kojima se pripadnici ove populacije, članovi njihovih porodica ali i stručnjaci angažovani u pružanju rehabilitaciono-edukativnih tretmana, suočavaju prilikom pokušaja njihove nabavke. U zaključnim razmatranjima pažnju ćemo

2 Krkobabić, D., Blagojević, T., (2011): Pravo na rad osoba sa invaliditetom-Asistivne tehnologije u Srbiji, Resursni centar za osobe sa invaliditetom, Novi Sad, str.18

posvetiti promenama koje je potrebno učiniti na polju sinhronizacije i unapređivanja koncepta specijalne edukacije, rehabilitacije i socijalne politike u Srbiji, kako bi sredstva asistivnih tehnologija postala što dostupnija osobama sa telesnim invaliditetom na prostorima naše zemlje.

Savremene tendencije procesa edukacije osoba sa telesnim invaliditetom u Srbiji

Postojanje fizičkih i/ili psihičkih razlika oduvek je za sobom povlačilo rizik od izolacije i segregacije, pogađajući najviše one čiji je invaliditet najuočljiviji. Tako su osobe sa težim oblikom i/ili stepenom telesnog invaliditeta, bile prepoznate isključivo kao potencijalni korisnici rezidencijalnih institucija u kojima će im biti pružena adekvatna medicinska nega i osigurano zadovoljavanje egzistencijalnih potreba, pri čemu najveći broj njih neretko „ostaje uskraćen za osnovna ljudska zadovoljstva, za uspostavljanje životnih navika i sticanje životnog iskustva“³. Naravno, ni ostanak u otvorenoj sredini, nikada nije bio apsolutna garancija njihovog aktivnog i ravnopravnog učešća u svim sferama društvenog života, uključujući i oblast obrazovanja. Postojanje predrasuda o njihovoj radnoj nesposobnosti u SFRJ, kao i „striktno poštovanje propisa onemogućavalo je invalide da se upišu u osnovne i srednje škole“⁴, ostavljajući najveći broj pripadnika ove populacije na nivou nepotpunog ili potpunog osnovnoškolskog obrazovanja ili bi im u najboljem slučaju bilo omogućeno da „školovanjem, po redovnom ili specijalnom programu, dostignu radno osposobljavanje za KV radnika“⁵.

Kako su i nakon promena u sistemu celokupne obrazovne politike, započete 1991. godine, „specijalne škole i dalje ostale“⁶ a redovni sistem srednjoškolskog obrazovanja u to vreme, još uvek nije bio spreman da osobama sa težim oblicima i/ili stepenom telesnog invaliditeta pruži adekvatnu podršku, možemo slobodno reći da je poslednju deceniju XX veka, obeležila regresija u pogledu profesionalne rehabilitacije dece/mladih osoba sa telesnim invaliditetom. Tako se u svakodnevnoj praksi najčešće događalo da su samo oni najsrećniji mogli „pronaći zaposlenje u struci, ako njihov invaliditet nije „previše vidljiv“ ili „pretežak“ a najuporniji će nastaviti studije na nekom fakultetu“⁷. Posledice opisane obrazovne politike i danas su vidljive na području naše zemlje, pogotovu kada je u pitanju mogućnost zapošavanja pripadnika ove populacije. U prilog tome govore i relevantni statistički podaci (videti tabelu br. 1).

Tabela br.1: Zapošljavanje osoba sa invaliditetom u Srbiji prema vrsti invalidnosti u periodu od 2012.-2014. godine⁸

3 Beker, K., Ćirić-Milovanoć, D., Marić, M., Milojević, N., Zavišić, B., Janjić, B., (2010): Bilten VelikiMali- tema broja: Deinstitutionalizacija, Inicijativa za inkluziju VelikiMali, Pančevo, str.11

4 Odović, G. (2006): Radno osposobljavanje osoba sa invaliditetom. Specijalna edukacija i rehabilitacija, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Centar za izdavačku delatnost 31-45, str. 35

5 Odović, G. (2012): Profesionalna rehabilitacija osoba sa telesnim invaliditetom, Beogradska defektološka škola, Beograd str.31

6 Ljubinković B., Rajkov G., (2001): Servisi personalnih asistenata kao alternativni oblik podrške invalidnosti-Studija slučaja, Centar za samostalni život invalida Srbije, Beograd, str. 13

7 Ergović, J., (2007): Osposobljavanje za samostalan rad i zapošljavanje osoba sa invaliditetom”, Ljetopis socijalnog rada, 14 (3) 597-610, str. 601.

8 Podaci dobijeni od Nacionalne službe za zapošljavanje za potrebe izrade doktorske disertacije „Prepreke u zapošljavanju osoba sa telesnim invaliditetom u Srbiji“ Bojane Dimitrijević.

	V o j n i invalidi	Invalidi rada	Osobe sa oštećenjem vida	Osobe sa oštećen- jem sluha	L a k o mentalno ometene osobe	Višestru- ko ome- tene os- obe	Osobe sa te- lesnim inva- liditetom	Ukupno:
Svega:	1164	1620	293	976	5001	114	478	9646
Procenata:	12,07%	16,79%	3,04%	10,12%	51,85%	1,51%	4,96%	100%

Kao što se može videti iz prethodne tabele, osobe sa telesnim invaliditetom su u periodu od početka 2012. do kraja 2014. godine, zasnovala radni odnos u znatno manjem broju, nego što je to bio slučaj sa stanovnicima Srbije koji imaju neki drugi oblik invalidnosti. Budući da se u savremenoj literaturi osobe sa invaliditetom definišu na različite načine, iznete podatke moramo uzeti u razmatranje sa određenom rezervom. Kako postojeća klasifikacija osoba sa invaliditetom, koju koristi Nacionalna služba za zapošljavanje, ne prepoznaje osobe sa hroničnim oboljenjima kao posebnu grupu, možemo pretpostaviti da je jedan broj tih osoba na tržištu rada prepoznat/svrstan u grupu osoba sa telesnim invaliditetom, na osnovu čega opravdano možemo pretpostaviti da je broj zaposlenih osoba koje imaju neki oblik oštećenja donjih i/ili gornjih ekstremiteta, u realnosti i manji od podataka prikazanih u prethodnoj tabeli.

Sredstva asistivnih tehnologija namenjena osobama sa telesnim invaliditetom

Imajući u vidu da računar danas predstavlja "glavno sredstvo" rada za obavljanje velikog broja zanimanja, prilagođenost njegovih hardverskih i softverskih delova osobama koje imaju neko oštećenje gornjih ekstremiteta, jedan je od preduslova njihovog zapošljavanja. To potvrđuju i rezultati istraživanja iz 2015. godine, pokazujući da „nešto manje od 10% osoba sa telesnim invaliditetom koristi neko od sredstava asistivnih tehnologija,⁹“ dok „čak 85% pripadnika ove populacije smatra da nedovoljna primena ovih sredstava doprinosi njihovom otežanom zapošljavanju u Srbiji¹⁰“. Zato ćemo sada dati kratak prikaz specijalnih tastatura, specijalnih miševa i zamena za kompjuterskog miša, kao i uređaja za upravljanje računarom bez korišćenja ruku, čija je svrha da doprinesu lakšem korišćenju računara od strane osoba sa telesnim invaliditetom.

Helpmini tastatura je namenjena osobama sa izrazito slabom pokretljivošću ramena i/ili šaka, tako da se na njoj može raditi korišćenjem samo jedne ruke. Zbog relativno malih dimenzija (25x30cm) i težine od svega oko 30g, ova tastatura pogodna je za držanje na krilu ili u krevetu, čime se osobama sa telesnim invaliditetom pruža mogućnost da rade na računaru iz položaja koji im najviše odgovara.

Big keys tastatura je nešto veća od klasične/standardne kompjuterske tastature. Karakteristična je po velikim i posebno odvojenim funkcionalnim tasterima, što omogućava da se svaka funkcija/operacija na računaru (npr. otvaranje dokumenta, snimanje i sl.), može postići pritiskom samo (po) jednog tastera. Posebno je pogodna za osobe koje zbog oštećenja motorike ne mogu da pritisnu dva tastera istovremeno.

Intelikeys tastatura je pogodna za osobe koje usled telesnog invaliditeta imaju veoma izražene nevoljne pokrete i nepreciznu motoriku. Preko njene glatke površine sa taster-

9 Dimitrijević, B., (2016): Prepreke u zapošljavanju osoba sa telesnim invaliditetom u Srbiji, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 236.

10 Ibidem, str.236.

ima, može se montirati „maska“ sa graničnicima, tako da korisnik mora provući prst kroz rupu-graničnik, kako bi aktivirao željeni taster, čime se sprečava mogućnost, da osoba sa telesnim invaliditetom, usled nevoljnih pokreta istovremeno dodirne/aktivira dva ili više tastera. Posebno postolje, omogućava njeno pozicioniranje na radnoj površini pod uglom koji konkretnom korisniku najviše odgovara.

Jednoručna/jednostrana tastatura je pogodna za osobe koje mogu da kucaju samo jednom rukom (postoji model za „levake“ i model za „dešnjake“). Njen oblik omogućava brzu manipulaciju rukom prilikom kucanja, smanjujući zamor pri radu. Pogodna je i za slepo kucanje. Ima opciju za promenu funkcija tastera, tako da se i brojevi mogu kucati sa „zakrivljenog“ dela tastature, kako bi se smanjilo zamaranje ruke prilikom kucanja.

Large Trakbal Maus zamenjuje klasičnog kompjuterskog miša. Sastoji se od kugle koju je moguće pokretati podlakticom ili stopalom i dva velika tastera, koji služe za pokretanje levog i desnog klika mišem na računaru. Uređaj je namenjen osobama sa nedostatkom šake i/ili teškom pokretljivošću prstiju.

Miš sa džojstikom - Za razliku od klasičnog kompjuterskog miša, ovim uređajem se upravlja preko pritiska „palice koja se kreće u rasponu od 20 do 30 stepeni, dok tasteri na njemu zamenjuju tastere standardnog miša¹¹“.

Svičmaus predstavlja zamenu za klasičnog kompjuterskog miša i prvenstveno je namenjen osobama koje usled telesnog invaliditeta, imaju i visok stepen spazma. U zavisnosti od modela, svičmaus može imati pet ili devet tastera, kojima se vrši pozicioniranje kursora na monitoru računara. Relativno velika težina samog uređaja i dugačak kabl, smanjuju mogućnost da usled postojanja nevoljnih pokreta kod osobe sa telesnim invaliditetom, dođe do oštećenja uređaja u toku samog korišćenja.

Robusna tastatura-Uređaj sastavljen od pet velikih tastera pomoću kojih se može upravljati kretanjem miša po ekranu računara, pri čemu svi tasteri mogu menjati pozicije kako bi se prilagodili individualnim potrebama svakog korisnika a tastere je moguće pokretati bilo kojim delom ruke/šake.

Plavi miš je namenjen osobama sa oštećenjem motorike a njegov oblik najviše podseća na otisak šake u glini. Sa računarom je spojen preko USB kabla a nekontrolisani pokreti korisnika ne utiču na rad (plavog) miša.

Orbitrak je zamena za klasičnog kompjuterskog miša, kojim se može upravljati bez bilo kakvog pomeranja ruke ili zgloba (zglobova), već se komande mogu davati isključivo pokretanjem prstiju. Uređaj je namenjen osobama sa preciznom motorikom ali malom pokretljivošću šake/prstiju.

Traker pro-Uređaj koji zamenjuje kompjuterskog miša i namenjen je osobama sa telesnim invaliditetom koje najveću preciznost pokreta postižu pomeranjem glave. Sastoji se iz dva dela-male kamere „koja je smeštena na kompjuteru i bežično prati malu tačku smeštenu na čelu, naočarima ili obodu kape korisnika¹²“. Pokretanjem glave, korisnik maloj kameri šalje infracrvene talase, koje računar registruje na isti način kao i kretanje kompjuterskog miša. Pošto dovodi do brzog zamora korisnika, nije pogodan za dugotrajan rad.

IntegraMaus Plus – Zamena za kompjuterskog miša. Pogodan je za osobe koje ne mogu da koriste ni gornje ni donje ekstremitete. Upravljanje računarom putem IntegraM-

11 Lazor M., (2017): Katalog asistivne tehnologije, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Beograd, str. 7.

12 Golubović, Š., Slavković, S., Veselinović, M., (2018): Asistivne tehnologije, Medicinski fakultet, Novi Sad, str.132.

aus Plusa, zasniva se na propuštanju vazdušne struje kroz usni pisak uređaja, čime se vrši pomeranje kursora po monitoru računara. Usni pisak uređaja se lako skida i montira, tako da nije komplikovan za održavanje higijene, zbog čega ga mogu (naizmenično) koristiti i više osoba.

Povezanost (ne)dostupnosti sredstava asistivnih tehnologija za osobe sa telesnim invaliditetom sa kvalitetom života i mogućnost njihove primene u Srbiji

Mogućnost uspešnog svakodnevnog funkcionisanja savremenog pojedinca, u direktnoj je korelaciji sa kvalitetom njegovog života. Određujući kvalitet života kao „stepen onoga što život čini dobrim¹³“, nesumnjivo je da samo postojanje telesnog invaliditeta, ostavlja brojne negativne posledice na mogućnost uspešnog svakodnevnog funkcionisanja osoba koje imaju neko oštećenje donjih i/ili gornjih ekstremiteta. Nedostatak „institucija koje bi se sistematski i dugoročno bavile ovom decom i njihovim porodicama¹⁴“, kao i činjenica da „blizu 70% osoba sa invaliditetom živi na, ili ispod granice siromaštva¹⁵“, uz suočavanje sa „socijalnom isključenošću; i sa otvorenom ili prikrivenom diskriminacijom¹⁶“ samo su neke od teškoća koje pripadnike ove populacije, najčešće „prate“ tokom čitavog života. U isto vreme, nedovoljna razvijenost različitih servisa podrške, smanjuje mogućnost pripadnika ove populacije da aktivno učestvuju u ključnim sferama društvenog života, uskraćujući im neretko i osnovna ljudska prava, uključujući i pravo na kvalitetnu zdravstvenu zaštitu. To potvrđuju i rezultati istraživanja sprovedenog među osobama sa invaliditetom u Srbiji tokom 2013. godine, pokazujući da iskustvo „isključivanja u korišćenju zdravstvenih usluga i rehabilitacije zbog nepristupačnosti ili restriktivnih kriterijuma za ostvarivanje pojedinih prava iz oblasti zdravstvene zaštite je doživelo čak 45% ispitanika¹⁷“.

Životni standard osoba sa telesnim invaliditetom u Srbiji, pogoršavaju i nove zakonske izmene, na osnovu kojih je povećan vremenski period u kome imaju pravo da konkurišu za dobijanje/zamenu ortopedskih pomagala¹⁸, dok su mnogi od njih ostali uskraćeni prava na besplatno banjsko lečenje¹⁹. Opisano stanje značajno smanjuje kvalitet njihovog života, kao i mogućnost da sebi priušte neko od sredstava asistivnih tehnologija, čije se cene kreću od par stotina do par hiljada eura (videti tabelu br.2).

13 Šušnjević, S., (2015): Kvalitet života osoba sa motornim invaliditetom na teritoriji Vojvodine, doktorska disertacija, Medicinski fakultet, Novi Sad, str. 33.

14 Golubović, Š., Slavković, S., (2015): Rana intervencija u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji, Aktuelna defektološka praksa, Novi Sad, str. 25.

15 "Nacionalna strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom" Službeni glasnik RS 55/05 i 71/05, str. 14.

16 Lakićević, M., (2012): Socijalna integracija osoba sa invaliditetom, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, štampa Čigoja, Beograd, str. 160.

17 Vasić, S., Keravica, R., Lončar, G., (2013): Holistički izveštaj 2013- Nadgledaj svoja prava, Centar za orijentaciju društva, Beograd, str. 28.

18 „Pravilnik o medicinsko-tehničkim pomagalima koja se obezbeđuju iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja“ „Službeni glasnik RS“ br. 52/2012, 62/2012-ispr., 73/2012-ispr., 1/2013, 7/2013-ispr., 112/2014-ispr., 114/2014-ispr., 18/2015-ispr., 19/2017 i 29/2017-ispr.

19 „Pravilnik o medicinskoj rehabilitaciji u stacionarnim zdravstvenim ustanovama specijalizovanim za rehabilitaciju“ „Službeni glasnik RS“, br. 47/2008, 69/2008, 81/2010, 103/2010, 15/2011, 48/2012, 55/2012, 64/2013, 64/2013 i 68/2013 opšte odredbe

Tabela br. 2: Cene sredstava asistivnih tehnologija za osobe sa telesnim invaliditetom

	Cene na dan 11. januar 2017. godine ¹	Cene na dan 23. oktobar 2018. godine ²
Helpmini tastatura	400 EU	
Big kejs tastatura	160 EU	
Intelikejs tastatura	455 EU	
Tastatura Klevi (u boji)	59 EU	16 537, 00 DIN
Largr Trakbal Maus	102 USD	
Orbitrak	255 GBP	23 551,00 DIN
Miš sa džojstikom	336 EU	47 845,00 DIN
IntegraMaus Plus	1 820 EU	396 284,00DIN

Podaci iz prethodne tabele, opravdano navode na pitanja: 1) Koliko su sredstva asistivnih tehnologija dostupna osobama sa telesnim invaliditetom koje žive u Srbiji? i 2) Kako se mogu nabaviti?

Značaj sredstava asistivnih tehnologija za svakodnevno funkcionisanje osoba sa invaliditetom, prepoznat je u „Konvenciji UN o pravima osoba sa invaliditetom”²⁰, kao i u „Pravilniku o dodatnoj obrazovnoj, zdravstvenoj i socijalnoj podršci detetu i učeniku”²¹, čijim se odredbama (iz člana 4) kao jedna od mera podrške deci sa invaliditetom koja su uključena u pohađanje redovnog sistema obrazovanja, predviđa mogućnost nabavke nekog od sredstava asistivnih tehnologija. Uprkos tome, sredstva asistivnih tehnologija u Srbiji i dalje su najčešće dostupna samo deci/osobama sa invaliditetom koje pohađaju neku od specijalnih škola. U prilog tome, govori nam i podatak da je u 2014-oj godini, škola za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju, „11 maj“ u Jagodini dobila „dva nova, savremena, kabineta za senzomotornu integraciju i asistivne tehnologije”²².

Opisano stanje dovodi nas do paradoksalne situacije - zagovara se inkluzivno obrazovanje a deca/osobe sa telesnim invaliditetom i dalje bolje uslove imaju u specijalnim školama. Jedan od primera dobre prakse primene sredstava asistivnih tehnologija u obrazovanju dece/osoba sa invaliditetom, daje opština Požarevac, koja je tokom 2017. godine kroz projektne aktivnosti²³, za tri škole sa svoje teritorije obezbedila opremu u vidu sredstava asistivnih tehnologija „deci sa smetnjama u razvoju, kako bi i njihova nastava bila kvalitetna kao i kod ostale dece”²⁴. Ali kako im obezbediti da koriste sredstva asistivnih tehnologija kod kuće?

Izneti podaci ukazuju da je nerealan očekivati da pojedinac sa telesnim invaliditetom (ili članovi njegove porodice) novac za nabavku sredstava asistivnih tehnologija, obezbede iz ličnih prihoda. Pored same cene, činjenica da se sredstva asistivnih tehnologija ne proiz-

20 „Konvencija UN o pravima osoba sa invaliditetom”

21 „Pravilnik o dodatnoj obrazovnoj, zdravstvenoj i socijalnoj podršci detetu i učeniku “ Službeni glasnik RS“ br.63/2010

22 „U školi „11.maj“ kabineti za senzo-motorno integraciju i asistivnu tehnologiju“<http://noviput.rs/drustvo/u-skoli-11-maj-kabineti-za-senzorno-motorno-integraciju-i-za-asistivnu-tehnologiju/> (pristupljeno 30. oktobar 2018)

23 Reč je o projektu „Unapređenje profesionalne podrške u zajednici- Važan korak u inkluziji dece“

24 „Za lakšu nastavu dece sa smetnjama u razvoju“ <http://ebranicevo.com/za-laksu-nastavu-dece-sa-smetnjama-u-razvoju/> (pristupljeno 30. oktobar 2018)

vode u Srbiji, dodatno otežava proces njihove nabavke od strane pojedinaca. To potvrđuje i sledeći citat: „Pošto su u školi bile dve tastature jednu su mi dali kući da se služim dok se ne snađemo i ne nabavimo istu. Ispalo je teže nego što smo mislili. Tastatura je jako skupa a i teško se nabavlja^{25c}“. Dosadašnja iskustva pokazuju da se novčana sredstva za nabavku „opreme bazirane na asistivnoj tehnologiji, koja se koristi da bi se povećale, održale ili poboljšale, funkcionalne mogućnosti dece sa različitim oblicima invaliditeta^{26c}“, najčešće obezbeđuju kroz donacije udruženjima osoba sa invaliditetom. Opisani način nabavke sredstava asistivnih tehnologija za osobe sa telesnim invaliditetom je ekonomski povoljnija opcija ali sa određenim manjkavostima. Osim članstva u nekom udruženju osoba sa invaliditetom, kao preduslova za njihovo dobijanje, važno je imati u vidu da su predstavnici ovih udruženja međusobno u različitoj meri informisani o primeni sredstava asistivnih tehnologija i motivisani da konkurišu za različite donacije. To izaziva rizik da odluka o dodeli nekog od sredstava asistivnih tehnologija, više može biti doneta na osnovu trenutne finansijske situacije i/ili dostupnosti određenih proizvoda, nego na osnovu realnih potreba konkretne individue.

Zaključna razmatranja

Aktuelni ekonomski položaj osoba sa telesnim invaliditetom u Srbiji, smanjuje mogućnost pripadnika ove populacije da koriste različite proizvode savremenih tehničko-tehnoloških dostignuća, uključujući i sredstva asistivnih tehnologija. Opisano stanje ostavlja brojne negativne posledice na kvalitet njihovog života, čemu pored visokih cena proizvoda asistivnih tehnologija, doprinosi i nizak stepen saradnje stručnjaka iz različitih sistema (zdravstva, obrazovanja, socijalne zaštite) koji se bave rehabilitaciono-edukativnim radom sa osobama sa telesnim invaliditetom. Zato se kao prioritetni zadaci u cilju poboljšanja kvaliteta života osoba sa telesnim invaliditetom u Srbiji, nameću rad na povećanju dostupnosti sredstava asistivnih tehnologija pripadnicima ove populacije i povećanju stepena sinhronizacije aktuelnih programa rehabilitacije, specijalne edukacije i socijalne politike sa savremenim dostignućima u oblasti tehničko-tehnoloških inovacija. U cilju njihove uspešne realizacije, predlažemo sledeće mere:

Organizovati planske posete za osobe sa telesnim invaliditetom, njihove porodice i stručnjake koji se bave njihovom rehabilitacijom, edukacijom i socijalnom zaštitom ustanovama/organizacijama u Srbiji u kojima postoje sredstva asistivnih tehnologija

Češće organizovati seminare za stručne radnike iz oblasti zdravstva, obrazovanja i socijalne zaštite koji neposredno rade sa decom/osobama sa telesnim invaliditetom na temu primene sredstava asistivnih tehnologija- nastojati da redovno budu informisani o naučno-tehničkim dostignućima iz ove oblasti, kako u našoj zemlji, tako i u inostranstvu

Promovisati iskustava osoba sa telesnim invaliditetom koje već koriste sredstva asistivnih tehnologija i stručnjaka koji su ih koristili u radu sa pripadnicima ove populacije Raditi na edukaciji poslodavaca o mogućnostima primene sredstava asistivnih tehnologija na radnom mestu osoba sa telesnim invaliditetom

Raditi na osnaživanju članova interresornih komisija da lakše prepoznaju potrebe

25 Lazić, M., „Asistivne tehnologije (AT) u obrazovanju osoba sa invaliditetom“: <https://vdocuments.mx/9-mirjana-isakov-asistivna-tehnologija.html> (pristupljeno 12. novembar 2018)

26 “Uručena sredstva za projekat inkluzija dece sa invaliditetom”: <https://www.vipmobile.rs/press-centar/urucena-sredstva-za-projekat-inkluzije-dece-sa-invaliditetom?slug=urucena-sredstva-za-projekat-inkluzije-dece-sa-invaliditetom> (pristupljeno 12. novembar 2018)

dece sa telesnim invaliditetom za korišćenjem sredstava asistivnih tehnologija i u saradnji sa nastavnim osobljem (pred)školske ustanove koju dete pohađa, razmotre koje bi mu sredstvo/sredstva asistivnih tehnologija najviše koristilo u što lakšem savlađivanju nastavnog plana i programa

Zagovarati stvaranje multidisciplinarnih timova stručnjaka na lokalnom- opštinskom nivou, iz oblasti zdravstva, obrazovanja i socijalne zaštite koji se bave neposrednim radom sa decom/osobama koje imaju neku vrstu telesnog invaliditeta u cilju kontinuiranog praćenja potreba pripadnika ove populacije i povećanja kvaliteta usluga koje dobijaju u okviru rehabilitaciono-edukativnih tretmana

Osnovati komisiju-radnu grupu pri ministarstvu nadležnom za socijalna pitanja, sastavljenu od stručnjaka iz oblasti specijalne edukacije, zdravstvene i socijalne zaštite, koja bi na osnovu preporuka stručnih radnika koji se neposredno bave rehabilitacijom i edukacijom dece/osoba sa telesnim invaliditetom, donosila odluke o dodeljivanju sredstava asistivnih tehnologija na trajno korišćenje osobama sa telesnim invaliditetom

Raditi na motivisanju stručnjaka koji se bave rehabilitaciono-edukativnim radom sa osobama sa telesnim invaliditetom da prate naučno-tehnička dostignuća koja im mogu koristiti u svakodnevnom neposrednom radu sa pripadnicima ove populacije

Sprovesti kraće kurseve o primeni sredstava asistivnih tehnologija za stručnjake koji se bave rehabilitacijom i edukacijom dece/osoba sa telesnim invaliditetom u cilju njihovog osposobljavanja da pripadnike ove populacije obuče za samostalno korišćenje sredstava asistivnih tehnologija

Raditi na opremanju svih ustanova koje se bave rehabilitacijom i edukacijom dece/osoba sa telesnim invaliditetom sredstvima asistivnih tehnologija, kako bi ona bila korišćena u rehabilitaciono-edukativnim tretmanima pripadnika ove populacije

Zagovarati potrebu da rukovanje sredstvima asistivnih tehnologija postane deo programa radne/okupacione terapije koja se sprovodi u ustanovama za produženu rehabilitaciju i/ili resursnim centrima koji se formiraju u okviru postojećih specijalnih škola

Podsticati predstavnike udruženja osoba sa telesnim invaliditetom da konkurisanjem za sredstva različitih donatorskih fondova, obezbede novac kojim će kupiti sredstva asistivnih tehnologija svojim članovima koji imaju potrebe za njihovim korišćenjem i zagovarati osnivanje/stvaranje posebnog fonda u sklopu budžeta ministarstva nadležnog za socijalna pitanja, iz koga bi se finansirale nabavke sredstava asistivnih tehnologija namenjenih osobama sa telesnim invaliditetom

Zalagati se da sredstva asistivnih tehnologija namenjena osobama sa telesnim invaliditetom dobiju status medicinsko-tehničkih pomagala, kako bi način njihove nabavke u našoj zemlji mogao biti uređen „Pravilnikom o medicinsko-tehničkim pomagalima koja se finansiraju iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja“

Literatura:

- Beker, K., Ćirić-Milovanoć, D., Marić, M., Milojević, N., Zavišić, B., Janjić, B., (2010): Bilten VelikiMali- tema broja: Deinstitutionalizacija, Inicijativa za inkluziju VelikiMali, Pančevo
- Dimitrijević, B., (2016): Prepreke u zapošljavanju osoba sa telesnim invaliditetom u Srbiji, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd
- Ergović, J., (2007): Osposobljavanje za samostalan rad i zapošljavanje osoba sa invaliditetom,

Ljetopis socijalnog rada, 14 (3) 597-610

Golubović, Š., Slavković, S., (2015): Rana intervencija u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji, *Aktuelna defektološka praksa*, Novi Sad

Golubović, Š., Slavković, S., Veselinović, M., (2018): *Asistivne tehnologije*, Medicinski fakultet, Novi Sad

Krkobabić, D., Blagojević, T., (2011): *Pravo na rad osoba sa invaliditetom-Asistivne tehnologije u Srbiji*, Resursni centar za osobe sa invaliditetom, Novi Sad

Konvencija UN o pravima osoba sa invaliditetom

Lakićević, M., (2012): *Socijalna integracija osoba sa invaliditetom*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, štampa Čigoja, Beograd

Lazor M., (2017): *Katalog asistivne tehnologije*, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Beograd

Ljubinković B., Rajkov G., (2001): *Servisi personalnih asistenata kao alternativni oblik podrške invalidnosti-Studija slučaja*, Centar za samostalni život invalida Srbije, Beograd

"Nacionalna strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom" *Službeni glasnik RS* 55/05 i 71/05

Odović, G. (2006): *Radno osposobljavanje osoba sa invaliditetom*, Specijalna edukacija i rehabilitacija, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Centar za izdavačku delatnost 31-45

Odović, G. (2012): *Profesionalna rehabilitacija osoba sa telesnim invaliditetom*, Beogradska defektološka škola, Beograd

„Pravilnik o dodatnoj obrazovnoj, zdravstvenoj i socijalnoj podršci detetu i učeniku“ *Službeni glasnik RS*“ br.63/2010

„Pravilnik o medicinsko-tehničkim pomagalima koja se obezbeđuju iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja“ „*Službeni glasnik RS*“ br. 52/2012, 62/2012-ispr., 73/2012-ispr., 1/2013, 7/2013-ispr, 112/2014-ispr, 114/2014-ispr., 18/2015-ispr., 19/2017 i 29/2017-ispr.

„Pravilnik o medicinskoj rehabilitaciji u stacionarnim zdravstvenim ustanovama specijalizovanim za rehabilitaciju“ „*Službeni glasnik RS*“, br. 47/2008, 69/2008, 81/2010, 103/2010, 15/2011, 48/2012, 55/2012, 64/2013, 64/2013 i 68/2013 opšte odredbe

Šušnjević, S., (2015): *Kvalitet života osoba sa motornim invaliditetom na teritoriji Vojvodine*, doktorska disertacija, Medicinski fakultet, Novi Sad

Vasić, S., Keravica, R., Lončar, G., (2013): *Holistički izveštaj 2013- Nadgledaj svoja prava*, Centar za orijentaciju društva, Beograd

Web izvori:

„Cenovnik asistivnih tehnologija- pomagala za osobe sa telesnim invaliditetom-Praksa i izazovi“: <https://www.gloria-ferrari.com/o-asistivnim-tehnologijama-pomagalima/cenovnici/889-cenovnik-asistivnih-tehnologija-pomagala-za-osobe-sa-telesnim-invaliditetom> (pristupljeno 2. novembar 2018)

Lazić, M., „Asistivne tehnologije (AT) u obrazovanju osoba sa invaliditetom“

<https://vdocuments.mx/9-mirjana-isakov-asistivna-tehnologija.html> (pristupljeno 30. oktobar 2018)

Proizvodi <http://www.at-tech.rs/proizvodi> (pristupljeno 23. oktobar 2018)

„U školi „11.maj“ kabineti za senzo-motorno integraciju i asistivnu tehnologiju“: <http://noviput.rs/drustvo/u-skoli-11-maj-kabineti-za-senzorno-motorno-integraci>

ju-i-za-asistivnu-tehnologiju/ (pristupljeno 30. oktobar 2018) 23. "Uručena sredstva za projekat inkluzija dece sa invaliditetom": <https://www.vipmobile.rs/press-centar/urucena-sredstva-za-projekat-inkluzije-dece-sa-invaliditetom?slug=urucena-sredstva-za-projekat-inkluzije-dece-sa-invaliditetom> (pristupljeno 12. novembar 2018)

„Za lakšu nastavu dece sa smetnjama u razvoju“ <http://ebranicevo.com/za-laksu-nastavu-dece-sa-smetnjama-u-razvoju> (pristupljeno 30. oktobar 2018)

Bojana Dimitrijević

THE INFLUENCE OF ASSISTIVE TECHNOLOGY DEVICES ON EVERYDAY FUNCTIONING OF PEOPLE WITH PHYSICAL DISABILITY; TECHNOLOGICAL INNOVATION AS A PREREQUISITE FOR THE IMPROVEMENT OF THE QUALITY OF LIFE

Summary

Constant technological changes, happening faster and faster, inevitably leave substantial consequences on the quality of life of each individual. Directly or indirectly, they also shape the sphere of modern social policies, rehabilitation and special education. Having in mind that the basic purpose of technological innovation is to make one's everyday life easier, its application is one of the most significant prerequisites for the improvement of the quality of life for people with physical disability. Unfortunately, considering the current social and economic situation in our country, as well as the fact that according to the relevant statistics, as many as 70 percent of people with disabilities in Serbia live slightly above or under the edge of poverty, it is only realistic to expect that the largest number of people of this population will never have access to the products of modern technological innovation. The inability to use modern technological achievements in the sphere of assistive technology, undoubtedly presents one of the main factors in reducing the chance for equal involvement of people with physical disability in the key areas of society. This leaves many negative consequences on the quality of their life. That is why the experts in medical-psycho-social rehabilitation of people with physical disability in Serbia primarily face the task of continuous effort on synchronizing the rehabilitation-educational programs for people with physical disability with the trends of modern technological development and the application of innovations in the everyday work with the members of this population. The primary goal of this thesis is to determine the significance of the application of assistive technology devices in the rehabilitation-educational work with people with physical disability and the degree of synchronization of modern social policies, rehabilitation and special education in Serbia with the technological innovation which can contribute to the improvement of the quality of life of the people of our country that have some kind of physical disability.

Key words: people with physical disability, technological innovation, assistive technology, synchronization, quality of life

PRISTUPI SOCIJALNOG RADA U PRUŽANJU POMOĆI OSOBAMA S INVALIDITETOM: IZAZOVI I TEŠKOĆE U PRIMJENI

Apstrakt: U radu su, pored analize različitih modela invalidnosti, prezentirane i teorijske osnove koje mogu koristiti socijalni radnici pri pružanju usluga osobama s invaliditetom. Također je prikazan položaj osoba s invaliditetom kroz historiju, te je ukazano na mogućnosti i ograničenja socijalnih radnika u radu sa tom populacijom.

Ključne riječi: osoba s invaliditetom, model invalidnosti, pristupi invalidnosti, socijalni rad.

Uvod

Osobe s invaliditetom u cijelom svijetu predstavljaju izrazito vulnerabilnu skupinu koja je kroz cjelokupnu historiju ljudske civilizacije bila u manjoj ili većoj mjeri na margini društvenog interesa. I u savremenim društvima osobe s invaliditetom su uglavnom „nedobrodošli“ i „nevidljivi“ članovi zajednice. Generalno gledajući, društvo ne prihvata ni porodice u kojima je jedan od članova osoba s invaliditetom, nerijetko ih ostavljajući da se same brinu o svom članu i njegovim potrebama. U cilju ostvarivanja veće uključenosti osoba s invaliditetom u društvo različiti profesionalci, posebno socijalni radnici, su ulagali napore u određene aktivnosti kojima je bila svrha ostvarivanje navedenog cilja. Iz tih napora proizašli su različiti modeli invalidnosti (model milosrđa, medicinski model, model deficita, socijalni model, model ljudskih prava, Nađijev, biopsihosocijalni model, model procesa nastanka invalidnosti i socio-ekološki model), ali i različiti pristupi socijalnog rada u pružanju usluga osobama s invaliditetom (humanitarni, pristup saglasnosti i građanski pristup). Svrha svih modela i pristupa u radu sa osobama s invaliditetom je smanjiti ili upotpunosti isključiti diskriminatorni odnos prema osobama s invaliditetom od strane pojedinaca i grupa, posebno u sredinama u kojima žive, kao i ostvariti veću informiranost zajednice o mogućnostima i sposobnostima ove populacije.

Historijski pregled položaja i društvenog odnosa prema osobama s invaliditetom

Kroz cjelokupnu historiju ljudske civilizacije u svim sistemima i svim društvima postojao je jedan broj članova zajednice sa invaliditetom, odnosno fizičkim ili mentalnim teškoćama. Ove skupine imale su manje šanse za preživljavanje jer u borbi za opstankom uspijevali su samo najsposobniji i najizdržljiviji, posebno na samim počecima stvaranja ljudskog društva. Stoga i ne čudi što su se osobe s mentalnim i/ili fizičkim invaliditetom u ovom periodu

smatrale teretom i obavezom nerijetko postajući žrtvom bogovima ili prepušteni sudbini, bez ikakve brige i zaštite, kako bi preostali zdraviji i jači članovi društva mogli preživjeti. U ovom kontekstu pojedini autori (Cockes, Wolfensberger, Schwartz)² navode da su pojedinci s invaliditetom smatrani bićima koja imaju manje ljudskih karakteristika, pa su kao takvi bili prijetnja, objekti straha, ismijavanja i sažaljenja, teret milosrđa, vječna djeca, bolesni organizmi ili osobe na samrti. Sa ovakvim predznacima članovima zajednice s invaliditetom neminovno je dodjeljivna negativna društvena uloga koja je bila povezana i sa njihovom socijalnom devalvacijom. Različite kulture su različito objašnjavale i pojavu invalidnosti kod nekog od članova porodice, posebno djece, ponekad pridavajući i atribute nadnaravnoga ili božanskog. Tako se npr. u meksičkoj kulturi vjerovalo kako je Bog stavljajući roditelje na „kušnju“ „dao“ dijete s invaliditetom. Također, i u Kini postojalo je vjerovanje prema kojem je sljepoća dokaz „bolesne“ porodice, dok je u Španjolskoj dijete s invaliditetom predstavljalo „test vjere“ i neku vrstu „križa“³. Ovakav ili sličan način vjerovanja, u manjoj ili većoj mjeri, postoji i danas u pojedinim zemljama svijeta, jer „pojedinaac nosi nevidljivi križ“ socijalnog grijeha koji mu svojom težinom otežava funkcioniranje u društvu, a drugima pokazuje da ga treba izbjegavati (kako im ne bi natovario/la svoj križ), žaliti ili izložiti diskriminacijskom djelovanju⁴.

Historijski gledano, u različitim epohama stav društva prema osobama s invaliditetom bio je određen koliko shvatanjima date sredine, toliko i kulturnim, materijalnim i duhovnim stavovima vremena u kojem je osoba s invaliditetom živjela. Stoga se može reći da je društveni odnos prema osobama s invaliditetom bio determiniran različitim faktorima, zavisno od karaktera kulturne i moralne razine na kojoj se društvo nalazilo tako da se kao dominantni faktori mogu istaći: društveno uređenje, zakonska regulativa, nivo ekonomske moći, religija i razvoj nauke.

Polazeći od navedenog bitno je spomenuti da u prvobitnim ljudskim zajednicama osobe s invaliditetom su smatrane nekorisnim članovima isključivo zbog toga što nisu na ravnopravnoj osnovi mogli privređivati u nabavci hrane i odjeće što je bila osnova za preživljavanje, a samim tim kroz te aktivnosti se procjenjivala sposobnost članova zajednice. Upravo zbog navedenog najčešće su osobe s invaliditetom, posebno u kriznim situacijama, napuštane od stane ostalih članova zajednice, ostavljajući ih da se brinu same o sebi⁵. Također je važno spomenuti da je čovjek u prahistorijskom dobu sve što se zbivalo u njegovom okruženju, ali i sve što se odnosilo na njega samog pripisivao natprirodnim silama. Ovaj period se u literaturi iz ugla nastanka invalidnosti naziva „demonističkim“, što se posebno odnosi na duševne bolesti koje su se sa svojim često dramatičnim simptomima vrlo dobro uklapale u okvir ovog shvaćanja⁶.

2 Cockes, E. Normalization and Social Role Valorization: Guidance for Human Service Development, Hong Kong Journal of Psychiatry, 11, 1, 2001, 12-16; Wolfensberger, W. A brief introduction to Social Role Valorization: A high-order concept for addressing the plight of societally de-valued people, and for structuring human services (3rd ed.), N. Y.: Training Institute for Human Service Planning, Leadership & Change Agency (Syracuse University), 1998; Schwartz, K. „We can't close it yet“, How discourse positions people with intellectual disabilities, In Critical Disability Discourse, 2, 2010, str. 1-15

3 Heath, R., Levin, P. 1991., prema: Lewis, A. Children's Understanding of Disability, Routledge. London and New York. 1995.

4 Hromatko, Matic prema: Mihanović, V., Krupač-Grljušić, A. „Invaliditet“ – Koncept u razvoju, u: Modeli rada sa osobama s invaliditetom, Caritas biskupija Mostar-Duvno i Trebinje-Mrkan. 2012. str. 331.

5 Leutar, L. i sur. Metode socijalnog rada s osobama s invaliditetom, Biblioteka socijalnog rada, Zagreb. 2015, str. 16.

6 Nemčić-Moro, I. Psihijatar i psihijatrija, u: Psihijatrija, ur: Moro Lj...et al, Glosa, Rijeka, 2004. str. 22.

U antičko doba u odnosu na demonistički period, zahvaljujući naučnim spoznajama i stavovima starogrčkog ljekara Hipokrata (460-377 pr.n.e.) i starorimskog ljekara Galena (129-199 pr.n.e.), odnos prema osobama s invaliditetom bio je djelimično humaniji i etičniji⁷. U srednjem vijeku odnos prema osobama s invaliditetom, posebno s duševnim smetnjama, bio je različit i kretao se od potpune odbojnosti i kažnjavanja do tolerancije. U ovom periodu ponovno oživljava demonističko shvaćanje o nastanku duševnih bolesti, a njihovo liječenje ponovno poprima primitivne oblike istjerivanja đavola batinanjem i mučenjem, ali i spaljivanjem duševno oboljelih osoba. Ovakav stav društva prema ovoj kategoriji osoba s invaliditetom, prisutan je sve do 19. vijeka.

U ništa boljem položaju nisu ni osobe s tjelesnim invaliditetom koje su mahom prepuštene same sebi i ulici najčešće se izdržavajući prošnjom, krađom, primanjem milostinje i sl., pod uslovom da nisu bile smještene u azile ili skloništa⁸.

U 16. vijeku stav društva prema osobama s invaliditetom se postepeno mijenja. Tretmani u azilima postaju humaniji, a mučenja i ponižavanja su u manjoj mjeri prisutna. To se posebno odnosi na one osobe s invaliditetom koje su poticale iz imućnijih slojeva. U prilog navedenom govore pionirski naponi svećenika De Leona (u Španiji) da obrazuje gluhe sinove kastiljanskih plemića, što se može smatrati prvim pokušajem društvene inkluzije osoba s invaliditetom⁹.

U 17. i 18 vijeku nova naučna saznanja nisu promijenila stav društva prema osobama s invaliditetom koje su i dalje, poput prosjaka, skitnica, prostitutki i kriminalaca, čuvane u specijalnim zavodima i azilima¹⁰.

U 19. vijeku koji označava napredak prirodnih nauka, dolazi do drugačijeg, znatno humanijeg odnosa prema osobama s invaliditetom. Ovo se posebno odnosi na osobe s duševnim smetnjama, gdje se zahvaljujući napretku medicinskih nauka primjenjuju takvi dijagnostički procesi koji u fokus interesovanja stavljaju ličnost pacijenta.

Velika naučna otkrića o etiologiji, posebno duševnih oboljenja je karakteristika 20. vijeka, ali i izrazito nehuman stav i tretman svih kategorija osoba s invaliditetom u nacističkoj Njemačkoj. U ovoj zemlji su donesena dva izrazito pogubna zakona¹¹ u kojima su osobe s invaliditetom tretirane kao manje vrijedni i neproduktivni članovi društva, pasivni

7 Ovome je znatno doprinijelo Hipokritovo učenje da su tijelo i psiha povezani, te da su, shodno toj povezanosti duševne bolesti, zapravo, bolesti mozga (Miković, 2007: 114). S druge strane, iako je u antičkim zajednicama kult ljepote i zdravog tijela bio posebno njegovan, zbog čega su, nerijetko osobe s invaliditetom bile izlagane javnom podsmjehu i poruzi, jedan broj njih je, kao npr. ratni veterani, slijepi i slabovide osobe, uživao određeni društveni status i ugled zahvaljujući ratnoj slavi ili npr. aktivnostima kao što su interpretacija i pisanje epske poezije.

8 Za smještaj i azile koje su u to vrijeme prvo počeli graditi Arapi može se reći da su najveće otkriće srednjeg vijeka. Prvo sklonište sagrađeno je u Bagdadu, 750., a zatim u Kairu, 873. godine.

9 Tatić, D. Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom, Edicija studije, Beograd. 2011, str. 23.

10 Miković, M. Socijalni rad i mentalno zdravlje, Fakultet političkih nauka, Sarajevo. 2007, str. 121.

11 Prvi je Zakon o sterilizaciji osoba s duševnim poremećajima, usvojen 1933. godine. Ovim Zakonom su bile obuhvaćene osobe sa sljedećim dijagnozama: kongenitalna idiotija, shizofrenija, manijakalno-depresivna psihoza, heredetalna epilepsija, sljepilo, gluhoća i Hatingtonova horeja, ali i osobe sa nasljednim tjelesnim anomalijama, kao i one kod kojih je dijagnosticiran teži oblik alkoholizma. Pred početak Drugog svjetskog rata, 1939. godine, donesen je zakon kojim je propisana obavezna registracija sve novorođene djece sa kongetalnim anomalijama. Njime je naloženo da se sve osobe starije od 16. godina koje imaju duševne poremećaje smjeste u departmane, dok su osobe s različitim oblikom invaliditeta upućivane u koncentracione logore. U skladu sa zakonskim odredbama u ovom periodu u Njemačkoj je izvršena i ograničena eutanazija na 5000 djece, kao i eliminacija 80.000 osoba koje su bile nesposobne za produktivni život i koje prema uvjerenju tadašnjih vlasti nisu zaslužile da žive (Miković, 2007:126-127).

objekti tuđe brige i milostinje, oni koji predstavljaju samo teret¹².

U periodu po završetku Drugog svjetskog rata, zbog velikog broja ranjenih u vrijeme njegovog trajanja, dolazi do povećanja broja osoba s invaliditetom što ima za posljedicu da se na invalidnost po prvi put počinje gledati kao na problem zajednice. Ovo pored pojave antipsihijatrijskog pokreta dovodi i do jačanja socijalne orijentacije, odnosno početaka vaninstitucionalizacije sa sve više prisutnim spoznajama o negativnim posljedicama društvene segregacije osoba s invaliditetom. Zapravo, može se reći da je upravo ovo period kada dolazi do početaka zagovaranja i uvođenja shvatanja koje proizilaze iz socijalnog modela. Sve više se ukazuje na odgovornost društva za prepreke s kojima se susreću osobe s invaliditetom. Kasnije, posebno od 70-ih godina 20. vijeka, s pojačanim interesom za rješavanje problema osoba s invaliditetom, javlja se i ideja o njihovoj potpunoj integraciji u sve sfere života u zajednici. Ovaj period karakterističan je i po tome što intenciju socijalne integracije prihvaćaju i sve razvijene zemlje svijeta, na što su posebno uticali i različiti međunarodni dokumenti među kojima su i dokumenti Vijeća Evrope. Svjesnost o dosezima i mogućnostima ravnopravnog učešća u životu zajednice osoba s invaliditetom sa drugim članovima društva danas je u svim zemljama svijeta sve više prisutna. Ona se posebno ogleda u tome što se spoznaje da osobe s invaliditetom mogu doprinijeti razvoju društva, prema svojim sposobnostima, i da mogu živjeti od svog rada sve više primjenjuju praktično. Ovakvom odnosu velikim dijelom su doprinijele i same osobe s invaliditetom, odnosno pojedine historijske ličnosti koje su u određenom vremenu i određenoj kulturi dale nemjerljiv doprinos razvoju društva¹³.

Modeli/pristupi invalidnosti

U većini društava osobe s invaliditetom su „nedobrodošli“ i „nevidljivi“ članovi zajednice. Gotovo na isti način kako su osobe s invaliditetom izolovane i isključene iz zajednice tako su u velikom broju slučajeva, u manjoj ili većoj mjeri, izolovane i isključene i njihove porodice. Primjer izolacije osoba s invaliditetom zbog prostornih barijera najslikovitije govori da im se time šalje poruka da nisu isti, da ne mogu biti isti i da su nesposobni¹⁴. Diskriminacija u odnosu prema osobama s invaliditetom razlikuje se od drugih oblika diskriminacije npr. diskriminacija u odnosu na rasu, spol ili nacionalnost jer nepovoljan položaj, odnosno diskriminacija kod svih može biti rezultat različitog načina postupanja, od strane drugih pojedinaca ili tijela državne uprave, bez čega nema ni nepovoljnog položaja za one koji su pogođeni diskriminacijom. Međutim, nepovoljan položaj osobe s invaliditetom u odnosu na druge skupine ogleda se ne samo u načinu postupanja drugih, nego i u postojanju invaliditeta. Izvori diskriminacije prema osobama s invaliditetom zbog njihove različitosti, od strane pojedinaca, posebno u sredinama u kojima žive, najčešće su predrasude, neinformiranost ili

12 U nacističkoj Njemačkoj osobe s invaliditetom smatrane su opasnim društvenim balastom koji „kvari čistotu Arijevske rase“, pa se u skladu s tim pristupilo njihovom istrebljenju kao i Jevreja, Roma, Slovena... Ironičan paradoks je da su i neki od lidera nacističke Njemačke bili osobe s invaliditetom, npr. Hitler je, po naknadnoj analizi stručnjaka, patio od ozbiljnih duševnih smetnji, a Gebels je imao posljedice dječije paralize... (Tatić, 2011:23).

13 “Veliki grčki pjesnik, tvorac Ilijade i Odiseje, Homer bio je slijep. Servantes, pisac Don Kihota, izgubio je ruku u bitci kod Lepanta u 16. vijeku... veliki slikar Van Gog, pred kraj svog života i stvaralaštva pokazivao je znakove teškog duševnog rastrojstva što nije prekinulo njegovu aktivnost... Ludvig van Betoven je posljednjih 10 godina stvaralaštva, period u kome je nastala i njegova veličanstvena “Deveta simfonija”, komponovao uprkos potpunoj gluhoći” (Milosavljević, 1989:1-2).

14 Humo, Z., Haznadarević, E., Pajić, E. Porodični pristup SOS porodičnog centra Mostar u radu s osobama s invaliditetom, u: Modeli rada s osobama s invaliditetom, Caritas biskupija. Mostar, 2012, str. 122.

neki drugi dominantan model iz kojeg proizlaze negativni stavovi prema ovoj skupini.

Različiti modeli poimanja invalidnosti služe i kao osnov različitih praktičnih pristupa, definiranja politika, mjera za uređivanje i pravne regulative položaja osoba s invaliditetom u društvu. U ovom kontekstu historiju invaliditeta karakteriziraju različiti modeli/pristupi invaliditetu i osobama s invaliditetom, kao što su: model milosrđa, medicinski model, model deficita, socijalni model, model ljudskih prava, Nađijev, biopsihosocijalni model, model procesa nastanka invalidnosti i socio-ekološki model. U vezi sa navedenim u literaturi također postoje i različiti pristupi socijalnog rada u pružanju usluga osobama s invaliditetom (humanitarni, pristup saglasnosti i građanski pristup).

Model milosrđa, za koji se može reći i da je nastariji, invalidnost tretira kao deficit, a osobu s invaliditetom kao žrtvu. Prema ovom modelu osobe s invaliditetom nisu u mogućnosti pomoći same sebi i voditi samostalan život. Kao takve one trebaju milosrđe, posebne usluge, njegu i institucije, kao što su specijalne škole ili domovi.

Medicinski model invalidnosti koji se javlja 50-ih godina 20. vijeka, uključivao je ideju pomoći i zaštite, te reduciranje rizičnih faktora u okruženju korisnika na najmanju moguću mjeru, što je u to vrijeme predstavljalo pozitivan iskorak. Danas, shodno naučnim i praktičnim spoznajama, može se reći da ovaj pristup kao ključni nedostatak ima to što polazi od toga da je tijelo bolesno, invalidno i da ga treba liječiti. U istom kontekstu osoba s invaliditetom posmatra se kao „defektna“, ograničeno sposobna da ostvari svoju društvenu ulogu. Drugim riječima, ovaj model sklon je problematiziranju osobe i gleda na nju kao na objekt kliničke intervencije¹⁵. Njegovo ključno polazište je da se problem nalazi unutar same osobe s invaliditetom koja je pasivni primalac pomoći od medicinskog osoblja koje istovremeno odlučuje šta je takvoj osobi potrebno. Uz medicinski model usko je vezana i institucionalizacija osoba s invaliditetom, pa je zadatak društva, po njemu, organizacija određenih specijalnih službi i postupaka kojima bi se ublažile posljedice oštećenja, a ako to nije moguće, osobu treba izdvojiti iz prirodne sredine, odnosno smjestiti je u instituciju¹⁶.

Također, za medicinski model može se reći da je restriktivan, da pažnju posvećuje fizičkom oštećenju zanemarujući okruženje u kojem osoba s invaliditetom živi. Stoga je moguće zaključiti da je dobrim dijelom odgovoran za porast izolacije osoba s invaliditetom¹⁷. On je također „zaslužan“ i za dominantnu ulogu profesionalaca u zdravstvu u rješavanju problema osoba s invaliditetom. Pritom, ovdje treba istaći da su profesionalci u zdravstvu kompetentni za rješavanje zdravstvenih problema s kojima se osobe s invaliditetom suočavaju. Međutim, teškoće nastaju kad profesionalci iz zdravstva donose odluke i o pitanjima koja nisu isključivo medicinske naravi, npr. izbor životne sredine, način obrazovanja, mogućnost zapošljavanja itd.

Model deficita, koji nastaje između 70- tih i 80- tih godina prošlog vijeka na neki način predstavlja prijelaz od medicinskog ka socijalnom modelu. Njime se naglašava značenje utvrđivanja i zadovoljavanja “posebnih potreba” osoba s invaliditetom. Primjenom ovog modela proces dijagnosticiranja je usmjeren na utvrđivanju onog što osoba ne može, u čemu ima poteškoće, tako da se rehabilitacijom to nastoji smanjiti ili otkloniti. Uporedo s ovim

15 Quinn, G. i Degener, T. The moral authority for change: human rights values and the worldwide process of disability reform, u: Quinn, G. & Degener, T. et al (eds.), Human Rights and Disability: The current use and future potential of United Nations human rights instruments in the context of disability, New York, Geneva: United Nations. 2002, str. 53.

16 Urbanc, K. Medicinski, socijalni ili neomedicinski pristup skrbi za osobe s invaliditetom, Ljetopis socijalnog rada, 2005, str. 322.

17 Tatić, D. Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom, Edicija studije, Beograd. 2011, str. 25.

modelom javlja se i pokret integracije koji je u početku većinom bio usmjeren uključivanjem djece s blažim teškoćama u razvoju u redovni sistem odgoja i obrazovanja. Ovaj oblik integracije se isključivo odnosio na dijeljenje zajedničkog prostora i pojedinih aktivnosti koje su vremenski bile ograničene i kontrolirane od strane osoba bez invaliditeta, čime zapravo nije ni dolazilo do istinskog uključivanja i prihvaćanja.

Socijalni model nastaje sedamdesetih godina 20. vijeka. Proizašao je iz borbe različitih aktivističkih skupina za ljudska prava, koji su osuđivali model deficita i medicinski model. Njegov nastanak i zamjena medicinskog modela poseban uticaj je imalo na području zaštite mentalnog zdravlja kroz pojavu tzv. „antipsihijatrijskog pokreta“. Njime je omogućen novi pristup i uvid u potrebe korisnika na mnogim područjima i to ne samo medicine, već i ostalih pomažućih profesija¹⁸.

Bit socijalnog modela je da stavlja pojedinca u centar odlučivanja pri donošenju odluka koje se odnose na njega, ali i da, što je još važnije, problem vidi u društvu, a ne u osobi¹⁹. On je također poslužio kao teoretski osnov zahtjeva za ravnopravnost i punu socijalnu uključenost, te učešće osoba s invaliditetom u svim oblastima društvenog života. Prema njemu osobe s invaliditetom, u partnerstvu sa saveznicima, su aktivni borci za ravnopravnost i za stvaranje društva koje je inkluzivno.

Model ljudskih prava je gotovo isključivo usmjeren na dostojanstvo ljudskog bića. Dostojanstvo, autonomija, jednakost i solidarnost su vrijednosti koje su posebno važne u kontekstu invalidnosti²⁰. Po ovom modelu prepoznavanje vrijednosti ljudskog dostojanstva služi kao snažan podsjetnik da osobe s invaliditetom imaju pravo udjela u društvu podjednako kao i ostali njegovi članovi.

Pojavom socijalnog modela kao i filozofije inkluzije u društvu dolazi do promjene odnosa prema osobama s invaliditetom. Ovim promjenama pridonio je i pokret samozastupanja koji se smatra najpozitivnijim pokretom prošlog desetljeća²¹. Organizirajući se u ovaj pokret osobe s invaliditetom pokazale su da imaju šta reći, ukoliko im se za to pruži prilika. Pokazale su da žele biti dio društvene zajednice i imati veću kontrolu nad vlastitim životom. Stoga je i sasvim razumljiva želja osoba s invaliditetom za socijalnom inkluzijom, odnosno nepokolebljivim stavom koji glasi; „ništa o nama bez nas“²².

Iz prezentiranog je veoma jednostavno zaključiti da su socijalni model i model ljudskih prava, u odnosu na medicinski i model milosrđa, znatno primjereniji potrebama osoba s invaliditetom s naglaskom na njihov najbolji interes, bez ograničavanja ove populacije u njihovom normalnom funkcioniranju i fokusiranjem problema u nedovoljnoj brizi društvenih struktura prema njima. Istovremeno, ovdje treba naglasiti da se socijalni model invalidnosti u praksi ne primjenjuje dovoljno, čak ni u oblasti profesionalnog socijalnog rada. Također ni stalni porast literature koja govori o nediskriminaciji osoba s invaliditetom čini

18 Urbanc, K. Medicinski, socijalni ili neomedicinski pristup skrbi za osobe s invaliditetom, Ljetopis socijalnog rada, 2005, str. 322.

19 Quinn, G. i Degener, T. The moral authority for change: human rights values and the worldwide process of disability reform, u: Quinn, G. & Degener, T. et al (eds.), Human Rights and Disability: The current use and future potential of United Nations human rights instruments in the context of disability, New York, Geneva: United Nations. 2002.

20 Isto, str. 14.

21 Mihanović, V. Invalidnost u kontekstu socijalnog modela, Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja 2011, Vol 47, 2011, br. 1, str. 74.

22 Malam & Joyce, 2005, prema: Mihanović, V. Invalidnost u kontekstu socijalnog modela, Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja 2011, Vol 47, 2011, br. 1, str. 75.

se da nije puno doprinio borbi protiv ugnjetavanja, ali je kao posljedica takvog odnosa došlo do razdvajanja teorije i prakse²³.

Nađijev model invalidnosti, koji je sredinom šezdesetih godina prošlog vijeka utemeljio američki naučnik Nađi, po kojem je i dobio ime, i danas privlači veliki broj teoretičara iz oblasti invalidnosti. Široko poznat i primjenjiv, kako u teoriji tako i u praksi, ovaj model, poslije 1980. godine kada ga je Institut za medicinu Američke akademije nauka uzeo za teoretsku osnovu svoje diskusije o prevenciji invalidnosti postaje sve prisutniji. Sam model sadrži sljedeće četiri faze²⁴:

1. Aktivna patologija (Active pathology), koja se karakteriše prekidom ili poremećajem u normalnim procesima, kao i naporima organizma da ponovo uspostavi normalno stanje.
2. Oštećenje (Impairment) karakteriše se anatomskom, fiziološkom, mentalnom ili emocionalnom abnormalnošću ili gubitkom.
3. Funkcionalno ograničenje (Functional limitation), podrazumijeva ograničenje osobe da "fizički" izvršava određene aktivnosti.
4. Invalidnost (Disability) predstavlja ograničenje individue u izvršenju socijalno definiranih uloga i zadataka unutar sociokulturne i fizičke okoline.

Devedesetih godina prošlog vijeka ovaj model je posebno aktuelan, tako da se iz njega stvaraju novi modeli (biopsihosocijalni i model procesa nastanka invalidnosti), u okviru kojih se invalidnost posmatra kao složena interakcija između ličnih i okolinskih faktora. Također, ovaj model, koji osnovu za definiranje ključnih segmenata crpi iz Međunarodne klasifikacije oštećenja, invalidnosti i hendikepa (1980), koja na sličan način određuju oštećenje i invalidnost, je predstavljao osnovu za razvijanje i drugih, novih modela. Zajednička osnova Nađijevog modela i Međunarodne klasifikacije je ukazivanje na ograničavajuće okolnosti u kojima se osoba može naći zbog invalidnosti. Stoga je težište dato u ovom modelu više na nemogućnosti učešća u svakodnevnim aktivnostima osoba s invaliditetom u odnosu na ostale članove društva, zbog čega je izraženija socijalna isključenost ove populacije.

Biopsihosocijalni model invalidnosti, koji je nastao dobrim dijelom iz Nađijevog modela, na neki način predstavlja njegovu daljnju razradu. Ovaj model smatra se izuzetno preciznim, razrađenim i kompleksnim uz nastojanja da obuhvati različite aspekte invalidnosti kao društvenog fenomena. U njemu invalidnost odražava negativni aspekt interakcije između individue, njenog zdravstvenog stanja i kontekstualnih faktora. Taj proces interakcije ima sljedeće karakteristike: „Narušeno zdravstveno stanje (kao rezultat akutne ili hronične bolesti, povreda ili trauma) ostavlja posljedice u vidu oštećenja (gubitka ili abnormalnosti tjelesne strukture ili fiziološke funkcije), dovodi do promjena u aktivnostima (odnosno u prirodi i intenzitetu funkcioniranja osobe) i participaciji (prirodi i intenzitetu individualnog uključivanja u životne situacije). Na stepen i karakter svake od ovih posljedica oštećenog zdravstvenog stanja djeluju kontekstualni faktori, i to lični i okolinski^{25 26}. Kroz složenu interakciju ovih faktora dolazi do veće izraženosti invalidnosti, socijalne isključenosti i marginalizacije. U ovom kontekstu je također moguće zaključiti da biopsihosocijalni

23 Leutar, Z., Ogresta, J., Milić-Babić, M. Obitelji osoba s invaliditetom i mreže podrške, Sveučilišna tiskara, Zagreb. 2008, str. 83.

24 Tatić, D. Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom, Edicija studije, Beograd. 2011, str. 27.

25 Cucić, V. Osobe sa invaliditetom i okruženje. Handicap International, Beograd. 2001, str. 13 – 15.

26 U biopsihosocijalnom modelu u lične faktore spadaju: spol, godine starosti, način savladavanja stresa, socijalno porijeklo, edukacija, profesija, prošlo i sadašnje iskustvo, ukupan obrazac ponašanja, karakter i niz drugih faktora. U okolinske faktore spadaju: socijalni stavovi, civilno društvo, pravna i socijalna struktura, službe za podršku, arhitektonske barijere, klima, teren i dr.

model govori o „disfunkcijama“ osoba s invaliditetom, koje se manifestuju kao gubici u tjelesnom funkcioniranju i strukturi, limitacije u aktivnostima, a tek na kraju o ograničenjima ovih osoba u socijalnoj participaciji.

Model procesa nastanka invalidnosti ili Kvebeška klasifikacija, također nastao daljom razradom Nadijevog, ali i biopsihosocijalnog modela, stavlja naglasak na analizu složenih interakcija između ličnih i okolinskih faktora koji mogu biti podstičući ili ograničavajući. S tim u vezi, grupa autora (Noreau, Fougé, Vincent)²⁷ razvija instrument za procjenu životnih navika, koji se istovremeno koristi i za procjenu kvaliteta socijalne participacije pojedinca. Kao teorijski i praktični osnov za svoj instrument koristi se model procesa nastanka invalidnosti koji socijalnu participaciju određene osobe posmatra kao interakciju između njegovih/njenih ličnih osobina, vezanih za organske sisteme i sposobnosti (tzv. unutrašnji faktori), i raznih okolinskih uticaja u okruženju, (tzv. spoljašnji faktori). Stepén socijalnog učešća se operacionalizuje kroz procjenu životnih navika, posebno onih koje odgovaraju navikama koje garantuju opstanak i napredovanje pojedinca u društvu tokom njegova života. Neke od životnih navika su bazične, neophodne za puko preživljavanje, dok se druge ostvaruju u skladu sa željama pojedinca, npr. lični odnosi, posao, pokretljivost itd. S razvojem ovog modela teoretičari su istovremeno razvijali i čitav instrumentarij za vrednovanje stepena i vrste uticaja navedenih faktora na osobe s invaliditetom²⁸. Kako su okolinski faktori razvrstani na: socijalne, kulturne, političke i fizičke, svaki od njih može biti podsticajan, ukoliko olakšava ostvarivanje životnih navika i socijalnu uključenost osobe s invaliditetom, ili otežavajući, ukoliko ograničava ili onemogućava ostvarivanje životnih navika i dovodi osobu s invaliditetom u stanje socijalne isključenosti. Spoljni i unutrašnji faktori mijenjaju se s vremenom, a u zavisnosti od njih mijenja se i nivo socijalne uključenosti, odnosno socijalne isključenosti osobe s invaliditetom, tako da invalidnost dobija bitnu vremensku dimenziju i varijablu. Zahvaljujući ovom modelu može se uraditi evaluacija prava na jednakost, tako što će se uporediti dostignuća u ostvarivanju životnih navika osoba s invaliditetom sa dostignućima drugih članova društva u datoj društveno-političkoj i fizičkoj sredini.

Socioekološki model²⁹ zasniva se na uključivanju osoba s invaliditetom u različite društvene sredine. Prema ovom modelu životni svijet ili okolina podijeljeni su u četiri sistema: mikro, mezo, egzo i makro sistem. U mikro sistemu proces uključivanja se odvija u neposrednoj okolini osobe s invaliditetom, npr. porodica, dječiji vrtić i škola. Različiti mikro sistemi se međusobno uslovljavaju, ovisni su jedan o drugom i nadopunjavaju se u mezo sistemu. Egzo sistem je lokalna zajednica, tj. socijalna mreža pojedinca u kojoj osobe koje žive same ili s porodicom stupaju u integracijske odnose. Tu postoje formalni (profesionalne službe, klinike, religijske zajednice) i neformalni odnosi (susjedstvo, članovi grupe za samopomoć, udruženja). Četvrti, makro sistem čine karakteristične norme i vrijednosne pretpostavke određenog društveno-kulturnog okvira.

Socioekološki model posebno je bitan za djecu s invaliditetom. Kod ove populacije je, ukoliko su od ranog djetinjstva uključeni u različite sredine, primjetan napredak u kognitivnom i socijalnom razvoju, što se istovremeno pozitivno odražava i na njihovu socijalnu uključenost.

27 Noreau, L., Fougéyrollas, P., Vincent, C. *Technology and Disability* 14 (3), The LIFE-H: Assessment of the quality of social participation. 2002, str. 113-118.

28 Tatić, D. *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom*, Edicija studije, Beograd. 2011, str. 30.

29 Bronfenbrenner, 1981, prema: Leutar, L. i sur. *Metode socijalnog rada s osobama s invaliditetom*, Biblioteka socijalnog rada, Zagreb. 2015, str. 87.

Za socijalni rad, pored poznavanja različitih modela invalidnosti, od važnosti je i okvir za analiziranje teorijske osnove³⁰, koji mogu koristiti socijalni radnici pri pružanju usluga osobama s invaliditetom oblikujući: humanitarni pristup, pristup suglasnosti i građanski pristup. Razlika između ova tri pristupa ogleda se u sljedećem:

Humanitarni pristup polazi od toga da se usluge pružaju kao rezultat dobre volje i želje da se pomogne osobama s invaliditetom. Davatelji kontroliraju usluge, a od korisnika se očekuje da budu zahvalni na primljenim uslugama. Kao ishod pojavljuje se da davatelji usluga smatraju kako su napravili dobro „djelo“, dok su korisnici kritični i zbog toga se smatraju nezahvalnima.

Pristup suglasnosti karakterističan je po tome što usluge pokreću državna politika i zakonodavstvo tako da davatelji usluga imaju minimalistički pristup u njihovom pružanju i čine samo ono što je nužno i usklađeno sa zakonom. U ovom pristupu korisnici usluga također su nezadovoljni, jer smatraju da su lišeni nečega na što imaju pravo.

Građanski pristup traži da se osobe s invaliditetom smatraju ravnopravnim članovima društva/građanima, sa svim pravima i obavezama koja im pripadaju.

Iskustva iz prakse govore da socijalni rad prema osobama s invaliditetom najčešće primjenjuje individualni pristup usluga jer se, kao i jedan broj drugih zanimanja, ne može odvojiti od individualnog modela koji je općeniti dio socijalne svijesti³¹. Iz navedenog je moguće zaključiti da se praksa socijalnog rada općenito, a pogotovo u radu sa osobama s invaliditetom, još uvijek ne može odvojiti od tradicionalnih pristupa, odnosno individualnog rada, grupnog rada i rada u zajednici. Pritom treba imati na umu da su socijalni radnici kao profesionalci ključni u pružanju pomoći osobama s invaliditetom, bez obzira kojem pristupu davali prednost. Oni su ti koji osobe s invaliditetom upoznaju s pravima koja imaju, oni ih zastupaju, u slučajevima kada iz bilo kojih razloga nisu u mogućnosti same sebe zastupati, osnažuju ih itd.

Mogućnosti i ograničenja socijalnih radnika u radu sa osobama s invaliditetom

Socijalni rad je praktično zasnovana profesija i akademska disciplina koja promovira društvenu promjenu i razvoj, socijalnu koheziju, te osnaživanje i oslobađanje ljudi³². Shodno navedenom može se konstatovati da je osnovni cilj rada sa osobama s invaliditetom uvođenje promjena u strukturalne uslove života ove skupine koji doprinose njihovoj marginalizaciji i socijalnoj isključenosti. S tim u vezi ključno je da socijalni radnici u radu sa osobama s invaliditetom ulažu napore u realizaciju programa u čijem težištu je promocija samostalnog življenja pripadnika ove skupine što ujedno i predstavlja jedan od segmenata socijalnog modela invalidnosti. Nimalo manje važno nije i ulaganje napora u sticanje znanja o korisničkoj perspektivi kao ravnopravnoj suradnji u radu sa osobama s invaliditetom, a sve u cilju da im se pomogne da se samostalno zauzmu za svoja prava. Prema tome poseban fokus socijalnih radnika trebao bi biti savjetovani rad koji kao metod rada sa osobama s invaliditetom može vratiti osjećaj kontrole nad vlastitim životom³³. Dakle, posebno težište

30 Olivera i Baileya, 2002, prema: Leutar, Z., Ogresta, J., Milić-Babić, M. Obitelji osoba s invaliditetom i mreže podrške, Sveučilišna tiskara, Zagreb. 2008, str. 83.

31 Leutar, Z., Ogresta, J., Milić-Babić, M. Obitelji osoba s invaliditetom i mreže podrške, Sveučilišna tiskara, Zagreb. 2008, str. 85-86.

32 https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2015/11/SW_Bosnian-version.pdf

33 Leutar, L. i sur. Metode socijalnog rada s osobama s invaliditetom, Biblioteka socijalnog rada, Zagreb.

u radu sa osobama s invaliditetom treba da bude na osnaživanju pripadnika ove populacije. Zapravo, profesionalci, socijalni radnici trebali bi osobama s invaliditetom pokazati da nisu sami u problemu, te se zalagati za osvješćivanje zajednice o njihovim problemima i mogućnostima. Iz navedenog proizilazi da socijalni rad sa osobama s invaliditetom uključuje više različitih metoda rada, te da samo ravnomjerna primjena svih pristupa može dovesti do željenog rezultata. Tačnije odnos socijalnog radnika sa osobama s invaliditetom treba da uključuje komunikaciju, razumijevanje, suradnju, pomoć u ostvarivanju prava³⁴. Međutim, u praksi se stručnjaci, socijalni radnici susreću s mnoštvom ograničenja među kojima posebno treba istaći podcijenjenost struke, diskriminacija, male plaće, prevelik broj korisnika, preopterećenost administrativnim poslovima, ograničavajuće zakonodavna regulative kao i nerijetko neadekvatna opremljenost radnog prostora. U radu socijalnih radnika sa osobama s invaliditetom otežavajuća situaciji čini i to što je društvo neinformisano o mogućnostima pripadnika ove skupine i što neosnovano gaji diskriminatorski odnos prema njima. Zapravo, u budućnosti smjer razvoja socijalnog rada u kontekstu socijalnog modela invaliditeta trebao bi da bude u cijeloživotnom razvoju kompetencija socijalnih radnika kao i kroz uvođenje dodatnog kadra u cilju rasterećenja postojećeg kadra koji je nedovoljan da odgovori zahtjevima osoba s invaliditetom u sve složenijim društvenim okolnostima.

U savremenim društvima posebno ograničenje u zaživljavanju socijalnog modela invalidnosti predstavljaju posljedice proizašle iz posljednje svjetske ekonomske krize. Ovdje se čini važnim naglasiti da neravnoteže koje posljednjih decenija nastaju na finansijskim, naftnim i tržištima nekretnina prirodno pobuđuju sumnje u moguću uravnoteženost socioekonomskog razvoja³⁵, a samim tim i u zaživljavanje socijalnog modela invalidnosti. Zapravo, svjetska ekonomska kriza je pridonijela činjenici da svjetska ekonomija nije samo turbulentna već i da je u stalnom riziku od rušenja što predstavlja kontinuirani rizik za pad kvalitete života kompletnog stanovništva, a samim tim i osnovnu prepreku zaživljavanja socijalnog modela invalidnosti. U takvom ozračju socijalni radnici su se našli na raskrižju: s jedne strane ograničeni su državnim interesom da se što manje ulaže u socijalna davanja i zaživljavanje socijalnog modela invalidnosti, te s druge da pomognu onima koji su pogođeni bilo kakvim poteškoćama bez obzira na okolnosti koje su dovele do njih.

Umjesto zaključka

Osobe s invaliditetom predstavljaju nesumnjivo najmarginalizovaniju skupinu socijalno isključenih članova zajednice, a profesija socijalnog rada ima nezamjenjivu ulogu u pružanju pomoći i zaštiti pripadnicima te skupine. Međutim, u savremenim društvima socijalni radnici su zbog posljedica svjetske ekonomske krize ograničeni u realizaciji aktivnosti koje imaju za cilj unaprjeđenje socijalne uključenosti osoba s invaliditetom. Zapravo, ukoliko se uzme u obzir da na savremeni socijalni rad utiču četiri ključne "sile": društveni kontekst, teorijske ideje, odnos države i profesije, te obrazovni sistem, onda nije teško zaključiti da mogućnosti i smjer djelovanja socijalnih radnika zavisi od interakcije navedenih sila što posebno dolazi do izražaja u vrijeme svjetske ekonomske i socijalne krize koja, čini se, "gura" socijalni rad prema sužavanju svojih uloga i teškoći ostvarivanja temeljnih vrijed-

2015.

34 Isto, str. 36.

35 Piketty, T. *Le Capital au XXIe siècle*, Harvard University Press. 2013.

nosti poput socijalne pravde, socijalnog blagostanja, razvoja ljudskih potreba i promocije socijalnih promjena. U vezi s navedenim može se konstatovati da ekonomska kriza koja se desila u prvoj deceniji 21. vijeka doprinosi slabljenju razvojnih koncepata u socijalnom radu i pojačanju osjećaja otuđenosti fatalizma kod mnogih korisnika³⁶, uključujući i osobe s invaliditetom. U svemu navedenom ne treba smetnuti ni suma činjenicu da se u vrijeme krize od socijalnih radnika dodatno očekuje da maksimiziraju učinke do krajnjih granica uz minimiziranje “socijalnih troškova”, a da pri tome ostanu vjerni etičkim načelima, profesionalnim standardima i najboljim primjerima profesionalne prakse. U cilju prevazilaženja navedenog stanja, ali i u cilju unapređenja kvalitete života osoba s invaliditetom potrebno je da savremeni socijalni rad kao nauka stavi naglasak na antipotčinjavajuće perspektive koje neminovno moraju biti integrirane u razumijevanje: realne materijalne stvarnosti korisnika, načina distribucije društvenih resursa i globalnih društvenih struktura unutar kojih djeluje socijalni rad. Također je neophodno da zastupanje, osnaživanje i emancipacijski pristup budu osnova za ostvarivanje humanitarne vrijednosti socijalnih radnika u radu sa osobama s invaliditetom. Zapravo, kako ističu neki autori³⁷ socijalni radnici bi trebali da pridonesu zaživljavanju socijalnog modela “svojom profesionalnom strašću, vjerom, snagom i organizovanošću”. Stoga temeljne vrijednosti profesije socijalnog rada treba da promiču ideju socijalne pravednosti, služenja humanizmu, dostojanstva i vrijednosti svakog pojedinca uključujući i one najmarginalnije među kojima su osobe s invaliditetom. Odgovori na sve spomenute izazove iziskuju od socijalnih radnika daleko više ingenioznosti od jednostavne reprodukcije usvojenih znanja i naučenih lekcija, jer danas se od socijalnih radnika očekuje, da pružaju pomoć ne samo osobama s invaliditetom već svim pojedincima koji su pogođeni bilo kakvim poteškoćama.

Literatura:

- Bronfenbrenner, U. (1981): Die Ökologie der menschlichen Entwicklung, Natürliche und geplante Experimente, Fischer, Frankfurt/Main
- Cockes, E. (2001): Normalization and Social Role Valorization: Guidance for Human Service Developemnet, Hong Kong Journal of Psychiatry, 11, 1, 12-16.; dostupno na:http://www.poluscenter.org/docs/0101_Normalisation%2012_16.pdf
- Cucić, V. (2001): Osobe sa invaliditetom i okruženje, Handicap International, Beograd
- Hromtako, I., Matić, R. (2008): Stigma – teatar kao mjesto prevladavanja stigmatizacije, Sociologija i prostor, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 46, 179.(1), str. 77-100
- Humo, Z., Haznadarević, E., Pajić, E. (2012): Porodični pristup SOS porodičnog centra Mostar u radu s osobama s invaliditetom, u: Modeli rada s osobama s invaliditetom, Caritas biskupija Mostar, str. 119-127
- Jugović, A.; Brkić, M. (2012), „Socijalni rad u Srbiji u kontekstu ekonomske krize i društvene transformacije“, u: Ljetopis socijalnog rada 2013., 20(1), 91-112
- Leutar, Z., Ograsta, J., Milić-Babić, M. (2008): Obitelji osoba s invaliditetom i mreže podrške, Sveučilišna tiskara, Zagreb
- Leutar, L. i sur. (2015): Metode socijalnog rada s osobama s invaliditetom, Biblioteka socijanog rada, Zagreb

36 Jugović, A.; Brkić, M., „Socijalni rad u Srbiji u kontekstu ekonomske krize i društvene transformacije“, u: Ljetopis socijalnog rada 2013., 20(1), str. 91-112.

37 Isto

- Lewis, A. (1995): *Children's Understanding of Disability*, Routledge London and New York
- Malam, S. i Joyce, L. (2005): *Nothing about us without us – Meeting the challenges of a national survey amongst people with learning difficulties*, BRMB International
- Mihanović, V. (2011): *Invalidnost u kontekstu socijalnog modela*, Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja 2011, Vol 47, br. 1, str. 72-86
- Mihanović, V., Krampač-Grljušić, A. (2012): „Invaliditet“ – Koncept u razvoju, u: *Modeli rada sa osobama s invaliditetom*, Caritas biskupija Mostar-Duvno i Trebinje-Mrkan, str. 329-352
- Miković, M. (2007): *Socijalni rad i mentalno zdravlje*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
- Milosavljević, P. (1989): *Rehabilitacija invalida*, Naučna knjiga, Beograd
- Nemčić-Moro, I. (2004): *Psihijatar i psihijatrija*, u: *Psihijatrija*, ur: Moro Lj...et al, Glosa, Rijeka, str. 19-32
- Noreau, L., Fougere, P., Vincent, C. (2002): *Technology and Disability* 14 (3), *The LIFE-H: Assessment of the quality of social participation*, str. 113-118
- Piketty, T. (2013): *Le Capital au XXIe siècle*, Harvard University Press
- Quinn, G. i Degener, T. (2002): *The moral authority for change: human rights values and the worldwide process of disability reform*, u: Quinn, G. & Degener, T. et al (eds.), *Human Rights and Disability: The current use and future potential of United Nations human rights instruments in the context of disability*, New York, Geneva: United Nations; dostupno na web stranici: www.unhcr.ch/disability/part1.htm#chapter1. pdf
- Schwartz, K. (2010): „We can't close it yet“, *How discourse positions people with intellectual disabilities*, In *Critical Disability Discours*, 2, str. 1-15
- Tatić, D. (2011): *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom*, Edicija studije, Beograd
- Urbanc, K. (2005): *Medicinski, socijalni ili neomedicinski pristup skrbi za osobe s invaliditetom*, *Ljetopis socijalnog rada*, str. 321-333
- Wolfensberger, W (1998): *A brief introduction to Social Role Valorization: A high-order concept for addressing the plight of societally de-valued people, and for structuring human services* (3rd ed.), N. Y.: Training Institute for Human Service Planning, Leadership & Change Agency (Syracuse University)
- Žiljak, T. (2005): *Invaliditet je pitanje ljudskih prava: može li obrazovanje pomoći njihovu ostvarenju?*, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 2, 1, 2006, str. 247-259
https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2015/11/SW_Bosnian-version.pdf

Sabira Gadžo-Šašić

APPROACHES OF SOCIAL WORK IN GIVING HELP TO PERSONS WITH DISABILITY - CHALLENGES AND OBSTACLES IN APPLICATION

Summary

In addition to the analysis of different disability models, the paper presents the theoretical foundations that social workers can use when providing services to people with disabilities. In this article also is displayed the position of persons with disabilities through history, and points out the possibilities and limitations of social workers in working with this population.

Key words: persons with disabilities, model of disability, disability, social work.

POLITIKA JEDNAKIH MOGUĆNOSTI: PROCES DEINSTITUCIONALIZACIJE USTANOVA ZA LICA SA INTELEKTUALNIM I MENTALNIM TEŠKOĆAMA

Apstrakt: Zatvaranje, zaključavanje i sklanjanje daleko od “očiju javnosti” osoba sa intelektualnim i mentalnim teškoćama zabeleženo je u svim istorijskim epohama. Tek krajem dvadesetog veka dolazi do promena u vezi razumevanja invaliditeta. Nova paradigma na kojoj se bazira zaštita lica sa intelektualnim i mentalnim teškoćama, odbacuje svaku ideju o neadekvatnosti i nemogućnosti ovih osoba da budu uključeni članovi društva. Ideja da se razviju resursi u zajednici, koji bi omogućili da usluge budu dostupne osobama sa intelektualnim i mentalnim teškoćama još uvek je u povelju u mnogim delovima sveta. Ova ideja zahteva promenu politike, zakonodavstva i shvatanja u smislu uklanjanja prepreka za aktivno učešće u društvenom životu i stvaranja uslova za ostvarivanje zagarantovanih prava na obrazovanje, zapošljavanje, samostalan život. Ovi koncepti značajno su doprineli prihvatanju osoba sa intelektualnim i mentalnim teškoćama i učinili ih “vidljivim” članovima društva. Republika Srbija poslednjih nekoliko godina sprovodi sveobuhvatnu reformu pravosuđa i sistema socijalne zaštite i rad ovih sistema pokušava da uskladi sa međunarodnim i evropskim standardima. Razlozi za reformu leže u činjenici da još uvek nije postignuta puna primena Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom, sistem je i dalje pretežno institucionalizovan, sa velikim brojem korisnika koji u njemu ostaju dugi niz godina, što doprinosi njihovoj marginalizaciji i izolaciji. Upravo je to razlog što se nastoji da se izvršene promene usklade sa međunarodnim standardima i izvrše u pravcu deinstitucionalizacije. Iako su deinstitucionalizacija i transformacija ustanova socijalne zaštite, prioriteta reformskih procesa i strateških ciljeva, oni još uvek predstavljaju jedno od ključnih pitanja i daljih pravaca razvoja sistema socijalne zaštite i razvoja usluga u zajednici namenjenih osobama sa intelektualnim i mentalnim teškoćama.

Ključne reči: lica sa intelektualnim i mentalnim teškoćama, deinstitucionalizacija, politika jednakih mogućnosti

Uvod

Predmet ovog rada je prikaz položaja osoba sa intelektualnim i mentalnim teškoćama u sklopu reformskih procesa u republici Srbiji. Rad se fokusira na objašnjenju invalidnosti i načina na koji se invalidnost definiše u različitim epohama kao i dominantnim modelima zaštite, od medicinskog, socijalnog do biopsihosocijalnog modela. Poseban fokus u radu je stavljen na zakonski okvir, kako na međunarodni tako i na domaći i njegovu usk-

lađenost sa međunarodnim standardnima. Ovaj deo rada zasnovan je na prikazu zakonskih akata donetih u skupu reformskih procesa i na akte međunarodnog prava o stanju ljudskih prava osoba sa intelektualnim i mentalnim invaliditetom. U poslednjem poglavlju fokus je na reformskim procesima, odnosno opredeljenju Srbije ka vaninstitucionalnoj zaštiti. Inplementacija ovog opredeljenja u praksi realizuje se različitim tempom i sa različitim uspehom. Republika Srbija nalazi se pred mnogobrojnim izazovima u procesu deinstitutionalizacije. Nedostatak usluga u zajednici, dominacija institucionalne kulture u zaštiti sa velikim brojem korisnika, nepotpuna primena Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom, ukazuje na velike prepreke i nedostupnost sistema za ostvarivanje osnovnih prava predviđenih domaćim i međunarodnim zakonodavnim okvirom

Definisanje pojma invalidnosti

Više od milijardu ljudi u svetu živi s nekim oblikom invaliditeta, od kojih skoro 200 miliona ima značajne poteškoće u funkcioniranju. Veliki broj osoba s invaliditetom je takav rođen, dok je određeni broj invaliditet stekao kroz društveno delovanje². U osobe sa invaliditetom ubrajaju se i osobe sa intelektualnim i mentalnim teškoćama.

Tokom istorije invalidnost se različito definisala, zavisno od shvatanja i teorijskih koncepata koji su tada preovladavali. S toga ne čudi da su definicije bile podložne izmenama, dopunama u zavisnosti od istorijskog razdoblja, dominirajućeg pristupa invalidnosti, političkog i društvenog konteksta. Pristup ovom kompleksnom, multidimenzionalnom konceptu se menjao od individualne, medicinske perspektive gde je naglasak bio na zdravstvenom stanju pojedinca i njegovom hendikepu, ka strukturalnoj, društvenoj, koja je naglašavala ograničenja sredinskih faktora u funkcionisanju osobe sa invaliditetom³.

Religijski i medicinski model vekovima su bili dominantni u razumevanju invaliditeta. U okviru ovog modela čovek se posmatra "kao izolovano biće, otrgnuto od svoje socijalne i životne sredine, relacija, transakcija, interakcija koje se unutar nje odigravaju"⁴, a invalidnost je nešto što je sramno, loše, jadno.

Tek sedamdesetih godina prošlog veka došlo je do značajnih promena u odgovoru na invaliditet i to pre svega kao posledica samoorganizovanja društva osoba sa invaliditetom, istorijskog razvoja ljudskih prava, odnosno pomeranjem obaveze na zajednicu i njenu obavezu da osigura inkluziju.

Najznačajniji dokument posvećen osobama sa invaliditetom na međunarodnom nivou je Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom⁵ koja je usvojena u maju 2008. godine a donošenjem zakona o njenom potvrđivanju 2009. postala je pravno obavezujući dokument.

2 Džumhur, Jasminka., Juhić, Nives., Mitrović, Ljubinko., Sadiković Barjamović, Lejla., Tatić, Zorica. Specijalno izvešće o stanju prava osoba sa intelektualnim i mentalnim teškoćama u Bosni i Hercegovini, Institucija ombudsmana za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Banja Luka, 2018, str. 7.

3 Stanković Dragana, Uspostavljanje i održivost procesa deinstitutionalizacije i razvoja usluga u zajednici za osobe sa intelektualnim i mentalnim teškoćama, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016, str. 27. i 28.

4 Brkić Miroslav, Usluge u zajednici – pretpostavke procesa deinstitutionalizacije, Socijalna politika, Časopis za teoriju i praksu socijalne politike i socijalnog rada, br.2, 2014, str. 32.

5 Zakon o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, Sl. Glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 42/2009.

Konvencija u članu 1 definiše osobe sa invaliditetom prema kojoj su, u kontekstu ljudskih prava, „osobe sa invaliditetom sve one koje imaju dugoročne fizičke, mentalne, intelektualne ili čulne teškoće koje u interakciji sa različitim preprekama mogu ometati njihovo puno i efikasno učešće na jednakoj osnovi sa drugima“. Ovakvim definisanjem invaliditeta, fokus je sa osoba sa invaliditetom prebačen na društvenu zajednicu i sistem koji postavljaju različite barijere pred osobe sa invaliditetom i onemogućavaju njihovo puno učešće i ostvarivanje ljudskih prava.

Američka vlada i zastupničke grupe koriste definiciju American Association on Intellectual and Developmental Disabilities – AAIDD, u kojoj se navodi da je intelektualni invaliditet “značajno ograničenje, kako u intelektualnom funkcionisanju, tako i u adaptivnom ponašanju, što uključuje mnoge svakodnevne socijalne i praktične veštine. Ovaj invaliditet nastaje pre 18. godine života”⁶.

Prema klasifikaciji mentalnih bolesti DSM IV stoji da je “svaki mentalni poremećaj opojmljen je kao klinički značajan ponašajni ili psihički sindrom ili sklop koji se događa u jednom pojedincu i koji je povezan sa trenutnim nevoljama (tj. bolan simptom) ili nesposobnostima (teškoćama u jednoj ili više važnih oblasti funkcionisanja) ili sa značajno povećanim rizikom od smrti, bola, nesposobnosti, ili nekog važnog gubitka slobode. Pored ovoga, ovaj sindrom ili sklop ne sme da bude samo neki očekivani ili kulturno sankcionisani uzvrat na neki poseban događaj, na primer smrt voljene osobe. Šta god da je originalni uzrok, on mora da bude razmotren kao manifestacija ponašajne, psihološke i biološke disfunkcije u pojedincu. Ni devijantno ponašanje (tj. političko, religiozno ili seksualno) niti sukobi koji su primarno na relaciji pojedinac i društvo, nisu mentalni poremećaji ukoliko devijantnost i sukob nije simptom disfunkcionisanja pojedinca na način koji je gore opisan”⁷.

Najčešće citirana definicija mentalnog zdravlja je definicija Svetske zdravstvene organizacije (WHO) prema kojoj je ono “stanje dobrobiti u kojem pojedinac ostvaruje svoje potencijale, može se nositi sa normalnim životnim stresom, može raditi produktivno te je sposoban pridonositi zajednici”⁸.

U mnogim izveštajima Republike Srbije o položaju osoba sa invaliditetom široko je rasprostranjeno objašnjenje pojmova osobe sa mentalnim smetnjama i osobe sa mentalnim obojenjima.

Osobe sa mentalnim smetnjama

Izraz “osobe sa mentalnim smetnjama” najčešće se koristi kao zajednički termin za osobe sa intelektualnim, kognitivnim, psihičkim i bilo kojim drugim smetnjama koje su u vezi sa mentalnim funkcionisanjem osobe.⁹

Osobe sa mentalnim oboljenjima

Izraz “osobe sa mentalnim oboljenjima” se odnosi na lica koja imaju psihijatrijsku dijagnozu i koja se, u skladu sa tim, leče. Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom uključuje i ovu grupu osoba, iako se mnogi među njima ne identifikuju kao osobe sa invaliditetom zbog

6 AAIDD. Intellectual Disability: Definition, Classification, and Systems of Supports, 11th Edition. Washington, DC: American Association on Intellectual & Developmental Disabilities, 2010, p. 1.

7 Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition. DSM-IV. Washington, DC: American Psychiatric Association, 1994, xxi, xxii

8 WHO (2001). The International Classification of Functioning. Disability and Health. Geneva, World Health Organization.

9 Ćirić Milovanović Dragana, Modeli deinstitucionalizacije i zaštite mentalnog zdravlja u zajednici, Akcija ljudskih prava, EU, Crna Gora, 2017, str. 6.

tradicionalnog poimanja termina invaliditet, koji se najčešće poistovjećuje sa očiglednim fizičkim nedostacima.¹⁰

Odnos prema invaliditetu i osobama sa intelektualnim i mentalnim teškoćama

Kada govorimo o osobama s invaliditetom, pitanje položaja osoba s intelektualnim i mentalnim teškoćama izaziva posebnu pozornost. Sve do kraja XIX veka, odnosno početka XX veka važio je medicinski pristup u shvatanju invalidnosti. U ovom modelu, "invalidnost se sagledava kao individualni problem, direktno prouzrokovan bolešću, povredom ili nekim drugim oštećenjem zdravlja, i zbog toga zahteva medicinsku negu i pomoć koju pružaju profesionalci. Osnovni način rešavanja problema invalidnosti prema ovom modelu jeste lečenje, rehabilitacija i adaptacija osobe na postojeće stanje. Osoba sa invaliditetom je pasivna, bez mogućnosti da utiče na svoj život i prava da odlučuje o sebi, i maksimalno je zavisna od pomoći drugih"¹¹. Ovaj model naglasak stavlja na nedostatke, ograničenja, potrebu za lečenjem. Stalna briga, nega, zdravstvena zaštita, boravak u institucijama osnovne su karakteristike ovog modela.

Osnovni principi ovog modela uključuju: "1) definiciju bolesti kao odstupanje od normalnog biološkog funkcionisanja; 2) doktrinu specifične etiologije; 3) koncept genetičkih bolesti, što je univerzalnost taksonomije bolesti, i 4) naučnu neutralnost medicine"¹². Naučnici društvenih disciplina, preispitali su i testirali ove principe. Definicija bolesti (oštećenja) kao odstupanje od normalnog funkcionisanja je povlačilo i pitanje da li se normalno odnosi na idealni standard ili na prosečnu vrednost karakteristika populacije¹³? Stav individualnog modela je određivanje invaliditeta kao lične tragedije u kojoj osoba sa oštećenjem ima zdravstveni ili socijalni problem koji se mora prevenirati, tretirati ili lečiti, odnosno da sa osobom nešto nije u redu i treba je zatvoriti¹⁴. Ovakvo shvatanje invalidnosti imalo je za posledicu da je veliki broj ljudi živio u institucijama, nekada od rođenja pa do smrti.

Sedamdesetih godina prošlog veka, jačaju pokreti udruženja osoba sa invaliditetom u Evropi i Severnoj Americi. Oni zahtevaju napuštanje medicinskog modela invalidnosti i naglašavaju ozbiljne posledice po psihološko i ekonomsko blagostanje ovih osoba i široku segregaciju u rezidencijalnim ustanovama. Pažnja stručne javnosti sve više se usmerava ka faktorima socijalne sredine i modelima povezanosti između čoveka i njegovog životnog i socijalnog okruženja¹⁵.

Socijalni model u najširem smislu karakteriše "jasan fokus na ekonomske, kulturološke i prepreke u okruženju sa kojima se susreću ljudi koje drugi ljudi opažaju kao da imaju

10 Ćirić Milovanović Dragana, Modeli deinstitucionalizacije i zaštite mentalnog zdravlja u zajednici, 2017, str. 6.

11 Stojanović, Snežana., Hans van der Vilen. Priručnik za pružaoce socijalnih usluga za osobe sa intelektualnim teškoćama u Srbiji, Balkanski fond za lokalne inicijative, 2011, str. 9.

12 Mishler Elliot G. Critical perspectives on the biomedical model, in: Mishler Elliot G., AmaraSingham Lorna R., Hauser Stuart T., Liem Ramsay., Osherson Samuel D., Waxler Nancy E. (eds.). Social Contexts of Health, Illness, and Patient Care. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, str. 3.

13 Ibid., str.4

14 Stanković Dragana, Uspostavljanje i održivost procesa deinstitucionalizacije i razvoja usluga u zajednici za osobe sa intelektualnim i mentalnim teškoćama, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016, str. 42.

15 Brkić Miroslav, Usluge u zajednici – pretpostavke procesa deinstitucionalizacije, Socijalna politika, Časopis za teoriju i praksu socijalne politike i socijalnog rada, br.2, 2014, str. 32.

neku vrstu oštećenja – bilo fizičko, mentalno ili intelektualno”¹⁶. Socijalni model invalidnosti, “invalidnost sagledava kao problem društva i države. Prema ovom modelu, osnovni uzrok invalidnosti leži u nemogućnosti zajednice da stvara jednake uslove i mogućnosti za sve građane, bez obzira na njihove različitosti. Invalidnost se definiše kao proizvod odnosa između barijera u društvu (fizičke barijere, informacione barijere, stereotipi i predrasude...) i osobe kod koje postoji smanjenje ili oštećenje određenih sposobnosti za samostalno življenje i produktivan doprinos zajednici u kojoj živi. Ovakvo shvatanje invalidnosti naglašava odgovornost zajednice za kvalitet života osoba sa invaliditetom”¹⁷.

Promena shvatanja invalidnosti, dovela je do velikog broja istraživanja, koja su se odnosila na štetan uticaj institucija za aktivan i samostalan život ovih osoba. Javne politike posebno su se bavile diskriminacijom, marginalizacijom i socijalnom isključenošću osoba sa invaliditetom. Javne rasprave odnosile su se pitanje deinstitucionalizacije aktivno uključivanje korisnika u društvo.

Novi pravci idu ka pokušaju sinteze socijalnog i medicinskog modela u biopsihosocijalni model invalidnosti, koji je trebao da obuhvati sve pozitivno od oba modela. Karakteristično za ovaj model je da uključuje listu faktora okruženja koji opisuju kontekst u kojem pojedinci žive. Može se zaključiti da je funkcionisanje pojedinca u određenom domenu proizvod složene interakcije između zdravstvenog stanja, ličnih i faktora okruženja. Biopsihosocijalni model, je zapravo integracija prethodna dva modela (medicinskog i socijalnog) “u cilju obezbjeđivanja koherentnog stava različitih perspektiva zdravlja, iz biološke, individualne i društvene perspektive”¹⁸.

Pravni okvir u oblasti zaštite lica sa intelektualnim i mentalnim teškoćama

Pravni okvir za zaštitu lica sa intelektualnim i mentalnim teškoćama čine potvrđeni međunarodni ugovori i relevantni nacionalni zakoni. Republika Srbija poslednjih nekoliko godina sprovodi sveobuhvatnu reformu pravosuđa i sistema socijalne zaštite i rad ovih sistema pokušava da uskladi sa međunarodnim i evropskim standardima. Srbija je otvorila pregovaračko poglavlje 23, što predstavlja pravi trenutak za ubrzanje procesa reformi ova dva sistema, kao i značajan trenutak za pokretanje akcija koje se tiču unapređenja osnovnih ljudskih prava¹⁹. Politika koja se zasnova na jednakim mogućnostima i dostupnosti resursa (lokalnih, obrazovnih, zdravstvenih) doprinela je promeni shvatanja, zakona i učinila osobe sa intelektualnim i mentalnim teškoćama “vidljivim” članovima društva. S toga se “međunarodna zaštita lica sa intelektualnim i mentalnim teškoćama posmatra u svetlu ljudskih prava uopšte, kao i posebnih normi koje se odnose isključivo na osobe sa invaliditetom. Najveći broj opštih i posebnih ugovora o ljudskim pravima izričito se ne bavi položajem osoba sa invaliditetom. Tek u novije vreme zaključeni su ugovori koji sadrže odredbe o

16 Oliver Mike. The social model in action: if I had a hammer?, in: Barnes Colin., Mercer Geof. (eds.). Implementing the Social Model of Disability: Theory and Research. Leeds: Disability Press, 2004, str. 21.

17 Stojanović Snežana., Hans van der Vilen. Priručnik za pružaoce socijalnih usluga za osobe sa intelektualnim teškoćama u Srbiji, Balkanski fond za lokalne inicijative, 2011, str. 9.

18 Stanković Dragana, Uspostavljanje i održivost procesa deinstitucionalizacije i razvoja usluga u zajednici za osobe sa intelektualnim i mentalnim teškoćama, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016, str. 48.

19 Milosavljević-Đukić Ivana., Tankosić Bojana., Petković Jara., Marković Marija. Jedinice za podršku deci žrtvama i svedocima u krivičnom postupku – Domaće pravo i praksa. Temida, 2017, br.1, str. 50.

posebnoj zaštiti ovih lica”²⁰. Najobuhvatniji ratifikovani ugovor jeste Zakon o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom²¹. Posebno mesto u Konvenciji zauzimaju član 12 – Jednako priznanje lica pred zakonom, član 19 – Samostalni život i uključenost u lokalnu zajednicu, član 24 – Obrazovanje i član 27 – Rad i zapošljavanje. Ovi članovi su značajni za ispunjenje osnovnih životnih potreba svake osobe, ključni su za svakog pojedinca i međusobno se prožimaju i tako stvaraju preduslov za uspešno ostvarivanje prava²².

Posebni ugovori su: Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena iz 1979. godine²³, Konvencija (br. 159) o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju lica sa invaliditetom iz 1983. godine²⁴ i Konvencija o pravima deteta iz 1989. godine²⁵, a od regionalnih ugovora izdvaja se Evropska socijalna povelja od 1961. (revidirana 1996.) godine²⁶.

Od dokumenata "mekog" prava u ovoj oblasti najznačajniji su oni doneti od strane Organizacije ujedinjenih nacija, kao što su: Deklaracija o pravima mentalno retardiranih osoba iz 1971. godine, Deklaracija o pravima invalidnih osoba (1975. godina), Svetski program akcije za invalidne osobe (1982), Principi za zaštitu osoba sa mentalnim oboljenjem i unapređenje zaštite mentalnog zdravlja (iz 1991. godine), Standardna pravila o izjednačavanju mogućnosti osoba sa invaliditetom iz 1993. godine, kao i rezolucije Ekonomskog i Socijalnog saveta: Rezolucija o izjednačavanju mogućnosti invalidnih osoba (iz 1990. i 1997. godine), Rezolucija o daljem unapređenju izjednačavanja mogućnosti osoba sa invaliditetom (2000) i Rezolucija o daljem unapređenju izjednačavanja mogućnosti osoba sa invaliditetom i zaštiti njihovih prava (2002. godine)²⁷.

Od dokumenata Saveta Evrope u oblasti zaštite osoba sa invaliditetom značajno je pomenuti Plan akcije Saveta Evrope za unapređenje prava i punog učešća osoba sa invaliditetom: poboljšanje kvaliteta života osoba sa invaliditetom u Evropi 2006-2015, kao i temeljnu Povelju o osnovnim pravima Evropske unije iz 2000. godine u kojoj se invaliditet izričito pominje kao jedan od osnova zabrane diskriminacije (član 21) i u odredbi o pravima na beneficije za lica sa invaliditetom (član 26) radi obezbeđivanja veće nezavisnosti i učešća u životu zajednice²⁸.

Proces pridruživanja Evropskoj uniji, doprineo je promeni domaćeg zakonodavnog okvira i njegovog usklađivanja sa međunarodnim. Prve reformske aktivnosti su počele 2003. usvajanjem Strategije za smanjenje siromaštva. Ministarstvo za rad i socijalnu politiku 2005.

20 Radivojević Zoran., Raičević Nebojša. Međunarodna zaštita osoba sa mentalnim poremećajem. Temida, 2007, str. 11.

21 „Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori“ br.42/2009.

22 Lazarević Snežana., Čirić Milovanović Dragana., Šimoković Lea. Univerzalnost prava u praksi: analiza primene konvencije ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom u odnosu na osobe sa intelektualnim teškoćama u Srbiji, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S and People in Need, 2012, str.7.

23 Rezolucija Generalne skupštine 34/180 od 18. decembra 1979. Konvencija je stupila na snagu 1981. godine. Tekst u: „Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori“ br.11/1981.

24 Usvojena u Ženevi 20. juna 1983, a stupila na snagu 1985. Tekst u: „Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori“ br. 3/1987.

25 Rezolucija Generalne skupštine 44/25 od 20. novembra 1989. godine. Konvencija je stupila na snagu 1990. godine. Tekst u: „Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori“ br.15/1990.

26 Usvojena u Strazburu 3. maja 1996. godine, a stupila nasnagu 1999. godine.

27 Stanković Dragana. Uspostavljanje i održivost procesa deinstitutionalizacije i razvoja usluga u zajednici za osobe sa intelektualnim i mentalnim teškoćama, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016, str. 116.

28 Ibid, str. 117.

je izradilo Strategiju reforme sistema socijalne zaštite²⁹ a Vlada usvojila decembra 2005. godine, kojom je predviđeno bolje korišćenje resursa i povoljnije ishode za korisnike usluga socijalne zaštite, stvaranjem uslova da lokalna samouprava planira i odobrava prikladniji spektar usluga socijalne zaštite, sa većim naglaskom na usluge u okviru lokalne zajednice³⁰.

Vlada je 2005. godine usvojila Strategiju za unapređenje položaja osoba sa invaliditetom (2007-2015)³¹, uključujući i progame potrebne za unapređenje položaja dece sa smetnjama u razvoju. Strategija definiše poseban cilj: „da se svim osobama sa invaliditetom obezbedi socijalna sigurnost i puno i nesmetano uživanje tog prava“³². U okviru Dekade Roma (2005-2015), Nacionalno veće romske nacionalne manjine (formirano 2003. godine) usvojilo je Strategiju za integraciju i osnaživanje Roma 2004. godine. Iste godine Vlada je usvojila Nacionalni plan akcije za decu 2004-2015.

Usvajanjem Porodičnog zakona³³ unapređena je praksa usvojenja, a dodatno donošenjem Jedinstvenog ličnog registra usvojenja (2008. g), što je posebno značajno za ubrzanje postupka usvojenja, a trebalo je da doprinese većem broju usvojene dece bez roditeljskog staranja koja se nalaze u institucijama³⁴. Narodna Skupština Srbije usvojila je 2005. Zakon o maloletnim izvršiocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica³⁵, kojim je predviđen čitav niz novih alternativnih mera koje imaju za cilj smanjenje broja ove dece u institucijama. Skupština Srbije je 2006 godine usvojila Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom³⁶ u cilju poboljšanja položaja ovih osoba. Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom³⁷ donet je 2009. godine i imao je za cilj obavezu srazmernog zapošljavanja osoba sa invaliditetom u odnosu na ukupan broj zaposlenih.

Donošenjem Zakona o osnovama sistema obrazovanja³⁸, omogućio je upisivanje dece u redovne škole i postavljen je temelj za unapređenje obrazovne inkluzije dece sa smetnjama u razvoju. U 2011. godini Narodna Skupština Republike Srbije usvojila je novi Zakon o socijalnoj zaštiti³⁹ koji je posebno orjentisan na stvaranje usluga u zajednici i proces deinstitutionalizacije. Republika Srbija je u maju mesecu 2009. godine usvojila (ratifikovala) Zakon o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom i Zakon o potvrđivanju Opcionog protokola uz Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom⁴⁰.

29 Pejaković Ljubomir., Zajić Gradimir. Deinstitutionalizacija rezidencijalnih ustanova socijalne zaštite u Srbiji, trenutni status i preporuke za dalje unapređenje procesa deinstitutionalizacije. Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2014, str. 8.

30 Ibid, str. 8.

31 Službeni glasnik RS, br.1/2007.

32 Pejaković Ljubomir., Zajić Gradimir. Deinstitutionalizacija rezidencijalnih ustanova socijalne zaštite u Srbiji, trenutni status i preporuke za dalje unapređenje procesa deinstitutionalizacije. Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2014, str. 8.

33 Službeni glasnik RS, br. 18/2005.

34 Pejaković Ljubomir., Zajić Gradimir. Deinstitutionalizacija rezidencijalnih ustanova socijalne zaštite u Srbiji, trenutni status i preporuke za dalje unapređenje procesa deinstitutionalizacije. Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2014, str. 9.

35 Službeni glasnik RS, br.85/2005.

36 Službeni glasnik RS, br. 33/2006.

37 Službeni glasnik RS, br.36/2009.

38 Službeni glasnik RS, br.72/2009.

39 Službeni glasnik RS, br.24/2011.

40 „Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori“ br.42/2009.

Proces deinstitucionalizacije ustanova za lica sa intelektualnim i mentalnim teškoćama

Praksa izolovanja osoba sa invaliditetom (njihovo smeštanje u velike institucije rezidencijalnog tipa) karakteristična je, u istorijatu društvene brige za netipične članove društva, za XIX i prvu polovinu XX veka (tzv. „pokret za moralni tretman“)⁴¹. Karakteristika ovog pokreta bazirala se na spasavanju osoba sa intelektualnim i mentalnim teškoćama od surovog sveta, kome ne mogu da se prilagode. Ovakav način rada proizilazi iz shvatanja invaliditeta kao anomalije, nedostatka, bolesti, te se i sve intervencije baziraju na izlečenju, korekciji odnosno ispravci kako bi se osoba sa invaliditetom prilagodila društvu „normalnosti“.

Postavljen na „medicinskom modelu“ sagledavanja invaliditeta, institucionalni smeštaj takvih osoba i tretman baziran na stručnjačkim akcijama kako bi se „ispravio“ problem (što, takodje, znači individualan rad s klijentom/kinjom u izolovanim uslovima) predstavlja sasvim logičan metod rada. To onda, sasvim razumljivo, podrazumeva da „normalni“ članovi društva, stručnjaci/kinje pre svega, donose sve odluke o tretmanu, smeštaju i životu osoba sa invaliditetom⁴².

U svom radu “Uspostavljanje i održivost procesa deinstitucionalizacije i razvoja usluga u zajednici za osobe sa intelektualnim i mentalnim teškoćama”, Dragana Stanković navodi definiciju rezidencijalnih ustanova nastalu za potrebe evropske studije. Institucija se definiše kao „svako mesto gde su ljudi sa invaliditetom izolovani, segregisani i/ili primorani da žive zajedno. Institucija je takođe svako mesto gde ljudi nemaju, ili im nije dozvoljeno da imaju kontrolu nad sopstvenim životom i svojim svakodnevnim odlukama. Instituciju ne određuje samo njena veličina. Na drugoj strani, Evropska komisija je definisala rezidencijalne institucije kao objekte u kojima živi više od 30 ljudi od kojih je najmanje 80% sa mentalnim ili fizičkim teškoćama⁴³.

Gledajući kroz istoriju, institucionalno zbrinjavanje osoba sa mentalnim teškoćama dugo se smatralo jedinim oblikom brige. Promenom pristupa u lečenju, koje se zasniva na ljudskim pravima došlo je i do promene paradigme u pristupu osobama sa mentalnim i intelektualnim teškoćama. Danas postoji široki konsenzus da lečenje zasnovano na poštovanju autonomije i integriteta ličnosti uz uvažavanje odluka koje osoba donosi o sopstvenom životu, doprinosi da se lečenje u velikim psihijatrijskim bolnicama zameni brigom u zajednici. Procenjuje se da u Evropi oko 1,2 miliona dece i odraslih osoba sa invaliditetom živi u ustanovama u 25 evropskih zemalja⁴⁴. Ovaj podatak pokazuje da je institucionalno lečenje i zbrinjavanje i dalje dominantan oblik tretmana osoba sa invaliditetom. Često su smeštene sa velikim brojem drugih osoba koje dugi niz godina borave u instituciji zbog nedostatka alternativnih rešenja i podrške u zajednici. Mnoga od ovih lica nalaze se na institucionalnom zbrinjavanju još kao deca. Uprkos široko rasprostranjenom shvatanju, deca sa intelektualnim teškoćama mogu da verbalizuju ono što su videla, doživela, i u stanju su da pruže tačne

41 Beker Kosana, Čirić Milovanović Dragana., Marić Mirjana. Deinstitucionalizacija, Bilten VelikiMali. Inicijativa za inkluziju VelikiMali, Mental Disability Rights Internationale (MDRI) I EU, 2010, str. 5.

42 Ibid, str. 5.

43 Stanković Dragana. Uspostavljanje i održivost procesa deinstitucionalizacije i razvoja usluga u zajednici za osobe sa intelektualnim i mentalnim teškoćama, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016, str. 70.

44 Mansell Jim., Knapp Martin., Beadle-Brown Julie and Beecham Jeni. Deinstitutionalisation and community living – outcomes and costs: report of a European Study. Volume 2: Main Report. Canterbury: Tizard Centre, University of Kent, 2007, str. 25.

informacije u jednakoj meri kao i njihovi vršnjaci istog mentalnog uzrasta⁴⁵. Zakoni Republike Srbije obavezuju roditelje da svoja roditeljska prava i obaveze vrše u interesu deteta, a interes deteta izjednačava se sa opštim interesom⁴⁶. Usled nedostataka usluga u zajednici, podrške roditeljima, veliki broj dece smešta se u institucije u kojima ostaju nekada i ceo život.

Usled velikih kritika institucionalnog načina života osoba sa mentalnim i intelektualnim teškoćama, došlo je do političkih promena od dugotrajne institucionalizacije ka životu u zajednici, što je bilo podstknuto principom normalizacije. Ovaj princip podrazumeva da bi ljudi trebalo da žive, učestvuju i dobijaju usluge u zajednici. Stvaranje jednakih mogućnosti za sve građane bez obzira na njihove različitosti predstavlja set političkih ciljeva za poboljšanje života i jednaku pristupačnost okruženja i uključenost u zajednicu putem obrazovanja, samostalnog života, zapošljavanja i slobodnih aktivnosti.

Principi deinstitutionalizacije su bili inkorporirani u socijalne i zdravstvene politike velikog broja viskorazvijenih, industrijalizovanih zemalja već od šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka jer su u okviru diskursa ljudskih prava "totalne institucije" smatrane neodgovarajućim tipom usluga za kontinuirani smeštaj, podršku i "tretman" za osobe sa intelektualnim i mentalnim invaliditetom⁴⁷.

Deinstitutionalizacija može definisati kao "proces u kome se sistem prvobitno namenjen zaštiti osoba sa invaliditetom tako što će ih isključiti iz društva, transformiše u sistem podrške koji ima za cilj da ih integriše u društvu nudeći im širok spektar usluga u zajednici, uz poštovanje principa izbora i odlučivanja."⁴⁸ U tom smislu, deinstitutionalizacija je proces koji prati zatvaranje ustanova ili transformaciju ustanova, građanski aktivizam, razvoj usluga na lokalnom nivou koje su dostupne korisnicima i njihovim porodicama. Zato se kaže da deinstitutionalizacija nije samo sklanjanje osoba iz institucija. To je, zapravo, sistematična promena koja treba da rezultira značajno manjim oslanjanjem na rezidencijalnu brigu i širenje usluga podrške kako bi korisnici ostajali u svojim porodicama i prirodnom okruženju⁴⁹.

Sve do početka prve dekade 21. veka, sistem socijalne zaštite u Srbiji je održavao pasivan položaj korisnika, u kome nije postojala mreža razvijenih socijalnih usluga, niti uključivanje nevladinog sektora u njihovo obezbeđivanje, i u kome je sistem javnih socijalnozaštitnih ustanova bio izrazito centralizovan, neelastičan, i nedovoljno ekonomičan i efikasan, nije bio u mogućnosti da izađe u susret savremenim zahtevima za obezbeđivanje kvalitetnih socijalnih usluga građanima, koje su bazirane na pravima i učešću korisnika u svim postupcima koji se njih tiču. U takvom sistemu posebno pasivnu poziciju imale su

45 Milosavljević-Đukić Ivana., Tankosić Bojana. Psihološki aspekti dečijeg razvoja od značaja za sudski postupak. Temida, 2018, br.1, str. 36.

46 Milosavljević-Đukić Ivana. Dete - žrtva porodičnog nasilja. U Porodični zakon – dvanaest godina posle. Zbornik Radova. Priredili: Draškić Marija., Šarkić Nebojša., Arsić Jelena . Pravni fakultet Univerzitet Union, Beograd, 2018, str .114.

47 Stanković Dragana. Uspostavljanje i održivost procesa deinstitutionalizacije i razvoja usluga u zajednici za osobe sa intelektualnim i mentalnim teškoćama, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016, str. 71.

48 Brkić, Miroslav., Jovanović, Miroslav. Podrška procesima deinstitutionalizacije u ustanovama za odrasle i starije sa intelektualnim i mentalnim teškoćama. Socijalna politika. Časopis za teoriju i praksu socijalne politike i socijalnog rada, br.2. 2017, str. 6.

49 Ćirić Milovanović, Dragana .Modeli deinstitutionalizacije i zaštite mentalnog zdravlja u zajednici, Akcija ljudskih prava, EU Crna Gora,2017, str. 5.

marginalizovane grupe, a među njima su i osobe sa intelektualnim i mentalnim teškoćama⁵⁰.

Uključivanje Srbije u evropske integracione procese neminovno je nametnulo i potrebu za reformom sistema socijalne zaštite. Razlozi za reformom nisu se ogledali samo u težnji ka usklađivanju zakonodavstva i prakse sa Evropskim smernicama, već i u činjenici da je sistem bio pretežno institucionalizovan, u kome su korisnici bili izolovani, bez mogućnosti participacije i ostvarivanja svojih prava. Upravo je to razlog što se nastojalo, da se izvršene promene usklade sa međunarodnim standardima i izvrše u pravcu deinstitucionalizacije. Rezultat procesa deinstitucionalizacije bi trebalo da bude smanjenje stopa institucionalnog zbrinjavanja i dužine boravka u institucijama. Usaglašavanjem domaćeg zakonodavnog okvira sa međunarodnim država Srbija se opredelila da će poštovati dostojanstvo, individualnu samostalnost, pravo na vlastiti izbor i nezavisnost, uvažavanje razlika i prihvatanje osoba sa invaliditetom kao punopravnih članova društva. Dosadašnji reformski procesi samo su delimično pobojšali uslove života osoba sa intelektualnim i mentalnim teškoćama koji su i dalje predmet višestruke diskriminacije, marginalizacije i socijalne isključenosti.

Iako su deinstitucionalizacija i transformacija ustanova socijalne zaštite, prioriteta reformskih procesa i strateških ciljeva, oni još uvek predstavljaju jedno od ključnih pitanja i daljih pravaca razvoja sistema socijalne zaštite i razvoja usluga u zajednici namenjenih osobama sa intelektualnim i mentalnim teškoćama. U Srbiji i dalje postoje velike rezidencijalne ustanove za smeštaj korisnika. Tako uredbom o mreži ustanova za smeštaj država propisuje da neki domovi imaju 850 korisnika (Male Pčelice), 550 (Stari Lec) i 500 korisnika (Tutin)⁵¹. U izveštaju se jasno navodi da već godinama najveći udeo korisnika u ustanovi boravi veoma dugo. Postojeći trend ostao je i u 2016. godini, oko polovine korisnika u ustanovi je duže od 11 godina, a 28% korisnika je preko 20 godina. Ovako dug ostanak korisnika svedoči o nedovoljnom broju alternativa za podršku ovoj grupi građana. Ovaj podatak predstavlja važnu informaciju za dalje sprovođenje procesa deinstitucionalizacije, kako bi tokom planiranja alternativnih rešenja imale u vidu i uvažile negativne posledice dugog boravka u ustanovi. Podaci Republičkog zavoda pokazuju da 45% korisnika u 2016. godini ima mentalne teškoće, 27% korisnika je sa intelektualnim teškoćama, a 21% korisnika sa višestrukim invaliditetom. Izlazak iz ustanove i dalje veoma retka pojava.

U toku protekle godine svega 5% korisnika je izašlo iz ovog tipa institucionalnog smeštaja, tako što su se vratili u biološku ili srodničku porodicu (odnosi se na broj korisnika kojima je prestao smeštaj u 2016. godini (304) korisnika), dok je 2% korisnika samovoljno napustilo ustanovu. Evidentno je smanjenje broja korisnika koji koriste stanovanje uz podršku, 11% u 2015., dok je u 2016. godini svega 3% korisnika koristilo tu uslugu. Ovaj negativan trend može se u velikoj meri pripisati završetku projekta koji je finansirala Evropska komisija. Kao i ranijih godina, dominantan razlog prestanka smeštaja je smrt korisnika, čak 84%. Smrt korisnika je najčešći razlog prekida smeštaja. Dakle, dug ostanak, retki do nepostojeći kontakti sa porodicom i veoma sporadični odlazak iz ustanove, jesu obeležja korisnika smeštenih u ovom tipu ustanova⁵².

Ovi podaci jasno pokazuju popunjenost kapaciteta ustanova što upućuje na zaključak da se deinstitucionalizacija nedovoljno sprovodi u praksi. Nedostatak usluga u za-

50 Stojanović Snežana., Hans van der Vilen. Priručnik za pružaoce socijalnih usluga za osobe sa intelektualnim teškoćama u Srbiji, Balkanski fond za lokalne inicijative, 2011, str. 9.

51 Podaci Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, Izveštaj o radu ustanova socijalne zaštite za odrasle i starije sa mentalnim, intelektualnim, telesnim ili senzornim teškoćama, 2016, str. 7.

52 Ibid, str.15-17

jednici za samostalan život, kao i činjenica da u Srbiji i dalje preovlađuje institucionalna kultura, nameće pitanje odgovornosti države za sprovođenje garantovanih prava osobama sa intelektualnim i mentalnim teškoćama.

Literatura:

AAIDD. Intellectual Disability: Definition, Classification, and Systems of Supports, 11th Edition. Washington, DC: American Association on Intellectual & Developmental Disabilities, 2010.

Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition. DSM-IV. Washington, DC: American Psychiatric Association, 1994, xxi - xxii

Dragana, Ćirić Milovanović. Modeli deinstitutionalizacije i zaštite mentalnog zdravlja u zajednici, Akcija ljudskih prava, EU, Crna Gora, 2017.

Dragana, Stanković. Uspostavljanje i održivost procesa deinstitutionalizacije i razvoja usluga u zajednici za osobe sa intelektualnim i mentalnim teškoćama, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016.

Elliot, G Mishler. Critical perspectives on the biomedical model, in: Mishler, Elliot G., AmaraSingham, Lorna R., Hauser, Stuart T., Liem, Ramsay., Osherson, Samuel D., Waxler, Nancy E. (eds.). Social Contexts of Health, Illness, and Patient Care. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Ivana, Milosavljević-Đukić., Bojana, Tankosić., Jara, Petković., Marija, Marković. Jedinice za podršku deci žrtvama i svedocima u krivičnom postupku – Domaće pravo i praksa. Temida, 2017, br.1

Ivana, Milosavljević-Đukić., Bojana, Tankosić. Psihološki aspekti dečijeg razvoja od značaja za sudski postupak. Temida, 2018, br.1

Ivana, Milosavljević-Đukić. Dete – žrtva porodičnog nasilja. U Porodični zakon – dvanaest godina posle. Zbornik radova. Priredili: Marija, Drašković., Nebojša, Šarkić., Jelena, Arsić. Pravni fakultet Univerzitet Union. Beograd, 2018.

Izveštaj o radu ustanova socijalne zaštite za odrasle i starije sa mentalnim, intelektualnim, telesnim ili senzornim teškoćama, Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2016.

Jasminka, Džumhur., Nives, Juhic., Ljubinko, Mitrović., Lejla, Sadiković Barjamović., Zorica Tatić. Specijalno izvešće o stanju prava osoba sa intelektualnim i mentalnim teškoćama u Bosni i Hercegovini, Institucija ombudsmana za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Banja Luka 2018.

Jim, Mansell., Martin Knapp., Juli Beadle-Brown., and Jeni Beecham. Deinstitutionalisation and community living – outcomes and costs: report of a European Study. Volume 2: Main Report. Canterbury: Tizard Centre, University of Kent, 2007.

Kosana, Beker., Dragana, Ćirić Milovanović., Mirjana, Marić. Deinstitutionalizacija, Bilten VelikiMali. Inicijativa za inkluziju VelikiMali, Mental Disability Rights Internationale (MDRI) I EU, 2010.

Ljubomir, Pejaković., Gradimir, Zajić. Deinstitutionalizacija rezidencijalnih ustanova socijalne zaštite u Srbiji, trenutni status i preporuke za dalje unapređenje procesa deinstitutionalizacije. Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2014.

Miroslav, Brkić. Usluge u zajednici – pretpostavke procesa deinstitutionalizacije. Socijalna politika. Časopis za teoriju i praksu socijalne politike i socijalnog rada, 2014.

Miroslav, Brkić., Miroslav, Jovanović. Podrška procesima deinstitutionalizacije u ustanovama za odrasle i starije sa intelektualnim i mentalnim teškoćama. Socijalna politika. Časopis za teoriju i praksu socijalne politike i socijalnog rada, br.2. 2017.

Mike, Oliver.. The social model in action: if I had a hammer?, in: Barnes Colin., Mercer Geof. (eds.). Implementing the Social Model of Disability: Theory and Research. Leeds: Disability Press, 2004.

Rezolucija Generalne skupštine 34/180 od 18. decembra 1979. Konvencija je stupila na snagu 1981. godine. Tekst u: „Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori“ br.11/1981.

Rezolucija Generalne skupštine 44/25 od 20. novembra 1989. godine. Konvencija je stupila na snagu 1990. godine. Tekst u: „Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori“ br.15/1990.

„Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori“ , br.42/2009

„Službeni list SCG - Međunarodni ugovori” br.9/2003.

„Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori“ br.3/1987.

„Službeni glasnik RS”, br. 108/2005.

„Službeni glasnik RS”, br.1/2007.

„Službeni glasnik RS“, br. 18/2005.

„Službeni glasnik RS“, br.85/2005.

„Službeni glasnik RS“, br. 33/2006.

„Službeni glasnik RS“, br.36/2009.

„Službeni glasnik RS“, br.72/2009.

„Službeni glasnik RS“, br.24/2011.

Snežana, Stojanović., Hans van der Vilen. Priručnik za pružaoce socijalnih usluga za osobe sa intelektualnim teškoćama u Srbiji, Balkanski fond za lokalne inicijative, 2011.

Snežana, Lazarević., Dragana, Ćirić Milovanović., Lea, Šimoković. Univerzalnost prava u praksi: analiza primene konvencije ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom u odnosu na osobe sa intelektualnim teškoćama u Srbiji, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S and People in Need, 2012.

Svetska zdravstvena organizacija, Međunarodna klasifikacij funkcionisanja, onesposobljenosti i zrdavlja. Educaid, izdanje za Bosnu i Hercegovinu, Fojnica, 2008.

Zakon o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, Sl. Glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 42/2009.

Zoran, Radivojević., Nebojša, Raičević. Međunarodna zaštita osoba sa mentalnim poremećajem. Temida, ISSN: 1450-6637, 2007.

WHO. The International Classification of Functioning. Disability and Health. Geneva, World Health Organization, 2001.

Ivana Milosavljević Đukić

**POLICY OF EQUALLY OPPORTUNITIES:
PROCESS OF DEINSTITUTIONALIZATION OF CITIZENS FOR PERSONS
WITH INTELLECTUAL AND MENTAL DAMAGES**

Summary:

Inclusion of Serbia into European integration processes imminently imposed the need for reform of the social protection system. The commencement of the deinstitutionalization process in Serbia dates from the beginning of the 2000. This process was defined as a part of the social protection system reform. Creation of equal opportunities for all citizens regardless of their differences represents a set of policy goals for improvement of life and equal accessibility of environment and inclusion into the society through education, independent living, employment and leisure activities. Deinstitutionalization process should lead to the inclusion of vulnerable social groups in local community, to take over to more control their own lives. National legal frame regulating the status of the persons with mental and intellectual disabilities is quite defined. It comprises the parts regulating care about these persons through the process of deinstitutionalization and social inclusion. Unfortunately in Serbia there are still large residential institutions for the accommodation of persons with intellectual and mental disabilities, which shows that deinstitutionalization is insufficiently implemented in practice. Former reform processes have only partly offset the living conditions of people with intellectual and mental disorders who are still subject to multiple discrimination, marginalization and social exclusion.

Key words: persons with intellectual and mental disabilities, deinstitutionalization, policy of equal opportunities

RAZVOJ SEKSUALNOSTI KOD DECE SA SMETNJAMA U RAZVOJU

Apstrakt: Iz dosadašnjih teorijsko-empirijskih istraživanja proizilazi da seksualni razvoj predstavlja samo jedan aspekt celokupnog organskog razvoja, promena i procesa. Razvoj seksualnosti proizilazi iz bioloških, psiholoških i socijalnih predispozicija. Najčešće se može razvijati kroz socijalne interakcije, fizički kontakt ili igru. Razvoj seksualnosti vezujemo za emocionalno iskustvo, imaginaciju, kao i za sposobnost prihvatanja socijalnih pravila. Adolescencija predstavlja uzrast koji se odlikuje pojavom formalnih logičkih operacija, pun razvoj refleksije, odnosno mišljenja o samom mišljenju. U ovom periodu otvara se pitanje seksualne orijentacije. Međutim, kod adolescenata sa smetnjama u razvoju postoji izrazita diskrepanca između telesnog, socijalnog i emocionalnog razvoja. Najčešće ne razumeju šta se dešava sa njihovim telom zbog čega postaju anksiozni, destruktivni, nesaradljivi, kao i agresivni. Osobe sa smetnjama u razvoju tokom sazrevanja prolaze kroz uobičajne psihoseksualne razvojne faze (oralna, analna, falusna, latentna i genitalna). Uprkos činjenici da razvoj polnih organa fizički ne odstupa od proseka populacije, čitav niz bioloških činilaca može da utiče na pojavu specifičnih oblika seksualnog ponašanja kod ovih osoba. Seksualnost osoba sa smetnjama u razvoju je naročito kompleksna za roditelje i staratelje. Porodična sredina najčešće ne zna na koji način da se suoči sa novonastalim problemima. Neophodno je da se porodica suoči sa kompleksnim osećanjima i konfliktom vrednosti koje druge porodice sa tipičnom decom uspevaju da izbegnu. Pojava javne masturbacije, froterizma, mizofilije i drugih socijalno nepoželjnih oblika ponašanja stvara uslove za dodatnu socijalnu izolaciju. Rezultati istraživanja ukazuju na zanemarenost ovog aspekta individua sa smetnjama u razvoju, te ukazuju na potrebe društva, zajednice, grupa i pojedinaca u otklanjanju više nego evidentnih, bitnih i aktuelnih problema razvoja seksualnosti kod dece sa smetnjama u razvoju.

Ključne reči: adolescencija, deca sa smetnjama u razvoju, porodica, razvojne faze, seksualni razvoj, socijalna izolacija.

Uvod

Seksualnost predstavlja kompleksan pojam koji ima svoj biološki, fizički, mentalni, psihološki, duhovni, socijalni, etički, religiozni, kulturni i emocionalni aspekt i razvija se kroz fizički kontakt i igru, odnosno kroz ceo proces socijalizacije. U širem kontekstu seksualnost podrazumeva ispoljavanje ponašanja koje zahteva privatnost i svest o polnim karakteristikama i njihovoj funkciji. Dok u užem smislu, seksualnost obuhvata konkretna ponašanja i interpersonalne odnose, kroz koje osoba iskazuje svoje seksualne potrebe. Adekvatno socijalno ponašanje podrazumeva poznavanje adekvatnog socijalnog ponašanja, socijalnih veština i razumevanja konteksta u kome se određeni oblici ponašanja mogu pozitivno vred-

novati.

Iz dosadašnjih teorijsko-emirijskih istraživanja proizilazi pitanje, šta to predstavlja adekvatno socijalno ponašanje? Ko se bavi razvojem seksualnosti kod dece sa smetnjama u razvoju? Roditelji? Nastavnici? Stručnjaci? Lokalne i šire zajednice? A ko njih obučava?

Naši i ne samo naši rezultati istraživanja ukazuju na to da većina stručnjaka, pedagoga, psihologa ili drugih stručnjaka, koja su u neposrednom radu sa decom sa smetnjama u razvoju, dobijaju malo podataka o seksualnom razvoju dece i mladih sa smetnjama, tokom formalnog obrazovanja. Često se javlja fenomen, prebacivanja odgovornosti, gde roditelji očekuju da škola i stručnjaci prenesu znanja, dok u školi očekuju da roditelji treba da preuzmu na sebe rad na seksualnom razvoju.

Iz kazanog, proizilazi da su posledice višestruke. Roditelji ostaju needukovani ili uz veoma oskudnu podršku kada je u pitanju razvoj seksualnosti kod dece sa smetnjama u razvoju, sama deca ostaju bez informacija i ceo spektar razvoja seksualnosti predstavlja tabu temu, stručnjaci ostaju nemoćni, jer nisu edukovani na koji način treba da rade sa decom sa smetnjama, a na koji sa njihovim roditeljima.

Seksualni razvoj dece sa smetnjama u razvoju

Seksualnost predstavlja izuzetno važan faktor i komponentu u životu svakog pojedinca, te se samim tim nameće pitanje, da li postoje značajne razlike kada je reč o osobama sa smetnjama u razvoju. Nije preporučljivo da se osobe dele po vrsti invaliditeta, već da posmatramo potrebe koje imaju radi uključivanja i izjednačavanja u zajednici. Međutim, koliko god se trudili da posmatramo invalidnost u celosti, osobe sa smetnjama u razvoju, često moramo posmatrati izdvojeno, upravo zbog načina njihovog funkcionisanja u društvu i različitosti potreba koje će im omogućiti funkcionisanje u zajednici.

Svetska zdravstvena organizacija ističe da je seksualnost jedna od važnih komponenta razvoja dece i mladih sa smetnjama u razvoju, te samim tim ona predstavlja sastavni deo ljudskog života. Nesumnjivo je reč o jednom od najvažnijih aspekata ljudskog života povezanim sa ličnim identitetom, seksualnom ulogom, seksualnim preferencijama, erotikom, zadovoljstvom i intimnošću. Međutim, razvoj seksualnosti osoba sa smetnjama u razvoju, predstavlja poseban izazov, kako sa medicinskog, tako i sa pedagoškog, psihološkog, socijalnog i etičkog stanovišta. Mali broj dostupnih istraživanja pokazuje da seksualnost postaje značajan faktor koji menja psihološku i seksualnu funkciju pojedinca².

U razvoju socijalne delatnosti u Republici Srbiji uglavnom se zanemaruje značaj razvoja seksualnosti, kao važnog dela razvoja identiteta svake ličnosti, te osobe sa smetnjama u razvoju nisu izuzetak. Poznato je da osobe sa smetnjama u razvoju ne predstavljaju homogenu grupu u odnosu na njihov psihološki i seksualni razvoj, one uglavnom ostaju u periodu autoerotskog ponašanja, dok su partnerstva unutar populacije prema rezultatima istraživanja veoma retka.

Važno je istaći da deca i mladi sa smetnjama u razvoju imaju iste fizičke promene kao i njihovi vršnjaci tipičnog razvoja, s tom razlikom da kroz neke razvojne faze prođu sporije ili se u nekoj fazi zaustave i fiksiraju, što za posledicu ima prisustvo nezrelih oblika ponašanja (detinjasto ponašanje, nesvesnost emocija, ne prihvatanje realnosti, ne znanje u rešavanju

2 Kijak, R. "The Sexuality of Adults with Intellectual Disability in Poland", *Sexuality and Disability*, 2013, 31: 109-123.

problema, ne znanje u izražavanju emocija, život u "svom svetu" i dr.)³.

U fizičko-biološkom pogledu na razvoj, seksualnost osoba sa smetnjama u razvoju, generalno, nema većih odstupanja, te ovaj razvoj u najvećoj meri prati njihov životni vek⁴. U prilog tome, govore i studije koje pokazuju da ne postoje značajne razlike u pojavljivanju sekundarnih polnih karakteristika (potkožno masno tkivo, proporcije tela, kosa, karakteristika ponašanja, dojke, produblivanje glasa), menstruacije, puberteta i drugih promena koje se dešavaju tokom ovog perioda, kao i reproduktivnih sposobnosti⁵. Pored fizičkih karakteristika, određene osobine se manifestuju u psiho-socijalnom aspektu seksualnog razvoja i funkcionisanja osoba sa smetnjama, u njihovom seksualnom izražavanju, ponašanju, svesnosti, znanju i odnosu prema sopstvenoj seksualnosti.

Razlika između nivoa fizičko-biološkog i psiho-socijalnog razvoja kod dece i mladih sa smetnjama u razvoju postaje sve izraženija u odnosu na prosečnu populaciju. Znakovi seksualnog ponašanja osoba sa smetnjama u razvoju ukazuju na posebne karakteristike psiho-socijalnog aspekta njihovog seksualnog razvoja, koji se manifestuju kao poteškoće u razumevanju sopstvene seksualnosti i adekvatnog socijalnog ispoljavanja u odnosu na druge⁶. Iskustvo intimnosti razlikuje se kod muškaraca i žena (takmičenje, autonomija, samopouzdanje, tendencija ispoljavanja intimnih osećanja, što karakteriše muškarce, i toplina, sklonost verbalnom izražavanju, što karakteriše žene). Sve ono što obeležava intimnost kod opšte populacije, kod osoba sa smetnjama u razvoju to zavisi od nivoa njihovih kapaciteta, samostalnosti i emocionalne zrelosti. Intimnost zahteva određenu dozu samostalnosti, emocionalnu zrelost i na neki način psihičku stabilnost. Te stoga možemo zaključiti da je teško govoriti o intimnosti osoba sa smetnjama, samim tim što su naučene da zavise od drugih, da budu pasivne i da slušaju mišljenje drugih, šta je najbolje za njih, ali to svakako ne znači da ove osobe nemaju potrebe za bliskošću i toplinom. Osobe sa smetnjama u razvoju karakterišu još uvek neutvrđen kompleks emocija i potreba, što se vidi i na području intimnosti. Uglavnom se kroz intimnost radi o zadovoljavanju elementarnih potreba, kao što su seksualne potrebe, potrebe za prihvatanjem od strane drugih (značajnih) osoba, potreba za sigurnošću.

Intimnost je povezana sa polnom potrebom, ali veoma mali broj ima kapacitet da preuzme odgovornost za posledice i samokontrolu, te uglavnom ne znaju da razlikuju do koje je granice određeno ponašanje dozvoljeno, npr. milovanje, ljubljenje, maženje dve ovakve osobe, vrlo brzo može prerasti u seksualni čin, upravo zbog lošije samokontrole tokom emocionalne pobuđenosti i nemogućnosti predviđanja posledica tokom čina. Emocije i potrebe, često dominiraju ponašanjem, pa njima često nije problem da takve potrebe zadovoljavaju na socijalno neprihvatljiv način. Zbog toga je važno da osobe sa smetnjama u razvoju nauče razliku između javnog i privatnog. Rezultati ukazuju da je kod dece i mladih sa smetnjama u razvoju dominantno izražavanje i zadovoljenje seksualnih potreba kroz masturbaciju ili kroz poremećaj seksualne preferencije - pseudoparafilije. Često se dešava da ove osobe masturbiraju pred članovima porodice, tokom školske nastave ili negde na ulici. Sistematski monitoring je pokazao da osobe sa smetnjama obično masturbiraju u

3 https://www.krenizdravo.rtl.hr/psihologija_p/emocionalna-nezrelost-uzroci-i-simptomi-02.03.2019.

4 Wood, A. "Sexuality and Relationships Education for people with Down syndrome", Down Syndrome News and Update, 2004, 4, 2, 42-51.

5 Kijak, R. J. "A Desire for Love: Considerations on Sexuality and Sexual Education of People With Intellectual Disability in Poland", Sex Disabil, 2011, 29, 65-74.

6 Bratković, D., Teodorović, B. "Evaluacija programa seksualne edukacije odraslih osoba s umjerenom i težom mentalnom retardacijom", Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, 2000, 36, 1, 25-36.

školama, parkovima, trgovima, javnim prostorijama, javnom prevozu, zdravstvenim ustanovama i dr. Što je ometenost teža to su emocije manje podložne samokontroli, osoba ih iskazuje neposrednije, upravo zbog malog raspona emocionalnih odgovora. Emocije su jednostavnije, jer je kognitivna komponenta koja ih prati jednostavnija, a uz to su i lišene svake složene komunikativne obrade.

Treba ukazati da masturbacija nije samo rezultat niskog kognitivnog funkcionisanja, već se češće javlja kao rezultat neadekvatne socijalizacije i nedovoljne edukacije. Nedostatak informacija o tome kako se pravilno nositi sa ovim oblikom seksualnog izražavanja rezultira činjenicom da osobe sa smetnjama, često koriste patološke oblike masturbacije ili neki drugi oblik poremećaja seksualne preferencije, poput egzibicionizma, froterizma, parcijalizma, mizofilije i dr., koje u velikom broju slučajeva ugrožavaju njihovo zdravlje, pa čak i život⁷. Iz kazanog, proizilazi da kod osoba sa smetnjama u razvoju mogu postojati različiti problemi seksualnog ponašanja:

(Pseudo)parafilije predstavljaju poremećaji seksualne preferencije koji su registrovani u populaciji osoba sa smetnjama u razvoju i imaju izvesne sličnosti sa parafilijama. Predstavlja poremećaj seksualnog nagona koje karakterišu intenzivna seksualna uzbuđenost, ponovljene seksualne fantazije, impulsi i ponašanja koji se smatraju devijantnim u sredini kojoj osoba pripada. Traje najmanje šest meseci i za posledicu ima klinički signifikantna oštećenja u socijalnim, radnim i drugim oblastima psihosocijalnog funkcionisanja.

Aberantno seksualno ponašanje osoba sa smetnjama u razvoju u najvećem broju slučajeva može da se dovede u vezu sa organskim, kognitivnim i socijalnim deficitima - pseudoparafilije.

- kompulzivna masturbacija;
- egzibicionizam;
- froterizam;
- fetišizam;
- parcijalizam i
- mizofilija.⁸

Kompulzivna masturbacija se u opštoj populaciji javlja do kraja adolescencije, većina muškaraca i više od polovine žena masturbira. Osobe sa autizmom ne ispoljavaju potrebu za drugim osobama usled čega je njihov seksualni nagon gotovo isključivo orijentisan ka vlastitom telu. Masturbacija je češća kod ispitanika sa niskofunkcionalnim autizmom i kod ispitanika čiji je govor nedovoljno razvijen. Kod osoba sa smetnjama u razvoju masturbacija je često jedino sredstvo seksualnog rasterećenja.

Kompulzivna masturbacija kod dece iz opšte populacije izaziva jaka osećanja strahovanja, strepnje, krivice i stida što se nikada ne primećuje kod osoba sa smetnjama u razvoju. Osobe sa smetnjama u razvoju imaju deficit mentalizacije, tako da u najvećem broju slučajeva masturbacija nije praćena fantazmatskim sadržajima. Osim potrebe da se zadovolji polni nagon masturbacija može da bude inicirana:

- nedostatkom strukturiranog dnevnog ritma;
- nedovoljnom socijalnom stimulacijom;
- nedostatkom taktilne stimulacije;

7 Bratković, D. "Podrška osobama s mentalnom retardacijom u zaštiti spolno reproduktivnog zdravlja i ostvarivanju drugih spolnih potreba i prava. Priručni tekst edukacije za ginekologe. Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005.

8 <https://www.bib.irb.hr/633110>- 17.01.2019.

- korišćenjem lekova koji utiču na libido;
- iritacijom i infekcijama kože i
- kažnjavanjem od strane roditelja ili staratelja.⁹

(Pseudo)egzibicionizam ili masturbacija na javnom mestu - jedan od najvećih problema za staratelje i stručnjake koji neposredno rade sa osobama sa smetnjama u razvoju. Skidanje odeće na javnim mestima ne mora da ima bilo kakvu seksualnu konotaciju. Ovakvo ponašanje nema gotovo nikakve veze sa egzibicionizmom koji se definiše kao „rekurentna ili perzistirajuća tendencija ka pokazivanju sopstvenih genitalija nepoznatim osobama (obično suprotnog pola), ili osobama na javnim mestima, bez poziva ili namere da se ostvari bliži kontakt“. Razlike između javne masturbacije i egzibicionizma je što je egzibicionizam praktično ograničen na heteroseksualne muškarce, dok se javna masturbacija osoba sa smetnjama u razvoju javlja kod pripadnika oba pola, s tim što je nešto češća kod žena, takođe kod egzibicionista je prisutno pokazivanje polnog organa sa sigurne udaljenosti, dok osobe sa smetnjama u razvoju ne vode računa o udaljenosti od drugih ljudi. Uzbuđenje egzibicioniste povećava se ako svedok deluje uplašeno ili šokirano, osoba sa smetnjama u razvoju koja masturbira na javnom mestu nije ni svesna kakav utisak ostavlja na druge ljude. I možemo zaključiti da je egzibicionizam gotovo uvek praćen strepnjom i naknadnim osećanjem krivice i stida, dok kod osoba sa smetnjama u razvoju koje masturbiraju na javnom mestu ne ispoljavaju takva osećanja.

Froterizam predstavlja redak poremećaj seksualne preferencije koga karakteriše trljanje polnih organa o druge ljude ili objekte u svrhu postizanja seksualnog zadovoljstva. I froterizam prati osećanje strepnje i stida. Osobe sa smetnjama u razvoju trljaju genitalne organe o druge osobe, bez obzira na njihov pol, brojnost ili stepen srodstva. Froterizam se, kao i javna masturbacija, može smatrati oblikom socijalno neprihvatljivog ponašanja koje nastaje usled nemogućnosti da se seksualni nagoni zadovolje na drugi način, kao i usled nerazumevanja socijalnih normi i pravila¹⁰.

Fetišizam i parcijalizam predstavljaju poremećaj seksualne preferencije u kome se neživi objekti koriste kao dominantni, a ponekad i kao isključivi stimulansi za seksualno uzbuđenje i seksualnu gratifikaciju. Doživljaj izolovanih delova tela kao seksualnih stimulusa ponekad se takođe označava ovim terminom, iako su pojedini autori skloni da seksualno interesovanje za pojedine delove tela označe terminom parcijalizam. Fetišizam i parcijalizam nemaju istu psihodinamiku kao kod osoba iz opšte populacije. Kod osoba sa smetnjama u razvoju uslovljeni nedostatkom imaginacije i poremećajem centralne koherencije. Nedostatak centralne koherence uslovljen strukturalnim promenama centralnog nervnog sistema mogao bi da ima uticaja i na seksualno ponašanje¹¹.

Mizofilija - predstavlja veoma redak oblik parafilije koji se ispoljava preferiranjem mirisa kao dominantnih seksualnih stimulusa. Seksualni stimulusi mogu biti parfemi, telesni mirisi (znoj pazuha i prepona), miris duvanskog dima, benzina, izduvnih gasova. Poseban oblik mizofilije je koprofilija, tj. izrazita sklonost ka fekalijama. Postoji mišljenje da se koprofilija može objasniti metaboličkim poremećajima (razmazivanje fecesa po koži - pokušaj da se apsorbuju peptidi koji se nalaze u fecesu)¹².

9 <https://autizam.net/2016/02/24/autizam-i-masturbacija/> - 17.01.2019.

10 <http://mojsex.mojstaj.rs/froterizam/> - 17.01.2019.

11 <http://psihoterapijsketeme.rs/2011/poremecaj-seksualnog-uzbudenjafetisizammasturbacija/> - 17.01.2019.

12 Beytut, D., Conk, Z., Isler, A., Tas, F. (2009): Sexuality in Adolescents with Intellectual Disabilities, Sex Disabil, 27, 1, 27–34.

Značaj seksualne edukacije

Osobe sa smetnjama u razvoju često imaju parcijalna, neprecizna i kontradiktorna seksualna znanja. U prilog tome govore i istraživanja u okviru kojih se navodi da postoje značajna razlika u poznavanju seksualnih odnosa i masturbacije kod mladih sa smetnjama u razvoju. U poređenju sa opštom populacijom, osobe sa intelektualnim teškoćama imaju manje seksualnog obrazovanja i znanja, te samim tim manje razumeju i prepoznaju seksualno zlostavljanje¹³. Za početak, neophodno uvažiti pravo svakog člana društva, i omogućiti mu dobijanje neophodnih informacija o seksualnosti na način, na koji je konkretnoj osobi razumljiv. Dostupnost pravilnih informacija o seksualnosti vrlo je važna osobama sa smetnjama, njihovim porodicama, starateljima i uopšte svim licima koja su u neposrednom radu sa osobama sa smetnjama u razvoju. Ukoliko im nije pružena adekvatna edukacija i podrška njihovog okruženja, njihovo znanje se zasniva na ograničenim, nepotpunim ili neadekvatnim informacijama i iskustvima. Uprkos očiglednim preprekama, iz ranije kazanog, pokazalo se da osobe sa smetnjama u razvoju ulaze u intimne i seksualne odnose, ali imaju manje iskustva od vršnjaka tipičnog razvoja. Takođe, u naučnim i stručnim zajednicama postalo je jasno da osobe sa smetnjama u razvoju, bez obzira na stepen težine, razvijaju seksualne potrebe, što se može dokazati uočljivim izražavanjima svoje seksualnosti. Mladi sa smetnjama u razvoju neće izraziti potrebu za aktivnim seksualnim odnosom, ali će imati potrebu za kontaktom, prijateljstvom i prilikom da izraze svoju individualnost. Osobe sa smetnjama često imaju malo prilika za druženje, uspostavljanje ljubavnih odnosa i ispunjavanje svojih seksualnih potreba. Upravo time se želi naglasiti da se seksualnost može posmatrati u kontekstu koji uključuje ulogu socijalizacije, fizičkog sazrevanja i slike tela, društvenih odnosa i budućih društvenih aspiracija.

Iz kazanog, proizilazi koliko je važna implementacija programa seksualnog obrazovanja za osobe sa smetnjama u razvoju sa fokusom na razvoj sopstvene seksualnosti. Razlog tome je činjenica da će kroz program osoba sa smetnjama biti upoznata sa sopstvenom seksualnošću i da će steći uvid u to na koji način ostvariti cilj i uživati u njemu kao i vršnjaci tipičnog razvoja. Kada je reč o odnosima i vezama osoba sa smetnjama u razvoju, često se sa strepnjom naglašava pojam seksualnih odnosa, sa naglaskom na rizik od takvog ponašanja, dok se sa druge strane retko govori o mnogo značajnijim komponentama, poput prijateljstva, poštovanja, poverenja i ljubavi. Upravo zbog kategorizacije odnosa ovih osoba kao striktno seksualnih, društvo sprečava navedenu populaciju u ostvarivanju partnerskih odnosa koji mogu ili ne moraju dovesti do seksualnog odnosa u užem smislu te reči. Ovo takođe predstavlja prepreku samoostvarenju kao celini u skladu sa ličnim psiho-fizičkim sposobnostima¹⁴. Bez sumnje, svi pokazatelji idu u prilog činjenici da je problem seksualnosti u grupi osoba sa smetnjama u razvoju u velikoj meri zanemaren. To se manifestuje nedostatkom razumevanja seksualnosti ovih osoba, kao i nedostatkom dobro pripremljenog koncepta seksualne edukacije za osobe sa intelektualnim invaliditetom.

Razvoj seksualnosti osoba sa smetnjama u razvoju, tek nedavno je postala predmet naučne, stručne i javne debate. Normalizacijom i angažovanjem u zajednici postoji potre-

13 Eastgate, G., Scheermeyer, E., van Driel, M. L., Lennox, N., "Intellectual disability, sexuality and sexual abuse prevention: A study of family members and support workers", *Australian Family Physician*, 2012., 41, 3, 135 – 139. 29

14 Katalinić, S., Šendula-Jengiđ, V., Šendula-Pavelić, M., Zudenigo, S. "Reproductive rights of mentally retarded persons", *Psychiatra Danubina*, 2012, 24, 1, 38–43

ba za razumevanjem i prihvatanjem osoba sa smetnjama u razvoju kao seksualnih bića. Nažalost, još uvek postoji nedostatak znanja o seksualnosti osoba sa višim intelektualnim stepenom smetnje u razvoju. Njihovo interesovanje za seksualna pitanja je veoma veliko, kao i potreba da se izražavaju osećaji u obliku fizičkog kontakta s drugom osobom.¹⁵

Dugi niz godina fenomen seksualnosti osoba sa smetnjama u razvoju okružen je opštom dezorijentacijom, mitovima i predrasuda. Osobe sa smetnjama u razvoju se često tretiraju kao aseksualni ili kao nekonzistentna ljudska bića. Brojne predrasude vezane za seksualnost populacije osoba sa smetnjama pojavili su se kroz istoriju, a neki od njih su i do danas ostali. Neophodno je naglasiti da su svi ljudi seksualna stvorenja od samog rođenja i da je neminovno njihovo socijalno i seksualno razvijanje tokom života. U principu, preterana zaštita tih ljudi sprečava njihovu realizaciju kroz društvene uloge. Upravo mogućnost ostvarivanja društvenih uloga u skladu sa hronološkim dobom jedan je od ključnih faktora za optimalni razvoj pojedinca¹⁶.

Zbog niskog nivoa svesti i znanja o zaštiti seksualnog zdravlja, osobe sa smetnjama u razvoju su izložene riziku od narušavanja seksualnog i reproduktivnog zdravlja. Ova populacija je u opasnosti od raznih vrsta zlostavljanja, uključujući i seksualno zlostavljanje. Mnogi faktori podstiču zlostavljanje osoba sa smetnjama u razvoju, poput: zavisnosti od okoline, smanjena sposobnost iznošenja sopstvenih problema, telesna ograničenja koja često otežavaju ili čak onemogućavaju odbranu, smanjene kognitivne sposobnosti, nisko samopoštovanje, nerazvijenost veština sopstvenog odlučivanja, ograničena socijalna iskustva, koja izazivaju pasivnost ili pak povodljivost u ponašanju, nedovoljna informisanost o seksualnosti, kao i mogućnost zloupotrebe iste¹⁷. Neuspeh u razumevanju sopstvene seksualnosti i njenih važnih pitanja dovodi do nemogućnosti procene potencijalno opasnih situacija i posredica koje to može uzrokovati, poput seksualnog zlostavljanja. Seksualno zlostavljanje, ponekad označeno kao uznemiravanje, nametanje je neželjena seksualnog ponašanja jedne osobe drugoj. Kada je nametanje kratkotrajno, naziva se seksualnim napadom. Priestupnik se naziva seksualnim zlostavljačem ili uznemiravateljem. Pojam takođe, obuhvata svako ponašanje odrasle osobe prema detetu radi seksualnog uzbudivanja bilo odrasle osobe bilo deteta. Seksualno zlostavljanje uključuje moć i kontrolu nad drugim osobama bez njihovog pristanka. Ovo može uključivati niz neželjenih seksualnih činova. Seksualno neprikladno ponašanje uključuje viktimizaciju drugog i kršenje pravila i zakona, u okviru kog mogu biti uključeni: kontakt bez pristanka (silovanje, seksualno zlostavljanje, pedofilija); bez pristanka i bez kontakta (egzibicionizam, voajerizam, proizvodnja i posedovanje dečje pornografije) i konsenzualni kontakt na javnim mjestima. Seksualno zlostavljanje predstavlja krivično delo, kojim se krše ljudska prava na izražavanje seksualnosti i pristanak na seksualni odnos. Rezultati istraživanja su pokazali da je seksualni napad mnogo češći kod osoba sa smetnjama u razvoju, ali uprkos tome, u malom broju slučajeva ima sudski epilog¹⁸.

Nedostatak znanja o seksualnosti, iskustva intimnih odnosa i veštine zaštite može

15 Frohmad, C. i Ortoleva, S. "The Sexual and Reproductive Rights of Women and Girls with Disabilities", ICPD BEYOND, International Conference on Human Rights, 2014.

16 Bratković, D. "Evaluacija programa seksualne edukacije u radu s osobama s umjerenom i težom mentalnom retardacijom, Magistarski rad. Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu", 1996.

17 Finlay, W. M. L., Rohleder, P., Taylor, N. i Culfear, H. "Understanding as a Practical Issue in Sexual Health Education for People With Intellectual Disabilities" A Study Using Two Qualitative Methods, *Health Psychology*, 2015, 34, 4, 328–338.

18 Josipović, A. M., Najman Hižman, E., Leutar, Z. "Nasilje nad osobama s intelektualnim teškoćama", *Nova prisutnost* 2008, , VI, 3, 353-372.

povećati rizik od zlostavljanja i narušavanja sposobnosti prepoznavanja zlostavljanja. Upravo zbog toga što raspolažu nedovoljnim brojem informacija vezano za seksualnot, osobe sa smetnjama imaju četiri puta veću verovatnoću da će biti zlostavljane nego osobe iz opšte populacija.¹⁹

Zaključak

Rezultati istraživanja ukazuju da su više nego aktuelna tema za zdravlje osoba sa smetnjama u razvoju, upravo njihovo adekvatno seksualno obrazovanje i osposobljavanje. Dostupnost pravilnih informacija o seksualnosti vrlo je važna osobama sa smetnjama u razvoju, njihovim porodicama, starateljima i uopšte svim licima koja su u neposrednom radu sa osobama sa smetnjama u razvoju.

Naime, podaci istraživanja na temu seksualne edukacije ukazuju na to da mladi sa smanjenim sposobnostima kojima je pružena zadovoljavajuća informacija o seksualnim pitanjima naginju odgovornijem i sigurnijem ponašanju, te da je verovatnoća njihovog izlaganja seksualnim rizicima bitno manje, nego kod njihovih needukovanih vršnjaka. Zato je edukacija osoba sa smetnjama u razvoju na temu seksualnog obrazovanja itekako važan element u ostvarivanju njihove potpune društvene integracije. Upravo programi edukacije na temu seksualnosti povećavaju nivo znanja o reprodukciji, trudnoći, polno prenosivim bolestima, kao i prevenciji seksualnog nasilja nad osobama sa smetnjama u razvoju.

Ispravna i permanentna seksualna edukacija može sprečiti eventualne pokušaje zloupotreba i zlostavljanja osoba sa smetnjama u razvoju, jer je moguće naučiti ih da prepoznaju granice i da na vreme upozore svoju okolinu, a na nama je kao na odgovornom delu društva da brzo i efikasno delujemo.

Literatura:

- Ajduković, M., Urbanc, K. (2010): Kvalitativna analiza iskustava stručnih delatnika kao doprinos evaluaciji procesa uvođenja novog modela rada u centre za socijalnu skrb, Ljetopis socijalnog rada, 17;
- Bartolac, A. (2004): Seksualni identitet i iskustvo osoba s cerebralnom paralizom, Revij za sociologiju, 36;
- Beytut, D., Conk, Z., Isler, A., Tas, F. (2009): Sexuality in Adolescents with Intellectual Disabilities, Sex Disabil, 27;
- Bratković, D. (1996): Evaluacija programa seksualne edukacije u radu s osobama s umjerenom i težom mentalnom retardacijom, Magistarski rad. Edukacijsko –rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu;
- Bratković, D. (2000): Edukacija o spolnosti osoba s mentalnom retardacijom. Zagreb: Hrvatski savez udruga za osobe s mentalnom retardacijom
- Bratković, D. (2006): Modeli skrbi u svjetlu ljudskih prava osoba s intelektualnim teškoćama. U: Škrabalo, M., Papa, J., Miošić-Lisjak, N. (Ur.): Mobilizacija i razvoj zajednica: akcijsko istraživanje u Hrvatskoj (str. 198-218). Zagreb: MAP savjetovanja;

19 Eastgate, G., Van Driel, M. L., Lennox, N., Scheermeyer, E. "Women with intellectual disabilities: A study of sexuality, sexual abuse and protection skills", Australian Family Physician, 2011, 226 – 230.

- Bratković, D. (2011): Podrška u ostvarivanju partnerskih veza, roditeljstva i drugih prava na području spolnosti osoba s intelektualnim teškoćama. Priručnik. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti Republike Hrvatske;
- Bratković, D., Bilić, M. (2004): Stavovi prema spolnosti osoba s mentalnom retardacijom. Zbornik radova 5. Međunarodnog seminara: Dobra edukacijskorehabilitacijska praksa za 21. stoljeće, 191-202, 14.-16.05.2004 Trakošćan: Savezdefektologa Hrvatske;
- Carrera, M.A., Calderone, M.S. (1980): The SIECUS/Uppsala principles basic to education for sexuality. SIECUS Report;
- CHANGE (2010): Talking about sex and relationships: the views of young people with learning disabilities, The final report of the sexuality project by CHANGE 2007-2010.;
- Cuskelly, M., Bryde, R. (2004): Attitudes towards the sexuality of adults with an intellectual disability: parents, support staff, and a community sample, *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 29;
- Eastgate, G. (2008): Sexual health for people with intellectual disability, *Sexual health for people with intellectual disability. Salud Publica Mex*;
- Eastgate, G., Van Driel, M. L., Lennox, N., Scheermeyer, E. (2011) "Women with intellectual disabilities: A study of sexuality, sexual abuse and protection skills", *Australian Family Physician*;
- Finlay, W. M. L., Rohleder, P., Taylor, N. i Culfear, H. (2015) "Understanding as a Practical Issue in Sexual Health Education for People With Intellectual Disabilities" A Study Using Two Qualitative Methods, *Health Psychology*;
- Frohman, C. i Ortoleva, S. (2014) "The Sexual and Reproductive Rights of Women and Girls with Disabilities", *ICPD BEYOND, International Conference on Human Rights*;
- Josipović, A. M., Najman Hižman, E., Leutar, Z. (2008) "Nasilje nad osobama s intelektualnim teškoćama", *Nova prisutnost*;
- Katalinić, S., Šendula-Jengić, V., Šendula-Pavelić, M., Zudenigo, S. (2012) "Reproductive rights of mentally retarded persons", *Psychiatria Danubina*;
- Kijak, R. J. (2011) "A Desire for Love: Considerations on Sexuality and Sexual Education of People With Intellectual Disability in Poland", *Sex Disabil*;
- Kijak, R. (2013) "The Sexuality of Adults with Intellectual Disability in Poland", *Sexuality and Disability*;
- Mandić, Milojković, Švob (1972): *Biološki, medicinski i pedagoško-psihološki aspekti seksualnosti*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika;
- Melberg Schwier, K., Hingsburger, D. (2000): *Sexuality, Your Sons and Daughters with Intellectual Disabilities*. London: Jessica Kingsley Publishers;
- Murphy G. H., O'Callaghan, E. (2004): Capacity of Adults with intellectual disabilities to consent to sexual relationships, *Psychological Medicine*;
- Teodorović, B., Bratković, D. (2001): Osobe s teškoćama u razvoju u sustavu socijalne skrbi, *Revija za socijalnu politiku*, 8, 3-4;
- Štulhofer, A. (2009): Sociokulturni i psihosocijalni aspekti rizičnoga seksualnog ponašanja, *MEDIKUS*.
- Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srbije
- Wood, A. (2004) "Sexuality and Relationships Education for people with Down syndrome", *Down Syndrome News and Update*;
- www.autizam.net;
- www.bib.irb.hr;

www.krenizdravo.rtl.hr;
www.mojsex.mojstajt.rs;
www.psihoterapijsketeme.rs

Mina Simatković

THE DEVELOPMENT OF SEXUALITY IN CHILDREN WITH DISABILITIES

Summary

Sexual development is just one aspect of the entire process of organic development and changes. Development of sexuality is governed by biological, psychological and social factors. It is commonly developed through social interaction and communication, through physical contact or game. Sexuality development is related to the emotional experience, imagination, and the ability to accept rules. Adolescence is the age characterized by an emergence of formal logical operations, the complete development of reflection, and contemplating about the thinking per se. It is during this period also that the sexual orientation is determined. However, adolescents with disabilities experience significant discrepancy between their physical, social and emotional development. All too often they do not understand what is happening to their bodies, causing them anxiety, agitation and sometimes aggressiveness. Coming of age, people with disabilities go through the common stages of development. Despite the fact that development of their sexual organs does not deviate from the normative values, a range of biological factors may trigger specific forms of sexual behavior in these individuals. The sexuality of people with disabilities is particularly perplexing for their parents and guardians. Often enough family environment proves unable to cope with new sets of problems. It is essential for families to face unpleasant feelings and conflict of values which families with the typical children manage to avoid. Public masturbation and similar socially undesirable behaviors result in further social isolation. The paper presents the results of the research which indicate the neglect of this aspect of the individuals with developmental disabilities and in a critical way we point to the needs of society, community, groups and individuals in removing more than evident, relevant and current problems of sexual development in children with disabilities.

Key words: adolescence, children with disabilities, families, developmental stage, sexual development, social isolation

Nataša Ljubomirović¹,
 Visoka škola za socijalni rad, Beograd
 Mina Đurić,
 Klinika za decu i adolescente, Institut za mentalno zdravlje, Beograd

364.785.24-053.2/.6
 Originalni naučni rad

GRUPNA TERAPIJA SA DECOM I MLADIMA - POTREBA DANAŠNJEG VREMENA

Apstrakt: Postoji jedna zajednička nit koja povezuje sve ljude - to je gregarna priroda (nagon) ljudske rase, koja od samog početka vrste, vodi ljude da se organizuju u grupe i kolektive. Izražena je težnja svrstavanja u grupe, pripadanje grupi, jer pojedinac ne može sam da ostvari svoje potrebe i ispuni svoje zadatke, tako da je neminovno povezivanje sa drugim ljudskim bićem i udruživanje. Cilj ovog rada je da prikaže model grupnog rada sa decom i adolescentima koji je primenljiv u različitom setingu, sa naglaskom na primenu rada sa decom u zajednici. Ilustrovan je prikaz grupnog rada po metodi u Ujedinjenom Kraljevstvu. Ovaj metod rada uključuje osim razgovora i aktivnosti u toku rada sa decom i mladima. Grupni rad kao jedna od metoda rada sa decom i mladima, primenjuje se za poboljšanje psihičkog i socijalnog funkcionisanja ličnosti kroz ciljna grupna iskustva (Helen Perlman). Rad sa decom i mladima nosi svoje specifičnosti, rad sa decom u grupi zavisi od nivoa mogućih komunikacija. Nju određuje faza razvoja kao i nivo zrelosti ličnosti. Lepota grupnog rada je u njegovoj primenjivosti u svim situacijama, mirnodopskim ali i na kriznim područjima, može se primeniti u svim situacijama, vanrednim ili svakodnevnim, a takođe može biti obuhvaćena bilo koja starosna kategorija. Ekonomičnost - više korisnika uključeno u terapijski proces, ušteda vremena i novca, atraktivniji za decu i mlade, interesantniji za rad sa etničkim manjinama, ponekad može da ima produkt. Grupni rad sa decom i mladima u zajednici je potreba vremena u kom se nalazimo, uzevši u obzir uslove krize i masovnosti emocionalnih problema dece koje nose sa sobom narušene ponašajne obrasce.

Ključne reči: grupna terapija ,deca, mladi, zajednica, porodica

Uvod

Postoji jedna zajednička nit koja povezuje sve ljude, to je gregarna priroda (nagon) ljudske rase, koja je od samog početka vrste, vodila ljude da se organizuju u grupe i kolektive. Izražena je težnja svrstavanja u grupe, pripadanje grupi, jer pojedinac ne može sam da ostvari svoje potrebe i ispuni svoje zadatke, tako da je neminovno povezivanje sa drugim ljudskim bićem i udruživanje. Ta tendencija ljudi da gravitiraju prema životu, funkcionisanju i interakcijama u grupi, od dijade do klanova (porodičnih zadruga), pojačava značenje koncepta o grupama kao prirodnom i poželjnom okruženju (sredini) ili „fiziološkoj tečnosti“ ljudske vrste. Deca i mladi u vremenu u kojem živimo intenzivno su izloženi stresnim situacijama i

izloženi s izazovima koji ne nose prosocijalnu dimenziju. U sadašnjem vremenu grupni rad - grupna terapija je potreba i to u okviru zajednice u vaninstitucionalnim okolnostima. Rad u zajednici nema stigmatizirajuću notu, te je iz tog razloga atraktivniji za mladog čoveka i za njegove roditelje.

Razvoj grupne terapije

Grupni rad je jedna od metoda psihosocijalnog rada koja se primenjuje za poboljšanje psihičkog i socijalnog funkcionisanja ličnosti, kroz ciljna grupna iskustva (Helen Perlman)². Često se govori da elementi grupne terapijske aktivnosti prate čoveka od njegovog nastanka, pri tome se misli na ritualne grupne igre i obrede primitivnog čoveka, sa ciljem smanjivanja straha, anksioznosti ili osećanja krivice. Katarktično dejstvo imale su i pozorišne grupe u antičkim dramama (grčki hor), a kasnije se slična psihološka zbivanja ispoljavaju i u srednjovekovnim pozorišnim igrama. Očigledno je da se prepoznao uticaj grupe u teatarskom događanju i da se ozbiljno računalo na određeni lekoviti uticaj u psihološkom smislu.

Savremeniji izdanak ovakvih pozorišnih pokušaja je delovanje Jacoba L. Morena, koji 1908 godine počinje da eksperimentiše sa kreativnim dramskim igrama sa decom u parkovima u Beču, oko 1913. Moreno piše komad "Bog kao komičar." Međutim, 1910. godine za opis svog rada prvi put koristi termin grupna terapija i to se u literaturi navodi kao početak grupne terapije. Očigledno je da uvođenjem tog termina Moreno odražava svoj stav da je teatarsko zbivanje grupni čin i da u njega treba ugraditi strukturisano vođenje, da bi se postigao specifičan lekoviti efekat grupnog konteksta. Naravno ovo traži dobro poznavanje i razumevanje psiholoških procesa unutar pojedinca, ali i razumevanje dinamike grupe. On je takođe uveo i sociometriju kao naučni metod za proučavanje grupnog vezivanja i grupnih konflikata. Grupna (psiho) terapija i grupni socijalni rad su u početku imali isto izvoriste i paralelan razvoj.

Kao koreni savremenog grupnog rada i grupne psihoterapije smatraju se, grupe koje bi se današnjim rečnikom mogle nazvati edukativne grupe³. Govori se o razredima (class) za bolesnike od plućne tuberkuloze, koji nisu imali mogućnost pristupa u sanatorijume, a koje je vodio bostonski internista Džozef Prat, 1906. godine. Njegov sistem lečenja je podrazumevao striktan higijenski režim u njihovim siromašnim kućama. On je koristio redovne sastanke grupe na kojima je podučavao pacijente kako da se bore porotiv bolesti. Jedan sat su provodili takođe u grupi u prijatnoj atmosferi, potiskujući razgovore o neprijatnom, o bolesti – taj metod grupnog rada se danas naziva represivno-inspiracione grupe. Već u to vreme drugi psihijatri su bili pod uticajem ovog metoda. Cody Marsh, je čak uključivao u ovaj edukativni grupni proces i grupni ples smatrajući: "Oni su slomljeni u masi, u masi treba da budu i izlečeni". Očigledno je da su ovi prvi pokušaji bili oslonjeni na kapacitete karizmatičnih vođa. Kakvi su bili Moreno, Prat ili Marsh. Kasnije je na dominantnu ulogu karizmatičnog lidera i na značaj dinamike grupnih relacija ukazao Froyd, mada on nikada nije bio grupni terapeut. Istorijski gledano, razvoj grupne terapije je najpre vezan za psihoanalizu i Froyda.

Froyd se nikada nije bavio grupnom terapijom, ali se sasvim pouzdano može tvrditi

2 Milosavljević M., Brkić M.: Socijalni rad u zajednici, Socijalna misao, Beograd, 2005.

3 Slavson, S. R. i Schiffer, M.: Group Psychotherapy for Children. New York, International University Press, 1975

da je Froyd bio prvi psihoanalitički grupni vođa, podrazumevajući pod tim njegov značaj i aktivnosti u početku rada Bečkog psihoanalitičkog društva, koje je bilo grupa sa vrlo izražajnom grupnom dinamikom i liderstvom Froyda. On je o grupi pisao 1920. godine i formulisao je stanovište da je porodična grupa model za sve ostale grupe.

Grupna terapija kao metod rada sa decom i mladima

Grupni rad, po Merdžori Marf, je opšti metod koji se može koristiti u različitim uslovima. Koristi odnos terapeut- član grupe, odnose unutar grupe, grupnu aktivnost u kojoj se odvija pružanje pomoći pojedincima kroz grupno iskustvo, razvoj ličnih potencijala pojedinca s ciljem poboljšanje socijalnog funkcionisanja. Terapijski grupni rad započeo Moreno 1934. godine. Ciljevi su bili: jačanje ega, dobijanje ljubavi, prilika za razvijanje interesovanja i veština u aktivnostima kroz igru. Dodatno je 1974. godine proširio terapijske ciljeve, te govori o povećanju kapaciteta da se iskuse snažna osećanja - pozitivna i negativna, bez acting out-a, povećanje empatskog kapaciteta, identifikacija sa terapeutom, osnaživanje novih bihejvioralnih obrazaca, grupa pomaže rešenje konflikata bez fizičkog aspekta, samo verbalno.

Grupna terapija sa decom i mladima po modelu u UK

Prikazani grupni rad je bio organizovan u okviru NHS (National Health Service) u Velikoj Britaniji, pod supervizijom Dr Kedra Dwivedi-ja, grupnog terapeuta i edukatora za grupnu terapiju sa decom i mladima. Grupna terapija i sami proces sastoji se iz nekoliko osnovnih faza: rana, srednja i kasna, i u svojoj proceduri uključuje aktivnosti kao sastavni deo grupne terapije i terapijskog procesa.

Rana faza:

Usmerena je ka identifikovanju bazičnih postulata rada u grupi

- uredu je da ne znaš sve odgovore,
- da nisi uvek u pravu,
- svako ima pravo da bude saslušan,
- da govori

Karakteristično je takođe da se učesnici grupišu po sličnostima na samom početku rada.

Srednja faza:

Učesnici shvataju da početna uparivanja ne prate više njihove prave emocionalne potrebe, te se regrupušu. To regrupisanje i pravljenje novih parova dovodi do stvaranja drugačijih odnosa i relacija, mnogi obrasci ponašanja i interakcije postaju bliske grupi i mnogi članovi identifikuju i modeliraju sebe po onima kojima se dive. Terapeut demonstrira njihovu frustraciju, toleranciju, i mogućnost da odgovori na različite izazove ne gubeći kontrolu, kašnjavajući i postaje mogući identifikacioni model. Na taj način se uče ponašanju na osnovu odgovora koje dobijaju, primerima.

Kasna faza:

U kasnoj fazi grupa postaje potencijalni bogati resors, gde se dele topla, iskrena i intenzivna

osećanja. Oni razvijaju stepen bliskosti i unapređuju svoje samopouzdanje, osećajući se dobro. Takođe su izloženi testiranju različitih odnosa i situacija, ukoliko se radi o grupi u kojoj se menjaju članovi, ta činjenica može uticati da članovi dobiju ideju o napuštanju grupe, jer su mnoga deca iskusiła gubitak. Ova činjenica dešavanja u grupi može uticati na ponovno proživljavanje gubitka, tako da dete ili mlada osoba u pozitivnom sigurnom okruženju, iskusi ponovo gubitak i odvajanje, ali u pozitivnom kontekstu tako da shvati to kao prirodni proces, a ne kao frustraciju koju će u sebi da nosi i stalno da je reaktivira pri sličnim situacijama⁴.

Metodologija rada grupne terapije

Poznato je da su psihoterapeuti podvukli važnost tačnosti i ritma, kao važan element organizovanosti vremena, pružanja vremenske strukture, a sa ciljem uspostavljanja dobrog terapijskog saveza, tj. odnosa terapeut pacijent.

Grupna terapija uključuje vremensku strukturu. Obuhvata 90–to minutni rad sa dva terapeute u grupi. Ovaj vremenski okvir obuhvata jednu pauzu od petnaest minuta između dva dela. Prvi deo grupe uključuje socijalne aktivnosti - igre, društvene igre koje su imale za cilj da se članovi opuste - trajanje od 30 minuta. Potom je 15 minuta pauza za posluženje i neformalni razgovor među članovima grupe. Drugi deo uključuje razgovor u grupi koji započinju spontano deca i trajanje ovog dela je 45 minuta.

Osim organizacije vremenske strukture postoji i organizacija prostora. Prostor koji se smatra dobrim za održavanje grupne terapije je ni mali ni veliki. Smatra se da prostor ako je veliki može dovesti do razvodnjavanja grupne kohezije, a pak mali prostor izaziva teskobu i nelagodu, povećavajući anksioznost i nemir pojedinca, koji kasnije može proizvesti nelagodu nemir i haotično ponašanje same grupe.

Rad sa decom i adolescentima je uvek izazov i često terapeut mora da bude fleksibilan, često kreativan kako bi prilagodio procedure grupnog rada aktuelnom sastavu dece i samoj grupi.

Polazeći od ove činjenice, ukazujemo i na važnost organizovanja rasporeda aktivnosti u prostoru i vremenu, kad govorimo o grupnoj terapiji. Uključivanje terapijskih aktivnosti u ambijent iziskuje usklađivanje termina više osoba za brojne aktivnosti u kojima deca i mladi učestvuju. Organizovanjem terapijskih aktivnosti emocionalni segment uokvirujemo i određujemo u dimenziji vremena i prostora, kako bi ih pravilno razumeli i pokušali da ih rešimo. Osim prostora i vremena koje određuju samu strukturu grupnog rada, važan element je nivo komunikacije. Kada govorimo o deci i mladima, govorimo i o različitim nivoima komunikacije i iz te pozicije i o važnosti psihomotornih aktivnosti u okviru grupe. Mala deca se više izražavaju pokretom, kroz igru i crtež (do sedme godine), malo starija deca se izražavaju jednim delom verbalno, a jednim delom kroz druge psihomotorne aktivnosti (do 11 godine), ono oseća potrebu za razgovorom, mada pri tome psihomotorne aktivnosti još uvek igraju važnu ulogu. Adolescenti imaju mogućnost bolje verbalizacije sopstvenih intrapsihičkih doživljavanja, te se verbalnim putem vrše razmene informacija i emocionalnih stavova⁵.

Kada se radi o mlađoj deci zaključke o njima donosimo na osnovu posmatranja

4 Dwivedi, K. N.: *Group Work with Children and Adolescents: a handbook*. London. Jessica Kingsley, 1993

5 Bojanin S., Radulović K.: *Socijalna psihijatrija razvojnog doba*, Naučna knjiga, Beograd, 1988.

njihovog ponašanja sposobnosti odgađanja zadovoljstva i efikasnosti u rešavanju logičkih problema na nivou konkretnog mišljenja. Metodologija rada sa decom u grupi zavisi od nivoa mogućih komunikacija. Komunikacija koja se odvija tokom grupnog rada je pretežno na nivou ponašanja.

Nju određuje faza razvoja kao i nivo zrelosti ličnosti. Deci do 10 godina komunikacija je bliska kroz igru, deci u pubertetu omogućava se komuniciranje pomoću psihomotorne aktivnosti na organizovanijem nivou i verbalno u zavisnosti od kapaciteta jedinice. Adolescentima se da prilika da uvežbavaju verbalizaciju svojih emocionalnih stavova i ponašanja. Grupna terapija koristi odnose koji počivaju na uzajamnom prihvatanju suprotnih stavova i suprotnih načina ponašanja pojedinaca. Od rođenja dete kao socijalno biće raste i razvija se u grupi. Prvobitno je to porodična grupa, zatim društvena sredina kao grupa, te je negde i metod rada u grupi blizak deci i mladima. U grupi je omogućen doživljaj i onih kontakata susret sa drugima pojedinačno i susret sa grupom. Rad u grupi predstavlja jedan filter između deteta i društvene šire zajednice, tj. filter između principa realnosti koja vlada u spoljašnjem svetu i principa zadovoljstva kojem teži dete. Posle grupne terapije kraju važna je povratna informacija članova grupe i samih terapeuta (feedback), što predstavlja jedan celovit okvir i potom odlazak kući.

Zadatak terapeuta je da kontejnira sadržaje i razume članove grupe, da postavlja terapijske granice, da pruža podršku i ohrabrenje, osnaživanje pojedinaca i same grupe, moderira interakcije u grupi u cilju podsticanja razvoja novih socijalnih interakcija i sticanja samouvida, da razume faktore svakog deteta koji su ometajući u svakodnevnom funkcionisanju⁶.

Podela po starosnoj strukturi u radu sa decom i mladima

Model grupnog rada iz Velike Britanije bio je primenjivan kako u bolničkim tako i u vanbolničkim uslovima u zajednici u Srbiji, sa modifikovanim specifičnostima koje su kulturološke prirode a i situacione i primenjivao se u kriznim područjima, npr. jug Srbije gde su bila smeštena izbegla i interno raseljena lica. Terapijski grupni model uključuje sledeće starosne grupe:

Deca predškolska od 4-6 godina

Deca školska mlađa 7-10 godina

Deca školska starija 10-15 godina(mladji adolescenti)

Adolescenti od 15-18g

Specifičnosti grupne terapije sa decom i mladima

Rad u grupi sa decom, mladima je obično otvorenog tipa - otvorene grupe. Grupni rad ima vremensku strukturu (sat ipo jednom nedeljno), psihoedukativni karakter, koristi KBT pristup. Psihoedukativna zastupljena nit ima zadatak da podstakne socijalni interaktivni deo koji možemo uvrstiti u segment socijalnog grupnog rada. Tako da je terapijskim procesom u grupi sa decom i mladima obuhvaćena psihološka, medicinska, edukativna i socijalna dimenzija. Ovim putem deca se osposobljavaju da funkcionišu svojim punim kapacitetima i nađu svoj smisao i budu aktivni mladi akteri u zajednici. Usvajaju socijalne

6 Ćorić, B.: Terapijsko vođenje grupa, u knjizi: Socijalni rad i socijalna politika, zbornik VI, Ćekerevac, A., ur., FPN, Beograd, 2004., 293-313.

veštine, snalaženje u novoj sredini i prostoru i vršnjačkim relacijama. Primenjivana grupa je didaktička ili zasnovana na iskustvima, didaktički pristup se primenjivao najviše u manje dece, slabije u adolescenata, jer to bi ih povremeno zatvaralo i svoje probleme ne bi spontano delili u grupi.

Često u prvoj fazi grupe primenjuje se brainstorming i na taj način određuju teme razgovora u grupi. Aktivnosti (igre, vežbe) u okviru grupe predstavljaju važan deo grupnog rada kada su u pitanju deca i mladi, primenjuju se aktivnosti ili igre društvenog tipa ili pak sama igra koja je osmišljena i iziskuje motornu aktivnost (npr. crna marica jedan, dva, tri, igra loptom - dodavanje ...), jer se deca i mladi na taj način opuste, zbliže i lakše govore o svojim emocionalnim stanjima. U ranoj adolescenciji emocionalna energija se investira u telesna doživljavanja, što ima za posledicu da se dete emocionalno povlači, uzbuđenje koje se javlja pri promeni doživljaja svoje telesne individualnosti smiruje se psihomotornim angažovanjem, zbog toga je psihomotorna aktivnost važna. Takođe je važna diskusija posle igre, njen značaj i pouka koju igra nosi. Jačaju ego, samopouzdanje i međuljudske odnose. Razvijaju bolji uvid uz propratni feedback od vršnjaka ili terapeuta.

Svaki član grupe se aktivira tj. aktivno učestvuje, što je mnogo bolje nego biti observer. Elaboriraju aktivno celu aktivnost i interakcije u grupi. Važno je naglasiti da se u odnosu na godine dece prilagođava vrsta aktivnosti ili igra. Paralelno psihomotornoj aktivnosti kroz diskusiju i povratne informacije uvećavaju verbalnu komunikaciju kako bi reči mogle da služe apstraktnom mišljenju, koje su u to doba razvija, otkrivajući tako nove aspekte stare već poznate realnosti. Teme obuhvaćene grupnom terapijom su: problemi prilagođavanja, nerazumevanje sa roditeljima, emocionalni problemi, strepnja i manjak samopouzdanja. Razlozi za uključanje u grupu manje dece su bili strahovi, separaciona anksioznost, poljuljana bazična sigurnost, agresivno ponašanje, hiperaktivnost.

Grupa je korisna za mlađe adolescente jer na taj način zadovoljavaju potrebe za pripadanjem vršnjačkoj grupi. Grupa im pruža priliku da otkriju da vršnjaci imaju slične probleme, ogledanje u grupi i učenje prevazilaženja sličnih problema, potpomaže razvijanje pozitivnih osećanja, razvijanje osećaja za altruizam, pruža mogućnost za korekciju maladaptivnih obrazaca ponašanja, učenje i sticanje socijalnih veština, učenje prosocijalnog ponašanja, razvija osećanje jedinstva u grupi, imaju priliku da podele svoja razmišljanja i osećanja sa vršnjacima, razvijanje odgovornosti u odnosu na sebe i druge.

Segment grupnog rada sa roditeljima

Rad sa decom i mladima uključuje i rad sa njihovim roditeljima. Rad sa roditeljima u grupi doprinosi da porodica ostane ostrvo prisnosti ljubavi, solidarnosti i mesto gde je individua voljena i shvaćena, prostor za razumevanje. Često sa decom koja su uključena u grupnu terapiju ovakvo ostrvo biva poplavljeno bujicom nevolja koje donosi angažovanje dece u široj socijalnoj sredini samoinicijativno i nekontrolisano. Ovakav angažman potresa roditeljsku branu.

Adolescentno doba budi kod roditelja ambivalentne stavove koji često mogu da izazovu prevremeno razbijanje porodične kohezije. Grupe sa roditeljima su psioedukativnog karaktera, otvorenog tipa, sa dva voditelja u trajanju od sat vremena. Sa roditeljima se otvaraju važne teme sa kojima se trenutno suočavaju, i oni i njihova deca. Krizni period je period u kojem roditelji imaju osećaj krivice, često se preispituju gde su pogrešili, šta su mogli

drugačije da urade, neki pak nemaju uvid u svoju ulogu i doprinos aktuelnom stanju. Svaka organizovana porodica predstavlja polupropusnu membranu između principa realnosti koji vlada u spoljašnjem svetu i principa zadovoljstva kojem teži dete. Često vođeni strepnjom, strahom i iscrpljenošću roditelji pribegavaju mehanizmima autoriteta i autoritarnosti ili pak neautentičnom odnosu drugarstva, kako bi imali kontrolu na detetom I ostvarili sa njim izgubljenu bliskost. Ovo obično dovodi do produblјivanja disharmoničnog funkcionisanja i do gubitka uzajamnog poverenja

Zaključak

Lepota grupnog rada je njegovoj širokoj primenljivosti i fleksibilnosti, može se primeniti u svim situacijama, vanrednim ili svakodnevnim, a takođe može biti obuhvaćena bilo koja starosna kategorija. Atraktivan i prijemčiv za decu i mlade, ekonomičan je - više korisnika uključeno u terapijski proces, ušteda vremena i novca, atraktivniji za mlade i za odrasle, interesantniji za rad sa etničkim manjinama, ponekad može da ima produkt. Grupa terapija sa decom i mladima ima svoje specifičnosti. Ovakav vid rada u grupi je potreba vremena u kom se nalazimo, ovi uslovi krize i masovnosti emocionalnih problema dece koje nose sa sobom ponasajne probleme i narušene ponasajne obrasce.

Literatura:

- Ajduković M. Grupni pristup u psihosocijalnom radu, Društvo za psihološku pomoć, Zagreb, 1997
- Berkovitz, I. H. Application of Group Therapy in Secondary Schools. In F. J. C. Azima and L. H. Richmond (eds): Adolescent Group Psychotherapy. Madison: International Universities Press. Ch. 7:99/123, 1989.
- Bion, W.R. Experiences in Group, Tavistick Publications, London 1977.
- Bloch, S., & Aveline, M., Group Psychotherapy, in: An Introduction to the Psychotherapies, ed., Bloch, S., Oxford Medical Publications, 1996., 84-116.
- Bojanin S., Radulović K. Socijalna psihijatrija razvojnog doba, Naučna knjiga, Beograd, 1988.
- Buck, R. E. A Large Milieu Therapy Group, American Journal of Psychotherapy, 26, 384, 1972.
- Bukelić, J. Izbor tema u socioterapijskoj grupi, u N. Perišić/edit/Socijalna psihijatrija „Pliva“, Zagreb, 1971, 566.
- Burnard, G. The nature of Emotional Support, British Journal of Psychiatry 115, 139, 1969.
- Cummings, E. Therapeutic Community and Millieu Therapy Strategies Can be Distinguished, International Journal of Psychiatry, 7, 204, 1969
- Čorić, B. Terapijsko vođenje grupa, u knjizi: Socijalni rad i socijalna politika, zbornik VI, Čekerevac, A., ur., FPN, Beograd, 2004., 293-313.
- De Jong, P. I Miller, S.D. How to interview for client strenghts, Social Work, 40(6), 729-736, 1995.
- Dwivedi, K. N. Group Work with Children and Adolescents: a handbook. London. Jessica Kingsley, 1993

Horowitz M. J. „Psychological response to serious life events“, u: *Human stress and cognition: an information processing approach*, Hamilton V. i Warburton D. M., New York, Willey, 1979.

Milosavljević M., Brkić M. *Socijalni rad u zajednici*, Socijalna misao, Beograd, 2005.

Moos R. H. *Social network resources and adaptation: A conceptual framework*, u: Wills T. A. (ed.): *Basis processes in helping relationship*. Acad. press, New York, 1982.

Slavson, S. R. i Schiffer, M. *Group Psychotherapy for Children*. New York, International University Press, 1975

Spence, S. H. *Social Skills Training Children and Adolescents. A Counsellors Manual*. Windsor: NFER, 1980.

Nataša Ljubomirović, Mina Đurić

GROUP THERAPY WITH CHILDREN AND YOUNG PEOPLE: NEED OF THE TIME

Summary

There is a common thread that connects all people - it is the gregarious nature (instinct) of the human race, which from the very beginning of the species leads people to organize themselves into groups and collectives. The tendency to classify, belonging to a group is expressed, because an individual can not fulfill his own needs and fulfill his tasks alone, so that he is inevitably connected with another human being and association. The aim of this paper is to present a group work model with children and adolescents that is applicable in a variety of settings, with an emphasis on the application of work with children in the community. The illustration of group work by method in the United Kingdom. This method of work includes besides interviews and activities in the course of work with children and young people. Group work as one of the methods of work with children and young people, is used to improve the psychic and social functioning of the person through targeted group experiences (Helen Perlman). Working with children and young people carries their specificities, working with children in a group depends on the level of possible communication. It determines the stage of development as well as the level of the personality. The beauty of group work is in its applicability in all situations, peacetime and in crisis areas, can be applied in all situations, extraordinary or everyday, and any age category may also be covered. Economics - more users involved in the therapeutic process, saving time and money, more attractive for children and young people, more interested in working with ethnic minorities, can sometimes have a product. Group work with children and young people in the community is a need of the time we are in, taking into account the conditions of the crisis and the massiveness of emotional problems of children who carry a disruptive behavioral pattern.

Key words: group therapy, children, youth, community, family

SOCIJALNI RAD U SPROVOĐENJU VANZAVODSKIH SANKCIJA I MERA

Apstrakt: Sprovođenje sankcija i mera u zajednici obuhvata širok spektar postupanja, u smislu nadzora kroz pomoć i podršku učiniocima krivičnih dela širom sveta, u zavisnosti od nacionalnih-kulturoloških obeležja, zakonskih okvira, ekonomske i socijalne politike. Na profesionalnom nivou, poslove probacionog rada u najvećem broju zemalja obavljaju socijalni radnici, a u zemljama u kojima ne postoji probaciona služba ove poslove obavljaju institucije socijalnog rada. Vanzavodske sankcije i mere u Republici Srbiji sprovode se od 2008. godine i na osnovu dosadašnjih iskustava, kao primarni sistem društvene podrške učiniocima krivičnih dela i njihovim porodicama kao i žrtvama krivičnih dela, prepoznat je sistem socijalne zaštite, što potvrđuje međunarodna iskustva. U radu ćemo analizirati rezultate istraživanja sprovedenog u saradnji sa stručnim radnicima povereničke službe i centara za socijalni rad u Republici Srbiji u vezi dostignutog nivoa međusobne saradnje i implikacije ove saradnje na kvalitet tretmana prema učiniocima krivičnih dela, percepcije šire javnosti i mobilizacije drugih resursa društvene zajednice na sprovođenju vanzavodskih sankcija kao i stavovima stručnih radnika o mogućnostima uspostavljanja delotvornijeg okvira međuresorne saradnje u skladu sa nacionalnim i međunarodnim zakonodavstvom.

Ključne reči: vanzavodske sankcije i mere, centar za socijalni rad, poverenička služba, partnerska saradnja

Uvod

Kažnjavanje i kazne, od osвете, progonstva, ekskomunikacije, oduzimanja imovine, deportacije do lišenja slobode i zatvora. Šta je adekvatan odgovor na civilizacijsko pitanje na koji način kazniti prestupnika koji se oglušio o društvene norme ponašanja? Da li prestupnika treba sankcionisati iz ugla oštećenog – žrtve ili u skladu sa pisanim pravilima za koje postoji društveni konsenzus?

Vekovima unazad, dominira stav da “obeležene” treba izolovati iz socijalne sredine u kojoj su izvršili krivično delo i smestiti ih u ograničenja sloboda – zatvor. Međutim, negativne posledice upućivanja neprilagođenih u penalne ustanove, zaokupljaju pažnju stručnjaka iz različitih oblasti: kriminologije, penologije, sociologije, pravnih, ekonomskih i drugih nauka, kao i šire javnosti.

Kada govorimo o negativnim posledicama izvršenja kazne zatvora, najčešće se govori o fenomenu “prizonizacije” i “kriminalne infekcije” ali i objektivnim činjenicama preopterećenosti smeštajnih kapaciteta zatvorskih ustanova, deprivacijama, destabilizaciji socijalnih uloga koje su imale pozitivni tok pre odlaska prestupnika na izvršenje zatvorske kazne, povećanje broja penoloških povratnika, materijalnih troškova koje iziskuje sistem izvršenja

1 danijelaristic777@gmail.com

zatvorskih kazni i dr.

Od strane država i regiona decenijama unazad, raspravlja se o mogućnostima prevazilaženja navedenih problema donošenjem opštevažećih pravila koja obuhvataju kako poštovanje osnovnih ljudskih prava tako i standarda izvršenja kazne zatvora (kao na pr. Skup minimalnih pravila UN o postupanju sa osuđenima², Evropska zatvorska pravila³ i dr.). U situacijama učestalih ekonomskih nestabilnosti javljaju se teškoće u primeni usvojenih pravila koji rezultira intenziviranjem problema kontrole kriminala.

U skladu sa svetskim trendom i Srbija se već duže vreme nalazi u situaciji velikog broja lica na izvršenju zatvorske kazne. S obzirom na uočene probleme doneta je Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu od 2010 do 2015. godine⁴, a planirane aktivnosti odnose se na: alternativne sankcije i mere; uslovni otpust i prevremeno otpuštanje; uvođenje sudije za izvršenje krivičnih sankcija; povereničku službu; povećanje smeštajnih kapaciteta i poboljšanje uslova u zavodima; poboljšanje stručnih kapaciteta u Upravi; amnestija; jedinstveni informacioni sistem. U istom kontekstu je i Strategija razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji do 2010. godine⁵ kojom je definisano dvanaest razvojnih oblasti, a prioritet imaju alternativne sankcije i mere i postpenalni prihvati.

Sistem izvršenja alternativnih odnosno vanzavodskih sankcija i mera u Republici Srbiji implementiran je tokom 2008 i 2009. godine, obezbeđivanjem formalnih i materijalnih uslova za operativni rad povereničkih kancelarija u većim gradovima (Beograd, Novi Sad, Subotica, Valjevo, Niš, Kragujevac). Do 2014. godine, kada je usvojen Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera⁶, otvoreno je 25 povereničkih kancelarija koje nadziru izvršenje sankcija i mera na području teritorijalne nadležnosti viših sudova i oformljena je Poverenička služba koju čine poverenici zaduženi za sprovođenje poslova izvršenja.

Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera (ZIVSM) uređuje postupak izvršenja ovih sankcija i mera izrečenih u sudskom postupku, koje se izvršavaju u zajednici, radi zaštite društva od kriminaliteta sa ciljem resocijalizacije i reintegracije osuđenih lica.

Principi sprovođenja vanzavodskih sankcija i mera u našoj zemlji zasnovana su na globalno prihvaćenim Standardnim minimalnim pravilima UN za mere alternativne institucionalnom tretmanu (Tokijska pravila)⁷ koja sadrže skup osnovnih principa o primeni mera alternativnih institucionalnom tretmanu, zalažući se za što veće učešće lokalne zajednice u krivičnom zakonodavstvu. Socijalna uključenost učinilaca krivičnih dela podrazumeva povezivanje agencija za probaciju sa relevantnim državnim i nevladinim organizacijama a posebno iz oblasti socijalnog staranja, zdravstvene zaštite, stambene politike, obrazovanja, rada. U skladu sa Tokijskim pravilima, posebna pažnja posvećena je osiguranju odgovarajuće ravnoteže između prava svakog pojedinog prestupnika, prava žrtava i zainteresovanosti društva za javnu bezbednost i prevenciju kriminala.

Generalna premisa sankcija i mera alternativnih institucionalnom tretmanu, a u

2 Skup minimalnih pravila o postupanju sa zatvorenima, preuzeto sa www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Skup-minimalnih-pravila-o-postupanju-sa-zatvorenima.pdf.

3 Preporuka Rec (2006) 2, preuzeto sa <https://rm.coe.int/16804b7cfc>

4 Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu od 2010-2015. god., Službeni glasnik RS br.53/2010 i 65/2011.

5 Strategija razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji do 2020. god., Službeni glasnik RS br.114/2013.

6 Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, Službeni glasnik RS br.55/2014.

7 Preuzeto sa <http://npm.rs/attachments/6%20Tokijska%20pravila.pdf>

našem slučaju vanzavodskih sankcija i mera, jeste da se sprovode u zajednici, u neposrednom socijalnom okruženju prestupnika uz mobilizaciju mikro i makro resursa. U Evropskom zakonodavstvu sintagma "sankcije i mere u zajednici" označava sankcije i mere kojima se osumnjičeni i prestupnici zadržavaju u zajednici i koje podrazumevaju izvesna ograničenja njihove slobode uvođenjem određenih uslova i/ili obaveza. Sankcije i mere koje se sprovode u zajednici trebalo bi da pomažu lični i socijalni razvoj prestupnika a način na koji se vrši nadzor biće u skladu sa navedenim ciljevima (Evropska pravila o sankcijama i merama u zajednici⁸).

Na isti način ove sankcije i mere definišu i Probaciona pravila Saveta Evrope⁹, dok za sam pojam probacije navodi se da "probaciju nije lako jednostavno i precizno definisati, a odnosi se na rešenja za nadzor učinioca krivičnih dela u zajednici i na organizacije (agencije za probaciju) koje su odgovorne za taj posao". Probaciona pravila SE pojam probacije definiše na sledeći način: "Probacija se odnosi na implementaciju sankcija i mera koje se sprovode u zajednici, definisanih zakonom i izrčene učiniocima krivičnih dela. Uključuje niz aktivnosti i intervencija, u koje spada nadzor, podrška i pomoć, čiji je cilj socijalna integracija učinioca krivičnog dela i doprinos sigurnosti zajednice".

Primarni cilj probacione prakse je socijalna uključenost prestupnika, kroz pomoć da steknu i podršku da primene veštine koje će im pomoći da nastave život u skladu sa društvenim normama.

Povezanost socijalnog i probacionog rada

Povezanost socijalnog i probacionog rada možemo posmatrati sa više nivoa. Polazeći od istorijskog konteksta obe delatnosti bazu imaju u filantropskom radu pojedinaca i udruženja.

Probacioni rad je nastao u prvoj polovini devetnaestog veka, skoro uvremenjeno na severno-američkom i evropskom kontinentu. Istoričari se slažu da je prvi probacioni radnik bostonski obučar John Augustus koji se pred prekršajnim sudom založio za čoveka koji je u pijanom stanju izazvao nered. Augustus je prestupniku obezbedio posao u svojoj radionici i starao se o njemu tako da je prilikom sledećeg pojavljivanja na sudu, nakon vremena proveravanja od tri nedelje, prestupnik uverio sudiju da se popravio i sankcionisan je, umesto zatvorskom, simboličnom kaznom od jednog centa. Ohrabren ovim ishodom, Augustus je nastavio sa sličnom praksom narednih dvadesetak godina i podršku pružao ne samo muškarcima već i ženama i maloletnicima okrivljenim za lakše prestupe¹⁰.

Na evropskom kontinentu probacioni rad se vezuje za misionarska udruženja građana čiji članovi su volonterskim radom pomagali „posrnulim“ pojedincima da se vrate na pravi put i prihvate socijalne vrednosti. Misionari su posećivali zatvore i sudove gde su sa prestupnicima razgovarali o umerenosti i trezvenosti i pružali im praktičnu pomoć po izlasku iz zatvora u smislu smeštaja i zaposlenja. Do početka dvadesetog veka, za izbor osoba koje su se bavile probacionim radom prioritet je na ličnim karakteristikama i moralnim vred-

8 Recommendation CM/Rec (2017) 3 on the European Rules on community sanctions and measures, preuzeto sa https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680700a5a

9 Recommendation CM/Rec(2010)1 of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Probation Rules, preuzeto sa https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cfbc7

10 Slobodan Uzelac, Zaštitni nadzor, Nakladni zavod Globus, Edukacijsko rehabilitacijski fakultet, Zagreb, 2000.

nostima. Od probacionog radnika se očekivalo da na prijateljskoj osnovi savetuje i pomogne prestupniku¹¹.

U fazi profesionalizacije probacionih radnika, osim ličnih karakteristika i veština, očekivala su se i određena znanja i iskustvo. Iz sačuvanih spisa, krajem dvadesetih godina prošlog veka, formalni uslovi za upošljavanje probacionih službenika bili su: obrazovanje iz škole socijalnog rada, najmanje godinu dana iskustva na poslovima supervizije i pozitivne lične karakteristike (taktičnost, snalažljivost, saosećajnost/simpatija). Za formiranje profesije probacionog radnika očigledno primarnu ulogu imaju socijalni radnici koji su u radu na rehabilitaciji prestupnika koristili naučna znanja stečena u školama socijalnog rada. Ova naučna oblast bila je i glavni izvor znanja za koncipiranje intervencija u radu sa prestupnicima. Sredinom prošlog veka, rehabilitacioni rad sa prestupnikom artikulisan je u rad na slučaju (social casework), definisan kao direktan metod intervencije zasnovan na intenzivnom i neposrednom odnosu između prestupnika i obučenog socijalnog radnika. Da bi izgradio ovakav odnos sa prestupnikom, probacioni radnik mora imati kapacitete za razumevanje i brigu i razvijanje prijateljskog odnosa sa prestupnikom, što je plodno tlo za promenu i razvoj prestupnika. Pored izgradnje prijateljskog odnosa rad na slučaju bazira se na socijalnoj dijagnozi a intervju je metod rada na slučaju¹².

Početak sedamdesetih godina prošlog veka, rehabilitacioni pristup u radu sa prestupnicima, privremeno je destabilizovan objavljivanjem rezultata meta-istraživanja američkog kriminologa Robert Martinsona, kojom prilikom je i izrekao čuvenu rečenicu: "Ništa ne funkcioniše". Martinson je sa kolegama analizirao 231 studiju i njihov zaključak je da, osim nekoliko izuzetaka, programi namenjeni rehabilitaciji prestupnika, nemaju značajnijeg uticaja na recidivizam¹³.

Martinsonov rad imao je jak uticaj na sistem pravosuđa što je privremeno dovelo i do napuštanja ideje rehabilitacije i prihvatanje koncepta "odmazde" u smislu dominacije kontrole u odnosu na pomoć i podršku kroz nadzor. Međutim Martinsonov rad je imao i evolutivni značaj za razvoj probacione delatnosti jer je intenzivirao istraživački rad u ovoj oblasti. Do devedesetih godina prošlog veka, intenziviran je razvoj metaanalitičkih tehnika da se na kvantitativan način sakupi značajna suma podataka o rehabilitaciji, koja je procenjena na blizu 500 studija. Ovi izveštaji govore da rehabilitacioni tretman može umanjiti stopu recidiva prestupnika od 10% do 30%¹⁴.

Efektivna rehabilitacija prestupnika kao ključne faktore za promenu ponašanja i stavova prestupnika, pored aktuarske procene rizika i primene principa modela RNR (rizik-potreba-responzivnost), uz održavanje pozitivnih odnosa sa drugim organizacijama u zajednici, ističe važnost uspostavljanja profesionalnog odnosa probacionog radnika sa klijentima¹⁵. Integracija ovih elemenata čini bazu za implementaciju prakse zasnovane na dokazima u probacionom radu početkom dvadeset prvog veka, neposredno nakon što je ovaj metodski pristup prihvaćen u socijalnom radu.

11 Ioan Durnescu, What matters most in probation supervision: Staff characteristics, staff skills or programme?, *Criminology & Criminal Justice*, Vol.12(2), 2012., pp. 193 –216.

12 Ibid.

13 Robert Martinson, What Works?-Questions and Answers About Prison Reform, *The Public Interest* 0.3, 1974.

14 Donald A. Andrews & James Bonta, *Rehabilitating Criminal Justice Policy And Practice*, Psychology, Public Policy, and Law, Vol. 16/1, pp. 39–55, 2010.

15 Jill Viglione, *Street-Level Decision Making, Acceptability, Feasibility, and Use of evidence-Based Practices in adult Probatio*, *Criminal Justice and Behavior*, Vol. 44/10, pp. 1356 –1381, 2017.

Aktuelna kvalitativna istraživanja u Engleskoj, Skandinaviji, Americi, Kanadi, Australiji, kroz veštine korektivne prakse u probacionom radu, ističu veštine socijalnog rada (prosocijalno modelovanje, posredovanje i zastupanje u zajednici, motivaciono intervjuisanje, rešavanje problema) kao posebno bitne za pozitivan ishod tretmana. Uočljivi su stavovi naučnih radnika za ponovnom integracijom, ili reintegracijom, probacionog rada sa socijalnim radom.¹⁶

Na kraju ovog kratkog prikaza o međuuslovljenosti socijalnog i probacionog rada, kroz naš rad želimo da skrenemo pažnju na još jedan nivo povezanosti koji se čini aktuelnim u našem neposrednom radu na sprovođenju vanzavodskih sankcija i mera a to je saradnja između ustanova socijalne zaštite i Povereničke službe.

Iskustvo prakse potvrđuje prethodne navode i značaj pomoći i podrške lokalne zajednice u prevladavanju problema prestupnika i njihovih porodica u cilju smanjnena kriminala i povećanja sigurnosti čitave zajednice. Nužnim se smatra koordinirani međusektorski rad, tj. probacioni rad u partnerstvu s drugim javnim i državnim službama, privatnim organizacijama i lokalnim zajednicama.

Ovaj segment rada prepoznat je u najrazvijenijim evropskim probacionim sistemima pa je u Engleskoj od 2001. godine usvojen je pristup poznat kao Multi Agency Public Protection Panels (MAPPPs) koji uključuje partnerstvo između probacije, policije, zatvorskog sistema, socijalnih službi, pružaoca zdravstvenih usluga i bilo koje druge za pojedini slučaj relevantne organizacije. Drugi primer je iz Holandije, koja ima razvijen koncept regionalnih kuća sigurnosti (Safety Houses), unutar kojih rade predstavnici različitih sistema smešteni u istom prostoru. Na taj način osigurava se dnevna, neposredna intersektorska saradnja, a zajedničkim klijentima omogućeno je da na jednom mestu dobiju sve potrebne informacije. I u ostalim evropskim sistemima sprovođenja sankcija i mera u zajednici, probacija i pružaoci socijalnih usluga zajedno s lokalnim vlastima i partnerima učestvuju u radnim skupovima analizirajući različite socijalne probleme uz zajedničko sprovođenje različitih projekata¹⁷.

Izvršenje vanzavodskih sankcija i mera u republici Srbiji

Za adekvatno funkcionisanje i razvoj sistema vanzavodskih sankcija potrebna je podrška svih sistema koji prate socijalno funkcionisanje pojedinaca. U prvom redu mislimo na zdravstvo, obrazovanje, zapošljavanje, socijalnu zaštitu, lokalne zajednice i udruženja koji se bave različitim aktivnostima u cilju podrške članovima zajednice. Kako su vanzavodske sankcije prepoznate kao "šansa za promenu" za prestupnike, jednako su i šansa za društvo da koriguje uočene propuste i pruži podršku tamo gde je zaista potrebna. Sprovođenje vanzavodskih sankcija i mera podrazumeva aktivnu uključenost društvenih subjekata iz različitih oblasti, državnih i civilnih, formalnih i dobrovoljnih. U našoj zemlji zakonskom regulativom usvojena je sintagma "vanzavodske sankcije i mere" i vrlo često se zanemaruje činjenica da su to sankcije i mere koje se sprovode u zajednici. Za produktivno izvršenje ovih sankcija neophodna je podrška zajednice tj. svih njenih sistema kako na lokalnom tako i na nacionalnom nivou. Ljudski problemi i potrebe razlivaju se na različite oblasti i društvene sisteme i bez njihovog sinergičnog delovanja nema ni zadovoljenja potreba ni rešavanja

16 Peter Raynor, Maurice Vanstone, *Moving Away from Social Work and Half Way Back Again: New Research on Skills in Probatio*, British Journal of Social Work Vol.46, pp.1131-1147, 2016.

17 Snježana Maloić, Saša Rajić, *Potreba i značaj razvoja suradnje probacijskog sustava i sustava socijalne skrbi u RH*, Ljetopis socijalnog rada, Vol.19 (1), pp. 29-52, 2012.

problema.

Na osnovu dosadašnjeg iskusta posebno se nameće potreba uspostavljanja partnerske saradnje sa sistemom socijalne zaštite. Na nivou ustanova socijalne zaštite u prvom redu mislimo na neophodnost saradnje sa centrima za socijalni rad a ta neophodnost prepoznata je na više nivoa, pomenućemo samo neke: individualne potrebe prestupnika, potrebe njihovih porodica, koordinirani pristup u rešavanju problema u zajednici, potreba javnosti za uspostavljanjem većeg stepena sigurnosti, društveni značaj i korisnost razmene informacija između centara za socijalni rad i poverenika.

Na osnovu dosadašnjeg iskustva neposrednog rada na povereničkim poslovima, prilike su takve da poverenici na lokalnom nivou uspostavljaju pojedinačne kontakte sa stručnim radnicima ustanova socijalne i zdravstvene zaštite, Nacionalnom službom za zapošljavanje, policijskim upravama, civilnim i drugim organizacijama, različitog stepena uspešnosti u zavisnosti od sposobnosti poverenika da prezentuje značaj i potrebu saradnje kao i sposobnost stručnih radnika u dijalogu, da prepoznaju isto. "Treba ipak reći da je uslov da se neka novina prihvati neophodno je da ona bude dobro shvaćena"¹⁸. Sankcije i mere se izvršavaju sa različitim stepenom uspešnosti i iz razloga neprepoznavanja značaja uloge koju sistemi prepoznati kao nosioci socijalnog funkcionisanja, imaju u izvršenju vanzavodskih sankcija i mera.

Očekivanja su da bi otvaranjem vrata ustanova socijalne zaštite i prepoznavanjem pozitivnih efekata probacionog rada i lokalna zajednica pružila veću podršku i omogućila sveobuhvatniju upotrebu svojih resursa.

Na osnovu uočenih problema sprovedeno je istraživanje sa ciljem dolaženja do saznanja u kojoj meri su stručni radnici centara za socijalni rad upoznati sa sistemom izvršenja vanzavodskih sankcija i mera, sa vlastitom ulogu u njemu i do sada postignutom stepenu saradnje sa Povereničkom službom. Takođe, ispitivali smo moguće načine unapređenja saradnje između Povereničke službe i sistema socijalne zaštite kao i drugih resursa lokalne zajednice.

U istraživanju su učestvovali poverenici iz osamnaest povereničkih kancelarija u Republici Srbiji i stručni radnici centara za socijalni rad u Kragujevcu, Kniću, Batočini i Aranđelovcu. Istraživanje je realizovano tokom 2016. godine. Prikupljanje podataka tokom istraživanja realizovano je primenom metode ispitivanja-tehnika anketa sa polustrukturiranim pismenim upitnikom. Ovom prilikom predstavimo rezultate istraživanja na uzorku poverenika.

Rezultati istraživanja

U istraživanju je učestvovalo ukupno 22 poverenika koji obavljaju poslove nadzora nad izvršenjem vanzavodskih sankcija i mera u 18 gradova u Srbiji i to: Subotica, Pančevo, Novi Sad, Beograd, Smedrevo, Požarevac, Šabac, Valjevo, Užice, Kraljevo, Novi Pazar, Kragujevac, Jagodina, Kruševac, Niš, Prokuplje, Zaječar i Leskovac.

U odnosi na profesionalni profil, u uzorku poverenika najzastupljenija je profesija specijalni predagog sa učešćem od 36,4%, zatim psiholog sa udelom od 31,8%, a nakon toga socijalni radnik sa udelom od 22,7% u ukupnom uzorku poverenika, i sociolog sa najmanjim stepenom zastupljenosti od 9,1%. Aktuelna situacija u odnosu na zastupljenost profesio-

18 Zoran Ilić, Zaštitni nadzor uslovno osuđenih lica-alternativa koja obećava, Prevencija i tretman poremećaja ponašanja- FASPER zbornik radova, 2010, str.225.

nalnog profila poverenika u izvesnoj meri je posledica „prelivanja“ zaposlenih iz zatvorskog sistema tj. iz službe tretmana gde su u najvećoj meri zaposleni specijalni pedagozi i psiholozi i odakle su regrutovani prvi poverenici. Broj socijalnih radnika u Povereničkoj službi uvećan je nakon prijema radnika putem javnog konkursa.

Našu pretpostavku da je centar za socijalni rad primarna institucija socijalne zaštite sa kojima je neophodno uspostaviti partnersku saradnju, potvrdili su i stavovi najvećeg broja poverenika. Oko 95% poverenika smatra da je upravo centar za socijalni rad, ustanova socijalne zaštite sa kojom najčešće saraduju tokom izvršenja vanzavodskih sankcija i mera.

Najveći broj poverenika, njih 86,4% smatra da su stručni radnici centara za socijalni rad nedovoljno informisani o vanzavodskim sankcijama i merama, 9,1% poverenika smatra da su stručni radnici centara za socijalni rad informisani o ovoj oblasti, dok 4,5% poverenika smatra da nisu informisani.

Stavovi poverenika, na pitanje o do sada ostvarenoj saradnji sa stručnim radnicima centara za socijalni rad, generalno su pozitivni, nijedan poverenik nije izrazio stav da stručni radnici centara za socijalni rad ne prihvataju saradnju.

Poverenici su podeljeni u stavovima o kvalitetu, do sada, ostvarene saradnje. Jedna polovina smatra da je razmena službenih informacija kvalitetna i učestala, dok druga polovina ukazuje na rezervisanost radnika centara u razmeni informacija. Mišljenja smo da je uočena rezervisanost stručnih radnika centara u razmeni podataka posledica njihove nedovoljne informisanosti o zakonskom okviru sprovođenja vanzavodskih sankcija i mera koji, između ostalog, regulišu zaštitu ličnih podataka lica pod nadzorom kao i iz razloga nepostojanja formalnog uputstva o potrebi i načinu razmene podataka. Ali, uzimajući u obzir stavove poverenika da su stručnih radnika centara najčešće spremni i otvoreni za saradnju sa poverenicima, smatramo to pouzdanom bazom za uspostavljanje buduće partnerske saradnje. U praktičnom smislu ovi podaci mogu ukazivati i na prepoznavanje korisnosti saradnje od strane stručnih radnika centara za socijalni rad i spremnosti poverenika da kolegama iz centra prezentuju potrebne informacije o sistemu sprovođenja vanzavodskih sankcija i podrže ih u fazi nesigurnosti i sticanja poverenja.

Na pitanje o proceni kvaliteta dosadašnje saradnje sa stručnim radnicima centara za socijalni rad, u uzorku poverenika, dobili smo odgovore od strane svih ispitanika što znači da da su svi imali neposredno iskustvo saradnje sa centrima za socijalni rad. Na osnovu dobijenih odgovora možemo zaključiti da su poverenici generalno zadovoljni kvalitetom ostvarene saradnje jer nije bilo zabeleženog stava „nezadovoljan“. Najzastupljeniji su stavovi „prosečan“ i „zadovoljavajući“ sa jedankom procentom zastupljenosti od 41%, dok je ponuđeni izbor „odličan“ izabralo 18% poverenika.

U otvorenom pitanju o oblastima vlastitog rada u kojima je neophodna saradnja sa radnicima centara za socijalni rad, poverenici su izneli sledeće stavove: „Obezbeđenje osnovnih potreba“; „Psiho-socijalni tretman“; „Postpenalni tretman“; „Nasilje u porodici“; „Podaci o žrtvama seksualnog nasilja“; „Poremećeni porodični odnosi“; „Porodice vulnerabilnih pojedinaca“; „Pružanje relevantnih i stručnih podataka o porodici osuđenog“; „Identifikovanje osobe za podršku“; „U svim oblastima rada u zavisnosti od potreba osuđenog“.

Navedeni stavovi poverenika podržavajuća su u odnosu na iznete stavove o sankcijama i mera za čije izvršenje je posebno bitna saradnja sa stručnim radnicima centara za socijalni rad, a to su, u prvom planu postpenalni tretman, uslova osuda sa zaštitnim nadzorom i nadzom nad prestupnicima koji su počinili krivična dela protiv polne slobode prema maloletnim licima. Stav poverenika o potrebi saradnje „u svim oblastima rada u zavisnosti

od potreba osuđenog” posebno je značajna jer se odnosi na princip individualizacije programa postupanja i utvrđivanja kriminogenih potreba svakog lica na izvršenju.

Najveći broj poverenika koji su učestvovali u istraživanju (91%) smatra da bi intenzivnija saradnja sa stručnim radnicima centara za socijalni rad za posledicu imala veću zastupljenost poslova pomoći i podrške u sprovođenju vanzavodskih sankcija i mera. Samo 9% ispitanika smatra da bi nadzor kroz kontrolu i dalje bio primarna aktivnost u obavljanju povereničkih poslova. Stavovi poverenika upravo ukazuju na potrebu uspostavljanja interdisciplinarnog rada kroz među-agencijsku saradnju sa ciljem sprovođenja kvalitetnijeg tretmana prema prestupnicima u skladu sa probacionim principima.

Kao što smo već naglasili, sankcije i mere koje se sprovode u zajednici moraju imati podršku lokalne zajednice. Međutim, proces prepoznavanja i prihvatanja ove potrebe može imati duže trajanje što usporava razvoj i umanjuje kvalitet aktivnosti koje se preduzimaju. Ukoliko bi sistem alternativnog sankcionisanja u partnerstvu sa sistemom socijalne zaštite animirao lokalnu zajednicu u cilju otvaranja njenih resursa, izvesno je da bi oba sistema imala veću korist i da bili kvalitetnije percipirani u lokalnoj zajednici. Podršku za ovaj stav imamo i u stavovima anketiranih poverenika koji u najvećem broju (95,5%), smatraju da bi partnerska saradnja bila korisna za oba sistema.

Na kraju ovog dela prezentovanja rezultata istraživanja navodimo sumirana mišljenja poverenika za četiri najzastupljenije mera u odnosu na aktivnosti koje bi pomogle u ostvarivanju višeg stepena uključenosti i iskorišćenosti resursa lokalne zajednice u izvršenju vanzavodskih sankcija i mera:

Povezivanje sa relevantnim agencijama

“protokoli o saradnji sa definisanim ulogama”;

“uključivanje nevladinog sektora”;

“formiranje lokalnih zajedničkih timova koji bi se bavili pojedinačnim slučajevima ili problemima u izvršavanju konkretnih kazni, primeniti interdisciplinarni pristup”

Organizacija edukativnih skupova

“stručno informisanje institucija svih sistema u lokalnoj zajednici o vanzavodskim sankcijama, šta one znače za širu zajednicu, koje su to dobrobiti i za pojedinca i za društvo u celini”;

„organizovati zajedničke seminare na nivou lokalne zajednice”

“organizovanje zajedničkih sastanaka i okruglih stolova uz učešće gradskih vlasti, sudija i rukovodioca Uprave za izvršenje krivičnih sankcija”

Informisanje javnosti

“informisanje građana o vanzavodskim sankcijama i njihovim pozitivnim aspektima kao i o delokrugu rada poverenika”;

“medijska podrška aktivnostima poverenika i ishoda na sprovođenju vanzavodskih sankcija i mera”

Revizija postojećeg zakonskog okvira

“višem stepenu uključenosti doprinela bi preciznija zakonska regulativa o ulogama svih aktera”

“preciznija zakonska regulativa koja bliže određuje ulogu svih aktera iz lokalne zajednice”

Sveobuhvatnom analizom stavova poverenika, u kom pravcu očekuju podršku sa lokalnog nivoa, zapažamo međuslovljenost između stepena zastupljenosti navedenih mera i postupnosti njihove realizacije, što ulazi u domen strateškog planiranja razvoja. Poverenici u prvi plan ističu potrebu za interdisciplinarnim stručnim radom kroz partnersku saradnju sa institucijama i organizacijama, što bi direktno uticalo na kvalitet njihovog rada. U tom

smislu Poverenička služba bi u većoj meri bila u prilici da javnost obaveštava o postignutim rezultatima u radu sa prestupnicima i pozitivnim primerima korisnosti primene vanzavodskih sankcija za lokalnu zajednicu, čime bi pridobila pažnju javnosti i podršku za širu primenu ovih sankcija i mera.

Zaključak

Na osnovu rezultata istraživanja možemo zaključiti da poverenici prepoznaju značaj intenzivne saradnje sa stručnim radnicima iz oblasti socijalne zaštite, u prvom redu sa centrima za socijalni rad. Vidljiva je spremnost i otvorenost poverenika za saradnju sa ustanovama socijalne zaštite kao i sa drugim sistemima lokalne zajednice. Rezultati istraživanja posebno ukazuju na značaj organizovanja edukativnih skupova stručnih radnika svih sistema koji trebaju biti partneri Povereničkoj službi u sprovođenju vanzavodskih sankcija i mera, uz podršku akademskih institucija, i mogu biti polazna tačka za prevazilaženje uočenih problema. Nadamo se da će na ovaj način bar u skromnom opsegu biti prevaziđeni „šumovi u komunikaciji“ između sistema socijalnog i povereničkog rada i da će njihova buduća partnerska saradnja biti primer za širenje mreže društvenih resursa koje bi trebale imati aktivnu ulogu u sprovođenju vanzavodskih sankcija i mera u našoj zemlji.

Literatura :

- Andrews Donald A. & Bonta James, *Rehabilitating Criminal Justice Policy And Practic*, Psychology, Public Policy, and Law , Vol. 16/1, pp. 39–55, 2010.
- Durnescu, Ioan, *What matters most in probation supervision: Staff characteristics, staff skills or programme?*, *Criminology & Criminal Justice*, Vol.12(2), pp. 193 –216., 2012.
- Ilić, Zoran, *Zaštitni nadzor uslovno osuđenih lica-alternativa koja obećava*, *Prevenција i tretman poremećaja ponašanja- FASPER zbornik radova*, pp.225., 2010.
- Maloić Snježana & Rajić Saša, *Potreba i značaj razvoja suradnje probacijskog sustava i sustava socijalne skrbi u RH*, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol.19 (1), pp.29-52, 2012.
- Martinson, Robert, *What Works?-Questions and Answers About Prison Reform*, *The Public Interest* 0.3, 1974.
- Preporuka Rec (2006)2, preuzeto sa <https://rm.coe.int/16804b7cfc>
- Raynor, Peter & Vanstone, Maurice, *Moving Away from Social Work and Half Way Back Again: New Research on Skills in Probatio*, *British Journal of Social Work* Vol.46, pp.1131–1147, 2016.
- Recommendation CM/Rec(2010)1 of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Probation Rules, preuzeto sa https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cfbc7
- Recommendation CM/Rec (2017) 3 on the European Rules on community sanctions and measures, preuzeto sa https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680700a5a
- Skup minimalnih pravila o postupanju sa zatvorenima, preuzeto sa www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Skup-minimalnih-pravila-o-postupanju-sa-zatvorenima.pdf
- Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje

krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu od 2010-2015. god., Službeni glasnik RS br.53/2010 i 65/2011.

Strategija razvoja sistema izvršewa krivičnih sankcija u Republici Srbiji do 2020. god., Službeni glasnik RS br.114/2013.

Tokijska pravila UN, preuzeto sa <http://npm.rs/attachments/6%20Tokijska%20pravila.pdf>
Viglione, Jill, Street-Level Decision Making, Acceptability, Feasibility, and Use of evidence-Based Practices in adult Probatio, Criminal Justice and Behavior, Vol. 44/10, pp. 1356-1381, 2017.

Uzelac, Slobodan, Zaštitni nadzor, Nakladni zavod Globus, Edukacijsko rehabilitacijski fakultet, Zagreb, 2000.

Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, Službeni glasnik RS br.55/2014.

Danijela Ristić

SOCIAL WORK IN IMPLEMENTATION OF NON-INSTITUTIONAL SANCTIONS AND MEASURES

Summary

The implementation of sanctions and community measures encompasses a wide range of treatment, in terms of monitoring through assistance and support to perpetrators of crimes around the world, depending on national-cultural features, legal frameworks, economic and social policies. On a professional level, the probation work in most countries is done by social workers, and in countries where there is no probationary service, these jobs are performed by social work institutions. Non-institutional sanctions and measures in the Republic of Serbia have been implemented since 2008 and on the basis of previous experience, as the primary system of social support for perpetrators of crime and their families as well as victims of criminal acts, a system of social protection has been recognized, which is confirmed by international experience. In this paper we will analyze the results of the research carried out in cooperation with the professional workers of the trust service and centers for social work in the Republic of Serbia regarding the achieved level of mutual cooperation and the implications of this cooperation on the quality of treatment towards the perpetrators of criminal acts, the perception of the general public and mobilization of other resources of the social community implementation of non-institutional sanctions as well as attitudes of expert workers on the possibilities of establishing a more effective framework of inter-sectoral cooperation in accordance with national and international legislation.

Key words: non-institutional sanctions and measures, center for social work, probation services, partnership cooperation.

UTICAJ TELEKOMUNIKACIONOG NAPRETKA NA FUNKCIONISANJE INDIVIDUALNOG I PORODIČNOG SISTEMA, FORMIRANJE NOVIH VREDNOSNIH SISTEMA I PROMENE U ŠIROJ DRUŠTVENOJ ZAJEDNICI

Apstrakt: Napredak telekomunikacionih sistema dostiže visok stepen razvoja početkom ovog veka. Osim olakšanog svakodnevnog funkcionisanja, ova novina donosi brojne promene u formiranju ličnosti, porodičnom funkcionisanju, komunikacionim stilovima unutar i izvan porodice i u širem socijalnom okruženju. Početkom ovog veka definisana je podela porodica i porodičnog funkcionisanja u odnosu na telekomunikacioni napredak na pet grupa. Prva grupa su “veterani” (1922-1945.): koriste teško dostupne telefone sa rotirajućim brojačnikom, komuniciraju pismima, poštuju autoritete, pravila i individualizam. Druga grupa su “Baby boom” generacija (1946-1964.): telefoni su im dostupniji, poseduju optimizam i sklonost timskom radu. Treća grupa su X generacija (1965-1980): “otkrivaju” mobilne telefone, skeptični su i neformalni, skloni preduzetništvu. Četvrta grupa su Y ili milenijumska generacija (1981-2000.): uveliko koriste internet, telefone sa kamerama i vole ekstremne zabave. Peta generacija su Z generacija ili digitalni urođenici koji će promeniti svet (rođeni od 2000.): o njihovim pozitivnim vrednosnim sistemima i interaktivnim stilovima, za sada, samo nagađamo. U radu analiziramo rezultate istraživanja negativnih posledica preterane upotrebe novih telekomunikacionih sistema. Istraživanje je sprovedeno 2013. godine u beogradskim srednjim školama i institucijama javne i privatne zdravstvene zaštite. U zaključnim razmatranjima ističemo da je tehnološki napredak doneo olakšice u svakodnevnom socijalnom i društvenom funkcionisanju, ali i gubitak dosadašnjih vrednosnih sistema, nove psihopatološke entitete i promenu celokupnog funkcionisanja u socijalnoj i društvenoj zajednici. Sa psihološke tačke gledišta, svaka promena uzrokuje otpor, pobunu, povećanu agresivnost i haotično ponašanje, dok se novi vrednosni sistemi i pravila ponašanja jasno i precizno ne uspostave. Povećanje agresivnosti i haotičnosti na individualnom i na širem socijalnom planu iziskuje povećan i sadržajni angažman svih psihološko – socijalnih, pedagoških i zdravstveno - organizacionih struktura društva.

Ključne reči: telekomunikacioni napredak, nove X, Y, Z generacije, psihopatologija

Uvod

Specifičnost našeg područja, naše kulture, šireg društvenog, socijalnog, porodičnog i individualnog funkcionisanja određene su, u velikoj meri, mestom življenja. Ovaj deo Balkana, mnogi nazivaju Catena mundi („verige sveta“): mesto gde svi prolaze, podložno sukobima, razaranjima, stalnim migracijama². Na geografsko-prostornu uslovljenost, nadovezuje

1 vesna.dukanac@gmail.com

2 Vesna Dukanac, Kroskulturalni aspekt ličnosti. Magistarski rad, Beograd, Medicinski fakultet Univer-

se i specifičnost istorijskih sadržaja u proteklom veku: ratovi, promene strukture stanovništva izazvane raznim prirodnim, ali i prinudnim migracijama i višedecenijska specifičnost političkog sistema. Od pedesetih do osamdesetih godina prošlog veka specifičnost političkog sistema donela je delimičnu izolovanost najpre od zapadno-evropske, zatim i od istočno-evropske kulture. Sa ulaskom u blok Nesvrstanih situacija se malo menja i stiče nerealan osećaj blagostanja i napretka, koji se naglo prekida u poslednje dve decenije prošlog veka. Specifičnost političkog sistema poslednjih godina prošlog veka dostiže svoj vrhunac donoseći sa sobom, najpre, delimičnu izolovanost od ostalog sveta, a zatim ratna zbivanja, raslojavanja društva, velike migracije stanovništva, velike finansijske teškoće i veliko materijalno i duhovno osiromašenje društva. Poznato je da opisane teškoće sa pratećim materijalnim propadanjem uzimaju danak kada je u pitanju afektivna porodična klima, manifestujući se povećanim sukobima i odbacivanjem, nižim stepenom topline i specifičnim procesom komunikacije³. Dakle, u ovakvom specifičnom geografsko-istorijsko-kulturološkom okruženju porodice naše kulture pratile su novine tehnoloških dostignuća i menjale se u skladu sa njima, ali i u skladu sa prethodnim odrednicama, razvijajući se prema svojim mogućnostima.

A kako se svet razvijao i menjao u skladu sa napretkom tehnoloških dostignuća, oslobođen specifičnosti područja "Catena mundi", saznajemo iz brojnih, sada lako dostupnih tekstova. Najsažetiji pregled promena dat je u članku Grega Hamilla „Mišljenje i upravljanje četiri generacije zaposlenih“ iz 2005. godine⁴.

Podela porodica u odnosu na telekomunikacioni razvitak

Prema podacima iz 2005. godine, u odnosu na industrijski, naučni i telekomunikacioni razvoj, porodice možemo podeliti na sledeće grupe (12):

Tabela 1: Shematski prikaz podele porodica i porodičnog funkcionisanja u odnosu na telekomunikacioni napredak

Nazivi generacija	Osnovne vrednosti	Odnosi sa medijima	Intelektulani stil
Veterani 1922-1945	Poštovanja autoriteta, Pridržavanje pravilima discipline	Tefoni sa rotirajućim brojčanicom, komunikacija jedana na jedna, pišite memo	Individualizam
„Baby boom“ 1946-1964	Optimizam, angažovanost	Ostanimo u kontaktu, zovite me u bilo koje doba dana	Timski igrači, vole da imaju sastanke
Generacija X 1965-1980	Skepticizam, zabava, neformalnost	Mobilni telefoni, zovi me samo na poslu	Preduzetnici
Milenijumska Y generacija 1981-2001 (1979 -1995)	Realizam, poverenje, ekstremne zabave, društvenost	Internet, telefon sa kamerama, E-mail	Participativnost

I od 2000. godine stasava nova tzv. Z generacija, koju neki šaljivo nazivaju „digitalni urođenici koji će promeniti svet“. Deca generacije Z rastu uz lične računare i najnovije

ziteta u Beogradu, 1995str. 9.

3 G. Elder, J. Van Nguyen, A. Caspi, Linking Family Hardship to Children's Lives, Child Development 1985; 56(2), p. 361-375.

4 Greg Hammill, Mixing and Managing For Generations of Employees, FDU, Magazin Online, 2005,p4

generacije mobilnih telefona. Predškolci ove generacije igraju se mobilnim telefonima najnovije generacije svojih roditelja ili svojim. Podaci iz 2012. godine govore da dve trećine dece starosti 4 do 7 godina koriste Iphone i Ipad; 6% dece starosti od 2 do 5 godina imaju svoje Smartphone; 50% dece do 11 godina imaju sopstvene mobilne telefona i svoj jezik komunikacije. Preko 25% dece 2 do 5 godina starosti i preko 40% dece od 6 do 8 godina starosti koristi internet. Školari ove generacije domaće zadatke rade putem PP prezentacija na svojim laptopovima. Neki od njih, učili su spelovanje engleskog jezika zbog ukucavanja reči u prozor pretrage. Adolescenciju Z generacije, njihov odnos sa medijima i stil funkcionisanja upravo opserviramo⁵.

Generacija „veterana“

Pripadnici generacije „Veterana“ rađali su se u periodu između 1922.-1945. Period njihovog rađanja obeležili su brojni izazovi u vidu političkih sukoba, siromaštva i velikog ratnog sukoba: II svetskog rata. Odrastanje u siromaštvu i strahu obeležilo je njihov razvoj i vrednosne sisteme. Zajednički imenitelj njihovih vrednosnih sistema je poštovanje autoriteta, vođa, discipline i pravila, sa stavljanjem obaveza i posla ispred zadovoljstva. Iako su prednost davali širim grupama: organizacijama, bratstvima i sl., rigidno i bojažljivo oslanjali su se na sebe. Zvuči paradoksalno, ali nisu bili timski igrači, već su više naginjali individualizmu. Glavno obeležje njihovog komunikacionog stila je lojalnost pripadajućoj organizaciji. Iako je vreme, u kojem su živeli, obeležno postojanjem telefona sa rotirajućim brojčanicom, postojala je nesklonost široj upotrebi istih, već komunikacija „licem u lice“.

„Baby boom“ generacija

Pripadnici ove generacije rođeni su od 1946. do 1964. godine. Za razliku od prethodne generacije, takozvani „bejbi bumeri“, rađaju se i odrastaju u zdravim ekonomskim uslovima i obilju posleratne industrijalizacije, što bitno oblikuje njihov razvoj i vrednosne sisteme. Početak ove generacije nije obeležen velikom količinom novca, već dominacijom optimizma i nadanja boljoj budućnosti. Dominacija straha i strahopoštovanja se gubi, a relaksiraniji način funkcionisanja se lagano stvara. Akcenat sa pripadnosti organizaciji premešta se na porodicu. Poštovanje autoriteta, takođe se, lagano gubi, stvarajući prostor egocentričnosti. Zadržava se velika sklonost radu, sa akcentom na potrebi sticanja ličnih resursa. Istovremeno, opet paradoksalno zvuči, ali pripadnici ove generacije su timski igrači, skloni sastančenju, sa velikom potrebom održavanja kontakta. Za ovu generaciju karakteristične su rečenice: „Ostanimo u kontaktu...“ i „Zovi me u bilo koje doba dana...“. Zajednički imenitelj njihovih vrednosnih sistema je optimizam, angažovanost i radoznalost za nove sadržaje udaljenih kultura. Glavno obeležje njihovog komunikacionog sistema je relaksirana upotreba telefona i ostajanje u kontaktu.

X generacija

Pripadnici X generacije rođeni su između sredine šezdesetih i kraja sedemdesetih

⁵ Vesna Dukanac, Povezanost sociopatoloških pojava i psihopatologije adolesceneta sa strukturom ličnosti roditelja i porodičnim funkcionisanjem. Doktorska disertacija, Beograd, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, 2013, str. 12.

ili početka osamdesetih godina prošlog veka. Oni odrastaju u vreme daljih preuređenja političke, kulturne, religijske i naučne scene. To je vreme Vijetnamskog rata, pada berlinskog zida, završetka hladnog rata, ali i dalje polarizacije istoka i zapada. Neki tvrde da "X" generacija odrasta u vreme opšte dekadencije, te da je rastrzana između roditeljskog tradicionalizma i naleta raznih novina ostala "na pola puta". Smatra se da ih je najbolje definisao fotograf Robert Kapa, čuven po svojim foto-esejima opisujući ovu generaciju kao "nešto još uvijek nepoznato"! Iz ove generacije stasavaju muškarci sa težnjom ka neodrastanju i žene usmerena ka poslovnom uspehu, sa manjkom vremena za porodicu.

Zbog svega, danak daljem napretku plaća porodica koja gubi stabilnost društvene ćelije. Povećava se broj razvoda. Izražena je otvorenost pojedinca ka prihvatanju religijskih razlika, seksualnih orijentacija, klasnih, rasnih i etičkih razlika. Činilo se da će lakše prihvatanje promena i različitosti doneti novi kvalitet i bogatstvo. Ispostavilo se da je "X" generacija razvila odlike ponašanja, ali ne i vrednosne sisteme samostalnosti. Zajednički imenitelj pripradnika ove generacije su skepticizam, zabava i neformalnost. Oni rade da bi živeli, nestrpljivi su, orjentisani ka cilju, oslanjaju se na sebe, svoju neformalnost i fleksibilno radno vreme, osporavajući autoritete. U ovoj generaciji stasavaju vrsni preduzetnici. Počinje masovno tehnološko opismenjavanje u smislu pojave mobilnih telefona, interneta, što donosi mogućnost olakšane komunikacije.

Y generacija

Milenijumska ili "Y" generacija rađa se i razvija u poslednjim decenijama XX veka (neki smatraju da se njihova era završava 1995., a neki 2001. godine). Njihovi predstavnici svet lagano uvode u novo doba, jer se prava tehnološka revolucija dogodila u vreme njihovog rađanja i odrastanja. Odrastaju u uslovima lako dostupnosti svih produkata moderne tehnologije, što opredeljuje njihovo funkcionisanje. U šali se komentariše da se "umreženost" uselila u kod njihove DNK, jer su konektovani 24/7 svih 365 dana u godini, zamenjujući stvarni svet virtuelnim. Laka dostupnost novim informacijama i sadržajima stvara situaciju prisustva obilja informacija sa opasnošću teške obrade svega.

Zbog toga participiraju kratko, najnovije, na više polja od jednom. Iz toga proizilaze kolektivne osobine multitasking stila komuniciranja sa površnošću, nestrpljenjem i otežanim vezivanjem. Iako su više religiozni od svojih roditelja, veze i brakovi su im nestabilniji i kraći. U njihovo funkcionisanje vraća se duh tinskog funkcionisanja sa lakšim prihvatanjem ideje da su svi deo jedne velike igre, a ne centar sveta. Dakle, zajednički imenitelj ove generacije je umreženost sa lakim sticanjem umeća življenja u skladu sa modernom tehnologijom i urbanim stilom življenja. Kroz modernu tehnologiju otkrivaju nove vidove kreativnosti koje visoke cene. Njihova zabrinutost ide u pravcu globalizacije: terorizma, finasijskih kriza i prenaseljenosti planete.

Z generacija

"Digitalni urođenici koji će promeniti svet" - definisao se kao najadekvatniji naziv za pripadnike generacije koji su se rodili u prvim godinama novog veka. Njihovi stilovi života u potpunosti opravdavaju stihove drevnog mita o Gilgamešu: "...vaša deca nisu vaša, oni su sinovi i kćeri budućnosti koja čezne za svojim životom,... u koji vi, čak i kad bi ste hteli ne možete ući..." S obzirom na rađanje i odrastanje u okruženju najsavremenijih tekovina

tehnološke revolucije i još veće dostupnosti svega, više od prethodne Y generacije, možemo pretpostaviti da će novi vid umreženosti, lake dostupnosti svim informacijama, bržeg i površnijeg stila života, te brisanja starih vrednosti i granica dostići vrhunac. S tačke gledišta prethodnih generacija, ove novine biće teško prithvatljive, kao što su se teško prihvatale i novine na prelasku iz XIX u XX vek.

Životni stil novih generacija ili psihološki poremećaj

Kao što je već istaknuto u uvodnom delu rada, sa psihološke tačke gledišta, svaka promena izaziva strah iz koga proizilazi otpor, agresivnost i haotično ponašanje, dok se novi vrednosni sistemi i pravila ponašanja jasno i precizno ne uspostave. Princip, lako vidljiv na individualnom nivou, donekle je primenljiv i na širi socijalni i opšte društveni nivo funkcionisanja. Ono što bi mogao biti zajednički imenitelj novina mlađih generacija, može se definisati kao umreženost i laka dostupnost novitetima sa obiljem informacija koju kvalitet umreženosti i lake dostupnosti donosi. Opasnost upravo leži u tom obilju informacija i otežanoj sposobnosti pravilnog procesuiranja istih. Sa stanovišta dosadašnjih znanja iz neuronauka i razvojne psihologije, poznata je činjenica da nedovoljno stimulusa u najranijem uzrastu, kada se mozak najviše razvije, dovodi do formiranja manjeg broja neuronskih sinapsi, neprilagođenih neuronskih sklopova i limitiranih potencijala razvoja⁶.

U krajnjem ishodu ovakve situacije intelektualni razvoj i socijalne veštine ostaju limitirane, a psihološki razvoj biva prebojen strukturisanim osećajem niskog samopoštovanja, anksioznošću i rastrojenošću. Međutim i obilje neadekvatnih stimulusa, mada iz dijametralno suprotne pozicije, daje isti ishod. Odrastanje u okruženju previše datih informacija u haotičnoj atmosferi, daje isti ishod: razvoj limitiranosti i strukturisanja bazične nesigurnosti⁷. Jednostavno rečeno: ljudski mozak ne može efikasno da funkcioniše sa previše inoformacija⁸. Da bi očuvao svoju plastičnost i obezbedio kontinuiran razvoj, ali se istovremeno i zaštitio od "razvoja preteranog granjanja" naš centralni nervni sistem "razvio" je selektivnost čime prima samo mali podskup informacija. Na isti način opasnost od obilja informacija, koje se teško mogu pravilno procesuirati, pogubna je i u kasnijem uzrastu.

To se vidi iz obilja stručnih članaka, studija i razvoja preventivnih program. Obilje informacija vezuje se i za urabanu sredinu. Problem obrade obilja informacija možemo sagledavati kroz razumevanje procesa urbanizacije. Najnovijim sagledavanjem potvrđeno je da urabanizacija može izazvati razne probleme mentalnog zdravlja od poremećaja povezanih sa stresom, preko depresija do psihotičnih iskustava. Ovi problemi posebno su izraženi kod pojedinaca ugroženih iz raznih razloga (adolescentni razvojni period, situacije prilagođavanja, egzistencijalna ugroženost isl...), ali i procesom sinergije sa genetskom ranjivošću⁹. Više je nego izvesno da eksplozivni razvoj digitalne tehnologije, poslednjih decenija, menja i način na koji komuniciramo i stil života koji živimo, ali i funkcionisanje naših sinapsi i nervnog sistema u celini.

Neki čak smatraju da je brzina evolucije nervnog sistema homo sapiensa sada brža

6 Geri Smol, Gigi Vorgan, Internet mozak, kako digitalna civilizacija oblikuje mozgove naše dece, Novi Sad, Psihopolis Institut, 2011, str.48.

7 D.Elkins, "Are we pushing our kids too hard?", Psychology Today, 2006, <http://psychologytoday.com/articles/pto-20030304-000002.html>.

8 P. Huttenlocher, Neural Plasticity, Cambridge, Harvard University Press, 2002.

9 Dušica Lecic Tosevski, Is urban living good for mental health?, Curr Opin Psychiatry, 2019. In press, p. 1.

nego ikad. Tako nas digitalni razvoj gura u "haj-tek" (high tech, skraćeno od high technology) i revoluciju i evoluciju, "haj-tek" kulturu i rečnik pun skraćenica, SMS poruka i emotikona. U ovom stilu komunikacije, gubi se kvalitet neverbalnog saopštavanja, kao što su čitanje facijalne ekspresije tokom razgovora ili hvatanje emocionalnog konteksta suptilnih gestova. Čitanje knjiga iz godine u godinu se smanjuje. Istraživanja kažu da je od 1982. godine do sada u populaciji od 18-34 godine čitanje knjiga smanjeno za, čak, dvadeset osam procenata¹⁰.

Zbog svega toga, jaz generacija, ali i "jaz mozgova" postaje sve veći. Ukoliko su pripadnici Z generacije šaljivo nazvani "digitalnim urođenicima koji će promeniti svet", pripadnici ranijih generacija se s pravom mogu nazvati "digitalnim imigrantima", kojima je teško da se prilagode novonastalim uslovima. Poput ratno-političkih imigranata, nasilno izmeštenih iz svojih kultura u neki novi kulturološko društveni milje, i digitalni imigranti su prinuđeni da napuste psihološko utočište ranijeg načina života i prilagode se ovom tehnološkom okruženju koje se neprestano sve brže razvija. Tako se vraćamo na strah od novina i promena, kao i na problem u reuspostavljanju novih vrednosnih sistema. Strah i kritizerstvo prethodnih generacija, krajem prošlog i početkom ovog veka, nakon detaljnih diskusija, konferencija, seminara i istraživačkih projekata strukturisao je čitav niz testova, protokola i preventivnih aktivnosti usmerenih na opserviranje, dijagnostikovanje i eventualno usporavanje novog stila življenja. Čini se čak suviše dodati da, sa stanovišta prethodnih generacija, novi stil komunikacije više liči na patologiju, nego na kvalitetniju novinu. Definisana su tri pravca mogućih životnih i psihopatoloških problema.

Prva grupa problema vezana je za preteranu upotrebu interneta od strane pojedinca sa mogućnošću strukturisanja sociopatološke i psihopatološke problematike u smislu nehemijskih zavisnosti, kolokvijalno nazvanih "internet zavisnost". Početkom ovog veka rađena su brojna istraživanja na ovu temu. U našoj sredini, na užem i širem području Beograda, 2013. urađeno je istraživanje definisanja profila ličnosti "internet zavisnika" na srednjoškolskom uzrastu, uz opis porodica i njihovog stila funkcionisanja u kojima ovi adolescenti odrastaju¹¹.

Druga grupa problema vezana je za umetanje veštačke inteligencije i veštačkih delova tela u čovekov organizam u pravcu stvaranja kibernetičkih organizama nazvanih "kiborzima". Kiborg je kibernetički organizam, koji se sastoji od veštačkih i prirodnih delova. Tako stvoren organizam ima poboljšane sposobnosti zahvaljujući tehnologiji. Fikcijski kiborzi su prikazani kao spoj organskih i sintetičkih delova, i često predstavljaju pitanje razlike između čoveka i mašine - u smislu morala, slobodne volje i empatije. Mogu biti prikazani kao vidljivi mehanizmi ili kao skoro neprimetno različiti od ljudi. Često imaju fizičke i/ili psihičke sposobnosti daleko razvijenije od ljudskih. Stvarni kiborzi su češće ljudi koji koriste kibernetičku tehnologiju da poprave ili nadvladaju fizičke i psihičke nedostatke vlastitog tela (čovek sa montiranim pacemakerom, insulinskom pumpom, kontaktnim sočivima ili slušnim aparatima...). Savremeni kiborzi, ipak, imaju druge (vanprirodne) sposobnosti. Najpozantiji od njih je Nil Harbison, star 34 godine, muzičar koji boluje od retke bolesti: ahromatopsije (neopažanje boja). U kasnim adolescentnim godinama došao je na ideju da bi

10 National Endowment for the Arts, "Reading at risk: A survey of literary reading in America: Research Division Report#46", Washington, 2004, www.nea.gov/pub/ReadingAtRisk.pdf.

11 Vesna Dukanac, Povezanost sociopatoloških pojava i psihopatologije adolescenata sa strukturom ličnosti roditelja i porodičnim funkcionisanjem. Doktorska disertacija. Beograd, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, 2013, str. 60.

mogao da „čuje“ boje uz pomoć određenih pomagala. Tako mu je ugrađeno elektronsko oko u potiljačnom delu lobanje, uz pomoć koga sada „čuje“ tj, oseća vibracije određenih boja.

Treća grupa problema vezana je za sajber aktivizam. Sajber aktivizam se tumači kao novi način demokratizacije i političkog delovanja. Protesti, humanitarne akcije, žurke, promocije događaja bilo kog tipa, sasvim su se premestile na društvene mreže (Facebook, Tweeter, Blogger). Sajber aktivnosti mogu da proizvedu praktične posledice na dešavanja u svakodnevnom fizičkom životu ljudi. Društvene mreže su novi mediji za prenošenje poruka globalnih razmera. Svaki stanovnik planete kojem je dostupan internet i koji je aktivan korisnik društvenih mreža, lako postaje reporter. Najvidljivije delovanje sličnih akcija upoznali smo tokom Arapskog proleća, ili nama bliže, tokom poplava u maju 2014. godine u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni. Napori organizovanja skupa, protesta, ili bilo kakvog okupljanja pre ere interneta i društvenih mreža zahtevali su mesece organizacije, mobilizacije ljudi i veliko poverenje među svim članovima. Ipak, zastupnici klasičnijih načina komunikacije sajber aktivistima zameraju nedostatak žive komunikacije i interakcija učesnika "licem u lice", zbog čega se lakše odustaje od inicijative bez osećaja odgovornosti i empatije prema drugim ljudima koji se uključuju u određene pokrete ili masovna okupljanja, a samim tim i nedolotvornost na duže staze.

Zavisnost od interneta

Prvi pravac razvoja problema, pod uticajem eksplozivnog napretka tehnologije i elektronskih medija, proizašao je iz preterane upotrebe istih od strane pojedinca, sa mogućnošću strukturisanja nekog vida sociopatoloških pojava i psihopatologije. Ovaj problem, u početku šaljivo nazvan zavisnost od interneta, definisao je životni stil u izmenjenoj latinskoj sentenci od „Cogito ergo sum“ u „Surfing ergo sum“¹². Bez obzira na prisustvo šaljivog u samom početku, problem je dobio kvalitet nove sociopatološke pojave i psihopatologije. Tako je prekomerna upotreba interneta od šaljivog, postala ozbiljan problem.

Poslednjih godina prošlog i prvih godina ovog veka trajala je rasprava o pravoj prirodi novospoznate psihopatologije¹³. Nastavljajući Goldbergovo razumevanje, jedna grupa stručnjaka, sagledavala je problem u svetlu bihejvioralne, nehemijske zavisnosti, koja održava interakciju između čoveka i mašine¹⁴. Druga grupa stručnjaka, smatrala je da problem treba sagledavati u svetlu poremećaja kontrole impulsa poput patološkog kockanja, kompulzivne kupovine ili kleptomanije¹⁵. Obe grupe stručnjaka bile su saglasne oko činjenice da je problem izraženiji i brže vidljiv kod pojedinaca koji imaju predispozicije i sklonosti ka ovakvim poremećajima. Takođe su brojna istrživanja pokazala da internet sam po sebi ne stvara „zavisnost“ (ili neki drugi vid patologije), već ličnost pojedinca koja u sajber prostoru

12 Y. Kimberly, Internet Addiction: The Emergence of a New Clinical Disorder. *Cyber Psychology & Behavior*, 1998, p. 237-244.

13 Branislava Popović Ćitić, Maja Marković, Vesna Popović. Zavisnost od interneta – aktuelna saznanja. U: Kordić, Kovačević, Banović, Reagovanje na bezbednosne rizike u obrazovno-vaspitnim ustanovama, Beograd, Fakultet bezbednosti, 2012. p. 261-271.

14 Vesna Dukanac, Povezanost sociopatoloških pojava i psihopatologije adolescenata sa strukturom ličnosti roditelja i porodičnim funkcionisanjem. Doktorska disertacija, Beograd, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, 2013, str. 50.

15 K.S Young, Internet addiction: the emergence of a new clinical disorder, *Cyber Psychology & Behavior* 2008, 1, p. 237-244.

pronalazi specifične oblike zadovoljstva¹⁶.

Evropski klasifikacioni sistem bolesti MKB 10, opisani poremećaj ne prepoznaje kao zaseban, ali ga vidi u svetlu bolesti zavisnosti i izvodi dijagnostičke kriterijume iz postojećih opštih kriterijuma za bolesti zavisnosti:

potreba za povećanom upotrebom objekta zavisnosti,
smanjena ili izgubljena sposobnost kontrole upotrebe objekta zavisnosti,
pojava krize kada je ta upotreba onemogućena,
problem u svim sferama života usled zavisničkog ponašanja¹⁷.

Američka klasifikacija bolesti u svojoj najnovijoj verziji DSM V donosi novo ime poremećaja i smernice za dijagnostikovanje. Poremećaj je neutralno nazvan: problem ponašanja vezan za internet, a smernice su:

- a) preokupacija igranjem na internetu,
- b) simptomi povlačenja kada se oduzme internet,
- c) povećanje tolerancije u smislu potrebe da se poveća količina vremena koja se provodi u igranju na internetu,
- d) neuspeh pokušaja da se problem kontroliše,
- e) nastavljanje sa ekcesivnom upotrebom interneta bez obzira na znanje o negativnim psihosocijalnim posledicama,
- f) gubitak interesovanja, ranijih hobija i zabava
- g) igranje na internetu da bi se pobeglo od problema ili ublažilo disforično raspoloženje,
- h) obmanjivanje članova porodice, terapeuta ili drugih osoba u vezi sa količinom vremena provedenim u igranju na internetu,
- i) ugrožavanje ili gubitak značajnih osoba, posla, obrazovnih ili poslovnih prilika zbog praktikovanja sadržaja interneta¹⁸.

Ličnosti adolescenata „internet zavisnika“

Prvobitna saglasnost oko neophodne predispozicije i sklonosti ka razvijanju ovog poremećaja, u obliku specifične strukture ličnosti onoga ko praktikuje sadržaje interneta, u skladu je sa pokušajima stučnjaka, različitih bazičnih opredeljenja, da definišu uzroke nastanka poremećaja. Psihoanalitička promišljanja idu u pravcu permanentne potrage za iskustvima iz kojih se izvlači zadovoljstvo, praćeno doživljajem blagostanja i takođe permanentnim izbegavanjem iskustava koja su praćena mentalnim bolom. Zahtev da se reguliše konflikt između ove dve potrebe praćen je anksioznošću. Da bi se olakšala anksioznost, javlja se potraga za stanjem omnipotencije. To je obrazac po kome se funkcioniše bez obzira na uzrast, ali je intenziviran u adolescenciji i prebojen dodatnim adolescentnim sadržajima, što olakšava razumevanje zašto je adolescencija najbolnija faza života i najpodložnija raznim

16 NA Shapira, MC Lessig, TD Goldsmith, et al., Problematic Internet use: Proposed classification and diagnostic criteria, *Depression and Anxiety*. 2003, 17(4), p. 207-216

17 Goran Lažetić, *Alkoholizam i narkomanija: razumeti i pobediti zavisnost*. Beograd, Institut za mentalno zdravlje, 2001, str. 15.

18 Branislava Popović Ćitić, Maja Marković, Vesna Popović, *Zavisnost od interneta – aktuelna saznanja*, U: Kordić, Kovačević, Banović, *Reagovanje na bezbednosne rizike u obrazovno-vaspitnim ustanovama*, Beograd, Fakultet bezbednosti, 2012. str. 261-271.

psihopatološkim i sociopatološkim pojavama¹⁹. U saglasnosti sa psihoanalitičkim promišljanjem je i kognitivno bihevioralni pristup sa predloženim Modelom etiologije patološke upotrebe interneta. Ne ulazeći detaljno u objašnjenje teorije dovoljno je istaći da se model bazira na isticanju maladaptivne kognicije kao ključnih izvora prekomerne upotrebe interneta²⁰. I na kraju, čini se sveobuhvatna, Kaplanova teorija koja predlaže problematične psihosocijalne predispozicije kao ključni faktor ekcesivnih i kompulzivnih online socijalnih interakcija. Specifične psihosocijalne predispozicije, daju mogućnost osobi da preferira online komunikaciju, kao lakši i zaštićeniji vid komunikacije u kojem je moguće sebe doživjeti uspešnijim, što za posledicu ima sklonost ka problematičnoj upotrebi interneta, koja dodatno pogoršava osnovni problem negativne percepcije sebe²¹.

Beogradski adolescenti „internet zavisnici“

Početak 2013. godine na širem području Beograda realizovano je istraživanje sa ciljem definisanja ličnosti mladih „internet zavisnika“. Iz obimnog uzorka istraživanja za potrebe opisivanja ličnosti „internet zavisnika“ izdvojen je uzorak od šezdeset adolescenata prosečne starosti 16,86 godina sa otežanim svakodnevnim funkcionisanjem u smislu povlačenja iz socijalnih relacija, zanemarivanja školskih obaveza i zamene realnosti sadržajima sajber prostora, koji su zbog opisane problematike potražili stručnu pomoć u Dnevnoj bolnici za nehemijske bolesti zavisnosti Specijalne bolnice za bolesti zavisnosti u Beogradu. Po prethodno opisanoj podeli, ovi adolescenti pripadali su poslednjim godinama Y generacije, rođeni u završnim godinama prošlog veka, inklinirajući ka najnovijoj Z generaciji.

Kako u to vreme nisu postojali jasni dijagnostički kriterijumi za uspostavljanje dijagnoze zavisnosti od interneta, osim kriterijuma ispoljene simptomatologije, mladi zavisnici od interneta izabrani su na osnovu visokog skora Jangovog testa internet zavisnosti (Young's Internet Addiction Test – IAT)²² sa skorom većim od 70, koji se definiše kategorijom značajnih problema usled korišćenja interneta. Ličnost adolescenata opisivana je pomoću Beogradskog adolescentnog upitnika ličnosti (Belgrade Adolescent Personality Inventory – BAPI)²³, nastalog na temelju Klonindžerove teorije ličnosti i revizijom Klonindžerovog upitnika ličnosti za odrasle (Temperament and Character Inventory-Revisited -TCI-R)²⁴.

Pomenuti upitnik definiše ličnost kroz četiri dimenzije temperamenta i tri dimenzije karaktera. Dimenzije temperamenta su: Potraga za novinama (Novelty seeking - NS) odnosi se na sklop navika da se inicira i aktivira ponašanje, korespondira sa bazičnom emo-

19 Vesna Dukanac, Branko Coric, Gordana Bokalovic, Marko Milanovic. Internet Addiction in Secondary School Pupils, Special education and rehabilitation today, book of abstracts 2012; p. 137.

20 RA Davis. A cognitive-behavioral model of pathological Internet use, Computers in Human Behavior, 2001, 17(1) p. 187-195.

21 Branislava Popović Čitić, Maja Marković, Vesna Popović. Zavisnost od interneta – aktuelna saznanja, U: Kordić, Kovačević, Banović, Reagovanje na bezbednosne rizike u obrazovno-vaspitnim ustanovama, Beograd, Fakultet bezbednosti, 2012. str. 261-271.

22 MK. Chang, SP. Man Law, Factor structure for Young's Internet Addiction Test: A confirmatory study. Computers in Human Behavior, 2008, 24, p. 2597–2619.

23 Vesna Dukanac, Tamara Džamonja-Ignjatović, Marko Milanović, Branislava Popović-Čitić. Ličnost adolescenata s problemima zavisnosti od interneta i karakteristike njihovih porodica, Psihološka istraživanja, 2015, XVIII (2), str. 165-180.

24 Robert Cloninger R, Tony Przybeck, Dragan Svrakic, The Temperament and Character Inventory – revisited (for evaluation purpose only), St. Louis, Washington University, 1999, p. 37.

cijom – agresijom; Izbegavanje opasnosti/kazne (Harm avoidance – HA) predstavlja dispoziciju za inhibiciju ili prekid ponašanja i korespondira sa emocijom – straha; Zavisnost od nagrade (Reward dependence – RD) je nasleđena osnova za održavanje i kontinuitet tekućeg ponašanja, povezana je sa emocijom – ljubavi i Perzistencija (Persistence – P) predstavlja istrajnost uprkos frustraciji i zamoru. Dimenzije karaktera su: Samousmerenost (Self-directedness – SD) odnosi se na sposobnost individue da sebe identifikuje kao integrisanu, celovitu ličnost koja oseća samopoštovanje i odgovornost za ono što misli i radi; Kooperativnost (Cooperativeness – C) je formulisana kao dimenzija u kojoj se individue razlikuju u odnosu na stepen identifikacije sa drugima i prihvatanju drugih ljudi i Self-transcendencija (Self-transcendence – ST) odnosi se na karakterne crte povezane sa spiritualnošću i duhovnim aspektima ličnosti. Važno je istaći da autori teorije i testa ličnosti za odrasle, na osnovu brojnih istraživanja, definišu da niske dimenzije karaktera uspešno diferenciraju poremećaje ličnosti od normalne populacije, dok specifičan profil na dimezijama temperamenta razlikuje tipove adaptacije odnosno poremećaja.

Na osnovu svega iznetog dobijen je profil ličnosti adolescnata zavisnih od interneta. Profil ličnosti ovih adolescenata, karakteriše naglašen interni konflikt suprotstavljenih težnji kao što je impulsivna težnja ka uzbuđenjima i izazovima (visoki skorovi na dimenziji temperamenta Potrage za novinama – NS), ali i inhibitorna strepnja pred njima (visoki skorovi na dimenziji temperameta Izbegavanje štete – HA). Njihova sklonost ka lakom odustajanju potvrđena je nisko izraženom perzistencijom (prisutni su značajno niži skorovi na temperamentnoj dimenziji Perzistencije – P) koja ih bitno remeti u postizanju ciljeva i ličnih postignuća. Nisko izražene dimenzije karaktera (Samousmerenost – SD i Kooperativnost – C) ukazuju na teškoće u smislu slabe aspiracije i usmerenosti na dostizanje prosocijalnih ciljeva, kao i slabiju saradnju i uključenost u društvo. Izgleda da karakteristike temperamenta slabe istrajnosti i niske frustrativne tolerancije, pogoduju povlačenju u „sigurnu zonu“ uzbuđljivog i istovremeno bezbednog virtuelnog prostora, a niske karakterne dimenzije pogoduju kompromitovanju socijalne adaptacije mlade osobe²⁵.

Roditelji i porodično funkcionisanje beogradskih adolescenata “internet zavisnika”

Kako je značaj ličnosti roditelja na razvoj i stvaranje psihopatologije njihove dece odavno poznat i višestruko potvrđen, ukazala se potreba i za definisanjem ličnosti roditelja “naših adolescenata internet zavisnika”. Rezultati istraživanja, neočekivano, pokazali su da u ovom uzrastu i u vezi ovog psihopatološkog entiteta, ličnost majke ima manji uticaj, dok je ličnosti oca povezanija sa psihopatologijom ovih adolescenata, a samim tim i patognomičnija po njihov razvoj. Profil ličnosti majke donekle je sličan profilu ličnosti adolescenta u smislu naglašenijih crta impulsivnosti, strašljivosti i smanjene kooperativnosti, što ih čini manje dostupnim adolescentima, ali i “pogodnim modelom za neadekvatnu identifikaciju”. Međutim, opisane karakteristike ne dosežu statistički nivo značajnosti, što ove činjenice čini neubedljivim, ostavljajući ih na nivou impresija. Profil ličnosti oca ide u pravcu naglašene istrajnosti i sadržaja iz domena karakterne dimenzije Self-transcendencije.

Prenaglašeni sadržaji temperamentalne dimenzije Perzistencije očevima mogu dati karakteristike posvećenosti svojim ambicijama i radoholičarskoj preokupaciji, što ih može potpuno okupirati i zatvoriti za dostupnost ostalim članovima porodice, uz ispoljavanje ne-

25 Vesna Dukanac, Tamara Džamonja Ignjatović, Branislava Popović Ćitić, Porodica adolescenta „internet zavisnika“, Paradigma, 2018, 1, str. 47-58.

tolerantnosti prema drugima koji su manje istrajni i ambiciozni. Uz pomenutu nisku istrajnost adolescenata koji imaju problem sa upotrebom interneta, transgeneracijski jaz postaje jasniji. Tome doprinose i očeve naglašene crte karakterne dimenzije Self-transcendencije, sa kvalitetom teškoća u proceni realnosti²⁶. Uz razumevanje očeve nedostupnosti, kao odsustvo podrške, adolescenti svoj adolescentni bunt pretvaraju u sopstvenu nedostupnost kroz virtualni sajber prostor. Tako očeva “nedostupnost” statistički potvrđeno i značajno ispoljena, predstavlja kanal ka strukturisanju adolescentne zavisnosti od interneta.

Očekivano je da roditelji sa ličnostima, koje se opisuju na ovaj način, neće biti u mogućnosti da stvore prijatnu porodičnu atmosferu. Njihovo porodično funkcionisanje procenjivano je Olsonovim upitnikom za procenu porodičnog funkcionisanja FACES IV (Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scale) – koji porodično funkcionisanje opisuje preko 4 skale dobrog funkcionisanja: Kohezivnost, Fleksibilnost, Komunikacija i pridodate skale Zadovoljstva. Prve dve skale se smatraju ključnim skalama procene, a njihove ekstremno izražene vrednosti predstavljaju neizbalansirane skale, lošeg, porodičnog funkcionisanja i označene su kao: Neuključenost, Upletenost, Rigidnost i Haotičnost.

Kohezivnost se definiše emocionalnom povezanošću koju članovi porodice osećaju jedni prema drugima. Kreće se od ekstremno niskih nivoa koje predstavljaju neizbalansiranu skalu – Neuključenost, preko tri nivoa balansirane kohezije do ekstremno visokih vrednosti neizbalansirane skale – Upletenost. Porodična Fleksibilnost se definiše kao kvalitet i izraz liderstva i organizacije odnosa među ulogama, pravilima i odgovorima vezanim za odnose. Kreće se od ekstremno niskih nivoa koje predstavljaju neizbalansiranu skalu – Rigidnost, preko tri nivoa balansirane fleksibilnosti do ekstremno visokih vrednosti neizbalansirane skale – Haotičnost²⁷. Postoji delimična usaglašenost oba roditelja oko procenjivanja svog porodičnog funkcionisanja. Oba roditelja su saglasna da su skale koje opisuju dobro porodično funkcionisanje: Kohezivnost, Komunikativnost i Zadovoljstvo, nisko izražene, a skala lošeg porodičnog funkcionisanja Neuključenost visoko izražena.

Očevi su još pesimističniji od majki, te svojoj proceni porodičnog funkcionisanja pridodaju i nisko izraženu skalu dobrog porodičnog funkcionisanja Fleksibilnost, a visoko izraženu skalu lošeg porodičnog funkcionisanja Haotičnost. Na ovaj način majčin stil roditeljstva se procenjuje kao Nezainteresovan, a očev roditeljski stil kao Nezainteresovan i Odbacujući²⁸. Posle ovakovog opisa roditeljskih ličnosti i porodičnog funkcionisanja u kome adolescenti sa zavisnošću od interneta odrastaju, postaje sasvim razumljivo njihovo “bekstvo” u svoje psihološko sklonište sajber prostora i virtualnog sveta u kome radoznalost uvek može biti podmirena, osećaj zadovoljstva lako postignut, a impulsivnost u obliku diskonektovanja sa neadekvatnim sagovornikom uvek manifestovana bez većih posledica.

Umesto zaključka

Kako je celokupna opservacija promena u ličnom, porodičnom i šerem društvenom funkcionisanju nastala na osnovama iskustva, znanja i vrednosnih sistema generacija

26 Tamara Džamonja Ignjatović, Psihodijagnostika i savremeni modeli ličnosti, Beograd, Zadužbina Andrejević, 1999, str. 24.

27 David Olson. FACES IV and the Circumplex model: Validation study. Journal of Marital & Family Therapy 2011; 3(1), p. 64-80.

28 Vesna Dukanac. Povezanost sociopatoloških pojava i psihopatologije adolescenata sa strukturom ličnosti roditelja i porodičnim funkcionisanjem. Doktorska disertacija, Beograd, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, 2013, str. 172.

rođenih u prošlom veku, koje šaljivo možemo nazvati “digitalnim imigrantima”, ostaje pitanje da li su ove pesimistične opservacije i zaključci, odbrana starijih generacija nadolazećim značajnim promenama ili objektivno sagledavanje problema. Da li će starije generacije ostati zarobljene u svojim romantičnim, davno prošlim vremenima, u kojima im “...duša opet o nečemu (tebi) sanja...”, dok mlađe generacije muče muku sa novim psihopatološkim entitetima zavisnosti od interneta, nomofobije (straha od gubitka mobilnih telefona) i nadolazećim susretima sa kiborzima, ostaje da se vidi u vremenu koje dolazi. Da li će godine koje dolaze doneti povratak zdravijim načinima života i stvaranju zdravijih zelenih površina²⁹ u urbanim sredinama u cilju poboljšanja mentalnog zdravlja ili sasvim nešto drugo kao što je novoosnovano Društvo transvrsta - kiborg fondacije³⁰ za pomoć ljudima da postanu kiborzi i prošire granice svojih subjektivnih doživljaja, zaista ostaje pitanje na kome u ovom momentu nije moguće dati precizan odgovor.

Literatura:

- Chang, MK, Man Law, SP, Factor structure for Young's Internet Addiction Test: A confirmatory study, *Computers in Human Behavior*, 2008, 24:2597–2619.
- Cloninger, R, Przybeck, T, Svrakic, D, *The Temperament and Character Inventory – revisited (for evaluation purpose only)*, St. Louis, Washington University; 1999.
- Cunningham, F.G, McDonald, P.C, Norman, P.G, (edi.) *Willam Obstretics*, NewYork, McGraw-Hill Medical Publishing, 2001.
- Davis, RA, A cognitive-behavioral model of pathological Internet use. *Computers in Human Behavior*, 2001,17(1), 187-195.
- Dukanac, V, *Kroskulturalni aspekt ličnosti*. Magistarski rad, Beograd, Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1995.
- Dukanac, V, Corić, B, Bokalovic, G, Milanovic, M, *Internet Addiction in Secondary School Pupils, Special education and rehabilitation today, book of abstracts*, 2012, p.137.
- Dukanac, V, *Povezanost sociopatoloških pojava i psihopatologije adolescenata sa strukturom ličnosti roditelja i porodičnim funkcionisanjem*. Doktorska disertacija, Beograd, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, 2013.
- Dukanac, V, Džamonja-Ignjatović, T, Milanović, M, Popvić-Ćitić, B, *Ličnost adolescenata s problemima zavisnosti od interneta i karakteristike njihovih porodica*, *Psihološka istraživanja*, 2015; XVIII (2):165-180.
- Dukanac, V, Džamonja Ignjatović, T, Popović Ćitić, B, *Porodica adolescenta „internet zavisnika“*, *Paradigma*, 2018,1: 47-58.
- Džamonja Ignjatović, T, *Psihodijagnostika i savremeni modeli ličnosti*, Beograd, Zadužbina Andrejević, 1999.
- Elkins, D, “Are we pushing our kids too hard?” *Psychology Today*, 2006, <http://psychology-today.com/articles/pto-20030304-000002.html>.
- Elder, G, Van Nguyen, J, Caspi, A, *Linking Family Hardship to Children's Lives*, *Child De-*

29 Maja Vujcic, Jelena Tomicevic-Dubljevica, Mihailo Grbica, Dusica Lecic-Tosevski, Olivera Vukovic, Oliver Toskovic. Nature based solution for improving mental health and well-being in urban areas *Environmental Research*, 2017, 158, p.385–392.

30 Neil Harbisson, Moon Ribas, 2017. godine osnovali su Društvo transvrsta - kiborg fondaciju, <https://www.cyborgarts.com>.

- velopment, 1985, 56(2), 361-375.
- Hammill, Greg, *Mixing and Managing For Generations of Employees*, FDU, Magazin Online, 2005, p.4.
- Huttenlocher, P, *Neural Plasticity*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2002.
- Kimberly, Y, *Internet Addiction: The Emergence of a New Clinical Disorder*, *Cyber Psychology&Behavior*, 1998, 237-244.
- Lažetić, G, *Alkoholizam i narkomanija: razumeti i pobediti zavisnost*, Beograd, Institut za mentalno zdravlje; 2001.
- Lečić Toševski, D, *Is urban living good for mental health?*, *Curr Opin Psychiatry*, 2019. In press.
- National Endowment for the Arts, "Reading at risk: A survey of literary reading in America: Research Division Report#46", Washington DC, 2004, www.nea.gov/pub/ReadingAtRisk.pdf
- Olson, D, *FACES IV and the Circumplex model: Validation study*, *Journal of Marital & Family Therapy* 2011, 3(1): 64-80.
- Popović Čitić, B, Marković, M, Popović, V, *Zavisnost od interneta – aktuelna saznanja*, U Kordić, B, Kovačević, A, Banović, B, *Reagovanje na bezbednosne rizike u obrazovno-vaspitnim ustanovama*, Beograd, Fakultet bezbednosti, 2012, p. 261-271
- Shapira, NA, Lessig, MC, Goldsmith, TD, et al. *Problematic Internet use: Proposed classification and diagnostic criteria*, *Depression and Anxiety*, 2003, 17(4), 207-216.
- Vujcic, M., Tomicevic-Dubljevica, J, Grbica, M, Lecic-Tosevski, D, Vukovic,O, Toskovic, O, *Nature based solution for improving mental health and well-being in urban areas*, *Environmental Research*, 2017, 158, 385–392.
- Young, K.S, *Internet addiction: the emergence of a new clinical disorder*, *Cyber Psychology & Behavior*, 2008, 1:237–244.

Vesna Dukanac, Ljubica Nikčević, Dušica Trifunović

THE IMPACT OF TELECOMMUNICATION ADVANCES ON THE FUNCTIONING OF INDIVIDUAL AND FAMILY SYSTEMS, THE FORMATION OF NEW SYSTEMS OF VALUES AND THE CHANGES IN THE BROADER SOCIAL COMMUNITY

Summary

The advances in technology and telecommunication systems reached a high degree of development at the beginning of this century. This brings about conveniences and benefits in everyday functioning, but also numerous changes in personality development, family functioning, communication styles within and beyond the family and within the broader social context. The categorization of families and family functioning in relation to telecommunication advances was defined at the beginning of this century. Families are divided into five groups. The first group consists of "veterans" (1922-1945): they are characterized by the use of the telephone with rotary dialing which was not easily accessible, as well as communication through letters, showing respecting towards the authority, obeying the rules, and individualism. The second group is the generation of "Baby boomers" (1946-1964): they

are characterized by an easy access to the phone, optimism and team work. The third group is the generation X (1965-1980) which is characterized by the access to the mobile phone, skepticism, entrepreneurship and informality. The fourth group is the generation Y or the millennials (1981-2000): they are characterized by the use of the internet, camera phones, realism, trust and extreme partying. The fifth generation is the generation Z or the digital natives who are going to change the world (born from 2000 onwards): for the time being, we can only guess what their positive systems of values and interactive styles might be, but we are able to observe numerous negative values. In this work we are going to analyze research results of the negative consequences that are the result of the extensive use of new telecommunication systems on individual functioning of the young generation, family functioning, loss of the previous systems of values and the functioning of the broader social community. The research was conducted in 2013 in Belgrade, in high schools and both public and private institutions for health protection. In the final observations we outline that technological advancement has made everyday social functioning easier, but has also caused the loss of the previous systems of values, new psychopathologic entities and the change in the overall functioning in the social community. From the psychological point of view, every change causes resistance, rebellion, increased aggression and chaotic behavior until the new system of values and rules of behavior are clearly and precisely put forth. The increased aggression and chaotic behavior both in individual and the broader social context call for the increased and more content-based engagement of all psycho-social, pedagogic, health care and organizational structures of the society.

Key words: telecommunication advances, new X, Y, Z generations, psychopathology

VAŽNOST KOMPETENCIJA U PRIPREMI STUDENATA OKUPACIONE TERAPIJE ZA NJIHOVU BUDUĆU ULOGU

Apstrakt: Cilj ovog rada je da otvori pitanja relevantna za koncept kompetencija u kontekstu obrazovanja okupacionih terapeuta na Visokoj školi socijalnog rada u Beogradu. Analizom diskursa i analizom postojećih međunarodnih dokumenata koji daju opise i definicije kompetencija okupacionih terapeuta, u radu se razmatra pojam kompetencija okupacionih terapeuta u međudnosu s pojmovima obrazovanje, stručnost, veštine i kvalifikacije i daju preporuke. Opšta preporuka bi bila da se kontinuirano radi na poboljšanjima dizajna kurikuluma, da se identifikuju kompetence diplomiranih terapeuta u praksi, da se razvije bolja veza između radnog mesta i obrazovanja, da se identifikuju oblasti ekspertize, da se poboljša komunikacija eksperata iz oblasti okupacione terapije, da se razvija međunarodna perspektiva mobilnosti studenata kroz stalnu ekspertizu studijskog programa.

Ključne reči: kompetencije, okupaciona terapije, studije, akademska zvanja

Uvod

Okupaciona terapija je zdravstvena profesija usmerena na klijenta koja se bavi promovisanjem zdravlja i blagostanja kroz okupaciju. Često, život zna da bude nepredvidiv i neočekivano pred ljude postavlja određene barijere koje ih onemogućuju u sprovođenju svakodnevnih, a zapravo najbitnijih životnih aktivnosti. Ove aktivnosti nazivamo okupacije. Okupacije se odnose na svakodnevne aktivnosti koje osobe obavljaju, kojima ispunjavaju vreme i koje daju značenje i svrhu njihovom životu.

Primarni cilj okupacione terapije je da omogući ljudima da učestvuju u aktivnostima svakodnevnog života. Okupacioni terapeuti postižu ovaj cilj radeći sa ljudima i zajednicama kako bi poboljšali njihovu sposobnost da se uključe u okupacije koje žele, koje su im potrebne ili se od njih očekuje da ih obavljaju. Takođe okupacioni terapeuti modifikuju okupacije ili okruženja kako bi podržali okupacionu uključenost.

Za razliku od svih drugih vrsta terapija, okupacioni terapeut sagledava sve aspekte svog klijenta, ostvaruje sa njim partnerski odnos na kojem se temelji dalji rad na razvoju onih sposobnosti koje omogućavaju izvršavanje aktivnosti koje su klijentu bitne. Obzirom da okupaciona terapija ima kompleksan pristup čoveku, potrebno je na pravi način utvrditi koje su to kompetencije koje okupacioni terapeuti imaju i po kojim akademskim programima se školuju. Posebno se moramo osvrnuti na preporuke vodećih strukovnih i akademskih organizacija iz oblasti okupacione terapije, kao i na njihove preporuke kada je reč o razvijanju novih akademskih programa.

¹ sanja.djurdjevic@asp.edu.rs;

Definisanje kompetencija u savremenom visokom obrazovanju predstavlja svojevrstan izazov, s obzirom na stepen i brzinu društvenih i tehnoloških promena, kulturne i ekonomske globalizacije, fluidnosti društvenih normi, društvenih ograničenja i nejednakosti, povećane socijalne heterogenosti. Zato, kada se pitamo koje kompetencije treba da imaju studenti u 21. veku ne možemo a da se ne zapitamo i o tome kojoj to vrsti društva stremimo, za koje će poslodavce i prema kojim kriterijumima studenti svoje kompetence praktikovati. Obrazovne institucije se trude da drže korak sa promenama, usmeravajući veću pažnju na reorganizaciju nastavnih programa. Pravci promena u obrazovanju trebalo bi da razviju neke nove, specifične veštine, koje će, kako neki istraživači tvrde, biti neophodne u svim profesijama za 10 godina². Nabrojaćemo osnovne: stavljanje naglaska na razvijanje veština kao što su sposobnosti kritičkog razmišljanja, uvida i analize; integrisanje nove medijske pismenosti u programe obrazovanja; razvijanje veština kao što su sposobnost saradivanja i rada u grupi; integrisanje interdisciplinarnog treninga kako bi se studentima omogućilo razvijanje veština i znanja o nizu tema. Takođe, obrazovanje i učenje ne mogu više biti ograničeni na određenu i nepromenljivu prostorno vremensku kategoriju, već predstavljaju proces tokom celog života. Ljudi neprestano usvajaju nova znanja i informacije³. Obrazovni sistemi danas treba da pripremaju studente za visoko plaćene intelektualne poslove koji zahtevaju kompleksne veštine, ekspertizu i kreativnost i predstavljaju projekciju budućnosti⁴.

Takođe, kada govorimo o kompetencijama koje visoko obrazovanje treba da razvija, morali bismo da imamo u vidu da su studenti jedan deo opštih kompetencija u nekoj meri već razvili na prethodnim, nižim nivoima obrazovanja. Dakle, zadatak visokog obrazovanja bi bio da te njihove stečene kompetence produbi i proširi, a ukoliko one baš i nisu nisu razvijene u dovoljnoj meri, da ih koriguje i razvije.

Cilj ovog rada je da otvori pitanja relevantna za koncept kompetencija u kontekstu obrazovanja okupacionih terapeuta na Visokoj školi socijalnog rada u Beogradu. Analizom diskursa i analizom postojećih međunarodnih dokumenata koji daju opise i definicije kompetencija okupacionih terapeuta, u radu se razmatra pojam kompetencija okupacionih terapeuta u međuodnosu s pojmovima obrazovanje, stručnost, veštine i kvalifikacije.

Dva diskursa: kompetentnost i kompetencije

Često se pojmovi kompetentnost i kompetencije u našem jeziku koriste kao sinonimi, a oni zapravo imaju različita značenja. Diskurs kompetencija počiva na shvatanju sposobnosti pojedinca zasnovanoj na radu i rezultatima rada koji proističu iz znanja, vrednosti, stavova, uverenja, veština i iskustva. Nasuprot tome, diskurs kompetentnosti zasniva se na sposobnosti da se ispune zahtevi posla kojim se neka osoba bavi. U engleskom jeziku, postoji konvencija prema kojoj se koriste dva engleska termina različitih značenja - „competence“ ili „competency“. Termin „competence“ označava sposobnost baziranu na radnim zadacima koje pojedinac može da postigne u okviru svog radnog mesta. Pojednostavljeno, ovaj termin u sebi sumira dužnosti i zadatke. Pojam „competency“ s druge strane predstavlja sposobnost koja se bazira na ponašanju, odnosno opisuje kako bi neko trebalo da pristupi poslu i radnom zadatku.

2 Davies, A., Fidler, D., & Gorbis, M. (2011). Future work skills 2020. Institute for the Future for University of Phoenix Research Institute, 540.

3 Shattock, M. (2005). European universities for entrepreneurship: Their role in the Europe of knowledge the theoretical context. Higher Education Management and Policy, 17(3), 13.

4 Trilling, B., & Fadel, C. (2009). 21st century learning skills. San Francisco, CA: John.

Uvođenje pojma kompetencije u područje obrazovanja rezultiralo je različitim definicijama tog istog pojma. Pojam kompetencije prisvajaju mnoge nauke i istraživači tako da se slobodno može reći da postoji onoliko definicija koliko i tih istraživača. Terminološka konfuzija pojma kompetencije rezultat je pokušaja spajanja različitih koncepata, nekonzistentne upotrebe pojmova, različitih kulturoloških tradicija⁵.

U svakom slučaju ne postoji opšte prihvaćeni teorijski okvir iz kog bi se mogla operacionalizovati definicija kompetencija. Neki autori kompetenciju definišu kao stručnu sposobnost pojedinca za određeno područje i umeće pojedinca da adekvatno i efikasno izvrši određene stručne zadatke (Kaslow, 2004). Drugi tvrde da kompetencije ne treba definisati kao nešto što pojedinac poseduje, već kao ponašanja koja on manifestuje, kao process, kao »repertoar ponašanja koji su instrumentalni za postizanje željenih rezultata i ishoda« (Huić, Ricijaš, Branica, 2010). Roe daje definiciju kompetencija kao »naučene sposobnosti da se neki zadatak, dužnost ili uloga adekvatno izvrši« (Roe, 2002). Ovaj autor takođe naglašava da su bitni elementi kompetencije: znanje, veštine, lične osobine i stavovi. Pošto su ovo elementarni lični konstrukti, oni se kao takvi mogu u toku života pojedinca razvijati i usavršavati, a isto tako podložni su samoocenjivanju i merenju.

Pojam kompetencije se inače u nauci najpre koristio u psihologiji, a zatim u oblasti poslovnog upravljanja i menadžmenta da bi danas bio široko prihvaćen u svim društveno-humanističkim naukama. Harvardski psiholog Robert Vajt je 1959. godine razmatrajući brojna dostignuća istraživača iz oblasti psihologije zaključio da su kompetencije u vrlo bliskoj vezi sa motivacijom, osećanjem efikasnosti, spoznajom, a ne sa pukim nagonima individue (White, 1959).

Evropski model okupacione terapije kao osnova proširenja kompetencija

Kako bi smo bolje razumeli kompetencije koje treba da imaju budući okupacioni terapeuti, potrebno je poći od zahteva koje pred okupacionog terapeuta stavlja praksa.

Iz prakse je nastao i Evropski model okupacione terapije, kao odgovor na zastarele okupacionoterapijske okvire prakse. Ovim modelom se potpuno menja perspektiva terapije. Model podrazumeva da se terapija organizuje iz perspektive korisnika, a ne iz perspektive terapeuta. Zbog toga se ujedno i menja pristup od medicinskog, ka socijalnom. Ovakva promena morala je dovesti i do promene potrebnih kompetencija okupacionih terapeuta.

Model je proistekao je iz nastojanja Mreže okupacione terapije u visokom obrazovanju da kreira jedinstvenu terminologiju okupacione terapije na nivou Evrope (Brea et al., 2012). Identifikovan je problem raznolikosti terminologije i nedostatak uniformnosti jezika okupacione terapije. Kao rezultat analize, projekat je odobren 2001. godine. Cilj projekta je bio da stvori jedinstvenost kojom bi olakšali komunikaciju između okupacionih terapeuta širom Evrope. Nakon ustanovljavanja terminologije grupa nastavlja rad na narednom projektu, a to je formiranje Evropskog modela okupacione terapije.

Definisano je 25 osnovnih termina kao što su: sposobnost, aktivnost, autonomija, okupacija, funkcija, motivacija, zavisnost, angažman, životno okruženje, funkcija i sl. Pojmovi su organizovani u klastere koncepata koji su više povezani jedni s drugima. Model nije hijerarhijski već podrazumeva da su međudnosi među klasterima kompleksni i dinamični. Prvo, klasteriranjem pojmova, a zatim analizom kako se klasteri međusobno odnose

5 Le Deist, F. D., & Winterton, J. (2005). What is competence?. Human resource development international, 8(1), 27-46.

na načine koji nisu fiksni i statički, grupa je uspela da sagleda 27 koncepata kao celinu koja je postala Evropski konceptualni okvir za okupacionu terapiju (Slika 1). Termini nisu važni sami po sebi već u okviru višestrukih i fleksibilnih veza koje postoje između njih (Brea et al., 2012).

Slika 1. Evropski model okupacione terapije

Dakle, konceptualni okvir prakse okupacione terapije je kreirana struktura koja pokazuje u kakvom su odnosu njeni elementi (Brea et al., 2012). U ovom konceptualnom okviru okupacione terapije, koncepti određuju specifične okolnosti koje utiču na okupacione performanse pojedinca i imaju potencijal za oblikovanje načina na koji okupacioni terapeuti razumeju svoju kliničku praksu. Svrha okvira je da se razjasne složeni načini na koje okupacioni terapeuti promišljaju o ljudskoj akciji i o tome kako oni, kao okupacioni terapeuti, mogu delovati sa ciljem da utiču na okupacione performanse klijenata.

Okvir ima četiri glavne karakteristike:

- dinamičan je;
- predstavlja perspektivu korisnika;
- koncepti su organizovani u osam klastera;
- okvir je organizovan u domene internog sveta osobe, spoljašnjeg sveta i interfejsa između tih svetova.

Odnosi između osnovnih pojmova predstavljenih u okviru modela su fleksibilni, tako da je okvir dinamičan i nehijerarhijski. Ova dinamika se može ilustrovati primerom odnosa između tri osnovna pojma: okupacija, aktivnost i zadatak. Prema konsenzusu definicije, okupacija je grupa aktivnosti koje ima lično i sociokulturno značenje, poseduje naziv u okviru kulture i podržava učešće u društvu. Aktivnost je strukturirana serija akcija ili zadataka koji doprinose okupaciji. Zadatak je niz strukturiranih koraka (akcije i/ili misli) koji su namenjeni za postizanje performansi aktivnosti. Mnogi okupacioni terapeuti mogu da stave ove pojmove ili termine u hijerarhijski odnos, ali uslovi su fleksibilni u zavisnosti od konteksta u kojem se akcija vrši i od značenja za izvođača (Brea et al., 2012).

Evropskim modelom okupacione terapije značajno se menjaju perspektive posmatrača i izvođača. Tradicionalna uloga koju je okupacioni terapeut imao u kliničkoj praksi je ona posmatračka. Terapeut posmatra učinak klijenta. Na primer, prilikom izvođenja procesne, okupacioni terapeut može posmatrati klijenta koji pravi šolju čaja. Pri tome, on posmatra učinak klijenta i okruženje u kome se ova akcija odvija. Kao posmatrač, terapeut može analizirati veštine, komponente ili funkcije koje utiču na to kako klijent vrši radnju i kakav je njegov učinak. Iz takvog posmatranja terapeut ne može videti značenje koje klijent daje onome što radi ili da razume kontekstualne faktore koji utiču na to kako se klijent oseća. Samo klijent, kao izvođač, je u stanju da razume, objasni i zna tačno šta to znači za njega. Evropski konceptualni okvir je razvijen iz perspektive učesnika, tj. osobe koja vrši akciju (bilo zadatak, aktivnost ili okupaciju). Do sada su okupacioni terapeuti uvek igrali ulogu posmatrača u terapeutskom kontekstu, što ih je limitiralo u sagledavanju klijentovog iskustva vezanog za akciju koju sprovodi.

Ovakva promena perspektive iz posmatračke u učesničku čini da se proces terapije sagledava mnogo šire i obuhvata nove pojmove okupacione terapije, a samim tim i kompetencije. Svi termini se uklapaju u klaster prema sličnosti. Tako nastaje osam klastera koji predstavljaju polazište za razvoj kompetencija okupacione terapije. To su sledeći klasteri:

- Lični rekviziti za akciju, uključuju termine komponenti okupacione performanse i to: funkcija 1, funkcija 2, sposobnost i veština. Ovaj klaster se odnosi na aspekte individualnog kapaciteta za delovanje.
- Energetski izvor akcije podrazumeva termine motivacije, volićije i uključivanja. Ovaj klaster se odnosi na unutrašnje aspekte osobe koji dovode do i oblikuju akciju.
- Okviri za akciju podrazumevaju nezavisnost, zavisnost, međuzavisnost i autonomiju. Ovaj klaster se odnosi na lične karakteristike koje mogu, ali ne moraju da ograniče performanse akcije.
- Akcija uključuje termine okupacione performanse, performanse aktivnosti, performanse zadatka i oblasti okupacionih performansi. Ovaj klaster predstavlja sopstvenu akciju. Svaka osoba vrši datu akciju na jedinstven način.
- Forme akcije uključuju termine okupacije, aktivnosti i zadatka 1. Svaka osoba kategoriše akciju koju obavlja u odnosu na vlastitu perspektivu koja uključuje značenje i kontekst.

- Strukturirana akcija obuhvata termine navika i rutina. Ovaj klister se odnosi na načine na koje su aktivnosti, zadaci i okupacije strukturirane od strane izvršioca.
- Socijalni kontekst akcije uključuje termine uloga, participacije i zadatka 2. Ovaj klister predstavlja društvene faktore koji facilitiraju ili vrše restrikciju performanse akcije.
- Mesto akcije obuhvata termine postavke, okruženja i konteksta. Ovaj klister se odnosi na fizičke, socijalne i vremenske odrednice vršenja zadatka, aktivnosti ili okupacije.

Model je dinamičan i fleksibilan (Brea et al., 2012). To znači da se njime podrazumeva mogućnost kreiranja tj. pojavu novih klastera koji proističu iz ličnog iskustva klijenta, kao i zajedničke perspektive terapeuta i klijenta. Obzirom da je model kompleksan, veze u okviru njega se smatraju nepredvidivim i dinamičnim

Sagledavši praksu kroz jedan kompleksan i savremen okvir, kakav je Evropski model okupacione terapije, sasvim je jasno da je savremena okupaciona terapiju napravila ogroman iskorak iz radne terapije kao striktno medicinske, u okupacionu terapiju koja podrazumeva socijalan model invalidnosti kao osnovu, pritom zadržavajući sve ono što je dobro, a što je iznedrio medicinski model i radna terapija. Na ovaj način dolazi do velikog proširenja kompetencija okupacionih terapeuta u ovom smislu. Potreba za novim kompetencijama dovodi do razvoja savremenih programa obrazovanja okupacionih terapeuta o čemu će biti reči u nastavku.

Kompetencije kao cilj obrazovnog programa

U okviru Tuning projekta, jednog od najznačajnijih i najobimnijih istraživanja iz oblasti kompetencija realizovano je nekoliko značajnih potprojekata koji se odnose upravo na definisanje, klasifikaciju i implementaciju kompetencija u visokom obrazovanju. Tuning projekat⁶, koji je pokrenut 2000. godine, obuhvata veliku većinu zemalja potpisnica Bolonjske deklaracije (uključujući i Ukrajinu i Rusku Federaciju, a od 2003 se sličan projekat razvija u 18 zemalja Centralne i Južne Amerike)⁷ ima za cilj da ponudi univerzalni pristup u sprovođenju Bolonjskog procesa u institucijama visokog obrazovanja u evropskim zemljama. Prema Tuning pristupu ishodi učenja se iskazuju nivoom kompetencije koji student treba da postigne, a kompetencije predstavljaju dinamičnu kombinaciju kognitivnih i meta-kognitivnih sposobnosti, znanja i razumevanja, interpersonalnih, intelektualnih i praktičnih veština, kao i etičkih vrednosti⁸. Razvijanje ovih kompetencija bi trebalo da bude cilj svih obrazovnih programa. Po Tuningu, postoje opšte kompetencije (zajedničke svim studijama) i stručne kompetencije (specifične za pojedine oblasti studija). Kompetencije se stiču kroz razne nastavne jedinice kursa i ocenjuju se u različitim fazama obrazovnog procesa.

Prvi standardi u obrazovanju okupacionih terapeuta postavljeni su 1954. godine (Hocking, Ness, 2004), a objavljeni 1958. godine kao «Minimum standarda u obrazovanju okupacionih terapeuta» (WFOT Minimum Standards for the Education of Occupational Therapists, 1958). Prema preporuci Svetske federacije okupacionih okupacionih terapeuta školovanje treba da se realizuje isključivo na visokom nivou. Profesija Okupacioni terapeut

6 Brošura "UVOD U USAGLAŠAVANJE (TUNING) OBRAZOVNIH STRUKTURA U EVROPI--DOPRINOS UNIVERZITETA BOLONJSKOM PROCESU – dostupna na: http://www.unideusto.org/tuningeu/images/stories/documents/General_brochure_Serbian_version_FINAL.pdf

7 Sličan projekat započet je 2003. godine i za 18 zemalja Centralne i Južne Amerike pod nazivom Tuning América Latina, uz finansijsku podršku Evropske komisije u okviru Alfa projekta.

8 Više na: <http://www.unideusto.org/tuningeu/>

je u Evropi regulisana od strane Saveta za prepoznavanje profesionalnih kvalifikacija (Council Directive on the Recognition of Professional Qualifications -Directive 2005/36/EC), a za standarde obrazovanja i standarde profesije nadležni su COTEC i ENOTHE (European Network of Occupational Therapy in Higher education).

Vizija okupacione terapije za 21. vek i novi milenijum zasniva se na stvaranju novog i unapređenju postojećeg okruženja u kome će osobe sa različitim mogućnostima / sposobnostima živeti dostojanstveno. Savremeno koncipirana okupaciona terapija pomera težište sa smanjenja poremećaja ka prevenciji hendikepa i pružnju mogućnosti široke participacije, jer ako u bilo kom trenutku u nečijem životu (na rođenju ili kasnije), dođe do bolesti, povrede ili invaliditeta i spreči osobu da efikasno i nezavisno funkcioniše u jednoj ili više okupacionih oblasti, okupaciona terapija pruža intervenciju koja pomaže u vraćanju funkcije, održavanju nivoa funkcionisanja, i/ili prevenciji deficita do kojih može da dođe. Takođe, kako dostignuća mnogih nauka, a posebno medicinske, utiču na povećanje kvaliteta života uloga okupacionog terapeuta postaje sve značajnija i to u pravcu pružanja pomoći i podrške da razvijaju strategije za što lakše i efikasnije obavljanje dnevnih aktivnosti i dostizanje optimalne nezavisnosti.

Projektna grupa Tuning-a sastavljena od predstavnika Evropske mreže okupacionih terapeuta u visokom obrazovanju (ENOTHE) i Udruženja profesionalnih terapeuta za evropske zemlje (COTEC)⁹ razvila je publikaciju Referentna tačka za dizajniranje programa u oblasti profesionalnog obrazovanja okupacionih terapeuta i u njoj se opisuje profesija okupacionog terapeuta, kompetencije i tri ciklusa deskriptora za edukaciju iz okupacione terapije (bachelor, master i doktorat). U ovoj publikaciji definisano je 35 specifičnih kompetencija za profesionalnu okupacionu terapiju, u šest kategorija, a u skladu sa Minimalnim standardima Svetske federacije okupacionih terapeuta (SFOT)¹⁰. Opšte i specifične kompetencije za okupacionu terapiju prevedene su na 19 evropskih jezika i dostupne su na ENOTHE vebu¹¹.

Minimalni standardi SFOT-a za obrazovanje i nadležnosti na nivou entiteta Svetska federacija okupacionih terapeuta, donela je minimalne standarde u obrazovanju okupacionih terapeuta koji treba da razviju kompetencije iz sledećih 5 oblasti :

- Odnos « osoba-okupacija-okruženje » i odnos prema zdravlju;
- Terapeutski i profesionalni odnosi;
- Proces okupacione terapije;
- Profesionalno razmišljanje i ponašanje;
- Kontekst okupacione prakse.

Okvir, identifikovan za specifične kompetence navedene u Svetskim minimalnim standardima obrazovanja, ostavlja svakoj zemlji (ili regiji) da u okvirima svog specifičnog lokalnog konteksta definiše oblast kompetencija, znanja, veština i stavova. Tako da ove specifične kompetencije koje obrazovanjem studenti treba da steknu zavise od prirode lokalnih zdravstvenih potreba, od zdravstvene i socijalne politike u prevenciji invalidnosti, od lokalnog zdravstvenog, socijalnog, invalidskog i zakonodavnog sistema kao i od lokalno relevantnog pravilnika o zanimanjima.

9 Zvanična stranica Committee of European Occupational Therapists (COTECS): <http://www.coteceurope.eu/directory/tuning/>

10 Zvanična stranica Svetska organizacija okupacionih terapeuta (World Federation of Occupational Therapists - WFOT): <http://www.wfot.org/>

11 <http://vfv.enothe.hva.nl/>

Kompetencije diplomiranih terapeuta

Osnovni cilj studijskog programa osnovnih akademskih studija pod nazivom Okupaciona terapija na Visokoj školi socijalnog rada, je sticanje opštih i specifičnih znanja iz oblasti okupacione terapije, usvajanje veština neophodnih za realizaciju praktičnih aktivnosti, kao i razvijanje profesionalnog pristupa prema radu uz uvažavanje najviših etičkih stanarda. Studijski program putem savremenog akademskog obrazovanja, pruža sticanje adekvatnih kompetencija budućih terapeuta, neophodnih za nastavak školovanja na višem akademskom nivou obrazovanja - master studije.

Studijski program traje četiri godine, odnosno osam semestara. Sadrži 240 ESPB (60 ESPB x 4 godine = 240 ESPB). Studijski program sadrži ukupno 51 predmet. Obaveznih predmeta je 31, sa ukupno 188 ESPB (ili 78,33%) Izbornih predmeta je 20, sa ukupno 52 ESPB (ili 21,25%). Izbornost je u skladu sa traženim standardom (najmanje 20% od ukupnog broja ESPB svih predmeta). Za svaki izborni predmet ponuđena su dva predmeta. Svi predmeti sadrže sve zahtevane elemente, a u skladu sa knjigom predmeta. Na studijskom programu je 2400 časova aktivne nastave (4 godine*600 časova).

Studijski program Okupaciona terapija osnovnih akademskih studija po strukturi i nivou studija predstavlja prvi program akademskog nivoa, odnosno svi postojeći studijski programi koji se realizuju na teritoriji Republike Srbije koncipirani su kao studije radne terapije na nivou strukovnih studija

Po završetku studijskog programa Okupaciona terapija studenti poseduju opšta i specifična znanja, sposobnosti i veštine neophodne za sprovođenje programa okupacione terapije. Diplomirani terapeuti se osposobljavaju da primenjuju znanja iz oblasti okupacione terapije u domovima zdravlja (dispanzeri, specijalističke ambulante, kućno lečenje), bolnicama (opšte bolnice, ortopedsko-traumatološke bolnice, pedijatrijske bolnice, psihijatrijske bolnice), centrima za medicinsku rehabilitaciju, neurološkim i psihijatrijskim klinikama i odeljenjima, klinikama ambulantnog tipa, zatim u Zavodima za rehabilitaciju i rehabilitaciju dece i omladine ometene u razvoju, Zavodima za rehabilitaciju, Banjama i klimatskim lečilištima, ustanovama za mentalno zdravlje i gerijatrijskim ustanovama, domovima za decu, domovima i centrima za stara lica, dnevnim boravcima, centrima za hronične bolesnike, domovi za invalidna lica, rezidencijalnim centrima za stara lica, Zavodima za profesionalno osposobljavanje i ostalim oblicima zaštite na lokalnom nivou, vaspitno-obrazovnim ustanovama, zatvorskim ustanovama (centrima za maloletničku delikvenciju, okružnim zatvorima), velikim radnim organizacijama proizvodnog i/ili neproizvodnog tipa, privatnoj praksi (rad na programima prevencije, planiranje odlaska u penziju, prilagođavanje poslova, prilagođavanje radnog mesta, prilagođavanje stambenih uslova) i nevladinim organizacijama. Pored toga, studenti su osposobljeni za timski rad i rad u interkulturnom okruženju sa poznavanjem i uvažavanjem kulturoloških razlika.

Opšte kompetencije koje su predviđene kao ishodi učenja na studijskom programu okupaciona terapija su:

analiza, procena i integracija teorijskih i empirijskih saznanja iz oblasti okupacione terapije; primena naučnog pristupa u proučavanju fenomenologije, procene, izbora metoda i modela okupacione terapije na svim uzrastnim grupama i tokom celog života; poznavanje metoda i tehnika prikupljanja, obrade, analize i tumačenje podataka, izvođenje zaključaka i njihovo saopštavanje stručnoj i široj javnosti; kritičko mišljenje i sagledavanje problema iz oblasti studijskog programa;

primena stečenih znanja u praksi i uspešno rešavanje stručnih problema; uspešna komunikacija sa užim socijalnim i međunarodnim okruženjem; poštovanje etičkog kodeksa profesije i propisa u oblasti stručnog rada.

Specifične kompetencije koje su predviđene kao ishodi učenja na studijskom programu okupaciona terapija:

poznavanje ključnih ideja, pravaca razvoja, teorijskih koncepcija i rezultata istraživanja u oblasti okupacione terapije svih uzrasta i tokom celog života;

poštovanja načela efektivne prakse u planiranju, pripremi i evaluaciji okupacionih programa rada na svim starosnim uzrastima i tokom celog života;

povezivanje bazičnih znanja iz različitih srodnih oblasti i njihova primena u praksi;

kontinuirano praćenje i primena teorijskih i praktičnih novina u struci;

kontinuirano usavršavanje veština za primenu znanja u oblasti okupacione terapije;

upotreba savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija za potrebe profesionalnog usavršavanja.

Navedene kompetencije proizilaze iz sledećih ishoda učenja:

ovladavanje pojmovima i činjenicama iz oblasti okupacione terapije;

posedovanje stručnih znanja o etiologiji i fenomenologiji osoba sa ometenošću;

poznavanje istorijskog razvoja, teorijskih i empirijskih osnova savremenih pristupa u okupacionoj terapiji;

razumevanje principa i zakonitosti efektivne prakse prevencije, tretmana, rehabilitacije i podrške osoba tokom celog života;

poznavanje metoda i tehnika istraživanja;

posedovanje praktičnih veština i sposobnosti za planiranje, primenu i evaluaciju okupacionih programa, rehabilitacije i podrške osoba tokom celog života.

Praktični kontekst za zanimanje diplomirani terapeut

Jedan od elemenata kompetentne prakse diplomiranog terapeuta jeste praktični kontekst. Identifikovane kompetencije diplomiranog terapeuta vidljive su tek tamo gde da se okupaciona terapija praktikuje, odnosno u okviru određenog praktičnog konteksta, što znači potrebno je da opišemo:

Sa kim diplomirani terapeut radi (koji tipovi klijenata, grupa, populacija)?

Šta diplomirani terapeut radi?

Gde diplomirani terapeut to može da radi ?

Po završetku studijskog programa Okupaciona terapija studenti poseduju opšta i specifična znanja, sposobnosti i veštine neophodne za sprovođenje programa okupacione terapije. Diplomirani terapeuti se osposobljavaju da primenjuju znanja iz oblasti okupacione terapije sa klijentima svih uzrasta: deca, mladi, odrasli i stari.

Diplomirani terapeut radi sledeće : Ispunjava ciljeve i potrebe pacijenta i pruža kvalitetnu brigu procenom i tumačenjem i evaluacijom rezultata ispitivanja; određuje plan za pružanje profesionalne terapije u konsultaciji sa lekarima, pomaže pacijentima da razviju ili oporave fizičko ili mentalno funkcionisanje ili da se prilagode invaliditetu primenom programa koji uključuju različite veštine, pomaže u aktivnostima svakodnevnog života ; promovise maksimalnu nezavisnost pacijenta odabirom i konstrukcijom terapije prema individualnom fizičkom kapacitetu pojedinca, nivou inteligencije i interesovanju; učestvuje u pripremi pacijenta za povratak na posao putem konsultovanja sa poslodavcima; pomažu poslodavcima da

razumeju fizičke i poslovne rezultate; evaluira rezultate profesionalne terapije posmatrajući, upozoravajući i ocenjujući napredak pacijenta i preporučuje i primenjuje prilagođavanja i modifikaciju; obučava pacijenta, porodicu i negovatelja u kućnim programima vežbanja; preporučuje i / ili pruža pomoćnu opremu; preporučuje programe ambulantnog ili kućnog praćenja; vodi dokumentaciju za pružene usluge pacijenatima.

Profesionalni kontekst u kome mogu da rade diplomirani terapeuti:

domovi zdravlja (dispanzeri, specijalističke ambulante, kućno lečenje),

bolnice (opšte bolnice, ortopedsko-traumatološke bolnice, pedijatrijske bolnice, psihijatrijske bolnice),

centri za medicinsku rehabilitaciju, neurološkim i psihijatrijskim klinikama i odeljenjima, klinikama ambulantnog tipa,

zavodi za habilitaciju i rehabilitaciju dece i omladine ometene u razvoju,

zavodi za rehabilitaciju odraslih,

banje i klimatska lečilišta,

ustanove za mentalno zdravlje

gerijatrijski ustanove,

domovi za decu,

domovi i centri za stara lica,

dnevni boravci,

centri za hronične bolesnike,

domovi za invalidna lica,

rezidencijalni centri za stara lica,

zavodima za profesionalno osposobljavanje i ostali oblici zaštite na lokalnom nivou,

vaspitanje-obrazovne ustanove,

zatvorske ustanove (centri za maloletničku delikvenciju, okružni zatvori),

radne organizacije proizvodnog i/ili neproizvodnog tipa,

privatna praksa (rad na programima prevencije, planiranje odlaska u penziju, prilagođavanje poslova, prilagođavanje radnog mesta, prilagođavanje stambenih uslova)

nevladine organizacije.

U Srbiji se obrazuju radni terapeuti i diplomirani terapeuti. U trenutno važećem Pravilniku o listi stručnih, akademskih i naučnih naziva¹² definisana su akademska, stručna i naučna zvanja.

U Oblasti SPECIJALNE EDUKACIJE I REHABILITACIJE:

Akademska zvanja :

zvanje terapeut stiče se završetkom osnovnih akademskih studija u trajanju od tri godine (180 ESPB), a zvanje diplomirani terapeut završetkom osnovnih akademskih studija u trajanju od četiri godine (240 ESPB)

zvanje master terapeut stiče se završetkom akademskih master studija (180+120=300 ESPB) i (240+60=300 ESPB)

zvanje specijalista terapeut stiče se završetkom akademskih specijalističkih studija (300+60=360 ESPB)

Stručna zvanja :

zvanje strukovni terapeut stiče se završetkom osnovnih strukovnih studija u trajanju od 3 godine (180 ESPB)

zvanje specijalista strukovni terapeut stiče se završetkom specijalističkih strukovnih studija

(180+60=240)

zvanje strukovni master terapeut stiće se završetkom master strukovnih studija (180+120=300)

U Oblasti MEDICINSKIH NAUKA – ne postoji mogućnost sticanja akademskog, već samo stručnog zvanja i to:

strukovni radni terapeut završetkom strukovnih osnovnih studija u trajanju od 3 godine(180 ESPB)

specijalista strukovni radni terapeut završetkom strukovnih specijalističkih studija (180+120=300)

Pitanje umesto zaključka

Da li će svi kada završe svoje studije (akademske, strukovne) postići slične kompetence? Da li ovo zbunjuje poslodavce u Srbiji? Da li se očekuje da diploma diplomiranog okupacionog terapeuta na akademskih studijama (240 ESPB) donosi iste kompetence kao diploma specijaliste strukovnog terapeuta (240 ESPB), odnosno manje kompetence od strukovnog master terapeuta (300 ESPB)? Deskriptori nivoa studija okupacionih i radnih terapeuta bi trebalo u budućnosti da pruže više jasnoće o ovim pitanjima i omoguće svim stranama da identifikuju gde su na kliznoj skali kompetenci. Jedinstven pristup kompetencijama okupacionih terapeuta je koristan kako za poboljšanje međusobne saradnje između različitih profesija koje koriste "sličan jezik" kako bi opisali šta oni to rade, tako i za komunikaciju između različitih profesija, jer su profesionalne uloge često šire od profesije.

Opšta preporuka bi bila da se kontinuirano radi na poboljšanjima dizajna kurikulu- ma, da se identifikuju kompetence diplomiranih terapeuta u praksi, da se razvije bolja veza između radnog mesta i obrazovanja, da se identifikuju oblasti ekspertize, da se poboljša komunikacija eksperata iz oblasti okupacione terapije, da se razvija međunarodna perspektiva mobilnosti studenata kroz stalnu ekspertizu studijskog programa. Usaglašavanje ciljeva studijskih programa sa istim programima u nama bliskim evropskim zemljama neće homogenizovati učenje već može identifikovati jedan zajednički ishod do koga svako putuje svojim putem. Kompetencije upravo i služe kao referentna tačka za kvalitetniji razvoj profesije i prakse okupacionih terapeuta.

Literatura:

- Brea, M., Creek, J., Meyer, S., Stadler-Grillmaier, J., Pitteljon, H., & Faias, J. (2012). Understanding the European conceptual framework for occupational therapy: for what it is worth. *World Federation of Occupational Therapists Bulletin*, 65(1), 12-19.
- Davies, A., Fidler, D., & Gorbis, M. (2011). *Future work skills 2020*. Institute for the Future for University of Phoenix Research Institute, 540.
- Hocking, C., & Erik Ness, N. (2004). WFOT minimum standards for the education of occupational therapists: Shaping the profession. *World Federation of Occupational Therapists Bulletin*, 50(1), 9-17.
- Huić, A., Ricijaš, N., & Branica, V. (2010). How to define and measure students' competencies-validation of Percieved competency for psychosocial work scale. *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada...*, 12(2), 195-221

- Kaslow, N. J. (2004). Competencies in Professional Psychology. *American Psychologist*, 59, 774-781
- Le Deist, F. D., & Winterton, J. (2005). What is competence?. *Human resource development international*, 8(1), 27-46.
- Roe, R. A. (2002). What makes a competent psychologist?. *European psychologist*, 7(3), 192.
- Shattock, M. (2005). European universities for entrepreneurship: Their role in the Europe of knowledge the theoretical context. *Higher Education Management and Policy*, 17(3), 13.
- Službeni glasnik RS, br. 100/2016. Pravilnik o listi stručnih, akademskih i naučnih naziva
- Trilling, B., & Fadel, C. (2009). *21st century learning skills*. San Francisco, CA: John.
- White, R. W. (1959). Motivation reconsidered: The concept of competence. *Psychological review*, 66(5), 297.

Web izvori:

- http://www.unideusto.org/tuningeu/images/stories/documents/General_brochure_Serbian_version_FINAL.pdf pristupljeno 01.11.2018.
- Committee of European Occupational Therapists (COTECS): <http://www.coteceurope.eu/directory/tuning/> pristupljeno 01.11.2018.
- Svetska organizacija okupacionih terapeuta (World Federation of Occupational Therapists - WFOT): <http://www.wfot.org/> pristupljeno 03.11.2018.
- ENOTHE <http://www.enothe.hva.nl/> pristupljeno 03.11.2018.

Sanja Đurđević, Veselin Medenica, Mile Draganović

THE IMPORTANCE OF COMPETENCIES IN THE PREPARATION OF STUDENTS OCCUPYING THERAPIES FOR THEIR FUTURE ROLE

Summary

The aim of this paper is to open questions relevant to the concept of competences in the context of the education of occupational therapists at the College of Social Work in Belgrade. By analyzing discourses and analyzing existing international documents that give descriptions and definitions of competencies of occupational therapists, the paper discusses the concept of competencies of occupational therapists in terms of education, expertise, skills and qualifications and provide recommendations. The general recommendation would be to continuously work on curriculum design improvements, identify the competencies of graduate therapists in practice, develop a better relationship between workplace and education, identify areas of expertise, improve communication between experts in occupational therapy.

Key words: competences, occupational therapy, studies, academic titles

SOCIJALNI RAD SA DECOM I MLADIMA I ZAŠTITA ZASNOVANA NA ZNANJIMA O TRAUMI

Apstrakt: U ovom radu predstavimo model zaštite zasnovan na znanjima o traumama (Trauma informed care) koji predstavlja smer i pristup u radu sa traumatizovanim korisnicima, a koji se implementira u postojeće modele zaštite korisnika. Ovaj pristup baziran je na snagama kako korisnika i službi koje pružaju usluge, kako bi korisnici povratili kontrolu nad svojim životom. U socijalnom radu i socijalnoj zaštiti u Srbiji malo se govori o tome da je određen broj korisnika traumatizovan i da su socijalnim radnicima potrebna znanja o traumama. Istraživanja u poslednje dve decenije pokazuju da je broj onih koji su u detinjstvu bili traumatizovani mnogo veći nego što se ranije mislilo. Trauma koja je doživljena u najranijem uzrastu, može ostaviti dugoročne posledice na život pojedinca. Kako je oporavak dece uz podršku svih sistema moguć, zaštita zasnovana na znanjima o traumama predstavlja adekvatan pristup u zaštiti dece i mladih. Ovaj pristup zahteva da razumevanje traume bude izjednačeno u svim sistemima i da protokoli o saradnji budu veoma precizno definisani i zakonom podržani. Zaštita zasnovana na znanjima o traumama govori da pored korisnika i socijalni radnici kao i same ustanove mogu biti traumatizovani, tj. trauma - organizovani. Pored toga što ovaj pristup brine o korisnicima, zalaže se i za brigu o socijalnim radnicima, kroz podsticanje kontinuirane edukacije o traumama i vikarijskoj traumama, obezbeđivanju i razvijanje supervizijske i organizacione podrške kako bi održali kvalitet pruženih usluga i zadovoljstvo korisnika. U istraživanju koje je sprovedeno u Beogradu u četiri ustanove za socijalnu zaštitu dece i mladih utvrđeno je da su kod profesionalaca zaposlenih u ovoj oblasti prisutni pokazatelji vikarijske traumatizacije i da su supervizori i voditelji slučaja u GCSR najugroženiji.

Ključne reči: trauma, zaštita zasnovana na znanjima o traumama, socijalni rad, vikarijska trauma, Srbija

Posledice traumatizacije kod dece i mladih

Deca i mladi predstavljaju najvulnerabilnije grupe u društvu, koji zavise od svojih roditelja koji treba da im pruže ljubav, nežnost, podršku i sigurnost. Od najranijeg detinjstva, mozak beba se razvija, raste i organizuje, upijajući nova iskustva iz okoline i oblikujući se kroz interpersonalne odnose. Kroz odnose sa roditeljima stvara se prva, duboka i trajna povezanost sa roditeljima, privrženost. Kakav oblik privrženosti će razviti dete zavisi od načina na koji su roditelji brinuli o njemu i odgovarali na njegove potrebe. Ono što je značajno jeste da se ovo iskustvo pohranjuje duboko u detetu i nosi se „kroz život kao kapital za rast i razvoj

ili kao kamen spoticanja na putu rasta i razvoja⁴². Ako dete nema razvijene sigurne obrasce privrženosti (afektivne vezanosti) sa roditeljima, propustiće šansu da izgradi kapacitet za odnose sa drugima. Obrazac privrženosti koji je dete razvilo otežavaće ili će onemogućavati uspostavljanje bliskih odnosa sa drugim osobama. Kada roditelji ili značajni drugi koji predstavljaju primarnog pružaoca nege detetu ne obezbede sigurnu bazu za dete oni stvaraju relaciju traumu koja je skrivena i nastaje u ranom detinjstvu. Pored ove relacione traume, za rast i razvoj dece i mladih značajna je i razvojna trauma. Razvojna trauma predstavlja kompleksnu traumu koju karakteriše kumulacija tj. "nagomilavanje sitnih povreda koje stvaraju rane koje teško zarastaju"⁴³ iz interakcije sa roditeljima ili drugim primarnim pružaocima nege. Kada se trauma i šok dožive u tom osetljivom periodu, „prekidajući formativne (tj. ranije) razvojne periode“⁴⁴, očekivano je da će postojati uticaji na dečje neurološke, socijalne, emocionalne, senzorne, fiziološke, moralne i kognitivne razvojne putanje. Trauma koja se ponavlja u detinjstvu, stvara velike šanse za nastanak komplikovanijih posledica i pretpostavlja se da će oporavak koji sledi biti težak. Džudit Herman je objasnila kakve posledice ponovljena trauma ostavlja na odrasle osobe, a kakve na decu. Istakla je da je razlika u tome što je kod odrasle osobe struktura ličnosti formirana i trauma je narušava, dok kod dece ponovljena trauma utiče na formirane i definisanje ličnosti.

Deca koja su doživela kompleksnu traumu prošla su kroz višestruke tragične događaje u kojima su bili povređeni od drugih ljudi (zlostavljanje, teško zanemarivanje ili nasilje u zajednici i dr.) i to na veoma ranom uzrastu. Prema američkom Komitetu za zaštitu dece Nacionalne mreže za podršku deci sa traumatskim stresom iz 2008. godine⁵, deca sa ovakvim traumatskim iskustvom doživljavaju posledice u sledećim oblastima:

Problemi sa privrženošću – za ovu decu svet je nesigurno i nepredvidljivo mesto. Oni imaju poteškoća u uspostavljanju i održavanju prisnih odnosa sa drugima. Njihove odnose karakterišu problemi u postavljanju granica, sumnja i nepoverenje prema odraslima. Mogu postati socijalno izolovani i imati problem u empatiji prema drugima.

Fizički problemi – kod ove dece manifestuju se problemi sa pokretom, čulima, mogu bit hipersenzitivni na fizičke kontakte, a tolerancija na bol može biti veća. Javljaju se problemi sa koordinacijom, ravnotežom, mišićnim tonusom kao i neobjašnjivi fizički simptomi i medicinski problemi (astma, dermatološki problemi, autoimuni poremećaju)

Regulacija raspoloženja – ova deca mogu da imaju problema da kontrolišu i regulišu svoje emocije, problem da prepoznaju i opišu svoja unutrašnja osećanja, ali i da prepoznaju tuđa osećanja i namere. Oni teško izražavaju svoje želje i potrebe za drugim ljudima.

Disocijacija – neka deca se osećaju otuđeno i depersonalizovano, kao da su posmatrači onoga šta se njima dešava. Putnam definiše disocijaciju kao „nemogućnost integrisanja ili asociiranja informacija ili iskustva na način koji bi se normalno očekivao“⁶. Za zlostavljano

2 Tatjana Stefanović Stojanović, Milica Tošić Radev, Aleksandra Bogdanović, Strah je najgore mesto. Beograd, Centar za primenjenu psihologiju, 2018, str.7.

3 Tatjana Stefanović Stojanović, Milica Tošić Radev, Aleksandra Bogdanović, Strah je najgore mesto. Beograd, Centar za primenjenu psihologiju, 2018, str.30.

4 Meri Ketrin Brk, „Složena trauma i teški oblici trgovine ljudima: Implikacije za psihoterapiju“ u Irena Korićanac (ur.), Trgovina ljudima. Trauma i psihoterapija, ASTRA, Beograd, 2013, str 73.

5 Child Welfare Committee, National Child Traumatic Stress Network, Child welfare trauma training toolkit: Comprehensive guide (2nd ed.), Los Angeles, CA & Durham, NC: National Center for Child Traumatic Stress, 2008.

6 Meri Ketrin Brk, „Složena trauma i teški oblici trgovine ljudima: Implikacije za psihoterapiju“ u: Irena Korićanac (ur.), Trgovina ljudima. Trauma i psihoterapija, ASTRA, Beograd, 2013, str 73.

dete, disocijacija je mehanizam koji mu je omogućio da mentalno i fizički preživi ekstremno nasilje kojem je bilo izloženo.

Kontrola ponašanja – iritabilni su, reaguju impulsivno, pokazuju samodestruktivno i agresivno ponašanje. Može se kod njih javiti poremećaj sna ili ishrane.

Kognitivni razvoj – javljaju se problemi sa koncentracijom, obavljanje zadataka u školi je otežano, kao i problemi da planiraju i predviđaju buduće događaje. Javljaju se problemi sa razumevanjem uzročno-posledične veze, kao i problemi sa učenjem i jezičkim razvojem. Često ova deca imaju ideju da su oni na neki način uzrokovali ili doprineli onome što im se dogodilo.

Slika o sebi - dešava se kolaps identiteta i oni u svom iskustvu ne osećaju kontinuitet sopstvene ličnosti. Oni često ne znaju šta vole ili ne, i u čemu uživaju. Za dobro mentalno zdravlje osobe bitno je da svoje telo doživljava kao sigurno mesto. Telesna šema traumatizovane dece često biva ugrožena i oni obezvređuju svoje telo, manifestujući to kroz promiskuitetno ponašanje i samopovređivanje. Misle da su drugačiji od drugih i osećaju se odbačenima. Kod ove dece može biti prisutno i nisko samopoštovanje, osećaj sramote, stida i krivice zbog onoga što im se desilo i što su doživeli, ali i zbog osećanja koja imaju za osobu koja ih je zlostavljala ili neku drugu osobu. Ova deca vole svoje roditelje bez obzira što su ih povređivali, ali prestaju da vole sebe.

Kompleksna trauma kada se ne tretira, ostavlja široku lepezu posledica na zdravlje i dobrobit dece koje mogu biti kratkoročne i dugoročne. „Obzirom da trauma ostavlja latentne tragove koji se mogu aktivirati u različitim situacijama, posledice se mogu javljati kroz celo detinjstvo, ali i u adolescenciji i odraslom dobu“⁷. Dok postoji sećanje na traumatično iskustvo, moguće je i naučiti nešto iz tog iskustva i prevazići ga. Novija istraživanja i konceptualizacija traume ne ističu samo patologiju i disfunkcionalnost kao posledicu traumatizacije, već naglašavaju postojanje „postraumatskog rasta“, kada osobi koja je bila traumatizovana raste osećaj smoeifikasnosti, njegova sposobnost da izađe na kraj sa izazovnim događajima u budućnosti i njegova duhovnost mogu biti unapređeni i ojačani.

Socijalni rad sa decom i mladima i vikarijska traumatizacija

Za veliki broj dece koja se nalaze u sistemu socijalne zaštite postoje osnovane sumnje da su u svom dosadašnjem životu imaju istoriju traumatičnih iskustava. Socijalni rad sa decom i mladima podrazumeva rad sa decom koja su zlostavljana, zanemarena, koja su bila izložena porodičnom, vršnjačkom ili nasilju u zajednici, deca koja žive u bedi, deca iz marginalizovanih grupa, deca koja su u sukobu sa zakonom, deca koja su izgubila jednog ili oba roditelja, deca koja žive sa roditeljima koji bolesni, koji su zavisnici od alkohola ili droga, koji imaju problema sa mentalnim zdravljem i sl. Prema podacima iz literature, zaključujemo da se ne dešava samo jedan oblik nasilja prema detetu, obično je to kombinacija sa drugim formama zlostavljanja. Tako na primer, Žegarac ističe da se i seksualno i fizičko zlostavljanje dešava u kombinaciji sa psihičkim zlostavljanjem, a Berliner ističe da deca koja su bila zanemarena često su svedočila nasilju u porodici ili zajednici. Neki su verovatno iskusili akutnu ili hroničnu traumu „tako što su živeli u okruženju koje je bilo neprijateljsko, nebezbedno, gde su bila uskraćena u zadovoljavanju vlastitih razvojnih potreba i najčešće je dugo vre-

mena trebalo da stigne pomoć socijalnih radnika⁸. Sam „ulazak“ u sistem može dodatno traumatizovati dete ili mladu osobu, na način da će biti izdvojeno od porodice i prijatelja i da će biti smešteno u hraniteljsku porodicu ili dom za rezidencijalni smeštaj.

Strategije koje se tradicionalno koriste u socijalnom radu pokazale su se efektivnima u radu sa korisnicima koji su traumatizovani. „Osnovna je pokazati empatiju i razumevanje, utvrditi i vrednovati osećanja i iskustva deteta i mlade osobe koji su doživeli traumatična iskustva, redukovati izolaciju i osećanje biti sam i biti drugačiji“⁹. Svako dete ili mlada osoba, tj. njegovo telo i um reagovaće na traumatične događaje na njemu jedinstven način, a to zavisi od kombinacije individualnih činilaca. Od velikog je značaja da se profesionalci koji rade u zaštiti dece i mladih ne fokusiraju samo na događaj koji je najvidljiviji, i koji je uzrok intervenisanja socijalnih radnika, već je za dobrobit dece važno da se prepozna kompleksnost istorije dečjeg traumatskog iskustva.

Carolyn Knight ističe na socijalni radnici ne treba da u svakom korisniku vide osobu koja je preživela traumatizaciju, niti da fokus treba da bude na traumi iz prošlosti, već na sadašnjim teškoćama korisnika. Socijalni radnik treba da ima dovoljno znanja o traumi i da bude osetljiv i svestan da se neki sadašnji problemi korisnika mogu razumeti u kontekstu traumatizacije iz prošlosti. Ako ovoga nismo svesni i propustimo da pristupimo iz ove perspektive može se desiti da:

„Ne uspeemo da u potpunosti razumemo sadašnje probleme i njihov kontekst;
Ne uspeemo da uputimo korisnika na adekvatne službe;
Da dodatno traumatizujemo korisnika“¹⁰

Rad u zaštiti traumatizovane dece i mladih, nosi sa sobom i neke rizike po same profesionalce, a jedan od najznačajnijih jeste vikarijska traumatizacija. Vikarijska traumatizacija (VT) predstavlja „transformaciju unutrašnjeg iskustva pomagača, koja je nastala kao rezultat empatijskog angažovanja oko klijentovog traumatskog materijala“¹¹, ali i „osećanja odgovornosti da se nekome pomogne“¹². Možemo reći da je vikarijska traumatizacija posredna/sekundarna traumatizacija profesionalaca koji se svakodnevno kroz svoj radni proces susreću sa traumatizovanim korisnicima i empatijski angažuju slušajući njihove priče, čitajući i pišući izveštaje i sl., i to kroz duži vremenski period. Ovaj konstrukt opisuje kumulativne efekte rada sa traumatizovanim korisnicima može uticati na osećanja, kognitivne šeme, memoriju, samopouzdanje i osećaj bezbednosti. „Janoff Bulman potvrđuje da viktimizirajući životni događaji dovode u sumnju bazična uverenja o sebi, o drugima i svetu: uverenje da smo neranjivi, da vidimo sebe u pozitivnom svetlu, da život ima smisla i da u njemu postoji red“¹³. Takve promene u uverenjima i ponašanju profesionalaca moguće su pod uticajem vikarijske traumatizacije. Kako je posao sa decom i mladima emocionalno zahtevan i izazovan, vikarijska traumatizacija se može razumeti kao „prirodan i očekivan odgovor na

8 Emina Borjanić Bolić, Model zaštite zasnovan na znanjima o traumi, Socijalna politika 2/3- 2017, str. 52.

9 Carolyn Knight, Informed Social Work Practice: Practice Considerations and Challenges. Clinical Social Work Journal, 2015, 43, pp. 29.

10 Carolyn Knight, Trauma Informed Social Work Practice: Practice Considerations and Challenges. Clinical Social Work Journal, 2015, 43, pp. 29.

11 Karen Saakvitne, Laurie Ann, Transforming the Pain: Workbook on Vicarious Traumatization. New York: W.W. Norton & Company, Inc, Pearlman, 1996, pp. 25.

12 Laurie Ann Pearlman, What Can Child Welfare Workers Do about Vicarious Trauma? CW 360, Secondary Trauma and the Child Welfare Workforce, 2012, Spring, pp 20.

13 Emina Borjanić Bolić, Mogućnosti prevazilaženja vikarijske trauma kod profesionalnih pomagača u zaštiti dece i mladih, Temida, 2018, Vol.21, br.3, str.

veoma zahtevan posao¹⁴. Rezultati istraživanja koje je sprovedeno u Beogradu u četiri ustanove¹⁵ za socijalnu zaštitu dece i mladih potvrđuju tezu da rad sa korisnicima koji su doživeli traumatizaciju može nepovoljno uticati na socijalne radnike i druge pomagačke profesije u socijalnoj zaštiti. U istraživanju u kojem je učestvovalo 135/150 ispitanika, utvrđeno je da oko 15% ispitanika ima visok skor na skali koja meri traumatsko iskustvo i efekte vikarijske traume. Najveće prisustvo pokazatelja vikarijske traumatizacije prijavilo je oko 20% supervizora i voditelja slučaja, koji rade u Gradskom Centru za Socijalni Rad u Beogradu, a imaju ekstremno visok ili vrlo visok skor na skali koja meri traumatsko iskustvo i efekte vikarijske traume. Ovakvi rezultati ukazuju da je potrebno obratiti pažnju na ovaj profesionalni rizik i uraditi analizu i pripremiti strategije za njegovu prevenciju i prevazilaženje.

Posredan uticaj na socijalne radnike u radu sa traumatizovanim korisnicima može biti i pozitivan, u smislu boljeg razvoja i odnosa sa istorijom, razvoja veština i sposobnosti u izlaženju na kraj sa vikarijskom traumatizacijom. Taj pozitivan uticaj opisan je u konceptu vikarijska rezilijentnost. Hernandez-Wolf i saradnici smatraju da Vikarijska rezilijentnost određuje na konkretan način kako korisnici mogu uticati na socijalne radnike, na način u kojem se povećavaju lični i profesionalni rast i napredak. Socijalni radnici "mogu iskusiti lični i profesionalni rast svedočeći i inspirišući se procesom rezilijencije korisnika"¹⁶. Putem vikarijske rezilijentnosti socijalni radnici i drugi pomagači u socijalnoj zaštiti mogu učiti posmatrajući korisnike kako prevladavaju nedaće. Pomenuti autori su istraživali veze između vikarijske traumatizacije i vikarijske rezilijentnosti i mogućnosti da ova dva koncepta koegzistiraju. "Zaključili su da terapeuti potencijalno mogu biti promenjeni uticajem korisnikovih trauma i rezilijentni u pozitivnom pravcu koji ne mora biti bez odsustva bola"¹⁷. Vikarijska rezilijentnost ima fokus na jedinstvene i pozitivne efekte koji transformišu socijalnog radnika, vezano za odgovarajuću rezilijentnost korisnika koji je preživeo traumatu. Traumatski stres na sličan način utiče na organizacije i ustanove, kao što utiče na pojedinca i njegovu porodicu. Prema tome i sistemi i ustanove i službe koje pružaju usluge korisnicima koji su bili traumatizovani mogu biti traumatizovane tj. trauma-organizovane. „Izvori stresa mogu dolaziti od različitih nepovoljnih uticaja političke situacije, zatim od aktuelne socijalne politike i njenih propisa, kao i od umanjene finansijske podrške i nedostataka alternativnih izvora finansija“¹⁸ Ovakvi sistemi najčešće ponavljaju obrasce koji negativno utiču i na korisnike i na profesionalce, a odupiru se saznanju da su traumatizovani i da im je potrebna promena.

Zaštita zasnovana na znanjima o traumati

„Zaštita zasnovana na znanjima o traumati (u daljem tekstu ZZZT) predstavlja pristup baziran na snagama unutar službi koje pružaju usluge, što je osnovno za razumevanje i

14 Emina Borjanić Bolić, Vikarijska traumatizacija i profesionalci u sistemu socijalne zaštite dece i mladih, Socijalna politika, 1/2016, god 51, str 81.

15 Gradski centar za socijalni rad, Centar za zaštitu odojčadi dece i omladine, Prihvatilište za decu i mlade i Centar za porodični smeštaj i hraniteljstvo.

16 Pilar Hernandez-Wolf, et al., Vicarious Resilience, Vicarious Trauma, and Awareness of Equity in Trauma Work, Journal of Humanistic Psychology, 2014, 55 (2) pp. 5.

17 Pilar Hernandez-Wolf, Vicarious Resilience: A Comprehensive Review” Revista de Estudios Sociales 2018, 66, pp 12.

18 Emina Borjanić Bolić, Model zaštite zasnovan na znanjima o traumati, Socijalna politika, 2/3- 2017, str. 53.

reakciju na uticaj traume, koji ističe fizičku, psihološku i emocionalnu sigurnost i za pružaoca i za korisnika usluga, a to stvara mogućnost za korisnika da ponovo izgradi osećaj kontrole i moći¹⁹. Ovakvo određenje zaštite zasnovane na znanjima o traumi nije usko vezano samo za oblast socijalnog rada i socijalne zaštite. Promena u razmišljanju i pristupu trebala bi da se desi na celokupnom društvenom nivou, kako bi celokupno društvo postalo senzitivnije na traumatizaciju njegovih članova. Celokupan sistem zaštite dece i mladih zasnovan na znanjima o traumi, prema Chadwick Trauma-Informed Systems Project, bio bi je onaj u kojem svi uključeni akteri prepoznaju i usklađeno odgovaraju na raznovrsnost uticaja traumatskog stresa na decu, one koji o njima brinu i profesionalce.

Programi i organizacije unutar ovakvog sistema prihvataju to znanje, svesnost i veštine u svoju organizacionu kulturu, politiku i praksu, a koriste naučna saznanja kako bi olakšali i podržali rezilijentnost, oporavak i napredak dece i mladih. Prema tome, ovaj model zaštite zastupa stav da razumevanje traume, principi i senzitivne intervencije koji se koriste u radu moraju da budu istovetni u svim sektorima koji se bave zaštitom traumatizovane dece i mladih, od usluge socijalne zaštite, zdravstva, pravosuđa, policije, obrazovanja, do nevladinog sektora. Pored toga model zasnovan na znanjima o traumi zalaže se za pažljiv izbor zaposlenih, njihovu obuku i podršku u prevenciji od nastanka vikarijske traumatizacije. Za socijalne radnike i druge profesionalce u socijalnoj zaštiti u borbi protiv vikarijske traumatizacije veoma značajnu ulogu ima supervizijska podrška koja treba biti obezbeđena i dostupna.

Zbog problematike vezane za traumatizovane korisnika i supervizija bi bilo poželjno da bude zasnovana na znanjima o trauma. Karen Treisman smatra da supervizija zasnovana na znanjima o traumi podrazumeva razmatranje emocionalnog, duhovnog, političkog, fizičkog, moralnog i relacionog uticaja posla. Pored toga ističe da supervizija mora očekivati i prihvatiti da svaki socijalni radnik ima svoje slabe tačke, okidače, nešto što kod njega lakše izaziva stres i izazove koji mogu biti "okinuti" i ponovo izbiti na površinu i odigrani kroz posao. Zbog tih razloga prioritet mora biti na refleksiji, dobrobiti i brizi o profesionalcu. „Ovakva supervizija ceni, vrednuje, slavi i poštuje individualne razlike između socijalnih radnika (ne samo profesionalne razlike) koje se unose u posao i radni prostor, lična iskustva, unutrašnji i spoljašnji svet, životnu istoriju, duhove iz prošlosti, odnose, životne teme, višeslojnost identiteta, vrednosti, nade, motivacije, sklonosti i poglede“²⁰.

Zaštita zasnovana na znanjima o traumi razlikuje dve vrste službi:

„Službe koje svoje usluge baziraju na znanjima o traumi (Trauma-informed services) predstavljaju one ustanove unutar pojedinog sistema koje svoje usluge baziraju na znanjima o traumi, ali nisu ustanove terapijskog tipa.

Službe za terapijski tretman korisnika sa traumatskim iskustvom (Trauma-specific services)²¹

Službe socijalne zaštite spadaju u službe koje ne pružaju terapijske usluge, ali sistem celokupne zaštite dece i mladih zahteva široku lepezu usluga u lokalnoj zajednici kako bi socijalni radnici mogli da upute korisnike na korišćenje usluga koje su primerene njihovim potrebama. Principi zaštite zasnovane na znanjima o traumi su u skladu sa vrednostima socijalnog rada. Principi koji se predlažu u ZZZT su: Sigurnost i poverenje, Razumevanje trau-

19 Emina Borjanić Bolić, Model zaštite dece zasnovan na znanjima o traumi, Socijalna politika, 2/3-2017, str. 54.

20 Karen Treisman, Trauma-Informed Supervision, <http://www.safehandstinkingminds.co.uk/wp-content/uploads/2016/03/trauma-informed-supervision.pdf>, posećeno 16.02.2019

21 Emina Borjanić Bolić, Model zaštite dece zasnovan na znanjima o traumi, Socijalna politika, 2/3-2017, str. 58.

me, Individualizacija, Omoćavanje, Snage korisnika, povećanje veština i kulturno kompetentna praksa. Korisnicima usluga i socijalnim radnicima potrebno je obezbediti sigurnost i bezbednost, korisnici u socijalnim radnicima treba da vide osobe od poverenja sa kojima u saradničkom odnosu zajedno odlučuju o planiranju aktivnosti i mera koje će biti preduzete. Socijalni radnik sa razumevanjem traume radi u saradnji sa korisnikom deleći odgovornost i prilazi korisniku uvažavajući njegov identitet. Cilj socijalnog rada jeste fokusiranje na snage korisnika i njegovo omoćavanje kako bi bio u mogućnosti da preuzme odgovornost za sebe i svoju budućnosti.

Pored toga potrebno je razvijati veštine korisnika poštujući kulturni kontekst iz kojeg dolazi. Različite službe i organizacije pružaju usluge koje se međusobno razlikuju, a u skladu su sa vizijom i misijom same službe ili organizacije. Pa tako se razlikuju i usluge koje se pružaju u centrima za socijalni rad, centrima za porodični smeštaj i usvojenje, domovima za rezidencijalni smeštaj dece i mladih i prihvatilištima za decu. Kada sistem zaštite traumatizovane dece i mladih radi iz perspektive zaštite zasnovane na znanjima o traumi, službe su, prema NCTSN²², u mogućnosti da sprovode rutinski skrining izloženosti traumi i simptoma povezanih sa traumom; da koriste procenu zasnovanu na dokazima kroz kulturno kompetentnu praksu; da usluge u zajednici učine dostupne deci, njihovim porodicama i profesionalcima koji su bili izloženi traumi i uticaju traume, da su u mogućnosti uputiti ih na adekvatan tretman, program ili psihoterapiju.

Profesionalci treba da doprinesu ojačavanju otpornost dece i povećanju protektivnih faktora kako za decu tako i njihovih porodica koje su pogođene traumom ili su podložne traumi, treba da obrazlože porodici na koji način utiče trauma, da prepozna traumu roditelja i staratelja i kako ta trauma utiče na porodični sistem. Potrebno je naglasiti kontinuitet brige i saradnje kroz sve sektore tj. celokupan sistem zaštite dece i mladih.

Poslednje, ali nikako manje važno je briga o celokupnom osoblju zaposlenom u službama i organizacijama u kojima treba da se govori o vikarijskoj traumi, uči o njoj kako bi se mogućnost njenog nastanka svela na minimum, a povećala i ojačala dobrobit zaposlenih. Pored ovog navedenog, od velikog značaja je i skrining usluga koje se pružaju u drugim sektorima, kao i ukazivanje na nedostajuće usluge i razvoj novih usluga na lokalnom nivou koji bi dovelo do širenja mreže podrške za traumatizovanu decu i mlade a koje su značajne su za njihov oporavak i napredak.

Wall, Higgins i Hunter se u literaturi sugeriše razvoj modela zaštite zasnovanog na znanjima o traumi kroz kontinuum u prolasku kroz faze, od faze osvećenosti traume, do zaštite zasnovane na znanjima o traumi.

22 The National Child Traumatic Stress Network, <https://www.nctsn.org/trauma-informed-care/creating-trauma-informed-systems>

Slika 1. Praktični koraci kroz faze: od „trauma osveščene“ do „zasnovane na znanjima o traumi“²³

Kao što slika pokazuje prvu fazu predstavlja faza osveščeniosti postojanja traume u kojem je naglasak na potrazi za informacijama o traumi, gde se procenjuju kapaciteti službe ili organizacije za prihvatanje i implementiranje znanja o traumi. U fazi osjetljivosti na traumu potrebno je operacionalizovati koncept traume u sklopu prakse organizacije ili službe. U trećoj fazi responzivnosti na traumu cilj je da trauma brzo prepozna i da se reaguje brzo i pozitivno, kako bi se u završnoj fazi zaštite zasnovanoj na znanjima o traumi (ZZZT) celokupan sistem i kultura prihvatili i primenjivali pristup traumi u svim okruženjima i praksama i na taj način bi se postigla kvalitetna briga za decu i mlade, a uspostavio bi se i odgovoran odnos prema dobrobiti profesionalaca koji rade u tim sistemima.

Zaključak

Batema i saradnici su, kako navode Wall, Higgins i Hunter, sumirali istraživanja i izneli podatke da su osobe koje su doživele traumatizaciju u dečjem uzrastu u velikom riziku da u odraslom dobu boluju od hepatitisa, dijabetesa, bolesti srca, kancera, moždanog udara, hroničnog bola u nekom delu tela i sl. Rezultati istraživanja ukazuju da za odrasle koji nisu imali pomoć da se izbore sa traumatizacijom koja im se dešavala u detinjstvu, postoji velika verovatnoća da će u odraslom dobu patiti od anksioznosti, depresije, zloupotreba narkotika, agresije ili seksualnih poremećaja. Često kažemo da se istorija ponavlja. Sva deca rastu, rastu njihove potrebe i postavlja se pitanje kakvi će ljudi postati sa kakvim kapacitetima za život. Naš stav je da deca koja su doživela traumatizaciju zaslužuju svu moguću pomoć, ova saznanja nas navode na razmišljanje da je i iz aspekta finansija, najisplativije ulagati u kvalitetnu brigu i podršku deci i mladima kako bi se smanjili troškovi lečenja odraslih, koji su u detinjstvu bili traumatizovani. Sa druge strane na taj način bi se prekinuli neki od zača-

ranih krugova u kojima odrasla osoba koja je doživela traumatizaciju kao dete, postaje osoba koja zlostavlja i/ili zanemaruje i tako povređuje i traumatizira svoje potomstvo. Rezultati istraživanja kod nas i u svetu ukazuju da su socijalni radnici i drugi profesionalci u sistemu socijalne zaštite u visokom riziku od vikarijske traume, koja utiče na kvalitet profesionalnog i privatnog života. Sve ovo su razlozi zbog kojih se zalažemo za razvijanje zaštite zasnovana na znanjima o traumi.

Da sumiramo najznačajnije, prema izveštaju SAMSHA, ovakav pristup zaštiti traumatizovane dece i mladih, kroz bolje razumevanje traume i efekata traumatizacije na rast i razvoj dece bio bi u prilici da obezbedi adekvatnije zadovoljavanje potreba korisnika.

Kada bi programi, službe, organizacije ili sistemi svoj model rad zasnovali na znanjima o traumi, percipiranjem i razumevanjem efekata brže bi pronalazili potencijalni put za oporavak, lakše bi prepoznavali znakove i simptome traumatizacije kod korisnika, članova njihovih porodica i/ili hraniteljskih porodica i socijalnih radnika i drugih profesionalaca. Osveščivanjem prisustva traumatizacije na širokom društvenom nivou i integracijom znanja o traumi ukazao bi da promene treba da se dese u socijalnoj politici, misiji i viziji ustanova, procedurama i praksi, razvijanju usluga na lokalnom nivou, tražeći da se preduzmu sve mere kako bi se uspostavio kvalitetan sistem međusektorske saradnje koji bi omogućio da se izbegne retraumatizacija korisnika.

Literatura:

- Berliner Lucy, What is Traumatic Stress?, CE360 Trauma-Informed Child Welfare Practice, Winter 2013, pp. 4-5. Available at: https://conservancy.umn.edu/bitstream/handle/11299/185443/CW360-Ambit_Winter2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y, posećeno, 17.02.2019.
- Bloom Sandra, Trauma Theory Abbreviated, 1999. <http://sanctuaryweb.com/Portals/0/Bloom%20Pubs/1999%20Bloom%20Trauma%20Theory%20Abbreviated.pdf>, posećeno 15.02.2019.
- Bloom Sandra, Yanosy Sreedhar S, The Sanctuary Model of Trauma- Informed Organizational Change. Reclaiming children and youth, 2008, Vol. 17, No. 3, 48-53.
- Borjanić Bolić Emina, Vikarijska traumatizacija i profesionalci u sistemu socijalne zaštite dece i mladih, Socijalna politika, 1/2016, god. 51, str. 77-98.
- Borjanić Bolić Emina, Model zaštite dece zasnovan na znanjima o traumi, Socijalna politika, 2/3- 2017, str. 51-65.
- Borjanić Bolić Emina, Mogućnosti prevazilaženja vikarijske trauma kod profesionalnih pomagača u zaštiti dece i mladih, Temida, 2018, Vol.21, br.3, str. 411-428. DOI: 10.2298/TEM1803411B
- Brk Meri Ketrin, „Složena trauma i teški oblici trgovine ljudima: Implikacije za psihoterapiju“ u: Korićanac, Trgovina ljudima . Trauma i psihoterapija, zborniku, ASTRA, Beograd, 2013.
- Butler Lisa D., Critelli Filomena M., Rinfrette Elaine S., Trauma-Informed Care and Mental Health, Directions in Psychiatry, 2011, Vol 31, str. 197-210.
- Herman Judith, Trauma and Recovery, Basic Books, New York, 1997.
- Hernandez-Wolf Pilar, Vicarious Resilience: A Comprehensive Review, Revista de Estudios Sociales, 2018, 66, pp 9-17 <https://doi.org/10.7440/res66.2018.02>.

Hernandez-Wolfe Pilar, Killian, Kyle, Engstrom David and Gangsei, Vicarious Resilience, Vicarious Trauma, and Awareness of Equity in Trauma Work, *Journal of Humanistic Psychology*, 2014, 55 (2), pp 152-172. DOI: 10.1177/0022167814534322

Kilman Gail, Grant Louise. Exploring Stress Resilience in Trainee Social Workers: The Role of Emotional and Social Competencies. *British Journal of Social Work* (2011) 41, 261-275. DOI: 10.1093/bsjw/bcq088

Knight Carolyn, Trauma-Informed Social Work Practice: Practice Considerations and Challenges, *Clinical Social Work Journal*, 2015, 43(1): 25-37. DOI:10.1007/s10615-014-0481-6

Korićanac Irena, "Trgovina ljudima, trauma i psihoterapija", u: Korićanac, Trgovina ljudima. Trauma i psihoterapija, Beograd, ASTRA, 2013.

Levenson Jill, Willis Gwenda M., Prescott David S., Adverse Childhood Experience in the Lives of Male Sex Offenders: Implication for Trauma-Informed Care, *Sexual Abuse: A Journal of research and Treatment*, 2014, 1-20.

Pearlman Laurie Ann, What Can Child Welfare Workers Do about Vicarious Trauma? *CW 360, Secondary Trauma and the Child Welfare Workforce*, 2012, Spring, pp 20. https://conservancy.umn.edu/bitstream/handle/11299/185442/CW360_2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y, posećeno 17.02.2019.

Ringel Shoshana, Brandell Jerrold R., Trauma: Contemporary Directions in Theory, Practice and Research, LA, Sage Publications, 2012.

Saakvitne Karen, Pearlman Laurie Ann, Transforming the Pain, *Workbook on Vicarious Traumatization*, New York: W.W. Norton & Company, Inc, 1996.

Stefanović Stojanović Tatjana, Tošić Radev Milica, Bogdanović Aleksandra, Strah je najgore mesto, *Centar za primenjenu psihologiju*, Beograd, 2018.

Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). Trauma-Informed Care in Behavioral Health Services. Treatment Improvement Protocol (TIP) Series 57. HHS Publication No. (SMA) 13-4801. Rockville, MD: SAMHSA, 2014. www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK207201, posećeno 31.01.2018.

Child Welfare Committee; National Child Traumatic Stress Network, (2008). Child welfare trauma training toolkit: Comprehensive guide (2nd ed.). Los Angeles, CA & Durham, NC: National Center for Child Traumatic Stress. http://www.nctsn.org/nctsn_assets/pdfs/CWT3_CompGuide.pdf, 31/01/2018.

The Chadwick Trauma-Informed Systems Project, *Creating Trauma-Informed Child Welfare Systems: A Guide for Administrators* (1st ed.). San Diego, CA: Chadwick Center for Children and Families, 2012. http://www.lacdcfs.org/katiea/docs/Trauma_Informed_CW_Systems_Guide.pdf, posećeno 11.01.2019.

Treisman Karen, Assumptions, Principles, &&& Values of a Trauma-Informed Organisational Culture- A Paradigm Transformation - A Different Lens. <http://www.safehandstheminds.co.uk/wp-content/uploads/2018/09/trauma-informed-values-principles-and-assumptions.pdf>, posećeno 15.02.2019.

Treisman Karen, Trauma-Informed Supervision, <http://www.safehandstheminds.co.uk/wp-content/uploads/2016/03/trauma-informed-supervision.pdf>, posećeno 16.02.2019.

Wall Liz, Higgins Daryl, Hunter Cathryn. Trauma-informed care in child/family welfare services. *Child Family Community Australia*, 2016, CFCA paper No.37.

Emina Borjanić Bolić

SOCIAL WORK WITH CHILD AND YOUTH AND TRAUMA INFORMED CARE

Summary

Trauma Informed Care is a framework for child services delivery with traumatized clients. This is client-centered and strength based approach which can be implemented into existing model of care. Trauma Informed Care principles promote physical and emotional safety, trustworthiness, empowering clients and avoiding re-traumatization. The social work and child welfare system in Serbia is not attuned well enough to the trauma that children and youth in the system have experienced. Also, social workers and the child welfare workforce should be educated on trauma and how it affects an individual at any stage of development. Research suggests that the real number of childhood trauma victims is larger than was expected. Trauma exposure is almost universal among children in the child welfare system. Unresolved complex trauma creates an enormous legacy which has been shown to be connected to a lifetime of increasingly appalling consequences. Recovery from childhood trauma is possible and Trauma Informed Care approaches are valuable in that process. Trauma informed care calls for all systems involved in child protection to recognize and respond to the trauma in the same way. Organizations, like social workers and their clients, can be traumatized or trauma-organized. Trauma informed care focuses not only on child trauma victims but also their caregivers and the child welfare workforce. Agencies should promote: continual education for workforce on trauma and vicarious trauma, accessing support and supervision. 150 professionals from social welfare centers, the agency for foster care and adoption, residential care for child and youth and shelters for children participated in research. Findings from quantitative study indicate that vicarious trauma is present in child welfare professionals in Belgrade. Most vulnerable are supervisors and case workers from the social welfare center(s).

Key words: trauma, trauma informed care, social work, vicarious trauma

CIP - Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

364(082)
316.4(082)

SOCIJALNA politika u Srbiji na raskršću vekova : tematski zbornik radova međunarodnog značaja = Social politic in Serbia at the crossroads of centuries : international thematic collection of papers = Социјална политика в Србији на перекрестке веков : међународный тематический сборник документов / [urednik zbornika, editor, редактор Milan Miljević]. - Beograd : Visoka škola socijalnog rada ; [Симферополь] : Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского, 2019 (Valjevo : Topalović). - 504 str. : ilustr. ; 25 cm

Radovi na srp., engl. i rus. jeziku. - Tekst ćir. i lat. - Tiraž 300. - Napomene i bibliografske reference uz radove. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezimei na srp., engl. ili rus. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-81394-05-2 (VŠSR)

а) Социјална политика б) Социјални заштита в) Друштвене прилике

COBISS.SR-ID 278225932